

















# AMARAKOŚA,

WITH

THE COMMENTARY OF MAHĒŚVARA

ENLARGED BY

RAGHUNATH SHASTRI TALEKAR.

REVISED, ENLARGED, AND IMPROVED

FROM

CHINTAMANI SHASTRI THATTE'S EDITION OF 1882,

BY

VAMANACHARYA JHALAKIKAR,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

DR. RAMKRISHNA GOPAL BHANDARKAR,

LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

SIXTH EDITION. 10,000 Copies.

*Registered for Copy-right under Act XXV. of 1867.*

Bombay :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1907.

All rights reserved.

Price 1 Annas.



ॐ नमो भगवते वासुदेवाय



अथ

# नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः

अमरसिंहविरचितः

तलेकरोपाहरघुनाथशास्त्रिणा प्रपञ्चितया महेश्वरकृतामरविवेकाख्यटीकया  
समन्वितः पूर्वं द्व्यशीत्यधिकाष्टादशशतीमिते १८८२ ख्रिस्ताब्दे  
थत्तोपनामकचिन्तामणिशास्त्रिणा शोधितो मुद्रणेन  
प्रसिद्धिमुपगतः, स एव

दक्षिणकालेजसंज्ञकविद्यालयस्थसंस्कृतादिप्राच्यभाषापूर्वप्रधा-  
नाध्यापकस्य डाक्टर (पण्डित) भाण्डारकरोपाह्वस्य

रामकृष्णस्य

निदेशमनुवर्तमानेन झळकीकरोपनाम्ना

वामनाचार्येण

पुनः सूक्ष्मया रीत्या संशोधितः, पूर्वं चिन्तामणिशास्त्रिकृतया पाठान्तरशब्दसंनिवेशनेन  
स्वपरिवर्धितया वर्णानुपूर्व्यनुसारिण्या कोशस्थशब्दानुक्रमणिकया  
सनाथीकृतश्च ।

---

स च

मुंबापुरीवर्तिराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा पुनः प्रकाशितः ।

---

( षष्ठीयमङ्कनावृत्तिः । )

शकाब्दाः १८२९ ख्रिस्ताब्दः १९०७.

---

मूल्यं १३ आणकाः ।



---

---

इदं पुस्तकं मोहमय्यां 'निर्णयसागर'-नाम्नि  
मुद्रणालये मुद्रितम्.

---

---



## सूचना.

अस्यां हि शब्दानुक्रमणिकायां यो यः शब्दः स्वमस्तके तिर्यग्रेखाद्वयवान् स तत्रैव टीकायां द्रष्टव्यः । यद्यपि शब्दानुक्रमणिका यत्तोपनामकचिन्तामणिशास्त्रिकृताऽऽसीत् तथाऽपि तत्र कोशस्थानां केषांचिच्छब्दानामसमावेशेनापूर्तेस्तेषां शब्दानां समावेशनविधया तत्पूर्तिं कृतवता मया ( झळकीकरोपनाम्ना भट्टवामनाचार्येण ) संशोधिता पाठान्तरस्थशब्दसंनिवेशेन प्रपञ्चिता चेति बोध्यम् । किं च मूलग्रन्थोऽपि कलियुगस्याष्टनवत्यधिकत्रिचत्वारिंशच्छतीमिते संवत्सरे ( ४३९८ ) [ ख्रिस्त १२९७ वर्षे ] हस्तलिखितेन ताडपत्रपुस्तकेन सह, टीकाग्रन्थोऽपि रामाश्रम्यादिटीकाभिः सह संवादित इति द्रष्टव्यम् ॥



## अथ प्रस्तावना.

अयं हि नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः अमरसिंहेन विरचितः, “इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने” —इति प्रत्येककाण्डसमाप्तौ स्वयमेव लिखितत्वात् । परं तु अयममरसिंहः कदाऽऽसीदिति प्रश्नस्योत्तरतया ख्रिस्ताब्दानामेकादशशतकस्य (सत्र ११००) चरमभागात्पूर्वमेवासीत्—इत्येतावन्मात्रमवधृत्योच्यते । यत उक्तमिताब्दकालिकेन मम्मटेन काव्यप्रकाशे सप्तमोऽंशे ( ३२८ पृष्ठे ) “दैवतानि पुंसि वा” —इत्यमरकोशप्रतीकोऽधारीति । मम्मटस्योक्तमिताब्दकालिकत्वं तु अस्मत्कृतायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिण्याख्यायामुपोद्धातप्रकरणे निर्णीतमिति तत एव द्रष्टव्यम् । केचित्तु; विक्रमसमकालिकोऽयममरसिंह इति वदन्ति, तच्चानुपदमेव स्पष्टं भविष्यति ।

अयममरसिंहो बौद्ध एव । तदुक्तं व्याख्यासुधाख्यया (‘रामाश्रमी’—इति प्रसिद्धया) भानुदीक्षितकृतया व्याख्यया समेतस्यामरकोशस्याङ्कितपुस्तके पण्डितशिवदत्तशर्मणा—“अयममरसिंहः कदा किंजातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयांचकारेति न निश्चितम् । परंतु [ ‘अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः’ —इत्यादिना ] देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामारम्भे ‘सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः । समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः’—इत्यादिना बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमवसीयते । केचित्तु—‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहश्चक्षूवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’ —इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति । परे तु—‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽऽपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’ —इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते ॥ अत्रेदं बोध्यम्—इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् । अस्य वैयाकरणत्वं तु ‘अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत्’ —इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य (संपूर्णमहाभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य) प्रतीतेः प्रतीतमेव । इत्थं भङ्गयन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात्” —इति ।

बौद्धत्वादेव नानार्थवर्गे ‘धर्मराजौ जिनयमौ’ —इति श्लोके जिनशब्दस्य पूर्वनिपातेन निर्देशोऽमरसिंहेन कृतः । तथाहि—‘जिनयमौ’—इत्यत्र ‘तापसपर्वतौ’—इत्यादाविव “अल्पात्तरम्” ( २।२।३४ )—इत्यादिसूत्राणामप्राप्त्या “अभ्यर्हितं च”—इति वार्तिकेनैव जिनशब्दस्य पूर्वनिपातः । अभ्यर्हितत्वं च पूज्यत्वम्, तच्च बौद्धानां मते बुद्धापरपर्यायस्य जिनस्य देवविशेषत्वात्स्पष्टमेव । यद्ययममरसिंहो बौद्धो न स्यात्, किंतु वेदानुसार्येव स्यात्तदा वैदिकमते जिनापेक्षया यमस्यैवाभ्यर्हितत्वात् छन्दोभङ्गाद्यभावाच्च ‘यमजिनौ’—इत्येव वदेत् ।

किंचास्य बौद्धत्वे बहवः प्राचीना अमरकोशटीकाग्रन्था अप्यानुकूल्यं भजन्ते । तथाहि—‘यस्य ज्ञानदयासिन्धोः’ —इति प्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे ‘हे धीराः ज्ञानदया-



सिन्धोः ज्ञानदयाभ्यां सिन्धुरिव सिन्धुस्तस्य अगाधस्य यस्य अनघाः गुणाः सन्ति स भगवान् श्रिये अमृताय च सेव्यतामाराध्यताम्’—इत्यभिप्रायकं विस्तरेणान्वयं प्रदर्श्य, विशेष्यानिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारायोक्तं रायमुकुटीकारेण—“अत्रानुक्तोऽपि वाक्ये लक्ष्यार्थो ज्ञानदयादिभिः स्फुटं प्रतीयते । यथा—‘अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्’—इत्यादावनुक्तोऽपि सूर्य उदयतिना पद्ममुद्राभञ्जनादिना च लक्ष्यते । अन्ये तु—कचिद्विशेषणमपि विशेष्यप्रतिपत्तिकरम्, यथा—‘निधानगर्भाभिव सागराम्बराम्’—इति । एवमिहापि ज्ञानदयासिन्ध्वादिविशेषणं विशेष्यप्रतिपत्तिकरमित्यदोष इत्याहुः । इह तु बुद्धादिपदोलेखे कृते दक्षिणापथपथिकसार्थानामनुपादेयता स्यात्, कृष्णादिपदोद्देशे त्वनुपादेयत्वात् तत्कालवलितमदोद्भूराणां बौद्धानामित्युभयसाधारण्येनोपादेयतार्थं मुख्यानुद्देशः”—इति ।

अमरदीपिकायामप्युक्तम्—“समुद्रपक्षे सर्वज्ञानलक्षणां धियं बुद्धिं रान्ति गृह्णन्तीति धीराः देवाः । बुद्धपक्षे भो धीराः पण्डिताः स बुद्धः सेव्यताम्”—इति ।

त्रिकाण्डरहस्ये रामनाथेनाप्युक्तम्—“यदाऽसौ कविरमरसिंहो ग्रन्थमेतं चकार तदानीमनादृतवेदपथानां मदोद्भूराणामतिप्राबल्यमासीत् । अत एव कृष्णादिपदोलेखे तेषामनुपादेयता स्यात्, बुद्धादिपदोलेखे तु दक्षिणापथप्रवृत्तानामनुपादेयता स्यादित्युभयेषां तत्रोपादेयतार्थमस्य मङ्गलश्लोकस्य तादृशी गूढार्थता”—इति ।

अमरकोशोद्धाटने क्षीरस्वामिनाऽपि—“यस्य भगवतो ज्ञानदययोः बोधकरुणयोः सिन्धोः समुद्रस्येव गम्भीरस्य अनघाः निष्पापाः गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्ष्याः सप्तत्रिंशत्”—इति प्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे उक्त्वा द्वितीयश्लोकस्यावतरणं दत्तम्—“इति ग्रन्थारम्भेऽभीप्सितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभिधेयमादिवाक्येनाह समाह्वयेति”—इति ।

एवं च यत्तूक्तं भानुदीक्षितेन “स्वामी तु ( क्षीरस्वामी तु ) ‘जिनमनुस्मृत्य’—इति स्मरणलक्षणं मङ्गलमाह, तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात् । सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तुः ( नामलिङ्गानुशासनकर्तुः ) जैनत्वे प्रमाणाभावाच्च”—इति, तत्तु अनादेयमेव । जिनवाचकपदानुपन्यासे कारणस्य प्राचीनै रायमुकुटीकारादिभिरुक्तस्योपदर्शितत्वात्, सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य बौद्धग्रन्थव्याख्याने प्रवृत्तानां वैदिकानामपि उचितत्वात् । प्रकृतग्रन्थकर्तुर्जैनत्वे प्रमाणस्य प्रागुपपादितत्वाच्चेति विचारिभिर्विचार्यम् ।

यद्यपि केनचित्कविना कोशपरिगणनावसरे ‘अमरोऽयं सनातनः’—इत्युक्तम्, तथा हि—

“मेदिन्यमरमाला च त्रिकाण्डो रत्नमालिका ।

रन्तिदेवो भागुरिश्च व्याडिः शब्दार्णवस्तथा ॥

द्विरूपश्च कलिङ्गश्च रभसः पुरुषोत्तमः ।

दुर्गोऽभिधानमाला च संसारावर्तशाश्वतौ ॥

विश्वो बोपालितश्चैव वाचस्पतिहलायुधौ ।

हारावली साहसाङ्को विक्रमादित्य एव च ॥



हेमचन्द्रश्च रुद्रश्चाप्यमरोऽयं सनातनः ।

एते कोशाः समाख्याताः संख्या षड्विंशतिः स्मृता ॥”—इति ।

तथापि तत्र ‘सनातनः’—इत्यस्य विश्वहेमचन्द्राद्यपेक्षया प्राचीनो नतु व्याडिभागुर्याद्यपेक्षयेत्यर्थः । प्रकृतकोशापेक्षया पूर्वं बहूनां कोशानां विद्यमानत्वात् । “समाहृत्यान्यतन्त्राणि”—इति ( १ पृष्ठे ) वदताऽमरसिंहेन स्वयं स्पष्टीकृतत्वात् । व्याडेः परमप्राचीनत्वे प्रमाणं तु महर्षिपतञ्जल्यादिप्रणीतं महाभाष्यादिकम् । तथा हि—“संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्”—इति महाभाष्यम् ( १ अ०, १ पा०, १ आ० ) । संग्रहे इति । ग्रन्थविशेषे इति कैयटः । ग्रन्थविशेष इति । संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिरिति नागोजीभट्टकृतं विवरणम् ( महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ) । किं च, ऋग्वेदप्रातिशाख्ये “व्याडेः सर्वत्राभिधानलोपः”—इति शौनकोक्तिरपि प्रमाणमिति द्रष्टव्यम् ।

अथ यान्यमरकोशटीकासु अन्यत्र च कोशानां कोशकाराणां वा नामान्युपलभ्यन्ते तान्यत्र बालप्रतिपत्त्यर्थं वर्णक्रमेण लिख्यन्ते—

अजयः १, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी २, अभिधानचिन्तामणिः । ( हेमचन्द्रकृतः ) ३, अभिधानमाला ४, अमरदत्तः ५, अमरमाला ( अमरसिंहकृता ) ६, अरुणः ७, इन्दुकोशः ८, उत्पलिनी ९, ऊष्मविवेकः १०, एकाक्षरकोशः ( जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः ) ११, कलिङ्गः १२, कल्पतरुः १३, कल्पद्रुः ( केशवकृतः ) १४, कात्यः १५, कात्यायनः १६, कोशसारः १७, गङ्गाधरः १८, गोवर्धनकोशः १९, चन्द्रकोशः २०, चरककोशः २१, तारपालः २२, त्रिकाण्डशेषः ( जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः ) २३, त्रिविक्रमः २४, दामोदरकोशः २५, दुर्गाकोशः २६, देशिकोशः २७, द्विरूपकोशः २८, धनंजयः २९, धनपालः ३०, धन्वन्तरिः ३१, धरणीकोशः ( धरणीदासकृतः ) ३२, धर्मदासः ३३, नानार्थध्वनिमञ्जरी ३४, नानार्थरत्नमाला ( भास्करकृता ) ३५, नामनिधानम् ३६, नाममाला ३७, नामलिङ्गानुशासनम् ( अमरसिंहकृतम् ) ३८, पदरत्नावली ३९, पालकोशः ४०, पुद्गलकोशः ४१, भट्टमलः ४२, भरतमाला ४३, भागुरिकोशः ४४, भुम्रकोशः ४५, भोगीन्द्रकोशः ४६, मङ्गलकोशः ४७, महीपकोशः ४८, माधवकोशः ४९, मुकुटः ५०, मुक्तावली ( श्रीधरकृता ) ५१, मुनिकोशः ५२, मेदिनी ५३, यादवः ५४, रत्नकोशः ५५, रत्नमाला ( दण्डाधिनाथोपनामक इरुगप्पकृता ) ५६, रत्नमाला ( हलायुधकृता ) ५७, रन्तिदेवः ५८, रभसः ५९, राजदेवः ६०, राजमुकुटः ६१, रुद्रकोशः ६२, वररुचिः ६३, वाचस्पतिः ६४, विक्रमादित्यः ६५, विश्वकोशः ६६, विश्वप्रकाशः ६७, विश्वरूपः ६८, विश्वलोचनः ६९, वैजयन्ती ७०, वो [ वो ] पालितः ७१, व्याडिः ७२, शब्दरत्नावली ( मथुरेशकृता ) ७३, शब्दार्णवः ७४, शब्दार्थचिन्तामणिः ७५, शाश्वतः ७६, शुभाङ्कः ७७, संसारावर्तः ७८, सज्जनकोशः ७९, सर्वधरः ८०, साहसाङ्कः ८१, सुधा ८२, सुभूतिकोशः ८३, सोमनन्दिः ८४, हरकोशः ८५, हारावली ( जैनपुरुषोत्तमदेवकृता ) ८६,—इति ॥

झळकीकरोपनामा  
भट्टवामनाचार्यशर्मा.



अथ

# सटीकामरकोशस्य

## प्रथमं काण्डम्.



यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ॥  
 सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥  
 समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ॥  
 संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥  
 प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ॥  
 स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वन्दे तं परमानन्दं वामार्धेनोमया युतम् ॥ रज्जौ भुजङ्गव-  
 द्धत्र विवरीवृत्यते जगत् ॥ इह खलु श्रीमदमरसिंहशिकीर्षितस्य नामलिङ्गानु-  
 शासनस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं मङ्गलं ग्रन्थादौ शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति ।  
 यस्येति । भो धीराः अगाधस्यातिगम्भीरस्य ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्य अनघा  
 निर्मला गुणाः क्षान्त्यादयः सन्ति सोऽक्षयः श्रिये संपत्तये अमृताय मोक्षार्थं  
 च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥ १ ॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते । समाह-  
 त्येति । अन्येषां तन्त्राणि शास्त्रान्तराणि “नामलिङ्गानुशासनानि” समाहृत्य  
 एकत्र कृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरबद्धैः प्रतिसंस्कृतैः प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययवि-  
 चारेण कृतसंस्कारैः वर्गैः सजातीयसमूहैः संपूर्णं साङ्गोपाङ्गं नाम्नां स्वरित्या-  
 दीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकाख्यानां अनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते ।  
 मयेति शेषः ॥ २ ॥ अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य तावत्परिभाषामाह त्रिभिः  
 श्लोकैः । प्रायश इति । अत्र प्रायशः बाहुल्येन रूपभेदेन आकारविशेषेण  
 स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा “लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा” । “पिनाकोऽजगवं धनुः” ।  
 तथा कुत्रचित्साहचर्याच्छब्दान्तरसान्निध्यालिङ्गं ज्ञेयम् । यथा । “अश्वयुग-  
 श्विनी” । “ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः” । “वियद्विष्णुपदम्” । अत्र संदिग्धानि अश्वयु-  
 गब्रह्मवियन्ति अश्विन्यात्मभूविष्णुपदसाहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि । तथा



भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ॥

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ॥

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ॥

सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

क्वचित् तद्विशेषविधेः लिङ्गविशेषोक्तेः । यथा । “भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्” । “क्लीबे त्रिविष्टपम्” ॥ ३ ॥ भेदेति । अत्रास्मिन् ग्रन्थेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिङ्गानामसमानलिङ्गानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदं समाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा “कुलिशं भिदुरं पविः” । न तु “कुलिशभिदुरपवयः” इति । तथा एकशेषोऽपि न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव प्रतीतेः । यथा । “नमः खं श्रावणो नमाः” । न तु “खश्रावणौ तु नमसी” इति ( १ ) तथा क्रमादृते क्रमं विना संकरोऽपि भिन्नलिङ्गानां मिश्रीभावोऽपि न कृतः । साहचर्येण लिङ्गनिश्चयाभावप्रसङ्गात् । किं तु स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि । यथा । “स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः” । न तु “स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः” इति । अत्र प्रायशो रूपभेदेनेत्याद्युक्तरीत्या येषां लिङ्गं व्युत्पादितं तेषां तु भिन्नलिङ्गानामपि स्थलान्तरे द्वन्द्वादयः कृताः । यथा “अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः” । “माता-पितरौ पितरौ” ॥ ४ ॥ त्रिलिङ्ग्यामिति । त्रिलिङ्ग्यां लिङ्गत्रयसमाहारे त्रिष्विति पदमुक्तम् । यथा “त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” । स्फुलिङ्गशब्दो लिङ्गत्रयेऽपि वर्तत इत्यर्थः । तथा मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोः इति पदम् । यथा “वहेर्द्वयो-ज्वालकीलौ” । तथा निषिद्धलिङ्गं शेषार्थम् । यत्र लिङ्गं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा “व्योमयानं विमानोऽस्त्री” इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः । तथा तुशब्दः अन्तो यस्य तत्त्वन्तम् । अथशब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं पूर्वभाक् न भवति पूर्वेण न संबध्यते । यथा “पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती” इत्यत्र नगरीति त्वन्तं पदमिन्द्राण्या न संबध्यते किंत्वमरावत्या संबद्धम् । तथा “नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर” इत्यथादि पदं न पूर्वभाक् । किं तु भरस्य पर्यायः ॥ ५ ॥ स्वरिति । स्वः स्वर्गः नाकः । न कं सुखं अकं दुःखं तत् न विद्यते यस्मिन् । न भ्राडिति प्रकृतिभा-  
१ अत्रत्यं दिप्पणं स्थलाभावादनुक्रमणिकाऽनन्तरपृष्ठे लिखितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥



अमरा निर्जरा देवास्रिदशा विबुधाः सुराः ॥

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

बर्हिर्मुखाः ऋतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ॥

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

वान्नलोपो न । त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् इति नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वरित्यव्ययं “स्वरादिनिपातमव्ययम्” इति सूत्रात् । लिङ्गसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः । द्यौर्दिवौ द्वे स्त्रीलिङ्गे । द्यौर्गोवदाद्यः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यामित्यादिरपरः । त्रिविष्टपं ऋग्वे नपुंसके एव । त्रिदशालयादयः सुरसदनादिशब्दोपलक्षकाः । एवमुत्तरत्रापि अर्थसाम्येन पर्यायान्तराणि स्वयम्भूतानि । स्त्रियौ ऋग्वे इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवौकसः “दिवौकसः” ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविषदः लेखाः अदितिनन्दनाः आदित्याः ऋभवः अस्वप्नाः अमर्त्याः अमृतान्धसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः । बर्हिरग्निः मुखं येषाम् । ऋतुभुजः गीर्वाणाः “गीर्वाणाः” दानवारयः वृन्दारकाः दैवतानि देवताः इति पञ्चिंशतिर्नामानि देवानाम् । व्यक्तिब्राह्मण्याद्बहुवचनप्रयोगः । विकल्पेन दैवतशब्दः पुंसि । यथा दैवतमिदं दैवतोऽयमिति । देव एव देवता स्वार्थे तल् ॥ ९ ॥ अथ सङ्गचारिण आह । आदित्येति । “आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः” ॥ १ ॥ “आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा” ॥ २ ॥ “साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः” ॥ आदित्या द्वादश । विश्वेदेवा दश । वसवोऽष्टौ । तुषिताः षट्त्रिंशत् । आभास्वराः चतुःषष्टिः । अनिला एकोनपञ्चाशत् । महाराजिकाः विंशत्यधिकशतं द्वयम् । साध्या द्वादश । रुद्रा एकादश । एता गणदेवताः । अत्र तुषिताद्या गणा बौद्धपातञ्जलादौ द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ देवयोनीनाह । विद्येति । विद्याधरा जीमूतवाहनादयः । अप्सरसो देवाङ्गनाः । यक्षाः कुबेरादयः । रक्षांसि माया-



विद्याधराप्सररोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ॥  
 पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽप्सी देवयोनयः ॥ ११ ॥  
 असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ॥  
 शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥  
 सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥  
 समन्तभद्रो भगवान्मारजिलोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥  
 षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ॥  
 मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥  
 स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ॥  
 गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

विनो लङ्कादिवासिनः । गन्धर्वास्तुम्बुरुप्रभृतयो देवगायनाः । किन्नरा अश्वादि-  
 मुखा नराकृतयः । पिशाचाः पिशिताशा भूतविशेषाः । गुह्यकाः मणिभद्रादयः ।  
 “निधिं रक्षन्ति ये रक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः” । सिद्धाः विश्वावसुप्रभृतयः ।  
 भूताः बालग्रहादयो रुद्रानुचरा वा । जातावेकवचनानि । एते देवयोनि-  
 संज्ञका इत्यर्थः । विद्याधरोऽप्सर इत्यपि पाठः । भिन्नलिङ्गत्वादग्रेऽनभिधाना-  
 दसमास इति रामाश्चम्याम् ॥ ११ ॥ असुराः “आसुराः” दैत्याः दैतेयाः  
 दनुजाः इन्द्रारयः दानवाः शुक्रशिष्याः दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः इति  
 दश नामान्यसुराणाम् ॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतः बुद्धः धर्मराजः तथागतः । तथा  
 सत्यं गतं ज्ञातं यस्य । समन्तभद्रः भगवान् मारजित् लोकजित् जिनः ॥ १३ ॥  
 षडभिज्ञः दशबलः अद्वयवादी विनायकः मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः इत्य-  
 ष्टादश बुद्धस्य । शाक्यमुनिः ॥ १४ ॥ शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिः  
 गौतमः । गौतमस्य शिष्यः गौतमः । “तस्येदम्” इत्यण् । अर्कबन्धुः मायादे-  
 वीसुतः इति सप्त नामानि बुद्धावान्तरभेदस्य शाक्यमुनेः । षडभिज्ञः षट्  
 अभितः ज्ञायमानानि यस्य । दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं परिचितज्ञानं पूर्वनिवा-  
 सानुस्मृतिः आत्मज्ञानं वियद्गमनं कायव्यूहादिसिद्धिश्चेति इमानि षट्  
 ज्ञायमानानि । दश बलानि यस्य दशबलः । “दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्र-  
 ज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि च” इति ॥ १५ ॥ ब्रह्मा  
 आत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः हिरण्यगर्भः लोकेशः स्वयंभूः चतुराननः



ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ॥  
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥  
 धाताऽब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ॥  
 स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद्धिधिः ॥ १७ ॥  
 (“नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ॥  
 सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः” ॥ १ ॥) (१)  
 विष्णुनारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ॥  
 दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥  
 दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ॥  
 पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥  
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥  
 पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥  
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥  
 वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

॥ १६ ॥ धाता अब्जयोनिः दुहिणः “दुषणः” विरिञ्चिः “विरिञ्चः”  
 कमलासनः स्रष्टा प्रजापतिः वेधाः विधाता विश्वसृद् विधिः इति विंशति-  
 ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः नारायणः “नरायणः” कृष्णः वैकुण्ठः विष्टर-  
 श्रवाः दामोदरः । दाम उदरे यस्य । हृषीकेशः । हृषीकाणामिन्द्रिया-  
 णामीशः । केशवः माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षः गोविन्दः  
 गरुडध्वजः पीताम्बरः अच्युतः शार्ङ्गी । शृङ्गस्य विकारो धनुः यस्यास्ति  
 सः । विष्वक्सेनः “विश्वक्सेनः” जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेन्द्रः इन्द्रावरजः  
 चक्रपाणिः चतुर्भुजः पद्मनाभः मधुरिपुः वासुदेवः त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देव-  
 कीनन्दनः शौरिः “सौरिः” श्रीपतिः पुरुषोत्तमः वनमाली बलिध्वंसी  
 कंसारातिः अधोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वम्भरः कैटभजित् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।  
 श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः केशावर्तविशेषः लाञ्छनं चिह्नं यस्य । उक्तं च

१ अयं श्लोकस्तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥  
 ( पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ॥ २२ ॥  
 जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ॥ ) (१)  
 वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २३ ॥  
 बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥  
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४ ॥  
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ॥  
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २५ ॥  
 मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥  
 कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २६ ॥  
 शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ॥  
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २७ ॥

हरिवंशे । श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमजातेन राजता । शुशुभे भगवान् कृष्णः ।  
 पुराणपुरुषः यज्ञपुरुषः नरकान्तकः ॥ २२ ॥ जलशायी विश्वरूपः मुकुन्दः  
 मुरमर्दनः । इति षट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसु-  
 देवः । वसुदेव एव आनकदुन्दुभिः द्वे कृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बलभद्रः प्रलम्बघ्नः  
 बलदेवः अच्युताग्रजः रेवतीरमणः रामः कामपालः हलायुधः ॥ २४ ॥  
 नीलाम्बरः रौहिणेयः तालाङ्कः मुसली “ मुषली ” हली संकर्षणः सीरपाणिः  
 कालिन्दीभेदनः बलः । इति सप्तदश बलरामस्य ॥ २५ ॥ मदनः मन्मथः  
 मारः प्रद्युम्नः मीनकेतनः कन्दर्पः दर्पकः अनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः  
 ॥ २६ ॥ शम्बरारिः “ सम्बरारिः ” मनसिजः कुसुमेषुः अनन्यजः पुष्प-  
 धन्वा रतिपतिः मकरध्वजः आत्मभूः । इत्येकोनविंशतिर्मदनस्य नामानि  
 ॥ २७ ॥ “ अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पञ्चैते  
 पञ्चबाणस्य सायकाः ” ॥ १ ॥ “ उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा ॥  
 संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ” ॥ २ ॥ ब्रह्मसूः ऋष्यकेतुः  
 “ ऋष्यकेतुः विश्वकेतुः ज्ञपकेतुः ” इत्यपि पाठान्तरम् । अनिरुद्धः उषापतिः

१ अयं श्लोकस्तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥



ब्रह्मसूक्तं प्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २८ ॥

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ॥

(“भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका”) ॥ (१)

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ २९ ॥

कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥

(चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ॥ ३० ॥

“अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥

सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः” ॥ १ ॥ (२)

गरुत्मान्गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३१ ॥

शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३२ ॥

इति चत्वारि प्रद्युम्नसूक्तानि । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीः हरि-  
प्रिया ॥ २८ ॥ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया । “क्षीराब्धितनया” इत्यपि  
पाठः । रमा । इत्येकादश लक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खः पाञ्चजन्यः ।  
तस्य चक्रं सुदर्शननामकम् । “सुदर्शनः” ॥ २९ ॥ तस्य गदा कौमोदकी ।  
कुमोदक इति श्रीविष्णोर्नाम तस्येयं कौमोदकी “तस्येदम्” इत्यण् ङीप् दुर्गसंमतो-  
ऽयमर्थः । “कौमोदकी” । तस्य खड्गः नन्दकः । तस्य मणिः कौस्तुभः । तस्य  
चापः शार्ङ्गम् । अस्योःस्थलाञ्छनं श्रीवत्सः ॥ ३० ॥ अस्य अश्वाश्च शैब्य-  
सुग्रीव-मेघपुष्प-बलाहकाश्चत्वारः । दारुकः सारथिः । मन्त्री उद्धवः ।  
अनुजः गदः । तदुक्तम् “गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा” ।  
एकैकम् ॥ १ ॥ गरुत्मान् गरुडः ताक्षर्यः वैनतेयः खगेश्वरः नागान्तकः विष्णु-  
रथः सुपर्णः पन्नगाशनः इति नव नामानि गरुडस्य ॥ ३१ ॥ शंभुः ईशः  
पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्वः “सर्वः” ईशानः शंकरः चन्द्र-  
शेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशः खण्डपरशुः गिरीशः गिरेः कैलासस्य ईशः ।

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ अयं सार्धोऽपि श्लोकस्तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥



भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ॥  
 मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥  
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ॥  
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥  
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥  
 हरः स्मरहरो भैरवश्चम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३५ ॥  
 गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ॥  
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३६ ॥  
 (“अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥”) (१)  
 कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ॥  
 प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३७ ॥  
 विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥  
 उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥

गिरिशः । गिरिर्यस्यास्ति अथवा गिरौ शेते । मृडः मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः  
 पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥ उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्  
 वामदेवः महादेवः विरूपाक्षः त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥ कृशानुरेताः सर्वज्ञः धूर्जटिः  
 नीललोहितः हरः “हीरः” स्मरहरः भैरवः “भैरवः” चम्बकः त्रिपुरान्तकः  
 ॥ ३५ ॥ गङ्गाधरः अन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः व्योमकेशः भवः भीमः  
 स्थाणू रुद्रः उमापतिः इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानि शिवस्य । ईशितुं शीलमस्येश्वरः ।  
 इष्टं तच्छीलं ईशानः ॥ ३६ ॥ अस्य शंभोः जटाजूटः कपर्दनामा अस्य धनुः  
 अजगवम् । “अजगवम्” तदेव पिनाक इत्यपि । अस्य पारिषदाः परि-  
 षदि साधवः “पारिषदाः” प्रमथाः । ब्राह्मीत्याद्याः “ब्रह्माण्याद्याः”  
 मातरः । यथाहुः । “ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।  
 वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः” इति ॥ ३७ ॥ विभूतिः भूतिः  
 ऐश्वर्यं इति त्रीणि ऐश्वर्यस्य । तन्तु अणिमा महिमेत्यादिभेदैरष्टविधम् ॥  
 ते चाष्टौ भेदा यथा “अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ॥  
 अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३९ ॥  
 (आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ॥) (१)  
 विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥  
 अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥  
 कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥  
 पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥  
 बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥  
 षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥  
 (शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ॥ ४३ ॥  
 “कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥”) (२)  
 इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ॥  
 वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४४ ॥

प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ अणोर्भावः । महतो भावः, येन ब्रह्माण्डे  
 न माति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादेः । प्रकामस्य भाव  
 इच्छानभिघातः । ईशिनो भावः प्रभुत्वं येन स्थावरा आप्याज्ञाकारिणः ।  
 वशिनो भावः येन भूमावपि उन्मज्जननिमज्जने । ” उमा कात्यायनी गौरी  
 काली “काला” हैमवती ईश्वरी “ईश्वरा” ॥ ३८ ॥ शिवा “शिवी” भवानी  
 रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिका अम्बिका ॥ ३९ ॥  
 आर्या दाक्षायणी गिरिजा मेनकात्मजा इत्येकविंशतिः पार्वत्याः ॥ विनायकः  
 विघ्नराजः द्वैमातुरः गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदन्तः हेरम्बः लम्बोदरः गजाननः  
 इत्यष्टौ गणेशस्य । कार्तिकेयः महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनन्दनः  
 स्कन्दः सेनानीः अग्निभूः गुहः बाहुलेयः तारकजित् विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥  
 षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः “क्रौञ्चदारणः ” इति सप्तदश  
 स्कन्दस्य । शृङ्गी भृङ्गी रिटिः तुण्डी नन्दिकः नन्दिकेश्वरः इति षण्णामानि नन्दिनः ।  
 शृङ्गी भृङ्गीत्यर्धं क्षेपकमिति केचित् ॥ ४३ ॥ इन्द्रः मरुत्वान् मघवा “मघवान्”

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥ २ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥



जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥  
 सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥  
 वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥  
 जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥  
 संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥  
 आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४७ ॥  
 पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥  
 हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४८ ॥  
 स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ॥  
 ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४९ ॥  
 ह्यादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥  
 शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥

विडौजाः पाकशासनः वृद्धश्रवाः शुनासीरः “द्वितालव्यः द्विदन्त्यश्च” पुरुहूतः  
 पुरन्दरः ॥४४॥ जिष्णुः लेखर्षभः शक्रः शतमन्युः । शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य ।  
 ‘मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि’ इति विश्वः । दिवस्पतिः सुत्रामा “सूत्रामा” गोत्रभित्  
 वज्री वासवः वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिः बलारातिः शचीपतिः  
 जम्भभेदी हरिहयः स्वाराद् नमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥ संक्रन्दनः दुश्च्यवनः तुराषाद्  
 मेघवाहनः । आखण्डलः सहस्राक्षः ऋभुक्षाः इति पञ्चत्रिंशदिन्द्रस्य । तत्र स्वाराद्  
 जकारान्तः । तुराषाद् हान्तः । ऋभुक्षा नान्तः पथिवत् । तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलो-  
 मजेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥४७॥ पुलोमजा शची “दन्त्यादिरपि” इन्द्राणी । इति  
 त्रयमिन्द्रप्रियायाः । इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । तस्य अश्व उच्चैःश्रवाः । तस्य  
 सारथिर्मातलिः । तस्योपवनं नन्दनम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रस्य प्रासादो गृहविशेषः वैज-  
 यन्तनामा । जयन्तः पाकशासनिः द्वे इन्द्रपुत्रस्य । ऐरावतः अभ्रमातङ्गः ऐरावणः  
 अभ्रमुवल्लभः इति चत्वारि ऐरावतस्य ॥ ४९ ॥ ह्यादिनी वज्रं कुलिशं भिदुरं  
 “भिदिरं” पविः शतकोटिः स्वरुः “सन्तोऽपि” शम्बः “सम्बः । शम्बः । तालव्या  
 अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसव इत्यूष्मविवेकः” दम्भोलिः अशनिः इति दशर्कं  
 वज्रस्य । तत्र ह्यादिनी स्त्री वज्रमस्त्री पुन्रपुंसकलिङ्गम् । पव्यादयः पुंसि ।



व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ॥

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५३ ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ ॥

नासत्यावश्विनौ दत्तावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५४ ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ॥

हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥

अशनिर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ५० ॥ व्योमयानं विमानः द्वे विमानस्य । तत्र विमानः पुंसि क्लीबे च । नारददेवलाद्याः सुरर्षयः एकम् । सुधर्मा देवसभा इति द्वे देवसभायाः । पीयूषं “पेयूषं” अमृतं सुधा त्रीण्यमृतस्य ॥ ५१ ॥ मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका चत्वारि मन्दाकिन्याः । मेरुः सुमेरुः हेमाद्रीः रत्नसानुः सुरालयः पञ्चकं कनकाचलस्य ॥ ५२ ॥ मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षः हरिचन्दनं पञ्चैते देवतरवः । तत्र हरिचन्दनं क्लीवपुंसोः ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारः “सनात्कुमारः” वैधात्रः द्वे सनकादेः । स्वर्वैद्यौ अश्विनीसुतौ नासत्यौ अश्विनौ दत्तौ आश्विनेयौ इति षट् अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ यमलौ अत एव द्विवचनम् ॥ ५४ ॥ उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारम्भेत्याद्याः अप्सरसः स्वर्वेश्या इति चोच्यन्ते द्वौ “घृताची मेनकारम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः” ॥ अत्र अप्सरसःशब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वम् । हाहाः हूहूः एवमाद्यौ येषां ते तथा दिवौकसां देवानां गन्धर्वाः गायना एकैकम् । आद्यशब्दात्तुम्बुरुविश्वावसुचित्ररथप्रभृतयः । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः हाहौ हाहाः हाहां हाहौ हाहां हाहा हाहाभ्यामित्यादि “हाहाः सान्तोऽपि, गन्धर्वो हाहसि प्रोक्त इति रत्नकोशात्” हूहूशब्दस्य द्वितीयैकवचनं हूहूमित्यादि द्रष्टव्यम् । “हहा इत्यादिह्रस्वः हुहुइत्युभयह्रस्वश्च । गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहूहू इति व्यासोक्तेः” ॥ ५५ ॥



अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ॥  
 कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥  
 बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ॥  
 आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥  
 रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥  
 हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥  
 सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥  
 शुचिरपिप्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥  
 वह्नेर्द्वयोज्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ॥  
 त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥

अग्निः वैश्वानरः वह्निः वीतिहोत्रः । वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादि हूयतेऽस्मिन् ।  
 धनञ्जयः कृपीटयोनिः । कृपीटस्य जलस्य योनिः, कृपीटमुदरे जले इति रत्न-  
 कोशात्, कृपीटं योनिरस्येति वा । ज्वलनः जातवेदाः तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः  
 शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उषर्बुधः आश्रयाशः “आशयाशः” बृहद्भानुः  
 कृशानुः पावकः अनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वः “लादिरपि” वायुसखः शिखा-  
 वान् आशुशुक्षणिः । आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा शु क्षणोति क्षणं हिंसायाम् शु  
 इति पूजार्थमव्ययम् । हिरण्यरेताः हुतभुक् दहनः हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥ सप्तार्चिः  
 “काली कराली मनोजैवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वदासांख्याः  
 सप्त वह्नेर्जिह्वाः” । दमुनाः “दमूनाः” शुक्रः चित्रभानुः विभावसुः । विभा  
 ग्रभा वसु धनं यस्य सः । शुचिः अपिप्तं इति चतुस्त्रिंशदग्निनामानि । बर्हिः  
 शुष्मेति संघातो विगृहीतं च नाम । ‘शुक्रो वैश्वानरो बर्हिर्बर्हिःशुष्मा तनूनपात्’  
 इति शब्दार्णवात् । बर्हते वर्धत इति बर्हिः । “इदन्तः सान्तोऽपि” शुष्यत्यनेन  
 शुष्मा “नान्तः अदन्तोऽपि” । और्वः “ऊर्वः बहुत्वे ऊर्वाः” । वाडवः वडवानलः  
 त्रयं वाडवाग्नेः ॥ ५९ ॥ ज्वालः कीलः अर्चिः “इदन्तोऽपि” हेतिः शिखा पञ्चकं  
 वह्नेरर्चिषि । तत्र ज्वालकीलौ स्त्रीपुंसयोः । अर्चिः स्त्रीनपुंसकयोः । हेतिशिखे  
 स्त्रियाम् । स्फुलिङ्गः अग्निकणः द्वे अग्नेः कणिकायां त्रिषु लिङ्गत्रये । संतापः  
 संज्वरः द्वे अग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् कृतान्तः



(“उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ॥

क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १ ॥”) (१)

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् ॥

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ६१ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्याक्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ६२ ॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ॥

समीरमारुतमरुजगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥

नभस्वद्धातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ॥

(प्रकम्पनो महावातो झञ्झावातः सवृष्टिकः ॥ ६६ ॥ (२)

यमुनाभ्राता शमनः यमराज्यमः ॥ ६१ ॥ कालः दण्डधरः श्राद्धदेवः । श्राद्धस्य देवः पितृपतित्वात् । वैवस्वतः अन्तकः इति चतुर्दश नामानि यमस्य । राक्षसः कौणपः “कौणपः” क्रव्यात् । क्रव्यं मांसं अत्ति इति क्रव्यात् । क्रव्यादः अस्रपः अस्त्रं रक्तं पिबति “अश्रपः” आशरः आ शृणाति हिनस्तीत्याशरः “आशिरः” ॥ ६२ ॥ रात्रिचरः रात्रिचरः कर्बुरः “कर्वरः” निकषात्मजः यातुधानः “जातुधानः” पुण्यजनः नैर्ऋतः यातु रक्षः पञ्चदश राक्षसस्य । तत्र यातुरक्षसी नपुंसके ॥ ६३ ॥ प्रचेताः वरुणः “वरणः” पाशी यादसांपतिः । षष्ठ्या अलुक् । अप्पतिः पञ्चकं वरुणस्य । श्वसनः स्पर्शनः वायुः मातरिश्वा । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति सञ्चरति श्वन्नुक्षन्निति निपातनात् सप्तम्या अलुक् । सदागतिः ॥ ६४ ॥ पृषदश्वः । पृषन्मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । गन्धवहः । गन्धवाहः अनिलः आशुगः समीरः मारुतः मरुत् जगत्प्राणः “जगत् प्राण इति पदद्वयमपि” समीरणः ॥ ६५ ॥ नभस्वान् वातः “वातिः” पवनः पवमानः प्रभञ्जनः विंशतिर्नामानि वायोः ।

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमर्थं तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥



प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥

शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥

जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥

सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ॥ ६८ ॥

सततेऽनारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥

नित्यानवरताजस्रमप्यतिशयो भरः ॥ ६९ ॥

अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥

तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ॥ ७० ॥

क्लीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निष्पेषां सत्त्वगामि यत् ॥

कुबेरस्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

प्रकम्पनः महावातः द्वयं महावायोः । स एव सवृष्टिकः झञ्झावात इत्युच्यते ॥ ६६ ॥  
 प्राणः अपानः समानः उदानः व्यानः इमे पञ्च शरीरस्था वायुभेदाः । तथा  
 चोक्तम् । ‘हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे  
 स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः’ इति ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् । भाषणा-  
 दिनिमेषाश्च तद्व्यापाराः क्रमादमी’ इत्यपि ॥ एकैकम् । रंहः तरः रयः स्यदः  
 ॥ ६७ ॥ जवः पञ्चकं वेगस्य । शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं अरं द्रुतं सत्वरं चपलं तूर्णम्  
 अविलम्बितम् आशु एकादश त्वरितस्य । “[रंह आदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रा-  
 दयस्तु धर्मवचना एव । अत एव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो न तु जवं पचतीति ।  
 वस्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरा रंहः प्रभृतयः शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपरा इति ]”  
 ॥ ६८ ॥ सततं अनारतं अश्रान्तं संततं अविरतं अनिशं नित्यं अनवरतं अजस्रं  
 इति नवकं नित्यस्य । “सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम् अतिशयस्तु पौनःपुन्यं इति  
 भेदः” अतिशयः भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं भृशं अत्यर्थं अतिमात्रं उद्गाढं निर्भरं  
 तीव्रं एकान्तं नितान्तं गाढं बाढं दृढं इति चतुर्दश अतिशयस्य ॥ ७० ॥ शीघ्रादि  
 शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढशब्दपर्यन्तं क्लीवे नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्त्वे  
 द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयम् । यथा शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं याति ।  
 एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्य द्रव्यस्य यल्लिङ्गं  
 तदेवास्येत्यर्थः ॥ यथा शीघ्रा धेनुः । शीघ्रो वृषः शीघ्रं गमनम् । भरातिशयोः  
 सत्त्वगामित्वं नास्ति । नित्यं पुंस्त्वम् । “क्वचित् भेद्यगामीति पाठस्तस्य विशे-  
 ष्यगामीत्यर्थः” । कुबेरः त्र्यम्बकसखः यक्षराट् गुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥ मनुष्यधर्मा



मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥

किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥ ७२ ॥

यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ ७३ ॥

कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ॥

स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥ ७४ ॥

निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ (१)

इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ॥

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥

(विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ २ ॥

“तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्” ॥ (२)

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

मनुष्यस्येव धर्म आचारः श्मश्रुलोमादिर्यस्य । धनदः राजराजः धनाधिपः  
किन्नरेशः वैश्रवणः पौलस्त्यः नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः एकपिङ्गः ऐलविलः  
“ऐडविलः ऐडविडः” श्रीदः पुण्यजनेश्वरः सप्तदश कुबेरस्य । अत्येति प्रत्येकं  
संबध्यते । अस्य कुबेरस्योद्यानं चैत्ररथम् । अस्य पुत्रो नलकूबरः ॥ ७३ ॥ अस्य  
स्थानं कैलासः । अस्य पूर्णगरं अलका । अस्य विमानं पुष्पकं “पुष्पकः”  
इत्येकैकम् । किन्नरः किंपुरुषः तुरङ्गवदनः मयुः चत्वारि किन्नरमात्रस्य ॥ ७४ ॥  
निधिः शेवधिः द्वे सामान्यनिधेः । ना पुंलिङ्गः । काकाक्षिवदुभयत्रास्य संबन्धः ।  
पद्मः शङ्खः इत्यादयो निधेर्भेदाः । आदिशब्दान्मकरकच्छपादयः । “महापद्मश्च  
पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥” एकैकम् ॥  
इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥ द्यौः द्यौः अभ्रं व्योम पुष्करं अम्बरं नभः अन्तरिक्षं “अन्त-  
रीक्षं” गगनं अनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥ वियत् विष्णुपदं आकाशं विहायः  
विहायसः नाकः द्युः इत्येकोनविंशतिराकाशस्य । तत्र द्योदिवौ स्त्रीलिङ्गे ॥

१ महापद्मश्चेति टीकास्थं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽत्रैवास्ति ॥ १ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति



दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥  
 प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥  
 उत्तरा दिगुदीची स्यादिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥  
 (“अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ॥  
 प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु ॥ १ ॥”) (१)  
 इन्द्रो वह्निः पितृपतिनैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥  
 कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥  
 (“रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ॥  
 बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥ १ ॥”) (२)  
 ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥  
 पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥  
 करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥  
 ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ॥  
 क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

आकाशविहायसी क्लीबपुंसोः । विहायसनाकौ पुंसि । द्युरव्ययं अलिङ्ग-  
 मित्यर्थः । शेषं क्लीवे ॥ इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥ दिशः ककुभः काष्ठाः  
 आशाः हरितः पञ्चकं दिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण प्राच्यवाची-  
 प्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वा दिक् प्राची । दक्षिणा दिगवाची (अपाची) ।  
 पश्चिमा दिक् प्रतीची एकैकम् ॥ १ ॥ या उत्तरा दिक् सोदीची एकम् । दिश्य-  
 मित्येकं दिग्भवे । ‘दिगादिभ्य’ इति यत्प्रत्ययः, तत्रिषु वाच्यलिङ्गम् । यथा  
 दिश्यो हस्ती । दिश्या हस्तिनीत्यादि । इन्द्रादयो ऽष्टौ क्रमात्पूर्वादीनां दिशां  
 पतयः एकैकम् ॥ २ ॥ ऐरावत इत्यष्टौ क्रमादिग्गजाः पूर्वादिदिशां धारका  
 गजा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभ्रमुः कपिला पिङ्गला अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी  
 शुभ्रदन्ती “शुभ्रदन्ती” अङ्गना (अञ्जना) अञ्जनावती एता अष्टौ करिण्यः क्रमा-  
 दिग्गजानां स्त्रिय इत्यर्थः । एकैकम् । अपदिशं विदिक् इति द्वयं दिशोर्मध्ये  
 दिग्द्वयमध्यभागे । तत्राऽपदिशं क्लीबाव्ययं नपुंसकं अव्ययं चेत्यर्थः । विदिक्

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥  
 अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयिबुर्बलाहकः ॥ ६ ॥  
 धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥  
 घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥  
 कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥  
 स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥  
 शम्पाशतद्ददाद्वादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥  
 तडित्सौदामिनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥  
 स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरमदः ॥  
 इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ॥ १० ॥  
 वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥  
 धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

स्त्रियाम् । यान्यासामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः” इत्यमरमालायाम् ॥५॥  
 अभ्यन्तरं अन्तरालं द्वे अन्तरवकाशस्य । चक्रवालं मण्डलं द्वे मण्डलस्य । अभ्रं मेघः  
 वारिवाहः स्तनयिबुः बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः जलधरः तडित्वान् वारिदः  
 अम्बुभृत् घनः जीमूतः मुदिरः । “मुदिरः कामुकाभ्रयोः” इति विश्वमेदिन्यौ । जल-  
 मुक् धूमयोनयः इति पञ्चदश मेघस्य ॥ ७ ॥ कादम्बिनी मेघमाला द्वे मेघवृन्दस्य ।  
 अभ्रियमित्येकं मेघभवे तत्त्रिषु । यथा अभ्रिया आपः । अभ्रिय आसारः । अभ्रियं  
 जलम् । स्तनितं गर्जितं रसितं आदिशब्दात् ध्वनितादि त्रयं मेघनिर्घोषे ॥ ८ ॥  
 शम्पा शतद्ददाद्वादिनी ऐरावती क्षणप्रभा तडित् सौदामिनी । सुदाम्नाऽद्रिणा  
 एकदिक् । अथवा सुदाम्नि मेघे वा भवा । अण् प्रत्ययः । “सुदामा तु पुमान्वा-  
 रिधरपर्वतभेदयोः” इत्युक्तत्वात् । “सौदामिनी” विद्युत् चञ्चला चपला दशकं  
 विद्युलतायाः । चपलापि चेति पाठः ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुः वज्रनिर्घोषः “वज्रनि-  
 ष्षेयः” द्वयमशनिनिर्घोषस्य । मेघज्योतिः इरमदः द्वे मेघज्योतिषः “वीज इति  
 प्रसिद्धस्य” । इन्द्रायुधं शक्रधनुः ऋजुरोहितम् । ऋजु च तत् रोहितं च इति त्रीणि  
 मेघप्रतिफलिता रविरश्मयो धनुराकारेण भान्ति तस्य धनुषः ॥ १० ॥ वृष्टिः वर्षं  
 द्वयं मेघवर्षणस्य । अवग्राहः अवग्रहः । “अवेग्रहो” इति वा घञ् । पक्षे अप् । द्वयं



वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ॥  
 अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्द्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥  
 अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥  
 हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥  
 विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥  
 अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥  
 द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥  
 कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥  
 भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽशके ॥  
 चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥  
 कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥  
 सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

तद्विधाते वर्षनिरोधे । धारासंपातः आसारः द्वयं मेघधाराणां निरन्तरपतनस्य ।  
 शीकर इत्येकं अम्बुकणानाम् । दन्त्यादिरप्ययम् ॥ ११ ॥ वर्षोपलः करका  
 द्वे यत्प्रथमवृष्टौ मेघोदकं कठिनं सदुपलवत्पतति तस्य । दुर्दिनमित्येकं मेघ-  
 च्छन्ने दिने । रात्रेरप्युपलक्षणम् । अन्तर्धा व्यवधा अन्तर्द्धिः अपवारणम्  
 ॥ १२ ॥ अपिधानं तिरोधानं पिधानं आच्छादनं अष्टकमाच्छादनस्य । तत्र  
 अन्तर्धव्यवधे स्त्रियाम् । अन्तर्द्धिः पुंसि । हिमांशुः चन्द्रमाः चन्द्रः इन्दुः कुमुद-  
 बान्धवः ॥ १३ ॥ विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुः ओषधीशः निशापतिः अब्जः  
 जैवातृकः । जीवयतीति अन्तर्भावितण्यर्थः । आतृकन् प्रत्ययः । सोमः “सोमा”  
 ग्लौः मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजराजः शशधरः नक्षत्रेशः क्षपाकरः  
 इति विंशति नामानि चन्द्रस्य । चन्द्रमण्डलस्य षोडशो भागः कलासंज्ञः । एकम् ।  
 बिम्बः मण्डलं द्वे बिम्बस्य ॥ १५ ॥ भित्तादिचतुष्कं शकलस्य । तत्र भित्तं नपुं-  
 सकम् । शकलखण्डे स्त्रीचपुंसोः । अर्धः पुंस्येव । यथा कम्बलस्यार्धः खण्ड  
 इत्यर्थः । वाच्यलिङ्गोऽपि । यथा अर्धा शाटी अर्धः पटः अर्धवस्त्रम् । अर्धमि-  
 त्येकं समे विभागे तन्नपुंसकमेव । चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना त्रयं चन्द्रप्रभा-  
 याम् । प्रसादः प्रसन्नता द्वयं नैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलङ्कः अङ्कः लाञ्छनं चिह्नं  
 लक्ष्म लक्षणं षट् चिह्नस्य । सुषमेत्येकं परमायाः शोभायाः । शोभा कान्तिः



अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥  
 प्रालेयं मिहिकां चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥  
 शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ॥  
 तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥  
 ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ॥  
 मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥  
 नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥  
 दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥  
 राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ॥  
 समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

द्युतिः छविः चत्वारि शोभामात्रस्य । शोभा कान्तिरित्यत्राभिरुच्या कान्तिरि-  
 त्यपि पाठः ॥ १७ ॥ अवश्यायः नीहारः तुषारः तुहिनं हिमं प्रालेयं मिहिकां  
 (महिका) सप्तकं हिमस्य । हिमानी हिमसंहतिः द्वे महतो हिमस्य । एवमु-  
 क्तलिङ्गा अवश्यायादयः ॥ १८ ॥ नपुंसकलिङ्गः शीतशब्दश्च गुणे स्पर्शवि-  
 शेषे एव नतु गुणिनि । सुषीमः (सुषिमः सुशीमः) शिशिरः जडः तुषारः  
 शीतलः शीतः हिमः एते सप्त तद्वदर्थः तद्वान् शीतगुणवानर्थो येषां ते तथा  
 ते चान्यलिङ्गकाः विशेष्यनिष्ठाः । तुषारहिमशीतशब्दा निरूढलक्षणया गुणि-  
 न्यपि वर्तन्त इत्युभयत्र पठिताः ॥ १९ ॥ ध्रुवः । औत्तानपादिः द्वे उत्तानपा-  
 दपुत्रस्य । अगस्त्यः कुम्भसंभवः मैत्रावरुणिः । “मैत्रावरुणः” । “और्वशेयागस्त्य-  
 मैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः” इति नामनिधानात् । त्रयमगस्त्यस्य । अगस्तिरि-  
 त्यपि । “अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः” इति शब्दार्णवः । अस्या-  
 गस्त्यस्य सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा एकम् ॥ २० ॥ नक्षत्रं ऋक्षं भं तारा  
 तारका उडु इति षट् नक्षत्रमात्रस्य । उडु स्त्रीनपुंसकयोः । अपिशब्दात्तारकापि  
 तथा । “नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च” इति शाश्वतः । अश्विनीत्या-  
 दितारा अश्विन्यादिसप्तविंशतिर्नक्षत्राणि दाक्षायणीसंज्ञकानि । एकम् । अश्व-  
 युक् अश्विनी द्वे अश्विन्याः ॥ २१ ॥ राधा विशाखा द्वे विशाखायाः । पुष्यः  
 सिध्यः तिष्यः त्रयं पुष्ये । श्रविष्ठा धनिष्ठा द्वे धनिष्ठायाः । श्रविष्ठया समा  
 श्रविष्ठा तुल्येत्यर्थः । प्रोष्ठपदाः भाद्रपदाः द्वयं पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु । पूर्वे



मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥

इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्वरौ ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ॥

राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

गोष्ठपदे द्वे उत्तरे च द्वे एवं चतुःसंख्याकत्वाद्बहुवचनम् । स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः स्युः ॥ २२ ॥ मृगशीर्षं “शीर्षं” इत्यपि पाठः । मृगशिरः आग्रहायणी त्रयं मृगशीर्षस्य । तस्य मृगशीर्षस्य शिरोदेशे याः पञ्च तारा निवसन्ति ता इल्वलाः ( इल्वकाः ) एकम् ॥ २३ ॥ बृहस्पतिः सुराचार्यः गीष्पतिः धिषणः गुरुः जीवः आङ्गिरसः वाचस्पतिः चित्रशिखण्डिजः नवकं बृहस्पतेः । चित्रशिखण्डी अङ्गिराः तज्जः ॥ २४ ॥ शुक्रः दैत्यगुरुः काव्यः उशना भार्गवः कविः षट् शुक्रस्य । उशनेति सान्तम् “ऋदुशन” इत्यनङ् । अङ्गारकः कुजः भौमः लोहिताङ्गः महीसुतः पञ्चकं मङ्गलस्य ॥ २५ ॥ रौहिणेयः बुधः सौम्यः त्रयं बुधस्य । सौरिः “शौरिरपि” “सौरः” शनैश्वरः द्वे शनेः । तमः राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयः विधुंतुदः पञ्च राहोः । तमः सान्तं क्लीबे पुंसि च कचित् । अदन्तः । “स्वर्भानुस्तु तमो राहुः” इति पुंस्काण्डे रत्नकोशामरमालयोर्दर्शनात् ॥ २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयश्चित्रशिखण्डिसंज्ञाः एकम् । मुखशब्दात्पुलहपुलस्त्यादयः सप्तर्षयः । ते यथा । “मरीचिराङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः” ॥ राशीनामुदयो लग्नमित्युच्यते । एकम् । मेषवृषादयो राशयः स्युः एकम् । आदिना मिथुनकर्कटकादयः । “मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ” ॥ २७ ॥ सूरः ( शूरः ) सूर्यः अर्यमा आदित्यः द्वादशात्मा दिवाकरः



सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥  
 भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥  
 भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥  
 विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥  
 द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥  
 विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥  
 भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ॥  
 ( “पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छायानाथस्तमिस्रहा ॥  
 कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥ १ ॥  
 प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः ॥  
 इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यजिनीपतिः ” ॥ २ ॥ ) ( १ )  
 माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥  
 सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥  
 परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

भास्करः अहस्करः ब्रध्नः प्रभाकरः विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् विवस्वान्  
 सप्ताश्वः हरिदश्वः उष्णरश्मिः विकर्तनः अर्कः मार्तण्डः ( मार्ताण्डः ) मिहिरः  
 ( महिरः ) अरुणः पूषा ॥ २९ ॥ द्युमणिः तरणिः मित्रः चित्रभानुः विरो-  
 चनः विभावसुः ग्रहपतिः त्विषांपतिः अहर्पतिः ॥ ३० ॥ भानुः हंसः सह-  
 स्रांशुः तपनः ( तापनः ) सविता रविः इति सप्तत्रिंशत्सूर्यस्य । “चण्डांशुरपि ।  
 चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । माठरः पिङ्गलः दण्डः इति  
 चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः परितः पार्श्वे विद्यमानाः । यत उक्तं सौरतन्त्रे । “शक्रो-  
 ऽस्य वामपार्श्वे तु दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वाम-  
 भागतः ॥ यमो ऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया” इति । एकैकम् ॥ ३१ ॥ सूर-  
 सूतः अरुणः अनूरुः काश्यपिः गरुडाग्रजः पञ्चकं अरुणस्य । परिवेषः ताल-  
 व्यान्तोऽपि । “वेष्टने परिवेशः स्याद्भानोः सविधमण्डल” इति रभसे । परिधिः  
 उपसूर्यकं मण्डलं चत्वारि परिवेषस्य सूर्यमभितः कदाचिद्दृश्यमानस्य कुण्डला-

१ इदं पद्यद्वयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



किरणोत्समयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ॥

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

स्युः प्रभारुद्युचिस्त्वङ्गाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥

रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिः ॥

प्रतिपद्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

कारतेजोविशेषस्य । परिवेषसाहचर्यात्परिधिः पुंसि ज्ञेयः । “मण्डलं परिवेषश्च परिधिश्चोपसूर्यकम्” इति भागुरिः ॥ ३२ ॥ किरणः उत्सः मयूखः अंशुः गभस्तिः घृणिः । जिघर्ति इति घृणिः । “घृ क्षरणदीप्त्योः” “घृ सेचने” वा । रश्मिः [ घृष्णिः घृष्णिः पृश्निः ] भानुः करः मरीचिः दीधितिः एकादश किरणस्य । मरीचिः स्त्रीपुंसयोः । “द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुत्सः करः पदम्” इति शब्दार्णवः । “मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्” इति मेदिनी च । दीधितिः स्त्रियाम् । स्त्रियामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेऽप्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रभा रुक् रुचिः त्विद् भाः भाः छविः द्युतिः दीप्तिः रोचिः शोचिः इत्येकादश प्रभामात्रस्य । तत्र दीप्त्यन्तानि स्त्रियां स्युः । रोचिः शोचिः सान्ते क्लीबे । द्विवचनं तु रोचिषी शोचिषी । भाः सान्तः । प्रकाशः द्योतः आतपः इति त्रयं सूर्यप्रभायाः । प्रभामात्रस्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं चतुष्टयमीषदुष्णे । इदं धर्ममात्रे रूपभेदात्क्लीबे । तद्वति धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः । तिग्मं तीक्ष्णं खरं त्रयमत्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णवत् । धर्मे क्लीबं । धर्मिणि त्रिषु । मृगतृष्णा मरीचिका द्वयं मृगजलस्य । मरुदेशादौ सिकतासु प्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणाः जलाकारेण भान्ति तस्य जलाभासस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥ कालः । “कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः” इति कोशान्तरे । अन्यार्थेऽपि कालशब्दः । दिष्टः अनेहा समयः चत्वारि कालस्य । अनेहा सान्तः । “ऋदुशन” इत्यनङ् । पक्षतिः पक्षस्य मूलम् । “पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ” इति । प्रतिपत् इमे द्वे प्रथमतिथेः । तदाद्याः प्रतिपदाद्यास्तिथय इत्युच्यन्ते एकम् ।



घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ॥  
 प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥  
 ( “व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते” ॥ ) ( १ )  
 प्रभातं च दिनान्ते तु सायं सन्ध्या पितृप्रसूः ॥  
 प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥  
 निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥  
 विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥  
 तमिस्रा तामसी रात्रिज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ॥  
 आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

तिथिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । तथा च प्रयोगः । “सकलो निशि पूर्णिमाति-  
 थीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः” इति ॥ १ ॥ घस्रः दिनं अहः दिवसः वासरः  
 पञ्चकं दिवसस्य । तत्र दिवसवासरौ क्लीबपुंसोः । प्रत्युषः अहर्मुखं कल्यं  
 ( कल्यं ) उषः ( ऊषः उषा ) “उषा प्रभातं गोसर्गः” इति त्रिकाण्डशेषः ।  
 प्रत्युषः ( प्रत्युषः ) “उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रसूं च योषिति ” प्रभातं षट्  
 प्रभातस्य । तत्राद्यः प्रत्युषोऽदन्तः पुंसि क्लीबे च । “प्रत्युषोऽहर्मुखे वसौ” इति  
 मेदिनी । कल्यं तालव्यान्तम् ॥ २ ॥ दिनान्तः सायं “सायः” सन्ध्या “सन्धा” ।  
 “सन्ध्या पितृप्रसूः सन्धा” इति शब्दार्णवः । सम्यक् ध्यायन्त्यस्यामिति सन्ध्या ।  
 पितृप्रसूः चत्वारि दिनान्ते । तत्र सायमित्यव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । “सायः काण्डे  
 दिनान्ते च” इति मेदिन्यादिषु साय इत्युक्तत्वात्सायमिति मान्ताव्ययस्याव्ययवर्गे  
 वक्ष्यमाणत्वादत्र सायोऽदन्तः पुंस्येव । प्राह्णादयः समाहृताः त्रिसन्ध्यं ज्ञेयम् ।  
 “आबन्तो वेति पाक्षिकी क्लीबता । पक्षे त्रिसन्ध्यी” एकम् । तत्र प्राह्णः पूर्वाह्णः ।  
 शर्वरी ( शार्वरी ) ॥ ३ ॥ निशा निशीथिनी रात्रिः ( रात्री ) “रात्री रात्रिस्तम-  
 स्विनी” इति शब्दार्णवः । त्रियामा क्षणदा क्षणमुत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति ।  
 क्षपा विभावरी तमस्विनी रजनी ( रजनिरपि ) यामिनी तमी “तमा तमिः”  
 द्वादश निशायाः ॥ ४ ॥ या तामसी तमोयुक्ता रात्रिः सा तमिस्रा एकम् । या  
 चन्द्रिकया चन्द्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्यौत्स्नी एकम् । “ज्यौत्स्नी ज्यो-  
 तिष्मती रात्रिज्यौत्स्ना चन्द्रमसः प्रभा” इति शाश्वतः । पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तायां

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



गणरात्रं निशा बह्वचः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥  
 अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥  
 स पर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ॥  
 पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥  
 कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ॥  
 अमावास्यां त्वमावस्यां दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥  
 सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः ॥  
 उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

रात्रौ पक्षिणीति नामैकम् । पक्षाविव पक्षौ पूर्वोत्तरदिवसौ यस्याः सा पक्षिणी ।  
 “पक्षिणी पक्षतुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशा” इति सरणात् ॥ ५ ॥ बह्वचो निशाः  
 गणरात्रं स्यात् । एकं रात्रिसमुदायस्य । प्रदोषः रजनीमुखं द्वे रात्रेः पूर्वभा-  
 गस्य । अर्धरात्रः निशीथ इति द्वे रात्रिमध्यसमयस्य । यामः प्रहरः द्वे अहो-  
 रात्राष्टमांशस्य ॥ ६ ॥ प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरं स सन्धिः पर्वत्यन्वयः । यदाह रुद्रः ।  
 “दर्शप्रतिपदोः सन्धौ ग्रन्थिप्रस्तावयोरपि । पर्वं क्लीबे विजानीयाद्विषुवत्प्रभृतिष्व-  
 पि” इति ॥ पर्वसन्धिरिति चतुरक्षरं वा एकम् । द्वे अमापूर्णिमे पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ  
 द्वयं पक्षान्ततिथ्योः । द्वित्वाद्विवचनम् । नतु नित्यम् । पौर्णमासी पूर्णिमा । द्वे  
 शुक्लपक्षान्ततिथ्यौ ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने चन्द्रे सति अनुमतिरित्युच्यते  
 एकम् । सैव पूर्णिमा पूर्णे निशाकरे सति राका एकम् । या पूर्वा पौर्णमासी  
 सा अनुमतिर्योत्तरा सा राकेति श्रुतिः । अमावास्या अमावस्या । “अमावस्यद-  
 न्यतरस्याम्” । पा० । अमा सह वसतः अस्यांचन्द्राकौ । अमोपपदाद्वसेरधिक-  
 रणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । “अमावसी अमावासी  
 अमामासी अमामसी । अप्यमावस्यमावासी चामामास्यप्यमामसी” इति शब्दा-  
 र्णवः । नामैकदेशे नामग्रहणादमापि । दर्शः सूर्येन्दुसंगमः चत्वारि कृष्णपक्षा-  
 न्ततिथेः ॥ ८ ॥ सा अमावास्या दृष्टेन्दुश्चेदृष्ट इन्दुर्यस्यां सा सिनीवाली एकम् ।  
 सैव नष्टेन्दुकला नष्टा इन्दुकला यस्यां सा कुहूः “कुहुः” एकम् । या पूर्वमा-  
 वास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति श्रुतिः । अयमर्थः । चतुर्दश्या अन्तिम-  
 प्रहरः अमावास्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवप्रहरात्मकश्चन्द्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः ।  
 तत्राद्यप्रहरद्वये चन्द्रस्य सूक्ष्मता । अन्तिमप्रहरद्वये कृत्स्नक्षयः । अतोऽमावास्या-  
 या आद्यप्रहरः सिनीवालीसंज्ञः । अन्त्यप्रहरद्वयं कुहूसंज्ञम् । मध्यमप्रहरपञ्चकं



सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्ताः कला ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तौ द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

दर्शसंज्ञमिति । राहुणा चन्द्रे सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य ग्रासस्योपरागः ग्रह इति नामद्वयम् ॥ ९ ॥ सोपप्लवः उपरक्तः इति द्वे राहुग्रस्तस्येन्द्रोः सूर्यस्य वा । अग्न्युत्पातः उपाहितः इति द्वे वह्निकृतोपसर्गस्य । ग्रहणे सति कदाचिदग्नेयमण्डलादुत्पन्नो भवति तस्येत्येके । धूमकेत्वाख्यस्योत्पातस्येत्यपरे । एकयोक्त्याऽपृथग्वचनेन पुष्पवन्तावित्युक्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ज्ञेयौ एकम् । एकयोक्त्येति वचनात्पुष्पवन्त इति पुष्पवानिति वा सूर्यः चन्द्रो वा न वक्तव्यः । यथा रोदसी इत्येकयोक्त्या द्वावापृथिव्यौ उच्येते । पुष्पवन्तशब्दो मतुवन्तोऽकारान्तश्च । “धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पन्दकालः । “अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः” इत्युक्तम् । अष्टादश निमेषा मिलित्वा एका काष्ठा भवति । त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला । ताः कलास्त्रिंशन्मिलित्वा एकः क्षणः । ते क्षणाः द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्तः क्लीबपुंसोः ॥ ११ ॥ ते त्रिंशन्मुहूर्ता एकोऽहोरात्रः । अह्ना सहिता रात्रिरहोरात्रः । अत्र अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार इति विग्रहः साधुः । अन्यथा अजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्वन्द्व एवाज्विधानात् । तेऽहोरात्राः पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षो द्विविधः शुक्लः कृष्णश्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः शुक्लः कृष्णस्त्वपरः । यतः शुक्लादिक्रमेण प्रायशो मासप्रवृत्तिः । तावुभौ पक्षावेको मासः । चान्द्रेण मानेनेदमुक्तम् ॥ १२ ॥ मार्गादी द्वौ द्वौ मासौ ऋतुरेकः स च हेमन्तादिसंज्ञः । माघादीत्यपि पाठः । माघाद्युपक्रमस्तु अयनारम्भवशाज्ज्ञेयः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकमयनम् । तद्विधा सूर्यगतिभेदात् । अर्कस्योदगतिः उत्तरायणम् अयते गच्छति अर्कः अनेन । अय गतौ ल्युट्, “पूर्वपदात्संज्ञायामग”



समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥

( “पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ॥

नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥ १ ॥” ) ( १ )

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने ॥

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ॥

आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥

स्यादाश्विन इषोप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुलोजौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ॥

इति णत्वम् । दक्षिणा गतिस्तु दक्षिणायनम् । एवं द्वे अयने एको वत्सरः ॥ १३ ॥  
विषुवत् विषुवं “विषुपं विषुणः विषुवः” । “विषुवान्समरात्रिवासरः” इति पुं-  
स्काण्डे बोधालितः । द्वयं समं रात्रिदिवं यस्मिंस्तस्मिन्काले तुलासंक्रान्तौ मेषसंक्रान्तौ  
च दिनरात्री समे भवतः तस्य कालस्येत्यर्थः । रात्रिदिवशब्दः “अचतुरविचतुर”  
इत्यादिना साधुः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पौषी ज्ञेया सा पौषी यस्मिन्मासे  
वर्तते स नाम्ना पौषः मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र स माघः स आद्यो येषां ते ।  
अपरे पौषादन्ये एकादश मासा एवमुक्तरीत्या ज्ञेयाः । एकैकम् । मार्गशीर्षः  
सहाः मार्गः आग्रहायणिकः चत्वारि मार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः तैषः सहस्यः  
त्रीणि पौषस्य । तपाः माघः द्वे माघस्य । फाल्गुनः तपस्यः फाल्गुनिकः त्रयम् ।  
चैत्रः चैत्रिकः मधुः त्रयम् ॥ १५ ॥ वैशाखः माधवः राधः त्रीणि । ज्येष्ठः शुक्रः  
द्वे । शुचिः आषाढः द्वे । श्रावणः नभाः सान्तः । श्रावणिकः त्रीणि ॥ १६ ॥  
नभस्यः प्रौष्ठपदः भाद्रः भाद्रपदः चत्वारि । आश्विनः इषः आश्वयुजः त्रीणि ।  
कार्तिकः ॥ १७ ॥ बाहुलः ऊर्जः कार्तिकिकः चत्वारि । ऋतुभेदानाह । हेमन्त  
इत्येक ऋतुः । शिशिर इत्यपरः । स च पुनर्पुंसकालिङ्गः एकैकम् । वसन्तः पुष्प-

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽस्ति ॥



वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

षडमी ऋतवःपुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥

समयः सुरभिः त्रीणि वसन्तस्य । ग्रीष्मः उष्मकः ( ऊष्मकः ) ॥ १८ ॥ निदाघः  
नितरां दहन्तेऽत्र । “दह भस्मीकरणे” । “हलश्च” इति घञ् । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् ।  
उष्णोपगमः उष्णः ऊष्मागमः “उष्मागमः” तपः इति सप्तकं ग्रीष्मस्य । तपोऽका-  
रान्तः पुंसि । प्रावृट् वर्षणं वृट् प्रकृष्टा वृट् यत्र “वृषु सेचने” “नहिवृति” इति दीर्घः ।  
वर्षाः द्वे वर्षर्तोः । तत्र प्रावृट्शब्दः षान्तः स्त्रियाम् । वर्षाशब्दस्तु स्त्रीलिङ्गो भूमि  
नित्यं बहुवचनान्त इत्यर्थः । शरदित्येक ऋतुः स स्त्रीलिङ्गो दकारान्तः ॥ १९ ॥ अमी  
हेमन्तादयः षडपि ऋतवः ऋतुसंज्ञकाः । ऋतुशब्दः पुल्लिङ्गः । ते च हेमन्तादयः  
मार्गशीर्षादिमासानां षड्विर्युग्मैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च । “आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ  
द्वौ मासावृत्तुर्मतः” इति । संवत्सरः वत्सरः अब्दः हायनः शरत् समाः षट् वर्षस्य ।  
तत्र हायनः अस्त्रियाम् । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । समां समां विजायते इत्ये-  
कत्वेऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेण मासेन एकः पैत्रोऽहोरात्रः । तत्र कृष्णा-  
ष्टम्या उत्तरार्धे दिनारम्भः शुक्लाष्टम्या उत्तरार्धे रात्र्यारम्भः । तथा मानुषेण वर्षेण  
दैवतः देवानामहोरात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः । मानुषाणां  
यत्कृतादि युगचतुष्टयं तदैवं युगं ज्ञेयम् । एवं दैवे द्वे युगसहस्रे ब्राह्मोऽहोरात्रः ।  
अयमर्थः—उक्तानां देवताहोरात्राणां षष्ट्यधिकशतत्रयेण दिव्यं वर्षम् । दिव्यै-  
र्द्वादशभिर्वर्षसहस्रैर्मानुषचतुर्युगं तच्च देवानामेकं युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं तत्तु  
भूतानां स्थितिकालस्तावत्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकाल इति । अत उक्तं तौ कल्पा-  
विति । ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥  
दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिः तन्मन्वन्तरम् । मनूनां स्वायं-  
भुवचाक्षुषादीनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा । तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणो दिनं भवति एकम् ।



संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥  
 अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ॥  
 कलुषं वृजिनैनोऽधमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥  
 स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥  
 मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥  
 स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ॥  
 श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥  
 भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥  
 शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥  
 मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्तः पञ्च प्रलयस्य ॥ २२ ॥ पङ्कं पाप्मा पापं  
 किल्बिषं कल्मषं कलुषं वृजिनं एनः अर्धं अंहः “अन्धः” दुरितं दुष्कृतं द्वादश  
 पापस्य । तत्र पङ्कं क्लीवपुंसोः । पाप्मा नकारान्तःपुंसि । शेषं क्लीवे ॥ २३ ॥ धर्मं  
 पुण्यं श्रेयः सुकृतं वृषः पञ्चकं सुकृतस्य । तत्र धर्मः क्लीवपुंसोः । वृषः पुंसि । मुत्  
 प्रीतिः प्रमदः हर्षः प्रमोदः आमोदः संमदः ॥ २४ ॥ आनन्दथुः “दुनदि समृद्धौ”  
 “द्वितोऽथुच्” । आनन्दः शर्म शातं “दन्त्यादिर्वा” सुखं द्वादश हर्षस्य । तत्र प्रीति-  
 साहचर्यान्मुदपि स्त्रियां दकारान्तः । श्वःश्रेयसम् । श्वः आगामि श्रेयो यत्र । “श्वसो  
 वसीयःश्रेयसः” इत्यच् । शिवम् । शिवं च मोक्षे क्षेमे च महादेवे सुखे जले ।  
 “शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ बालके हरे” इति विश्वः । भद्रं (भन्दं) “भन्दं  
 भद्रं शिवं तथा” इति त्रिकाण्डशेषः । कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥ भावुकं भविकं  
 भव्यं कुशलं क्षेमं शस्तं द्वादश कल्याणमात्रस्य । तत्र क्षेमं शस्तं च पुन्रपुंसकयोः ।  
 श्वःश्रेयसमिति चतुरक्षरम् । पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वःश्रेयःशिव-  
 भद्रादयः शस्तान्ताः द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा पापा  
 स्त्री । पापः पुमान् । पापं कुलमित्यादि ॥ २६ ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डं  
 “प्रकाण्डः” पुंस्यपि । “प्रकाण्डो न स्त्री विटपे मूलशाखान्तरे तरोः । शस्तः”  
 इति मेदिनी । “अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः” इति रभसः । उद्धः  
 तल्लजः अमूनि पञ्च प्रशस्तवाचकानि । एते तु पञ्च नित्यं द्रव्ये एव लिङ्गा-



प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥

हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

(जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥) (१)

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

अत्र च चिन्ता विद्यमानः ।

न्तरेण सामानाधिकरण्येऽपि खलिङ्गं न जहति । “प्रशंसावचनेश्च” इति कृष्णसर्पवा-  
प्यश्वादिवत् नित्यसमासः । यथा प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका । प्रशस्ता  
गौर्गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । ब्राह्मणोद्धः । कुमारीतल्लजः । अयः एत्यनेन  
सुखम् । “इण् गतौ” घप्रत्ययः । शुभावहो विधिः शुभोत्पादकं दैवं सोऽय उच्यते  
अयोऽकारान्तः एकम् ॥ २७ ॥ दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं नियतिः । नियम्यतेऽनया  
वित्तम् । “नियतिर्नियमे दैवे” इति विश्वः । विधिः । षट् प्राक्तनकर्मणः । नियतिः  
स्त्री । विधिः पुंसि । हेतुः कारणं बीजं त्रयं हेतुमात्रस्य । हेतुः पुंसि । यदादिकारणं  
तन्निदानं एकमुपादानकारणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानाति ।  
“ज्ञा अवबोधने” “आतो नुप” इति कः । “आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसो-  
रपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि” ॥ १ ॥ पुरुषः त्रयं शरीराधिदैव-  
तस्य । प्रधानं प्रकृतिः द्वे सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः । यः कालिको विशेषः  
कालकृतो देहादेर्विशेषः यौवनादिरवस्थोच्यते एकम् । सत्त्वं रजः तमः एते  
गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम् । रजस्तमसी सान्ते ॥ २९ ॥ जनुः जननं जन्म जनिः  
उत्पत्तिः उद्भवः षट् जन्मनः । जनुः सान्तम् । जनिः स्त्री । प्राणी चेतनः जन्मी  
जन्तुः जन्युः शरीरी षट् प्राणिनः ॥ ३० ॥ जातिरित्यादि पद्यं केचिदत्र पठन्ति  
इति टीकाकारेण लिखितं परंतु मूल एवैतत्पद्यं दृश्यते । जातिः जातं सामान्यं  
त्रयं घटत्वादिजातेः । व्यक्तिः व्यज्यतेऽनया व्यक्तिः । “अञ्ज व्यक्त्यादौ ”

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥



बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

धीधारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ॥

(“अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ॥”) (१)

चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

(“विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ॥”) (२)

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥

संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

चित्त्वं । पृथगात्मता द्वे घटादिव्यक्तेः । चित्तं चेतः हृदयं स्वान्तं हृत् मानसं मनः सप्तकं चित्तस्य । हृत् दकारान्तः ॥३१॥ इति कालवर्गः ॥४॥ बुद्धिः मनीषा मनस ईषा । ईष गत्यादिषु, शकन्ध्वादिः । धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी शेः मोहस्तं मुष्णाति । “मुष् स्तेये” । शीडो विच् । “मूलविभुज” इति मुषेः कः । मतिः प्रेक्षा उपलब्धिः चित् संवित् प्रतिपत् ज्ञप्तिः चेतना चतुर्दश बुद्धेः । तत्र चित् तान्तः । संवित् प्रतिपत् च दान्तः ॥१॥ या धारणावती धीः सा मेधा एकम् । यन्मानसं कर्म मनोव्यापारः स संकल्पः एकम् । अवधानादि त्रयं समाधानस्य । चित्ता भोगः मनस्कारः द्वे मनसः सुखादौ तत्परतायाः । चर्चा संख्या विचारणा त्रयं प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥ विमर्शादित्रयं पूर्वानुभूताविस्मरणस्य । अध्याहारः तर्कः ऊहः त्रयं तर्कस्य । अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः । विचिकित्सा विपूर्वात् कितेः सन्नन्तादकारः । संशयः संदेहः द्वापरः द्वौ परौ प्रकारौ यस्य पृषोदरादि-त्वादात्वम् । चत्वारि संशयज्ञानस्य । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः । निर्णयः निश्चयः द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥३॥ मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता द्वे परलोकाभाववादि-ज्ञानस्य । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य तस्य भावो नास्तिकता । व्यापादः द्रोहचिन्तनम् द्वे परद्रोहचिन्तनस्य । सिद्धान्तः राद्धान्तः द्वे सिद्धान्तस्य । सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्य स सिद्धान्तः । भ्रान्तिः मिथ्यामतिः भ्रमः त्रयमयथार्थ-ज्ञानस्य । स्थाणौ पुरुषोऽयमिति ज्ञानं भ्रान्तिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वायमित्य-

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

नेककोटिकं ज्ञानं संशयः । स्थाणौ स्थाणुरिति ज्ञानं निश्चयः ॥ ४ ॥  
 संवित् आगूः प्रतिज्ञानं नियमः आश्रवः संश्रव अङ्गीकारः अभ्युपगमः  
 प्रतिश्रवः समाधिः दशकं अङ्गीकारस्य । तत्र संवित् आगूश्च स्त्रियाम् ।  
 आगूर्वधूवत् । आग्वौ आग्व इत्यादि । पक्षे धूर्वत् आगुरौ आगुर इत्यादि  
 ॥ ५ ॥ मोक्षविषये या धीर्बुद्धिः तत् ज्ञानं एकम् । मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे  
 शिल्पे चित्रादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीज्ञानम् ।  
 अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति वा । “विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने”  
 इति हैमः । एकम् । मुक्तिः जन्ममरणाभ्यां मोचनं “मुच्छ मोक्षणे” क्तिन् ।  
 “मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः” इति हैमः । कैवल्यं निर्वाणं श्रेयः । अतिशयेन प्रशस्यं  
 ईयसुनि “प्रशस्यस्य” इति श्रादेशः । निःश्रेयसम् । “अचतुर” इति निपातनादच् ।  
 अमृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षः अपवर्गः अष्टकं मोक्षस्य । अज्ञानं अविद्या अहंमतिः ।  
 अहं प्रधाना मतिः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं अहंकारार्थकम् । त्रय-  
 मज्ञानस्य । रूपं शब्दः गन्धः रसः स्पर्शः एते पञ्च विषया इति गोचरा इति  
 इन्द्रियार्था इति चोच्यन्ते त्रयम् ॥ ७ ॥ हृषीकं विषयि इन्द्रियं इन्द्रस्यात्मनो  
 लिङ्गम् । त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य । विषयि नान्तम् । पायूपस्थादि कर्मेन्द्रिय-  
 मुच्यते । आदिना वागादि । तद्यथा । “पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्येतीन्द्रिय-  
 संग्रहः । उत्सर्ग आनन्दादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया” इति । मनोनेत्रादि  
 धीन्द्रियमुच्यते । आदिना श्रोत्रादि । “मनः कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वर्या  
 सह ॥ नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते” एकम् ॥ ८ ॥ रस-  
 भेदानाह । तुवरः “दीर्घादिरपि कुवरोऽपि” कषायः द्वे तुवरस्य प्राकृ-  
 तभाषया तुरट् इति ख्यातस्य । मधुराद्याः पृथक् पृथक् ज्ञेया । एवं तुव-

क्चे/

चा/



तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ॥

तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिघ्राणतर्पणः ॥

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

राद्याः षडपि रसा उच्यन्ते । तत्र तुवरो हरीतक्यादौ प्रसिद्धः । मधुरो जलादौ प्रसिद्धः । लवणः सैन्धवादौ प्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौ प्रसिद्धः । एवं तिक्तो निम्बादौ । अम्लस्तिचिज्यादौ “अम्बु” । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः । कर्मणि घञ् । अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । तद्वत्सु रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । “तुवरकषायौ नपुंसकावपि अस्त्रीत्युक्तत्वात्” ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गन्धे परिमल इत्येकम् । विमर्दग्रहणेन जातिपद्मादेर्निरासः । योऽतिनिर्हारी अत्यन्तसमाकर्षी स गन्ध आमोद उच्यते । “कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः । बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा” इति शब्दार्णवः । एकम् । इतः परं आगुणाद्गुणाः शुक्लादय इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक् वाच्यलिङ्गत्वं अभिधेयानुसारेण त्रिलिङ्गत्वम् ॥ १० ॥ समाकर्षी निर्हारी द्वे दूरनिपातिनो गन्धद्रव्यस्य । निर्हरत्यवश्यं मनो निर्हारी । सुरभिः घ्राणतर्पणः इष्टगन्धः सुगन्धिः चत्वारि शोभनगन्धयुक्तस्य । शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः । आमोदी मुखवासनः इति द्वे यन्मुखं वासयति तस्य ताम्बूलादेः ॥ ११ ॥ पूतिगन्धिः दुर्गन्धः द्वे अनिष्टगन्धयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टः गन्धो यस्य सः । यदामगन्धि तद्विस्त्रं एकं अपक्वमांसादिगन्धस्य । आमोऽपक्वमलस्तस्येव गन्धो यस्य तत् । “उपमानाच्च” इतीत् । शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेतः विशदः श्वेतः पाण्डरः ॥ १२ ॥ अवदातः सितः गौरः अवलक्षः “वलक्षोऽपि” “वष्टिभागुरिः” इत्यनेनाहोपपक्षे । धवलः अर्जुनः हरिणः पाण्डुरः । “नगपांसुपाण्डुभ्यश्च” इति रः । पाण्डुः षोडश नामानि शुक्लस्य । तत्रार्जुनान्तानि त्रयोदश नामानि शुक्लस्य । हरिणादीनि त्रीणि पीत-



अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कटुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

मिश्रशुक्लस्येति विभागः साधुः । शब्दार्णवे तु “श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतर-  
जपारुचिः । वलक्षस्तु सितः श्यावः कदलीकुसुमोपमः” ॥ “अर्जुनस्तु सितः कृष्ण-  
लेशवान् कुमुदच्छविः । पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः” इत्युक्तम् ।  
“हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ” इति हैमः । ईषत्पाण्डुः धूसरः । “धूसरस्तु सितः पीतले-  
शवान् वकुलच्छविः” इति शब्दार्णवः । द्वे ईषद्वलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः नीलः  
असितः श्यामः कालः श्यामलः मेचकः । “मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपु-  
ष्पसन्निभः” इति शब्दार्णवः । सप्तकं नील्यादिगतवर्णस्य । पीतः गौरः हरि-  
द्राभः त्रयं पीतस्य । पालाशः “पालाशोऽपि” हरितः हरित् त्रयं शिरीषादिपत्र-  
गतवर्णस्य । हरित्तान्तः ॥ १४ ॥ लोहितः रोहितः रक्तः त्रयं रक्तस्य । यः कोकन-  
दच्छविः रक्तोत्पलाभः स शोण इत्येकम् । योऽव्यक्तराग ईषद्रक्तः सोऽरुणः ।  
“अरुणः कृष्णलोहितः” इत्यमरमाला एकम् । यः श्वेतमिश्रो रक्तः स पाटल  
इत्येकम् ॥ १५ ॥ श्यावः कपिशः द्वे धूसरारुणवर्णस्य । कपिर्मर्कटः तद्वर्णो-  
ऽस्त्यस्य कपिशः । धूम्रः धूमलः कृष्णलोहितः त्रयं कृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य ।  
कडारः कपिलः पिङ्गः पिशङ्गः कटुः पिङ्गलः षट्कं पिङ्गलवर्णस्य । अयमत्यन्त-  
गौरवालकस्य केशेषु प्रसिद्धः । “पिङ्गा गोरोचना पाण्डुः” इति कात्यः । शब्दार्णवे  
तु “सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवह्निवत् । अयं तद्रक्तपीताङ्गः कपिलो गोवि-  
भूषणः । हरितांशेऽधिकेऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वासितावे-  
शात्पिङ्गो दीपशिखादिषु । पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्गखण्डवत्” इत्युक्तम्  
॥ १६ ॥ चित्रं किर्मीरः “कर्मिरः” कल्माषः शबलः एतः कर्बुरः षट्कं कर्बुरस्य  
विचित्रवर्णस्येत्यर्थः । शुक्लादयः गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि । चित्रं तु रूप-



चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तुतद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः

तिङ्मुखन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्रायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ॥

भेदान्पुंसकम् । यथास्य पटस्य शुक्लं रूपम् । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिङ्गाः अभिधेयलिङ्गाः । “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्” इति गुणिनि वर्तमानत्वम् । तत्प्रत्याख्याने “गुणगुणिनोरभेदान्निर्वाहः” इति महाभाष्ये । यथा शुक्ला शाटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रम् । रोहितादीनां स्त्रीत्वे तु “वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः” इति ङीष्वा तकारस्य नकारश्च । यथा श्येनी श्येता । रोहिणी रोहिता । लोहिनी लोहितेत्यादि ॥ १७ ॥ इति धीवर्गः ॥ ५ ॥ ब्राह्मी ब्रह्मण इयम् । “ब्राह्मोऽजातौ” इति टिलोपः ङीप् । भारती भाषा गीः गिरापि । “ब्रह्माणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा” इति शब्दार्णवः । “गीर्भणितिर्गिरा” इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र गिरा वाणीति पाठः । वाक् वाणी सरस्वती व्याहारः उक्तिः लपितं भाषितं वचनं वचः त्रयोदश नामानि वचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यन्तानि वचनाधिष्ठात्र्या देवताया अपि । व्याहारादीनि त्वधिष्ठेयस्यैव । गीः रेफान्तः ॥ १ ॥ अपभ्रष्टः शब्दः गावीगोणीत्यादिः अपशब्दः सोऽपभ्रंश इत्युच्यते एकम् । शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द इत्युच्यते एकम् । यथा ओतप्रोततन्तूनां वाचकः पट इति । तिङ्मुखन्तचयः तिङन्तसुबन्तपदसमूहो वाक्यम् । वचेर्ण्यत् “वचोशब्दसंज्ञायाम्” इति कुत्वम् । तिङन्तचयो यथा पचति भवति पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तचयो यथा । “प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्” कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते । यथा देवदत्त गामभिरक्ष शुक्लदण्डेन । अत्रान्वितत्वं आकांक्षायोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयम् ॥ २ ॥ श्रुतिः वेदः आम्रायः त्रयी चत्वारि वेदस्य । अत्र लिङ्गसंकरो न दोषाय स्त्रीति विशेषविधानात् त्रय्या व्याख्यायमानत्वाच्च । तद्विधिः वैदिको विधिर्यागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदम्



स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोकारप्रणवौ समौ ॥

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥ (१)

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवहिका प्रहेलिका ॥

लत्वात्स्मृत्युक्तोऽपि विधिधर्म एव । यदाह गौतमः । “श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः” इति । केचित्तु लिङ्गसंकरो मा भूदिति त्रयीधर्म इति समस्तं पदमाहुः । “विधानमृग्यजुः साम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः” ॥ त्रयीशब्दे विशेषं दर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते । ऋक् ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । “ऋच् स्तुतौ” संपदादित्वात् क्तिप् । साम यजुः इति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी ज्ञेया । तत्र ऋक् शब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥३॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणमित्यादि वेदस्याङ्गं ज्ञेयम् । “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ॥ छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते” ॥ प्रसङ्गादिदमप्युच्यते । वेदानामष्टौ विकृतयः । “जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः” ॥ षट् शास्त्राण्याह । “गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः । व्यासस्य जैमिनेश्चापि दर्शनानि षडेव हि” ॥ चतुर्दश विद्याः । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या होताश्चतुर्दश” ॥ कल्पः कल्पसूत्रम् । ओंकारः प्रणवः द्वे । इतिहासः इतिहेति पारंपर्योपदेशेऽव्ययं तदास्तेऽस्मिन् । “आस उपवेशने” अधिकरणे घञ् । पुरावृत्तं द्वे पूर्वचरितस्य महाभारतादेः । उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति त्रयः स्वरा उच्यन्ते एकम् ॥ “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः” ॥ ४ ॥ आन्वीक्षिकीत्येकं तर्कविद्यायां गौतमादिप्रणीतायाम् । दण्डनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । आख्यायिका उपलब्धार्था द्वयं अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य वासवदत्तादेः । यत्पञ्चलक्षणं तत्पुराणमुच्यते । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥५॥ प्रबन्धस्य वाक्यविस्तरस्य या कल्पना रचना सा कथा एकं नाटकरामायणादेः । प्रवहिका “प्रव-



स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ॥

हूतिराकारणाह्वानं संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥

विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ॥

उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

हिका” प्रहेलिका द्वयं यथापरैः संदिह्यते तादृशगुप्ताभिधानस्य । यथा । “पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ॥ यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहमिति” । यदुक्तम् । “व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना । यत्र बाह्यार्थसंबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिकेति” । या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता धर्मबोधार्थं रचिता संहिता सा स्मृतिः । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिरित्यर्थोऽपि । स्मरतेः कितन् एकम् । समाहृतिः संग्रहः । “विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः” द्वयं संग्रहग्रन्थस्य ॥ ६ ॥ या समासार्था पूरणीयार्था कविशक्तिपरीक्षणार्थमपूर्णतयैव पठ्यमानार्था वा सा समस्या । “यथा शतचन्द्रं नभस्तलम्” । तत्पूरणं यथा । “दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमलेन” इति । समस्या त्वसमासार्थेति पाठे तु अपरिपूर्णार्थेत्यर्थः । किं वदन्ती “किंवदन्तिः” जनश्रुतिः जनेभ्यः श्रूयते । कर्मणि कितन् । द्वे चतुरक्षरे नामनी लोकप्रवादस्य । वार्ता प्रवृत्तिः वृत्तान्तः उदन्तः चत्वारि यथास्थितलोकवृत्तकथनस्य । आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या आह्वा अभिधानं नामधेयम् । भागरूपेति नामशब्दात् धेयप्रत्ययः । नाम षट् नाम्नः । हूतिः आकारणा आह्वानं त्रयं आह्वानस्य । या बहुभिः कृता हूतिः सा संहृतिः एकम् ॥ ८ ॥ विरुद्धो वादः विवादः व्यवहारः । “वि नानाऽर्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाव्यवहारः प्रकीर्तितः” इति कात्यायनः । द्वे ऋणदानादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः वाङ्मुखं वाचोमुखमिव मुखमुपक्रमः द्वे वचनारंभस्य । उपोद्घातः उदाहारः द्वे प्रकृतसिद्ध्यर्थचितनस्य । तदुक्तम् । “चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं प्रचक्षते” इति । उपोद्घातादि द्वे वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्येति वा । शपनं शपथः द्वयम् ॥ ९ ॥ प्रश्नः अनुयोगः पृच्छा त्रयं प्रश्नस्य । प्रतिवाक्यं उत्तरं



प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ॥  
 मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥  
 अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ॥  
 यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥  
 आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ॥  
 काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥  
 अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥  
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥  
 पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ॥  
 यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

द्वे प्रतिवचनस्य । मिथ्याभियोगः अभ्याख्यानं द्वे “शतं मे धारयसि” इत्याद्यसत्या-  
 क्षेपस्य । मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥ अभिशापः द्वे सुरापानादिमिथ्यापापोद्भाव-  
 नस्य । अनुरागजः गुणानुरागोत्थः शब्दः प्रणाद इत्युच्यते एकम् । यशः कीर्तिः ।  
 “कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च” इति हैमः । समज्ञा “समज्या समाज्ञा  
 चेति पाठान्तरम्” त्रयं कीर्तेः । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः नुतिः चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥  
 द्विवारं त्रिवारं चोक्तं आम्रेडितमुच्यते । यथा “सर्पः सर्प इति” एकम् । उच्चै-  
 र्घुष्टं घोषणा द्वे उच्चैर्घोषस्य । शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो विकारः सा काकुः  
 एकम् ॥ १२ ॥ अवर्णः “वर्णः प्रशंसा तद्विरुद्धोऽवर्णः” आक्षेपः निर्वादः ।  
 परीवादः “परिवादः” अपवादः उपक्रोशः जुगुप्सा कुत्सा निन्दा गर्हणं दश  
 निन्दायाः । अपवादवदिति वत्प्रत्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिङ्गत्वं  
 ज्ञापितम् । उपक्रोशान्ता अवर्णादयः पुंसीति तार्त्पयम् ॥ १३ ॥ पारुष्यं परुषो  
 निष्ठुरभाषणं परुष एव पारुष्यम् । स्वार्थे ण्यञ् । अतिवादः द्वे निष्ठुरभाषणस्य ।  
 अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं “चौरोऽसि त्वां घातयिष्यामि” इत्यादि तद्भ-  
 र्त्सनमुच्यते एकम् । कस्यांचित् व्यक्तौ क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालम्भः यः  
 सनिन्दः निन्दायुक्त उपालम्भस्तत्र परिभाषणमित्येकम् । उपालम्भो द्वेधा । गुणा-  
 विष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा । महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् ।  
 द्वितीयस्तु बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदमिति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम्



तत्र त्वाक्षारणां यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ॥  
 स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥  
 अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥  
 विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥  
 सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ॥  
 (“चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा ॥  
 अस्त्रीचाटुचटुश्लाघा प्रेम्णामिथ्याविकथनम् ॥१॥”)(१)  
 संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥  
 रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ॥  
 अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आक्षारणे-  
 त्येकम् । आक्षारणमिति क्लीबमपि । आभाषणं आलापः द्वे अन्योन्यसंबोध-  
 नपूर्वकभाषणस्य । यदनर्थकं वचः स प्रलापः इत्येकम् ॥ १५ ॥ अनुलापः मुहु-  
 र्भाषा द्वे बहुशो भाषणस्य । विलापः परिदेवनं द्वे रोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्र-  
 लापः विरोधोक्तिः द्वे अन्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथः परस्परं उक्तिप्रत्युक्ति-  
 युक्तं यद्भाषणं स संलापः । आलापस्तु एकेनापि क्रियते ॥ १६ ॥ सुप्रलापः  
 सुवचनं द्वे सुभाषितस्य । अपलापः निहवः द्वे गोपनकारिवचनस्य । यथा तन्मि-  
 थ्येति प्रतिवादिनि निहवः । चोद्यादित्रयमद्भुतप्रश्नस्य । शापादित्रयं शाप-  
 वचनस्य । चाद्विति त्रयं प्रेम्णा मिथ्याभाषणस्य । संदेशवाक् वाचिकं द्वे दूता-  
 दिमुखेन संदिश्यमानवचनस्य । उत्तरे अतः परं वक्ष्यमाणाः वाग्भेदाः रुशत्या-  
 दयः सम्यगन्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः ॥ १७ ॥ यथा रुशन् शब्दः रुशद्वचनम् । या अक-  
 ल्याणी वाक् सा रुशती एकं तान्तम् । या शुभात्मिका वाक् सा कल्या “काल्यापि”  
 एकं तालव्यान्तम् । यदतिशयेन मधुरं तत्सान्त्वं एकम् । संगतं हृदयंगमं द्वे संब-  
 द्धवचनस्य ॥ १८ ॥ निष्ठुरं परुषं द्वे कर्कशवचनस्य । ग्राम्यं अश्लीलं द्वे शिथि-  
 लवचसः । अश्रीकारकभण्डादिवचस इत्यर्थः । यत्प्रियं सत्यं वचनं तत्र सूनु-  
 तमित्येकम् । तदुक्तं रभसे । “सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वचस्यपि । यत्पर-



निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनुतं प्रिये ॥  
 सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥  
 लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ॥  
 अम्बूकृतं सनिष्ठीवमवैद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥  
 अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ॥  
 (“सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं भणितं रतिकूजितम् ॥  
 श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् ॥ १ ॥”) (१)  
 अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥  
 सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥

स्परेण पराहतं “माता मे वन्द्येतिवत्” पूर्वापरविरुद्धं तत्र संकुलं क्लिष्टमिति नाम-  
 द्वयम् । “यथा पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” ॥ १९ ॥ यत्लुप्तवर्णपदं असंपूर्णोच्चा-  
 रितं वचस्तद् ग्रस्तमित्येकम् । “ग्रस्तं ग्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते” इत्युक्तम् ।  
 यत्त्वरितोदितं तन्निरस्तं एकम् । सनिष्ठीवं लालायुक्तं तदम्बूकृतमुच्यते । अम्बू इति  
 च्यन्तम् । सनिष्ठेवमपि एकम् । यदनर्थकं अर्थशून्यं तदवैद्धं स्यात् एकम् ।  
 अवध्यमपि । “अवध्यमवधार्यं स्यादनर्थकवचस्यपि” इति दर्शनात् ॥ २० ॥ अन-  
 क्षरं न प्रशस्ताक्षराणि यस्मिन् । अक्षराणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकं तच्च वचना-  
 नर्हम् अवाच्यं द्वे वक्तुमनर्हस्य वचसः । मृषार्थकं अत्यन्ताभूतार्थकं तत् आहतं  
 ज्ञेयम् । यथा । “एष वन्द्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णांभसि स्नातः  
 शशशृङ्गधनुर्धरः” इति । एकम् । सोल्लुण्ठनादि द्वे सोपहासवचनस्य । भणितादि  
 द्वे रतिसमयकूजितस्य । मणितमित्यपि पाठः । श्राव्यादि पञ्च स्पष्टवचनस्य ।  
 म्लिष्टम् । क्षुब्धस्वान्तेति निपातनादिङभावः । अविस्पष्टम् । अत्र म्लिष्टमित्यो-  
 ष्यादिपाठः एव दृश्यते । “म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि” इति मेदिनी । द्वे अव्यक्तवच-  
 नस्य । यदनृतं वचः । यथा सत्यपि धने नास्ति धनमिति तद्वितथमित्युच्यते  
 एकम् ॥ २१ ॥ सत्यम् । “सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति” इति रभसः ।  
 तथ्यं ऋतं सम्यक् चत्वारि सत्यस्य । सम्यक् चकारान्तः । पूर्वं वाग्भेदास्तु त्रिषू-  
 त्तर इति वचनवृत्तित्वेन सत्यादीनां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । यथा सत्यः शब्दः सत्या  
 वाक् सत्यं वचनमिति । इदानीं वक्तवृत्तित्वेन एषां त्रिलिङ्गत्वमाह अमूनीति ।

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोषनिर्हार्दनादनिस्वाननिस्वनाः ॥

आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥

निक्राणो निक्रणः क्राणः क्रणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रक्राणप्रक्रणादयः ॥

कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २५ ॥

॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ॥

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

तद्वति सत्यवति त्रिषु । यथा सत्या स्त्री सत्यः पुमान् सत्यं कुलमिति । शब्दः निनादः निनदः ध्वनिः ध्वानः रवः स्वनः ॥ २२ ॥ स्वानः निर्घोषः निर्हार्दः नादः निस्वानः निस्वनः आरवः आरावः संरावः विरावः सप्तदश शब्दमात्रस्य । वस्त्रपर्णानां स्वनिते शब्दे मर्मर इत्येकम् । “मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि” इति मेदिनी ॥ २३ ॥ भूषणानां नूपुरादीनां स्वनिते शिञ्जितमित्येकम् । “तालव्यादि” । निक्राणः निक्रणः क्राणः क्रणः कणनं पञ्च वीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥ प्रादेरुपसर्गात् ये प्रक्राणः प्रक्रण इत्यादयस्ते वीणाया एव कणिते नान्यत्र । आदिशब्दादुपक्रणादयः । कोलाहलः कलकलः द्वे बहुभिः कृतस्य स्पष्टशब्दस्य । तिरश्चां पक्षिणां रुतं शब्दः वाशितं एकम् । तालव्यमध्योऽयम् । प्रतिश्रुत् प्रतिध्वानः द्वे प्रतिशब्दस्य । गीतं गानं द्वे गायनस्य ॥ २५ ॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥ स्वरभेदानाह । निषादः । “निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे” इति विश्वः । ऋषभः गान्धारः षड्जः । “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्जः स जायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः” । मध्यमः धैवतः पञ्चमः इत्यमी तन्त्रीभ्यः कण्ठेभ्यश्चोत्थिताः सप्त स्वरा ज्ञेयाः एकैकम् । तत्र निषादं नर्दन्ति गजाः । ऋषभं गावः । गान्धारं अजादयः । शड्जं मयूराः ।



काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ॥

कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

(“नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ॥

स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥१॥”) (१)

समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वलकी ॥

विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ॥

वंश्यादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

मध्यमं क्रौञ्चाः । धैवतमश्वाः । पञ्चमं कोकिलाः । तदुक्तं नारदेन । “पटुं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ तु गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः” इति ॥२॥ सूक्ष्मे कले काकलीत्येकं स्त्रीलिङ्गम् । ईषत् कलः काकली । “ईषदर्थे च” इति कोः कादेशः । गौरादिः । “काकलिरपि” कलेरिन् । “साधूदितं काकलिभिः कुलीनैः” इति प्रयोगः । मधुरः श्रुतिसुखः । स चासौ अस्फुटोऽव्यक्ताक्षरः एतादृशे ध्वनौ कल इत्येकम् । गम्भीरे ध्वनौ मन्द्र इत्येकम् । अत्युच्चैर्ध्वनौ तार इत्येकम् । त्रयः कलमन्द्रतारास्त्रिषु ॥ २ ॥ यः समन्वितलयः सम्यगन्वितोऽनुगतो लयो गीतादिसाम्यं यत्र स एकताल उच्यते । “एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः” एकम् । वीणा वलकी विपञ्ची त्रयं वीणायाः । सा वीणा तु सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवादिनी । “सुप्यजातौ” इति णिनिः । परिवदत्यवश्यम् ॥ ३ ॥ यद्वीणादिकं वाद्यं तत्तत्तमुच्यते । आदिना सैरन्त्रीरावणहस्तकिन्नर्यादि । हेमचन्द्रकोशेऽपि । “शिवस्य वीणा नालम्बी सरस्वत्यास्तु कच्छपी । नारदस्याथ महती गणानां तु प्रभावती । विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती” इत्यादि । यन्मुरजादिकं मृदङ्गादिकं आदिना पटहादि । आनद्यते मुखे चर्मणा बध्द्यते तदानन्दमुच्यते । वंश्यादिकं “वंशी वेणुस्तेन वंश्यादिकमित्येव (२) ।” आदिना शङ्खादि । तत्सुषिरं ज्ञेयम् ॥ सुषिरशब्दो दन्त्यादिः । प्राचीनास्तु तालव्यादिरपीत्याहुः । यत्कांस्यमयतालादिकं आदिना घण्टाझल्लर्यादि तद्धनं ज्ञेयं एकैकम् ॥ ४ ॥

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ अतएव ‘वंशीरवः’—इति ‘वंशीकलेन बडिशेन’—इति च प्रयोगः । वंशादिकमिति पाठस्तु रामाश्रमीसम्मतः ॥



चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥

मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्राः ॥

इदं ततादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । वादित्रं आतोद्यं च नाम यस्य तत् । यदाह भरतः “तत् चैवावनद्वं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम्” इति । मृदङ्गाः मुरजाः “मुरात् वेष्टनाज्जाताः” द्वे मृदङ्गस्य । बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । अङ्क्यः आलिङ्ग्यः ऊर्ध्वकः । “निर्वाकारमपि” एते त्रयः मृदङ्गस्य भेदाः । अङ्क एव निधाय वादनादङ्क्यः । आलिङ्ग्य वादनादालिङ्ग्यः । ऊर्ध्वीकृतेन मुखेन वादनादूर्ध्वकः । किञ्च । “हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छसमानः परिकीर्तितः” इति ॥ ५ ॥ यशसे य आदौ पटहो वाद्यते स यशःपटहः । स एव ढक्केत्युच्यते । द्वे ढक्कायाः । भेरी “भेरिः” दुन्दुभिः । दुन्दुं इति शब्देन भाति । द्वे दुन्दुभेः । “भेर्यामानकदुन्दुभी” इत्यपि पाठः । आनकः पटहः द्वे पटहस्य । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । “पटहो ना समारम्भे आनके पुन्रपुंसकम्” इति मेदिनी । वीणादि वाद्यते येन तद्वनुराकृति काष्ठं कोण उच्यते । “कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्त्रे च लगुडेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ६ ॥ वीणाया दण्डः प्रवालः एकम् । ककुभः प्रसेवकः द्वे वीणादण्डादधो दारुमयं भाण्डं शब्दगाम्भीर्यार्थं यच्चर्मणाच्छाद्यते तस्य । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये । अस्या वीणायाः कायः तत्रोहितो दण्डादिसमुदायः कोलम्बक इत्युच्यते एकम् । यत्र वीणाप्रान्ते तत्रो निबन्ध्यन्ते तत् निबन्धनं उपनाह इत्युच्यते एकम् ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयो वाद्यविशेषा ज्ञेयाः । तत्र डमरुः कापालिकादीनां वाद्यम् । स एव विपुलो मड्डुः । डिण्डिमः दंवडी इति प्रसिद्धः । झर्राः झांगड इति प्रसिद्धः । मर्दलो मृदङ्गसदृशो वाद्यभेदः । पणवोऽप्येकः । अन्ये च डडुकगोमुखादयः सन्ति । नर्तकी



मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ॥

स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ॥

जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

लासिका । “वाच्यलिङ्गत्वात् नर्तको लासकः समाविति पुंस्त्वनिर्देशे कर्तव्ये स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ङीष्ठापोर्विवेकार्थः” द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥ कर-  
चरणादिभिर्यद्विलम्बितं नृत्यादिकं तत्तत्त्वमित्युच्यते एकम् । यत् द्रुतं शीघ्रं  
नृत्यादिकं तत् ओघ इत्युच्यते एकम् । यन्मध्यं न विलम्बितं नापि द्रुतं  
तद्वनमित्युच्यते एकम् । कालक्रिययोर्मानं नियमहेतुस्ताल इत्युच्यते एकम् ।  
गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते एकम् ॥ ९ ॥  
ताण्डवं तण्डुना प्रोक्तम् । अण् “ओर्गुणः” । नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं “नृत्तं”  
नर्तनं षट् नृत्यस्य । तत्र ताण्डवं क्लीबपुंसोः । नृत्यगीतवाद्यमितीदं त्रयं मिलित्वा  
तौर्यत्रिकमिति नाट्यमिति चोच्यते । “तूर्यं मुरजादि तत्र भवं तौर्यम् ।  
तौर्योपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः” द्वे ॥ १० ॥ यः स्त्रीवेषधारी नर्तकः  
पुरुषः तत्र भ्रकुंसः भ्रुकुंसः भ्रूकुंसः भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणं शोभा वा  
यस्य इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे । अधिकारोऽयम् ।  
प्रागङ्गहारात् । अज्जुकादिसंज्ञायाः नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थः ।  
या गणिका सा अज्जुका एकम् ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुत्त  
इत्युच्यते “आवुत्तोऽपि” एकम् । यो विद्वान्स भाव इत्युच्यते । भाव-  
यतीति भाव इति योगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगे न दोषः ।  
एकम् । जनकस्तु आवुक इत्युच्यते । एकम् । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदा-  
रकः द्वयम् ॥ १२ ॥ राजा । भट्टारकः देवः द्वयं राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता



राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ॥  
देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजशालस्तु राष्ट्रियः ॥  
अम्बा माताऽथ बाला स्याद्रासूरार्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ॥  
हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

भर्तृदारिका एकम् । कृतोऽभिषेको यस्यास्तस्यां राज्यां देवीत्येकम् ।  
इतरासु राज्ञीषु भट्टिनीत्येकम् । “भट्टिनी द्विजभार्यायां नाट्योक्त्यां राजयोपि-  
ति” इति रभसः । अत्र विशेषः शब्दार्णवे । “गणिकानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना  
नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः । भट्टारको वा देवो वा  
वाच्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्नित्युपिभिः स च । वयस्य  
राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञाऽसौ देवीत्यन्या तु  
भोगिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गोस्वामिनीति सा” इति ॥ १३ ॥ अवध्यस्य  
वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यमित्येकम् । राज्ञः  
शालः राष्ट्रिय उच्यते एकम् । अम्बा माता द्वे नाट्योक्तावित्यधिकारस्य  
प्रायिकत्वादम्बादीनामन्यत्रापि प्रयोगो ज्ञेयः । बाला वामूरिति द्वे कुमार्याः ।  
आर्यः । “कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्राकृताचारो  
यः स आर्य इति स्मृतः” इति वसिष्ठः । मारिषः मर्षणात्सहनान्मारिषः ।  
हिंसानिवारकत्वाद्वा । “मार्षकः” । “आर्ये मारिषमार्षकौ” इति शब्दार्णवः ।  
द्वे आर्यस्य ॥ १४ ॥ या ज्येष्ठा भगिनी सा अत्तिका । अत्ता माता सैव ।  
“अन्तिका” । “अत्तिका चान्तिका तथा” इति द्विरूपकोशः एकम् । निष्ठा  
निर्वहणं द्वे “मुखप्रतिमुखैर्गर्भावर्मेर्शनिर्वहणाख्याः” पञ्च नाटके सन्धयः तत्र  
पञ्चमस्य सन्धेः । प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । “निर्वहणं तु स्त्री संहारस्य  
समापने” इति शब्दार्णवः । समे इति समानार्थे । न तु समानलिङ्गे शब्दार्णवे  
लिङ्गभेददर्शनात् । नीचां प्रत्याह्वाने हण्डे इत्येकम् । चेटीं प्रति आह्वाने हञ्जे  
इत्येकम् । सखीं प्रत्याह्वाने हला । हलधातोर्बाहुलकादाप्रत्ययः । हलाशब्दश्च  
बन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् । “बाला वामूः सखी हला” इति त्रिकाण्डे  
बोपालितात् । अमून्नि त्रीण्यवयवानि ॥ १५ ॥ “अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तो



अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ॥

बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

उत्साहवर्द्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ॥

कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ॥

विस्मयोद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

नयनं” अङ्गहारः “अङ्गुल्यादिविन्यासः” अङ्गविक्षेपः द्वे नृत्यविशेषस्य । व्यञ्जकः अभिनयः द्वे हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अङ्गेन निर्वृत्ते निष्पन्ने कर्मणि आङ्गिकम् । “भ्रूविक्षेपादि” । सत्त्वेन अन्तःकरणेन निर्वृत्ते सात्त्विकम् । “निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः” इत्यनेन आङ्गिकसात्त्विकशब्दौ ठगन्तौ । तद्यथा “स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गणाः” । इमे द्वे अपि त्रिषु ॥ १६ ॥ नाटके हि रसाः अष्टावे-  
वोक्तास्तानाह । शृङ्गारः । “शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नाग-  
संभवे” इति हैमः । वीरः करुणः अद्भुतः हास्यः भयानकः बीभत्सः रौद्रः एते-  
ऽष्टौ रसा ज्ञेयाः । रस्यन्ते इति रसाः । “रस आस्वादाने” । चशब्दाच्छान्तोऽपि  
नवमः । वात्सल्यं दशमः । शृङ्गारः शुचिः उज्ज्वलः त्रयं शृङ्गारस्य ॥ १७ ॥  
उत्साहवर्द्धनः । उत्साहेन वर्धते उत्साहं वर्धयति वा नन्द्यादिः । वीरः द्वे वीर-  
स्य । कारुण्यं करुणा घृणा । “घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्” इति हैमः ।  
कृपा दया अनुकम्पा अनुक्रोशः सप्तकं करुणस्य । हसः ॥ १८ ॥ हासः हास्यं  
त्रयं हासस्य । बीभत्सं विकृतम् । “वैकृतोऽपि” । “विकृतोऽप्याग्रहायण्यामग्र-  
हायणम्” इति शब्दार्णवः । द्वे बीभत्सस्य । इदं द्वयं रसे पुंसि तद्वति त्रिषु ।  
विस्मयः अद्भुतम् । इदमव्ययम् । आश्चर्यं चित्रं चत्वारि अद्भुतस्य । भैरवम्  
॥ १९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मम् । “भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरः”  
इति हैमः । घोरं भीमं भयानकं भयंकरं प्रतिभयं नवकं भयानकस्य । रौद्रं उग्रं  
द्वे रौद्रस्य । अमी अद्भुतादय उग्रान्ताश्चतुर्दश शब्दाः रसे पुंसि । शृङ्गारवीरेत्या-



भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥  
 चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ॥  
 विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥  
 गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥  
 ( “दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ॥ ” ) ( १ )  
 अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥  
 रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ॥  
 मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जासाऽपत्रपाऽन्यतः ॥ २३ ॥  
 क्षान्तिस्तितिक्षाऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ॥

दिश्लोके पुंस्त्वदर्शनात् । अभिन्नलिङ्गानामेव द्वन्द्वप्रतिज्ञानात् । तद्वति तु त्रिषु  
 वाच्यलिङ्गाः ॥ २० ॥ रसानुक्त्वा तदनुगुणत्वेनोच्चावचान् भावानभिधत्ते ।  
 दरः । “दरः स्याद्भयगर्तयोः” इति । त्रासः भीतिः भीः साध्वसं भयम् । “भिया” ।  
 “स्यादर्तनमृतीया च गर्हा चाथ भयंभिया” इति शब्दार्णवः । पट्टं भयस्य । मानसः  
 मनःसंबन्धिविकारः भाव उच्यते एकम् । “भावयति करोति रसानिति भावः” ।  
 यो भावबोधकः चित्तविकारस्य प्रकाशकः कटाक्षादिः सोऽनुभाव इत्युच्यते  
 एकम् ॥ २१ ॥ गर्वः अभिमानः अहंकारः त्रयं गर्वस्य । अहमिति करण-  
 महंकारः । चित्तस्य समुन्नतिः परस्मादुत्कर्षचिन्तनेनौन्नत्यं मान उच्यते एक-  
 म् । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् । दर्पादि पट्टं मदस्य । अना-  
 दरः परिभवः परीभावः । उपसर्गेति घञि बहुलं दीर्घः । तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥  
 रीढा अवमानना अवज्ञा अवहेलनं असूक्ष्णं ( असूक्ष्णमित्यपि ) नवकमना-  
 दरस्य । मन्दाक्षं ह्रीः त्रपा व्रीडा लज्जा पञ्च लज्जायाः । घञि व्रीडोऽपि । “गण्ड-  
 पगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाझटारभसवर्तकगर्द्धशृङ्गाः । व्रीडादयश्च वरटश्च  
 वराटकश्च उत्कण्ठबाणकरकाश्च समावयाश्च” इति स्त्रीपुल्लिङ्गकथने रभसः । सा  
 लज्जाऽन्यतः परस्मात् चेदपत्रपा एकम् ॥ २३ ॥ क्षान्तिः तितिक्षा । तिजे  
 क्षमायां सन् अग्रत्ययः टाप् । द्वे पराभ्युदयसहनस्य । परस्य विषये परकीयधने  
 स्पृहाऽभिध्या । परस्य विषयस्पृहेत्यपि पाठः । तत्र परस्य विषयविषयि-  
 णीच्छेत्यर्थः एकम् । अभिचारेण ध्यानं अभिध्या । अक्षान्तिः ईर्ष्या



अक्षान्तिरीर्ष्याऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुद्रक्रुधौ स्त्रियौ ॥

शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ॥

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥

कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ॥

द्वे पराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपि दोषारोपः असूया । कण्डवादियगन्तादकारः ।  
 एकम् ॥ २४ ॥ वैरं विरोधः विद्वेषः त्रयं वैरस्य । मन्युः शोकः शुक् त्रयं  
 शोकस्य । शुक् चान्ता । पश्चात्तापः अनुतापः विप्रतीसारः त्रयं पश्चात्तापस्य  
 ॥ २५ ॥ कोपः क्रोधः अमर्षः रोषः प्रतिघः रुद्र क्रुध् सप्तकं क्रोधस्य । तत्र  
 रुद्र पान्ता स्त्रियौ स्त्रीलिङ्गे । रुद्रक्रुधौ टाबन्तावपि । “क्रोधो भामः क्रुधा रूपा” इति  
 शब्दार्णवः ॥ शुचौ शुद्धे चरिते आचरणे शीलं एकम् । उन्मादः चित्तवि-  
 भ्रमः द्वे चेतसोऽनवस्थितेः ॥ २६ ॥ प्रेमा प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः पञ्च प्रेम्णः ।  
 तत्र प्रेमा ना पुमान् स्नेहश्च । लिङ्गस्योक्तत्वात् संकरो न दोषाय । प्रेम क्लीबे ।  
 दोहदं इच्छा काङ्क्षा स्पृहा ईहा तृद् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥ कामः  
 अभिलाषः तर्षः द्वादश स्पृहायाः । तत्र दोहदं गर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि  
 दोहदम् । तृद् पान्ता । स तर्षो महान्श्रेलालसा । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । उपाधिः  
 धर्मचिन्ता द्वे धर्मचिन्तनस्य । तत्रोपाधिः पुंसि । आधिः मानसी व्यथा द्वे मनःपी-  
 डायाः । आधिरुच्यते पुंसि ॥ २८ ॥ चिन्ता स्मृतिः आध्यानं त्रयं स्मरणस्य ।  
 उत्कण्ठा उत्कलिका द्वे उत्कण्ठायाः । “चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे  
 पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नाभिध्या तूभयोरपि” इति शब्दार्णवः । उत्साहः  
 अध्यवसायः द्वे उत्साहस्य । येन कृत्वा असाध्यसाधनेऽप्युद्यतो भवति । स



उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्सर्वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ॥

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥

स्त्रीणां विलासविबोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥

उत्साहोऽतिशक्तिभाक् सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते । “अतिशयशक्तिर्वीर्यं” इति त्वमरमालायां स्त्रीत्वम् एकम् ॥ २९ ॥ कपटः व्याजः दम्भः उपधिः छद्म कैतवम् । कितवस्य कर्म । युवादित्वादण् । “कैतवं द्यूतदम्भयोः” इति हैमः । कुसृतिः निकृतिः शाठ्यं नव शाठ्यस्य । “शठ कैतवे” । कपटः पुन्रपुंसकयोः । प्रमादः अनवधानता द्वे कर्तव्यानवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं कौतुकं कुतुकं कुतूहलं चत्वारि कौतुकस्य । विलासः विबोकः विभ्रमः ललितम् ॥ ३१ ॥ हेला लीला अमी स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः शृङ्गाररससमुद्भूताः क्रियाश्चेष्टाः षडमी हावा उच्यन्ते एकैकम् । तत्र रामानयनवदनभ्रूप्रभृतीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः स विलासः । गर्वाभिमानसंभूतो विकारोऽनादरात्मको विबोकः । वाग्वस्त्रभूषणादीनां स्थानविपर्यासो विभ्रमः । सकलाङ्गसमीचीनविन्यासो ललितम् । अवगणनापूर्वकमभिनयप्रदर्शनं हेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला । तत्र रामादिलीलान्तस्य मूलं त्वेवम् । “विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु विबोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः । अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । स्याद्भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् । प्रौढेच्छा सुरते हेलेति वा । प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टवाग्वेषचेष्टितैः” । इतिशब्दात्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः । “लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितम् । मोहयितं कुट्टमितं विबोको ललितं तथा । विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः” इति नाटकरत्नकोशः । विच्छित्तिः । मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः । किलकिंचितम् । हर्षादुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिंचितम् । मोहयितम् । मोहयितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गं विजृम्भणम् । कुट्टमितम् । दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टमितं



द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥  
 व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ॥  
 घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥  
 अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥  
 स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥  
 मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥  
 क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

मतम् । विहृतम् । वक्तव्याभाषणव्याजाद्विहृतं दर्शितेज्जितम् । ” द्रवः केलिः परीहासः । “परीहासः” । “उपसर्गस्य घञि” इति बहुलं दीर्घः । क्रीडा लीला “लीलेत्यत्र खेलेति केचित्” नामषट् क्रीडामात्रस्य । केलिः पुंसि । भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वाभावात् ॥ ३२ ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थमर्थान्तरानुष्ठानं व्याजः । घञ् । अजेर्वाभावो न । तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाच्छादनस्य । लक्ष्यमपि । “लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्” इत्युक्तम् । व्याख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोरिति मूर्द्धन्यान्ते रभसः । क्रीडा खेला कूर्दनं त्रयं बाललीलायाः । घर्मः निदाघः नितरां दह्यतेऽनेनेति । स्वेदः त्रयं स्वेदस्य । प्रलयः नष्टचेष्टता द्वे परिस्पन्दनाशस्य ॥ ३३ ॥ अवहित्था आकारगुप्तिः द्वे शोकादिजनितमुखग्लान्यादेः आकारगोपनस्य । संवेगः संभ्रमः द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । सोत्प्रासः साभिप्रायो हासः । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षपणेन वा सहित इति वा । आच्छुरितकमुच्यते एकं “परमस्यामर्षजनकसशब्दहासस्य ।” स हासो मनाक् ईषत् चेत्स्मितमुच्यते । “ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितम् । अवेक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्” ॥ ३४ ॥ स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हि विहसितं स्यात् । “आकुञ्चितकपोलाक्षं सखनं निःखनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः” ॥ एकम् । रोमाञ्चः रोमहर्षणम् । पुलककण्ठकरोमविक्रियारोमोद्गमाश्चात्रैव । द्वे रोमोद्गमस्य । क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं त्रीणि रुदितस्य । जृम्भः जृम्भणं द्वे जृम्भिकायाः । जांभई इति ख्यातायाः । तत्र जृम्भस्त्रिषु ॥ ३५ ॥ विप्रलम्भः विसंवादः द्वे वञ्चनायुक्तभाषणस्य । अङ्गीकृतासंपादनस्येति वा । रिङ्गणं “रिङ्गणं” स्तलनं द्वे स्वधर्मादेश्वलनस्य ।



विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्वलनं समे ॥  
 स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥  
 तन्द्री प्रमीला भ्रूकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ॥  
 अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥  
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥  
 कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधोभुवनपातालं बलिसद्व रसातलम् ॥  
 नागलोकोऽथ कुहरं सुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥  
 छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ॥

बालानां हस्तपादगमनस्येत्यन्ये । राज्ञे इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् ।  
 निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेशः पञ्चकं निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तन्द्री “तन्द्रिः  
 तन्द्रा” प्रमीला द्वे निद्राया आदौ अन्ते च यदालस्यं तस्य । अत्यन्तश्रमा-  
 दिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्येति वा । भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः । भ्रुवोः  
 कुटिः कौटिल्यम् । पृषोदरादित्वादकारे भ्रुकुटीत्यपि । त्रयं क्रोधादि-  
 जनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रुकुंसवत् त्रैरूप्यम् । असौम्येऽक्षिण सरोषे चक्षुषि  
 अदृष्टिरित्येकम् । असौम्ये असुन्दरे वा विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः क्रूरदृष्टिरित्यर्थः ।  
 संसिद्धिः प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं स्वभावः निसर्गः पञ्च स्वभावस्य । इमे  
 इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । वेपथुः कम्पः द्वे कम्पस्य । क्षणः । “क्षणः  
 कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः”  
 इति हैमः । उद्धर्षः महः उद्धवः उत्सवः पञ्च उत्सवस्य । महोऽदन्तः  
 ॥ ३८ ॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥ अधोभुवनं अधश्च तद्भुवनं च । पातालं बलि-  
 सद्व रसातलं नागलोकः पञ्च पातालस्य । कुहरं सुषिरं तालव्यादिरपि ।  
 विवरं बिलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं तालव्यादि ।  
 वपा उप्यते यत्र । भिदादित्वादङ् । स्त्रियाम् । सुषिः “शुषिः” एकादश  
 छिद्रमात्रस्य । सुषिः स्त्री । भुवि यत् श्वभ्रं तत्र गतोऽवट इति द्वयम् । “गती-



गैर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे सुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥  
 अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ॥  
 ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥  
 विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥  
 शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ ४ ॥  
 तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥  
 अलगर्दौ जलव्यालः समौ राजिल्लडुण्डुभौ ॥ ५ ॥  
 मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ॥  
 सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

ऽवटे कुकुन्दरे” इति हैमः । गतेत्यापि । “शठकृसरगर्तशुंगाः” इति स्त्रीपुंसप्रकरणे  
 रभसात् । अवटिरितीदन्तोऽपि । सुषिरमित्येकं सरन्ध्रे रन्ध्रयुक्ते वस्तुनि ।  
 “शुषिरमपि” तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् ॥ २ ॥ अन्धकारः ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं  
 तमः पञ्चकमन्धकारस्य । तत्रान्धकारः क्लीबपुंसोः । गाढे ध्वान्ते सातिशये  
 तमसि अन्धतमसमित्येकम् । क्षीणे ध्वान्तेऽवतमसमित्येकम् ॥ ३ ॥ विष्वक् तमः  
 सर्वव्यापि ध्वान्तं संतमसमुच्यते । अन्धतमसावतमससंतमसशब्दा अकारान्ताः ।  
 “अवसमन्धेभ्यः” इत्यनेन समासान्तोऽच् । एकम् । नागाः काद्रवेयाः द्वे नागानाम् ।  
 तदीश्वरः नागानामीशः शेषोऽनन्त इति चोच्यते द्वयम् । वासुकिः सर्पराजः  
 द्वे नागराजस्य । गोनसः “गोनासगोनसौ” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४ ॥  
 तिलित्सः द्वे पाणस इति प्रसिद्धस्य । अजगरः शयुः वाहसः इति त्रयं अज-  
 गरस्य आर इति ख्यातस्य । अलगर्दः “अलगर्द्धः” जलव्यालः द्वे जलस-  
 र्पस्य । पाणसर्पः, विरोळं इत्यादिप्रसिद्धस्य । राजिलः “राजीलः”  
 डुण्डुभः तवर्गतृतीयादिरपि द्वे निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य मालुण्ड महां-  
 ण्डुळ दुर्तोडं इति ख्यातस्य । “निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिकी-  
 र्तितः” इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ मालुधानः मातुलाहिः द्वे खट्वाकारचित्रसर्पस्य  
 आधोलं दिवड इति ख्यातस्य । निर्मुक्तः “निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्यान्मु-  
 क्तकञ्चुकभोगिनि” इति कोशान्तरेऽपि । मुक्तकञ्चुकः द्वे त्यक्तकञ्चुकस्य ।  
 अत्र कञ्चुकस्त्वक् । सर्पः पृदाकुः भुजगः । भुजेन कौटिल्येन गच्छति ।  
 भुजङ्गः अहिः भुजङ्गमः ॥ ६ ॥ आशीविषः “आशीर्विषोऽपि” आशीस्तालु-



आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ॥  
 कुण्डली गूढपाचक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥  
 दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दंदशूको विलेशयः ॥  
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥  
 ( “ लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ॥  
 कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ ९ ॥  
 अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥ १ ॥ ” (१)  
 त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ॥  
 समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥  
 पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥  
 सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥  
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥

गता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति । तत्र विषमस्येति विषधरः चक्री  
 व्यालः । “व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोः” इति विश्वमेदिन्यौ ।  
 “ व्याडोपि ” सरीसृपः कुण्डली गूढपात् चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥  
 दर्वीकरः दीर्घपृष्ठः दंदशूकः विलेशयः उरगः पन्नगः भोगी जिह्वगः  
 पवनाशनः पञ्चविंशतिः सर्पस्य ॥ ८ ॥ लेलिहानाद्यष्टौ सर्पमात्रस्य । भोग  
 इति सर्पशरीरस्यैकम् । आशीरित्यादि द्वे सर्पदंष्ट्रायाः । यद्विषास्थ्यादि  
 अहिभवं तत् आहेयमुच्यते एकम् । स्त्रियाम् आहेयी । स्फटा “ फटा ”  
 फणा द्वे फणायाः । द्वे अपि स्त्रीपुंसयोः । कञ्चुकः निर्मोकः । निश्चयेन  
 मुच्यते इति द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडः गरलं विषं पुंलिङ्गमपि पुंसि क्लीबे  
 चेति विषेणापि संबध्यत इत्युक्तत्वात् त्रयं विषमात्रस्य ॥ ९ ॥ काकोलः  
 कालकूटः हलाहलः सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥  
 दारदः वत्सनाभः अमी काकोलाद्या नव स्थावरविषभेदाः । तत्र काको-  
 लादि त्रयं क्लीबपुंसोः । काकोलः काकमेचकः । कालकूटः पृथुमालिदैत्य-  
 क्तोद्भवः । हलाहलस्तालपत्राकृतिः । हालाहलं हालाहलं हलाहलमित्यपि तत्-

१ इदं सार्धं पद्यं तालपत्रपुष्पकेऽपि नास्ति ॥



विषवैद्यो जाङ्गलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ॥

प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

र्यायाः । “हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्” इति द्विरूपकोशः । “गोनास-  
गोनसौ हालाहलं हालहलं विषम्” इति त्रिकाण्डशेषः । सुराष्ट्रदेशे भवः सौरा-  
ष्ट्रिकः । “सारोष्ट्रिक इत्यपि” । शुक्लिकायां भवः शौक्लिकेयः सोमल  
इति प्रसिद्धः । ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः । यद्याज्ञवल्क्यः । “त्वं विष ब्रह्मणः  
पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः” इति । प्रदीपयति जठरमिति प्रदीपनः । दरदि देशे  
भवो दारदः वत्सनाभः “वचनाग इति प्रसिद्धः” । विषवैद्यः जाङ्गलिकः द्वे  
विषहारवैद्यस्य । जाङ्गलीं विषविद्यामधीते वेद वा । उक्तं च । “परीक्षितं  
समश्रीयाज्जाङ्गलीभिर्भिषग्भृतः” इति । व्यालग्राही अहितुण्डिकः अहेस्तुण्डं मुखं  
“तेन दीव्यति” इति ठक् । इति द्वे सर्पग्राहिणः “गारुडीति प्रसिद्धस्य” ।  
“व्यालग्राह्याहितुण्डिक” इति पाठः । तत्र आहितुण्डिक इति ॥११॥ इति पाता-  
लभोगिवर्गः ॥ ८ ॥ नारकः नरकः निरयः दुर्गतिः चत्वारि नरकस्य । नर-  
कभेदानाह । तपनः अवीचिः न विद्यते “वीचिः सुखं यत्र । “वीचिः स्वल्पतरङ्गे  
स्यादवकाशे सुखेऽपि च” इति विश्वः । महारौरवः रौरवः ॥ १ ॥ संघातः  
(संहार इत्यपि पाठः) कालसूत्रं इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः । आद्यशब्दा-  
त्तामिस्रकुम्भीपाकादयः । तप्यते अनेन तपनः । जलवत् भासमानोऽप्यश्मपृष्ठ-  
रूपत्वान्न वीचयो यत्र सोऽवीचिः । रुरवो नाम ऋग्व्यादा अतिक्रूरास्तत्सं-  
बन्धी महानरको महारौरवः । रुरवः सर्पेभ्योऽतिहिंसा जन्तुविशेषास्तत्सं-  
बन्धी रौरवः । सम्यक् हन्यते यत्र संघातः । कालरूपाणि सूत्राणि यत्र तत्का-  
लसूत्रं एकैकम् । नारकाः नरके भवाः सत्त्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते एकम् ।  
नारकी सिन्धुर्नदी वैतरणी ज्ञेया । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । विगता तर-  
णिर्नैर्यत्र वा एकम् । नारक्यलक्ष्मीरशोभा निर्ऋतिः उच्यते । निर्गता  
ऋतिर्घृणा यस्याः । “ऋतिर्गतौ घृणायां च श्रद्धायां च शुभेऽपि च” इति रभसः ।



विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ॥  
पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥  
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ॥  
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥  
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ॥  
तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥ २ ॥

एकम् ॥ २ ॥ विष्टिः आजूः द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य । “निर्मूल्यकर्मकरणे”  
इति मुकुटः । भद्राख्यकरणस्येत्यन्ये । “विष्टिः कर्मकरेऽमूल्ये भद्राजूप्रेरणेषु च”  
इति हैमः । “आजूवेतनयोर्विष्टिः” इति शाश्वतः । कारणा यातना तीव्रवेदना त्रयं  
नरकपीडायाः । पीडा बाधा । आबाधेति वा छेदः । “आबाधा वेदना दुःखम्” इति  
हलायुधः । व्यथा दुःखं आमनस्यं “अमानस्यम्” । “प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्र-  
कष्टं कलाकुलम्” इति वाचस्पतिः । अत्र अमनसो भाव इति । मानस्याद्विभ-  
मिति वा विग्रहः । प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥ कष्टं कृच्छ्रं आभीलं नव दुःखस्य ।  
अत्र नवापि दुःखस्येत्येके । पीडादिचतुष्कं मनःपीडायाः । आमनस्यादि  
द्वयं वैमनस्यस्य । कष्टादि त्रयं शरीरपीडाया इति भेदः । एषां मध्ये यद्दुःखादिकं  
भेद्यगामि विशेष्यवृत्ति तत् त्रिषु । यथा । “सेयं सेवा दुःखा च बहुरूपा” ।  
“सोऽयं दुःखः सुतोऽगुणः” । “सर्वं दुःखं विवेकिन” इति । भेद्यगामित्वाभावे  
तदुक्तलिङ्गमेव ॥ इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥ समुद्रः । समीचीना उद्रा जलचरवि-  
शेषा यस्मिन् । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा । “वोपसर्जन” इति सहस्र-  
सः । अब्धिः अकूपारः पारावारः “पारापारः” सरित्पतिः उदन्वान् उदधिः  
सिन्धुः । “सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्” इति विश्वमेदिन्यौ ।  
सरस्वान् सागरः अर्णवः । अर्णांसि उदकानि यत्र सन्ति । “अर्णसो लोपश्च” इति  
॥ १ ॥ रत्नाकरः जलनिधिः यादःपतिः अपांपतिः पञ्चदश समुद्रमात्रस्य ।  
तस्य समुद्रस्य प्रभेदाः । क्षीरोदः लवणोदः । तथा अपरे दध्युदघृतोदसुरो-  
देक्षुदस्वादूदाः । “लवणेषुसुरासुर्विदधिक्षीरजलाः समाः” इत्याद्युक्तौ ।



आपः स्त्री भूमि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ॥

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ॥

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूलोलकलोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ॥

✓ पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

एकैकम् ॥ २ ॥ आपः वाः वारि “वारं” सलिलं “सरिलं” । “सरिलं सलिलं जलम्” इति वाचस्पतिः । कमलं जलं पयः कीलालम् । “कीलालं रुधिरं तोये” इति कोशान्तरम् । अमृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥ कवन्धं “कमन्धमिति वा” उदकं “दकमित्यपि” । “प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकंवा” इति हलायुधः । “कं दकं जलम्” इति त्रिकाण्डशेषः । अस्मिन्पक्षे कवन्धं च दकं पाथ इति पाठः । पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् । सर्वतो मुखानि यत्र सर्वदिग्गमनत्वात् । अम्भः अर्णः तोयं पानीयं नीरं “नारं” क्षीरं अम्बु शम्बरं “सम्बरमिति दन्त्यादि” ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं घनरसः सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्र आपः स्त्रियां बहुत्वे च नित्यम् । वाः रेफान्ता । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्त्रियां क्लीबे च । घनरसः पुंसि । शेषं क्लीबे । असुनि आपः सान्तं क्लीबे च । वारं नारमित्युभयमक्लीबम् । अत्र सर्वत्र संसारावर्तः प्रमाणम् । “नारं घनरसः पुमान्” इति शब्दार्णवः । घनरसमिति क्लीबमपि । “घनरसमम्बु क्षीरम्” इति रत्नकोशात् । “कृपीटं काण्डमस्त्री स्याज्जीवनीयं कुशं विषम्” इत्यपि । आप्यं अम्मयं द्वे जलविकारस्य त्रिषु । आप्या अम्मयी इत्यादि । भङ्गः तरङ्गः ऊर्मिः वीचिः चत्वारि लहरीः । वा स्त्रिया-मिति ऊर्मिणा वीचिना च संबध्यते काकाक्षिवत् । ऊर्मिरेव स्त्रीपुंसयोः वीचिस्तु नित्यं स्त्रीत्येके ॥ ५ ॥ महत्सु ऊर्मिषु उल्लोलः कल्लोल इति द्वयम् । अम्भसां भ्रमः मण्डलाकारेण भ्रमणं आवर्तः स्यात् एकम् । भोंवरा इति लौकिकभाषायाम् । पृषन्ति बिन्दवः पृषतः विप्रुषः चत्वारिजलबिन्दूनाम् । तत्र पृषत् क्लीबे बिन्दुपृषतौ पुंसि । विमुद् स्त्री ॥ ६ ॥ चक्राणि । “वक्राण्यपि” । “वक्रः शनैश्चरे पुंसि पुटभेदे



चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ॥  
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ॥  
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ॥  
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकदर्दमौ ॥ ९ ॥  
जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ॥

नपुंसकम्” । पुटभेदाः भ्रमाः जलनिर्गमाः चत्वारि यानि चक्राकारेण जलान्यधो  
यान्ति तेषाम् । “चक्रादिद्वयं चक्राकारेण जलानामधो यानस्य । भ्रमादि द्वयं  
जलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौ अधःस्थजलस्योर्ध्वनिःसरणस्येति वा मतम् ।  
कूलं रोधः तीरं प्रतीरं तटं पञ्च तीरस्य । रोधः सान्तम् । अदन्तोऽपि । “रोधः  
प्रोक्तश्च रोधसि” इति संसारावर्तः । तटं त्रिलिङ्गम् ॥ ७ ॥ परं च अर्वाक् च परार्वाची  
तीरे क्रमेण पारावारे उच्येते । नद्याः परतीरं पारं अवाक्तीरं आवारमित्यर्थः ।  
एकैकम् । तयोः पारावारयोः अन्तरं मध्यं पात्रमुच्यते । “पात्रं तु कूलयोर्मध्ये  
पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि” इति हैमः । एकम् ।  
वारिणोऽन्तर्मध्ये यत्तटं तत् द्वीप इति अन्तरीपमिति चोच्यते । अस्त्रियामित्यु-  
भाभ्यां संबध्यते । द्वे । द्विर्गता आपोऽत्र स द्वीपः । अपां अन्तर्गतं अन्तरीपम् ।  
द्वीपान्तरीपशब्दयोः समासान्तोऽच् । उभयत्रापि “द्व्यन्तरूप” इतीकारः । (वेट इति  
प्रसिद्धम्) ॥ ८ ॥ तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकम् । सैकतं  
सिकतामयं द्वे वालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः जम्बालः पङ्कः शादः कर्दमः  
पञ्च कर्दमस्य । तत्र पङ्कः पुन्नपुंसकयोः ॥ ९ ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः  
“परिवाहाः” । द्वयं निर्गममार्गैः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम् । तथा च  
प्रयोगः । “उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थानां  
परीवाहा इवाम्भसाम्” इति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपका विदारकाः  
द्वे शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते तेषाम् । स्रोतोद्विधाकारिणः शिला-  
दयः कूपका इत्येके । नौतार्ये नावा तारितुमर्हे जलादौ नाव्यम् । एकम् ।  
तत् त्रिषु । नौः तरणिः तरिः त्रयं नौकायाः । तरीरित्यपि लक्ष्मीवत् ।



नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तारिः ॥ १० ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ॥

आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

सांयात्रिकः पोतवणिकर्णधारस्तु नाविकः ॥

नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥

अग्निः स्त्री काष्ठकुडालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥ (१)

“कृदिकाराद्” इति ङीषि तरणी तरी इत्यपि । “तरणी तरी” इति हैमः ॥ १० ॥  
उडुपं प्लवः कोलः त्रयमल्पनौकायाः “होडी पडांव” इति ख्यातायाः ।  
स्वतो यदम्बुसरणं जलगमनं तत्स्रोत उच्यते । सान्तमेकम् । “तालव्यादिरपि”  
आतरः तरपण्यं द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य । काष्ठाम्बुवाहिनी काष्ठमयी  
जलवाहिनी सा द्रोणी उच्यते । “द्रुणिः द्रोणिः” काष्ठमुपलक्षणं पाषाणादेः ।  
एकं “डोणी” इति ख्यातस्य ॥ ११ ॥ सांयात्रिकः । समुदितानां गमनं द्वीपा-  
न्तरगमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्यास्तीति । प्रयोजने ठक् इकादेशः ।  
पोतवणिक् पोतेनोपलक्षितो वणिक् । मध्यमपदलोपी समासः । द्वे नौकया  
वाणिज्यकारिणः । कर्णधारः नाविकः द्वे अरित्रं धृत्वा यस्तारयति तस्य ।  
नियामकाः पोतवाहाः द्वे पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजन्त्वादिज्ञानाय स्थित्वा  
ये नियन्तुं शक्तास्तेषाम् । कूपकः गुणवृक्षकः गुणानां रज्जूनां वृक्षः द्वे  
रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तम्भस्य “कुवा, डोलकाठी” इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥  
नौकादण्डः क्षेपणी “क्षेपणिः क्षिपणीरिति च” द्वे नौकावाहकदण्डस्य “बल्हे”  
इति ख्यातस्य । अरित्रं केनिपातकः । के जले निपातो यस्य । “हलदन्त” इति  
सप्तम्याः अलुक् । द्वे कर्णस्य “सुकाणू” इति ख्यातस्य । अग्निः “अग्नी-  
त्यपि” काष्ठकुडालः “काष्ठकुडालः” द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुडालस्य  
“कुडती” इति ख्यातस्य । सेकपात्रं सेचनं द्वे चर्मादिरचितस्य जलोत्स-  
र्जनपात्रस्य “बालदी” डोल इति ख्यातस्य । “यानपात्रं तु पोतोऽब्धिभवे त्रिषु  
समुद्रियम् । सामुद्रिको मनुष्योऽब्धिजाता सामुद्रिका च नौः” इति क्वचित् ॥ १३ ॥  
नावोऽर्धे अर्धनावमित्येकम् । तत्क्रीबे । “नावो द्विगोः” “अर्धाच्च” इति टच् ।

१ ङीकास्थं यानपात्रं द्विति पङ्क्तौ तालपत्रपुस्तकेऽत्रैव ( मूल एव ) अस्ति ॥



क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ॥  
 त्रिष्वगाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥  
 निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥  
 अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥  
 आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥  
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥  
 पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ॥  
 विसारः शकुली चाथ गण्डकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥  
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ॥  
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

अतीतनौके नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतिनु । अतीता नौर्येन । नपुंसकह-  
 स्तः । एकम् । त्रिलिङ्गम् । अतः परं अगाधात् अगाधशब्दमभिव्याप्य त्रिषु वाच्य-  
 लिङ्गा इत्यर्थः । प्रसन्नः अच्छः द्वे निर्मलस्य । कलुषः अनच्छः आविलः  
 त्रयं मलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्नं गभीरं गम्भीरं त्रीणि गम्भीरस्य “खोल” इति  
 ख्यातस्य । तद्विपर्यये गम्भीरादितरस्मिन् उत्तानमित्येकम् । उद्गतस्तानो  
 विस्तारो यस्मात् । अगाधं अतलस्पर्शं द्वे अत्यन्तगम्भीरस्य । कैवर्तः दाशः  
 “दासः” धीवरः त्रयं कैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः । आनीयन्ते मत्स्या  
 अनेन । “जालमानाय” इति निपातनात् घञ् । जालं द्वे जालस्य । शणसूत्रं  
 पवित्रकं द्वे शणसूत्रजालस्य । मत्स्याधानी कुवेणी द्वे मत्स्यबन्धनकरण्डिकायाः ।  
 वडिशं “वडिशा वडिशी । त्रयोऽपि लमध्या वा ” । मत्स्यवेधनं द्वे मत्स्य-  
 वेधनस्य “गळ” इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा झषः मत्स्यः मीनः वैसा-  
 रिणः अण्डजः विसारः शकुली अष्टौ मत्स्यस्य । गण्डकः “गण्डकः” शकु-  
 लार्भकः द्वे मत्स्यविशेषस्य । “गर” इति प्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥ सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः  
 द्वे बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य । उलूपी शिशुकः द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य ।  
 नलमीनः “डलयोरभेदान्नडमीनोऽपि” । चिलिचिमः “चिलिचिमिः” ।  
 “नलमीनश्चिलिचिमिः” इति बोपालितः द्वे जलतृणचारिमत्स्यविशेषस्य  
 “वेगसा” इति प्रसिद्धस्य । प्रोष्ठी शफरी द्वे “सहरी” इति ख्यातस्य शुभ्रमत्स्य-



क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ॥  
 रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥  
 तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ॥  
 तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्खो मकरादयः ॥ २० ॥  
 स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ॥  
 ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ॥ २१ ॥  
 गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ॥

विशेषस्य । पुंसि तु प्रोष्ठः शफरः ॥ १८ ॥ क्षुद्राश्च ते अण्डमत्स्याश्च तेषां संघातः  
 पोताधानमुच्यते एकम् । अथो झषा मत्स्यविशेषा वक्ष्यन्ते न तु पर्यायाः ।  
 रोहितः “रोही” इति प्रसिद्धस्य । मद्गुरः “मङ्गरा” इति प्रसिद्धः । शालः  
 “सालोऽपि” चक्राङ्कितो मत्स्यः । राजीवः “राया” इति प्रसिद्धः । शकुलः  
 “अतिवेगान् “सौरा” इति प्रसिद्धः । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिगिलः ।  
 आदिशब्दान्धवावर्तदयोऽन्ये । एकैकम् । यादांसि जलजन्तवः द्वे जलचरमा-  
 त्रस्य । तद्भेदाः जलजन्तूनां विशेषाः । शिशुमारः “शिरस” इति ख्यातः ।  
 “शिशुमारोऽवसंभूतजन्तौ तारात्मकेऽच्युत” इति विश्वमेदिन्यौ । उद्रः “हूद”  
 इति प्रसिद्धः । शङ्खः । “सफू” इति प्रसिद्धः । मकरो “मगर” इति प्रसिद्धः ।  
 आदिशब्दाज्जलहस्त्यादयः ॥ २० ॥ कुलीरः “कुलिरः” कर्कटकः करकटः  
 कर्कटः कर्कडः । “कर्कडः कुलिरे” इति हैमः द्वे “कुरलें खेंकडा” इति  
 ख्यातस्य । कूर्मः कमठः कच्छपः “अन्यत्र कच्छपीत्यपि पाठः” । “कच्छपी  
 वलकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि निध्यन्तरे कूर्मे मल्लवन्धान्तरेऽपि च” इति  
 विश्वमेदिन्यौ । त्रीणि “कांसव” इति प्रसिद्धस्य । ग्राहः अवहारः द्वे गोह  
 “नाडेसावज” इति ख्यातस्य । अवह्रियतेऽनेनेति । “अवहाराधारावाया-  
 नामुपसंख्यानम्” इति घञ् । कर्तरि णो वा । अत्र अवराह इति पर्यायान्तरं  
 दृश्यते तत् अवपूर्वकाद्रह त्याग इत्यस्मात् घञि बोध्यम् । “अवहारस्तु युद्धा-  
 दिविश्रान्तौ ग्राहचोरयोः” इति हैमः । नक्रः कुम्भीरः द्वे नक्रस्य ग्राहविशेषस्य  
 “सुसर” इति ख्यातस्य । कुम्भी हस्ती तमीरयति कुम्भीरः । महीलता ॥ २१ ॥  
 गण्डूपदः किञ्चुलकः “किञ्चिलिकः किञ्चुलकः” त्रीणि जलचरभेदस्य “केंचू  
 काडू, दानवार, गांडोल” इति ख्यातस्य । गण्ड्वो ग्रन्थयः पदान्धस्य गण्डू-



रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः ॥ २२ ॥  
 मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ॥  
 क्षुद्रशंखाः शंखनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥  
 भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवददुराः ॥  
 शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४ ॥  
 मद्गरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥  
 जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥  
 आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

पदः निहाका गोधिका द्वे जलगोधिकायाः “पाण्यांतील घोरपड” इति  
 ख्यातायाः । रक्तपा जलौका जलौकसः त्रीणि “जळ” इति ख्यातस्य । तत्र  
 जलौकसः स्त्रीत्वे बहुत्वे च नित्यम् । “ओक उचः के” इति निपातितोऽदन्त  
 ओकशब्दः । “जलौका तु जलौकाः स्याज्जलूका च जलौकसि” इति संसाराव-  
 र्ताद्बहुवचनं प्रायिकम् । “जलौकापि जलौकाः स्याज्जलूका जलजन्तुका” इति  
 तारपालोऽपि ॥ २२ ॥ मुक्तास्फोटः मुक्ताः मौक्तिकानि स्फुटन्ति यत्र ।  
 “स्फुट विकसने” । शुक्तिः शुक्तिकायाः । शंखः कम्बुः द्वे शंखस्य । पुन-  
 पुंसकौ । क्षुद्रशंखाः शंखनखाः “शंखनकाः” द्वे सूक्ष्मशंखानाम् । जल-  
 शुक्तयः जलमात्रजाः शुक्तयः शम्बूका उच्यन्ते । “शम्बुकः शाम्बुकः शम्बुः”  
 एकं क्षुद्रशुक्तिकानाम् । शम्बुकः स्त्रीपुंसयोः । “शम्बुका न नपुंसके” इति  
 मेदिनी । “शम्बुकः शम्बुकः शम्बुपूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो  
 दृश्यते ग्रन्थविस्तरः” इत्युत्पलिनी ॥ २३ ॥ भेकः मण्डूकः वर्षाभूः शालूरः ।  
 “परिसरकृकलासखेदसालूर इत्यूष्मविवेकाहन्त्यादिरपि ।” प्लवः ददुरः पद-  
 भेकस्य । शिली गण्डूपदी द्वे स्वल्पगण्डूपदजातेः । भेकी वर्षाभ्वी “वर्षाभूः”  
 द्वे क्षुद्रभेकजातेः । कमठी डुलिः द्वे कूर्म्याः ॥ २४ ॥ मद्गराख्यस्य मत्स्य-  
 विशेषस्य प्रिया स्त्री शृङ्गीत्युच्यते एकम् । दुर्नामा “दुर्नाम्नी” दीर्घको-  
 शिका द्वे जलूकाकारस्य जलचरविशेषस्य । जलाशयाः जलाधाराः द्वे तडा-  
 गादीनाम् । तत्र जलाशयेष्वेव वक्ष्यमाणा विशेषाः । अगाधमतलस्पर्शं जलं  
 यस्य स जलाशयो ह्रद उच्यते एकम् ॥ २५ ॥ उपकूपजलाशये कूपसमीपे  
 यो जलाशयः कूपोद्धृताम्बुस्थापनीयशिलादिरचितो गर्तः यत्रत्यं जलं सुखेन



पुंस्येवाऽन्धुः ग्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥  
 नेमिस्रिकाऽस्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ॥  
 पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥  
 पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥  
 वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥  
 खेयं तु परिखाधारस्त्वंभसां यत्र धारणम् ॥  
 स्यादालवालमावालमावापोऽथनदी सरित् ॥ २९ ॥

गावः पिबन्ति तत्र आहावः निपानं इति द्वे । अन्धुः ग्रहिः कूपः उदपानं  
 चत्वारि “विहीर” इति ख्यातस्य । तत्रोदपानं पुंसि वा ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्य  
 नेमिः अन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दास्यन्त्रं सा त्रिका । “त्रिका कूपस्य नेमौ  
 स्यात्त्रिकं पृष्ठधरेऽस्त्रियाम्” इति विश्वमेदिन्यौ । एकं “हातराहाट” इति  
 ख्यातस्य । अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबन्धनं “नन्दीपट” इति ख्यातं  
 स वीनाह उच्यते । “विनाहः” एकम् । पुष्करिणी खातं द्वे पुष्करिण्याः ।  
 अखातं देवखातकं “अखातो देवखातकः” इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तात्पुंस्य-  
 पि द्वे अकृत्रिमखातस्य । देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥ २७ ॥ पद्माकरः  
 तडागः कासारः सरसी सरः पञ्च तडागस्य । तत्र तडागे तटाक इति पाठः ।  
 स पुत्रपुंसकयोः । “तटाकतडागावपि” । अत्र पद्मादि द्वे सपद्मागाधजला-  
 शयस्य । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्माकरस्येत्यपि मतम् । सरसी स्त्री । सरः  
 सान्तम् । वेशन्तः पल्वलं “पल्वलः” । “वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री” इति वाचस्पतिः ।  
 अल्पसरः त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी “वापिः” । “वाप्यां वापिरपि स्मृता” इति  
 द्विरूपकोशः । दीर्घिका द्वे “दीर्घी” इति ख्यातायाः अवरोहणवापिकायाः  
 ॥ २८ ॥ खेयं परिखा द्वे दुर्गाद्वहिर्यत्परितः खातं क्रियते तस्य “चर” इति  
 प्रसिद्धस्य ( खंदक इत्यपि प्रसिद्धिः ) । यत्र अम्भसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं  
 जलानां संग्रहणं स आधार उच्यते एकम् “धारण बांद” इति ख्यातस्य ।  
 यदुक्तम् । “अपां धारणमाधारस्तदल्पं चालवालकम्” इति । आलवालं “अल-  
 वालं” आवालं आवापः त्रीणि वृक्षादिमूले समन्ततोऽम्भसो धारणार्थं यद्वे-  
 ष्टनं तस्य “अल्ले” इति ख्यातस्य । नदी सरित् ॥ २९ ॥ तरङ्गिणी शैव-  
 लिनी तटिनी ह्रादिनी “ह्रदिनी” धुनी स्रोतस्विनी “स्रोतस्वती” द्वीप-



तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्यदिनी धुनी ॥  
 स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥  
 (“कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती” ॥  
 गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ॥ ) ( १ )  
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥  
 कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥  
 रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥  
 करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥  
 शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

वती स्रवन्ती निम्नगा आपगा । अपां समूहो आपं तेन गच्छति । समूहे  
 अण् । गमेर्ङः अपगेति ह्रस्वादिरपि । “विद्यादगारमागारमपगामापगाम-  
 पि” इति द्विरूपकोशः । द्वादश नद्याः ॥ ३० ॥ कूलंकषादिसरस्वत्यन्तानि  
 चत्वार्यपि नद्याः । गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा भागीरथी त्रिप-  
 थगा त्रिस्रोताः भीष्मसूः अष्टौ भागीरथ्याः । त्रिस्रोताः सान्ता ॥ ३१ ॥  
 कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा चत्वारि यमुनायाः । शमनस्वसा  
 ऋदन्ता । रेवा नर्मदा सोमोद्भवा । सोमात् सोमवंशजात्पुरूरवस उद्भवति ।  
 अच् । तेनावतारितत्वात् । अथवा सोमाद्रुद्राद्भवति । मेकलकन्यका “मेख-  
 लकन्यका” चत्वारि नर्मदायाः । मेकलो ऋषिरद्रिर्वा तस्य कन्यका ॥ ३२ ॥  
 करतोया सदानीरा द्वे गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातायाः । यदुक्तम् ।  
 “प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवा-  
 हिनी” इति । बाहुदा सैतवाहिनी द्वे कार्तवीर्यार्जुनेन याऽवतारिता तस्याः ।  
 बाहुदस्य कार्तवीर्यस्येयं बाहुदा । शतद्रुः शुतुद्रिः । द्वे शतरुद्रेति  
 देशभाषया प्रसिद्धायाः । शुतुद्रीत्यपि पाठः । शुतुद्रि ( २ ) स्तोममिति  
 श्रुतेः पाठात् । वसिष्ठशापभयाच्छतधा द्रुता शतद्रुः । विपाशा विपाद्  
 द्वे पाशमोचिनीति ख्यातायाः । वसिष्ठं विपाशयतीति विपाद् शकारान्ता  
 ॥ ३३ ॥ शोणः हिरण्यवाहः द्वे नदविशेषस्य “शोणानदीति प्रसिद्धस्य ॥”

१ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥ २ द्वे शुतुद्रि — इति संबोधनमिदम् ॥



शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् ॥  
 शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥ ३४ ॥  
 कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसंगमः ॥  
 द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥  
 देविकायां सरखां च भवे दाविकसारवौ ॥  
 सौगन्धिकं तु कल्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥  
 स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ॥  
 इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥  
 शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ॥  
 जलनीली तु शेवालं शैवलौऽथ कुमुदती ॥ ३८ ॥

याऽल्पा कृत्रिमा सरित्सा कुल्या । तालव्यान्तम् । एकम् । “कुल्या नदी  
 कुल्यमस्थि कुल्या वारिप्रणालिकेति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । शरावती वेत्रवती चन्द्र-  
 भागा “चान्द्रभागा चान्द्रभागी चन्द्रभागी” । “चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्र-  
 भागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता” इति द्विरूपकोशः । सरस्वती ॥३४॥  
 कावेरी एते पञ्च सरिद्विशेषाः । एकैकम् । अन्याश्च सरितः कौशिकीगण्डकी-  
 चर्मण्वतीगोदावेण्याद्याः सन्तीति शेषः । संभेदः सिन्धुसंगमः । द्वे नदीमेल-  
 कस्य नदीसंगमस्य । संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र संभेदः । पयसो जलस्य  
 पदव्यां निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा प्रणालीत्येकम् । तत् द्वयोः पुंसि  
 तु प्रणालः ॥ ३५ ॥ उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिषु । देविकायां नद्यां भवं दावि-  
 कम् । सरखां नद्यां भवं सारवम् । “दाण्डिनायन” इति निपातनात्सारवशब्दः  
 साधुः । एकैकम् । स्त्रियां तु दाविकी सारवी । सौगन्धिकं कल्लारं “कल्लारं”  
 सन्ध्याविकासिनः शुक्लसरोजस्य । हल्लकं रक्तसन्ध्यकं द्वे रक्तकल्लारस्य ।  
 रक्तान्सन्धीन् अकति रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥ उत्पलं कुवलयं द्वे कुमुदस्य ।  
 कमलसाधारणस्येत्यन्ये । “कुवलं तूत्पलं कुवम्” इति त्रिकाण्डशेषः । नीले-  
 ऽस्मिन्नुत्पले नीलाम्बुजन्म इन्दीवरं इति द्वे । “इन्दीवरं इन्दीवारं इत्यपि ।”  
 सिते शुभ्रेऽस्मिन्नुत्पले कुमुदं कैरवं द्वे । कैरवस्य हंसस्येदं प्रियं कैरवम्  
 ॥ ३७ ॥ एषां उत्पलविशेषाणां कन्दः शालूकं स्यात् एकम् । वारिपर्णी  
 कुम्भिका द्वे जलकुम्भीति ख्यातायाः । जलनीली शेवालं शैवलः “शैवालः ।



कुमुदिन्या नलिन्यां तु विसिनी पद्मिनीमुखाः ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ॥

मृणालं विसम्भोजादिकदम्बे खण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

करहाटः शिफाकन्दः किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥

शेवालश्चापि शैवालः शेवलो जलनीलिका । त्रयं शेवाल इति ख्यातस्य ।  
कुमुद्वती ॥ ३८ ॥ कुमुदिनी द्वे कुमुदिन्याः कुमुदयुक्तदेशस्य च । नलिनी  
“नडिन्यपि” । नडाः सन्त्यत्रेति नडिनी । विसिनी पद्मिनी त्रयं कमलिन्याः ।  
मुखशब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः । पद्मं नलिनं अरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं  
कमलं शतपत्रं कुशेशयं पङ्केरुहं तामरसं सारसं । सरसीरुहम् ॥ ४० ॥ विस-  
प्रसूनं राजीवं पुष्करं अम्भोरुहं षोडश कमलस्य । वा पुंसीति षोडशभिरपि  
संबध्यते । तत्र पुण्डरीकं सिताम्भोजं द्वे सितकमलस्य । रक्तसरोरुहम् ॥ ४१ ॥  
रक्तोत्पलं कोकनदं त्रयं रक्तकमलस्य । कोकनदमिति रक्तकुन्देऽपि वर्तते ।  
यदाहुः । “रक्ताब्जे रक्तकुन्दे च बुधैः कोकनदं स्मृतम्” इति । नालः नालम् ।  
“नाला नाली च” द्वे पद्मादिदण्डस्य । मृणालं विसम् । मृणाली मृणालः  
विशम् । “मृणालं नलदे क्लीवं पुन्रपुंसकयोर्विशः” इति विश्वः ॥ “मृणाले तु विशं  
विसम्” इति द्विरूपकोशः । द्वे मृणालस्य “भिसें” इति ख्यातस्य ॥ अस्त्रियां  
क्लीवपुंसोः । अब्जादिकदम्बे कमलादीनां समूहे खण्डमित्येकमस्त्रियाम् । शण्डः  
षण्डः । “तालव्यो मूर्द्धन्योऽब्जादिकदम्बे षण्डशब्दोऽयम् । मूर्द्धन्य एव वृषभे  
पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः” इत्युष्मविवेकः ॥ ४२ ॥ करहाटः शिफाकन्दः द्वे पद्ममू-  
लस्य । शिफा मूलतरुप्ररोहस्तत्सहितः कन्दः । कन्दो मूलमित्यर्थः । शिफेति  
च कन्दमिति च पृथक् नामनी इत्येके । किञ्जल्कः केसरः “केशरः” द्वे  
केसरस्य । संवर्तिका नवदलं द्वे पद्मादीनां नवपत्रस्य । बीजकोशः वराटकः ।



संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

उक्तं स्वव्योमदिकालधीशब्दादि सनाद्यकम् ॥

पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ १ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ २ ॥

“वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके” इति कोशान्तरम् । द्वे बीजकोशस्य । बीजानां कमलाक्षाणां कोशः पात्रं अथवा आधारः बीजकोशः ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः ॥ १० ॥ उक्तान् वर्गान्संग्रहेणोपसंहरति उक्तमिति । मया स्वव्योमादिकमुक्तम् । शब्दादीति । रसगन्धादिग्रहणार्थमादिशब्दः । एषां स्वर्गादीनां संगतं संबन्धवशात्प्राप्तं देवासुरमेधादिकं तच्चोक्तम् ॥ १ ॥ इतीति । एवममरसिंहस्य कृतौ नाम्नां लिङ्गानां चानुशासने स्वरादिशब्दानां काण्डः समूहः साङ्गः अङ्गोपाङ्गसहितः प्रथमः समर्थितः कथितः ॥ २ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचिते एवं प्रथमः स्वरादिकाण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

इति सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥



Digitized By Siddhanta Gangotri Ganga Kanya  
अमरकोशप्रथमकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गांकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
	आदौ परिभाषायाः श्लोकाः ...	५	०	
१	स्वर्गवर्गस्य .....	६९॥	३॥	मूलश्लोकाः, २८२ क्षेपकश्लोकाः, १८ एवम्, ३००
२	व्योमवर्गस्य .....	२	॥०	
३	दिग्वर्गस्य .....	३५	४॥	
४	कालवर्गस्य .....	३१	१॥	
५	धीवर्गस्य.....	१७	२॥	
६	शब्दादिवर्गस्य .....	२५	२	
७	नाट्यवर्गस्य .....	३८	१॥	
८	पातालभोगिवर्गस्य .....	११	१॥	
९	नरकवर्गस्य .....	३॥	०	
१०	वारिवर्गस्य .....	४३	॥०	
	अनुक्रमश्लोकौ .....	२	०	



अथ

## सटीकामरकोशस्य

## द्वितीयं काण्डम्.



वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्धनौषधिमृगादिभिः ॥  
 नृब्रह्मक्षत्रविदशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥  
 भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ॥  
 धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥  
 सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ॥  
 गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥  
 (“विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ॥  
 भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥ १ ॥”) (१)

श्रीगणेशाय नमः ॥ वर्गा इति । इह वक्ष्यमाणेऽस्मिन्काण्डे अङ्गैर्मृच्छाखानग-  
 रादिभिरुपाङ्गैर्मृत्स्वावेशादिभिः सहितैः पृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गा उदिताः ।  
 वक्तुमारब्धा इत्यर्थः । तत्र क्ष्माभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन पक्षिणां  
 संग्रहः । “यद्वा मृगानन्ति पुनः पुनः स मृगादी सिंहः । अस्मिन्नर्थे ताच्छील्ये  
 णिनिः” ॥ १ ॥ भूः भूमिः अचला न चलतीत्यचला । अथवा अचलाः  
 पर्वताः सन्ति अस्याम् । अर्शआद्यच् । अनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा धरा  
 धरित्री धरणिः क्षोणिः “क्षोणी क्षौणिः क्षौणी” ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥  
 सर्वसहा वसुमती वसुधा उर्वी वसुंधरा गोत्रा कुः पृथिवी । “पृथ्वी” । “पृथ्वी  
 पृथिवी पृथ्वी” इति शब्दार्णवः । पृथ्वी क्ष्मा अवनिः “अवनी” मेदिनी  
 मही “महिः” इति सप्तविंशतिर्नामानि भूमेः । अत्र भूमी-धरणीत्यादयो  
 ङीष्णन्ता अपि । “कृदिकारादक्तिनः” इति गणसूत्रात् ॥ ३ ॥ विपुलेत्येकादश  
 भूमेश्च ॥ १ ॥ मृत् मृत्तिका । “मृदस्तिकन्” । द्वे मृदः । मृत्सा मृत्स्वा ।

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ।



मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ॥

उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ॥

समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

सखौ प्रशंसायाम् । द्वे प्रशस्तमृदः । प्रशस्ता मृत्तिका त्वित्यन्वयः । “कृष्णभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भूम उदङ्मृदि । पाण्डुभूमः पाण्डुमृच्च” इत्यपि पठ्यते । सर्वैः सस्यैराढ्या मृत्तिका उर्वरेत्युच्यते एकम् । ऊषः क्षारमृत्तिका द्वे क्षारमृत्तिकायाः । ऊषोऽदन्तः ॥ ४ ॥ ऊषवान् ऊषरः द्वयं क्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्यलिङ्गौ । यथा ऊषवती ऊषरा वा स्थली । ऊषरं स्थलमित्यादि । स्थली अकृत्रिमस्थानस्य । “कृत्रिमा तु स्थला । स्थलमुभयसाधारणम् ।” मरुः धन्वा द्वे मरुदेशस्य । निर्जलोऽयम् । म्रियते पिपासया यस्मिन्मरुः । खिलं अप्रहृतं द्वे अकृष्टस्य क्षेत्रादेः । न ग्रह्ण्यते हलादिभिरप्रहतम् । “समे समानार्थे” त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः ॥ ५ ॥ जगती लोकः विष्टपं “पिष्टपम्” । “जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च” । “लोकस्तु भुवने जने” इति मेदिनी । “विष्टपः पुमान्” इति वोपालितः । भुवनं जगत् पञ्च भूतलस्य । “एकं महाभूतं पृथिवी । पञ्चमहाभूतविषयेन्द्रियात्मकं जगदिति पृथ्वीजगतोर्भेदः” । अयं जम्बुद्वीपवर्ती दृश्यमानो लोकः भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम् । उक्तं च । “उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः” इति । भरतस्य राज्ञ इदं भारतम् । वर्षशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि । “पुन्नपुंसकयोर्वर्षं जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु” इति रुद्रः । “वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु” इति मेदिनी । एकम् । एवमिलावृतादीन्यष्टौ वर्षाण्यन्यान्यपि । शरावत्या अवधेः ॥ ६ ॥ यः प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स प्राच्य इत्येकम् । शरावत्या अवधेर्यः पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः स उदीच्य इत्येकम् ॥ प्रत्यन्तः अन्तं प्रतिगतः म्लेच्छदेशः द्वे शिष्टाचाररहितस्य कामरूपादेः । यदुक्तम् । “चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं



प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥

नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ॥

कुमुदान्कुमुदप्राये वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्” इति । मध्य-  
देशः मध्यमः द्वे । एतत्परिमाणं तु । “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।  
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः” इति ॥ विनशनं तीर्थभेदः । “कुरु-  
क्षेत्रम्” ॥ ७ ॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः द्वे विन्ध्यहिमाचलयोरन्तरस्य । उक्तं  
च “आसमुद्राच्च वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ॥ तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं  
विदुर्बुधाः” इति । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । हिमेनाल्यते हिमालः । अल  
भूषणादौ घञ् । हिमागयोरित्यपि पाठः । नीवृत् जनपदः द्वे जनैर्वास्य-  
मानराष्ट्रस्य मगधादेः । नीवृत्पुंसि साहचर्यात् नियतं वर्ततेऽस्मिन्नीवृत् ।  
“नहिवृत्ति” इति दीर्घः । जनः पदं वस्तु यत्र । “जानपदोऽपि” । “भवेज्जनपदो  
जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति विश्वमेदिन्यौ । देशः विषयः उपवर्तनं त्रीणि  
ग्रामसमुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥ अथ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य वक्ष्य-  
माणाः त्रिषु । त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः । नड्वान् नड्वलः द्वे नडप्राये नडबहुले  
देशे । कुमुदानित्येकं कुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकं बहुवेतसे । बहवो वेतसा  
वानीरा यत्र तस्मिन् देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे “कुमुदनडवेतसेभ्योऽन्तुप्” ॥ ९ ॥  
शादैर्बालतृणैर्हरिते देशे शाद्वल इत्येकम् । शादाः सन्त्यस्मिन् शाद्वलः । एतौ  
मध्यटवर्गीयौ । “वैडूर्यमणिशाद्वलौ” इति द्विरूपकोशात् । शाद्वल इत्यपि  
पाठः । सजम्बाले कर्दमयुक्ते देशे पङ्किल इत्येकम् । जलप्रायं अनूपं द्वे जल-  
बहुलदेशस्य । अनुगता आपोऽत्र अनूपम् । अनूपदेशलक्षणम् । “नानाद्रुमल-  
तावीरुभिर्झरप्रान्तशीतलैः ॥ वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्ब्रीहियवादिभिः” ॥ तथा-  
विधः अनूपसदृशः कश्चिन्नद्यादेरुपान्तदेशः कच्छ इत्युच्यते । एकम् । कच्छ-  
शब्दस्य पुंसीति विशेषस्त्रिविति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कच्छ इत्यनूपस्यैव



स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ॥  
 देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥  
 देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥  
 स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥  
 सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥  
 गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥  
 पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥  
 वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥  
 अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ॥

पर्याय इति केचित् । कच्छम् । “कच्छमनूप” इति वोपालितः ॥ १० ॥  
 शर्करा शर्करिलः द्वे वालुकायुक्तदेशे । तत्र शर्करा स्त्री । शार्करः शर्करा-  
 वान् द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः । आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव, “देशे  
 लुबिलचौ च” इति नियमात् । एवं सिकतावत्युन्नेया ऊहनीयाः । तथाहि ।  
 सिकताः सिकतिल इति द्वे सिकतायुक्तस्य देशस्य । सैकतः सिकतावान्  
 द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः । तत्र सिकताः नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च । “अत्र  
 शर्करासिकताशब्दौ द्वावपि बहुवचनान्ताविति केचित्” ॥ ११ ॥ देश इति ।  
 नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्व्रीहिभिः पालितो देशः क्रमेण नदीमातृको देव-  
 मातृकश्च स्यात् । नद्यम्बुजातसस्यद्वितो नदीमातृकः । वृष्ट्यम्बुजातसस्यद्वितो  
 देवमातृक इत्यर्थः । “देवो मेघे सुरे राज्ञि” इति विश्वः । एकैकम् ॥ १२ ॥ धर्म-  
 शीलः शोभनो राजा यत्र स सुराजा तस्मिन्देशे राजन्वान् एकम् । “राज-  
 न्वान्सौराज्ये” इति निपातितो राजन्वान्शब्दः । ततोऽन्यत्र राजमात्रयुक्ते  
 देशे राजवान् एकम् । गोष्ठं गोस्थानकं द्वे गवां स्थानस्य । तत् गोष्ठं भूत-  
 पूर्वकं चेत् गौष्ठीनमित्युच्यते । पूर्वं यत्र गाव आसन् तत्स्थानं गौष्ठीनमित्यर्थः ।  
 “गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे” इति खञ् । एकम् ॥ १३ ॥ पर्यन्तभूः परिसरः द्वे नदी-  
 पर्वतादीनामुपान्तभुवः । सेतुः आलिः “आली” द्वे सेतोः “पूल इति  
 ख्यातस्य । ” स्त्रीलिङ्गायामालौ सेतुः पुमानित्यन्वयः । वामलूरः नाकुः  
 वल्मीकं त्रीणि वल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनम् । अयतेऽनेन । “अय गतौ” ।



सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ॥

प्रातरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ॥

घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ” इति हैमः । वर्त्म मार्गः अध्वा पन्थाः पथः । “वाटः पथश्च मार्गश्च” इति त्रिकाण्डशेषः । पदवी “पदविः” सृतिः सरणिः । “शरणिः पथि चावलौ” इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । डीषन्तोऽपि । पद्धतिः “पद्धती” पद्या पादाय हिता पद्या । “तस्मै हितम्” इति यत् । वर्तनी वर्तनिः वर्त्मनिः । “वर्त्मनिर्वर्त्मनी पथि” इति हैमः । एकपदी द्वादश मार्गस्य ॥ १५ ॥ अतिपन्थाः सुपन्थाः सत्पथः त्रयं अर्चितेऽध्वनि शोभने मार्गे । व्यध्वः दुरध्वः विपथः कदध्वा कापथः “कुपथोऽपि” पञ्च दुर्मार्गस्य । तत्र कदध्वा नान्तः ॥ १६ ॥ अपन्थाः अपथं द्वे अमार्गस्य । शृङ्गाटकं चतुष्पथं द्वे चव्हाटा इति ख्यातस्य । दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्यः । छायाजलादिवर्जितो दूरस्थोऽध्वा मार्गः प्रान्तरमित्युच्यते । एकम् । यदुर्गमं चोरकण्टकाद्युपद्रवयुक्तं वर्त्म मार्गः कान्तारमित्युच्यते । पुंसि कान्तारः । “कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि” इति मेदिनी । एकम् ॥ १७ ॥ क्रोशयुगं गव्यूतिरित्युच्यते । “क्रोशो धनुः सहस्रे द्वे धनुर्हस्तचतुष्टयम् । द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितम्” इति शब्दार्णवात्पुंस्यपि । क्लीबे तु गव्यूतम् । “धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गोरुतं गोमतं च तत्” इति वाचस्पतिः । किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं “चतुःशती वा” नल्व इत्युच्यते । चतुःशतहस्तमितं स्थानं नल्वसंज्ञकमित्यर्थः । एकम् । घण्टापथः संसरणं द्वे राजपथमात्रस्य । घण्टोपलक्षितगजादीनां पन्थाः घण्टापथः । “दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः” इति चाणक्यः । तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेदुपनिष्करमित्येकम् । बुधैः संसरणं वर्त्म गजा-



(“ द्यावापृथिव्यौ रौदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी ॥  
दिवस्पृथिव्यौ गङ्गा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥१॥ ”) (१)

इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ॥  
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ॥  
आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

दीनामसंकुलम् । पुरस्योपस्करं चोक्तमिति श्रुतः ॥ १८ ॥ “ द्यावेत्यादीनि पञ्च  
द्विचननामानि द्यावाभूम्योः । गङ्गेत्यादि त्रयं क्षारसमुद्रस्य । “गङ्गा खनौ  
सुरागृहे । रुमा सुग्रीवदारेषु विशिष्टलवणाकरे” इति मेदिनी । “गङ्गारुमे  
स्त्रियाम् ॥” ॥ १ ॥ अङ्गोपाङ्गापेक्षया भूमिरेवात्र प्रधानमिति भूमिवर्ग इति  
व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि मन्तव्यम् ॥ इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥ पूः पुरी “पुरिः”  
नगरी पत्तनं “पट्टनं” पुटभेदनं स्थानीयं निगमः सप्तकं नगरस्य । पूः पुरौ ।  
पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ । पक्षे पुरं नगरम् । केचिदत्र भेदं चक्रुर्यथा । यत्रानेक-  
शिल्पिनोऽनेकवणिगादिव्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञम् । यत्र राजा तदनुचराश्च  
सन्ति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञम् । यत्प्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं तत्स्थानी-  
यादिनामकमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः । एकम् ।  
मूलनगरं राजधानी ॥ १ ॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं वेश इत्यु-  
च्यते । द्वे वेश्यानिवासस्य । तालव्यान्तम् । “नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो  
वेश्यागृहेऽपि च” इति तालव्यान्ते रभसः । “गृहमात्रे गणिकायाः सन्ननिवेशो  
भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो मूर्द्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः” इत्युष्म-  
विवेकः । आपणः निषद्या द्वे क्रय्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्याजिरा-  
दिकमपि । विपणिः “विपणी” पण्यवीथिका द्वे क्रय्यवस्तुशालापङ्के ।  
चत्वार्यपि हट्टस्येत्यन्ये । विपणिः स्त्री । “आपणादि द्वयं हट्टस्य बाजार  
इति प्रसिद्धस्य । विपणीति द्वयं हट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपि मतम्” ॥ २ ॥  
रथ्या । रथं वहतीति “तद्वहति रथयुग” इति यत् । प्रतोली विशिखा त्रीणि



रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ॥  
प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्राततो वृतिः ॥ ३ ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यमेडुकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ॥  
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सन्न निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ॥  
गृहाः पुंसि च भूम्येव निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ॥  
चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

ग्रामाभ्यन्तरमार्गस्य । चयः वप्रं द्वे परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । प्राकाराधारस्य वा । प्राकारः वरणः सालः “शालः” । “तालव्यो नृपज्ञपयोः शालो वृक्षे वृत्तौ द्रुमेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्” इत्युष्मविवेकः । “सालो वरणसर्जयोः” इति रभसः । त्रयं यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेः प्रान्तभागे या वृतिः वेष्टनं वेणुकण्टकादीनां तत्प्राचीनमित्युच्यते । “प्राचीरमित्यपि” । एकम् ॥ ३ ॥ भित्तिः कुड्यं द्वे भित्तेः । तत्कुड्यं अन्तर्न्यस्तकीकसं चेदेडुकसंज्ञम् । एडुकं एडोकम् । “भवेदेडोकमेडुकम्” इति द्विरूपकोशः । एकम् । अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दाढ्यार्थं यत्र तत् । कीकसं कठिनद्रव्यस्योपलक्षणम् । गृहं गेहं उदवसितं वेश्म सन्न निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशान्तं पस्त्यं वस्त्यं वसेस्तिः “तत्र साधुः” इति यत् । सदनं “सादनम्” । “सदनं सादनं समम्” इति द्विरूपकोशः । भवनं अगारम् आगारम् । “विद्यादगारमागारमपगामापगामपि” इति द्विरूपकोशः । मन्दिरं गृहाः निकायः निलयः आलयः षोडश गृहस्य । तत्र गृहशब्दः बहुत्वे नित्यं पुंसि च । “क्लीवेऽपि” ॥ ५ ॥ वासः कुटी शाला सभा चत्वारि सभागृहस्य । तत्र कुटो द्वयोः स्त्रियां तु कुटी कुटिश्च । “कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे” इति मेदिनी । गृहादिसभान्तानि विंशतिर्नामानि गृहस्येत्यन्ये । संजवनं चतुःशालम् । चतसृणां शालानां सभाहारः । द्वे अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य “चौसोपी, चौपट, चौक इति प्रसिद्धस्य” । पर्णशाला उटजः द्वे मुनिगृहस्य । “उटजस्तृणपर्णादिः” इति देशिकोशः ॥ ६ ॥ चैत्यं आय-



चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ॥  
 आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥  
 मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥  
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥  
 (“कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्” ॥) (१)  
 वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ॥  
 हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥  
 सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥  
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

तनं द्वे यज्ञायतनभेदस्य । वाजिशाला मन्दुरा द्वे अश्वशालायाः “पागा” इति  
 ख्यातायाः । आवेशनं शिल्पिशाला शिल्पशालेत्यपि पाठः । तत्र  
 शिल्पस्य शालेति । द्वे स्वर्णकारादीनां शालायाः । प्रपा पानीयशालिका  
 द्वे जलशालायाः “पाणपोही इति प्रसिद्धायाः” ॥ ७ ॥ छात्रादिनिलयः  
 शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । “छात्रोऽन्तेवास्यादिर्येषां परिव्राजकक्षपण-  
 कादीनां तेषां निलय इति वा” । आदिना कापालादिसंग्रहः । गञ्जादिद्वयं  
 मद्यस्थानस्य । गर्भागारं वासगृहं द्वे गृहमध्यभागस्य माजघर इति प्रसिद्धस्य ।  
 अरिष्टं सूतिकागृहम् । “सूतकादीनामत्वविकल्पात्सूतकागृहम्” । द्वे प्रसव-  
 स्थानस्य । चत्वारोऽपि पर्याया इत्यन्ये । पाषाणादिनिबद्धा भूः स कुट्टिम  
 इत्येकम् । फरसबन्दी, भूमिगृह, तलघर इति प्रसिद्धस्य । चन्द्रादिद्वयं गृहोप-  
 रितनगृहस्य उपरमाडी, अटाळी, गच्ची इत्यादिप्रसिद्धस्य ॥ ८ ॥ वातायनं  
 गवाक्षः द्वे गवाक्षस्य झरोका इति प्रसिद्धस्य । मण्डपः जनाश्रयः द्वे मण्ड-  
 पस्य । तत्र मण्डपः क्लीबपुंसोः । धनिनां धनवतां वासः गृहं तत् हर्म्यादि ।  
 आदिना स्वस्तिकाद्यालिकादेर्ग्रहः । देवानां राज्ञां च गृहं प्रासाद इत्येकम्  
 ॥ ९ ॥ सौधः । सुधया लिप्तः । सुधा तु भित्त्यादिरञ्जनार्थं यत् श्वेतद्रव्यम् ।  
 राजसदनं उपकार्या उपकारिका चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्तिकादय ईश्व-  
 रसन्नानां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारतोरणः स्वस्तिकः । उपर्यु-  
 परिगृहं सर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नन्द्यावर्तः ॥ १० ॥ विस्तीर्णः सुन्दरो विच्छ-



विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥

रुयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्याददृष्टः क्षौममस्त्रियाम् ॥

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वरजिरे ॥

अधस्तादारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥

वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

न्दकः । “विच्छन्दकः” आदिना रुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञां  
रुयगारं स्त्रीगृहं तत् अन्तःपुरं अवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धान्तः अवरोधः  
चत्वारि । अदृष्टः क्षौमं “क्षौमं” द्वे हर्म्यादिपृष्ठस्य “उपरिगृहस्य माडी इत्या-  
दिख्यातस्य” । गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः प्रघणः । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः  
प्रकर्षेण हन्यते स प्रघणः प्रघाणश्च । हन्धातुः । अलिन्दः आलिन्दः ।  
“गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा” इत्यमरमाला । त्रीणि द्वाराद्वहिर्यः  
प्रकोष्ठकस्तत्र ओटा इति प्रसिद्धस्य । “द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्क-  
स्येति वा पाहिरी इति ख्यातस्य” ॥ १२ ॥ गृहावग्रहणी देहली द्वे गृहद्वारा-  
धोभागस्य उंबर इति प्रसिद्धस्य । “देहं गोमयाद्युपलेपं लातीति विगृही-  
तत्वाद्वहद्वाराधोभागस्य उंबरओठा उंबरठा इति ख्यातस्य ।” अङ्गणं अङ्ग-  
नम् । “अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता” इति नान्तवर्गे विश्वः । चत्वरं  
अजिरं त्रीणि प्राङ्गणस्य । शिलेत्येकं द्वारस्तम्भाधः स्थितकाष्ठस्य । “शिली” ।  
“तलदारु शिल्यधोऽपि नासा दारुध्वमस्य यत्” इति बोपालितात् । नासे-  
त्येकं “दन्त्यान्तम्” द्वारस्तम्भोपरि स्थितस्य दारुणः “मस्तकपट्टी गणेशपट्टी  
इति प्रसिद्धस्य” ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नं अन्तर्द्वारं द्वे गुप्तद्वारस्य खिडकीसंज्ञस्य ।  
पक्षद्वारं पक्षकं द्वे पार्श्वद्वारस्य । मागिलदार इति लोकप्रसिद्धिः । “प्रच्छ-  
न्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते” इति कात्यात् पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये ।  
वलीकम् । “वलीकः पटलं प्रान्तः” इति बोपालितात्पुंस्त्वमपि । नीध्रं द्वे पट-  
लप्रान्ते गृहच्छादनस्य “भित्तिबहिर्भागीयस्य वळचण पडवी इति ख्यातस्य” ।  
पटलं छदिः द्वे छादनस्य “शाकार इति ख्यातस्य” । छदिः सान्तं स्त्रियाम् ।



गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ॥  
 कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम् ॥ १५ ॥  
 स्त्री द्वाद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ॥  
 तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥  
 कूटं पूर्व्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ॥  
 कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोर्गलं न ना ॥ १७ ॥  
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥  
 संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

छदिषौ ॥ १४ ॥ गोपानसी वलभी “वलभिः” । वडभीति मूर्द्धन्यमध्योऽपि ।  
 “शुद्धान्ते वडभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि” इति रभसः । “ओको गृहं पिटं चालो  
 वडभी चन्द्रशालिका” इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे छादनार्थं यद्वक्रदारु तत्र । पटला-  
 धारभूतवक्रकाष्ठे इत्यर्थः । पटलाधारवंशपञ्जरस्य ओमण कडणी वांसा  
 इति प्रसिद्धस्य । सज्जा इत्यपि मतम् । कपोतपालिका विटङ्कं द्वे सौधादौ  
 काष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः द्वारं प्रतीहारः “प्रतिहारः” त्रयं  
 द्वारस्य । तत्र द्वाः स्त्रियां रेफान्तः । वितर्दिः “वितर्दी” वेदिका द्वे वेद्याः ।  
 “अङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्येति वा ।” वितर्दिः स्त्री । तोरणः बहि-  
 र्द्वारं द्वे तोरणस्य “द्वारबाह्यभागस्य ।” पुरद्वारं गोपुरं द्वे नगरद्वारस्य ॥ १६ ॥  
 पूर्व्वारि नगरद्वारे सुखेनावतारणार्थं “क्रमनिम्नं” यन्मृत्कूटं क्रियते तत्र हस्ति-  
 नख इत्येकम् । कपाटं “कवाटम्” । “कवाटश्च कपाटश्च त्रिषु स्यादररं न  
 ना” इति वाचस्पतिः । “कवाटश्चाररम्” इति त्रिकाण्डशेषः । अररं द्वे कवाड इति  
 ख्यातस्य । ते त्रिषु । तत्र स्त्रियां कपाटी अररी । तद्विष्कम्भः तस्य कपाट-  
 स्यावष्टम्भकं यन्मुसलं तदर्गलमित्युच्यते । अडसर इति लौकिकप्रसिद्धिः ।  
 तत्स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां त्वर्गला । “तद्विष्कम्भ्यर्गलमिति पाठः” ॥ १७ ॥  
 आरोहणं सोपानं द्वे सोपानस्य । पायरी इति ख्यातस्य । निश्रेणिः ।  
 “निश्रेणी इत्यपि । नियता श्रेणिः पङ्क्तिरेति निश्रेणिः ।” अधिरोहिणी  
 द्वयं निसणी “शिडी” इति ख्यातस्य । संमार्जनी शोधनी द्वे “सारणी”  
 केरसुणी इति ख्यातस्य । संमार्जन्या निक्षिप्ते निरस्ते केर इति ख्याते संकरः ।  
 “संकार इति पाठे कर्मणि घञ्” । अवकरः इति द्वयम् ॥ १८ ॥ मुखं निःस-



क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ॥  
समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ॥  
घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ॥  
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥  
अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

रणं द्वे गृहादेर्मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य “उसदार, पुढीलदार इति ख्यातस्य ।  
निःसरन्त्यनेन निःसरणम्” संनिवेशः निकर्षणं द्वे समीचीनवासस्थानस्य ।  
“पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः । संवसथः ग्रामः द्वे ग्रामस्य ।  
वेश्मभूर्गृहभूमिः वास्तुरित्युच्यते द्वे “गृहरचनावच्छिन्नभूमेः” ॥ १९ ॥  
ग्रामान्ते ग्रामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमित्येकम् । ग्रामान्तमुपशल्यमित्यपि  
पाठः । “तत्र ग्रामस्यान्तं समीपम्” सीमा सीमा द्वे ग्रामादेर्मर्यादायाम् ।  
नामन् सीमन्नित्यादि निपातनात् पूर्वो नकारान्तः । “उभे द्वे स्त्रियाम्” । घोषः  
आभीरपल्ली “आभीरपल्लिः” द्वे गोपालग्रामस्य तद्गृहस्य वा । “कुटीकुग्रा-  
मयोः पल्लिः” इति शाश्वतः । शबरस्यालयः पक्कण इत्युच्यते द्वे मिल्लग्रामस्य ।  
शबरो वनचाण्डालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥ २ ॥ महीध्रः शिखरी  
क्ष्माभृत् अहार्यः धरः पर्वतः अद्रिः गोत्रः गिरिः ग्रावा अचलः शैलः  
शिलोच्चयः त्रयोदश पर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । लोकालोकौ  
प्रकाशान्धकारावत्र स्तः । “लोकं दर्शने” । चक्रवालः “चक्रवाडः” द्वे सप्तद्वी-  
पवत्या भूमेः प्राकारभूते गिरौ । त्रिकूटः त्रिककुत् द्वे त्रिकूटाचलस्य । “त्रिकूटं  
सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे” इति हैमः । दान्तः त्रिककुत् । अस्तः चरमक्ष्मा-  
भृत् द्वे अस्ताचलस्य । “अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु ना पश्चिमाचले” इति विश्व-  
मेदिन्यौ । उदयः पूर्वपर्वतः द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥ हिमवानित्यादयः सप्त



हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वैतदो भृगुः ॥ ४ ॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ॥

उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातविले गुहा ॥

पर्वतविशेषाः । आदिना मलयचित्रकूटमन्दरादयः । “रजताद्रिस्तु कैलास इन्द्रकी-  
लस्तु मन्दरः । अपि किष्किन्धकिष्किन्ध्यौ वानराणां गिरौ द्वयम्” इत्यपि ज्ञेयाः  
॥ १ ॥ एकैकम् । पारियात्रिकः । ठक् । “पारियात्रक इत्यपि पाठः” ।  
गन्धमादन इति पुलिङ्गोऽप्यन्यत्र । “स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे ।  
स्त्री सुरायां नगे न स्त्री” इति मेदिनी ॥ ३ ॥ पाषाणः प्रस्तरः ग्रावा उपलः  
अश्मा शिला दृषत् सप्त पाषाणस्य । शिलादृषदौ स्त्रियाम् । कूटः शिखरं  
शृङ्गं त्रयमपि पुन्रपुंसकलिङ्गं पर्वताग्रस्य । अस्त्रीति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ।  
शिखरवाची शृङ्गशब्दः क्लीब एव दृश्यते । प्रपातः अतटः भृगुः त्रयं पर्व-  
तात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्यस्मिन्प्रपातः । न विद्यते तदोऽत्रेत्यतटः । प्रपा-  
तस्तु तदो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्यते यतस्तटात् स तदो भृगुरिति  
॥ ४ ॥ अद्रेर्नितम्बो मध्यभागः कटक इत्युच्यते एकम् । स्नुः प्रस्थः सानुः  
त्रीणि पुन्रपुंसकलिङ्गानि समभूभागे पर्वतैकदेशे । तत्र स्नुः पुमानेवेति सर्व-  
धरः । स्त्रौति प्रस्रवत्यम्भः स्नुः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्प्रस्थः । सनोति ददाति सुखं  
सानुः । “सानुरस्त्रियौ इत्यपि पाठान्तरम्” । उत्सः प्रस्रवणं द्वे यत्र पानीयं  
निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य । प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणम् । वारिप्रवाहः  
निर्झरः झरः “भृषो दैवादिकात् पित्वादङि झरा” । “अच इः झरिः” । “ङीषि  
झरी च” त्रीणि झरा इति ख्यातस्य । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ ५ ॥ दरी  
कन्दरः द्वे पर्वतस्य गुहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षे कन्दरा । गुहा गह्वरं द्वे  
देवखाते अकृत्रिमे विले विलविषये । केचिद्देवखातादि पर्यायचतुष्टयमाहुः ।  
यत्काल्यः । “देवखाते विलं गुहा” इति । “गह्वरं विलदम्भयोः” इति च । केचित्तु







आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥  
 अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥  
 पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥  
 स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तः पुरोचितम् ॥ ३ ॥  
 वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ॥  
 वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥  
 वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ॥  
 अनोकहः कुटः शालः पलाशी दुडुमागमाः ॥ ५ ॥  
 वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥

निष्कुटाः द्वे गृहसमीपकृत्रिमवनेषु । “कुटाद्गृहान्निष्क्रान्ता निष्कुटाः” ॥ १ ॥  
 यत्कृत्रिमं कृत्या निर्वृत्तं वनं तत्र आरामः उपवनं इति द्वे । वृक्षवाटिकेत्ये-  
 कम् अमात्यानां वेश्यानां च यद्गृहोपवनं तत्र ॥ २ ॥ यद्राज्ञः साधारणं प्रम-  
 दाभिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं वनं तत्र आक्रीडः उद्यानमिति द्वे । “ज्ञेयमा-  
 क्रीडमुद्यानम्” इत्यमरमालायामाक्रीडस्यापि क्लीबत्वमुक्तम् । अत उद्यानं  
 अन्तःपुरोचितं राज्ञीनामेव क्रीडायामुचितं चेत्प्रमदवनं स्यात् । “ङ्यापोः  
 संज्ञाछन्दसोः” इति । ह्रस्वः । एकम् ॥ ३ ॥ वीथी “ङीषो विकल्पादन्यत्र  
 वीथिरित्यपि ।” आलिः आवलिः पङ्क्तिः श्रेणी पञ्चकं पङ्केः । “आल्या-  
 दित्रीणि ङीषि दीर्घान्तान्यपि । श्रेणी ह्रस्वान्तोऽपि ।” लेखाः “रेखाः”  
 राजयः द्वे लेखानाम् । “सान्तरा पङ्क्तिः । निरन्तरा लेखा । यथा विप्रपङ्क्तिः  
 भस्मलेखा” । वनानां समूहे वन्येत्येकम् । अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अङ्कुरः  
 इत्येकम् । अङ्कुरः । “अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः” इति हलायुधः ॥ ४ ॥ वृक्षः  
 महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः शालः सालः ।  
 “सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि” इति । सालः पादपमात्रे स्यात्प्राकारः”  
 इति मेदिनीविश्वकोशौ । पलाशी दुः दुमः अगमः त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥  
 पुष्पाज्जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वानस्पत्यः । एकं आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पं  
 विना जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वनस्पतिः एकं पनसोदुम्बरादेः । दुम-  
 मात्रेऽपि वनस्पतिः । “वनस्पतिर्ना दुमात्रे विना पुष्पं फलिदुमे” इति मेदि-  
 नीकोशात् । फलपाक एवान्तो यासां ताः ओषधयः स्युः । एकं व्रीहियवादेः ।  
 “ओषधिः फलपाकान्ता स्यात्” इति वा पाठः । ङीषि ओषधी । अवन्ध्यः



ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ॥

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ॥

लता प्रतानिनी वीरुद्धुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ॥

“अवन्ध्यः” फलेग्रहिः फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । “फलेग्रहिरात्मभरिश्च” इति सूत्रेणोपपदस्यैत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । द्वे यथाकालं फलधरस्य ॥ ६ ॥ इति वन्ध्यः । “वन्ध्यः” । वन्धे साधुः यत् अफलः अवकेशी त्रयं क्रतावपि फलरहितस्य । फलवान् फलिनः फली त्रीणि सफलस्य । फलिनोऽदन्तः । प्रफुल्लः उत्फुल्लः संफुल्लः व्याकोशः “मूर्द्धन्यान्तो वा” विकचः स्फुटः ॥ ७ ॥ फुल्लः एतेऽष्टौ विकसिते पुष्पिते स्युः । अवन्ध्यादयः अवन्ध्योऽफल इत्यादयो विकसितान्ताः त्रिषु त्रिलिङ्गां स्युः । स्थाणुः ध्रुवः शङ्कुः त्रीणि छिन्नविटपस्य प्रकाण्डे वा ना स्थाणुशब्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः । रूपभेदात्क्रीवत्वम् । स्थाणुरस्त्रीति वा पाठः । “स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवः” इति मेदिनी । शाखा प्रसिद्धा । शिफा वृक्षमूलम् । ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य स क्षुप इत्युच्यते एकम् ॥ ८ ॥ न विद्यते प्रकाण्डो यस्य तस्मिन् स्तम्बः गुल्मः इति द्वयम् । वल्ली “सर्वधातुभ्य इन्” । वल्लिः वेलिः । “वल्ली तु वेल्लीः सरणः” इति वाचस्पतिः । व्रततिः “व्रततिः व्रतती । व्रततिर्व्रततिस्तथा” इति हलायुधः । लता त्रयं लतायाः । वीरुत् गुल्मिनी उलपः इति त्रयं या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता लता तत्रेत्यर्थः । तत्र वीरुच्छब्दो धान्तः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥ नगाधारोहो वृक्षादीनामुच्चत्वं तत्र उच्छ्रायः उत्सेधः उच्छ्रयः इति त्रयम् । “आरोहो दैर्घ्येऽति । आरोहो दैर्घ्यं उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे” इति हैमः । नगाधारोह इत्यादिना गिरिदेवाल्यादिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । “उत्सेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्रीवं संहननेऽपि च” इति मेदिनी । प्रकाण्डः



अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥ १० ॥

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ॥

शाखाशिफाऽवरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुधोऽङ्घ्रिनामकः ॥

सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

स्कन्धः इति द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तो यो भागस्तत्र । मूलाच्छाखावधे-  
स्तोरित्यपि पाठः । “तरोर्मूलस्कन्धयोरन्तरं प्रकाण्डः” ॥ १० ॥ शाखा लता  
द्वे शाखायाः । स्कन्धशाखा शाला द्वे प्रधानशाखायाः । स्कन्धात्प्रथमोत्पन्न-  
शाखाया इत्यर्थः । शिफा जटा द्वे तरुमूलस्य “पाळ इति प्रसिद्धस्य” ।  
शाखायाः शिफा मूलं अवरोह इत्युच्यते एकं “पारोगा पारंवी इति प्रसि-  
द्धस्य” । मूलाद्बुधमूलमारभ्याग्रपर्यन्तं गता लता गुडूच्यादिरप्यवरोह इत्यु-  
च्यते एकम् । “मूलाद्ध्वं गता शिफा लता स्यादित्यपि” ॥ ११ ॥ शिर-  
सोऽग्रं शिरोऽग्रं तत् शिखरमित्युच्यते । शिरआदयस्त्रयोऽपि पर्याया इति  
केचित् । शिखरं वा ना पक्षे पुंसीत्यर्थः । मूलं बुधः ( ब्रध इत्यपि ) अङ्घ्रि-  
नामकः पादमूलपर्यायसंज्ञकः त्रीणि वृक्षादेर्मूलस्य । सारः मज्जा द्वयं वृक्षादेः  
स्थिरांशे “गाभा, नार इति ख्याते” । तत्र मज्जा नान्तः । नरि पुंसि ।  
कचिद्वावन्तोऽपि दृश्यते । सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्रीति पाठः । समौ  
समानलिङ्गौ । त्वक् वल्कं वल्कलं त्रयं त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं क्लीबपुंसोः  
॥ १२ ॥ काष्ठं दारु । दारुरित्यन्यत्र । पुन्नपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः । द्वे  
काष्ठमात्रस्य । इन्धनं एधः इध्मं एधः समित् पञ्चकं शुष्कस्य तृणकाष्ठादेः ।  
आद्यत्रयं अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः जळण इति प्रसिद्धस्य । “अन्त्यद्वयं यागादौ  
हूयमानसमिधादेरिति मतम् ।” तत्र आद्य एधःशब्दः सान्तः क्लीबे । अन्य-  
स्त्वदन्तः पुंसि । समिद्धान्तः । निष्कुहः कोटरं द्वे वृक्षगतविवरस्य । कोटरं वा  
ना पक्षे पुमान् । वल्लरिः मञ्जरिः “कृदिकारादक्तिन” इति गणसूत्रात् वल्लरी म-  
ञ्जरी इत्यपि । द्वे तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि “केंसर इति ख्यातस्य” ॥ १३ ॥ पत्रं  
पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पत्रं पत्रस्य । तत्र छदोऽदन्तः पुंसि । “पर्णस्त्रिपत्रे



पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ॥

आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ॥

स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः कुङ्गलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥

पर्णं तु पत्रे इति हैमः । पल्लवः किसलयं “किसलयमपि” द्वे पत्रादियुक्ते शाखायाः पर्वणि । तत्र किसलयं पुंसि क्लीबे च । “पुंसि क्लीबे च पल्लवः” इति तु व्याडिः । विस्तारः शाखापल्लवसमुदायलक्षण आभोगः विटप उच्यते एकम् । “विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे” इति मेदिनीकोशात् । “शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्” इति रभसाच्च । पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थकं वा । अत्र यदुक्तं कात्येन । “स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटको विटपो मतः” इति ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबध्यते । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्युच्यते । “तालव्याद्यपि” एकम् । प्रसवः पुष्पादिः बध्यते येन तत् वृन्तमुच्यते एकम् । देंठ, “डेंख” इति ख्यातस्य । बन्धनं पुष्पयोर्वृन्तमाह कात्यः । आमे अपके फले शलाटुरित्येकम् । शुष्के फले वानमित्येकम् । उभे शलाटुर्वानं च त्रिषु त्रिलिङ्गाम् ॥ १५ ॥ क्षारकः जालकं द्वे नूतनकलिकायाः । तद्वृन्तस्येत्येके । तत्र जालकं क्लीबे एव । कलिका कोरकः द्वे अस्फुटितपुष्पस्य कली इति ख्यातस्य । गुच्छकः स्तवकः द्वे कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रन्थेः । विकासोन्मुखकलिकाया इति केचित् । “स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः” इति दन्त्यान्ते रुद्रः । “पुष्पादिस्तवके गुच्छः” इति तालव्यान्ते रन्तिदेवः । कुङ्गलः मुकुलः द्वे ईषद्विकसितकलिकायाम् ॥ १६ ॥ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् । “सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादाभिधेयवत्” इति मेदिनी । चत्वारि पुष्पस्य । कुसुमं सुममित्यपि पाठः । तत्र पुष्पस्य पञ्च नामानि । “भूम्नि स्त्रियां सुमनसः” इति रत्नकोशः । “सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियाम्” इति मेदिनीकोशः । मकरन्दः पुष्परसः द्वे पुष्पमधुनि । परागः सुमनोरजः द्वे पुष्परेणोः । “परागः कौसुमे रेणौ



मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्जुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च फले जम्बुवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ॥

पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीवेऽपि पाटला ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ॥

धूलिस्नानीययोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने” इति कोशा-  
न्तरम् ॥ १७ ॥ सर्वं वक्ष्यमाणं वृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंलिङ्गमपि । अश्वत्थ-  
कपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं ज्ञेयम् ।  
द्राभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गमित्यर्थः । यथा चम्पकं आम्रं मूरणमि-  
त्यादि । तत्र विशेषमाह । हरीतक्याः फलं हरीतकी । आदिना कोशातकी  
कर्कटी द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् । वैणोः फलं वैणवम् । पुक्षस्य  
फलं प्लाक्षम् । न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । इज्जुद्याः फलं ऐज्जुदम् । बृहत्याः  
फलं बार्हतम् । एकैकम् । “पुक्षादिभ्योऽण्” इति पुनरण्विधानात् । अश्वत्थादिश-  
ब्देभ्यः फले लुङ् नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ जम्बूः जम्बु जाम्बवं व्रीणि जम्बुवाः फले ।  
जातीयूषिकामलिकेत्यादयः पुष्पे वर्तमानाः खलिङ्गा एव स्युर्न तु क्लीवे ।  
तथा जात्याः पुष्पं जाती स्त्री । व्रीहयः फले खलिङ्गाः । यथा व्रीहीणां  
फलानि व्रीहयः पुंसि । एवं माषमुद्गयवादयोऽपि ज्ञेयाः । यथा माषाणां फलं  
माषाः ॥ १९ ॥ विदारी बृहत्यंशुमतीत्याद्या मूलेऽपि खलिङ्गाः । यथा विदार्या  
मूलं विदारी । अपिशब्दात्पुष्पेऽपि खलिङ्गा । पाटला पुष्पे वर्तमाना  
क्लीवे । यथा पाटलायाः पुष्पं पाटलम् । अपिशब्दात्खलिङ्गा । “पाटलः  
कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च पाटलः” इति शाश्वतात्पुंलिङ्गोऽपि । बोधिद्रुमः च-  
लदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । कुञ्जरेण अश्नते । “अश भोजने” । कर्मणि ल्युट्  
॥ २० ॥ अश्वत्थः पञ्च पिप्पलवृक्षस्य । कपित्थः “अमरमालायां पवर्गर्तृतीय-  
मध्योऽपि ।” दधित्थः ग्राही मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दन्तशठः सप्तकं



तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥

कोविदारो चमरिकः कुदालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥

आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

वरुणो वरणः सेतुस्तित्तशाखः कुमारकः ॥

पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

कपित्थस्य “कवठ इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ उदुम्बरः “मेदिन्यां द्वर्गतृतीयमध्यः । त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव” । जन्तुफलः यज्ञाङ्गः हेमदुग्धकः चत्वारि उदुम्बरस्य उम्बर इति ख्यातस्य । उदुम्बरे जन्तुफल इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । कोविदारः चमरिकः कुदालः युगपत्रकः चत्वारि काञ्चन इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥ सप्तपर्णः काण्डे काण्डे सप्त पर्णानि अस्य । विशालत्वक् शारदः ब्यन्तोऽपि । “शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च” इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः । “शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः” इति मेदिनी । विषमच्छदः चत्वारि सान्तवण इति ख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः प्राकृतसंज्ञयापि व्याख्याने न दोषः । यदुक्तम् । प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतमित्यदोष इति । किञ्च । “रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकारादेशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत्” इति । आरग्वधः अरग्वधः अर्ग्वधः । “अरग्वधोऽथ शंपाकः कृतमालस्तथाऽर्ग्वधः” इति रत्नकोशः । राजवृक्षः वृक्षाणां राजा राजवृक्षः राजदन्तादिवत् परनिपातः । शम्याकः संपाकः शंपाकश्च । “संपाकस्तर्कके धृष्टे त्रिषु ना चतुरङ्गुले” इति मेदिनी । चतुरङ्गुलः ॥ २३ ॥ आरेवतः व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः “सुपर्णकः” अष्टौ बाहवा इति ख्यातस्य । जम्बीरः “जम्बिरः” दन्तशठः जम्भः जम्भीरः जम्भलः “जम्भरः” पञ्चकं जांबेर “लघु ईडनिंबू” इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरुणः वरणः सेतुः तित्तशाखः कुमारकः पञ्च वायवर्णा इति ख्यातस्य । पुन्नागः पुरुषः तुङ्गः केसरः “केशरः”



पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृचाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ॥

आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुदुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ॥

पीलौ गुडफलः संसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ॥

देववल्लभः पञ्चकं उंडी “उंडणी, उंडली” इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥ पारिभद्रः निम्बतरुः मन्दारः पारिजातकः चत्वारि निम्बतरोः “कङ्कनिव इति ख्यातस्य” । तिनिशः स्यन्दनः नेमी नेमिः । “पुंलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रग्रान्ते स्त्रियामपि” इति रुद्रः । रथद्रुः अतिमुक्तकः ॥ २६ ॥ वञ्जुलः चित्रकृत् सप्त तिवस इति ख्यातस्य । अयं खदिरसदृशः कण्टकरहितः । पीतनः कपीतनः आम्रातकः “अम्रातकः । कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकीति त्रिकाण्डशेषः” । त्रयं अंबाडा इति ख्यातस्य । मधूकः “मधुकः मधूलः मधुलः” गुडपुष्पः मधुदुमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः मधुष्ठीलः पञ्चकं मोहा इति ख्याते । जलजेऽत्र मधूके मधूलक इत्येकम् । अयं पूर्वसादीर्घपत्रः । गिरिजेऽत्र मधूलक इत्यपि पाठः । “गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः” इति माधवः । “मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः” इति स्वामी । पीलुः गुडफलः संसी त्रीणि पीलुवृक्षस्य “अक्रोड इति प्रसिद्धस्य” । अयं गुर्जरदेशे प्रसिद्धः । गिरिसंभवे तस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥ अक्षोटः “अक्षोडः आक्षोडः आक्षोटः आखोटः” कन्दरालः “कर्परालः” इति द्वयं पर्वतपीलोः “डोंगरी आक्रोड इति ख्यातस्य” । अङ्कोटः “अङ्कोठः अङ्कोलः” निकोचकः “निकोटकः” द्वे अङ्कोटस्य “पिस्ते इति ख्यातस्य” । पलाशः किंशुकः । किञ्चित् शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् । पर्णः वातपोथः चत्वारि पलाशस्य । वेतसः ॥ २९ ॥ रथः अभ्रपुष्पः विदुलः शीतः “शीतम्” । “शीतं तुषारवानीरवञ्जु-



द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥  
 सोभाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ॥  
 रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥  
 बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ॥  
 प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपादटः ॥ ३२ ॥  
 गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥  
 आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥  
 कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥

वारदुमेषु च" इत्यजयात् । वानीरः वञ्जुलः सप्तकं वेतसस्य "वेत इति  
 ख्यातस्य" । परिव्याधः विदुलः नादेयी अम्बुवेतसः चत्वारि जलवेतसस्य ।  
 नादेयी स्त्री ॥ ३० ॥ सोभाञ्जनः "सौभाञ्जनः शोभाञ्जनः शौभाञ्जनः"  
 शिशुः तीक्ष्णगन्धकः अक्षीवः "आक्षीवः" मोचकः पञ्चकं शेगूल "शेवगा,  
 शेगट" इति ख्यातस्य । असौ सोभाञ्जनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिशुरित्यु-  
 च्यते एकम् । अरिष्टः फेनिलः द्वे रिठा इति ख्यातस्य । "अन्यत्र रिष्टमि-  
 त्यपि । रिष्टं क्षेम शुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले" इति मेदिनी ॥ ३१ ॥  
 बिल्वः शाण्डिल्यः शैलूषः मालूरः श्रीफलः पञ्चकं बिल्वस्य । प्लक्षः जटी  
 "जटिः" पर्कटी "पर्कटिः" त्रयं पिंपरी इति ख्यातस्य । अयं गोमान्तक-  
 भाषया केळा इति ख्यातः । तत्र जटीपर्कटिनाविब्रन्तौ । पर्कटी डीषन्तेति  
 कश्चित् । न्यग्रोधः बहुपात् वटः त्रयं वटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः शाबरः  
 "साबरः" लोध्रः तिरीटः तिल्वः मार्जनः षट्कं लोध्रस्य । तत्राद्यौ श्वेत-  
 लोध्रे शेषा रक्तलोध्रे इत्येके । आम्रः चूतः रसालः त्रयं आम्रस्य । असौ  
 आम्रोऽतिसौरभश्चेत्सहकार इत्येकम् ॥ ३३ ॥ कुम्भः उलूखलकम् । कम्भेति  
 संघातविगृहीतम् । कुम्भमिति क्लीबमपि । "कार्मुके वारनार्यां च कुम्भं क्लीबं तु  
 गुग्गुलौ" इति रभसः । "कुम्भं त्रिवृत्तिगुग्गुलौ" इति विश्वप्रकाशः । उदूखलमि-  
 त्यपि । "उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः" इति मेदिनी । "उलूखले  
 गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुदूखलम्" इति रुद्रः । अत्र पक्षे कुम्भं चोदूखलमिति पाठः  
 कर्तव्यः । कुम्भोलूः खलकम् । कुम्भोलूखलकम् । कुम्भोलूखलाकारादृक्षकोशा-  
 निर्यातम् । "कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलूखलकं वरम्" इति वाचस्पतिः । कौशि-  
 कः गुग्गुलुः "गुग्गुलुः" पुरः पञ्च गुग्गुलवृक्षस्य । पुरोऽदन्तः । शैलुः "सैलुः"



शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥  
 राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुधनुःपटः ॥  
 गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥  
 श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥  
 कर्कन्धूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥  
 सौवीरं बदरं घोण्टाऽप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः ॥  
 विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥  
 ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ॥  
 तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

श्लेष्मातकः शीतः उद्दालः बहुवारकः पञ्च शेलुः “भोंकरी” इति ख्यातस्य ॥ ३४ ॥ राजादनं राजातनः राजादनः । “राजादनं प्रसरको राजातनः” इति वाचस्पतिः ॥ प्रियालः “प्रियालश्च प्रियालकः” इति माधवः । सन्नकद्रुः धनुःपटः चत्वारि चार इति ख्यातस्य । धनुः पट इति व्यस्तमपि । “धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने” इति मेदिनी । “पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुन्नपुंसकम्” इति रभसः । गम्भारी “कम्भारी” सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी काश्मर्यः सप्त शिवणी इति ख्यातस्य । काश्मर्योऽदन्तः पुंसि । कर्कन्धूः “कर्कन्धुः” बदरी कोलिः “कोली केला” त्रीणि बोर इति ख्यातस्य । तत्र कर्कन्धूर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । कोलं कुवलं फेनिलम् ॥ ३६ ॥ सौवीरम् । यजि सौवीर्यम् । बदरं घोण्टा षट्कं बदरीफलस्य । घोण्टाशब्दो बदरीसदृशे वृक्षभेदेऽपि वर्तते । “बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघण्टेति चोच्यते” इति सुभूत्युक्तेः स्वादुकण्टकः विकङ्कतः “वैकङ्कतः” सुवावृक्षः सुवायाः वृक्षः सुवा नाम होमपात्रभेदः । ग्रन्थिलः व्याघ्रपात् पञ्च विकङ्कतस्य “वेहळी इति ख्यातस्य” । अयं यज्ञियवृक्षभेदः करनाटकभाषया हलुमाणिका इति ख्यातः ॥ ३७ ॥ ऐरावतः नागरङ्गः नादेयी भूमिजम्बुका चत्वारि नागरङ्गस्य नारिङ्ग इति ख्यातस्य । अत्र पूर्वद्वयं नागरङ्गाः अपरद्वयं भूमिजम्बुका इत्यपि मतम् । तिन्दुकः “तिन्दुकी” स्फूर्जकः कालस्कन्धः शितिसारकः चत्वारि तेण्डु टेंडुरणी इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥ काकेन्दुः



काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥  
 गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥  
 तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥  
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकद्रफलौ ॥ ४० ॥  
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥  
 तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥  
 तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हरिप्रियः ॥  
 वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥  
 गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः चत्वारि काकतेण्डू “काकटेम्भुरणी कडुटे-  
 म्भुरणी इति, कुचला, काजरा” इति ख्यातस्य । गोलीढः झाटलः घण्टा-  
 पाटलिः मोक्षः मुष्ककः पञ्च घण्टापाटलेः मोरवा इति प्रसिद्धस्य । घण्टा  
 पाटलिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः क्षुरकः श्रीमान् । “श्रीमान् तिल-  
 कवृक्षे स्यान्मनोज्ञे धनिके त्रिषु” इति कोशान्तरम् । त्रयं तिलवा “तिलकपुष्प”  
 इति ख्यातस्य । पिचुलः झावुकः द्वे झावुकस्य । तिलकभेदोऽयम् । “कोवी  
 इति ख्यातेयमिति केचित्” । श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यः कद्रफलः  
 पञ्च कुम्भल “कुम्भ्या इति, कायफल” इति ख्यातस्य । कुम्भी स्त्री ॥ ४० ॥  
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः पट्टी लाक्षाप्रसादनः । लाक्षा प्रसीदति अनेन । करणे  
 ल्युट् । लोध्रचूर्णेन लाक्षारङ्गोऽतितरां रज्यत इत्यनुभवसिद्धम् । चत्वारि  
 लोहितलोध्रस्य । पट्टिका आख्या यस्य सः । पट्टोऽस्यास्तीति पट्टी । इन्नन्तः ।  
 डीपन्तो वा ॥ तूदः “नूदः” यूपः क्रमुकः ब्रह्मण्यः ब्रह्मदारु ॥ ४१ ॥  
 तूलं “तूलोऽपि” षट् अश्वत्थाकारे वृक्षभेदे । “पारसा पिम्पळ इति  
 ख्यातस्य” । नीपः प्रियकः कदम्बः हरिप्रियः । हलिप्रिय इत्यपि पाठः ।  
 हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् । चत्वारि कलंब इति ख्यातस्य ।  
 वीरवृक्षः अरुष्करः अग्निमुखी भल्लातकी चत्वारि “विबवा, भिलावा इति  
 ख्यातस्य” ॥ ४२ ॥ गर्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनः सुपार्श्वकः पुष्कः पञ्च  
 गजहंड “लाखी पिंपरी” इति ख्यातस्य । तिन्तिडी तिन्तिली । “अम्लिका



प्लक्षश्च तित्तिडी चिञ्चाऽम्लिकाऽथो पीतसारके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥

साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसम्बरः ॥ ४४ ॥

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रदुः ककुभोऽर्जुनः ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

चाम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका च तित्तिली ” इति चन्द्रः । चिञ्चा अम्लिका  
आम्लीका “आम्लिका । तित्तिडी त्वाम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका कपिप्रि-  
या” इति वाचस्पतिः । त्रयं चिञ्चायाः । पीतसारकः ॥ ४३ ॥ सर्जकः असनः  
“आसनः” । “पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवक इति रुद्रभसौ ।”  
बन्धूकपुष्पः प्रियकः जीवकः षट् असणा इति ख्यातस्य । “तत्र कांटेअसण,  
पालेअसण इति द्वौ भेदौ ख्यातौ” । सालः “श्यालः” सर्जः कार्श्यः  
“कार्श्यः” अश्वकर्णकः अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य । सस्यसम्बरः “शस्यसं-  
वरः” पञ्च शालवृक्षस्य सालई इति प्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः वीरतरुः  
इन्द्रदुः ककुभः अर्जुनः पञ्चकं अर्जुनवृक्षस्य । “अर्जुनसादडा इत्यपि  
वदन्ति” । राजादनः “राजादनम्” । “राजादनं क्षीरिकायां प्रियाले किंशु-  
केऽपि च” इति मेदिनी । फलाध्यक्षः क्षीरिका त्रयं खिरणी इति ख्यातस्य  
॥ ४५ ॥ इङ्गुदी तापसतरुः । तापसस्य तरुः । तपस्विन् उपयुक्ततरुत्वात् ।  
द्वे इङ्गुद्याः हिङ्गणवेष्ट इति ख्यातायाः । द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसि तु इङ्गुदः ।  
भूर्जः चर्मि मृदुत्वक् त्रीणि भूर्जवृक्षस्य । पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः  
शाल्मलिः “शाल्मली शाल्मलः” पञ्च सांवरी इति ख्यातस्य । द्वयोः स्त्रीपुं-  
सयोः । स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः । “षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्म-  
लिः” इति वचनात् ॥ ४६ ॥ शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकम् । सांव-  
रीचा डीक इति ख्यातस्य । “काथः कषायो निर्यूपो निर्यासो वेष्टकस्तथा”  
इति रभसः । रोचनः कूटशाल्मलिः द्वे काळी सांवरी इति ख्यातस्य । चिरि-  
विल्वः “चिरविल्वः” तक्षमाः “तक्षमालः” करजः करञ्जकः चत्वारि



चिरिबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

प्रकीर्यः पूतिकैरजः पूतिकैः कलिमारकः ॥

करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥

गायत्री बालतनयैः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

अरिमेदो विद्वखदिरे कदरः खदिरे सिते ॥

सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

करञ्जवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः पूतिकरजः “पूतीकरजः पूतीकरञ्जः” । “पूती-  
करञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशने” इति रुद्रः । पूतिकः “पूतीकः” कलि-  
मारकः “कलिकारक इत्यपि पाठः” । चत्वारि काण्डेकरञ्ज “घाणेरा करञ्ज”  
इति ख्यातस्य । षड्ग्रन्थः मर्कटी अङ्गारवल्लरी एते त्रयः करञ्जभेदाः । “अङ्गार-  
वर्णपर्णा वल्लरी अङ्गारवल्लरी” ॥ ४८ ॥ रोही रोहितकः प्लीहशत्रुः दाडि-  
मपुष्पकः चत्वारि रक्तरोहिडा इति ख्यातस्य । गायत्री “वह्निगायत्रिणा  
तथा” इति वैद्यकादिन्नन्तोऽपि । बालतनयः खदिरः दन्तधावनः चत्वारि खदि-  
रस्य । “गायत्री स्त्रियाम्” । “गायत्री खदिरे स्त्री स्याद्” इति रभसः । बाल-  
पत्रश्चेति प्राचां पाठः । यदाह । “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी  
बालपत्रश्च जिह्वशल्यः क्षतिः क्षयः” इति त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव पाठः ॥ ४९ ॥  
अरिमेदः विद्वखदिरः द्वे दुर्गंधिखदिरस्य । विद्वगन्धिः खदिरो विद्वखदिरः ।  
सिते शुक्लसारे खदिरे कदरः सोमवल्कः इति द्वयम् । व्याघ्रपुच्छः गन्धर्व-  
हस्तकः ॥ ५० ॥ एरण्डः उरुवूकः “ऊरुवूकः रूवूकः रूवुकः” रुचकः चित्रकः  
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलः मण्डः वर्धमानः व्यडम्बकः “व्यडम्बनोऽपि” एकादश एर-  
ण्डस्य । मण्डयतीति मण्डः कश्चिदमण्ड इति पदमाह । आमण्ड इत्यपि । “गन्धर्व-  
हस्तको मण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः” इति तारपालः ॥ ५१ ॥ याजुष्या  
खल्पाकारा शमी स शमीर इत्येकम् । “कुटीशमीशुण्डाभ्योरः” इति सूत्रेण  
अल्पाथे शमीशब्दात् रप्रत्ययः । शमी सक्तुफला “सक्तुफली” शिवा त्रयं



अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफलां शिवा ॥

पिण्डीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदनः शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥

भद्रदारु डुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥

पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥

लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ॥

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वङ्गटुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटनटाः ॥

शम्याः । पिण्डीतकः मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः मदनः  
षट्कं गोळा इति ख्यातस्य । शक्रपादपः पारिभद्रकः । “पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ  
मन्दारे देवदारुणि” । भद्रदारु डुकिलिमं पीतदारु दारु ॥ ५३ ॥ पूतिकाष्ठं  
एतानि सप्त देवदारुणि । पाटलिः “पाटली” पाटला मोघा “अमोघा” ।  
“अलिप्रिया विशालाग्राऽप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः” इति वाचस्पतिः । काच-  
स्थाली । काला स्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली इति पदद्व-  
यम् । “काला तु कृष्णवृन्ताख्या मञ्जिष्ठा नीलिकासु च” इति मेदिनी । “स्थाली  
स्यात्पाटलोखयोः” इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ । फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृन्ता  
कुबेराक्षी सप्त पाटलायाः “पाडली इति ख्यातायाः” । तत्र पाटलिर्द्वयोः ।  
श्यामा महिलाह्वया लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥  
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकः द्वादश प्रियङ्गुवृक्षे “वाघांटी इति  
ख्याते” । महिलायाः स्त्रियाः आह्वय इव आह्वयो यस्याः सा । महिलायाः  
समग्रनामभिरधीयत इत्यर्थः । तत्र प्रियकः पुंसि । शेषं स्त्रियाम् । मण्डूकपर्णः  
पत्रोर्णः नटः कद्वङ्गः टुण्डुकः ॥ ५६ ॥ स्योनाकः “श्योनाकः शोणाकः”  
शुकनासः ऋक्षः दीर्घवृन्तः कुटनटः शोणकः “शोनकः” अरलुः “अरडुः”



शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ॥

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥

कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिङ्गुचो डहुः ॥ ६० ॥

पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

द्वादश दण्डिका “दिंडा” इति ख्यातस्य । कचिदयं टेंडू इति ख्यातः । तिष्यफला आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता वयस्था चत्वारि आमलक्याः । त्रिष्वित्युक्तेः आमलकः आमलकम् । विभीतकः अक्षः तुषः कर्षफलः भूता-वासः कलिद्रुमः षट्कं धाटिंग इति ख्यातस्य । कचिदयं वेहडा इति ख्यातः । त्रिलिङ्गत्वाद्विभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभया अव्यथा पथ्या कायस्था “अत्र वयस्थेत्यपि पाठः” पूतना । यस्याः सेवनेनाभ्यन्तरस्थमल-नाशे मनुष्यः पूतो भवति । अमृता हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा एकादश हिरडा इति ख्यातायां हरीतक्याम् ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः सरलः पूति-काष्ठं त्रयं सरलस्य “देवदार इति ख्यातस्य” । द्रुमोत्पलः कर्णिकारः परि-व्याधः त्रयं कर्णिकारस्य “पांगारा इति च ख्यातस्य” । लकुचः लिङ्गुचः डहुः “डहू” त्रयं ओंट इति ख्यातस्य । “क्षुद्रपनसस्येत्यपि मतम्” ॥ ६० ॥ पनसः “फलसः” कण्टकिफलः “कण्टकफलः” द्वे पनस इति प्रसिद्धस्य । निचूलः हिज्जलः “इज्जलः” । “निचुलेज्जलहिज्जला” इति रभसः । अम्बुजः त्रीणि इजर इति ख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । “स्थलवेतसस्येत्यपि कचित् । निचूलः स्थलवेतसः” इति शब्दार्णवात् । समुद्रफलस्येत्यपि मतम् । काको-दुम्बरिका फल्गुः मलयूः “मलपूः मलात्पापात्पुनाति । मलापूरित्यपि । मल-धारणे बाहुलकादापूः” जघनेफला चत्वारि काला उम्बर “बोखाडा, खर्वत” इति ख्यातस्य । जघने बुध्ने फलान्यस्या जघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्फ-



अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ॥

पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥

भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥

बकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

लगुरपि स्त्री । मलयूरिति तालव्यान्तम् ॥ ६१ ॥ अरिष्टः सर्वतोभद्रः हिङ्गुनिर्यासः मालकः पिचुमन्दः “पिचुमर्दः” निम्बः षट् निम्बस्य । हिङ्गुगन्धिनिर्यासोऽयम् । “हिङ्गुनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च” इति मेदिनी । पिच्छिला अगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥ कपिला भस्मगर्भा चत्वारि शिसवा इति ख्यातस्य । अगुरु इति पृथक्पदं वा । तत्पुनःपुंसकम् । “अगुरु क्लीबे शिशपायाम्” इति रुद्रः । “अगुरुः स्याच्छिशपायाम्” इति विश्वप्रकाशः । शिशपान्तं त्रयं शिसवा इति ख्यातस्य । या कपिला कृष्णवर्णपुष्पा सा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । काळा शिसवा इति प्रसिद्धस्य । शिरीषः कपीतनः भण्डिलः “भण्डिः भण्डीलः” । “भण्डीलो भण्डिरो ना” इति वाचस्पतिः । त्रयं शिरस इति ख्यातस्य । चाम्पेयः चम्पकः हेमपुष्पकः त्रयं कुडचांपा “सोनचांपा” इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्य चम्पकस्य कलिका गन्धफलीत्येकम् । तथा च प्रयोगः । “न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत्” इति । केसरः “तालव्यमध्योऽपि” बकुलः द्वे ओंवळ “बकूळ” इति ख्यातस्य । वञ्जुलः अशोकः द्वे अशोकस्य । करकः दाडिमः “दाडिम्बः दालिमः डालिमः” । “दाडिमसारपिण्डीरखाद्वम्लशुकवल्लभा” इति रभसः । त्रिकाण्डशेषोऽप्येवम् । द्वे दाडिमस्य दाडिंब इति ख्यातस्य ॥ ६४ ॥ चाम्पेयः केशरः नागकेशरः । “स्वर्णेभसर्पाख्यो नागकेशरः षट्पदप्रियः” इति रभसः । काञ्चनाह्वयः चत्वारि नागचांपा इति ख्यातस्य । काञ्चनाह्वयः स्वर्णपर्यायनामक इत्यर्थः । जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका पञ्च टाहाकळ “थोर थोरान्” इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णे



श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥

जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥

कृष्णपाकफलाविग्रसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ॥

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

वेणी गैरा गैरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

अग्निमन्थः कणिका गणिकारिका जयः पञ्च नरवेल इति ख्यातस्य । दशा-  
प्येकस्य पर्याया इत्येके । कुटजः शक्रः वत्सकः गिरिमल्लिका चत्वारि  
कुडा इति प्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैव कुटजस्य फले कलिङ्गं इन्द्रयवं भद्र-  
यवमिति त्रीणि । कलिङ्गः इन्द्रयवः । “कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्” इत्यमरमाला ।  
कलिङ्गा । तत्रैव स्त्रीकाण्डे पाठात् । कृष्णपाकफलः अविग्रः “आविग्रः”  
सुषेणः करमर्दकः चत्वारि करमर्दकस्य “करवन्द” इति ख्यातस्य । कृष्ण-  
पाकं फलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कन्धः तमालः तापिच्छः  
“तापिञ्जः” त्रयं तमालस्य । सिन्दुकः “सिन्धुकः” सिन्दुवारः इन्द्रसुरसः  
“इन्द्रसुरिसः” निर्गुण्डी “निर्गुण्ठी” इन्द्राणिका पञ्च सिन्धुवारस्य सिन्धुआरी,  
निगडी, निर्गुण्डी इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ वेणी गरा गरी खरेत्यपि अगरी-  
त्यपि । “देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्दर्दभे पुमान्” इति रभसः ।  
खरागरीति समस्तमपि । मूषिकाविषघ्नत्वाद्गरमागिरतीति गरागरीत्येकं  
पदमपि । तदुक्तम् । “जीमूतको देवताडो वृत्रकेशो गरागरी” इति ।  
देवताडः जीमूतः पञ्च देवतालस्य देवताली “देवडङ्गरी” इति ख्यातस्य ।  
श्रीहस्तिनी भूरुण्डी द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य शाकभेदस्य सिरिहस्तिनी “थोर  
कुरङ्ग” इति ख्यातस्य । तृणशून्यं तृणशूने गुल्मे साधु । “तत्र  
साधुः” इति यत् । “मल्लिको हंसभेदे स्यात्तृणशून्येऽपि मल्लिका” इति रुद्रः ।  
मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी शीतभीरुः शतभीरुः । “मल्लिका शतभी-  
रुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्” इति



भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटो वनोद्भवा ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥

गणिका यूथिकाऽम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्रासन्ती माधवी लता ॥

सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ॥

वाचस्पतिः । चत्वारि मल्लिकायाः मोगरी इति ख्यातायाः । सैव मल्लिका वनोद्भवा आस्फोटेत्युच्यते । एकं रानमोगरी इति ख्यातस्य । आस्फोतेत्यपि । “आस्फोता गिरिकर्ण्यी च वनमल्ल्यां च योषिति” इति मेदिनी । शेफालिका “शीफालिका” सुवहा निर्गुण्डी नीलिका चत्वारि कृष्णपुष्पायाः निर्गुण्ड्याः “राननिर्गुण्डी इति ख्यातायाः । इयं श्वेतपुष्पा” ॥ ७० ॥ असौ निर्गुण्डी सिता श्वेतसुरसा भूतवेशी इति चोच्यते । “इयं कातरी निर्गुण्डी इति ख्याता” । मागधी गणिका यूथिका अम्बष्ठा चत्वारि यूथिकायाः जुई इति ख्यातायाः । सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका स्यात् एकम् ॥ ७१ ॥ अतिमुक्तः पुण्ड्रकः । वासन्ती वसन्ते पुष्प्यति कालादित्यम् । एवं माधवीत्यपि ज्ञेयम् । माधवी लता पञ्च कुन्दभेदस्य कुसरी इति “कस्तुर-मोगरा, मधुमाधवी इति च ख्यातस्य” । अतिमुक्तादिद्वयं मल्लिकाभेदस्येत्येके । माधवीलतेत्येकं पदमपि । सुमनाः मालती जातिः “जाती” । “जाती फले च मालत्याम्” इति मेदिनी । त्रीणि जातेः जाई “चमेली” मोठी श्वेतजाई, पीतवर्ण जाई” इति ख्यातायाः । तत्र सुमनाः सान्तः । टावन्तोऽपि । सुमनायाश्च पत्रेणेति सुश्रुते दर्शनात् । सप्तला नवमालिका “नवमल्लिका” द्वे नेवाळी “थोर मोगरा, बटमोगरा बेलमोगरा” इति ख्यातायाः ॥ ७२ ॥ माध्यं कुन्दं ” “कुन्दः । कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु च” इति मेदिनी । द्वे कुन्दस्य । रक्तकः बन्धूकः “बन्धुक” बन्धुजीवकः त्रीणि बन्धुकस्य “दुपारी इति ख्यातस्य” । सहा कुमारी तरणिः । “द्युमणौ तरणिः पुंसि कुमारी नौकयोः स्त्रियाम्” इति रत्नः । त्रीणि कुमारी इति “कांटेशेंवती, लघुरानशेंवती, शेंवतीगुलाब” इति ख्यातायाः कुमार्याः ।



सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥

नीली झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ॥

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥

ओण्डूपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ॥

अम्लानः महासहा द्वे आबोली इति ख्यातायाः । तत्राम्लान इत्येकं कुरण्टकमात्रस्य । कांटेशैवती, थोर रानशैवती, इत्याख्याताया इति केचित् ॥ ७३ ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम् । “कुरुवक इत्यपि” । तत्राम्लाने पीतपर्णे कुरण्टक इत्येकम् । “कुरण्डक इत्यपि” । नीली नीलवर्णा या झिण्टी तत्र बाणा दासी आर्तगलः “अन्तर्गलः” इति त्रयम् । द्वयोरित्युक्तेर्बाण इत्यपि । “नीला झिण्टी नीलझिण्टी चेत्यपि पाठः” ॥ ७४ ॥ सैरेयकः “सैरीयकः” । “सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः ॥ पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नील आर्तगलो दासी बाण औदनपाक्यपि” इत्युक्तम् । झिण्टी द्वयं झिण्टीमात्रस्य कोराण्टी इति ख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयकेऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्येकम् । या पीतपुष्पा झिण्टी सा कुरण्टक इत्युच्यते । तस्मिन्कुरण्टके सहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्तेः । सहचर इत्यपि ॥ ७५ ॥ ओण्डूपुष्पं जपापुष्पं द्वे जास्वन्द इति ख्याते । जवेत्यपि । “जवायां तु जपा स्त्रियाम्” इति धर्मदासः । “ओण्डूपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः” इति त्रिकाण्डशेषात् । ओण्डूपुष्पस्य वृक्षस्यापि च जवेत्यभिधानम् । ओण्डूपुष्पं जवापुष्पं वज्रपुष्पमिति पाठान्तरम् । यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकं एकम् । प्रतिहासः “प्रतीहासः” शतप्रासः चण्डातः हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः पञ्चकं करवीरस्य कण्हेर इति ख्यातस्य । करीरः क्रकरः ग्रन्थिलः त्रीणि करीरस्य कारवी “नेवती” इति ख्यातस्य । उन्मत्तः कितवः धूर्तः धत्तूरः । “धुस्तूरः धुस्तुरः धूस्तूरः धुतूरः । धुस्तूरस्तु



उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥

समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥

जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥

अर्काह्वयसुकाऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

पुण्डरीशो धुस्तुरः कनकाह्वयः” इति शब्दार्णवः । “उन्मत्त उन्मादवति धुतूरधु-  
कुन्दयोः” इति विश्वप्रकाशः । “मदनः सरवसन्तद्रुभिद्धूस्तूरसिद्धकः” इति मे-  
दिनी । कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥ मातुलः मदनः सप्तकं धत्तूरस्य धोतरा इति ख्यातस्य ।  
कनकाह्वयः स्वर्णपर्यायनामकः । अस्य धत्तूरस्य फले मातुलपुत्रक इत्येकम् ।  
फलपूरः बीजपूरः रुचकः मातुलुङ्गकः चत्वारि मातुलिङ्गस्य महालङ्ग इति  
ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः जम्बीरः  
“जम्बीरः” पञ्च देशान्तरे जंबीर इति ख्यातस्य । स्वल्पपर्णस्य पर्णासमे-  
दस्य श्वेतमरवा इति च ख्यातस्य । पर्णासः कठिञ्जरः कुठेरकः त्रीणि  
पर्णासस्य । आजवलेति बावरी इति च ख्यातस्य ॥ ७९ ॥ अत्र पर्णासे  
सिते काण्डपुष्पाभ्यां श्वेते अर्जक इत्येकम् । पाठी चित्रकः वह्निसंज्ञकः ।  
त्रयं चित्रकस्य चिता इति ख्यातस्य । तत्र पाठी इन्नन्तः । वह्निसंज्ञको  
वह्निपर्यायनामकः । अर्काह्वः वसुकः “वसूकः” आस्फोटः “आस्फोटः” ।  
“आस्फोटस्तु पुमानर्के पर्णे स्यात्कोविदारकः” इति मेदिनी । ग-  
णरूपः गणाः बहूनि रूपाणि यस्य । नानात्वात् । विकीरणः “विकि-  
रणः” ॥ ८० ॥ मन्दारः अर्कपर्णः सप्तकं अर्कस्य रुई इति ख्यातस्य ।  
अर्काह्वयः सूर्यपर्यायनामकः । अत्रार्के शुक्ले अलर्कः प्रतापसः इति द्वे  
शिवमल्ली पाशुपतः एकाष्ठीलः बुकः “बकः” । “बकस्तु बकपुष्पे स्यात्कद्वे  
श्रीदे च रक्षसि” इति विश्वप्रकाशः । वसुः पञ्च बुकस्य “रुईमन्दार



वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥  
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥  
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥  
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥  
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥  
 पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥  
 एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥  
 कटुः कटम्बराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥  
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ॥  
 आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

इति ख्यातस्य थोर बकुली इति ख्यातस्येत्यपि मतम् ॥ ८१ ॥ वन्दा  
 वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिका चत्वारि वृक्षोपरि जातलताविशेषस्य वेदर्ल  
 “वेटागुली, बांधें” इति ख्यातस्य । बाण्डगुळ इत्यपि लौकिकभाषा-  
 याम् । वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची “गुडूची” तन्त्रिका अमृता ॥ ८२ ॥  
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्णी नव गुडूच्याः “गुळवेल”  
 इति ख्यातायाः । मूर्वा “मूर्वी” देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा  
 “स्रवा” ॥ ८३ ॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी दश मूर्वायाः  
 मूर इति ख्यातायाः । इयं धनुर्गुणोपयोगिनी । इयं मोरवेल इति प्रसिद्धे-  
 त्येके । पाठा अम्बष्ठा विद्धकर्णी “अविद्धकर्ण्यपि” स्थापनी श्रेयसी रसा  
 ॥ ८४ ॥ एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका दश पाठायाः पाडळी  
 “पाहाडमूल” इति ख्यातायाः । कटुः कटम्बरा “कटम्बरा” अशोकरो-  
 हिणी व्यस्तमपीदं नाम । “अशोका कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमः” इति  
 रभसः । “रोहिणी कटुरोहिण्याम्” इति रुद्रः । कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता  
 कृष्णभेदी “कृष्णभेदा” “कृष्णभेदा चण्डरुहा” इति निघण्टुः । चक्राङ्गी शकु-  
 लादनी अष्टौ केदारकुटकी इति ख्यातायाः । आत्मगुप्ता अजहा “जहा” अव्यण्डा  
 कण्डूरा “कण्डूरा” । “कपिकच्छूश्च कण्डूरा” इतीन्दुः । प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥  
 ऋष्यप्रोक्ता शूकशिबिः । शश्वच्छशांकशिशिराणि च शकशिम्बिरित्यूष्मविवे-



ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ॥  
 चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥  
 प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ॥  
 अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥  
 प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥  
 हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥  
 अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्बरवर्धकाः ॥  
 मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ॥ ९० ॥  
 मण्डूकपर्णी मण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥  
 यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥  
 रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥

काद्वितालव्या । शूकशिम्बापि । “मर्कटी शूकशिम्बा च” इति वाचस्पतिः ।  
 कपिकच्छुः “कपिकच्छुः” मर्कटी नव कुवली “कुहिरी” इति ख्यातायाम् ।  
 मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेन कण्डूरुपयतेऽतः कण्डूरा । चित्रा  
 उपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा  
 “चण्डा” । “प्रत्यक्श्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका” इति निघण्टुः । मूषि-  
 कपर्णी दश मूषिकपर्ण्याः उंदीरकानी इति ख्यातायाः । अपामार्गः शैखरिकः  
 धामार्गवः “अधामार्गवः” । “अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च” इति  
 व्यर्थे । मयूरकः ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी “कीशपर्णी” । कपिलोम-  
 तुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः । किणिही खरमञ्जरि अष्टकं अपा-  
 मार्गस्य आघाडा इति ख्यातस्य । हञ्जिका “फञ्जिका” ब्राह्मणी पद्मा  
 भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥ अङ्गारवल्ली बालेयशाकः वर्बरः वर्धकः नवकं  
 भार्ग्याः भारंग इति ख्यातायाः । मञ्जिष्ठा विकसा “विकषा” जिङ्गी समङ्गा  
 कालमेषिका “कालमेशिका” ॥ ९० ॥ मण्डूकपर्णी मण्डीरी “मण्डिरी” ।  
 “रक्ता मण्डिरिका च” इतीन्दुः भण्डी योजनवल्ली नवकं मञ्जिष्ठायाः । योजन-  
 पर्ण्यपीति पाठः । यासः यवासः दुःस्पर्शः धन्वयासः “धनुर्यासः” कुना-  
 शकः ॥ ९१ ॥ रोदनी “रोदनी” कच्छुरा अनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा दशकं



पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका ॥ ९२ ॥  
 क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ॥  
 निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥  
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥  
 नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥  
 रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥  
 अवल्लुजः सोमराजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥  
 कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ॥  
 कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥  
 उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाऽथ करिपिप्पली ॥  
 कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

धन्वयासस्य धमासा इति ख्यातस्य । पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्णी अङ्घ्रि-  
 वल्लिका “अङ्घ्रिपर्णिकेति पाठः” ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी  
 “कलशिः” धावनी “धावनिः” गुहा नवकं सिंहपुच्छ्याः डवला “पिठ-  
 वण” इति ख्यातायाः । निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका  
 ॥ ९३ ॥ प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिका दशकं कण्टकारिकायाः  
 रिङ्गणी इति ख्यातायाः । नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका  
 ॥ ९४ ॥ रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी “तूणी” । “तूणीनील्यां निषङ्गे ना”  
 इति मेदिनी । “तूणी तु नील्यां तूणा निषङ्गके” इति विश्वप्रकाशः । दोला  
 “मेला” । “तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रञ्जनी” इति निघण्टुः नीलि-  
 नी एकादश नील्याः । इयं वस्त्रादिरञ्जनकारिणी कृष्णवर्णा । अवल्लुजः सोम-  
 राजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेषी “कालमेशी” कृष्णफला  
 बाकुची “बागुजी” पूतिफली अष्टकं बाकुञ्ची, बावंची इति ख्यातायाः ।  
 सोमराजीशब्दः डीषन्त इन्नन्तश्च । कृष्णा उपकुल्या वैदेही मागधी  
 चपला कणा ॥ ९६ ॥ उषणा “ऊषणा” पिप्पली “पिप्पलिः” शौण्डी  
 कोला दशकं पिप्पल्याः । करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी  
 वशिरः । “दन्त्यमध्योऽपि” पञ्च गजपिप्पल्याः ॥ ९७ ॥ चव्यं “चव्या



चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ॥  
 पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥  
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥  
 विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषाऽरुणा ॥ ९९ ॥  
 शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥  
 शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥  
 ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ॥  
 अहेरुरथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥  
 दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥  
 वचोग्रगन्धा षड्गन्धा गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥  
 शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ॥

कोला च चविका” इति हेमचन्द्रः । चविका “चविक इति पुंलिङ्गोऽपि” ।  
 द्वे चव्यस्य चवक इति ख्यातस्य । केचित् चव्यादिद्वयं पूर्वान्वयीत्याहुः ।  
 अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः । काकचिञ्ची “काकचिञ्चिः” । काकचिञ्चा ।  
 “गुञ्जा तु काकचिञ्चायां पटहे च कलध्वनौ” इति मेदिनी । गुञ्जा कृष्णला  
 त्रीणि गुञ्जायाः । पलंकषा इक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥ गोकण्टकः  
 गोक्षुरकः वनशृङ्गाटः सप्तकं गोक्षुरस्य सराण्टा इति ख्यातस्य । विश्वा विषा  
 प्रतिविषा अतिविषा उपविषा अरुणा ॥ ९९ ॥ शृङ्गी महौषधं अष्टकं अति-  
 विषायाः अतिविष इति ख्यातायाः । क्षीरावी दुग्धिका द्वे दुग्धी इति  
 ख्यातायाः । शतमूली बहुसुता अभीरुः इन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥ ऋष्य-  
 प्रोक्ता अभीरुपत्री नारायणी शतावरी अहेरुः दशकमपि स्त्रीलिङ्गं सहस्र-  
 मूल्याः शतावरीति ख्यातायाः । पीतद्रुः कालीयकः “कालेयकः”  
 हरिद्रुः ॥ १०१ ॥ दार्वी पचंपचा “पचंबचेत्यपि” दारुहरिद्रा पर्जनी सप्तकं  
 दारुहलद इति ख्यातस्य । वचा उग्रगन्धा षड्गन्धा गोलोमी शतपर्विका पञ्चकं  
 वचायाः वेखण्ड इति ख्यातायाः ॥ १०२ ॥ या शुक्ला वचा सा हैमवतीत्ये-  
 कम् । वैद्यमाता सिन्धौ वाशिका “वृषः अटरुषः” अटरुषः “अटरुषः”



वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥  
 आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ॥  
 इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥  
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥  
 मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः खुक् स्त्री खुही गुडा ॥ १०५ ॥  
 समन्तदुग्धाऽथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥  
 तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १०६ ॥  
 बला वाट्यालका घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥  
 मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

सिंहास्यः वासकः वाजिदन्तकः अष्टकं अटरूपस्य अडुलसा इति ख्यातस्य  
 ॥ १०३ ॥ आस्फोटा “आस्फोता” । “आस्फोता गिरिकर्णी च वनमल्लयां  
 च योषिति” इति मेदिनी गिरिकर्णी विष्णुक्रान्ता अपराजिता चत्वारि विष्णु-  
 क्रान्तायाः । इक्षुगन्धा काण्डेक्षुः कोकिलाक्षः इक्षुरः क्षुरः पञ्च कोकिला-  
 क्षस्य कोळसुन्दा “तालिमखान्याचें वीं कोलिस्ता” इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥  
 शालेयः शीतशिवः छत्रा मधुरिका मिसिः । “मिसी मिशिः मिशी” । मिशी  
 मिशिरिति तालव्यांत आह सोमनन्दी । मिश्रेया षट् मधुरिकायाः “बडि-  
 शेप” इति ख्यातायाः । सीहुण्डः । “वज्रद्रुमः सिहुण्डोऽथ” इति रभसात्  
 ह्रस्वादिरपि । शीहुण्ड इति तालव्यादिरपि । वज्रः खुक् खुही खुहिः  
 खुहा । “खुही खुहा खुग्” इत्यमरदत्तः । गुडा “गुडी” । “गुडो गोलेक्षु-  
 विकृती खुहीगुडिकयोर्गुडा” इति रुद्रः ॥ १०५ ॥ समन्तदुग्धा षट् वज्रद्रुमस्य  
 “शेरनिवडुङ्ग” इति ख्यातस्य । तत्र खुक् हकारान्तः स्त्री । “वज्रद्रुः खुक् खुही  
 गुडेति पाठः” । वेल्ल अमोघा “मोघापि” । “कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा” इति  
 वाचस्पतिः । चित्रतण्डुला तण्डुलः तन्तुलः । तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कृमिघ्नः  
 विडङ्गं षट् विडङ्गस्य, वावडिंग इति ख्यातस्य ॥ १०६ ॥ बला वाट्यालका  
 द्वे तुपकडी “चिकणा” इति ख्यातस्य । घण्टारवा शणपुष्पिका द्वे शणपु-  
 ष्पिकायाः । “लघुताग इति घागरी इति चेत्येके” मृद्रीका गोस्तनी  
 “गोस्तना” द्राक्षा स्वाद्री मधुरसा पञ्च द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥ सर्वानुभूतिः



सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥

त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्दी तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलाऽर्धचन्द्रा कालमेषिका ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतक्षगन्धिका ॥ ११० ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥

खरश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥ १११ ॥

सरला “सरणा” त्रिपुटा “त्रिपुटी” । “सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रोचनी सरा । त्रिपुटी महती श्यामा” इति वाचस्पतिः । त्रिवृता त्रिवृत् त्रिभण्डी रोचनी “रोचनी त्रिवृतादन्योः” इति मेदिनी । सप्त त्रिवृतायाः “तेंडू, श्वेत-निशोत्तर इति च ख्यातायाः” । श्यामा पालिन्दी “पालिन्धी” सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला मसूरविदला अर्धचन्द्रा कालमेषिका सप्त कृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः “काला तेंडू, निशोत्तर, निगडी, तिधारें इति ख्यातायाः” मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं “यष्टीमधुकं” मधुयष्टिका चत्वारि यष्टिमधुकस्य गोडे-कोष्ठ “ज्येष्ठमध” इति ख्यातस्य ॥ १०९ ॥ विदारी क्षीरशुक्ला इक्षुगन्धा क्रोष्ट्री चत्वारि शुक्लभूमिकोहोळें इति ख्यातस्य । या सिता शुक्ला विदारी-त्यन्वयः । क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका । ऋक्षान् गन्धयति । “गन्ध अर्दने” । यद्वा ऋक्षस्येव गन्धो यस्याः । त्रीणि कृष्णभूमिकूष्माण्डस्य । अन्येति सितायाः अन्या कृष्णेत्यर्थः । “क्रोष्ट्री शृगालिका कृष्णविदारी लाङ्गलीषु च” इति मेदिन्यां कृष्णविदारीत्युक्तत्वात् । या सितेत्यत्रासितेति पदच्छेदे मेदिन्यविरोधेन पूर्वं नामचतुष्कं कृष्णभूकूष्माण्डस्य । क्षीरेति त्रयं शुक्लभूकूष्माण्डस्येति वा । असिताया अन्या शुक्लेत्यर्थः ॥ ११० ॥ लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी चत्वारि शाकभेदस्य “मोगुड जळपिंपली” इति ख्यातस्य । खराश्वा कारवी दीप्यः मयूरः लोचमस्तकः “लोचमर्कटः” पञ्च मयूरशिखायाः मोरशेंडा इति ख्यातायाः । “अजमोदा इत्यपि मतम्” ॥ १११ ॥ गोपी अजादित्वाद्याप् । गोपा । “गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा” इति वाचस्पतिः । श्यामा शारिवा “सारिवा”



गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ॥  
 योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥  
 कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ॥  
 काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥  
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥  
 नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥  
 नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥  
 विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥  
 तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ॥

अनन्ता उत्पलशारिवा पञ्च उत्पलशारिवायाः उपरसाळ “उपलसरी” इति  
 ख्यातायाः । योग्यं ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः चत्वारि ऋद्धिनामकस्य औष-  
 धिविशेषस्य “केवणी, मुरुडशेंग” इति च ख्यातस्य । इमे योग्यादयश्च-  
 त्वारो वृद्धेर्वृद्धिनामकौषधेरप्याह्वयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली अजादित्वा-  
 द्वापि कदला । कदलोऽपि । “कदलश्च कदल्यसौ” इति व्याडिः । वारण-  
 बुसा “वारणबुषा” रम्भा मोचा अंशुमत्फला काष्ठीला षट् कदल्याः । मुद्ग-  
 पर्णी काकमुद्रा सहा त्रयं काकमूग “रानमूग” इति ख्यातायाः काकमुद्रा-  
 याः ॥ ११३ ॥ वार्ताकी । पुंस्यपि वार्ताक इति । वार्ता वार्ताकुः ।  
 “वार्तिगणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः” इति रभसः । “वार्ता वार्तिगणे  
 वृत्तौ” इति विश्वः । “वर्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्ता” इति वैद्यकाच्च । हिङ्गुली सिंही  
 भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी पञ्च वार्ताक्याः रानवाङ्गी “डोरली” इति ख्यातायाः ।  
 नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी  
 छत्राकी सुवहा नव रास्त्रायाः मुङ्गसी “मुंगसवेल” इति ख्यातायाः ।  
 रास्त्रासुगन्धयोः स्थाने नागसुगंधेति पाठः । विदारिगन्धा (१) “विदा-  
 रीगन्धा” अंशुमती सालपर्णी “शालपर्णी” स्थिरा ध्रुवा पञ्च सालपर्ण्याः  
 डाव “डवला, सालवण” इति ख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुण्डिकेरी समुद्रान्ता  
 कार्पासी “कर्पासी” बदरा चत्वारि कार्पास्याः । सा कार्पासी वन्या वने  
 भवा चेद्भारद्वाजीत्युच्यते एकम् । शृङ्गी ऋषभः वृषः त्रयं ऋषभाख्यौषधि-

१ विदार्याः गन्धः विदारिगन्धः । “ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्”—इति ऋक्सः ।  
 सोऽस्त्यस्याः ।



भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥

गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ॥

धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

जोत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥

स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्याद्गोजिह्वादार्विके समे ॥ ११९ ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ॥

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

विशेषस्य “बैलघांटी” इति ख्यातस्य । शृङ्गीशब्द इन्नन्तः ॥ ११६ ॥ गाङ्गे-  
रुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका चत्वारि बलाविशेषस्य “ह्रस्वचिकणा”  
इति च ख्यातस्य । धामार्गवः घोषकः द्वे घोषवल्ल्याः “घोंसाळी,  
दोडकी” इति च ख्यातायाः । सः घोषकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत् महाजाली-  
त्युच्यते एकम् । स्त्रीलिङ्गम् ॥ ११७ ॥ जोत्स्नी “ज्योत्स्ना ।” “जोत्स्नी  
पटोली ज्योत्स्ना” इति हैमः । पटोलिका जाली त्रयं पटोलिकायाः “पडवळी”  
इति ख्यातायाः । नादेयी भूमिजम्बुका द्वे भूजम्बवाः “भुइजांभळी” इति  
ख्यातायाः । “नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां जवायां  
च व्यङ्गुष्ठेऽपि च योषिति” इति मेदिनी । लाङ्गलिकी अग्निशिखा द्वे लाङ्गल्याः  
वागचवका “कळलावी” इति च ख्यातायाः । काकाङ्गी काकनासिका द्वे  
काकजङ्घार्यौषधिविशेषस्य “कावळी इति ख्यातस्य” ॥ ११८ ॥ गोधा-  
पदी सुवहा द्वे हंसपादिकायाः “रक्तलाजाळं इति ख्यातायाः” । मुसली  
तालमूलिका द्वे मुसळ्याकन्द, मुसलकन्द इति ख्यातायाः । अजशृङ्गी विषाणी  
द्वे मेढशिङ्गी इति ख्यातायाः ओषधेः । इयं त्वजशृङ्गाकारफला बहुक्षीरा  
सकण्टका नेत्रौषधिरिति सुभूतिराह । गोजिह्वा दार्विका “दर्विका” द्वे दवली  
“पाथरी” इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकमेदस्य ॥ ११९ ॥ ताम्बूलवल्ली ताम्बूली  
नागवल्ली त्रीणि नागवल्ल्याः “पानवेल इति ख्यातायाः” । द्विजा हरेणुः  
रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी षट् रेणुकाख्यगन्धद्रव्यस्य “रेणूकबीज”  
इति प्रसिद्धस्य ॥ १२० ॥ एलावालुकं ऐलेयंसुगन्धि हरिवालुकं वालुकं पञ्च



एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ॥  
 वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ॥ १२१ ॥  
 बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ॥  
 कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥  
 शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥  
 गन्धिनी गजभक्ष्यां तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥  
 महेरुणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥  
 अभिज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

वालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य । “वाळक, कांकडी” इति ख्यातस्येत्यपि मतम् ।  
 पालङ्की मुकुन्दः कुन्दः कुन्दुरुः “मुकुन्दः कुन्दुः कुन्दरः” चत्वारि पालकी  
 “पोईशाक वस्तुकाकारा पालख” इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ बालं  
 ह्रीवेरं बर्हिष्ठं उदीच्यं केशाम्बुनाम पञ्च वाला इति ख्यातस्य । “बालः” ।  
 “बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालधौ ॥ वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे  
 पुनर्पुंसकम्” इति मेदिनी । केशश्चाम्बु च तयोर्नाम यस्य तत्केशाम्बुनाम ।  
 यावत्केशस्याम्बुनश्च नामानि तानि सर्वाणि बालस्यापीत्यर्थः । कालानुसार्य  
 वृद्धं अश्मपुष्पं शीतशिवम् ॥ १२२ ॥ शैलेयं पञ्च शैलैयस्य फूल “शिला-  
 जित” इति ख्यातस्य । तालपर्णी दैत्या गन्धकुटी मुरा गन्धिनी  
 पञ्च मुरायाः तालिसपत्र “मोरमांशी” इति ख्यातायाः । गजभक्ष्या  
 “गजभक्षा” सुवहा सुरभी “सुरभीः” । “सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोषु  
 योषिति” इति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदम् । रसा ॥ १२३ ॥  
 महेरुणा “महेरणा” कुन्दुरुकी सल्लकी “शल्लकी सिल्लकी” । “श्वाविद्-  
 द्रुमेदौ शल्लक्यौ” इति तालव्यादौ रभसः । सल्लकी सिल्लकी ह्लादेति  
 रुद्रः । ह्लादिनी “ह्लादिनी” अष्ट सालई इति ख्यातायाः । अभिज्वाला  
 “अग्नेर्ज्वालेव, रक्तपुष्पत्वात् ।” सुभिक्षा धातकी धातुपुष्पिका “धातुपु-  
 ष्पिका” चत्वारि धातक्याः धायफूल “धायटी” इति ख्यातायाः  
 ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका चन्द्रवाला एला निष्कुटिः “निष्कुटी” बहुला पञ्चकं  
 एलायाः । सा एला सूक्ष्मा सूक्ष्मपरिमाणा चेत् उपकुञ्चिका तुत्था



पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाऽथ सा ॥

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥

शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः १२६ ॥

झटामलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ॥

प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ॥

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥

सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः “त्रुटी” इति पञ्च नामानि ॥ १२५ ॥ व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं “व्याप्यं. आप्यं” पाकलं उत्पलं षट् कङ्क कोष्ठ “गोष्ठं कोष्ठ” इति ख्यातस्य । शंखिनी चोरपुष्पी केशिनी त्रयं चोर-वल्ल्याः “चोर शंखाहुली, सांखवेल्” इति ख्यातायाः । वितुन्नकः ॥ १२६ ॥ झटामला अज्झटा ताली शिवा तामलकी षट् भूम्यामलक्याः । झटामलेत्यत्र झटेति पृथक् पदं वा । अमलेति छेदः । आह च । तामलक्यामला तालीति । झटा तामलकीति चेति । प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं “पुण्डर्यं” द्वे पौण्डर्यस्य । इदं शालपर्णीतुल्यपत्रं ज्ञेयम् । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः “तुणिः” कच्छः कान्तलकः नन्दिवृक्षः “नन्दीवृक्षः” षट् नन्दिवृक्षस्य “नान्दरुखी इति ख्यातस्य” । अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी चण्डा धनहरी क्षेमः दुष्पत्रः गणहासकः षट् चोराख्यगन्धद्रव्यस्य “चोरओंवा, किरमाणी ओंवा, गठोना, गाठीवनमूल इति ख्यातस्य । गण इत्यप्यस्य नाम” ॥ १२८ ॥ व्याडायुधं “व्यालायुधं” व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं चत्वारि व्याघ्रनख-नामकगन्धद्रव्यस्य “लघुनखला, बाघनख इति ख्यातस्य ।” सुषिरा विद्रु-मलता कपोताङ्घ्रिः नटी नली ॥ १२९ ॥ धमनी अञ्जनकेशी सप्त नली-नामकगन्धद्रव्यस्य पवारीति लोके प्रसिद्धस्य । इयं उत्तरपथे प्रसिद्धा ।



धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ॥

शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥

ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुकुरे ॥ १३२ ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृका देवी लता लघुः ॥

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

हनुः हट्टविलासिनी शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं “नखी” सप्त नवा-  
ख्यगन्धद्रव्यस्य “नखला” इति ख्यातस्य । अत्र हनुरुदन्तः स्त्री, साहचर्यात् ।  
वदरीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलम् । आढकी ॥ १३० ॥ काक्षी मृत्स्ना तुवरिका ।  
“वार्षिका मूलिका तूर्याढकी कुच्छुरा शटी” इति बोपालितात् तूरिका ।  
मृत्तालकं “मृत्तालकं” सुराष्ट्रजं षट् तुवरिकायाः तूर इति ख्यातायाः ।  
कुटन्नटं दाशपुरम् । “दशपुरमिति दशपूरमिति दाशपूरमिति च” । “दशपूरं  
दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्” इति वाचस्पतिः । वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥  
प्लवं गोपुरं गोनर्दं कैवर्तीमुस्तकं “कैवर्तीमुस्तकं कैवर्तमुस्तकं” अष्टकं कैवर्ती-  
मुस्तकस्य केवडी, “जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा, मोथा” इति ख्यातस्य । ग्रन्थि-  
पर्णं शुकम् । “शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे  
पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्” । बर्हपुष्पम् शुकबर्हमित्येकमपि नाम । बर्हिपुष्पं  
बर्हिः पुष्पं बर्हं पुष्पं चेति पृथगपि । स्थौणेयं कुकुरं पञ्च गण्ठीवन  
“भटोरा” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुन्माला पिशुना स्पृका “पृषोदरा-  
दित्वात्सलोपे पृकापि” देवी लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्को-  
पिका दशकं पिण्डकेति ख्यातायाः स्पृकायाः । अत्र मरुन्मालेति संघात-  
विग्रहीतम् । यदाह वाचस्पतिः । “स्पृका तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता  
लघुः । समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला  
मोहना कुटिला लता” इति ॥ १३३ ॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा  
मिशी “मिसिः मिषिः मिषी मसिः मषिः मषी मसी” पञ्च जटामांसाः ।



तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिश्री ॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ॥

विशल्यामिशिश्वानन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥

स्यादृक्षगन्धा छगलांश्यावेगी वृद्धदारकः ॥

जटेति पृथक्पदं वा । यदाह । मांसी कृष्णजटा हिंसा नलदा जटिला  
मिसिः । जटा च पिशिनी पेशी क्रव्यादी च तपस्विनीति । त्वक्पत्रं उत्कटं  
भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकं षट् त्वक्पत्रस्य “दालचिनी” तज इति ख्यातस्य ।  
“त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके” इति धरणिः ॥ १३४ ॥ कर्चू-  
रकः “कर्चूरकः” द्राविडकः द्राविडदेशे जातः । तत्र जात इत्यण् । स्वार्थेकः ।  
काल्पकः वेधमुख्यकः चत्वारि कचर इति ख्यातस्य हरिद्राभस्य । कल्पे  
भवः काल्पकः ओष्ठ्यमध्यः । “तालव्यमध्योऽपि ।” ओषध्य इति फल-  
पाकान्तानां व्रीह्यादीनां जातावेव ओषध्यः स्युः । ओषधिशब्दप्रयोगः स्यादि-  
त्यर्थः । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं न तु नित्यम् । यदा तु ओषधेः रोगहारि-  
त्वमात्रं प्रतीयते न त्वन्यत् तदा औषधशब्दप्रयोगः । “ओषधेरजातौ” इत्यण् ।  
न केवलमोषधिरौषधशब्दवाच्या किंतु रोगहरत्वेन घृतक्षौद्रत्रिफलाकल्कादि  
चौषधमिति सर्वमिति विशेषणाज्ज्ञेयम् ॥ १३५ ॥ यत्पत्रपुष्पादि तच्छा-  
कसंज्ञकं एकं भोजनसाधनस्य पुष्पादेः । आदिना मूलादिग्रहः । उक्तं च ।  
“मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ॥ त्वक् पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं  
स्मृतम्” इति । तत्र करीरं वंशांकुरः । काण्डमिक्षुदण्डादि । अधिरूढकं बीजां-  
कुरः । कवचं छत्राकम् । शेषं स्पष्टम् । तण्डुलीयः अल्पमारिषः द्वे तान्दली  
“तांदुलजा” इति ख्यातस्य । विशल्या अमिशिश्वानन्ता फलिनी  
शक्रपुष्पिका पञ्चकमिशिश्वानायाः “कळलावी इति ख्यातायाः” । शक्रो-  
ऽर्जुनतरुः तत्पुष्पमिव पुष्पं अस्याः शक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥ ऋक्षगन्धा  
“ऋक्षगन्धा” छगलांश्री “छगलांश्री छगलाण्डी छगलेति पृथक्पदं वा ।  
“छागे तु छगलश्छागी वृद्धदारकः” इत्यनेकार्थकोशः । आवेगी



जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥

बैबरा कबैरी तुझी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्त्रा युक्तरसा च सा ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बुशम्ललोणिका ॥ १४० ॥

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ॥

नमस्कारी गण्डकारी समझा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

वृद्धदारकः । वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः । वृद्धेति भावप्रधानम् । जुङ्गः पञ्च वृद्धदारकस्य “वरधारा, जीर्णफंजी इति ख्यातस्य ।” ब्राह्मी मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी “सोमवल्लरिः” चत्वारि सोमलतायाः । “यस्याः शुक्लपक्षे पर्णान्युद्भवन्ति कृष्णे च पतन्ति सा सोमवल्लरी । सैव सोमवल्लरी” ॥ १३७ ॥ पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती चत्वारि स्वर्णक्षीर्याः “पिसोळा इति ख्यातायाः” । हयपुच्छी काम्बोजी माषपर्णी महासहा चत्वारि माषपर्ण्याः रानउडीद इति ख्यातायाः ॥ १३८ ॥ तुण्डिकेशी “तुण्डिकेशी” रक्तफला त्रिविका पीलुपर्णी चत्वारि तुण्डिकेश्याः तोंडली इति ख्यातायाः । वर्बरा “वर्बरा वर्बरी” । “वर्बरः पामरे केशे चक्रले नीवृ-दन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । कवरी “कवरी” तुंगी खरपुष्पा अजगंधिका “अजगंधेत्यन्यत्र” । पञ्च वर्बरी “तिळवणी कानफोडी” इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥ १३९ ॥ एलापर्णी सुवहा रास्ना युक्तरसा चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिंदण इति ख्यातायाः । चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठा अम्बष्ठा अम्ललोणिका “अम्ललोलिका” पञ्च अम्ललोणिकायाः चुका इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी चुक्रः अम्लवेतसः शतवेधी चतुष्कमम्लवेतसस्य । चाङ्गेर्यादयो नव पर्याया इत्यपि मतम् । नमस्कारी गण्डकारी “गण्डकाली” समङ्गा खदिरा चत्वारि लज्जालु “लाजाळु” इति प्रसिद्धायाः ओषधेः ॥ १४१ ॥ जीवन्ती



जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

किराततिक्तो भूनिंबोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥

विमला शातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ॥

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥

जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा मधुः स्रवेति पदद्वयमपि । “मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति” इति मेदिनी । विश्वप्रकाशोऽप्येवम् । पञ्च जीवन्त्याः “हरणवेल हरणदोडी” इति ख्यातायाः । कूर्चशीर्षः मधुरकः शृङ्गः ह्रस्वाङ्गः जीवकाः, पञ्च जीवकस्य ॥ १४२ ॥ किराततिक्तः चिरतिक्तश्चिरातिक्तश्च । “किरातश्चिरतिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपि” इति रभसः । भूनिम्बः अनार्यतिक्तः त्रयं किराईत इति ख्यातस्य । सप्तला विमला शातला “सातला” । “विमला सातलायां स्यात्” इति विश्वप्रकाशः । भूरिफेना चर्मकषा पञ्च सप्तलायाः “शिकेकाई इति प्रसिद्धायाः” ॥ १४३ ॥ वायसोली स्वादुरसा वयस्था त्रयं लहानकावली, काकोली इति च ख्यातस्य । मकूलकः “पृषोदरादित्वादुत्वे मुकूलकोऽपि” निकुम्भः दन्तिका “दन्तिजा” प्रत्यक्श्रेणी उदुम्बरपर्णी “ऊडुम्बरपर्णी उदुम्बरपर्णी” पञ्च दन्त्याः “दांती इति ख्यातायाः” । यस्थाः बीजं जेपाल इति ख्यातम् ॥ १४४ ॥ अजमोदा उग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका “यमानिका” द्वे यवान्याः ओंवा इति ख्यातायाः । “यवानीद्वयस्य द्वे द्वे नामनी इत्यपि मतम्” । पुष्करं काश्मीरं पद्मपत्रं पद्मवर्णमिति पाठः । त्रीणि पौष्करमूले पुष्करमोषधिविशेषस्तस्य मूले इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ अव्यथा अतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी पञ्च उत्तरदेवो प्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः “स्थलकमलिनी इति



कांपिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥

प्रपुन्नाडस्त्वेङ्गजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥

पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ॥

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

ख्यातायाः । ” कांपिल्यः “कांपिल्लः” । “चन्द्रः कर्पूरकांपिल्लसुधांशुस्वर्णवारि-  
पु” इति मेदिनी । कर्कशः चन्द्रः रक्ताङ्गः रोचनी “रोचनी” पञ्च शुण्डारोच-  
नीति ख्याताया रोचन्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः “प्रपुन्नालः प्रपुनालः प्रपु-  
नाडः प्रपुन्नडः” एङ्गजः “एलगजः” दद्रुघ्नः “दद्रूघ्नः” चक्रमर्दकः पद्माटः  
उरणाख्यः “उरणाक्षः” षट् टाकला इति ख्यातस्य । पलाण्डुः सुकन्दः द्वे  
पलाण्डोः “कान्दा इति प्रसिद्धस्य” ॥ १४७ ॥ हरिते हरिद्रौ तत्र पलाण्डौ  
लतार्कः दुद्रुमः इति द्वे । महौषधं लशुनं “लशूनं” गृञ्जनं अरिष्टः महाकन्दः  
रसोनकः षट् लशुनस्य । रसे आस्वादने ऊन्यते पातकहेतुत्वात् रसोनकः ।  
“ऊन परिहाणे” एरच् घञ् वा । णिलोपः । स्वार्थे कन् । लशुनगृञ्जनयोराकृ-  
तिभेदेऽपि रसैक्यात् अभेद इति बहवो मन्यन्ते ॥ १४८ ॥ पुनर्नवा शोथघ्नी  
द्वे पुनर्नवायाः “घेडुली इति देशे प्रसिद्धायाः” । वितुन्नं सुनिषण्णकं द्वे  
सुषुन “कुरडु” इति ख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः शीतलः अपराजिता  
शणपणी “सनपणी असनपणी आसनपणी” । “भवेदसनपणी च शीतलः  
शिशिरेऽन्यवद्” इति विश्वप्रकाशः । “शीतलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे ।  
पुमानासनपणी स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्” इति मेदिनी । चत्वारि शण-  
पणीः गोकर्णी इति ख्यातायाः । “शीतलवातक इत्येकं पदमिति धन्वन्तरि-  
राह” ॥ १४९ ॥ पारावताङ्घ्रिः “पारावताङ्घ्री” कटभी पण्या ज्योतिष्मती  
लता पञ्च ज्योतिष्मत्याः मालकाङ्गोणी इति ख्यातायाः । पारावताङ्घ्रि स्त्री ।  
वार्षिकं त्रायमाणा त्रायन्ती बलभद्रिका चतुष्कं त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥



विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥  
 मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥  
 शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥  
 अवाक्पुष्पी कारवी च सरणां तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥  
 तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेत्यपि ॥  
 जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥  
 संस्पर्शाऽथ शटी गन्धमूली षड्भ्रन्थिकेत्यपि ॥  
 कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः ॥ १५४ ॥  
 सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिः “गृष्टिः” वाराही बदरा चतुष्कं वाराह्याः “वारा-  
 हीकन्द डुकरकन्द इति ख्यातायाः” । मार्कवः भृङ्गराजः “भृङ्गरजाः” । भृङ्ग  
 इव रजोऽस्य । सांतोऽदंतोऽपि । “स्यान्मार्कवो भृङ्गरजो भृङ्गराजः सुजागरः”  
 इति रभसात् । द्वे माका इति ख्यातस्य । काकमाची वायसी द्वे कावली  
 “काकजंघा” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा अतिच्छत्रा  
 मधुरा मिसिः “मिसी” अवाक्पुष्पी कारवी सप्तकं शोष इति ख्यातायां शत-  
 पुष्पायाम् । सरणा “सरणी सारणी” । “सरणा सरणी चार्वी कटंभरा महाव-  
 ला” इति रुद्रः । “रुग्भेदे ना प्रसारण्यां खल्पनद्यां च सारणी” इति मेदिनी ।  
 प्रसारिणी ॥ १५२ ॥ कटंभरा “कटंभरा” राजबला भद्रबला पञ्च प्रसारण्याः (चांद-  
 वेल) “कुब्जप्रसारिणी” इति ख्यातायाः । जनी “जनिः” जतूका “जतुका”  
 प्रसारजनी “रजनिः” जतुकृत् चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा षट् चक्रवर्तिन्याः  
 चाकवत इति ख्यातायाः । शटी गन्धमूली “गन्धमूला” षड्भ्रन्थिका कर्चूरः  
 “कर्चूरः कर्चुरः” पलाशः पञ्च शम्याः “कापूरकाचरी, आंबेहळद इति  
 ख्यातायाः” । कारवेल्लः कठिल्लकः “कटल्लकः” ॥ १५४ ॥ सुषवी “सुसवी  
 सुशवी” त्रीणि कारवेल्लस्य कारली इति ख्यातस्य । कुलकं पटोलः तित्तकः  
 पटुः चत्वारि पटोल “पडवल” इति ख्यातस्य । कूष्माण्डकः कर्कारुः द्वे  
 कूष्माण्डस्य “कोहळ” इति ख्यातस्य । कर्कारुः “ईर्वारुः ईर्वारुः ईर्वारुः



कूष्माण्डकस्तु कर्कारुर्गुरुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुंब्यलाबूरुभे समे ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

अशोघ्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ॥

कलंब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥

एवम् । “उन्मत्तो धुस्तुरिर्वारुः कर्कटिः स्यात्” इति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । कर्कटी “कर्कटिः” द्वे कर्कट्याः कांकडी इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी द्वे कटुतुंब्याः “दुध्या कडुभोपळा इति ख्यातायाः” । अत्र इक्ष्वाकुशब्दः कटुकटुतुंब्यभयसाधारणः । “इक्ष्वाकुः कटुतुंब्यां स्त्री सूर्यवंशे नृपे पुमान्” इति कोशान्तरेऽप्युक्तम् । तुम्बी “तुंबिः तुंबा” अलाबूः “अलाबूः आलाबूः आलाबुः लाबुः लाबूः” । “अलाबुः स्त्री पिण्डफला तुंबिस्तुंबी महाफला । तुंबा तु वर्तुलाऽलाबूर्निवे तुंबी तु लाबुका” इति वाचस्पतिः । “अलाबूस्तुंबकः प्रोक्तः” इति चन्द्रः । लाबुकेत्यन्यकोशे । द्वे काळा भोपळा इति ख्यातस्य । अलाबुर्हस्वान्तोऽपि क्वचित् । चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा त्रीणि गोडुम्बायाः “कंवडळ इति ख्यातायाः” । “चित्राऽऽखुपर्णी गोडुम्बा सुभद्रा दन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियाम्” इति मेदिनी । “गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ” इति हैमः । गोदुग्धेति पाठो न दृश्यते कोशेषु । गोदुग्धेति चिभूड इति प्रसिद्धिवैद्यके । विशाला इन्द्रवारुणी द्वे इन्द्रवारुण्याः मोठी कंवडळ इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥ अशोघ्नः सूरणः तालव्यादिरपि । कन्दः त्रीणि सूरणस्य । गण्डीरः समष्टिला द्वे गण्डीराख्यशाकभेदस्य कडू सूरण इति ख्यातस्य । कलंब्यादयः पञ्च शाकभेदाः स्युः एकैकम् । तत्र कलम्बीवेष्वाकृतिः । “कलम्बी तु शतपर्वा कलंबूर्वा सुवीरुधः” इति वाचस्पतिः । “कलम्बी शाकभेदेऽपि स्यादण्डशरयोः पुमान्” इति मेदिनी । उपोदिका “उपोदीकापि” (वाळी) “थोरमयाळ पोईमाण्डवीवेल” इति प्रसिद्धा । मूलकं मुळा इति ख्यातम् । हिलमोचिका देशान्तरे हलहंची “चाक्वत” इति प्रसिद्धा ॥ १५७ ॥ वास्तुकं “बथुवा” “चन्दनबडुवा” इति प्रसिद्धम् । “वास्तूकमपि” । दूर्वा शतपर्विका “शतपर्णिका” सहस्रवीर्या



सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता ॥ १५८ ॥  
 गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ॥  
 कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥  
 स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ॥  
 वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥  
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥  
 वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥  
 ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥  
 नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

भार्गवी रुहा अनन्ता षट् दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत् त्व  
 गोलोमी शतवीर्या गण्डाली शकुलाक्षका इति चत्वारि । कुरुविन्दः मेघनामा  
 मुस्ता मुस्तकं चत्वारि मुस्तायाः “मोथ इति ख्यातायाः” मेघनामा मेघ-  
 पर्यायनामकः । “मुस्तकं पुंसि क्लीबे च” ॥ १५९ ॥ भद्रमुस्तकः । भद्र-  
 मिति पृथगपि नाम । “भद्रं स्यान्मङ्गले हेस्त्रि मुस्तके करणान्तरे” इति रुद्रः ।  
 गुन्द्रा द्वे मुस्ताविशेषस्य भद्रमुस्तकस्य “नागरमोथा इति ख्यातस्य” । अस्त्रि-  
 यामिति मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां संबध्यते । धन्वन्तरिरिमं भेदमाह । “मुस्तको-  
 ऽबुधरो मेघो घनो राजीवशेरुकः । भद्रमुस्तो वराहोऽब्दो गांगेयः कुरुविन्दकः”  
 इति । चूडाला चक्रला उच्चटा त्रीणि उच्चटामूलस्य “फुरडी इति कौक्यो  
 ख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य” । वंशः त्वक्सारः कर्मारः त्वचिसारः तृणध्वजः  
 ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलः वेणुः मस्करः तेजनः दशकं वेणोः । ये वेणवः  
 अनिलोद्धताः अनिलेन कीटादिकृतरंध्रगतवायुनोद्धताः स्वनन्ति शब्दं कुर्वन्ति  
 ते कीचकाः स्युरित्येकम् ॥ १६१ ॥ ग्रन्थिः पर्व परुः “परुदन्तोऽपि । “मज्जा  
 सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुसुमरेणुः”—इति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । त्रीणि वंश-  
 दिग्रन्थेः पेरं इति ख्यातस्य । तत्र ग्रन्थिर्ना पुमान् । गुन्द्रः तेजनकः शरः “सरः” ।  
 “सरस्तु मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः” इति वाचस्पतेर्दन्यादिश्च । त्रीणि  
 शरस्य । नडः “नलः” । “अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः” इति मेदि-  
 नी । धमनः पोटगलः त्रीणि देनवल् इति ख्यातस्य । काशं “कासम्” ॥ १६२ ॥



इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूमि तु बल्वजाः ॥  
रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥  
अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥  
नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथकचृणम् ॥  
पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः त्रीणि काशस्य “काशं पुनपुंसकम्” । बल्वजा इत्येकं  
पुंलिङ्गं बहुवचनान्तम् “मोळ, लढाळे, लवा इति ख्यातस्य” । एको बल्वज  
इति भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि । रसालः इक्षुः द्वे इक्षोः । पुण्ड्रः कान्ता-  
रकः इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः । आदिना कोशकारादिग्रहः । स च । “इक्षुः  
कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिष्ठतिः । इक्षुरस्यः पौण्ड्रकश्च रसालः कुसुमा-  
रकः” इति एकैकम् ॥ १६३ ॥ वीरणं वीरतरं द्वे तृणभेदस्य “काळा वाळा  
इति ख्यातस्य” । अस्य वीरणस्य मूले उशीरं अभयं नलदं सेव्यं अमृणालं  
जलाशयम् ॥ १६४ ॥ लामज्जकं लघुलयं अवदाहं इष्टकापथं इति दश  
नामानि स्युः । लघु लयं इति पृथगपि । “लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं  
लघु” इति सुश्रुतः । अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथमिति चैकैकं पदमिति ।  
नडादयः नडकाशादयः तृणं तृणजातीया इत्यर्थः । “नलादय इत्यपि  
पाठः । ये च गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाः । गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ ।  
प्रमुखशब्दादक्ष्यमाणाः कुशादयः कङ्गुकोद्रवाद्याश्च । तेऽपि तृणजातीयाः ।  
अत्र प्रमुखशब्दान्नीवाराद्या ग्रहीतव्याः । अन्यथा कोद्रवादीनां हविष्य-  
त्वापातात् । “श्यामाकः श्यामकोऽपि च” इति हलायुधाच्छ्यामकोऽपि ।  
एकम् ॥ १६५ ॥ कुशं कुथः दर्भः पवित्रं चत्वारि कुशस्य । तत्र कुशं क्लीब-  
पुंसोः । कचृणं पौरं सौगन्धिकं ध्यामं देवजग्धकं रौहिषं षट् गङ्गाण “रोहि-  
सगवत” इति ख्यातस्य तृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ छत्रा अतिच्छत्रः पालम्नः ।  
पालं क्षेत्रं हन्तीति पालम्नः । मालातृणकं “मालाकाराणि तृणान्यस्य” ।



छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥  
 शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥  
 तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥  
 तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥  
 घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ॥  
 फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥  
 खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥  
 ॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ॥

भूस्तृणं पञ्च वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य । “अत्र आद्यत्रयं शेतगवत इति ख्यातस्य ।  
 अन्त्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपि मतम् ।” शष्पं “शस्यं” बालतृणं द्वे कोम-  
 लतृणस्य । घासः यवसं द्वे गवादीनां भक्ष्यतृणस्य । तृणं अर्जुनं द्वे तृण-  
 मात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येत्युच्यते एकम् । नडानां  
 संहतिर्नड्येत्युच्यते एकम् । तृणराजः तालः द्वे तालस्य । तृणराजाह्वयस्तृ-  
 णराजनामकः । नालिकेरः “नारिकेरः नारिकेलः नाडिकेरः नारीकेलः  
 नारिकेलिः नारीकेली” लाङ्गली द्वे नारिकेलस्य “नारळ” इति ख्यातस्य ।  
 लांगली स्त्री ङीषन्तः । इन्नन्तः पुंसीत्येके ॥ १६८ ॥ घोण्टा पूगः क्रमुकः  
 गुवाकः “गूवाकः” । गुवाकोऽपि च गूवाक इति तारपालः । खपुरः पञ्च  
 पूगवृक्षस्य “सुपारी, पोफळी इति ख्यातस्य” । अस्य फलं उद्वेगमित्युच्यते  
 एकम् । एते तालनालिकेरपूगास्त्रयः । हिन्तालस्तालभेदः स तु अल्पप-  
 रिमाणः तत्सहिताः एवं चत्वारः खर्जूरादयश्चत्वारश्च एवमष्टौ एते तृणद्रुमा  
 इत्युच्यन्ते ॥ १६९ ॥ तत्र खर्जूरः खजूर इति ख्यातः । केतकी ङीषन्ता  
 केगत “केतक” इति ख्याता । एवं ताली तालीभेदः । खर्जूरी खर्जूरभेदः ॥  
 इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥ ॥ सिंहः । हिनस्ति इति सिंहः । “हिसि  
 हिंसायाम्” । मयूरव्यंसकादिः । “भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्यया-  
 त्” इत्युक्तम् । मृगेन्द्रः पञ्चास्यः हर्यक्षः केसरी । केसरी तुरगे सिंहे पुत्रागे



(“कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥

पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः ॥ १ ॥”) (१)

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ॥

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ॥

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ॥

लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

नागकेसर इत्युक्तम् । हरिः षट् सिंहस्य । केसरी इन्नन्तः । तालव्यमध्योऽपि । पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य पञ्चास्यः । “पचि विस्तारे” । मुखं पादाश्च पञ्चास्यानीव यस्येति वा । कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशन इत्यादयोऽप्यस्य पर्यायाः ॥ १ ॥ शार्दूलः द्वीपी व्याघ्रः त्रीणि व्याघ्रस्य । तरक्षुः “तरक्षः” मृगादनः द्वे कुरुराकृतेः कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य तरस इति ख्यातस्य ॥ १ ॥ वराहः सूकरः घृष्टिः “गृष्टिः” कोलः पोत्री । पोत्रं मुखाग्रं अस्ति यस्य । “पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च” इति । किरिः “किरः” किटिः दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडः भूदारः द्वादश सूकरस्य । तालव्यादिरपि सूकरः । साहचर्याद्घृष्टिः पुंसि । पोत्रिणौ । दंष्ट्रिणौ । घोणिनौ । स्तब्धरोमाणौ ॥ २ ॥ कपिः प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगः वलीमुखः “बलिमुखः बलीमुखः” मर्कटः वानरः कीशः वनौकाः नवकं वानरस्य । वनौकसौ । “शाखाचारी मृगः शाखामृगः” । भल्लुकः ॥ ३ ॥ ऋक्षः अच्छभल्लः भल्लुकः “भाल्लुकः भाल्लुकः” चतुष्कमच्छभल्लस्य आखल, रीस इति ख्यातस्य । “केचन भालु इति ख्यातायाः नामचतुष्कमिति वदन्ति” ह्रस्वमध्योऽपि । भल्लुक इति । अच्छभल्लपरिषद्विरहतीति प्रयोगः । अच्छ इति च । “अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेषु” इति मेदिनी । गण्डकः खड्गः खड्गी । खड्गं यस्यास्ति । त्रीणि गण्डशृङ्ग “गेंडा” इति ख्यातस्य । लुलायः “लुलाय इति ओष्ठ्यान्तोऽपि” महिषः वाहद्विषन् । वाहानां हयानां द्विषन् । कासरः

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ।



स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः ॥

शृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ॥

त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्वावित्तु शल्यस्तलोमि शलली शललं शलम् ॥

वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे करङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

सैरिभः पञ्च महिषस्य “गवा इति ख्यातस्य” ॥ ४ ॥ शिवा भूरिमायः  
गोमायुः मृगधूर्त्तकः शृगालः “सृगालः” वञ्चकः “वञ्चकः” । “वञ्चकस्तु खले  
धूर्त्ते गृहवध्नौ च जम्बुकः” इति कोशान्तरात् । क्रोष्टा फेरुः फेरवः जम्बुकः दश  
जम्बुकस्य कोल्हा इति ख्यातस्य । स्त्रियामिति । पुंन्यक्तावपि शिवाशब्दो नित्यं  
स्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते तदपवादोऽयम् । सृगालो  
दन्त्यादिरपि । क्रोष्टुशब्दस्य रूपाणि तु क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारं  
क्रोष्टारौ क्रोष्टृन् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुनेत्यादि । दीर्घमध्योऽपि जम्बूक इति ॥ ५ ॥  
ओतुः बिडालः “बिडालः” मार्जारः वृषदंशक आखुभुक् पञ्च मार्जारस्य ।  
गौधेरः गौधारः गौधेयः एते त्रयः शब्दा गोधिकात्मजे स्थलगोधिकाया  
अपत्येऽङ्गार इति ख्याते । “अयं कृष्णसर्पाद्गोधायां घोरपड इति ख्यातायां  
चतुष्पाज्जायते । अस्य सर्पस्य दंशेन मानवोऽवश्यं म्रियते” ॥ ६ ॥ श्वावित्  
शल्यः द्वे शल्यस्य साळई “साळी” इति ख्यातस्य । श्वानं विध्यति लोम्ना  
श्वावित् श्वाविधौ । तस्य शल्यस्य लोम्नि शलली शललं शलं इति त्रीणि ।  
शलली स्त्रियाम् । इदं सीमंतोन्नयनादावुपयुज्यते । वातप्रमीः वातमृगः द्वे  
वातमृगस्य वाघूळ इति ख्यातस्य । वातप्रमीरीदन्तः पुंसि । रूपाणि तु ।  
वातप्रमीः वातप्रम्यौः वातप्रम्यः । वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । सप्त-  
म्येकवचने तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । स्त्रियां तु लक्ष्मीवत् । कोकः ईहामृगः  
वृकः त्रीणि वृकस्य “लांडगा इति ख्यातस्य” । कोक ईहामृगः इत्यपि  
पाठः ॥ ७ ॥ मृगः कुरङ्गः वातायुः “वानायुः” वनायुः । हरिणः अजि-  
नयोनिः पञ्च हरिणस्य । एण्या हरिण्याश्चर्माद्यं आद्यशब्दात् मांसादि ऐणे-  
यमित्युच्यते एकम् । प्राणिरजतादिभ्योऽङ् इत्यञ् । एणस्य तु चर्माद्यं



कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ॥

गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ॥

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

ऐणमित्युच्यते एकम् । उभे ऐणेयं ऐणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥ ८ ॥ कदली कन्दली चीनः चमूरः प्रियकः समूरुः एते षट् हरिणभेदाः एकैकम् । कदलीकन्दल्यौ डीषन्ते स्त्रियाम् । स्वामिमते तु इन्नन्तौ पुंसि । अमी षट् हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च अजिनयोनय उच्यन्ते । यत एते चर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्णसारः “कृष्णशारः” । कृष्णश्चासौ सारश्च । “वर्णो वर्णेन” इति समासः । शारः शबलवातयोरिति तालव्यादौ रभसः । रुरुः न्यङ्कुः रङ्कुः शम्बरः शंवरः संवरः । शं वृणोति । वृञ् वरणे । रौहिषः “रोहिषः” । “रोहिषं कचृणे ज्ञेयं रोहिषो हरिणान्तरे” इति विश्वप्रकाशः । गोकर्णः । “गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे मृगभेदे गणान्तरे” इति हेमचन्द्रः । पृषतः एणः ऋश्यः “ऋष्यः । एणः कुरंगमो रिष्यः स्यादृश्यश्चारुलोचने” इति त्रिकाण्डशेषात् तत्र रिष्योऽपि । रोहितः “लोहितः” चमरः एते द्वादश मृगाः मृगभेदाः एकैकम् । तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेन मिश्रः कृष्णमृग इति ख्यातः । रुरुर्देशान्तरभाषायां भुवार “रोहें” इति ख्यातः । न्यङ्कुर्नागुण इति ख्यातः “शम्बरभेदः” । रङ्कुः चिता चितल जडियार मृगविशेष इति ख्यातः । शम्बरः साम्बा “सांवर” इति ख्यातः । रौहिषः रोही इति ख्यातः । गोकर्णः गोंव इति ख्यातः । पृषतः बिन्दुविशिष्टः पुषिव इति ख्यातः । एणश्चारुनेत्रः । ऋष्यः शीघ्रगामी । रोहितो रक्तवर्णः चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ गन्धर्वः शरभः रामः सृमरः गवयः शशः एते षट् मृगभेदाः । “शरभस्तालव्यादिः” । तत्र गन्धर्वो गन्धविशिष्टः । शरभो लडीसरा इति प्रसिद्धः । रामो रमणीयरूपो मृगभेदः । सृमरः सरणशीलः । गवयः गवा इति ख्यातः । शशः ससा इति ख्यातः एकैकम् । इत्यादयः गन्धर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्ता वनपोतादयो ये च पूर्वोक्ता मृगेन्द्राद्याः सिंहाद्याश्चमरान्ताः ये च वर्गान्तरे वक्ष्यमाणा गवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः ते सर्वे पशुजातयः पशुशब्द-



( “अधोगन्ता तु खनको वृकः पुं ध्वज उन्दुरः ॥” ) (१)

उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ॥

सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥

नीलङ्गस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युमे ॥ १३ ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणौ तु वृश्चिके ॥

वाच्या इत्यर्थः एकम् ॥ ११ ॥ अधोगन्ता खनकः वृकः पुं ध्वजः उन्दुरः पञ्च  
क्षेपकश्लोकगतनामानि मूषकस्य । उन्दुरुः मूषकः “ह्रस्वोपधदीर्घोपधसु-  
षमूषधातुभ्यां कनि मुषकः मूषक इति द्वयम्” आखुः त्रयं मूषकस्य । “उन्दुरु-  
दुरुन्दुरः” इति शब्दार्णवे । गिरिका बालमूषिका द्वे स्वल्पमूषकजातेः ।  
“खर्वाखुर्बालमूषिका” इति दुर्गः । छुल्लन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिकेति  
श्लोकार्धं केचिदत्र पठन्ति । एतन्नामचतुष्टयं मूषकसदृशजातिविशिष्टस्य चिचुं-  
द्रीति ख्यातस्य । सरटः कृकलासः “कृकलाशः कृकुलासः । कृकं शिरो ग्रीवा  
कण्ठं च लासयति” द्वे सरडा इति ख्यातस्य । मुसली गृहगोधिका “गृहगो-  
लिकेत्यपि पाठः” द्वे गृहगोधायाः “पाल इति ख्यातायाः” । मुसति संशयं  
खण्डयति शुभाशुभसूचकत्वात् । मुसली डीपन्ता । मुशलीति तालव्यमध्यापि ।  
ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहालिकेति कोशान्तरम् ॥ १२ ॥ लूता  
तन्तुवायः “तत्रवायः” ऊर्णनाभः ऊर्णेव तन्तुर्नाभौ यस्य । मर्कटकः चत्वारि  
ऊर्णनाभस्य “कोष्ठी कोळी इति ख्यातस्य । तत्र लूता नित्यं स्त्री । नीलङ्गः  
कृमिः क्रिमिः । “क्रिमिर्ना कृमिवत्कीटे लाक्षायां कृमिले खरे” इति मेदिनी ।  
“द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च कृमिवत्क्रिमिः” इति रभसः । द्वे अपि पुंसि शुद्र-  
कीटमात्रस्य “कुसुरडा घुले इति ख्यातस्य” । नीलाङ्गुरिति दीर्घमध्योऽपि ।  
“नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः” इति द्विरूपकोशः । कर्णजलौकाः शतपदी द्वे स्त्रीलिङ्गे ।  
“कर्णजलूका” घोण, गोम वळोंजी इति ख्यातायाः । शतं पादा यस्याः  
सा । कर्णजलौकाः सान्ता । कर्णजलूका कर्णजलौकेति च टाबन्तापि  
॥ १३ ॥ वृश्चिकः शूककीटः द्वे शूककीटस्य ऊर्णादिभक्षकस्य कंसर इति  
ख्यातस्य । शूकं शूकाकारं लोम तद्युक्तसर्वाङ्गः कीटः शूककीटः । अलिः  
“आलिः” । “वृश्चिको दुण आलिः स्यात्” इति बोपालितः । आली । “अथाली

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥

(“दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः ॥”) (१)

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमान्” इति कोशान्तरम् । द्रोणः “द्रुणः” वृश्चिकः त्रीणि विंचू इति ख्यातस्य विषकीटस्य । तत्रालिरिदन्त इन्नन्तश्च । पारावतः “पारापतः” । “पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादनः” इति रभसः । कलरवः कपोतः त्रीणि पारावतस्य पारवा “खबूतर” इति ख्यातस्य । “पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्तरे” इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री श्येनः त्रयं ससाणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुलूकस्य घूक “घुबड पेंचापक्षी” इति ख्यातस्य । “दिवान्धः कौशिकः घूकः दिवाभीतः निशाटनः” पञ्चकमप्युलूकस्य । व्याघ्राटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस्य पक्षिणः “कुकुडकोंवा कुंभारकोंवा इति ख्यातस्य” । खञ्जरीटः खञ्जनः द्वे चलत्पक्षस्य पक्षिविशेषस्य “ताजवा तय्यर इति ख्यातस्य” ॥ १५ ॥ लोहपृष्ठः कङ्कः । “कङ्कश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः” इत्युक्तत्वात् । द्वे वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । चाषः “चासः” । “इक्षुपक्षिभिदोश्चासः” इति दन्त्या तेषु रुद्रः । किकीदिविः “किकीदिविः किकिदिविः, किकिदिवः किकीदिवीः | किकीदिवः किकिः किकी, दिवः † चाषो दिविः किकिः ॥ स्मृतः” इति व्याडिः । द्वे चारणा “चाष, चास, तास,” इति ख्यातस्य । कलिङ्गः भृङ्गः धूम्याटः त्रीणि फेंचुहार “मस्तकचूड पक्षी” इति ख्यातस्य । धूमसमूह इवाटतीति धूम्याटः । शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे वटफोरा “सुतार पक्षी, काष्ठकुट्ट, टांकारी” इति ख्यातस्य । सारङ्गः “शारङ्गः” । “शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च” इति तालव्यादावजयः तोककः

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ॥

पुमपत्ये चाटकैरुपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥

कर्करेडुः करेडुः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥

ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

(“स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ॥”)

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ॥

चातकः त्रीणि चातकस्य । कृकवाकुः ताम्रचूडः कुक्कुटः चरणायुधः चत्वारि  
कुक्कुटस्य “कौबडें इति ख्यातस्य” ॥ १७ ॥ चटकः कलविङ्कः द्वे चटकस्य  
“चिमणी इति ख्यातस्य” । तस्य चटकस्य स्त्री चटकेत्येकम् । तयोश्चटकस्य  
चटकायाश्च पुमपत्ये चाटकैरुपत्ये चटकेत्येकम् । तयोरुपत्ये स्त्रीरूपेऽपत्ये चटकेत्येकम्  
॥ १८ ॥ कर्करेडुः “कर्कराडुः” करेडुः “करडुः” द्वे अशुभवादिनि पक्षि-  
भेदे कंकरेट “करढोंक पक्षी” इति ख्याते । “करेडुः कर्करेडुः स्यात्करडुः  
कर्कराडुकः” इति रभसः । कृकणः क्रकरः द्वे क्ररक इति ख्यातस्य करेडु-  
भेदस्य । “कृ इति कणति शब्दं करोति कृकेण कण्ठेन अणति शब्दं करोति  
वा” । वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥  
काकः करटः अरिष्टः बलिपुष्टः सकृत्प्रजाः ध्वांक्षः आत्मघोषः परभृत् बलि-  
भुक् वायसः दश काकस्य । “चिरंजीवी एकदृष्टिः मौकुलिः मौकलिरपि” ।  
एतदपि त्रयं काकस्य । परभृतौ । बलिभुजौ ॥ २० ॥ द्रोणकाकः काकोलः द्वे  
काकभेदस्य “डोंबकावळा कृष्णकावळा इति ख्यातस्य” । “द्रोणोऽस्त्रिया-  
माढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे”  
इति मेदिनी । “द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाके” इति विश्वप्रकाशः । “द्रोणकाको  
दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः” इति त्रिकाण्डशेषः । दात्यूहः “दात्यौहः”  
कालकण्ठकः द्वे डाहद् “अन्धकाक जलकाक” इति ख्यातस्य । काले वर्षा-  
काले कण्ठोऽस्य कालकण्ठकः आतापी आतायी इन्नन्तः । “आतापिनि  
भवेचिल्लः” इति विश्वप्रकाशः । चिल्लः द्वे चिल्लस्य धार इति प्रसिद्धस्य ।

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



आतापिचिलौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

कुङ्कु कौञ्चोऽथ बकः कहः पुष्कराहस्तु सारसः ॥

कौकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥

मलिनैर्मलिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

शरारिराटिराडिश्च बलाका विसकण्ठिका ॥

दाक्षाय्यः गृध्रः द्वे गृध्रस्य गीध इति ख्यातस्य । दाक्षाय्य इति द्वितालव्यसं-  
युक्तान्त्यपाठः सर्वत्र दृश्यते । “दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च” । “श्रुदक्षिस्पृहिगृहि”  
इत्याय्यः । दाक्षाय्यः । “दाक्षाय्यस्यायं अण् दाक्षाय्यः” । कीरः शुकः द्वे कीरस्य  
“रावा, राघु, पोपट इति ख्यातस्य” ॥ २१ ॥ कुङ्कु कौञ्चः “कुञ्चः” द्वे  
ठेक “कुरकुंचा” इति ख्यातस्य । तत्र कुङ्कु चान्तः । कुञ्चौ । बकः कहः द्वे  
बकस्य “बगळा इति ख्यातस्य” । के जले ह्वयते शब्दं कुरुते कहः । कङ्क  
इति पाठः । अयं पाठः कुत्रास्तीति न दृश्यते । किंतु सर्वत्र कह इत्येव ।  
पुष्कराहः सारसः द्वे सारसस्य । पुष्कराहः पद्मपर्यायनामकः । कौकः  
“कुकः” चक्रः चक्रवाकः रथाङ्गः चत्वारि चक्रवाकस्य । रथाङ्गस्य चक्रस्य  
ये आह्वयाः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥ कादम्बः कलहंसः द्वे कलौ मधुरवाक्  
च चासौ हंसश्च तस्य बदक इति प्रसिद्धस्य । उत्क्रोशः कुररः द्वे कुररस्य  
कुररी इति प्रसिद्धस्य । हंसः । “भवेद्वर्णागमाद्धंसः” । पृषोदरादिः । श्वेतग-  
रुत् चक्राङ्गः मानसौकः चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम् ॥ २३ ॥  
ये सिताः देहेन शुक्लाः चञ्चुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते राजहंसाः स्युरि-  
त्येकम् । चञ्चुसहिताश्चरणास्तैरिति विग्रहः । अन्यथा प्राण्यङ्गत्वादेकवचनं  
दुर्वारम् । लक्षणे तृतीया । हंसानां राजा राजहंसः । राजदन्तादिषु पाठात्  
परनिपातः । मलिनैरीषद्भूषैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता हंसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते ।  
एकम् । मल्लिकाकाराणि अक्षीणि येषां ते । मल्लिकाख्या इत्यपि । सिते-  
तरैः कृष्णवर्णैः चञ्चुचरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः । धृतराष्ट्रे भवाः ।  
“धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात्पक्षिक्षत्रियभेदयोः” इति रभसः । एकम् ॥ २४ ॥ शरारिः



हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ॥

वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यादंशस्तु वनमक्षिका ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

भृङ्गारी झीरुका चिरी झिल्लिका च समा इमाः ॥

“शरातिः शरालिः शराली शराटिः शराडिः । आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली वानरी कपी” इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोशः । आटिः “आटी” आडिः “आडी” त्रयं स्त्रीलिङ्गम् । आडीति ख्यातस्य पक्षिणः । आटिः पुंलिङ्गोऽपि कचित् । बलाका विसकण्ठिका द्वे बालढोंक “बगळा” इति ख्यातस्य बकभेदस्य । विसमिव दीर्घः कण्ठोऽस्याः विसकण्ठिका । हंसस्य योषित् स्त्री वरटा स्यादित्येकम् । सारसस्य स्त्री तु लक्ष्मणेत्युच्यते । निर्मकारोऽपि । “लक्ष्मणश्चैव सारसः” इत्यमरमाला । “लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारसस्य तु लक्षणा” इति विश्वः । एकम् ॥ २५ ॥ जतुका “जतूका” अजिनपत्रा द्वे बटुरी “चामचिरार्ई” इति ख्याते पक्षिभेदे । अजिनं चर्म तद्रूपे पत्रे पक्षौ यस्याः सा । परोष्णी “परोष्ठी” । तैलपायिका द्वे पक्ष्ययुक्ते कीटकविशेषे तैलडुवा “वाघूळ” इति ख्याते । तैलं पिबतीव तैलपायिका । चत्वार्यपि जतुकाया इत्येके । वर्वणा “वर्वणा” मक्षिका “मक्षीका” नीला त्रयं मक्षिकायाः । सरघा मधुमक्षिका द्वे मक्षिकाभेदस्य “मधमाशी इति ख्यातस्य” ॥ २६ ॥ पतङ्गिका पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकाभेदस्य । इयं तु सरघातः क्षुद्रा यन्निमित्तो मधुभेदः । माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्धृतवर्णं तु पौत्तिकमिति । दंशः वनमक्षिका द्वे “मोठी डांस रानमाशी” इति ख्यातस्य । तेषां दंशानां जातिर्याऽल्पा सा दंशीत्युच्यते । एकं डांस इति ख्यातस्य । गन्धोली वरटा “वरटी” । “वरटा वरटी हंसोस्तत्पतौ वरटः स्मृतः” इति तारपालः । द्वे वरटी “गांधीणमाशी” इति ख्यातस्य । तत्र गन्धोली डीषन्ता । वरटा स्त्रीपुंसयोः ॥ २७ ॥ भृङ्गारी झीरुका “झीरिका झिरुका झिरिका झिरीका” चिरी झिल्लिका “झिल्लीका झिल्लका चीलिका चिल्लका” चत्वारि झिल्ली मुरकूट चिलट इत्यादिख्यातस्य । झी इति रौति झीरुका । ची इति रौति चिरी । या हि



समौ पतङ्गशलभो खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्मधुपालिनः ॥

द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ॥

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ॥

शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हं नपुंसके ॥ ३१ ॥

खगो विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ॥

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ॥

रात्रौ अदृश्या सती खनति । तथा च प्रयोगः । “अदृश्यझिल्लीखनकर्णशूलैः” इति । समा इत्यनेन चतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तम् । इमा इति स्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः शलभः द्वे टोळ “दीपपतंग” इति ख्यातस्य । खद्योतः ज्योतिरिङ्गणः द्वे खद्योतस्य “काजवा इति ख्यातस्य” ॥ २८ ॥ मधुव्रतः मधुकरः मधुलिङ्गः मधुपः अली द्विरेफः द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य । भ्रमरशब्दे प्रसिद्धिः । पुष्पलिङ्गः भृङ्गः षट्पदः भ्रमरः अलिः एकादश भ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो रूढः । मधु किरति विक्षिपतीति वा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः बर्हिणः बर्ही नीलकण्ठः भुजङ्गभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलासी नव मयूरस्य । बर्हिणोऽदन्तः । बर्ही इन्नन्तः । भुजङ्गभुजौ । शिखादित्रयमिन्नन्तम् । मेघनादमनुलसत्यवश्यं मघनादानुलासी ॥ ३० ॥ मयूरवाणी केकेत्युच्यते एकम् । चन्द्रकः मेचकः द्वे पिच्छस्य नेत्राकारचिह्नस्य । “बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः” इति कात्यः । शिखा चूडा द्वे मयूरशिखायाम् । शिखण्डः पिच्छं बर्हं त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । “खगः सूर्यग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे” इति कोशान्तरम् । विहंगः विहगः विहंगमः विहायाः शकुन्तिः पक्षी शकुनिः शकुन्तः शकुनः द्विजः ॥ ३२ ॥ पतत्री पत्री पतंगः । पतेन पक्षेण गच्छति । पतन् पत्ररथः अण्डजः नगौकाः वाजी ।



नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ॥

तेषां विशेषा हारीतो मद्रुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ॥

कोयष्टिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

वाजाः पक्षाः सन्ति अस्य । विकिरः विः विष्करः पतत्रिः ॥ ३३ ॥ नीडो-  
द्भवः गरुत्मान् पित्सन् नभसंगमः सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । शकुन्तिरिदन्तः ।  
शकुन्तोऽदन्तः । विरित्येकाक्षरं नाम । नभसंगम इति पञ्चाक्षरम् । अथ तेषां  
विशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः । हारीतो देशान्तरभाषया हरिल “तिलगिरू पक्षी”  
इति ख्यातः । हारितः इतीकारह्रस्वोऽपि । मद्रुः जलकाकः पाणकावळा  
इति ख्यातः । कारण्डवः करडुवा इति ख्यातः । अयं काकतुण्डो दीर्घ-  
पादः कृष्णवर्णः । प्लवः पुडेरि “पाणकोंवडा” इति ख्यातः । प्लवः  
प्लक्षे पुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमही-  
भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि” इति हेमचन्द्रः  
॥ ३४ ॥ तित्तिरिः “तित्तिरः” । “कपोतलावतित्तिराः” इति वाचस्पतिः ।  
तित्तिर पक्षी इति प्रसिद्धः । कुकुभो वनकुकुटः लावो लता “लावा पक्षी”  
इति प्रसिद्धः । जीवजीवो मयूरतुल्यपत्रकः जीवं जीवयतीति जीवजीवः ।  
तद्दर्शनेन विषनाशनात् । जीवजीवो जिवाजिवश्चेत्यपि । चकोरकश्चकोरः ।  
योऽयं चन्द्रिकया तृप्यति । कोयष्टिकः कौंठा इति ख्यातः । टिट्टिभकः टिट्टि-  
भकः टिट्टिभ इत्यपि । टिट्टी इति ख्यातः । वर्तकश्चित्रपक्षः पक्षिभेदः  
“गांजीण पक्षी इति ख्यातः” । वर्तिका वटई “वनचटक” इति प्रसिद्धा ।  
स्त्रियां वर्तकेत्यपि । आदिशब्दात् सारिका कपिञ्जलादयः । एकैकम् ॥ ३५ ॥  
गरुत् पक्षः छदः पत्रं पतत्रं तनूरुहं षट् पक्षस्य । गरुतौ पक्षौ छदौ । “पक्षसी  
च स्मृतौ पक्षौ” इति शुभांकः । “गरुत्पक्षेतरौ छदम्” इति क्लीवकाण्डे बोपा-  
लितः । पक्षस्य मूलं पक्षतिरित्युच्यते । पक्षतीति डीषन्तोऽपि एकम् । चञ्चुः  
त्रोटिः द्वे पक्षितुण्डस्य । “चञ्चुश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः” इति हलायुधः ॥ ३६ ॥



प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ॥

पेशी कोशो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगुलं युगम् ॥ ३८ ॥

समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ॥

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

प्रडीनं उड्डीनं संडीनं एतास्तिस्रः खगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः गति-  
विशेषा इत्यर्थः । तत्र प्रडीनं तिर्यग्गमनम् । उड्डीनं ऊर्ध्वगमनम् । संडीनं  
संगतगमनम् । पेशी “पेशिः” कोशः “कोषः” अण्डं त्रयमण्डस्य । तत्र पेशी  
स्त्री । कोशोऽस्त्रियाम् । अण्डं द्विहीने क्लीबे इत्यर्थः । रूपभेदेनैव क्लीबत्वे सिद्धे  
द्विहीन इत्युक्तिः साहचर्येण प्राप्तमस्त्रीत्वं वारयति । “पेशीनां मांसखण्डानां  
कोशो भाण्डागारमिति नामैक्यम्” इति स्वामी । कुलायः कुलं पक्षिसंतानः  
अयते यत्र । नीडं द्वे पक्षिगृहस्य “घरटा, खोंपा, कोठें इति प्रसिद्धस्य”  
॥ ३७ ॥ पोतः पाकः अर्भकः डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः सप्तकं शिशु-  
मात्रस्य । स्त्रियां तु पोती डीवन्ता । पाका अर्भका डिम्भा पृथुका एते च  
टावन्ताः । स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं त्रीणि स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । स्त्री च पुमांश्च  
स्त्रीपुंसौ । “अचतुरविचतुर” इति साधुः । द्वन्द्वशब्दस्य स्त्रीपुंसपरत्वे कालिदास-  
प्रयोगः । “द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः” इति । युग्मं युगुलं युगं त्रयं युग्मस्य ।  
केचित्तु द्वन्द्वयुग्मे इति समस्तं पठित्वा द्वन्द्वादिकतुष्टयं समानमाहुः ॥ ३८ ॥  
समूहः निवहः व्यूहः संदोहः विसरः व्रजः स्तोमः ओघः निकरः व्रातः वारः  
संघातः संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायः चयः गणः संहतिः  
वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकं द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्र संहतिः स्त्रियाम् । “वारः  
सूर्यादिदिवसे द्वारेऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे वारो वारं मद्यस्य भाजनम्”  
इति विश्वप्रकाशः ॥ ४० ॥ वृन्दभेदाः समुदायविशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः ।  
समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते एकम् । यथा



वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः ॥

सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥

पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ॥

स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

मनुष्यवर्गः शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपि जन्तुभिः प्राणिभिरेव समूहः संघः सार्थ इति चोच्यते द्वे । यथा पशुसंघः वणिक्सार्थः । सजातीयैर्जन्तुभिरेव कुलम् । यथा विप्रकुलम् । “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीये गणेऽपि च” इति एकम् । तिरश्चामेव सजातीयानां समूहे यूथम् । यथा मृगयूथम् । एकम् ॥ ४१ ॥ पशूनामेव वृन्दं समज इत्युच्यते एकम् । अन्येषां पश्वतिरिक्तानां वृन्दं समाजः । यथा श्रोत्रियसमाजः एकम् । सधर्मिणां एकधर्मवतां समूहो निकायः । यथा श्रोत्रियनिकायः । पुञ्जः “पिञ्जः” राशिः उत्करः कूटं चत्वारि धान्यादि-राशेः । “कूटं पुन्नपुंसकम्” ॥ ४२ ॥ तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे कापोता-दीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कापोतम् । शुकानां समूहः शौकम् । एवं मयूराणां समूहः मायूरम् । तित्तिराणां समूहस्तैत्तिरम् । कपोतादिभ्यः “अनु-दात्तादेरञ्” । आदिशब्दात् काकमित्यादि । ये गृहासक्ताः क्रीडार्थं पञ्जरादौ स्थापिता इति यावत् । ते पक्षिमृगाः छेका गृह्यका इति च स्युः द्वे । गृह्या एव गृह्यकाः स्वार्थे कन् ॥ ४३ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥ मनुष्याः मनोरप-त्यानि पुमांसः “मनोर्जातौ” इति पाणिनिसूत्रेण यत् प्रत्ययः पुगागमश्च । मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः पुमांसः पञ्चजनाः पञ्चभिः पृथिव्यादिमहाभूतै-र्जन्यते प्रादुर्भवतीति । पुरुषाः पूरुषाः नरः एकादश मनुष्याणाम् । नृशब्द-स्येकवचनं तु ना । पुमांस इत्यादि पञ्चकं तु पुंव्यक्तावपि प्रायेण प्रयुज्यते ।



स्त्री योषिदंबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ॥  
 प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥  
 विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ॥  
 प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥  
 सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ॥  
 वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥  
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ॥

यथा पुंस्कोकिलाः ॥१॥ स्त्री स्त्यायतः शुक्रशोणिते यस्याम् । “स्त्यै संघाते” ।  
 योषित् जोषित् जोषिता योषितेत्यपि । “स्त्री वधूर्योषिताङ्गना” इति त्रिकाण्ड-  
 शेषः । अबला अल्पं बलं यस्याः । अल्पार्थे नञ् । अनुदरा कन्येतिवत् ।  
 योषा “जोषेति चवर्गवृत्तीयादिः” नारी सीमन्तिनी वधूः प्रतीपदर्शिनी ।  
 प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः अपाङ्गनिरीक्षणत्वात् । वामा वनिता महिला “मह-  
 स्योत्सवस्य इला भूमिरिति विग्रहे महेला । महं उत्सवं लातीति महलापि”  
 एकादश स्त्रियाः । स्त्रियौ । योषितौ । वध्वौ ॥ २ ॥ विशेषाः स्त्रीणां भेदा  
 वक्ष्यन्त इति शेषः । अङ्गनेत्येकं प्रशस्ताङ्गाः । एवं रामापर्यन्तमेकैकम् । तत्र  
 भीरुर्भयशीला । भीरुरिति दीर्घोकारान्ता । भीलुर्भीलूश्च कामिनी काम-  
 यमाना । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्रकृष्टकामवेगा । मानिनी प्रणयको-  
 पवती । “स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये” इति । कान्ता मनो-  
 हरा । ललना ललनयुक्ता । नितम्बिनी ॥ ३ ॥ सुन्दरी शोभनावयवा । “सुन्द-  
 रापि” । रमणी रमयन्ती । “रमणापि” रामा रममाणा । कोपना “कोपनी  
 कोपिनी” भामिनी द्वे कोपशीलायाः । वरारोहा “वरः आरोहो नित-  
 म्बोऽस्याः” मत्तकाशिनी मत्ता क्षीबेव काशते भाति । उपपदार्थः कर्ता  
 प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानं “कर्तर्युपमाने” इति णिनिः । “मत्तकाशिनी” ।  
 उत्तमा वरवर्णिनी “वरः वर्णोऽस्त्यस्याः” । चत्वारि गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः ।  
 “यद्वा उत्तमेति न पर्यायः” । किंतु उत्तमा स्त्री सैतत्पर्याया ज्ञेयेति तदर्थः ।  
 “शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे वा सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी विज्ञेया  
 वरवर्णिनी” इति रुद्रः ॥ ४ ॥ या कृताभिषेका नृपस्त्री सा महिषीत्येकम् । अन्या  
 अकृताभिषेका नृपस्त्रियो भोगिन्य इत्युच्यन्ते एकम् । पत्नी प्राणिगृहीती



पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥  
 भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यान्तु कुटुम्बिनी ॥  
 पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥  
 कृतसापत्निकाऽध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा ॥  
 पतिंवरा च वर्याऽथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥  
 कन्या कुमारी गौरी तु नम्रिकाऽनागतार्तवा ॥

द्वितीया द्वयोः पूरणी द्वितीया । “द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः” इति हेमचन्द्रः । सहधर्मिणी सह धर्मोऽस्ति यस्याः । पत्या सह कर्मसधिकारात् । सधर्मिणीत्यपि ॥ ५ ॥ भार्या जाया जायतेऽस्याम् । “जाया-यास्ताद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पतिः” इति मनुः । दाराः दारयन्ति भ्रातृन् “दृ विदारणे” णिजन्तः । सप्त परिणीतायाः स्त्रियाः । तत्र दारशब्दो नित्यं पुंसि बहुवचनान्तश्च । दारशब्दष्टावन्तोऽपि । “क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः” इति हेमचन्द्रात् । पाणिगृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती डीषन्ता । कुटुम्बिनी कुटुम्बमस्ति यस्याः सा । “कुटुम्बं पोष्यवर्गे च” इत्यमरमाला । पुरन्ध्री “पुरन्ध्रः” द्वे पतिपुत्रादिमत्याः । सुचरित्रा सती साध्वी पतिव्रता चत्वारि पतिसेवातत्परायाः ॥ ६ ॥ कृतसापत्निका अध्यूढा अधिविन्ना त्रीणि कृतानेकविवाहस्य पुंसो या प्रथमोढा स्त्री तस्याः । कृतं सापत्निकं सपत्नीभावोऽस्याः सा । कृतसापत्नकेति पाठः । स्वयंवरा पतिंवरा वर्या त्रीणि स्वेच्छया पतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयं वृणुते स्वयंवरा । कुलस्त्री कुलपालिका द्वे कुलवत्याः ॥ ७ ॥ कन्या कुमारी द्वे प्रथमवयसि वर्तमानायाः । गौरी नम्रिका अनागतार्तवा त्रीणि अदृष्टरजस्कायाः । अनागतं अग्राप्तं आर्तवं रजो यस्याः सा । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशमे नम्रिका भवेत्” इति तस्या अवान्तरभेदः । “अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेद्गौरी चात ऊर्ध्वं रजस्वला” इति स्मृतिवचनम् । “यावत् षोडशसंख्यमब्दमुदिता बाला ततस्त्रिंशतं तावत्स्यात्तरुणीति बाणविश्वैः संख्या तु यावद्भवेत् ॥ सा प्रौढेत्यभिधीयते कविवरैर्वृद्धा तदूर्ध्वं स्मृता निन्द्या कामकलाकलापविधिषु त्याज्या सदा कामिभिः” ॥ “बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश” ॥ “श्यामा षोडशवार्षिकी” इति । “गौरी त्वसंजातरजाः” इत्यप्युक्तं भवति । मध्यमा दृष्टरजाः द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः । तरुणी



स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥  
 समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिटी तु सुवासिनी ॥  
 इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥  
 कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ॥  
 पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥  
 स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ॥  
 अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

“तृ पवनतरणयोः” त्रो रश्च लो वेत्यनञ् । तलुनी । तरुणतलुनशब्दौ यौव-  
 नवाचिनौ । “वयसि प्रथमे” इति डीप् । “तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी  
 स्मृता” इति मेदिनी । युवतिः “युवतीति डीषन्तेति केचित् । यूनीति डीषन्तो-  
 ऽन्यत्र” द्वे मध्यमवयसि वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा जनी “जनिः” वधूः  
 त्रयं पुत्रादिभार्यायाः । “वधूः पत्न्यां स्नुषानार्योः स्पृकासारिवयोरपि ।  
 नवपरिणीतायां च” इति हैमात् । वधूरित्येकं नवोढायाः स्त्रिया अपि । चिरिण्टी  
 “चिरण्टी” । “चिरण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्त्रियाम्” इति विश्वप्र-  
 काशः । सुवासिनी द्वे किञ्चिल्लब्धयौवनायां परिणीतायाम् । सुष्ठु वसति  
 सुवासिनी । स्ववासिनीत्यपि पाठः । तत्र स्त्रेषु पित्रादिषु वस्तुं शील-  
 मस्या इति विग्रहः । “स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्”  
 इति रुद्रः । इच्छावती कामुका द्वे यमनादीच्छावत्याः । वृषस्यन्ती वृषं नरं  
 आत्मनः इच्छति । क्यचि सुगागमः शतृप्रत्ययः उगितश्चेति डीप् । कामुकी  
 द्वे “अश्ववृषवत्” मैथुनेच्छावत्याम् ॥ ९ ॥ या कान्तार्थिनी भर्तुः संकेत-  
 स्थानं गच्छति साऽभिसारिका । यदुक्तम् । “हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन  
 मदनेन या । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका” इति । एकम् । पुंश्चली  
 पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं गच्छति । धर्षिणी “धर्षणी कृषधा-  
 तोरनिः कर्षणिः” । बन्धकी असती कुलटा इत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी  
 पांशुला अष्ट स्वैरिण्याः । या शिशुना रहिता सा अशिश्वी एकम् । निष्प-  
 तिसुता पतिपुत्ररहिता सा अवीरा एकम् । “पतिपुत्रवती वीरा” इति नाम-  
 माला । विश्वस्ता विफलं श्वसिति स् । “श्वस प्राणने” । “विश्वस्तो जात-  
 विश्वासो विश्वस्ता विधवा स्त्रियाम्” इति विश्वः । विधवा द्वे रण्डायाः ।  
 पांशुलाऽथ स्यादित्यपि पाठः ॥ ११ ॥ आलिः सखी वयस्या त्रयं सख्याः ।



आलिः सखी वयस्याऽथ पतिवती सभर्तृका ॥

वृद्धा पलिकी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

“आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते” इति शाश्वतः । पतिवती सभर्तृका द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वृद्धा पलिकी । पलितं केशशौक्ल्यं अस्ति यस्याः । द्वे पक्केश्याम् । प्राज्ञी प्रज्ञा द्वे या यत्किमपि स्वयं प्रकर्षेण जानाति तस्याः । प्राज्ञा धीमती द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥ या शूद्रस्य भार्या सा विजातीयाऽपि शूद्रीत्युच्यते एकम् । तज्जातिः शूद्रजातिः “अन्यभार्यापि” शूद्रेत्युच्यते । आभीरी महाशूद्री द्वे गोपालिकायाः । जातिपुंयोगयोः महाशूद्रस्य जातौ महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवंरूपं पुंयोगे च समा । उभयत्रापि नामद्वयं डीप्प्रत्ययान्तमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी अर्या द्वे वैश्यजात्युत्पन्नायाः स्त्रियाः । स्वयं वैश्यजातिः भार्या तु यस्य कस्यचिदस्तु इत्यर्थो बोध्यः । एवं क्षत्रिया क्षत्रियाणी द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः भार्या तु यस्य कस्यचित् । उपाध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं या अध्यापिका तस्याम् । उपेत्याधीयते यस्याः सकाशादित्युपाध्याया । “पुराकल्पे तु नारीणां व्रतबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा” इति पाराशरमाधवीये यमः । तथा स्वतः स्वयं मन्त्रव्याख्याकृदाचार्या स्यात् एकम् । त्रयमपि समानार्थमित्येके ॥ १४ ॥ पुंयोगे आचार्यस्य स्त्रीत्येवंरूपेऽर्थे आचार्यानीत्येकम् । “आचार्यादणत्वं च” इति णत्वाभावः । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे अर्यानीत्येकम् । एवं क्षत्रियस्य स्त्रीत्यर्थे क्षत्रियी एकम् । उपाध्यायानी उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायी द्वे उपाध्यायस्य भार्यायाम् । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्नेन युक्ता पोटेत्युच्यते ॥ १५ ॥ वीरपत्नी वीरः पतिर्यस्याः सा । वीरभार्या द्वे



वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ॥  
 जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥  
 स्त्री नमिका कोट्वी स्याद्दूतीसंचारिके समे ॥  
 कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ॥ १७ ॥  
 सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ॥  
 असिक्री स्यादवृद्धा या प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥  
 वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः ॥  
 सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥  
 विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञाऽथ रजस्वला ॥

वीरस्य भार्यायाः । वीरमाता वीरसूः द्वे वीरस्य मातरि । जातापत्या प्रजाता  
 प्रसूता प्रसूतिका चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥ या नमिका नग्रा स्त्री कोट-  
 वीत्येकम् । “कोट्वीत्यपि” दूती “बाहुलकात् क्तिन् दूतिः” संचारिका  
 द्वे दूतिकायाः । संचारयति प्रापयति स्वामिसंदेशमिति संचारिका । अर्ध-  
 वृद्धा काषायवस्त्राऽधवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायनीत्युच्यते  
 एकम् । अर्धवृद्धेति धर्मप्रधानत्वादध्ववृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः ॥ १७ ॥ या परवे-  
 श्मस्था स्वतन्त्रा केशप्रसाधनादिशिल्पकारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां  
 सैरन्ध्रीति नामैकम् । “सैरिन्ध्रीतीकारमध्यपाठः” इति रभसः । उक्तं तु  
 कालेन । “चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा  
 सैरन्ध्री परिकीर्तिता” इति । अवृद्धा प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणीति च विशेषणत्रयो-  
 पेता या साऽसिक्री स्यादित्येकम् । प्रेष्यते राज्ञीभिरिति प्रेष्या ॥ १८ ॥  
 वारस्त्री गणिका वेश्या “मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि” । रूपाजीवा चत्वारि  
 वेश्यायाः । वारस्य वृन्दस्य स्त्री वारस्त्री । रूपमाजीवो जीविका यस्याः सा  
 रूपाजीवा । सा वेश्या गुणवत्त्वाज्जनैः सत्कृता सती वारमुख्या स्यात्  
 एकम् । “वारे वेश्यावृन्दे मुख्या वारमुख्या” । कुट्टनी शंभली । शंभलीति  
 दन्त्यादिरपि । द्वे परनारी पुंसा योजयिष्याम् । “शं मुखं भलते वदतीति  
 शंभली” ॥ १९ ॥ विप्रश्रिका ईक्षणिका दैवज्ञा त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः ।



स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ॥

श्रद्धालुदोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्विण्यन्तर्वती च गर्भिणी ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गर्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

पुनर्भूदिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥

रजस्वला स्त्रीधर्मिणी अविः आत्रेयी मलिनी पुष्पवती ॥ २० ॥ ऋतुमती  
उदक्या अष्ट रजस्वलायाः । “द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वमापञ्चाशत्समाः स्त्रियाः ।  
मासि मासि भगद्वारात्प्रकृत्यैवार्तवं सवेत्” इति वैद्यशास्त्रे । “द्वादशाब्दे व्यतीति  
तु यदि पुष्पं बहिर्न हि । अन्तः पुष्पं भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत्” इति वात्स्या-  
यनः । स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी । “अविं स्त्रीधर्मिणीं  
विद्यात्” इति कात्यः । अवीति दीर्घान्तापि । आत्रेयीवदगम्यत्वादात्रेयी ।  
आत्रेयिकेत्यन्यत्र । रजः पुष्पं आर्तवं त्रीणि स्त्रीरजसः । ऋतुरेवार्तवं प्रज्ञा-  
द्यम् । ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थावि-  
शेष उच्यते । श्रद्धालुः दोहदवती द्वे गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्याः ।  
“दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः” निष्कला “निष्कली” विगतार्तवा  
द्वे हीनरजस्कायाः । “निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला” ॥ २१ ॥ आप-  
न्नसत्त्वा आपन्नं सत्त्वं जंतुरनयाऽस्यां वा । गुर्विणी अन्तर्वती गर्भिणी  
चत्वारि गर्भिण्याः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भोऽन्तर्वती । गणिकादेर्गणे समूहे  
गाणिक्यादि । यथा गणिकानां समूहो गाणिक्यम् । गर्भिणीनां समूहो  
गर्भिणम् । युवतीनां समूहो यौवतम् । एकैकम् ॥ २२ ॥ या द्विरूढा द्विवारं  
वृता तत्र पुनर्भूः दिधिषूः दिधिषूः दिधिषुरपि । द्वे । पूर्वमेकस्य भूत्वा  
पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः । “अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः”  
इत्युक्तम् । मनुस्तु । “ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूढतेऽनुजा । सा चाग्रे-  
दिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुर्मता” इत्याह । दिधिष्वौ । तस्या द्विरूढायाः  
पतिर्दिधिषुरित्युच्यते एकम् । “पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषुस्तथा” इत्येषो-  
ऽप्युदन्त इति स्वामी । सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुम्बिनी कुटुम्बं पुत्रा-  
दिपोष्यवर्गस्तद्वती सोऽग्रेदिधिषूरित्येकम् । अग्रेदिधिषुरिति ह्रस्वान्तोऽपि ।



स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ॥

सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ॥

सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः ॥

कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

दिधिषूः परपूर्वाग्रेदिधिषुस्तत्पुरन्धिकः” इति नाममाला । द्विजशब्देन वर्ण-  
त्रयस्यापि ग्रहणम् ॥ २३ ॥ कन्यकाया अनूढाया जातः सुतः कानीन  
इत्युच्यते कर्णः व्यासश्च । एकम् । सुभगासुतः सौभागिनेयः द्वे सुभगापु-  
त्रस्य । यः परस्त्रियाः सुतः पारस्त्रैणेयः एकम् ॥ २४ ॥ पितृष्वसुः पितृम-  
गिन्याः सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयः द्वे । मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा  
मातृष्वसेयः मातृष्वस्त्रीयः द्वे । विमाता मातुः सपत्नी तस्याः पुत्रो वैमा-  
त्रेय इत्युच्यते एकम् । “वैमात्रोऽप्यन्यत्र” ॥ २५ ॥ बान्धकिनेयः बन्धुलः  
असतीसुतः कौलटेरः कौलटेयः पञ्च कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥ यदि तु सती  
भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः कौलटेयः द्वे । कुलानि  
भिक्षार्थं अटति न तु जारार्थं तस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इत-  
रस्याः कौलटेर इति भेदः । “कुलं जनपदे गृहे” इति विश्वः । आत्मजः तनयः  
सूनुः सुतः पुत्रः पञ्चकं पुत्रस्य । “पुत्राप्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।  
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा” इति । अमी आत्मजादयः सर्वे  
स्त्रियां वर्तमानाः ॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा आत्मजा तनया सूनुः  
सुता पुत्री दुहितेत्यपि ऋदन्तम् । अपत्यं तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च  
क्लीबलिङ्गे एवेत्यर्थः । औरसः उरस्यः “औरस्य इत्यपि” द्वे स्वजाते सव-  
र्णायामूढायां स्वस्माज्जाते पुत्रे न तु दन्निमादौ । तातः जनकः पिता त्रीणि



खजाते त्वौरसौरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ॥

ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्ती पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥

प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥

पितुः ॥ २८ ॥ जनयित्री । अन्तर्भावितण्यर्थाज्जनित्री । प्रसूः माता  
जननी “जननिः” चत्वारि जनन्याः । भगिनी स्वसा द्वे स्वसुः । या पत्युः  
स्वसा सा ननान्देत्येकम् । ऋदन्तमिदम् । “ननान्देत्यपि” । “ननान्दा तु स्वसा  
पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा” इति रभसः । नप्ती पौत्री द्वे सुतस्य सुतायाश्चात्मजा  
तत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः स्युः एकम् । प्रजावती  
भ्रातृजाया द्वे भ्रातृजायाम् । मातुलानी मातुली “मातुलेत्यपि” द्वे मातु-  
लभार्यायाः ॥ ३० ॥ पत्युः पत्न्याश्च प्रसूमाता श्वश्रूरित्युच्यते एकम् ।  
तयोः पतिपत्न्योः पिता श्वशुर इत्युच्यते । श्वश्रूश्शिशुश्चशुरा इति शभेदा-  
द्वितालव्याः । एकम् । पितुः भ्राता पितृव्यः एकम् । मातुः भ्राता  
मातुल इत्युच्यते एकम् ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातरः श्याला इत्येकम् । श्याल-  
शब्दस्तालव्यादिर्दन्त्यादिर्वा । “उच्छिष्टमधुपर्कवाची श्याशब्दः । श्यां  
लातीति श्यालः ।” स्वामिनः पत्युर्भ्रातरि कनिष्ठे देवा देवरः । देवशब्दस्य  
देवा देवरौ इत्यादि । “देवदेवरदेवानः” इति शब्दार्णवादयत्र नान्तोऽपि  
देवेति ।” स्वस्त्रीयः “वे कृते स्वस्त्रियः । ढकि स्वस्त्रेयः” भागिनेयः द्वे  
भागिन्याः पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । एकम् ॥ ३२ ॥ पितामहः  
पितृपिता द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामह इत्येकम् ।  
एवं मातुः पित्रादौ मातामहादिः । यथा मातुः पिता मातामहः एकम् । तत्पिता



मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥  
 समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥  
 सगोत्रवान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥  
 ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥  
 धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥  
 अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ॥  
 भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥  
 मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ॥

प्रमातामहः एकम् । सपिण्डाः सनाभयः द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु । “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते” इति स्मृतेः । “समान एकः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य । सह पिण्डेन वर्तत इति वा सपिण्डः । समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य सनाभिः” ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः सोदर्यः सगर्भ्यः सहजः चत्वारि एकोदरस्य भ्रातुः । सगोत्रः बान्धवः ज्ञातिः बन्धुः स्वः स्वजनः षट् सगोत्रस्य । समानमेकं गोत्रमस्य सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः स्वौ स्वाः इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बन्धुता स्यात् । यथा ज्ञातीनां भावो ज्ञातेयं एकम् । बन्धूनां समूहो बन्धुता एकम् । धवः प्रियः पतिः भर्ता चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः । द्वे मुख्यादन्यस्य भर्तुः । “उपमितः पत्या, उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः । “ग्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च” इति समासः ॥ ३५ ॥ अमृते भर्तरि जाराज्जातः कुण्ड इत्युच्यते एकम् । कुण्ड्यते कुलमनेन कुण्डः । “कुडि दाहे” । स्त्रिया तु कुण्डी । “कुण्डमभ्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्तीसुते पुमान्” । मृते भर्तरि जाराज्जातो गोलक इत्येकम् । भ्रात्रीयः “भ्रातृव्यः” भ्रातृजः द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराविति स्यातां एकम् । उभाविति सहोक्तौ सत्यामिति सूचनार्थम् । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । “भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्” इत्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ चत्वारि द्विवचनान्तानि मात्रा सहोक्ते पितरि । माता च पिता च पितरौ । “पिता मात्रा” इत्येकशेषः । मातरपितरावित्यत्र ऋकारयोरङ्भावो निपात्यते । तेन मातरपितराभ्यामिति प्रयोग



श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ॥

तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके ॥ ३९ ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ॥

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

इति न्यासः । श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः । पुत्रश्च दुहिता च एकशेषे पुत्रौ स्यातामित्यर्थः । एकम् ॥ ३७ ॥ दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती चत्वारि दंपत्योः । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निपात्यते । तावित्यनेनैते शब्दा द्विवचनान्ताः पुंसीति सूचितम् । “शाल्मली मैथिली मैत्री दम्पती जम्पती च सा” इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् । गर्भाशयः जरायुः उल्बं त्रीणि येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति तस्य चर्मणः । गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः । जरायुरुदन्तः । कलल इत्येकम् । शुक्रशोणितसन्निपातस्य प्रसिद्धत्वादस्य पर्यायो नोक्तः किंतु अस्त्रीत्वमात्रं विधीयते । उल्बपर्यायः कलल इत्येके । यदाहुः । तदुल्बं कललं च तदिति ॥ ३८ ॥ सूतिमासः वैजननः द्वे प्रसवमासस्य । यत्र नवमे वा दशमे मासि प्रसूयते तस्येत्यर्थः । “विजायते-ऽस्मिन्विजननः” विजनन एव वैजननः । स्वार्थेऽण् । गर्भः भ्रूणः द्वे कुक्षिस्थस्य प्राणिनः । तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डः नपुंसकः पञ्च नपुंसकस्य । तृतीयाप्रकृतिरिति षडक्षरं नाम । “संज्ञापूरण्योश्च” इति निषेधान्न पुंवद्भावः । तृतीयप्रकृतिरित्यपि । नञ्घटितमनित्यमिति न्यायेन उक्तनिषेधानित्यत्वात्पुंवद्भावः । षण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । “आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” इति कोशान्तरात् । तत्र प्रथमा प्रकृतिः स्त्री । द्वितीया पुमान् । तृतीया क्लीब इति । पण्डो मूर्द्धन्यादिस्तालव्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं शैशवं बाल्यं त्रयं बालत्वे । तारुण्यं यौवनं द्वे । स्थाविरं वृद्धत्वं वार्धकम् वार्धक्यमित्यपि । “वार्धक्यं वार्धके वृद्धसंघाते वृद्धकर्मणि” इति विश्वः । त्रीणि वृद्धत्वे । तत्र वार्धकमित्येकं वृद्धसंघेऽपि वृद्धानां समूहेऽपि ॥ ४० ॥ केशादौ जरसा यत् शौक्ल्यं धवलिमा तत्पलितमुच्यते । आदिना लोम्नां ग्रहणम् । विस्रसा जरा



पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा ॥  
 स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥  
 बालस्तु स्यान्माणवको वयस्यैस्तरुणो युवा ॥  
 प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥  
 वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ॥  
 जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥  
 अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोऽसलः ॥  
 तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ॥ ४४ ॥

द्वे जरायाः । विस्रस्यतेऽनया विस्रसा । जीर्यत्यङ्गमनया जरा । उत्तानशया  
 डिम्भा स्तनपा स्तनंधयी चत्वारि स्तनंधयस्य । त्रिषु वक्ष्यन्ते । स्त्रीत्वेन  
 निर्देशः स्त्रीत्वे रूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिम्भशब्दः सिंहादिवर्ग उक्तोऽपि स्त्रियां  
 टावन्तत्वप्रदर्शनाय पुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥ बालः माणवकः द्वे बालस्य ।  
 आपोडशाद्बालः । वयस्यः । वयसि तिष्ठतीति । “वयस्य इत्यपि” । “वयः  
 पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके” इति विश्वः । तरुणः युवा त्रयं यूनः ।  
 प्रवयाः स्थविरः वृद्धः जीनः जीर्णः जरन् षट् वृद्धस्य । प्रवयसौ । जरन्तौ  
 ॥ ४२ ॥ वर्षीयान् दशमी ज्यायान् त्रीण्यतिवृद्धस्य । अतिशयेन वृद्धो वर्षी-  
 यान् वर्षीयांसौ । दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी । वयसि पूर-  
 णादिनिः । दशमिनौ । ज्यायांसौ । पूर्वजः अग्रियः “अग्रियः” अग्रजः  
 त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः । पूर्वसिन्काले जातः पूर्वजः । जघन्यजः कनिष्ठः  
 “कनीयानित्यपि” यवीयान् यविष्ठः “अतिशयन” इतीष्टन् । अवरजः  
 अनुजः पञ्चकं कनिष्ठभ्रातुः । जघन्येऽवरकाले जातः जघन्यजः । अवर-  
 सिन्काले जातः अवरजः ॥ ४३ ॥ अमांसः दुर्बलः छातः त्रीणि अब-  
 लस्य । छातश्चवर्गादिः । “छो छेदने” । शात इति पाठः । बलवान् मांसलः  
 अंसलः त्रीणि बलवतः । अंसो बलमस्यास्तीत्यंसलः । तुन्दिलः  
 तुण्डिलः । तुन्दिकः तुन्दितः । तुन्दिभः “तुण्डिभः” तुन्दी “तुण्डी” बृह-  
 त्कुक्षिः पिचण्डिलः “पिचिण्डिलः” पञ्च बृहदुदरस्य । तुन्दमस्यास्तीति  
 तुन्दिलः । तुन्दादिभ्य इलच् मत्वर्थे तुन्दिबलि इति भग्नत्ययश्च । तुण्डिभौ ॥ ४४ ॥



अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ॥

केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

विकलागस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ॥

खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रजुः प्रगतजानुकः ॥

ऊर्ध्वजुर्ध्वजानुः स्यात्संजुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

स्यादेडे बधिरः कुञ्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥

अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः नतनासिकः चत्वारि चिपिटनासिकस्य । विग्र-  
हस्तु नासिकायाः नतं अवनाटमित्यादि । तद्युक्तत्वात् पुरुषोऽवटीटः । अर्श-  
आद्यच् । केशवः केशिकः “केशवान्” केशी त्रयं प्रशस्तकेशस्य । प्रशस्ताः  
केशाः सन्त्यस्य केशवः । बलिनः बलिभः द्वे जरया श्लथचर्मणः । बलि-  
स्त्वक्संकोचोऽस्ति यस्य स बलिनः ॥ ४५ ॥ विकलाङ्गः अपोगण्डः द्वे नि-  
र्गतो न्यूनावयवस्य । अपकृष्टं गच्छतीत्यपोगण्डः । पृषोदरादिः । पौगण्ड  
एकदेशोऽस्य पोगण्डः पौगण्डश्चेत्यपि । “पोगण्डो विकलाङ्गकः” इति रत्नकोशः ।  
“पौगण्डो विकलाङ्गः स्याद्” इति हलायुधश्च । खर्वः ह्रस्वः वामनः त्रयं ह्रस्वस्य  
“खुजा इति ख्यातस्य ।” खरणाः खरणसः द्वे तीक्ष्णनासिकस्य “सर-  
कनाकील इति ख्यातस्य” । खरणाः सान्तः । विग्रः विग्रहः विग्रहः  
विग्रहः । विग्रहो नासिका यस्येति विग्रहः । नासिकाशब्दस्य प्रादेशः ख्यश्चेति ।  
“विग्रो विग्रुर्विनासिकः” इति रभसः । गतनासिकः द्वे गतनासिकस्य  
“नक्टा इति ख्यातस्य” ॥ ४६ ॥ खुरणाः सान्तः । खुरणसः अदन्तः द्वे  
विकटनासिकस्य । खुरः शफं तद्वन्नासिकाऽस्य । खुरणसौ । प्रजुः “प्रज्ञः” प्र-  
गतजानुकः प्रगते विरले जानुनी यस्येति विग्रहः । शेषे कप् । द्वे यस्य जानुनो-  
र्महदन्तरालं वर्तते तस्य “फेंगडा इति ख्यातस्य” । ऊर्ध्वजुः “ऊर्ध्वज्ञः”  
ऊर्ध्वजानुः द्वे तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वे भवतस्तस्य । संजुः “संज्ञः” संहत-  
जानुकः द्वे संलग्नजानुकस्य । “प्रजुः प्रगतजानुः स्यात्प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते ।  
संजुः संहतजानौ च भवेत्संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वजुर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्य-  
ूर्ध्वजानुकः” इति साहसाङ्कः ॥ ४७ ॥ एडः बधिरः द्वे श्रवणेन्द्रियहीनस्य  
“बहिरा इति ख्यातस्य ।” कुञ्जः न्युञ्जः । “कुञ्जो वृक्षप्रभेदे ना

नवयोरभेदात् बलिनः बलिभः इत्यपि बोध्यम् ॥



पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

बलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ॥

जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

स्त्री रुज्जा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

न्युञ्जः स्याद्वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी । गडुलः “गडुरः” । “गडुः पृष्ठगडे कुञ्जे” इति मेदिन्याम् । द्वे कुञ्जस्य “कुवडा इति ख्यातस्य ।” कुकरः कुत्सितौ करौ यस्य सः । कुणिः “कूणिः” । “निसर्गतः कूणिपङ्गुपौगण्डाः” इति नाममाला । द्वे रोगादिना दूषितकरस्य । पृश्निः “पृष्णिः” अल्पतनुः द्वे अल्पा तनुर्यस्य तस्य अमानुषप्रायस्य । श्रोणः पङ्गुः द्वे जंघाविकलस्य । मुण्डः मुण्डितः द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥ बलिरः केकरः द्वे नेत्रवियुक्तस्य “काणा, कैरा, तिरवा इति ख्यातस्य” । के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति केकरः खोडः खोरः खोलः । “अथ खञ्जके खोडखोरौ” इति रभसः । खञ्जः द्वे गतिविकलस्य “लङ्गडा इति ख्यातस्य ।” त्रिष्विति । जरावराः जराशब्दादवराः अर्वाक्पठिताः उत्तानशयाद्याः खञ्जान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । जडुलः “जडुलः” कालकः पिप्पुः त्रयं कृष्णवर्णस्य देहगतचिह्न-विशेषस्य “लासें इति ख्यातस्य ।” तिलकः तिलकालकः द्वे आकृतितो वर्णतश्च कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिह्नस्य । तिल इव कालकः ॥ ४९ ॥ अनामयं आरोग्यं द्वे रोगाभावस्य । “आमयस्याभावः अनामयम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ।” चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया द्वे रोगप्रतीकारस्य । “रुजः प्रतिक्रिया निरसनं रुक्प्रतिक्रिया ।” भेषजं औषधं भैषज्यं “भेषजं भेषं रोगं जयति भेषजम् ।” अगदः जायुः पञ्चौषधस्य । अगदसाहचर्याजायु-रुदन्तः पुंसि ॥ ५० ॥ रुक् रुजा उपतापः रोगः व्याधिः गदः आमयः सप्त रोगमात्रस्य । तत्र रुक् जकारान्ता । रुजा टावन्ता । उभे स्त्रियौ । क्षयः शोषः यक्ष्मा त्रीणि क्षयरोगस्य । प्रतिश्यायः पीनसः द्वे पीनसरोगस्य पडसें इति ख्यातस्य । अयं मुहुर्नासाजलस्रावी । “आपीनसः प्रतिश्या स्यात्” इति रभ-



स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ॥  
 शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥  
 किलाससिध्मे कच्छ्रां तु पामपामे विचर्चिका ॥  
 कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकैः स्त्रियाम् ॥ ५३ ॥  
 व्रणो स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ॥  
 कोठो मण्डलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥  
 आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ॥

सात् प्रतिष्येत्यपि नाम ॥ ५१ ॥ क्षुत् क्षुतं क्षवः त्रीणि क्षुतः शिकेति  
 ख्यातायाः । कासः क्षवथुः द्वे कासरोगस्य “खोकला इति ख्यातस्य ।”  
 शोफः श्वयथुः शोथः त्रीणि शोथस्य “सूज इति ख्यातस्य” । पादस्फोटः  
 विपादिका द्वे पादस्फोटस्य “खोंटा फुटण्याचा रोग इति ख्यातस्य”  
 ॥ ५२ ॥ किलासं सिध्मं द्वे सिध्मस्य शिवे “श्वेतकुष्ठ” इति ख्यातस्य ।  
 कच्छ्रः पामा पामा विचर्चिका चतुष्कं स्त्रीलिङ्गं खर्जूविशेषस्य । “ओली  
 खरूज” इति ख्यातस्य । अत्र पामेत्येकं नान्तम् । पामानौ । अपरं टावन्तम् ।  
 पामे । कण्डूः “कण्डुः” । “खर्जूः खर्जूरी कीटकण्डुषु” इति हैमः । खर्जूः कण्डूया  
 त्रयं स्त्रीलिङ्गं खर्जूः “सुकी खरूज इति ख्यातायाः ।” विस्फोटः पिटकः ।  
 “विस्फोटा वटिका स्त्रियाम्” इत्यमरमालायां । वकारादिरपि विटिकेति ।  
 द्वे फोड इति ख्यातस्य । स्त्रियां तु पिटका क्षिपकावत् ॥ ५३ ॥ व्रणः ईर्मे  
 अरुः त्रीणि व्रणस्य । ईर्मे । अरुषी । यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रण  
 इत्येकम् । पुमानिति पुंस्त्वावधारणार्थं निर्देशः । कोठः मण्डलकं कुष्ठं चित्रं  
 चत्वारि कुष्ठस्य । कोठादिद्वयं मण्डलाकृतिकुष्ठस्य “गजकर्ण इति प्रसि-  
 द्धस्य ।” कुष्ठादिद्वयं श्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं अर्शः द्वे अर्शोरोगस्य  
 “मूलन्याध, अर्श” इति ख्यातस्य । “अर्शमिति क्लीबमप्यन्यत्र” ॥ ५४ ॥  
 आनाहः निबन्धः द्वे मलमूत्रनिरोधस्य “मलबद्धरोग इति ख्यातस्य ।” ग्रह-  
 णीरूक् प्रवाहिका द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रकर्षेण वहति बहु स्रवति गुदमस्यां  
 सा प्रवाहिका । “मलप्रवहणं प्रवाहिका” इति स्वामी । प्रवाहिका रूक् रोगः  
 ग्रहणी स्यादित्यन्वयो वा । ग्रहणिरितीकारहस्योऽपि । प्रच्छर्दिका वमिः



प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥

“श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्तिवन्द्रलुप्तकः ॥” (१)

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ॥

वार्ता निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

ग्लानग्लान्धू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ॥

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

“वमी वम इति पुंलिङ्गोऽपि” वमथुः त्रीणि वमनरोगस्य । तत्राद्यं द्वयं स्त्रियाम् । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा वक्ष्यन्ते । विद्रधिरुदरादौ गण्डभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियाम् । “आदिशब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका ज्ञेयाः” । ज्वरः प्रसिद्धः । मेहति मूत्रयतेऽनेन मेहः । स च रक्तमेहः शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । भगंदरो गुह्यसमीपे विस्फोटविशेषः । श्लीपदं पादवल्मीकम् । पादयोः वल्मीकमिव रोग उत्पद्यते । द्वयं श्लीपदरोगस्य वारुळ इति ख्यातस्य । केशघ्नः इन्द्रलुप्तकः द्वयं मस्तककेशरोगस्य चाई इति प्रसिद्धस्य । अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं द्वे अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं राति ददातीत्यश्मरी । स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्रविघ्नमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नायमश्मर्याः पर्याय इति केचित् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दात्पूर्वं मूर्छितान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी अगदंकारः भिषक् वैद्यः चिकित्सकः पञ्च वैद्यस्य । रोगहारिणौ । भिषजौ । वार्ताः निरामयः कल्यः त्रीणि रोगरहितस्य । कल्यस्तालव्यान्तः । “कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दत्ते निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्” इति हैमः । उल्लाघ इत्येकं रोगान्मुक्तस्य । अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येके ॥ ५७ ॥ ग्लानः ग्लान्धुः द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी विकृतः व्याधितः अपटुः आतुरः अभ्यमितः अभ्यान्तः सप्तकं रोगिणः । पामनः कच्छुरः द्वे पामायुक्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः “दद्रूणः दद्रूणः दद्रूणः” दद्रुरोगी द्वे दद्रुयुक्तस्य ।

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽस्ति वा नास्ति वेति न निश्चीयते, तत्पत्रस्यातिशैथिल्यात् ॥



दद्गुणो दद्गुरोगी स्यादशोरोगयुतोऽर्शसः ॥

वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुलचिलपिलाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ॥

उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

न्युब्जो भुमे रुजा वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ ॥

किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृक् मूर्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥

मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

दद्गुः खर्ज्जुभेदः “दाद इति प्रसिद्धा” । अशोरोगेण युतः अर्शस इत्युच्यते एकम् । वातकी वातोऽतिशयितोऽस्य । वातातीति कुगागमः इतिप्रत्ययश्च । रोगे चायमिष्यते । नेह वातवती गुहा । वातरोगी द्वे वातरोगयुक्तस्य । सातिसारः अतिसारकी द्वे अतिसारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ क्लिन्नाक्षः चुलः चिलः पिलः चत्वारि क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य तस्य पुंसः “चिपडा इति ख्यातस्य” । अमी चुलचिलपिलास्त्रयः क्लिन्नेऽक्षिण च क्लेदयुक्ते नेत्रेऽपि वर्तन्ते “चिपडे डोले इति ख्यातेषु” । उन्मत्तः उन्मादवान् द्वे उन्मादयुक्तस्य । उन्मादो वात-पित्तादिकृतश्चित्तविभ्रमः । श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी त्रीणि कफयुक्तस्य ॥ ६० ॥ रुजा रोगेण शुभ्रो वक्रपृष्ठोऽधोमुखस्तत्र न्युब्ज इत्येकम् । वृद्धनाभिः तुन्दिलः “तुण्डिलः” तुन्दिभः “तुण्डिभः” त्रीणि वातादिनोन्नतनाभेः । किलासी सिध्मलः द्वे सिध्मयुक्तस्य “शिब्या इति ख्यातस्य” ॥ अन्धः अदृक् द्वे दृष्टिहीनस्य “अंधळा इति ख्यातस्य” । अदृशौ । मूर्छालः मूर्तः मूर्च्छितः त्रीणि मूर्छायुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं तेजः रेतः बीजं वीर्यं इन्द्रियं षट् रेतसः । मायुः पित्तं द्वे पित्तस्य । मायुरुदन्तः पुंसि । कफः श्लेष्मा द्वे कफस्य । श्लेष्माणौ । त्वक् असृग्धरा “असृग्धारेत्येके” द्वे चर्मणः । त्वचौ । त्वच इत्यदन्तः । त्वचेति टावन्तश्चान्यत्र ॥ ६२ ॥ पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यं आमिषं षट् मांसस्य । उत्तमं शुष्कमांसं वल्लूरं “वल्लुरमिति ह्रस्वोकारमपि” त्रीणि शुष्कमांसस्य । तत्र वल्लूरं त्रिषु । वल्लूरा ॥ ६३ ॥ रुधिरं असृक् लोहितं असं रक्तं क्षतजं शोणितं सप्त रक्तस्य । असृजी । बुक्का “बूक्का” अग्रमांसं द्वे हृद-यान्तर्गतपद्माकारमांसभेदस्य काळीज इति ख्यातस्य । तदेव हृदयम् । उक्तं



पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ॥

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वह्नूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

रुधिरेऽसृक्लोहितासरक्तक्षतजशोणितम् ॥

बुक्काग्रमांसं हृदयं हन्मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा ॥

तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

अन्त्रं पुरीतत् गुल्मस्तु ग्रीहा पुंस्यथ वस्त्रसा ॥

स्नायुः स्त्रिया कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

च । “पन्नकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विषया-  
यतनं महत्” इति । बुक्का स्त्री । बुक्काग्रमांसमिति समस्तमपि । हृदयं हृत्  
द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं समानार्थमित्येके । हृदी हन्दि । मेदः  
वपा वसा त्रीणि मांसजन्यस्नेहस्य । चरबी मांसे इति ख्यातस्य । मेदसी  
॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः शिरो ग्रीवाशिरा । या पश्चात्स्थिता ग्रीवाशिरा सा मन्ये-  
त्युच्यते एकम् । नाडी धमनिः शिरा त्रयं शिरायाः “नाडी इति ख्यातायाः”  
सिरेति दन्त्यादिरपि । “कृदिकारादक्तिनः” इति डीषि धमनीत्यपि । तिलकं  
क्लोम द्वे मांसपिण्डविशेषस्य पुष्फुस इति ख्यातस्य । क्लोममित्यदन्तमपि ।  
मस्तिष्कं “मस्तिकम्” । “अथ मस्तिको मस्तुलिङ्गोऽपि” इति त्रिकाण्डशेषः ।  
गोर्दं “गोदः” द्वे मस्तकसंभूतघृताकारस्नेहस्य “गोदं मेदू” इति  
ख्यातस्य । किट्टं मलः द्वे कर्णादिगतमलस्य । “वसा शुक्रमसृक् मज्जा  
कर्णविष्णूत्रविष्णखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्नेदो द्वादशैते नृणां मलाः” ॥ ६५ ॥  
अन्त्रं “आन्त्रमित्यपि मनोरमायुक्तम्” । पुरीतत् पुरीं शरीरं तनोतीति ।  
द्वे अन्त्रस्य “आंतडं इति ख्यातस्य” । पुरीतती पुरीतन्ति । “पुरीतदस्त्रि-  
याम्” इति वाचस्पतिकोशात्पुंस्यपि । गुल्मः ग्रीहा द्वे वामकुक्षिस्थमांसपि-  
ण्डविशेषस्य । ग्रीहानौ । “ग्रीहाशब्दष्टावन्तोऽपि” । वस्त्रसा स्नायुः द्वे अङ्गप्र-  
त्यङ्गसन्धिवन्धनरूपायाः स्नायोः शिरा इति ख्यातायाः । कालखण्डं यकृत्  
द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य ॥ ६६ ॥ सृणिका “सृणीका” स्यन्दिनी  
लाला त्रीणि लालायाः लाल इति ख्यातायाः । स्यन्दिनी दन्त्यादिः ।



सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥

( “नासामलं तु सिंघाणं पिञ्जुषं कर्णयोर्मलम् ॥ ” ) (१)

मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियौ ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ॥

शिरोस्थानि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थानि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ॥

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

“दूषिकेत्येकं नेत्रयोर्मलस्य” उकीर पू इति ख्यातस्य । दूषिका दीर्घमध्यापि । दूषिर्दूषी चेत्यप्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकं नासामलस्य । सिंहाणं सिंहानं चेत्यपि । “पिञ्जुष इत्येकं कर्णमलस्य” । मूत्रं प्रस्रावः द्वे मूत्रस्य । उच्चारः अवस्करः शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीषं गूथं वर्चस्कं विष्ठा विद् नव विष्ठायाः । “उच्चार्यते त्यज्यते इत्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यत इत्यवस्करः ।” गूथं वर्चस्कं पुंसि क्लीबे च । शकृती । “विद् तालव्यमूर्धन्यान्त्यः । विशौ । विषौ । गूथं पुरीषं वर्चस्कमित्यपि पाठः” । कर्परः कपालः द्वे शिरोस्थिखण्डस्य । कपालमस्त्रियाम् । कीकसं कुल्यं अस्थि त्रीणि अस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥ कङ्काल इत्येकं शरीरगतास्थिपञ्जरस्य “सांगाडा, पिंजरा इति ख्यातस्य” । कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिदण्डस्य “कणा इति ख्यातस्य” । करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिसंघस्य । करोटीति डीषन्तापि । यदाह पुष्पदन्तः । “नृकरोटीपरिकरः” इति पर्शुकेत्येकं पार्श्वगतास्थनि “वर्गडी इति ख्याते” ॥ ६९ ॥ अङ्गं प्रतीकः अवयवः अपघनः चतुष्कं देहावयवस्य । कलेवरं गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः । विविधं सुखादि गृह्णाति । विविधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा ॥ ७० ॥ कायः देहः मूर्तिः तनुः तनूः द्वादश देहस्य । वपुषी । वर्ष्मणी । तन्वौ । पादाग्रं प्रपदं द्वे पादाग्रस्य चवडा इति ख्यातस्य । पादः । “पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च” इति कोश-



पादाग्रं प्रपदं पादः पदद्विश्ररणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥  
 तद्वन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥  
 जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥  
 सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वंक्षणः ॥  
 गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥  
 कटो नाश्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुब्जती ॥  
 पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥  
 कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने ककुन्दरे ॥

न्तरै । पत् अङ्घ्रिः चरणः चत्वारि चरणस्य । दान्तः पत् । “पदोऽङ्घ्रिरिति पाठे अदन्तः पदशब्दः” ॥ ७१ ॥ तद्वन्थी पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रन्थिविशेषौ घुटिके गुल्फाविति चोच्येते द्वयं “पायांचा घोंटा इति ख्यातस्य ।” घुटिके स्त्रियाम् । द्वित्वाद्विवचनम् । न तु नित्यम् । तयोः गुल्फयोरधः प्रदेशः पार्ष्णिरित्येकं खोंट इति ख्यातस्य । “पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्यात् ध्वजिनीकटौ” इति तु रन्तिदेवः । जङ्घा प्रसृता द्वे जङ्घायाः पोटी इति प्रसिद्धायाः । जानु ऊरुपर्व अष्ठीवत् त्रयं जानूरुसन्धेः “ढोंपर गुडघा इति ख्यातस्य” । तत्राष्ठीवदस्त्रियाम् । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्ठीवन्तौ ॥ ७२ ॥ सक्थि ऊरुः द्वे जानूपरिभागस्य “मांडी इति ख्यातस्य ।” ऊरुरूपरिभागः सक्थीति कचिद्भेदो दृश्यते । तस्योरोः सन्धिः वंक्षण इत्येकम् । गुदं अपानं पायुः त्रीणि विष्टानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदन्तः ना पुमान् । वस्तिरित्येकं स्त्रीपुंसलिङ्गं नाभेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कट इत्युच्यते स पुमान् । एकम् । कटिः “कटीति ङीष्न्तापि ।” श्रोणिः “श्रोणी” ककुब्जती त्रयं स्त्रीलिङ्गं कट्याः । “ककुद्दृषांस इव मांसपिण्डः सोऽतिशयितोऽस्यां ककुब्जती ।” स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः तस्याः पश्चाद्भागो नितम्ब इत्येकम् । निभृतं तम्यते कामुकैः नितम्बः । “तस्य कांक्षायाम्” । जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः पुरोभागे । “जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि” इति । “वांदन ओंटी इति ख्याते” ॥ ७४ ॥ नितम्बस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौ गतौ ककुन्दरे स्याताम् । “ककारादिरपि” एकम् । द्वयहीने क्लीबे । द्वित्वमनित्यम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ द्वे कटिस्थमांसपिण्डयोः ।



स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

भगं योनिर्दयोः शिशो मेंद्रो मेहनशेफसी ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ॥

“कुले इति ख्यातयोः । कटिः तस्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ कटिप्रोथौ । “स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पूलका” इति रभसः । कटिप्रोथाविति नामद्वयं वा । “प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कट्याम्” इति हैमः । वक्ष्यमाणयोर्भगे शिश्वे च उपस्थ इत्येकम् ॥ ७५ ॥ भगं योनिः द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य । द्वयोरित्यस्य योनिनान्वयः । शिश्वः मेंद्रः मेहनं शेफः “शेपः” चत्वारि शिश्वस्य । मेंद्रमित्यपि पाठः । मुष्कः अण्डकोशः “मूर्धन्यान्तोऽपि” । वृषणः त्रीण्यण्डकोशस्य “आण्डकुली इति ख्यातस्य” । पृष्ठवंशाधरे त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं इत्येकं “माकडहाड इति ख्यातस्य” ॥ ७६ ॥ पिचण्डः “पिचिण्डः” कुक्षिः जठरं उदरं तुन्दं पञ्च जठरस्य । तत्र पिचण्डकुक्षी पुंसि । जठरं विकल्पेन पुंसि । “जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिषु” इति मेदिनी । स्तनः कुचः द्वे वक्षोजस्य । चूचुकं कुचाग्रं द्वयं स्तनाग्रस्य । “चूचुको ना कुचाननम्” इति रत्नकोशः । “चूष्यते पीयत इति चूचुकम् ।” क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥ उरः वत्सम् । “पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि” इति रुद्रः । वक्षः पञ्च वक्षसि । तत्र क्रोडं न ना किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां तु क्रोडा । तनोः शरीरस्य चरमं पश्चाद्भागः पृष्ठमित्येकम् । स्कन्धः । “स्कन्धः प्रकाण्डे कार्येऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च” इति हैमः । भुजशिरः अंसः त्रीणि भुजशिरसः “खांदा इति ख्यातस्य ।” तस्य स्कन्धस्य संधी जत्रुशब्दवाच्यौ एकं “नपुंसकम्” ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं कक्षः द्वे कक्षस्य । तयोरधोभागः पार्श्वमित्येकम् । मध्यमं अवलग्नं मध्यः



मध्यमं चावलमं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ॥

मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ॥

त्रीणि तनुमध्यस्य माज, कमर इति ख्यातस्य । अस्त्रीति मध्यमादिश-  
ब्दत्रयेऽप्यन्वेति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः  
बाहुः बाहः । “बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्” इति दामोदरः । “बाहो बाहुरिति  
स्मृतः” इति देशिकोशः । प्रवेष्टः दोः चत्वारि भुजस्य । “स्त्रियां तु भुजा  
बाहा ।” दोषौ । शसादौ दोषः दोष्णेत्यादि । “दोर्दोषा च भुजो बाहुः  
पाणिर्हस्तः करस्तथा” इति धनंजयात् । दोषेति टाबन्तोऽपि वर्तते । कफोणिः  
कफणिः । “कफोणिः कफणिर्द्वयोः” इति शब्दार्णवः । कूर्परः “कर्परः” द्वे  
कौपर इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरिभागे प्रगण्ड इत्येकम् । तस्य कूर्प-  
रस्याधोभागे प्रकोष्ठ इत्येकम् ॥ ८० ॥ पाणिप्रकोष्ठसन्धिर्मणिवन्धः तमारभ्य  
कनिष्ठापर्यन्तं करस्य मांसलो बहिर्भागः करभ इत्युच्यते एकम् । पञ्चशाखः  
पञ्च शाखा इवाङ्गुलयोऽस्य । शयः शमः । “पाणिः शमः शयो हस्तः” इत्य-  
मरमाला । पाणिः त्रीणि करस्य । तर्जनी प्रदेशिनी “प्रदेशिनीत्यपि”  
द्वे अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः ॥ ८१ ॥ अङ्गुली करशाखा द्वे अङ्गुलीमात्रस्य । ता  
अङ्गुल्यः क्रमेण अङ्गुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमा अनामिका । न नामग्रहणं योग्य-  
मस्याः । ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते । कनि-  
ष्ठिका इति संज्ञाभिरुच्यन्ते एकैकम् । तत्राङ्गुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनी  
तत्स्वरूपदर्शनार्थमिह पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः “पुनर्भवः”  
कररुहः नखः नखरः चत्वारि नखस्य । नखरः पुंसि क्लीबे च । “नखरं  
त्रिषु” इति अमरमाला । तर्जन्यादिभिस्त्रिभिरङ्गुलीभिर्युतैः ऽङ्गुष्ठे विस्तृते  
प्रादेशादयः क्रमात्स्युः । “प्रदेश इति ह्रस्वादिरपि” एकैकम् । तथा हि ।



प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥

स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ॥

तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेशः । एवं मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तारे तालः । अनामिकायुतेऽङ्गुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥ कनिष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते वितस्तिः द्वादशाङ्गुलः । द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । “प्रमाणे मात्रच” । “द्विगोर्नित्यम्” इति तस्य लुक् । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः” इत्यच् प्रत्ययः । द्वे । साहचर्याद्वितस्तिः पुंसि । स्त्रियामिति सुभूतिः । चपेटः चर्पटः । “चर्पटः स्फारविपुले चपेटे चर्पटेऽपि च” इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । प्रतलः प्रहस्तः त्रीणि विस्तृताङ्गुलिके पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चेत्संहतलः स्यात् । सिंहतल इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र संहतलप्रतलावित्यविसर्गपाठः । प्रतते प्रश्लिष्टे वा तलेऽत्र प्रतलः । निकुञ्जो निःशेषेण कुञ्जीकृतः पाणिः प्रसृतिः स्यात् । प्रसृत इति पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृतमस्येति विग्रहः । “प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेङ्गिते त्रिषु । अर्धाञ्जलौ तु पुँलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता” इति मेदिनी । एकम् । द्वौ द्वौ प्रसृती संहतौ चेदञ्जलिरित्येकं पुंसि ॥ ८५ ॥ विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे हस्त इत्येकम् । अयं चतुर्विंशत्यङ्गुलमितो ज्ञेयः । स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः रत्निरित्येकं “मुँढा हात इति ख्यातस्य । सरत्निरित्यापि स्त्रियामपि ।” निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः अरत्निरित्येकं स्त्रियाम् । अरत्निः पुमानपि । “नारत्निः कफणौ हस्ते प्रकोष्ठे वितृताङ्गुलौ” इति रुद्रविश्वप्रकाशौ । मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति ज्ञापितम् ॥ ८६ ॥ तिर्यक्ततयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरन्तरं व्यामः । ऊर्ध्व-



ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्दरेत्यपि ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ॥

क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी

अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः ॥ ९० ॥

रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ॥

विस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषमित्येकं  
त्रिषु । स्त्रियां तु पौरुषी । दोःपाणिरिति सविसर्गपाठोऽपि ॥ ८७ ॥ कण्ठः  
गलः द्वे “ग्रीवाग्रभागस्य गौकनली गौकटी नरडी इति ख्यातस्य ।” ग्रीवा  
शिरोधिः । शिरः धीयतेऽस्याम् । “कर्मण्यधिकरणे च” इति अधिकरणे किप्र-  
त्ययः । कन्धरा त्रीणि “मान इति ख्यातस्य ।” शिरोधिरपि स्त्री । सा  
ग्रीवा तिसृभी रेखा भिविंशिष्टा कम्बुग्रीवा स्यादित्येकम् । अवटुः घाटा कृका-  
टिका त्रीणि ग्रीवाशिरःसन्धेः पश्चाद्भागस्य । “ग्रीवायामुन्नतभागस्य घाटी  
इति ख्यातस्येति केचित् ।” तत्रावटुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्त्रं आस्यं वदनं तुण्डं  
आननं लपनं मुखं सप्त मुखस्य । आस्यन्ते वर्णा येन अस्यते प्रासो वाऽ-  
स्मिन् तदास्यम् । ण्यत् । “मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्”  
इति शाश्वतः । घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा । नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वे  
दारुणि स्त्रियाम् । नसा नस्या । “घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च  
नासिका” इति साहसाङ्कः । नासिका । पञ्च नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठः  
अधरः रदनच्छदः दशनवासः चत्वारि ओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ ।  
केचिदुपरिवर्त्योष्ठः अधोवर्त्यधर इति मन्यन्ते तदयुक्तम् । अधरोष्ठः बिम्बोष्ठी-  
त्यादिप्रयोगदर्शनात् । चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागे । गण्डः  
कपोलः द्वे कपोलस्य “गाल इति ख्यातस्य ।” तत्रापि नेत्रकपोलमध्यदेशो  
गण्ड इति ग्रन्थान्तरम् । ताभ्यां कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुरित्येकम् ।  
हनुः पुंस्यपि । प्रायेण स्त्रियाम् । तत्परो हनुरिति ओकारघटितपाठोऽपि  
॥ ९० ॥ रदनः दशनः दन्तः रदः चत्वारि दन्तस्य । तालु काकुदं द्वे तालुनः ।



रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥

ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ॥

दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ॥

रसज्ञा रसना । तालव्या अपि दन्त्याश्चेत्यादौ जिह्वायां रसना तथेत्युक्तेः  
रसनाशब्दो दन्त्यतालव्यमध्यः । रसनमिति क्लीबमपि । “रसनं स्वदने ध्वनौ  
जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्” इति मेदिनी । जिह्वा त्रीणि जिह्वायाः । प्रान्ता-  
विति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्किणी स्याताम् । ईवन्तस्य स्त्रियामे-  
कवचनम् । नान्तस्य क्लीबे वा द्विवचनमेतत् । सृक् इति इदन्तस्य क्लीबे  
द्विवचनं वा । सृक्किण्यां सृक्कि सृक्क चेति शब्दभेदात् । “सृक्केति नान्तस्य  
क्लीबे सृक्कणीति पाठः । कवयुक्तमिति मते तु । यथा सृक्किणी स्त्रियाम् ।  
सृक्कि नान्तमिदन्तं च । सृक्केति नान्तम् । सृक्कसृक्कमदन्तं चेत्यन्यत्र” एकम्  
॥ ९१ ॥ ललाटं अलिकं गोधिः त्रीणि भालस्य । “अलिकं ह्रस्वदीर्घम-  
ध्यम्” इति राजदेवः । गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ एकम् । भ्रूः ।  
नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्च इत्येकम् । “कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकैतवे”  
इति कोशान्तरम् । अक्षः कनीनिका मध्यगतकृष्णमण्डलं तारकेत्युच्यते  
एकम् ॥ ९२ ॥ लोचनं नयनं नेत्रं ईक्षणं चक्षु अक्षि दृक् दृष्टिः अष्टौ नेत्रस्य ।  
चक्षुषी । दृशौ । अस्रु नेत्राम्बु रोदनं अस्रं अश्रु पञ्च नेत्रोदकस्य । अस्रु  
दन्त्यमध्यम् । अन्त्यं तालव्यमध्यम् । अस्रमदन्तं दन्त्यमध्यम् । “तालव्यमध्य-  
मपि” ॥ ९३ ॥ नेत्रयोरन्तौ अपाङ्गौ एकम् । अपाङ्गेन दर्शने चेष्टायां कटाक्ष  
इत्युच्यते । “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च” इति विश्वः । कर्णः  
शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः षट् कर्णस्य । स्त्रीति विशेषविधानात्  
संकरो निर्दोषाय । श्रवसी ॥ ९४ ॥ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा मस्तकः



चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥

तद्वन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकैः ॥ ९६ ॥

कवरी केशवेशोऽथ धम्मिलः संयताः कचाः ॥

शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥

वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ॥

पञ्च शिरसः । ना पुमान् । चिकुरः चिकूरः । “कुन्तला मूर्द्धजास्त्वसाश्चिकूराश्चिकुराः कचाः” इति दुर्गः । कुन्तलः वालः कचः केशः शिरोरुहः षट् केशस्य ॥ ९५ ॥ कैशिकं कैश्यं द्वे तद्वन्दे केशानां समूहे । अलकाः चूर्णकुन्तलाः द्वे कुटिलकेशानाम् । ते अलकाः ललाटे लम्बमानाः भ्रमरकाः स्युः । काकपक्षः शिखण्डकः शिखण्डिकः शिखाण्डकः । “शिखाण्डकशिखण्डिकौ” इति वाचस्पतिसुभूती । “शिखण्डो बर्हचूडयोः” इति मेदिन्याम् । द्वे कुमारचूडायाः ॥ ९६ ॥ कवरी केशवेशः द्वे केशबन्धरचनायाः । कवरी स्त्री । संयताः मौक्तिकदामादिवद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल्ल इत्येकं “बुचडा इति ख्यातस्य ।” शिखा चूडा केशपाशी त्रीणि शिखायाः । केशपाश्या । सटा जटा द्वे व्रतिनः शिखायाम् ॥ ९७ ॥ वेणिः प्रवेणी द्वे सर्पाकाररचितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । प्रवेणिरित्यपि । “प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योः” इति मेदिनी । शीर्षण्यः शिरस्यः द्वे विशदे निर्मले केशे । कचादित्यर्थप्रधानो निर्देशः । तेन कचपर्यायात् परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहवाचिन इत्यर्थः । यथा कचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुन्तलहस्तः ॥ ९८ ॥ तनूरुहं रोम लोम त्रयं रोम्णः । पुंमुखे पुंसो वक्त्रे तस्य रोम्णो वृद्धौ सत्यां तद्रोम श्मश्रु स्यात् एकं “दाढी इति ख्यातस्य” । श्मश्रुणी । आकल्पः वेषः । वेश इति तालव्यान्तोऽपि । “वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च” इति मेदिनी । नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं पञ्च अलङ्कृतस्य शोभायाम् । “नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे” इति हैमः । नेपथ्यशब्दः पुंस्यपि । “नेपथ्यः



आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥  
 दशैते त्रिष्वलङ्कर्ताऽलङ्कारिण्यश्च मण्डितः ॥  
 प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥  
 विभ्राद् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलङ्किया ॥  
 अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥  
 मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम् ॥  
 चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥  
 वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥  
 कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥  
 ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याललन्तिका ॥

स्यादलङ्कारे रङ्गज्यायां नपुंसकम्” इति मेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मादि द्वयमलङ्करणस्य वा ॥ ९९ ॥ एते अलङ्कर्तादयः वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । अलङ्कर्ता अलङ्कारिण्यः द्वे अलङ्कर्तरि । अलङ्कर्तुं शीलमस्यालङ्कारिण्यः । मण्डितः प्रसाधितः अलङ्कृतः भूषितः परिष्कृतः “परिष्कृतः” पञ्च अलङ्कृतस्य ॥ १०० ॥ विभ्राद् भ्राजिष्णुः रोचिष्णुः त्रयमतिशयेन शोभमानस्य । विभ्राजौ । भूषणं अलङ्किया द्वे भूषणक्रियायाः । “भूषा तु स्यादलङ्कियेत्यपि पाठः ।” अलङ्कारः आभरणं परिष्कारः “परिष्कारः” विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं पञ्चालङ्कारस्य । मुकुटं “मुकुटं” किरीटं द्वे किरीटस्य । “तत्र किरीटं पुंसि क्लीबे च ।” चूडामणिः शिरोरत्नं द्वे शिरोमणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतो नायकमणिः तरलः स्यात् पदक इत्यादिख्यातस्य एकम् ॥ १०२ ॥ वालपाश्या पारितथ्या द्वे सीमन्तभूषणस्य । “स्वामी तु प्रथमं वालं बंधनं मुक्तावलीनामित्याह । पारितस्तथाभूतैव पारितथ्या ।” पत्रपाश्या ललाटिका द्वे ललाटभूषणस्य । कर्णिका कर्णस्यालङ्कारेऽर्थे । “कर्णललाटात्कनलङ्कारे” इति कन् । कर्णिका कर्णभूषणमिति । तालपत्रं “ताडपत्रं” द्वे ताडङ्कस्य तानवड इति ख्यातस्य । कुण्डलं कर्णवेष्टनं द्वे कर्णिका स्त्रीभिरेव धार्यते । इदं पुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ ग्रैवेयकं कण्ठभूषा द्वे ग्रीवाभरणस्य । “ग्रैवेयं ग्रैवं चेत्यन्यत्र” । लम्बनं ललन्तिका



स्वर्णैः प्रालम्बिकाऽथोरः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिका ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ॥

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा स्यात्कङ्कणं करभूषणम् ॥

स्त्रीकट्या मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥

क्रीवे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ॥

द्वे आनाभिलम्बितकण्ठिकायाम् । सैव ललन्तिका स्वर्णैः कृता प्रालम्बिका स्यात्  
एकम् । सैव ललन्तिका मौक्तिकै रचिता चेदुरःसूत्रिकेत्येकम् ॥ १०४ ॥  
हारः । ह्रियते मनोऽनेनेति । अथवा हारयति मनः । मुक्तावली “द्वे मुक्ता-  
हारस्य ।” असौ मुक्तावली शतयष्टिका शतलतिका चेत् देवच्छन्दः एकम् ।  
देवच्छन्दौ । यष्टिभेदाल्लतानां भेदात् गुच्छादयो हारभेदाः स्युः । “गुत्स-  
गुत्सार्धगोस्तना इत्यपि पाठः ।” ते यथा । द्वात्रिंशद्यष्टिको गुच्छः । चतु-  
र्विंशतियष्टिको गुच्छार्धः । चतुर्यष्टिको गोस्तनः ॥ १०५ ॥ द्वादशयष्टिको-  
ऽर्धहारः । विंशतियष्टिको माणवकः । एकयष्टिका एकावली । सैवैकावली  
सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता नक्षत्रमाला स्यात् एकैकम् ॥ १०६ ॥ आवा-  
पकः पारिहार्यः कटकः वलयः चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य “पोंची इत्यादि-  
ख्यातस्य ।” केयूरं अङ्गदं द्वे प्रगण्डभूषणस्य “बाहुवटे, बाजुबंद इति  
ख्यातस्य ।” के बाहुशिरसी यौति केयूरम् । “यु मिश्रणे” । अङ्गुलीयकं  
ऊर्मिका द्वे अङ्गुल्याभरणस्य आंगुठी इति ख्यातस्य ॥ १०७ ॥ ऊर्मिकैव  
रामनामाद्यक्षरयुता चेदङ्गुलिमुद्रेत्येकम् । कङ्कणं करभूषणं द्वे मणिबन्धभूष-  
णस्य “कांकणं इति ख्यातस्य” । “कङ्कणो ना प्रतिसरः” इति रत्नकोशः ।  
मेखला कांची “कांचिः” सप्तकी रशना “दन्त्यमध्यापि” ॥ १०८ ॥  
सारसनं पञ्च स्त्रीणां कटिभूषणस्य “दाब, कंबरपट्टा” इति ख्यातस्य । “एक-



पादाङ्गुदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्नकं च नवाम्बरम् ॥

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ॥

यष्टिर्मेवेत्काञ्ची मेखला त्वष्ट्यष्टिका । रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविं-  
शक इति भेदास्त्वह नोक्ताः ।” शृङ्खलमित्येकं पुंसः कटिभूषणस्य “कड-  
दोरा इति ख्यातस्य ।” शृङ्खला शृङ्खलः । पादाङ्गुदं तुलाकोटिः “तुला-  
कोटी” मञ्जीरः “मञ्जीलः” नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः पादकटकः पद्मं  
नूपुरस्य “तोरड्या पैजण इति ख्यातस्य । हंसकादिद्वयं पादकटकस्य वाले  
इति ख्यातस्येति मतम् ।” तुलाकोटिः स्त्री । मञ्जीरो न स्त्रियाम् । किङ्किणी  
किङ्किणिः कङ्कणी । “कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका” इति भागुरिः ।  
क्षुद्रघण्टिका द्वे घागरी “घुंगुर” इति ख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं वस्त्राणां  
योनिः कारणम् । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणां चातुर्विध्यमिति भावः ।  
क्षौमादित्येतद्विना वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्ता दश त्रिषु । तन्नकं चेति  
चकारादेकादशं तन्नकं च त्रिषु । वक्ष्यमाणदुकूलसाहचर्यात्क्षौमं क्लीबमेव ।  
त्रिष्वित्येके ॥ ११० ॥ त्वगादिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादि वस्त्रं  
वाल्कं ज्ञेयम् । क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमम् । आदिना शाणमित्यादि  
एकं त्वङ्गयस्य । फालं कार्पासं बादरं त्रीणि फलविकारस्य कार्पासवस्त्रस्य ।  
कृमीणामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुङ्कुलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्मादुत्थं कौशेयं  
स्यात् । मृगरोमजं वस्त्रं राङ्गवमित्येकम् । “अत्र मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यं  
तेन कम्बलाद्यपि” ॥ १११ ॥ अनाहतं निष्प्रवाणि तन्नकम् । तन्नाद-  
चिरापहतम् । नवाम्बरं चत्वारि नूतनवस्त्रस्य कोरं वस्त्र इति प्रसिद्धस्य ।  
निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकाऽऽत् निष्प्रवाणि । धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं यत्त-  
दुद्गमनीयमित्येकम् । “युगमित्यविवक्षितम्” ॥ ११२ ॥ यद्धौतं कौशेयं



क्षौमं दुकूलं स्याद्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥

दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ॥

निचोलः प्रच्छदपटः समौ रलककम्बलौ ॥ ११६ ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके ॥

तत्पत्रोर्णैकम् । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकं तन्महाधनमित्येकम् । त्रिलिङ्गम् ।  
क्षौमं दुकूलं द्वे पटवस्त्रस्य “पाटाव इति ख्यातस्य ।” निवीतं प्रावृतं द्वे  
प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्तयोः प्रान्तयोः दशाः स्युः । एकं  
स्त्रीलिङ्गं बहुवचनान्तं च नित्यम् । वस्तयो द्वयोरिति पाठे तु दशाः  
वस्तयः द्वे वस्त्रप्रान्तयोः । तत्र स्त्रियां बहुत्वे दशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वे च  
वस्तयः । “दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति । वस्तिर्द्वयोर्निरूहे  
नाभ्यधो भूम्नि दशासु च” इति मेदिनी । दैर्घ्यं आयामः आरोहः “आनाह  
इति रामाश्रमीकारः ।” त्रयं वस्त्रादैर्दैर्घ्यस्य “लांगी इति ख्यातस्य ।”  
परिणाहः विशालता द्वे विस्तरस्य “रुंदी” इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटच्चरं  
जीर्णवस्त्रं द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः “लक्तक इत्यपि” कर्पटः द्वे जीर्णवस्त्र-  
खण्डस्य “फडके, छाटी इति ख्यातस्य ।” वस्त्रं आच्छादनं वासः चैलं  
“चेलं । चेलोऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसन इति विश्वः ।” वसनं अंशुकं  
पटु वस्त्रस्य । “अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः” इति रभसः ॥ ११५ ॥  
सुचेलकः पटः द्वे शोभनवस्त्रस्य । तत्र पटोऽस्त्री । वराशिः “वरासिः ।  
वरासिः स्यात्खड्गवरे वरासिः स्थूलशाटक इति दंत्यान्तेषु रभसः ।” स्थूल-  
शाटकः द्वे स्थूलवाससः । निचोलः निचुलोऽपि । “निचुलस्तु निचोले  
स्यात्” इति मेदिनी । प्रच्छदपटः द्वे येन वीणाडोलिकादिकं किमपि पिधी-  
यते तस्य । रलकः कम्बलः द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥ अन्तरीयं उपसंव्यानं  
परिधानं अधोऽशुकं चत्वारि परिहिते वाससि । “अधोदेहभागस्यांशुकं  
अधोऽशुकम् ।” प्रावारः “प्रावरः” उत्तरासङ्गः बृहतिका ॥ ११७ ॥



द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

✓ अधोरुक् वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् ॥

स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्कैरिणी च सा ॥ १२० ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

संव्यानं उत्तरीयं पञ्च वामस्कन्धे यद्वार्यते तस्य उत्तरीयस्य । “उत्तरस्मिन् देहभागे आसज्जत इत्युत्तरासङ्गः” । चोलः कूर्पासकः द्वे स्त्रीणां स्तनादि-  
पिधायकस्य कञ्चुकीति प्रसिद्धस्य । गौरादित्वात् डीषि चोलीत्यपि । कूर्परे  
आस्ते कूर्पासकः । पुंसि क्लीबे च । “कूर्पासस्त्वर्धचोलकः” इति हारावलिः ।  
हिमानिलयोर्निवारणं यस्मात्तादृशे प्रावरणे नीशार इत्येकं “रजई दुलई दुलई  
लेप इत्यादिख्यातस्य” । नितरां शीर्यते हिमानिलावत्रानेन वा । “गौरिवा-  
कृतनीशार इति” प्रयोगः ॥ ११८ ॥ यद्वरस्त्रीणां अधोरुक् अधोरुपिधायिकं  
वस्त्रं तच्चण्डातकं स्यात् एवं “परकर, लहंगा इति ख्यातस्य” । ऊर्वोरर्धमधोरु  
तत्र स्थितत्वाल्लक्षणया वस्त्रमप्यधोरु । स्वार्थे कन् । यत् आप्रपदं पादाग्रपर्यन्तं  
प्राप्नोति वस्त्रादि तत् आप्रपदीनम् । त्रिषु एकम् ॥ ११९ ॥ वितानं उल्लोचः  
द्वे आतपाद्यपनयार्थमुपरिवद्धस्य चन्द्रकाख्यस्य वाससः “चांदवा इति  
ख्यातस्य ।” पुंसि वितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितगृहे  
एकम् । “दूष्यमिति तालव्यमध्यमपि” । आद्यशब्दात्पटकुटी “डेरा राहुटी  
तंबु” इत्यादि । प्रतिसीरा जवनिका “यमनिका” तिरस्कैरिणी । “तिर-  
स्कारिणी तिरस्कियतेऽनया ।” त्रयं जवनिकायाः पडदा “कनाथ” इति  
ख्यातायाः ॥ १२० ॥ परिकर्म अङ्गसंस्कारः द्वे कङ्कुमादिना शरीरे संस्कारमा-  
त्रस्य । परिमलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म । प्रतिकर्मेति कचित्पाठः । मार्ष्टिः  
मार्जना मृजा प्रोक्षणादिना देहनिर्मलीकरणस्य । उद्वर्तनं उत्सादनं द्वे पिष्टा-



स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् ॥

अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ॥

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्वीकपीतने ॥

रक्तसङ्कोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

दिना शरीरमलापकरणस्य । आप्लावः आप्लावः ॥ १२१ ॥ स्नानं त्रीणि स्नानस्य । चर्चा चार्चिक्यं स्थासकः त्रीणि चन्दनादिना देहविलेपविशेषस्य उटी इति ख्यातस्य । “चर्चिकैव चार्चिक्यम् । स्वार्थे ष्यञ्” । प्रबोधनं अनुबोधः द्वयं गतगन्धस्य पुनर्गन्धव्यक्तीकरणे । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना । पत्रलेखा पत्राङ्गुलिः द्वे कस्तूरिकाकेशरादिना कपोलादौ रचितपत्रवल्ल्याः । पत्राकृतिलेखा पत्रपलेखा । कलिङ्गादिदेशेषु प्रसिद्धेयम् ॥ १२२ ॥ तमालपत्रम् । तमालस्य पत्रमिव तमालपत्रम् । “तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रकेऽपि च” इति विश्वः । तिलकं चित्रकं विशेषकं चत्वारि ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकस्य । “तमालस्तिलके खङ्गे” इति विश्वात्तमाल इत्यप्यन्यत्र । अत्र द्वितीयं तिलकमिति तुरीयं विशेषकमिति च द्वे न स्त्रियां किंतु पुन्नपुंसकयोः । कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥ काश्मीरजन्म अग्निशिखं वरं बाह्वीकं “बाह्विकम् । बाह्वीकं बाह्विकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः” इति त्रिकाण्डशेषः । पीतनं रक्तं संकोचं पिशुनं धीरं लोहितचन्दनं एकादश कुङ्कुमस्य । “रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमे” इति हैमः । “सङ्कोचो मीनभेदे च बन्धे क्लीबं तु कुङ्कुमे” इति विश्वमेदिन्यौ । “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १२४ ॥ लाक्षा राक्षा जतु यावः अलक्तः द्रुमामयः षट्कं लाक्षायाः । न लक्तोऽस्मादलक्तः । द्रुमाणामामयो द्रुमामयः । लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं त्रीणि लवङ्गस्य । देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । देवयोग्यं कुसुमं वा । श्रीसंज्ञं लक्ष्मीपर्यायनामकम् । जायकम् ॥ १२५ ॥ कालीयकं कालानुसार्यं त्रयं जायकाख्यगन्धद्रव्यस्य पीतचन्दन इति



कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समार्थकम् ॥

वंशिकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

कालागुर्वगुरु स्यात्तु मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिहो यावनोऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ॥

ख्यातस्य । जयति गन्धान्तरं जायकम् । “कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदा-  
यकम्” इति व्याडिः । वंशिकं “वंशकं” अगुरु राजार्हं लोहं कृमिजं जोङ्गकम्  
॥ १२६ ॥ कालागुरु सप्तकं समार्थकम् । कृष्णागुरुणः पर्याया इत्यर्थः ।  
न गुरुर्यस्यात्तदगुरु । “अगुरुर्जोङ्गके लघौ” इति हैमादगुरुः पुंस्यपि । अगुरु-  
रिति कचित् । “लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे जोङ्गके सर्वतैजसे” इति मेदिनीकोशा-  
लोहं पुंस्यपि । अगुरु इत्यस्य यच्छब्देन संबन्धः । स्यादित्यस्य त्वन्तत्वादु-  
त्तरेण संबन्धः । यदगुरु मल्लिगन्धि सा मङ्गल्या स्यादित्येकम् । “अत्र जोङ्ग-  
कान्तानि अगुरुणः । कालागुर्वादि द्वयं कृष्णागुरुणः । त्वित्यत्र तदिति पाठ-  
स्तत्र यदगुरु मल्लिगन्धि तन्मङ्गल्येत्यर्थः” । यक्षधूपः सर्जरसः रालः सर्वरसः  
॥ १२७ ॥ बहुरूपः पञ्च धूपस्य “राल” इति ख्यातस्य । अराल इति वा ।  
“रालः सर्जरसोऽरालो धूपको वह्निवल्लभः” इति रभसः । वृकधूपः कृत्रिम-  
धूपकः द्वे अनेकपदार्थकृतधूपस्य । तुरुष्कः पिण्डकः सिहः यावनः चत्वारि  
सिंहाख्यगन्धद्रव्यस्य “ऊद” लोबान इति ख्यातस्य । “तुरुष्कः सिहके  
म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ । पायसः ॥ १२८ ॥ श्रीवासः  
वृकधूपः श्रीवेष्टः श्रीपिष्टः । “सरलद्रवश्रीपिष्टदधिक्षीरघृताह्वये” इति रभसः ।  
सरलद्रवः पञ्च सरलद्रवस्य “विशेषनामकधूप इति ख्यातस्य” । पयसो दुमस्य  
क्षीरस्य वा विकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । “पायसस्तु  
क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमानयोः” इति मेदिनी । मृगनाभिः मृगमदः कस्तूरी त्रयं  
कस्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । “मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च” इति  
माधवः । “मदो रेतसि कस्तूर्याम्” इति मेदिनी । “मुख्यराक्षत्रयोर्नाभिः पुंसि



मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

कङ्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ॥

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ॥

कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

कर्पूरागरुकस्तूरीकङ्कोलैर्यक्षकर्मः ॥

प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे" इति रमसः ।  
कोलकं कोरकम् । "कोरकोऽस्त्री कुङ्कुले स्यात्कङ्कोलकमृणालयोः" इति मेदिनी  
॥ १२९ ॥ कङ्कोलकं कोशफलं त्रीणि कङ्कोल, गवला इति ख्यातस्य । कर्पूरं  
घनसारः चन्द्रः सिताभ्रः सिताभ्र इत्यपि । हिमवालुका पञ्च कर्पूरस्य । चन्द्र-  
संज्ञश्चन्द्रपर्यायनामकः पुंसि कर्पूरः ॥ १३० ॥ गन्धसारः मलयजः भद्रश्रीः  
चन्दनः चत्वारि चन्दनस्य "मलयागरु भैलागिरि इति ख्यातस्य ।" भद्र-  
श्रियौ । तैलपर्णिकमित्येकं धवलशीतलचन्दनविशेषस्य । गोशीर्षमित्येकं  
उत्पलगन्धिचन्दनस्य । हरिचन्दनमित्येकं कपिलवर्णचन्दनस्य । एवं त्रयो भेदाः ।  
तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी । स्वार्थे कन् । "तैलपर्णगोशीर्षे गिरी  
आकरावस्य" इति स्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनं कुच-  
न्दनं पञ्च रक्तचन्दनस्य । "तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यास्ति । अञ्च डीष्  
च ।" जातीकोशं जातीफलम् । जातिकोशं जातिफलमित्यपि पाठः ।  
जातिः जाती वा । कोशं फलं इति पृथगपि । "जातिर्जातिफलेऽपि च" इति  
रमसः । "कोशोऽस्त्री कुङ्कुले पत्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशे" इति मेदि-  
नीविश्वप्रकाशौ । "फलं लाभे जातिकोशे बाणाग्रे फलकेऽपि च" इति रुद्रः । द्वे  
जायफल इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः पिण्डीकृतो लेप-  
विशेषो यक्षकर्म इत्येकम् । "कर्पूरागरुकस्तूरीकङ्कोलघुसृणानि च । एकी-  
कृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते" इति व्याडिः । घुसृणं केशरम् । अन्यत्सप-  
ष्टम् । "कुङ्कुमागरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धिरित्युक्तं नामतो



गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षिकं तु तत् ॥

यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

रचना स्यात्परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता ॥

उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

यक्षकर्मः” इति धन्वन्तरिः ॥ गात्रानुलेपनी वर्तिः वर्णकं विलेपनं चत्वारि  
गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य उटणं इति ख्यातस्य । “गात्रा-  
नुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायोऽङ्ग-  
रागकः” इति रभसात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेप-  
मात्रस्य । कर्पूरागुरुरित्यपि पाठः ॥ १३३ ॥ चूर्णं वासयोगः द्वे पटवासा-  
दिचूर्णमात्रस्य । “वासे सुगन्धिकरणे योग उपायो वासयोगः ।” भावितं  
वासितं द्वे गन्धद्रव्येण वासितस्य वस्तुनः । त्रिषु । गन्धमाल्यधूपादिभिर्यः  
संस्कारः वस्त्रताम्बूलादीनां सौरभाधानं तदधिवासनमित्युच्यते । एकम्  
॥ १३४ ॥ माल्यं माला स्रज् त्रयं मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः उपचाराद-  
न्यत्रापि प्रयोगः । केशमध्ये धृता माला गर्भक इत्युच्यते एकम् । यन्माल्यं  
शिखायां लम्बमानं तत्प्रभ्रष्टकमित्येकम् । पुरो न्यस्तं ललाटपर्यन्तं क्षिप्तं लला-  
मकमित्येकम् ॥ १३५ ॥ यन्माल्यं कण्ठादृजुलम्बि सरलं लम्बमानं तत्प्रालम्ब-  
मित्येकम् । यन्माल्यं तिर्यगुपवीतमनृजु उरसि क्षिप्तं तत् वैकक्षिकमित्येकं चतु-  
रक्षरम् । “विकक्षमुरस्तत्र भवं वैकक्षकमित्यपि ।” आपीडः शेखरः द्वे  
शिखासु न्यस्तमाल्यमात्रस्य ॥ १३६ ॥ रचना परिस्पन्दः द्वे माल्या-  
दिरचनायाः । “परिस्पन्द इत्यपि पाठः” । आभोगः परिपूर्णता द्वे सर्वो-  
पचारपरिपूर्णतायाः । उपधानं उपबर्हः द्वे उच्छीर्षस्य “उशी इति  
ख्यातस्य” । उपधीयते आरोप्यते शिरोऽत्र उपधानम् । शय्या शयनीयं  
॥ १३७ ॥ शयनं त्रीणि शय्यायाः । वदिति उत्तरेण समत्वद्योतनाय । मञ्चः



शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः ॥  
 गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥  
 समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ॥  
 प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥  
 दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृन्तकम् ॥  
 इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥  
 वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

पर्यङ्कः पल्यङ्कः खट्वा चत्वारि खट्वायाः “पलंग, वाज इति ख्यातायाः” ।  
 गेन्दुकः “गेण्डुकः गण्डूकः” कन्दुकः द्वे चेंडू इति ख्यातस्य क्रीडाकारणस्य ।  
 “गिरदी, गालउशी इति ख्यातस्येति केचित् ।” दीपः प्रदीपः द्वे दीपस्य ।  
 पीठं आसनं द्वे आसनस्य । “विष्टरः पीठमस्त्रियाम्” इति त्रिकाण्डशेषः  
 ॥ १३८ ॥ समुद्रकः संपुटकः द्वे संपुटस्य “डवा चौफुला इत्यादिख्यातस्य” ।  
 प्रतिग्राहः प्रतिग्रहः । “प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । विप्रेभ्यो विधि-  
 वदेये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे” इति मेदिनी । पतद्ग्रहः द्वे “पिकदाणी इति  
 ख्यातस्य ।” प्रसाधनी कङ्कतिका द्वे गजदन्तादिरचितायाः केशमार्जन्याः  
 फणी इति ख्यातायाः । “कङ्कतं तु प्रसाधनम्” इति क्लीबकाण्डेऽमरमाला । पिष्टातः  
 पटवासकः द्वे बुका इति ख्यातस्य चूर्णविशेषस्य ॥ १३९ ॥ दर्पणः मुकुरः  
 मुकुरः । “मुकुरः स्यान्मुकुरवदर्पणे बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे” इति मेदिनी ।  
 मङ्कुर इत्यपि केचित् । आदर्शः त्रीणि दर्पणस्य “आरसा इति ख्यातस्य” ।  
 साहचर्यादर्पणः पुंस्येव । “आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः” इत्यमरमाला । व्यजनं ताल-  
 वृन्तकं द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुरनेन व्यजनम् ॥ इति  
 मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥ संततिः गोत्रं जननं कुलम् । “कुलं जनपदे गोत्रे सजाती-  
 यगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबम्” इति कोशान्तरे । अभिजन अन्वयः वंशः  
 अन्ववायः संतानः नव वंशस्य । तत्र संततिः स्त्री । ब्राह्मणादयो वर्णाः स्युः  
 एकम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकम् । राजबीजी



( विप्रक्षत्रियविद्वद्वाश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ॥ ) (१)  
 राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥  
 महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥  
 ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥  
 आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ॥  
 विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥  
 विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ॥  
 धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥  
 धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ॥  
 दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

राजवंश्यः द्वे राजवंशोत्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः कुलसंभवः द्वे कुल-  
 मात्रोत्पन्नस्य ॥ २ ॥ महाकुलः “महाकुलः” कुलीनः । महत्कुलमस्य  
 महाकुलः महाकुले भवो माहाकुलः । कुले भवः कुलीनः । आर्यः सभ्यः  
 सज्जनः साधुः षट् सज्जनस्य । ब्रह्मचार्यादयश्चत्वारोऽपि आश्रमशब्दवाच्या  
 इत्यर्थः । “कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ सर्वत्र मैथुनत्यागो  
 ब्रह्मचर्यं तदुच्यते” इति । एकम् । वनमेव ग्रन्थः प्रदेशस्तत्र भवः वानप्रस्थः ।  
 अत्र भिक्षुर्यतिः ॥ ३ ॥ द्विजातिः अग्रजन्मा भूदेवः वाडवः विप्रः ब्राह्मणः  
 षट् ब्राह्मणस्य । वडवायां जातो वाडवः । “वडवा द्विजयोषिति” इति मेदिनी ।  
 असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मा स्यात् । तदुक्तम् ।  
 “इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । पतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र  
 उच्यते” इति । एकम् ॥ ४ ॥ विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदः  
 बुधः धीरः मनीषी ज्ञः प्राज्ञः प्रज्ञः । “प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु  
 योषिति” इति मेदिनी । संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥ धीमान् सूरिः कृती  
 कृष्टिः लब्धवर्णः विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घदर्शी द्वाविंशतिः पण्डितस्य । विद्वांसौ ।  
 विपश्चितौ । सन्तौ । ज्ञौ । संख्यावन्तौ । कृतिनौ । “संख्या विचारणास्त्यस्य  
 संख्यावान् । लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन लब्धवर्णः दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूर-

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तके एव नास्ति ॥



(“मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि ॥  
 वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि” ॥ १ ॥  
 “नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः ॥  
 चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये सांख्यकापिलौ” ॥ २ ॥) (१)  
 उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ॥  
 मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेशां त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥  
 यथा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ॥

दर्शी” । श्रोत्रियः छान्दसः द्वे वेदाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिप-  
 द्यद्वयमत्र केचित्पठन्ति । तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम् । तस्येयं बालबोधार्थं व्याख्या ।  
 मीमांसकः जैमिनीयः द्वे मीमांसाशास्त्रवेत्तुः । वेदान्ती ब्रह्मवादी द्वे वेदान्त-  
 शास्त्रज्ञस्य । वैशेषिकः औलूक्यः द्वे सप्तपदार्थवादिनः । ते च पदार्थाः ।  
 द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तेति कणादमतम् । सौगतः  
 शून्यवादी द्वे जगत्कारणं शून्यमिति मतावलम्बिनो नास्तिकस्य ॥ १ ॥ नैया-  
 यिकः अक्षपदः आक्षपादो वा द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य । प्रमाणप्रमेयसंशयविप-  
 र्ययतर्कत्यादिषोडशपदार्थवादिनः गोतमस्य । स्याद्वादिकः आर्हकः द्वे मोक्षो-  
 ऽस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति वादिनः । चार्वाकः लौकायतिकः लोकायतिको  
 वा द्वे देहात्मवादिनो बौद्धस्य । सांख्यः कापिलः द्वे तदेवेदं कार्यं जगदिति  
 मानिनः सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥ उपाध्यायः अध्यापकः द्वे “उपेत्याधी-  
 यतेऽस्मादुपाध्यायः । अध्यापयतीत्यध्यापकः” । निषेको गर्भाधानं आदिना  
 पुंसवनादि । तस्य कर्मणः कर्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् एकम् । मन्त्रो वेदस्तस्य  
 व्याख्याकृत् आचार्यः स्यात् । “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।  
 साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” इति । एकम् । व्याख्यालक्षणं तु ।  
 “पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं  
 पद्धिर्धनं मतम्” इत्युक्तम् । अध्वरे यागविषये य ऋत्विजामादेशा स व्रती ॥ ७ ॥  
 यथा यजमानः इति त्रयेणोच्यते । “आदिष्टीत्यपि पाठः” । व्रतिनौ ।  
 यष्टारौ । स यजमानः सोमवति यागे आदेशा दीक्षित इत्युच्यते एकम् ।  
 इज्याशीलः यायजूकः द्वे यजनशीलस्य । “पुनः पुनः भृशं वा यजते यायजूकः” ।

इदं पद्यद्वयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

स गीष्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधिती गुरोस्तु यः ॥

लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चित्तवानभिममिचित् ॥

विधिना “सोमेन यजेत” इत्यादियागविधायकविधिमात्रेणेष्टवान् यागं कृतवान् स यज्वा स्यात् एकम् । यज्वानौ ॥ ८ ॥ यः गीष्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवविधिना इष्टवान् स स्थपतिरित्युच्यते । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति तद्विधिः एकम् । सोमपीथी “सोमपीथी सोमपीवी” सोमपाः “सोमपः” द्वे सोमयाजिनः । सोमपीथिनौ “सर्वदाऽयम्, दीक्षितस्तु तत्कालम्” येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामा याग इष्टः स सर्ववेदाः स्यात् एकम् । “सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । सर्वं वेदयति सर्ववेदाः । विदुः लाभे” । सर्ववेदसौ ॥ ९ ॥ साङ्गे शिक्षाद्यज्ञोपेते प्रवचने वेदे अधिती कृताध्ययनोऽनूचान इत्येकम् । योऽनूचानो गुरोः सकाशात् गृहस्थाद्याश्रमान्तरप्राप्तये लब्धानुज्ञः स समावृत्तः स्यात् एकम् । अभिषवे स्नाने कृते सति सुत्वा स्यात् । “सुयजोऽङ्गनिष्” इति सुनोतेर्भूते ङ्गनिष् । सुत्वन् । सुत्वा सुत्वानौ । अभिषवः स्नपने पीडने स्नाने सुरासन्धाने च ॥ १० ॥ छात्रः अन्तेवासी “अन्तवासीत्यपि” शिष्यः त्रीणि । गुरोर्दोषाच्छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः । शीलमित्यनुवर्तमाने “छत्रादिभ्यो णः” इति णप्रत्ययः । अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्यान्तेवासी । शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः द्वे आरब्धाध्ययनानां बटूनाम् । शिक्षां लभन्ते ते शैक्षाः । प्राथमकल्पः आधारम्भः प्रयोजनं येषां ते प्राथमकल्पिकाः । एकः समानो ब्रह्मव्रताचारो वेदव्रताचरणं येषां ते । एकशाखास्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथः परस्परं सब्रह्मचारिण इत्युच्यन्ते । “चरणे ब्रह्मचारिण” इति समानस्य सभावः । एकम् ॥ ११ ॥ एकः समानो गुरुर्येषां ते परस्परं सतीर्थ्याः स्युः । “समानतीर्थे



पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥  
 उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ॥  
 यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥  
 पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं बलिः ॥  
 एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥  
 समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ॥  
 आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥  
 प्राग्वंशः प्राक् हविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ॥

वासी" इति यत्प्रत्ययः । "तीर्थे ये" इति समानस्य सः । एकम् । योऽग्निं चित-  
 वान् सोऽग्निचित् एकं कृताग्निचयनस्य । ऐतिह्यं इतिह द्वयं पारम्पर्येण लोकपरम्पर-  
 या य उपदेशस्तस्मिन् । इतिहेत्यव्ययं इतिहेति निपातसमुदायस्तत्र भवमैतिह्यम्  
 ॥ १२ ॥ यत्प्रथमं ज्ञानं सा उपज्ञा स्यात् । यथा ग्रन्थस्य पाणिनेरुपज्ञा एकम् ।  
 ज्ञात्वा य आरम्भः स उपक्रमः । यथा ग्रन्थस्योपक्रमः ज्ञानपूर्वक आरम्भ इत्यर्थः ।  
 एकम् । यज्ञः सवः अध्वरः यागः सप्ततन्तुः मखः क्रतुः सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥  
 पाठादयः पञ्च ब्रह्मयज्ञादिनामका महायज्ञाः स्युः एकम् । तत्र पाठो विधिना  
 वेदादेः पठनं स ब्रह्मयज्ञः । होमो वैश्वदेवहोमः स देवयज्ञः । अतिथीनां  
 गृहागतानां सपर्यां अन्नादिना तोषणं स मनुष्ययज्ञः । तर्पणं पितृणामन्नो-  
 दकादिना तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञः । बलिः बलिहरणं स भूतयज्ञः ।  
 पठनं पाठः । भावे घञ् । मनुः । "अध्यायनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्प-  
 णम् । होमो दैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" इति ॥ १४ ॥ समज्या  
 परिषत् गोष्ठी सभा समितिः संसत् आस्थानी आस्थानं सदः नव सभायाः ।  
 परिषदौ । गोष्ठ्यौ । संसदौ । आस्थान्यौ । सदः सान्तं क्लीबे । स्त्रीत्वे तु  
 सदाः । "समजन्ति गच्छन्त्यस्यां समज्या । गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्यां  
 गोष्ठी । सह समाना वा भान्त्यस्यां सभा । सभालक्षणं मनुः । "यस्मिन्देसे निषी-  
 दन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः"  
 इति । संयन्ति गच्छन्त्यस्यां समितिः । संसीदन्त्यस्यां संसत् । आतिष्ठन्त्यस्या-  
 मास्थानी । सीदन्त्यस्यां सदः ॥ १५ ॥ हविर्गेहात्प्राक् पूर्वदेशे सदस्या-  
 दीनां यद्गृहं स प्राग्वंश इत्येकम् । यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तम्भयोरपितं दीर्घ-



सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ॥

चषालो यूपकपटः कम्बा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

यूपाग्रं तर्म निर्मथ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ॥

दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ॥

समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावभौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

काष्ठं प्राग्वंश इति कचित् । यज्ञकर्मणि विधिं वेदोक्तक्रियाकलापं ये पश्यन्ति ते सदस्याः । ऋत्विग्विशेषा इत्यर्थः । एकम् । सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाः चत्वारि सभ्येषु । सभां स्तृणन्ति सभास्ताराः । “स्तृज् आच्छादने” । सभायां सावधः सभ्याः । समाजं रक्षन्ति सामाजिकाः ॥ १६ ॥ यजुर्विद्वत्विगध्वर्युः एकम् । सामविदुद्गाता एकम् । ऋग्वेदवित् होता एकम् । धनैर्वार्याः यजमानेन धनादि दत्त्वा वरणीया ये आग्नीध्राद्यास्ते ऋत्विजः याजकाः द्वे । आग्नीध्र आद्यो येषाम् । आद्यशब्दाद्ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यादयः षोडश । ऋतौ यजन्ति ते ऋत्विजः । कात्यस्तु । “वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते” इति ॥ १७ ॥ परिष्कृता यज्ञार्थं साधिता डमरुकाकारा भूमिर्वेदिरित्युच्यते एकम् । वेदीत्यपि । स्थण्डिलं चत्वरं द्वे यथार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य । यूपकटकः यूपस्य शिरसि वलयाकारः काष्ठविकारश्चषालः स्यात् एकम् । यागभूमावन्त्यजादिदर्शनवारणाय सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुम्बा स्यात् एकम् । स्त्रियाम् ॥ १८ ॥ यूपाग्रं तर्म द्वे यूपाग्रे । तर्मणी । निर्मथ्यदारुणि अग्निसिद्धयर्थं निर्मथ्यनीये काष्ठे अरणिरित्येकम् । स्त्रीपुंसयोः । अरणीति स्त्रियाम् । दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एते त्रयोऽग्नयः अग्निविशेषाः स्युः एकैकम् । “कचित्तु त्रयाणां द्वंद्वः पठ्यते” । ॥ १९ ॥ इदमग्नित्रयं त्रेता स्यात् एकम् । “त्रित्वं इता” त्रेता । स्त्री । त्रेते । मन्त्रादिना संस्कृतोऽग्निः प्रणीत इत्येकम् । समूह्यः परिचाय्यः उपचाय्यः



यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ॥  
 तस्मिन्नानाद्योऽथाभायी स्वाहा च हुतभुविप्रया ॥ २१ ॥  
 ऋक् सामिधेनी धार्या च या स्यादग्निसमिन्धने ॥  
 गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥  
 आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ॥  
 ध्रुवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥  
 पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ॥  
 हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

एते त्रयः अग्नौ प्रयोगोऽस्ति येषां ते । अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे प्रयुक्ताः  
 ॥ २० ॥ गार्हपत्यादानीयोद्धृत्य यो दक्षिणाग्निः प्रणीयते प्रवेक्ष्यते तत्र  
 आनाद्य इत्येकम् । अगायी स्वाहा हुतभुविप्रया त्रयमग्नेः प्रियायाम् । अस्य  
 स्वाहाशब्दस्य नाव्ययत्वं द्रव्यवाचित्वात् । अत एव “स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे”  
 इति प्रयोगः संगच्छते ॥ २१ ॥ अग्निसमिन्धने समित्प्रक्षेपेण वह्निज्वलने या  
 ऋक् प्रयुज्यते सा सामिधेनी धार्या च स्यात् द्वे । गायत्र्युष्णिगित्यादि  
 छन्दः स्यात् एकम् । सान्तं क्लीबम् । हव्यपाकेऽग्निमुखे हूयमानेऽन्ने चरुरित्ये-  
 कम् । हव्यस्य पाकः हव्यपाकः । “अनवसावितान्तरूपमपाक ओदनश्चरुः”  
 इति याज्ञिकाः । चर्यते भक्ष्यते इति चरुः । मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे-  
 ऽन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । विश्वप्रकाशे तु । “चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने”  
 इत्यनेकार्थतोक्ता । “अथ पुमान् चरुहव्यान्नभाण्डयोः” इति मेदिनी च ॥ २२ ॥  
 शृतं पक्वं च तदुष्णं च तस्मिन् क्षीरे दधियोगतो या विकृतिः सा आमिक्षा  
 स्यात् एकम् । मृगचर्मणा रचितं यज्यजनं तद्विवित्रमित्येकम् । “ध्रुवित्रमि-  
 त्यपि” ॥ २३ ॥ दधियुक्ते घृते पृषदाज्यमित्येकम् । पृषातकम् । “पृषातकं  
 सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते” इति हेमचन्द्रः । परमान्नं पायसं द्वे क्षीरा-  
 न्नस्य । दैवपित्र्ये देवपितृसंबन्धिनि अन्ने क्रमेण हव्यकव्ये स्याताम् । हूयन्ते  
 ग्रीण्यन्ते देवा येन हव्यम् । कूयते पितृभ्यः कव्यम् । कु शब्दे । देवेभ्यो  
 दीयमानमन्नं हव्यम् । पितृभ्यो दीयमानमन्नं कव्यमित्यर्थः । अग्निमुखेन  
 देवेभ्योऽन्नं दीयते । विप्रमुखेन पितृभ्योऽन्नमिति । पैत्रमित्यपि । “तस्येद-



ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ॥  
 उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥  
 परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ॥  
 वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥  
 सान्नाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ॥  
 दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥  
 त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत् ॥  
 अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

म्” इत्यण् एकैकम् । सुवचमसादिकं पात्रं स्यात् एकम् ॥ २४ ॥ ध्रुवा  
 उपभृत् जुहूः एते त्रयः सुचो भेदाः । स्त्रियः । सुवः एकं पुंसि । “अत्र  
 यथा सुवशब्दस्य रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे नेति पुंस्त्वविधिस्तथा पूर्वत्र स्त्रिय इति  
 स्त्रीत्वविधिरपि बोध्यः । “सुवा द्वयोर्होमपात्रे शल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्” इति मेदि-  
 नीकोशे स्त्रीलिङ्गोऽपि दृश्यते । क्रतौ यः पशुरभिमन्त्र्य हतः असौ उपाकृतः  
 स्यात् एकम् । “उपाक्रियते हिंस्यत इत्युपाकृतः ।” ॥ २५ ॥ परंपराकं  
 शमनं “शसनं ससनं चेत्यपि” प्रोक्षणं त्रयं वधार्थकं यज्ञियपशुहननवाची-  
 त्यर्थः । प्रमीतः उपसंपन्नः प्रोक्षितः त्रीणि यागार्थं हते पशुमात्रे । वाच्यलि-  
 ङ्गानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः सान्नाय्यं स्यात् एकम् । अग्नौ हुतं याज्यादि वष-  
 ट्कृतं स्यात् तत्रिषु वाच्यलिङ्गं एकम् । “वषडिति मन्त्रोपलक्षणम् । वषण्म-  
 त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम्” । यज्ञे दीक्षान्तः दीक्षायाः समापकः इष्टिपूर्वकस्नानविशेषः  
 अवभृथः एकम् । तत्कर्माहं यज्ञकर्मयोग्यं वस्तु “द्विजद्रव्यादि” यज्ञियं एकं  
 त्रिषु ॥ २७ ॥ यत्क्रतुकर्म तदिष्टं स्यात् । क्रतुर्यज्ञः कर्म दानम् । “एकाग्रिकर्मह-  
 वनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते” इति मनुः ।  
 एकम् । खातं वापीकूपादि । आदिना देवाल्यादि यत्कर्म तत्पूर्तं स्यात् एकम् ।  
 “पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म  
 विनिर्दिशेत्” इति स्मृतिः । यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतमित्येकम् । भोजनशेषे  
 देवपित्रादि भुक्तशेषे विघस इत्येकम् । यन्मनुः । “विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं  
 चामृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषं स्यादग्निशेषमथामृतम्” इति ॥ २८ ॥ त्यागः



त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ॥  
 विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥  
 प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥  
 मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३० ॥  
 पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ॥  
 अन्वाहार्यं मासिकेऽशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥  
 पर्येषणा परीष्टिश्रान्वेषणा च गवेषणा ॥  
 सनिस्त्वध्येषणा याच्नाऽभिषक्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥  
 षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ॥

विहापितं दानं उत्सर्जनं विसर्जनं विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥  
 प्रादेशनं निर्वपणं अपवर्जनं अंहतिः त्रयोदश दानस्य । तत्र अंहतिः स्त्री ।  
 मृतार्थं मृताय तदहे दानं मरणदिनमारभ्य दशाहपर्यन्तं पिण्डादिदानं और्ध्व-  
 देहिकं स्यात् । “और्ध्वदेहिकमित्युभयपदवृद्धिरपि ।” तत्रिषु । स्त्रियां तु  
 और्ध्वदेहिकी क्रिया । “तदहर्दानमित्यपि पाठः” ॥ ३० ॥ पितृदानं  
 निवापः द्वे पितृनुद्दिश्य यद्दानं क्रियते तत्र । शास्त्रतस्तत्कर्म पितृसंबन्धिकर्म  
 श्राद्धं स्यात् । श्रद्धाऽस्ति यत्र तच्छ्राद्धम् । “प्रज्ञाश्रद्धा” इति णः । मासिकेऽमा-  
 वास्याश्राद्धेऽन्वाहार्यमित्येकम् । “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासि-  
 कम्” इति मनुः । अहोऽष्टमोऽशः कुतपः स्यात् । अंशशब्दोऽत्र मुहूर्तपरः ।  
 “मुहूर्तात्सप्तमादूर्ध्वं मुहूर्तान्नवमादधः । स कालः कुतपो ज्ञेयः” इत्युक्तेः । “दिव-  
 सस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करो । स कालः कुतपो ज्ञेयः” इति शातातपः ।  
 “क्लीबे तु कुतपम् । शब्दरत्नावल्यां तु कुतप इति व्युत्कारोऽपि” ॥ ३१ ॥  
 पर्येषणा परीष्टिः द्वे श्राद्धे द्विजभक्तिशुश्रूषायाः । अन्वेषणा गवेषणा द्वे  
 धर्मादिमार्गणस्य । “चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येत्यपि मतम्” । सनिः अध्ये-  
 षणा द्वे यत् गुर्वादेः कचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनं तत्र । याच्ना अभिषक्तिः  
 “अभिषक्तिः” याचना अर्थना चत्वारि याचनायाः । याच्नेत्यत्र चकारव-  
 कारसंयोगः ॥ ३२ ॥ षडिति अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयविशिकगर्तव इति  
 षट् शब्दा वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । अर्घः पूजोपचारस्तदर्थे वारिणि जले



क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ॥

प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ ३४ ॥

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ॥ ३५ ॥

ब्रज्याऽटाद्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ॥ ३६ ॥

( “ प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ॥

अर्घ्यमित्येकम् । पादाय पादार्थे वारिणि पाद्यं एकम् । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमित्येकम् । अत्रातिथौ यत्साधु तत्र आतिथेयमित्येकम् ॥ ३३ ॥ आवेशिकः आगन्तुः अतिथिः गृहागतः चत्वारि गृहागतस्य । ना पुमान् । “त्रिकाण्डशेषे तु प्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोरित्युक्तम् । स्त्रियां तु अतिथी ” । “दूराच्चोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् । अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः” इति व्यासः । प्राघूर्णिकः प्राघुणकः द्वे अभ्यागतस्य । “तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः” इति यमः । अभ्युत्थानं गौरवं द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य ॥ ३४ ॥ पूजा नमस्या अपचितिः सपर्या अर्चा अर्हणा षट् पूजायाः । वरिवस्या शुश्रूषा परिचर्या उपासना उपासनमित्यपि । “उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ । चतुष्कमुपासनस्य । तत्र शुश्रूषाशब्दो गुरुसेवायां लाक्षणिकः । “परिचर्या तूपचर्येति भागुरिः” ॥ ३५ ॥ ब्रज्या अटा अद्या पर्यटनं चत्वारि पर्यटनस्य । “अटा पर्यटनं भ्रमः” इति रत्नकोशः । अद्येत्यत्र मूर्धन्यतालव्यसंयोगः । वृथाद्या खलु सा तस्येति प्रयोगः । ईर्यापथे ध्यानमौनादिके योगमार्गे स्थितिः चर्या स्यात् एकम् । “चर्या त्वीर्या विदुर्बुधाः” इति ग्रन्थान्तरे । उपस्पर्शः आचमनं द्वे “उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि” इति मेदिनी । मौनं अभाषणं द्वे ॥ ३६ ॥ प्राचेतस इत्यादिसार्धश्लोकः कचिदस्ति तत्र प्राचेतसादिचतुष्कं वाल्मीकस्य । मैत्रावरुण इत्यपि । वाल्मीकिः “वल्मिकिरिति द्विरूपकोशे । वल्मीकः । अपि वाल्मीकवल्मी-



वाल्मीकश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥ १ ॥  
व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः ” ) ( १ )

आनुपूर्वीं स्त्रियां वाऽऽवृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥  
पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ॥ ३७ ॥

नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥  
औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ॥ ३८ ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथाञ्जलिः ॥  
पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विष्णुषो ब्रह्मविन्दवः ॥ ३९ ॥

काविति त्रिकाण्डशेषः । वल्मीक इति शब्दरत्नावल्याम् । ” गाधेयादित्रयं विश्वामित्रस्य । “तत्र कौषिक इत्यपि” ॥ १ ॥ व्यासादिचतुष्कं व्यासस्य । आनुपूर्वीं आवृत् परिपाटिः “परिपाटीति ङीष्न्तापि” अनुक्रमः पर्यायः पञ्चकमनुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमिति पाठो वा “आनुपूर्वमिति च । स्त्रियां वेति पक्षे क्लीबता ।” आवृतः परिपाटेश्च स्त्रीत्वम् । “परिपाटी अनुक्रम इत्यत्र द्विवचनत्वात्प्रगृह्यसंज्ञायां न यण्” । अतिपातः पर्ययः उपात्ययः त्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥ नियमः व्रतं द्वे व्रतमात्रस्य । तच्च व्रतं उपवासचान्द्रायणादि यत्पुण्यकं तज्ज्ञेयम् । “अथवा उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणग्राजापत्यनक्तभोजनादेस्तदुपवासादि व्रतं पुण्यमित्येकमिति” । औपवस्तं उपवस्तमित्यपि । कचिदौपवस्त्रमिति पाठः । तत्र तृचप्रत्ययान्तादुपवस्तुरिदं कर्मेत्यर्थे “तस्येदम्” इत्यण् । उपोषणं उपोषितमित्यपि । भावे क्तः । उपवासः द्वे उपवासस्य । “माषान्मधुमसूरांश्च वर्जयेदौपवस्तकः” इति प्रयोगः । पृथगात्मता पृथक्स्वरूपत्वं विवेकः स्यात् एकम् । यथा चिञ्जडयोर्विवेक इति ॥ ३८ ॥ वृत्तं सदाचारपालनं अध्ययनं वेदाभ्यासः तयोर्ऋद्धिः संपत्तिः ब्रह्मवर्चसं एकम् । ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसमिति स्वामी । पाठे वेदपठने योऽञ्जलिः स ब्रह्माञ्जलिः । अध्ययनस्यादौ हस्तयोर्हि प्रणवोच्चारपूर्वकमञ्जलिः क्रियते एकम् । वेदपाठे विष्णुषो मुखात् निर्गतजलकणा ब्रह्मविन्दवः स्युः । “विष्णुष इत्यपि पाठः” एकम् ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगयो-

इदं सार्धं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ॥ ४० ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ॥ ४२ ॥

तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥

ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाहुतो व्रती ॥ ४३ ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥

रासने ब्रह्मासनमित्येकम् । “एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते । चित्त-  
वृत्तिनिरोधस्तु सद्भिर्योगः इति स्मृतः” । कल्पः विधिः क्रमः त्रयं नियोगशा-  
स्त्रस्य । यः प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः स मुख्यः स्यात् । यथा व्रीहि-  
भिर्यजेत । ततो मुख्यादधमो गौणः अनुकल्पः स्यात् । यथा व्रीह्यभावे  
नीवारैर्यजेत ॥ ४० ॥ संस्कारपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणं स्यात् एकम् ।  
उपाकर्मणि “संस्कार उपनयनम्” । पादग्रहणं अभिवादनं द्वे नामगोत्रो-  
क्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥ भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशरी  
मस्करी पञ्च संन्यासिनः । परिव्राजौ, कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते  
कर्मन्दी । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी । मस्करो ज्ञानं वेणु-  
र्वास्यास्ति मस्करी । “मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः” इति निपातनात्सु-  
डागमः । तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी त्रयं तपोयुक्तस्य । “पारि ब्रह्म-  
ज्ञानं काङ्क्षति पारिकाङ्क्षी” । वाचंयमः मुनिः द्वे वाग्यतस्य ॥ ४२ ॥ तपसः  
क्लेशेऽनुद्विग्नो दान्तः स्यात् एकम् । वर्णिं ब्रह्मचारी द्वे ब्रह्मचारिणः । ब्रह्म  
वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति णिनिः । ऋषिः सत्यवचः द्वे  
ऋषिसामान्यस्य । तज्ज्ञेदास्तु महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः । यो व्रती देवव्रत-  
वान् आपुतः स्नातः कृतसमावर्तन इति यावत् सः स्नातक इत्युच्यते ।  
“आपुवव्रतीति पाठो वा” । यदाहुः “गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तद-  
नुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा” इति ॥ ४३ ॥ निर्जितः  
स्ववशस्य इन्द्रियसमूहो यैस्ते यतिनः यतयः द्वे । यो नियमवशात् भूमिविशेषे



यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥

स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥ ४५ ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥ ४६ ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥

सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

शेते असौ स्थण्डिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थाण्डिलः द्वे । विरजस्तमाः द्वयातिगाः  
द्वे सत्त्वैकनिष्ठेषु व्यासादिषु । “रजस्तमोभ्यां विगतः विरजस्तमाः” ।  
पवित्रः प्रयतः पूतः त्रयं पवित्रस्य । पाखण्डः सर्वलिङ्गी द्वे बौद्धक्षपणकादिषु  
दुःशास्त्रवर्तिषु । “तत्र पाखण्डः कवर्गद्वितीयमध्यः । पालनाच्च त्रयीधर्मः  
पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते तस्मात्पाखण्डास्तेन हेतुना” इति ॥ ४५ ॥  
व्रते ब्रह्मचारिणः पलाशसंवन्धी दण्ड आषाढ इत्युच्यते एकम् । वेणुसंवन्धी  
दण्डो राम्भ इत्येकम् । रम्भशब्दो वेणुवाचकः तस्य विकारः । “रम्भा कदल्यप्सर-  
रसोर्ना वेणौ वानरान्तरे” इति विश्वः । कमण्डलुः कुण्डी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य ।  
“क्रीवे कमण्डलु । कुण्डी स्त्रियाम् । जानपदेति डीष्” । कुण्ड्यौ । व्रतिनां  
यदासनं सा वृषी एकम् । वृसीति पाठान्तरम् । वृवन्तोऽस्यां सीदन्तीति ॥ ४६ ॥  
अजिनं चर्म कृत्तिः त्रीणि मृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्वाध्या-  
यः जपः द्वे वेदाभ्यासस्य । “सु अतीवावृत्त्या स्वार्थं वाध्ययनं स्वाध्यायः” ।  
सुत्या अभिषवः सवनं त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्र सुत्या टावन्ता । सुवन्ति  
सोममस्यां सुत्या । सञ्ज्ञायां समजेति क्यप् ॥ ४७ ॥ सर्वैनसां सर्वपापानां  
नाशकं जप्यं ऋगादि अघमर्षणं स्यात् एकम् । स्त्रियां त्वधमर्षणी । पक्षान्त-  
योरमावास्यायां पौर्णमास्यां च विहितौ यागौ क्रमेण दर्शः पौर्णमासश्च  
स्यातां एकैकम् ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षं शरीरमात्रेण साध्यं नित्यं यत्कर्म  
तद्यमः । आह च । “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यपरिग्रहौ” । यमा इति एकम् ।







संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा ॥

नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥

ब्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥

परिवेत्ताऽनुजोऽनुदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

भोजनत्यागे प्राय इत्येकम् । अदन्तः पुंसि । वीरहा नष्टाग्निः द्वे नष्टोऽग्निर्यस्य तस्य । “वीरोऽग्निस्तं हन्तीति वीरहा” । वीरहणौ । लोभात्परधनाद्यभिलाषात् या मिथ्येर्यापथकल्पना दम्भेन ध्यानमौनादिसंपादनं सा कुहनेत्येकम् ॥ ५३ ॥ संस्कारेणोपनयनेन गौणकालोत्तरं हीनो ब्रात्य इत्यर्थः एकम् । अस्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनशून्यो निराकृतिः एकम् । “आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतो निराकृतिः” । धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः द्वे जीविकार्थं जटादिधारणवतः । लिङ्गं धर्मचिह्नं वृत्तिर्जीविका यस्य सः । अवकीर्णी क्षतव्रतः द्वे नष्टब्रह्मचर्यस्य । “अवकीर्णी विक्षिप्तं व्रतमनेनावकीर्णी” अवकीर्णिनौ ॥ ५४ ॥ अंशुमान् रविर्यस्मिन् सुप्तेऽस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्तः एकम् । “अभि सर्वतः सायन्तनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन” । यस्मिन्सुप्तेऽंशुमानुदेति सोऽभ्युदितः । “अभि सर्वतः उदतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्य” ॥ ५० ॥ ज्येष्ठे आतर्यकृत-दारपरिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता स्यात् एकम् । परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते । “विदू लभे” । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठः परिवित्तिः स्यात् एकम् । विवाहः उपयमः ॥ ५६ ॥ परिणयः उद्वाहः उपयामः पाणिपीडनं षट् विवाहस्य । व्यवायः ग्राम्यधर्मः मैथुनं निधुवनं रतं पञ्च मैथुनस्य । “नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र निधुवनम् । व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनं च सेति उत्तरार्धं अन्यथा केचित् पठन्ति”







मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥  
 महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥  
 द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥  
 प्रतीहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ॥  
 रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥  
 स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ॥  
 भौरिकः कनकाध्यक्षो रूपाध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

धीप्रधानः सचिवो धीसचिवः । अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः ।  
 “अमांतिकसहार्थयोः” इति कोशान्तरम् । “अव्ययात्यप्” । ततो धीसचिवादन्त्ये  
 कर्मोपयुक्ताः सचिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधान-  
 नानि द्वे मुख्यानां राजसहायानाम् । “प्रधान इत्यपि” । “महामात्रः प्रधानः  
 स्याद्” इति पुंसकाण्डे बोपालितात् । महती मात्रा येषां ते महामात्राः । “मात्रा  
 कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे” इति मेदिनी । पुरोधाः पुरोहितः द्वे ।  
 व्यवहाराणां ऋणादिविषये वादिप्रतिवादिनिमित्तविवादानां द्रष्टरि निर्णे-  
 तरि प्राङ्निवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे “न्यायाधीश” इति ख्यातस्य ।  
 प्राद् च विवाकश्च प्राङ्निवाकौ अश्वविवेकावस्य स्तः प्राङ्निवाकः । यदुक्तम् ।  
 “विवादानुगतं पृष्ठा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाक-  
 स्ततः स्मृतः” इति । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः । “अक्षः कर्षे तुषे चक्रे  
 शकटव्यवहारयोः” इति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः “प्रतिहारः” द्वारपालः  
 द्वास्थः द्वास्थितः दर्शकः पञ्च द्वारपालस्य । “द्वाःस्थः द्वाःस्थित इति सवि-  
 सर्गोऽपि पाठः । द्वाःस्थितदर्शक इति समस्तमपि” । प्रतीहारेऽपि दर्शक इति  
 रुद्रः । द्वारपो “द्वास्थितादर्शी” इति रभसः । रक्षिवर्गः अनीकस्थः द्वे राज-  
 रक्षकगणस्य । अध्यक्षः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । “अधि  
 अधिकं उपरि वा क्रियतेऽस्मात् अधिकृतः” ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधि-  
 कृतः स्थायुकः स्यात् “शेखदार इति ख्यातस्य” । भूरिषु बहुषु ग्रामेष्व-  
 धिकृतो गोप इत्येकम् “गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । “ग्रामौ-  
 धाधिकृते पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी । भौरिकः कनका-  
 ध्यक्षः द्वे स्वर्णाध्यक्षस्य । रूपाध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥



अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ॥  
 सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥  
 षण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्यनुजीविनः ॥  
 विषयानन्तरो राजा शत्रुमित्रमतः परम् ॥ ९ ॥  
 उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥  
 रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥  
 द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ॥  
 अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

अन्तःपुरेऽधिकृतो जनः अन्तर्वेशिकः स्यात् एकम् । “अन्तर्वेशे नियुक्तः अन्त-  
 र्वेशिकः” । सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाः चत्वारि राजस-  
 न्निधौ “राज्ञां ख्यगारे वा” वेत्रधराः कञ्चुकिनः पुरुषास्तिष्ठन्ति तेषाम् ।  
 “सुष्ठु विदं विद्वांसमपि लान्ति वशं कुर्वन्ति सुविदल्लास्तासामिमे रक्षकाः  
 सौविदल्लाः । तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः तेषां स्थानां दाराणां पतयः पालकाः  
 स्थापत्याः । सुविदश्चतुरास्त्रियस्तासां रक्षकाः सौविदाः । “तस्येदम्” इत्यण्  
 ॥ ८ ॥ षण्ढः “शण्डः शण्डः षण्डः” । वर्षवरः द्वे अन्तःपुरचारिणः क्लीबमा-  
 त्रस्य “खोजा इति ख्यातस्य” । यदुक्तम् । “ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च  
 स्त्रीस्वभाविनः । जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः” इति ।  
 सेवकः अर्थी अनुजीवी त्रीणि सेवकस्य । विषयात्स्वदेशादनन्तरोऽव्यवहितो  
 राजा शत्रुः स्यात् एकम् । अतः शत्रोः परं मित्रम् । राजान्तरेण व्यवहितो  
 राजा मित्रं स्यादित्यर्थः एकम् ॥ ९ ॥ परतरः शत्रुमित्राभ्यां परो राजा  
 उदासीनः स्यात् । अतिव्यवहित उदासीन इत्यर्थः एकम् । पृष्ठतः पश्चाद्देशे  
 वर्तमानो राजा पार्ष्णिग्राहः । राज्ञि शत्रुजयार्थं पुरतो गते यस्तद्राष्ट्रं जिघृ-  
 क्षति स पृष्ठवर्ती पार्ष्णिग्राह इत्यर्थः एकम् । रिपुः वैरी सपत्नः अरिः द्विषन्  
 द्वेषणः दुर्हदः ॥ १० ॥ द्विद् विपक्षः अहितः अमित्रः दस्युः शात्रवः शत्रुः  
 अभिघाती अभियाती अभियातिश्चापि । “द्वेष्योऽभियातिरमित्रः” इति रत्न-  
 कोशः । परः अरातिः प्रत्यर्थी परिपन्थी एकोनविंशतिर्नामानि शत्रोः ।  
 “सपत्नारिरिति समस्तमपि” । द्विषन्तौ । दुर्हदौ । द्विषौ । अभिघातिनौ



वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ॥

चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ ॥ १३ ॥

सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि ॥

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ ॥

लिपिकरौऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लिखिताक्षरसंस्थाने लिपिलिबिरुभे स्त्रियौ ॥

॥ ११ ॥ वयस्यः स्निग्धः सवयाः सान्तः त्रयं तुल्यवयसः प्रियस्य । मित्रं सखा सुहृत् । “अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं सप्रमाणः सखा मतः” इति । त्रीणि मित्रस्य । सखेदन्तः । सखायौ । सुहृदौ । सख्यं साप्तपदीनम् । सप्तभिः पदैरवाप्यते यत् द्वे मैत्र्याः । अनुरोधः अनुवर्तनं द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः प्रणिधिः अपसर्पः चरः स्पशः चारः गूढपुरुषः सप्त चारपुरुषस्य गुप्त, वातमीदार, हेर इति ख्यातस्य । यथार्हः वर्ण आकारो यस्य यथार्हवर्णः । स्पशते बाधते परान्स्पशः । आप्तः प्रत्ययितः द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्य प्रत्ययितः विश्वासुक इति लोकप्रसिद्धस्य ॥ १३ ॥ सांवत्सरः ज्योतिषिकः दैवज्ञः गणकः मौहूर्तिकः मौहूर्तः ज्ञानी कर्तान्तिकः अष्टौ ज्योतिषिकस्य “जोशी इति ख्यातस्य” ॥ १४ ॥ तान्त्रिकः ज्ञातसिद्धान्तः द्वे शास्त्रवेत्तुः । “ज्ञातः सिद्धान्तो येन ज्ञातसिद्धान्तः” । सत्री गृहपतिः द्वे गृहपतेः “सदान्नादिदानकर्तुः” । लिपिकरः “लिबिकरः लिपिकार इत्यपि । लिपिङ्कर इति च । लिबिङ्कर इति भानुदीक्षितटीकायाम्” । अक्षरचणः अक्षरचुञ्चुः लेखकः चत्वारि लेखकस्य । अक्षरैर्विन्तोऽक्षरचणः । “तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ” ॥ १५ ॥ लिखितं अक्षरसंस्थानं लिपिः “लिपी” लिबिः चत्वारि लिखिताक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यास इति पाठे लिखितानामक्षराणां यो विन्यासस्तत्रेत्यर्थः । संदेशहरः दूतः द्वे । संदिश्यत इति संदेशो निरूपणं तद्वरति इति संदेश-

सप्तपदीनं इति पाठः



स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥

सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

षड्गुणाः शक्तयस्त्रिस्तः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥

हरः । तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च दूत्यमित्येकम् । “दौत्यमपि । तद्भावकर्मणी इति त्वपपाठः” । दूतस्य भागकर्मणी इति यतश्चानन्दसत्त्वात् ॥ १६ ॥ अध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः पान्थः पथिकः पञ्च पान्थस्य । “स्त्रियां तु पान्था पथिकी । पथक्कन् पिच्चात् डीष्” । स्वामी राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । कोशो धनागारम् । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्गमस्थानम् “पर्वतादि” । बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सप्त राज्याङ्गानि स्युः । राज्ञः कर्म राज्यं तस्याङ्गानि आरम्भकाणि । “स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते” इति कामन्दकीये । एतान्येव प्रकृतिशब्दवाच्यानि स्युः द्वे । प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यं प्रकृतयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । “पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यमित्यर्थः” । यत्कात्यः । “अमात्यश्च तथा पौराः सद्भिः प्रकृतयः स्मृताः” इति । एकम् । शिल्पोपजीविनां पङ्क्तिरत्र श्रेणिः । मुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिरित्यन्ये । सन्धिः संधानं स्वर्णादिना शत्रूणां ग्रीत्युत्पादनमिति । संधिशब्दः पुमान् । परमण्डले दाहलुण्ठनादिग्रहणं विग्रहः । शत्रुं प्रति विजिगीषोर्गमनं यानम् । शक्तिप्रतिबन्धे सति कालं प्रतीयादिति दुर्गादिकं निर्माय तत्रावस्थानमासनम् । बलिना सह संधिः अबलेन सह विग्रहः इति प्रकारद्वयं द्वैधम् । अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्भूपालाद्याश्रयणं आश्रयः । एतेषां भेदास्तु कामन्दकीयादौ द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते संध्यादयः षट् गुणाः स्युः एकम् । प्रभावोत्साहमन्त्रजास्त्रिस्तः शक्तयः स्युः एकम् । तत्र कोशदण्डजं तेजः प्रभावशक्तिः । विक्रमादिनोन्नतिरुत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनां मन्त्रेण यथावत्स्थापनं मन्त्रशक्तिः । पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयः स्थानं वृद्धिरिति त्रयं नीतिवेदिनां त्रिवर्गः स्यात् । नीतिशास्त्रोक्तस्त्रिवर्गः इत्यर्थः एकम् ।



क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ॥

सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ॥

भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनाव-  
स्थानं स्थानम् । अष्टवर्गस्तु । “कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।  
खनिर्वलं करादानम्” इत्युक्तः ॥ १९ ॥ कोशः अर्थोद्यः । दण्डः दमः । सेना  
तज्जन्यं तेजः प्रतापः प्रभावश्च स्यात् द्वे । “अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य  
परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” इति भरतः । साम  
प्रियवचनादि । तदुक्तम् । “परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संव-  
न्धस्य समाख्यानमायत्त्याः संग्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु तवाहमिति  
चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्” इति । दानं धनादेः  
समर्पणम् । भेदः संहतानां शत्रूणां भेदनेनात्मसात्करणम् । दण्डनं दण्डः ।  
एतच्चतुष्कं उपायचतुष्टयं स्यात् । अन्यत्र सप्तोपाया अप्युक्ताः । “साम दानं  
च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः”  
इति । भेदो दण्डः साम दानमिति पाठांतरम् ॥ २० ॥ साहसं दमः दण्डः  
त्रीणि दण्डस्य । साम सान्त्वं “द्वे सल्लख इति ख्यातस्य” । भेदः उपजापः द्वे  
संहतयोर्द्वैधीकरणस्य फितूर इति लौकिकप्रसिद्धस्य । धर्मार्थकामैर्भयेन च  
परीक्षणम् अमात्यादीनामाशान्वेषणं उपधा स्यात् । तद्यथा । भावज्ञानाय  
राज्ञा प्रेरितेनाप्तेन दुष्टोऽयं राजा तदेनमुत्सृज्यान्यमभिषेचयामोऽन्यं वा  
साधुं नृपं ब्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्यदि तद्भाषणं न मन्येत तर्हि सत्यं  
धार्मिकोऽयमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थपरीक्षणादि बुद्ध्यादाहर्त-  
व्यम् । एकम् ॥ २१ ॥ अथाषडक्षीणादिनिःशलाकान्ताः पञ्च शब्दास्त्रिषु  
वाच्यलिङ्गाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिना न ज्ञायते किंतु द्वाभ्यामेव  
क्रियते स मन्त्रादिरषडक्षीण इत्येकम् । अविद्यमानानि षडक्षीण्यत्र स अषड-



रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ॥  
 समौ विस्त्रम्भविश्वासौ भ्रेषौ भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥  
 अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ॥  
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥  
 न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ॥  
 अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥  
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥  
 आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धने ॥ २६ ॥  
 द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ॥

क्षीणः । विविक्तः विजनः छन्नः निःशलाकः रहः ॥ २२ ॥ रहः उपांशु  
 सप्त विजनस्य । उपगताः अंशवः किरणाः यत्र । “उपांशुर्जपदेशे स्यादुपांशु  
 विजनेऽव्ययम्” इति । तत्रैकं रहः सान्तं क्लीबम् । द्वितीयं रह उपांशु इति च द्वे  
 अलिङ्गे अव्यये इत्यर्थः । तद्भवे रहोभवे रहस्यमित्येकम् । विस्त्रम्भः “ताल-  
 व्यमध्योऽपि । विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च” इति मेदिनी ।  
 विश्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपाद्वंशः पतनं भ्रेष इत्येकम् ॥ २३ ॥ अभ्रेषः  
 न्यायः कल्पः देशरूपं समञ्जसं पञ्चकं नीतेः । “प्रशस्तं देशनं देशरूपम् ।  
 प्रशंसायां रूपम्” । युक्तं औपयिकं लभ्यं भजमानं अभिनीतम् ॥ २४ ॥  
 न्याय्यं षट् न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः । अभिनीतवदिति वच्छद्भो युक्ता-  
 दीनां पर्यायत्वद्योतनार्थः । एते षडपि त्रिषु । संप्रधारणा समर्थनं द्वे युक्ता-  
 युक्तपरीक्षायाः । अववादः निर्देशः निदेशः शासनम् ॥ २५ ॥ शिष्टिः  
 आज्ञा षट् कर्माज्ञापनस्य । “कार्यमवलम्ब्य वदनमत्राववादः ।” संस्था  
 मर्यादा । मर्येति सीमार्थेऽव्ययम् तत्रादीयते सा । धारणा स्थितिः चत्वारि  
 न्यायमार्गस्थितेः । आगः अपराधः मन्तुः त्रीण्यपराधस्य । आगः सान्तं क्लीबे ।  
 मन्तुः पुंसि । उद्दानं बन्धनं द्वे बन्धनस्य ॥ २६ ॥ द्विगुणो दण्डो द्विपाद्यः स्यात्  
 एकम् । “द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः ।” भागधेयः करः बलिः  
 त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य “धारा, पट्टी, वसूल इति ख्यातस्य” ।  
 भाग एव भागधेयः “रूपनामभागेभ्यो धेयः” इत्यनेन स्वार्थे भागशब्दाद्वेय-  
 प्रत्ययः । घट्टो नदीतीरादिस्थानं कट्टा इति ख्यातम् । आदिना गुल्म-



घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ॥

सांद्ष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चांमरं तु प्रकीर्णकम् ॥

नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

गुल्मप्रतोल्यादि । तत्र यद्देयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबन्धी राजग्राह्यो भागः स शुल्कः स्यात् । लमध्येऽयम् । एकं “जकात इति ख्यातस्य । क्लीबं शुल्कम्” प्राभृतं प्रदेशनम् ॥ २७ ॥ उपायनं उपग्राह्यं उपहारः उपदा षट् नृपगुर्वादिदर्शनादौ समर्प्यमाणस्य वस्तुनः भेट नजराणा इति ख्यातस्य । तत्रोपदा स्त्रियाम् । युतकयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् । आदिना बन्धुदेयादि । यद्देयं तत्सुदायः हरणं च स्यात् द्वे कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य । “यौतकमपि । यौतकं यौतकं च तद्” इति वाचस्पतिः । सुदायः पुंसि ॥ २८ ॥ तत्कालः तदात्वं द्वे “वर्तमानकालस्य” । स चासौ कालश्च तत्कालः । उत्तर आगामी कालः आयतिः स्यात् एकम् । स्त्री । यत्सद्यः फलं तत्सांद्ष्टिकं एकम् । उत्तरं भावि फलं उदर्कः स्यात् एकम् ॥ २९ ॥ वह्निरभ्युत्पातः तोयमतिवृष्ट्यादिः तत्कृतं यद्भयं तत् अदृष्टमित्येकम् । “आदिना हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभादयो गृह्यन्ते” । स्वपरराष्ट्रजन्यं चोरादि यद्भयं तत् दृष्टं एकम् । राज्ञां स्वपक्षप्रभवं स्वसहायजन्यं भयं अहिभयं स्यात् । एकम् ॥ ३० ॥ प्रक्रिया अधिकारः द्वे व्यवस्थास्थापनस्य । चामरं चमरमपि चामरेत्यपि । “चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः” इति मेदिनी । “चामरा चमरे वालव्यजने रोमगुच्छके” इति रभसः । प्रकीर्णकं द्वे “चवरी इति ख्यातस्य” । नृपासनं भद्रासनं द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य । तन्नृपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्सिंहासनं स्यात् सिंहाकारमासनमित्यर्थः । एकम् ॥ ३१ ॥ छत्रं आतपत्रं द्वे “छत्रस्य” ।



हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ॥  
 भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥  
 निवेशः शिविरं षण्ठे सज्जनं तूपरक्षणम् ॥  
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥  
 दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ॥  
 मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥  
 इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ॥  
 मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥  
 प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समा उद्धान्तनिर्मदौ ॥  
 हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

राज्ञश्चेच्छत्रं तर्हि नृपलक्ष्म स्यात् एकम् । भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः द्वे पूर्णघटस्य ।  
 भृङ्गारः विभर्ति जलमिति । कनकालुका द्वे स्वर्णरचितपात्रविशेषस्य “झारी  
 इति ख्यातस्य” ॥ ३२ ॥ निवेशः शिविरं द्वे सैन्यवासस्थानस्य “सेनेचा तळ  
 इति ख्यातस्य । गोटा इति ख्यातस्येति केचित्” । शवन्ति गच्छन्ति सैनिका  
 अस्मिन् शिविरम् । सज्जनं उपरक्षणं द्वे सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिवि-  
 न्यासस्य “पाहरा, गस्त इति ख्यातस्य” । हस्त्यादिचतुष्टयं सेनाङ्गं स्यात्  
 एकम् । अत्र पादातं पदातिसमूहः । “नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः ।  
 नौकानां रथेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजेष्वन्तर्भाव इति मुकुटः” ॥ ३३ ॥  
 दन्ती दन्तावलः हस्ती द्विरदः अनेकपः द्विपः मतङ्गजः गजः नागः ।  
 “नागो मतङ्गजे सर्पे पुन्नागे नागकेसरे” इति कोशान्तरे । कुञ्जरः वारणः करी  
 ॥ ३४ ॥ इभः स्तम्बेरमः पद्मी पञ्चदश हस्तिनः । “अतिशयितः कुञ्जो  
 हनुरस्य कुञ्जरः” । यूथनाथः यूथपः द्वे यूथमुख्यस्य गजस्य । मदोत्कटः  
 मदकलः द्वे मदोन्मत्तस्य । कलभः “करभ इत्यपि” करिशावकः द्वे  
 करिपोतस्य “छावा इति ख्यातस्य” ॥ ३५ ॥ प्रभिन्नः गर्जितः मत्तः  
 त्रीणि क्षरन्मदस्य । उद्धान्तः निर्मदः द्वे गतमदस्य । उद्भमति स मदं  
 उद्धान्तः । हास्तिकं गजता द्वे हस्तिनां वृन्दे । करिणी धेनुका वशा त्रीणि  
 हस्तिन्याः । “वशा तालव्यान्ता” । वशा नार्या वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां



गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ॥  
 कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥  
 अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ॥  
 अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥  
 अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ॥  
 आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥  
 पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः ॥  
 द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥  
 तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले ॥

दुहितर्यपीति कोशान्तरम् ॥ ३६ ॥ हस्तिनो गण्डः कपोलः कटः स्यात् ।  
 एकम् । मदः दानं द्वे “मदोदकस्य” । वमथुः करशीकरः द्वे करिकरा-  
 निर्गतजलकणस्य । शिरसः पिण्डौ कुम्भौ स्यातां एकम् । तयोः कुम्भयोर्मध्ये  
 आकाशस्थानं विदुः स्यात् एकम् ॥ ३७ ॥ गजस्य ललाटं अवग्रहः “अव-  
 ग्राह इत्यपि” एकम् । ईषिका “ईषिका ईषीका इषिका” अक्षिकूटकं द्वे  
 नेत्रगोलकस्य । हस्तिनः अपाङ्गदेशो निर्याणं एकम् । कर्णस्य मूलं चूलिका  
 स्यात् एकम् । चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले तु हस्तिनाम् ॥ ३८ ॥ कुम्भ-  
 स्याधोभागे वाहित्थम् । इदं ललाटस्याप्यधो ज्ञेयं एकम् । अस्य वाहित्थस्या-  
 धोभागे दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानं स्यात् एकम् । गजस्य स्कन्धदेश आसनं एकम् ।  
 “आसनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवेशने” इति विश्वः । बिन्दुजालकं बिन्दुसमूहः  
 पद्मकं स्यात् एकम् । पद्ममिव रक्तत्वात्पद्मकम् । हस्तिनो देहे हि प्रायश  
 आरक्तबिन्दवः सन्ति ॥ ३९ ॥ गजस्य पार्श्वभागः पक्षभागः स्यात् एकम् ।  
 अग्रतो यो भागः स दन्तभागः स्यात् एकम् । हस्तिनः पूर्वजङ्घादिदेशो गात्रं  
 स्यात् । पश्चाज्जङ्घादिदेशोऽवरं स्यात् । “पवर्गादिमध्यमपि । अपरं तूत्तरार्धे  
 स्यात्पश्चाद्भागे च दन्तिनाम्” इति विश्वविश्वप्रकाशौ एकैकम् ॥ ४० ॥ “तोत्रं  
 वेणुकं “वैणुकम्” । वेणुना निर्वृत्तम् । निर्वृत्तेक्षुतादिभ्य इति ठक् । “तोत्रं  
 तु प्राजने वैणुकेऽपि च” इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ द्वे तोदनदण्डस्य चाबूक  
 पराणा इत्यादिलौकिकप्रसिद्धस्य । बन्धनाधारस्तम्भे आलानमित्येकम् ।



अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी ॥

घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

शङ्खलं अन्दुकः अन्धतेऽनेन । “अदि बन्धने” । निगडः त्रीणि शङ्खलस्य । “शङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धे च निगडे त्रिषु” इति मेदिनी । अन्दूरित्यप्यन्यत्र । “अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च” इति मेदिनी । अङ्कुशः सृणिः “ताल-  
व्यादिरपि । शृणिरङ्कुशवाची च काचश्च तृणवाचक इति शभेदः । द्वे अङ्कु-  
शस्य । सृणिः स्त्रियाम् । आरक्षमग्रमवपत्य सृणिं शिताग्रमिति तु माघस्य  
प्रमादः” ॥ ४१ ॥ दूष्या “चूष्येति मुकुटः” कक्ष्या वरत्रा त्रयं मध्यबन्ध-  
नोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः । कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या । कल्पना सज्जना  
द्वे नायकारोहणार्थं गजसज्जीकरणे । प्रवेणी आस्तरणं वर्णः परिस्तोमः  
कुथः पञ्च गजपृष्ठवर्तिनः आस्तरणस्य । हत्तीची झूल इति लौकिकभाषायां  
प्रसिद्धम् । स्त्रियां तु कुथा । “स्त्री प्रवेणी कुथं त्रिषु” इति वोपालितः ।  
प्रवेणी स्त्रियाम् । “प्रवेणी स्त्री कुथावेण्योः” इति मेदिनी ॥ ४२ ॥ असारं  
युद्धाद्यक्षमं हस्त्यश्वं हस्ती चाश्वश्च तद्वीतमुच्यते । सेनाङ्गत्वात्समाहारः ।  
गजबन्धनी गजालानभूः वारी स्यात् । वार्यतेऽनया वारी एकं गज बन्धनस्था-  
नस्य गजशाला इति ख्यातस्य । घोटकः घोट इत्यपि । “घोटसैन्धवगन्धर्वा  
हयवाजितुरङ्गमाः” इति रभसः । वीतिः पीतिरित्यपि । “पीतिर्नाशे स्त्रियां  
पाने” इति मेदिनी । “पीतिः पाने तुरङ्गे च” इति विश्वप्रकाशः । तुरगः  
तुरङ्गः अश्वः तुरङ्गमः ॥ ४३ ॥ वाजी वाहः अर्वा गन्धर्वः हयः सैन्धवः  
सप्तिः त्रयोदश घोटकस्य । वीतिरिदन्तः । अर्वा नकारान्तः । अर्वन्तौ ।  
वाजिनौ । ये कुलीनाः प्रशस्तजातिभवा अश्वास्ते आजानेयाः एकम् ।  
आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः । अश्वशास्त्रं तु । “शक्तिभि-  
र्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः”



वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाह्लिका हयाः ॥  
 ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥  
 पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ॥  
 बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४६ ॥  
 त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ॥  
 कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा हेषा च निखनः ॥ ४७ ॥  
 निगालस्तु गलोदेशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् ॥

इति । ये साधुवाहिनः शोभनं वहन्ति ते विनीताः स्युः एकम् ॥ ४४ ॥  
 वनायुदेशे जाताः वनायुजाः । एवं पारसीकाः । विदेशजाताः पारसीका-  
 दयो हयभेदाः स्युः एकैकम् । “वनायुजः पारसीक उक्तः” इति रत्नकोशात् ।  
 “श्वेताश्वं कर्काख्यं वनायुजमपि पारसीकम्” इति नाममालायाश्च वनायुजपार-  
 सीकौ पर्यायशब्दावपि । बाह्लिकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोरिति त्रिका-  
 ण्डशेषादीर्घमध्योऽपि बाह्लिक इति । योऽश्वमेधीयः अश्वमेधाय हितोऽश्वः  
 स ययुरित्येकम् । यो जवेन वेगेनाधिकः स जवनः एकम् ॥ ४५ ॥ पृष्ठ्यः  
 प्रशस्तमतिशयितं पृष्ठमस्य । गुण्यवत् । स्थौरी स्थूलस्येदं स्थौरम् । रलयोः  
 सावर्ण्यम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । स्थौरीत्यपि द्वे जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य ।  
 सितः शुक्लोऽश्वः कर्क इत्येकम् । यो रथस्य वोढा स रथ्य इत्येकम् अस्य ।  
 बालः किशोर एकं “शिंजरुं इति ख्यातस्य” । उपचारादन्यत्रापि प्रयोगः ।  
 वामी अश्वा वडवा । वडवा द्विजयोपिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारी-  
 जात्यन्तरेऽपि चेति । त्रीण्यश्वायाः “घोडी इति ख्यातायाः” । गणे वड-  
 वानां समूहे वाडवं एकम् ॥ ४६ ॥ अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्त्म तदा-  
 श्वीनं त्रिषु । “अश्वस्यैकाहगमे” इति खञ्जप्रत्ययः । एकम् । अश्वानां मध्यं  
 कश्यं एकम् । कशामर्हति कश्यम् । अश्वस्य निखनः शब्दः हेषा हेषा च  
 स्यात् द्वे ॥ ४७ ॥ गलोदेशः गलजत्रुसन्धिः निगालः स्यात् एकम् । “घण्टा-  
 बन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृ-  
 न्तः” इत्यश्वशास्त्रम् । अश्वीयं आश्वं द्वे अश्वानां वृन्दे । वता निर्देशो द्वयो-  
 स्तुल्यत्वद्योतनाय । अमूः आस्कन्दिताद्याः अश्वानां पञ्च गतयः धाराख्याः  
 एकम् । यत्र वेगातोऽश्वो न शृणोति न पश्यति तादृशी गतिरास्कन्दितम् ।  
 “भरपल्ला, भरधाव चाल इतिप्रसिद्धम् । केवलगत्यर्थे गृहीते च वडचाल



आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वलिगंतं हुतम् ॥ ४८ ॥

गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीवे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गुले वालहस्तश्च वालधिः ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ॥

असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

इति प्रसिद्धे आस्कन्दितमित्यपि मतम् । चातुर्येण युक्ता सरला गतिर्धौ-  
रितकम् । “धौरितकम्” इति हेमचन्द्रः । तुरकी गामचाल इति प्रसिद्धम् ।  
मध्यमवेगेन चक्रवद्धमणं रेचितं “दुडकी चाल इति प्रसिद्धम्” । अग्रकायं  
समुल्लस्य कुत्सितस्थलादौ कुञ्चितासं विचलनं वलिगतं “वाजी चाल इति  
प्रसिद्धम्” पूर्वापरोक्षमनतः क्रमादारोपणं हुतं “चौक चाल इति प्रसि-  
द्धम्” ॥ ४८ ॥ अश्वस्य घोणा नासिका प्रोथमित्येकम् । “पुंसि क्लीवे  
च” । कविका खलीनः “खलीनमित्यपि” द्वे लोहादिनिर्मितस्य मुखमध्ये  
निहितस्य कडियालि “लगाम” इति ख्यातस्य । “कवीत्यप्यन्यत्र । क्लीवे  
खलीनम्” । कवते दन्तेन शब्दायते कविका । खे मुखे लीनः खलीनः ।  
शफं खुरः “क्षुर इति भरतमालायां” द्वे “सुंभ इति ख्यातस्य” । खुरति  
विलिखति क्ष्मां खुरः ॥ ४९ ॥ पुच्छः लूमं लाङ्गुलं “लाङ्गुलमित्यपि”  
त्रीणि “दांडी इति ख्यातस्य । पुच्छः अस्त्री पुनपुंसकम्” । लूममदन्तम् ।  
वालहस्तः वालाः हस्त इव दंशादिनिवारकत्वात् । वालधिः द्वे केशसमू-  
हयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य । वालधिः पुमान् । उपावृत्तः लुठितः द्वे श्रमशा-  
न्त्यर्थं मुहुर्भुवि पार्श्वाभ्यां परावृत्तस्य लुठितस्याश्वस्य ॥ ५० ॥ युद्धमर्थः  
प्रयोजनं यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने शताङ्गः स्यन्दनः रथः इति त्रयम् ।  
यच्चक्रयुतं यानं समराय युद्धार्थं न भवति असौ पुष्यरथः स्यात् एकं संग्रामं  
विना यत्रोत्सवादौ सुखेन भ्रमणार्थं क्रीडारथस्य । यथा पुष्यनक्षत्रं सुख-  
करं तद्वद्रथोपीति पुष्यरथः । अन्तस्थमध्यः । पकारमध्यपाठोऽपि । तत्र  
कुसुमाकारत्वात्पुष्पमिव रथ इति विग्रहः ॥ ५१ ॥ कर्णरथः प्रवहणं  
डयनं हयनमित्यपि । “हय गतौ” त्रयं स्त्रीणां वाहनार्थं कृतस्योपरिवस्त्रा-



कर्णरिथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ॥

क्रीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गत्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

शिविका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम् ॥

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥ ५३ ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ॥

रथे काम्बलवास्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ॥

धूः स्त्री क्रीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

दिना पिहितस्य रथविशेषस्य “बुरख्याची गाडी इति प्रसिद्धस्य” । यल्लक्ष्यम् । कर्णरिथस्यां रघुनाथपत्नीम् । अनः शकटः द्वे “गाडा इति ख्यातस्य । शकटः पुंसि क्रीबे च । शक्नोति भारं वोढुं शकटः” । अनः सान्तम् । “अनः क्रीवं जले शोके मातृस्यन्दनयोरपि” इति रभसकोशः । कम्बलिभिर्वृषैर्वाह्यं वोढव्यं यच्छकटं सा गत्री “गात्रीति मुकुटः” एकं “गाडी इति ख्यातस्य” । स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥ शिविका याप्ययानं याप्यैरधमैर्वाह्यं यानं द्वे पुरुषवाह्यस्य यानविशेषस्य “पालखी इति ख्यातस्य” । दोला “डीषि दोली” प्रेङ्गा द्वे दोलायाः हिंदोळा इति ख्यातायाः । “डोली इति ख्याताया वा” । आदिशब्दात् शयनखट्वावाह्यादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तर्चमणा प्रावृते रथे द्वैपः वैयाघ्रः इति द्वयम् ॥ ५३ ॥ पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथः पाण्डुकम्बलीत्येकम् । “पाण्डुकम्बलादिनिः” । वास्त्रः दौकूल इत्यादौ सर्वत्र “परिवृतो रथः” इत्यनेन सामान्योऽण् प्रत्ययः । कम्बलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदुकूलादिभिरावृते रथे काम्बलः वास्त्रः “दौकूलः चार्मः क्षौमः” इत्यादयः एकैकम् ॥ ५४ ॥ द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु वाच्यलिङ्गत्वात् यद्वैपी रथ्या । द्वैपो रथः । रथ्या रथकट्या द्वयं रथसमूहे । धूः यानमुखं द्वे रथादेरग्रभागस्य “धूर इति ख्यातस्य” । धूः स्त्री । धुरौ । रथाङ्गं अपस्करः द्वे रथावयवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं रथाङ्गं द्वे चक्रस्य “चाक इति ख्यातस्य” । नेमिः “नेमीत्यपि” ग्रधिः द्वे तस्य चक्रस्यान्ते भूस्पर्शिभागे “चाकाची धांव इति लौकिकप्रसिद्धस्य” । पिण्डिका “पिण्डीकेत्यपि” नाभिः “नाभीत्यपि” द्वे चक्रकाष्ठाधारभूतस्य मण्डलाकारस्य चक्रमध्यस्य । नभ्यते हिंस्यतेऽक्षोनया नाभिः स्त्री । अक्षस्य नाभिक्षेपस्य



चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ॥  
पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

\* रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगन्धरः ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युगः ॥ ५७ ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ॥

परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥

काष्ठस्याग्रे चक्रधारणार्थं यत्कीलकमारोप्यते तत्र अणिरित्येकम् । स्त्रीपुंसयोः । “अणिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रीसीमसु द्वयोः” इति मेदिनी ॥ ५६ ॥ रथगुप्तिः वरूथः द्वे शस्त्रादिभ्यः परिरक्षणार्थं रथस्य लोहादिमयं यदावरणं क्रियते तस्य । ना पुमान् । “त्रियते रथोऽनेन वरूथः” । कूबरः युगन्धरः द्वे यत्र रथस्याश्वा बध्यन्ते तस्य काष्ठस्य “दांडी इति ख्यातस्य । युगकाष्ठवन्धनस्थानस्यापि च । युगं वोढुर्बन्धनकाष्ठं धारयतीति युगन्धरः” । रथाधःस्थं काष्ठं अनुकर्षः । अनुकर्षेति नान्तोऽप्ययम् । “अनुकर्षा नाऽक्षतलदारु” इति बोपालितात् । एकं रथस्याधःस्थलभागदारुणः । युगेन अतति युगाद्रथाश्वादिः तस्य युगो युगाद्युगः प्रासङ्ग इति स्यात् । ना पुमान् । काकाक्षिवत् युगाद्युगइत्यस्यापि विशेषणम् । अयमेव युगशब्दः पुंसि न तु युग्मादिवाचीति प्रदर्शनार्थम् । युगान्तरमिति पाठे शकटसन्धियुगादन्यो युगः वृषादीनां स्कन्धे आसज्जमानः स प्रासङ्ग इत्यर्थः । एकं “जूं जोकड इति ख्यातस्य” । युगं द्वितीयं प्रासङ्ग इति कात्यः ॥ ५७ ॥ सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं यानादिशब्दवाच्यम् । यानं युग्यं पत्रं धोरणं चत्वारि यत्परम्परावाहनं नरादिवोढुपरम्परया वाह्यते शिबिकादि तद्वैनीतकं स्यात् । विनीतानां शिक्षितानामिदम् । “पुंसि वैनीतकः । विनीतकमित्यपि” ॥ ५८ ॥ आधोरणाः “अधोरणाः इत्यपि” हस्तिपकाः हस्त्यारोहाः निषादिनः चत्वारि हस्तिपकेषु माहात इति ख्यातेषु । द्वे द्वे भिन्नार्थे इत्येके । तदा आद्ये महामात्रस्य । परे गजारोहस्य । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्टः दक्षिणस्थः एता अष्टौ संज्ञा आख्याः “रथकुडम्बिनः रथं कुडम्बयितुं शीलमस्य यद्वा रथ एव कुडम्बं यस्य



सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ॥  
 रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥  
 भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ॥  
 सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥  
 बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥  
 परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥  
 कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ॥  
 बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

सारथेरित्यर्थः । प्राजितारौ । सव्ये वामे तिष्ठति सव्येष्ठः । सव्येष्ठेति ऋदन्त  
 इति केचित् । रथिनः स्यन्दनारोहाः द्वे रथानारूढ युध्यताम् । अश्वारोहाः  
 सादिनः द्वे अश्ववार “स्वार” इति प्रसिद्धानाम् ॥ ६० ॥ भटः योधः योद्धा  
 त्रयं योद्धुः । सेनारक्षाः सैनिकाः द्वे सेनारक्षकाणां ग्रहरिकादीनां “पाहरे-  
 करी, गस्तकरी इत्यादिख्यातानाम्” । सेनां रक्षन्ति सैनिकाः । ये सेनायां  
 समवेताः संगतास्ते सैन्याः सैनिका इति च स्युः द्वे ॥ ६१ ॥ ये सहस्रेण  
 बलिनः सैन्यवन्तः ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः द्वे । बलं सैन्यं तदस्ति येषां  
 ते । सहस्रं योद्धारः सन्त्येषां नायकानां ते । परिधिस्थः परिचरः द्वे सेना-  
 नियन्तुर्यः समन्ताच्चरति तस्य दण्डनायकस्य “तलावेदार इति ख्यातस्य” ।  
 परिधौ सेनान्ते तिष्ठति परिधिस्थः । सेनानीः वाहिनीपतिः द्वे सेनापतेः ।  
 सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कञ्चुकः वारबाणः बाणं वारयति ण्यन्तादण् वृणोति वा ।  
 राजदन्तादित्वात्परनिपातः । “बाणवार इत्यपि” द्वे सन्नाहस्य चोल-  
 कादेः । “क्लीवे तु वारबाणम्” । सकञ्चुकाः पुरुषा मध्ये मध्यभागे दाढ्यार्थं  
 कञ्चुकोपरि यद्वध्नन्ति तत्सारसनं अधिकाङ्गः द्वे “पचंग पाचंगी वा इति  
 ख्यातस्य । कचित्सारसनाधिपाङ्ग इति पाठः । “तच्च सारसनं ज्ञेयमधिपाङ्गं  
 निबन्धनम्” इति दुर्गः । “अधिपाङ्गं सारसनम्” इति कात्यश्च । शीर्षकम् ॥ ६३ ॥  
 शीर्षणं शिरस्त्रं त्रीणि टोप इति ख्यातस्य । “शीर्षे कं मुखमस्माच्छीर्ष-  
 कम्” । तनुत्रं वर्म दंशनं उरश्छदः कङ्कटकः जगरः “जागर इत्यपि”  
 कवचः सप्तकं कवचस्य चिलखत इति लोकप्रसिद्धस्य । “क्लीवे तु कवचम्”  
 ॥ ६४ ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तः पिनद्धः अपिनद्धः । वष्टि भागुरीत्यल्लोपवि-



शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ॥

उरश्छदः कङ्कटको जैगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥

सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्मश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ॥

अपराद्धपृष्त्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

कल्पः । चत्वारि परिहितकञ्चुकादेः । आमुच्यते बध्यते स आमुक्तः । सन्नद्धः वर्मितः सज्जः दंशितः व्यूढकङ्कटः पञ्च कवचभृतः । सन्नहति स सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु । यथा आमुक्ता शाटी । आमुक्तः कञ्चुकः । आमुक्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्येत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां गणे कावचिकमित्येकम् । पदातिः “पदातः पादातिः पादातः । पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः” इत्यमरमाला । पत्तिः पदगः पादातिकः “पादातिगः । स्वार्थे कन् । पादाविक इत्यपि पाठः । पादाभ्यां अवति । अव रक्षणादौ” पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्मः पदिकः सप्त पदातेः । पादाभ्यां अतति गच्छति न तु वाहनेन स पदातिः । “पादस्य पदाज्याति” इति पदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातमित्येकम् । शस्त्राजीवः काण्डपृष्ठः “काण्डस्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । वाहिताभ्यादिष्विति परनिपातः” । आयुधीयः आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥ कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खः त्रीणि शरनिक्षेपनिष्णातस्य । “कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य कृतहस्तः” । लक्ष्याद्वेध्यात् च्युतः सायको यस्य सोऽपराद्धपृष्त्कः स्यात् एकम् ॥ ६८ ॥ धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः निषङ्गी अस्त्री धनुर्धरः षट्धनुर्धरस्य । धनुष्मन्तौ । काण्डवान् काण्डीरः द्वे शरधारिणः अयं केवलकाण्डव-



धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्गचस्त्री धनुर्धरः ॥  
 स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥६९॥  
 याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधहेतिकौ ॥  
 नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिको ॥ ७० ॥  
 चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ॥  
 अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥  
 पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ॥  
 पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥  
 जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ॥

त्वादुपाधिभेदाद्वा धनुर्धरतो भिन्नः । शाक्तीकः शक्तिहेतिकः “द्वे शक्त्या-  
 युधधारकस्य” । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । “शक्तियष्ट्योरीकम्” ॥६९॥  
 यष्टिहेतिको याष्टीकः एकं “दांडेवाला इति ख्यातस्य” । परश्वधः परशुः  
 स हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात् एकं “फरशीकरी गडासेकरी इति-  
 ख्यातस्य” । यष्टिस्वधितिहेतिकावित्यपि पाठः । असिः खड्गः हेतिः शस्त्र-  
 मस्य स नैस्त्रिंशिकः एकं “निमचेकरी इति ख्यातस्य” । प्रासिकः “एकं  
 प्रासायुधहेतिकस्य बल्लमकरी विटेकरी सांगकरी इति ख्यातस्य” । कौन्तिकः  
 कुन्तहेतिकस्य “भालेकरी इति ख्यातस्यैकम्” कुन्तो भल्लः ॥ ७० ॥ चर्मी  
 फलकपाणिः द्वे चर्मधारिणः “ढालाईत इति ख्यातस्य” फलति विशीर्यते  
 फलकश्चर्म पाणौ यस्य । पताकी वैजयन्तिकः द्वे पताकां विभ्रतः “निशाण-  
 करी, जरीपटकेकरी इति ख्यातस्य” । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः । अनु-  
 प्लवः सहायः अनुचरः अभिचरः चत्वारि अनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः अग्रे-  
 सरः “अग्रसरोऽपि” प्रष्ठः अग्रतःसरः पुरःसरः पुरोगमः पुरोगामी” सप्त  
 पुरोगामिनः । प्रतिष्ठते प्रष्ठः । मन्दगामी मन्थरः द्वे “शनैर्गामिनः” ॥ ७२ ॥  
 जङ्घालः जङ्घिलः । “प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः” इति वाचस्पतिः ।  
 अतिजवः “अतिबल इत्यपि” द्वयमतिवेगवतः । जङ्घाकरिकः जाङ्घिकः “जङ्घा-  
 साध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा” । यो जङ्घाबलेन जीवति तत्र द्वयम् । तरस्त्री  
 त्वरितः वेगी प्रजवी जवनः जवः षट् त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥ यो जेतुं



तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥

जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्र्यौऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ॥

कामङ्गाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥

सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ॥

वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

शक्यते स जय्यः । यथा रामेण रावणो जय्यः । रावणं जेतुं रामः शक्रो-  
त्येवेत्यर्थः । एकम् । जेय इत्येकं । जेतव्यमात्रे । यथा जेयं मनः न तु जय्यम् ।  
जैत्रः जेता द्वे जेतुः ॥ ७४ ॥ यो विद्विषतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योद्धुं  
संमुखं गच्छति सः अभ्यमित्र्यः अभित्रीयः अभ्यमित्रिण इति च स्यात्  
त्रीणि । य ऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वलः ऊर्जस्वी इति  
च स्यात् द्वे । “ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च । ऊर्जोऽतिशयान्वित इत्यपि पाठः” ।  
॥ ७५ ॥ उरस्वान् उरसिलः द्वे “विशालवक्षसः” उरस्वन्तौ । रथिनः “रथिर  
इत्यपि” रथिकः रथी त्रीणि रथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीति रथिनोऽदन्तः ।  
यः कामङ्गामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सोऽनुकामीनः स्यात् । “कामगा-  
मीत्यपि” एकम् । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशङ्गामी अत्यर्थं गमनशीलः  
सोऽत्यन्तीनः एकम् ॥ ७६ ॥ शूरः वीरः विक्रान्तः त्रीणि शूरस्य । जेता  
जिष्णुः जित्वरः त्रीणि जयनशीलस्य । रणे संयुगे साधुः सांयुगीनः एकं  
“युद्धकुशलस्य” । शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठेति यत्प्रागुक्तं तदादयः “सांयुगी-  
नान्ताः” त्रिषु । वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतना  
अनीकिनी चमूः वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं अनीकं एकादश सेनायाः । “पुंसि



व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

अनीकः” ॥ ७८ ॥ बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थं रचनाविशेषेण स्थापनं व्यूह इत्येकं “विहू इति ख्यातस्य” । व्यूहलक्षणम् । “मुखे रथा हयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पार्श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहोऽयं परिकीर्तितः” इति । युधि दण्डादयो भेदाः विशेषाः व्यूहस्येति शेषः । सैन्यस्य दण्डवर्तिर्यगवस्थानं दण्डः । अदिना भोगमण्डलादयः । यदाह कामन्दकः । “तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः” इति । “तत्र अन्योन्यानुगता वृत्तिर्भोगः सर्पशरीरवदवस्थानं मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । एतेषां च शकटमकरपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं सन्ति” । प्रत्यासारः व्यूहपार्ष्णिः द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य । प्रत्यासारयति भग्नान्प्रत्यासारः । “प्रत्यासर इत्यपि” सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः “परिग्रहः पतद्ग्रहः इत्यपि” द्वे सेनायाः पश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥ एक इभो यस्यां सा एकेभा । एको रथो यस्यां सा । त्रयोऽश्वा यस्यां सा । पञ्च पदातयो यत्र सा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टा सेना पत्तिः स्यात् । यदुक्तम् । “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते” इति । एकम् । पत्त्यङ्गैः पत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामुखादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तद्यथा । तिस्रभिः पत्तिभिः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः । त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । तिस्रभिः वाहिनीभिः पृतना । पृतनात्रयेण चमूः । एतत्रयेणाऽनीकिनी । तत्रयेण दशानीकिन्यः । तत्रयेण अक्षौहिणी । तथा च । अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः २१८७० । एवमेव रथानां तु सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः २१८७० । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरङ्गभैः ६५६१० । नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि तथा नव । शतानि त्रीणि चान्यानि पश्चादशच पदातयः १०९३५० । इत्येकैकम् । भारते



सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ॥  
अनीकिनी दशानीकिन्योक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥  
आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ॥  
इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसकौ ॥  
कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

अक्षौहिणीप्रमाणम् । अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खाँङ्गाष्टैर्कद्विकैर्गजैः । रथैरेतैर्ह-  
यैस्त्रिभैः पञ्चमैस्त पदातिभिः । गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः  
६५६१०, नराः १०९३५० सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति ।  
महाक्षौहिणीप्रमाणं तु । खद्वयं ०० निधि ९ वेदा ४ क्षि २ चन्द्रा १ क्ष्य  
२ मि ३ हिमांशुभिः १ । महाक्षौहिणिका प्रोक्ता सङ्ख्या गणितकोविदैः ।  
सर्वमेकीकृत्य १३२१२४९०० । एतन्महाक्षौहिणीप्रमाणम् । संपत् ॥ ८१ ॥  
संपत्तिः श्रीः लक्ष्मीः चत्वारि संपदः । “संपदेत्यन्यत्र” । विपत्तिः विपत्  
आपत् त्रीणि आपदः । “आपत्तिः आपदा इत्यन्यत्र” । आयुधं प्रहरणं  
शस्त्रं अस्त्रं चत्वारि शस्त्रमात्रस्य ॥ ८२ ॥ धनुः चापः धन्व शरासनं कोदण्ड  
कार्मुकं इष्वासः सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे क्लीबे पुंसि च धन्व नान्तं धन्वनी ।  
“धन्वमिति अदन्तमपि” । धनुरुदन्तोऽपि । “शरावापो धनुः स्त्री स्याद्” इति  
त्रिकाण्डशेषात् । कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात् “एकम् । कालो यम इव  
पृष्ठमस्य” ॥ ८३ ॥ गाण्डीवः गाण्डिवः द्वे अर्जुनस्य धनुषि । “गाण्डिर्ग्रन्थि-  
रस्यास्ति । क्लीबे गाण्डीवं गाण्डिवं च गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति मत्वर्थीयो  
षप्रत्ययः । गाण्ड्येत्यत्र यणा तत्रेण ह्रस्वदीर्घयोर्निर्देशः” । कोटिः “कोटी”  
अटनी “अटनिः” द्वे अस्य धनुषः प्रान्ते । गोधा तलं द्वे ज्या मौर्वी तस्या  
आघातस्ताडनं तद्वारणे चर्मादिकृतबाहुबन्धविशेषे । “गोधे तले इति व्यक्ति-  
द्वयाद्वित्वम्” ॥ ८४ ॥ धनुषो मध्यं लस्तक इत्येकम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी  
गुणः चत्वारि धनुर्गुणस्य “चिल्ला” इति ख्यातस्य । शिञ्जिनीशब्दस्ताल-



लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ॥  
स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ॥  
पृषत्कबाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशैराः पत्री रोप इषुर्दयोः ॥  
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥  
तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्दयोः ॥ ८८ ॥

तूण्यां खङ्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्ट्यः ॥

व्यादिः” मूर्वाख्यस्य तृणस्य विकारो मौर्वी । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः  
पञ्च धनुर्धराणां स्थितिभेदा इत्यर्थः एकैकम् । आदिना समपदं वैशाखं मण्डलं  
च । तत्र वामजङ्घाप्रसारपूर्वकदक्षिणजङ्घासङ्कोचे प्रत्यालीढम् । दक्षिणजङ्घा-  
प्रसारपूर्वकवामजङ्घासङ्कोचे आलीढम् । पादयोः समत्वेन स्थितिः समपदम् ।  
वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये वैशाखम् । मण्डलाकारेण पादद्वयधारणं मण्डल-  
कम् ॥ ८५ ॥ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं त्रीणि वेध्यस्य “निशाण इति ख्यातस्य” ।  
शराभ्यासः उपासनं द्वे शरक्षेपाभ्यासस्य । “शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शरा-  
भ्यासः” । पृषत्कः बाणः विशिखः अजिह्वगः खगः आशुगः ॥ ८६ ॥  
कलम्बः मार्गणः शरः सरः । “चित्रपङ्कः सरः शरः” इति त्रिकाण्डशेषात् ।  
पत्री रोपः इषुः द्वादश बाणस्य । तत्रेषु स्त्रीपुंसयोः । प्रक्ष्वेडनः “प्रक्ष्वेदन  
इत्यपि” नाराचः द्वे लोहमयस्य बाणस्य । “नरानाचामति नाराचः । अन्ये-  
भ्योऽपीति डः । प्रज्ञाद्यणू” । पक्षः वाजः द्वे कङ्कादिपक्षस्य । उत्तरे निर-  
स्तादिलिप्तकान्तास्त्रिषु ॥ ८७ ॥ प्रहिते क्षिप्ते बाणे निरस्त इत्येकम् । विषाक्तः  
दिग्धः लिप्तकः त्रीणि विषाक्ते बाणे । तूणः उपासङ्गः तूणीरः निषङ्गः इषुधिः  
॥ ८८ ॥ तूणी षट्कमिषुधेः बाणठेवण्याचा भाता इति ख्यातस्य । इषुधौ  
धीयन्ते यस्यां भस्त्रायां सा इषुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणी स्त्री । “तूणेषुधी उपासङ्गः”  
इति रत्नकोशे । खङ्गः निस्त्रिंशः चन्द्रहासः असिः रिष्टिः ऋष्टिरित्यपि ।



कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

त्सरुः खङ्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

दुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ॥ ९१ ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

“ऋष्टिः खङ्गस्तरवारी” इति त्रिकाण्डशेषः । कौक्षेयकः मण्डलाग्रः करवालः “कर-  
पालः इत्यपि” कृपाणः नव खङ्गस्य । “तरवार इति ख्यातस्य” खण्डयति  
परं खङ्गः ८९ ॥ खङ्गस्य मुष्टौ तसरुरित्येकं “थरुं, मूठ इति ख्यातस्य” ।  
तकारादिकं पुंसि । आदिना “कटार खंजीर इत्यादिनामक” छुरिकादि-  
ग्रहः । तस्य खङ्गस्य मुष्टेः चर्मवर्धिकाया निबन्धनं मेखला स्यात् “एकं डाली  
इति ख्यातस्य” । यया प्रहरतो हस्तात् न निर्याति खङ्गः । फलकः फलं  
चर्म त्रीणि ढाल इति ख्यातस्य चर्मणः । “क्लीवे फलकम्” । अस्य फल-  
कस्य यो मुष्टिर्ग्रहणस्थानं स संग्राहः एकं “मूठ इति ख्यातस्य” ॥ ९० ॥  
दुघणः “दुघन इत्यपि” मुद्गरः घनः त्रयं मुद्गरस्य “मुद्गल इति ख्यातस्य” ।  
दुघणे इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । ईली “इली ईलिः” करवालिका “कर-  
पालिकेत्यपि” द्वे ह्रस्वखङ्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य “खांडा इति ख्यातस्य ।  
गुप्ती इति केचित्” । भिन्दिपालः सृगः द्वे अश्मग्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य  
यन्त्रविशेषस्य “गोफण इति ख्यातस्य । भिन्दिर्द्वादशतालं तु दश कुन्तोऽभि-  
धीयत इति । तदवच्छिन्नः कालीऽपि भिन्दिः तं पालयतीति भिन्दिपालः” ।  
परिघः परिघातिनः द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः स्वधितिः  
परशुः परश्वधः परश्वं दधाति । “परस्वध इत्यपि” चत्वारि कुठारस्य  
“कुहाड इति ख्यातस्य” । तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । तत्र स्त्रियां कुठारी ।  
“कुठारकः परशुरथ छुरिका कोशशायिका” इति रभसः । स्वधितिः पुंसि ।  
शस्त्री असिपुत्री छुरिका असिधेनुका चत्वारि छुरिकायाः “सुरी इति  
ख्यातायाः” ॥ ९२ ॥ शल्यं शङ्कुः । द्वे बाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य “फल इति



वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ॥

प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यैश्चिकोटयः ॥ ९३ ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥

लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनो विधिः ॥ ९४ ॥

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ॥

यात्रा व्रज्याऽभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

ख्यातस्य । शलति शल्यम् । “शल गतौ” । यच्छाश्वतः । सङ्ख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तर इति । ना पुमान् । सर्वला “शर्वला । शार्दूलशर्वलाशला-  
दुरिति शभेदात् ।” तोमरः “द्वे गुरगूज इति प्रसिद्धस्य मन्थदण्डाकारशस्त्रभेद-  
स्य । तौर्गन्ता भ्रियतेऽनेन तोमरः । शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके । तत्र सर्वला  
स्त्री ।” प्रासः कुन्तः “द्वे भाला इति ख्यातस्य ।” कोणः पालिः “पाली” अश्विः  
“अश्वीः” कोटिः “कोटी” चत्वारि खड्गादिप्रान्तभागस्य “टोंक इति  
ख्यातस्य । तत्र पाल्यादयः स्त्रियाम्” ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्व-  
सन्नहनं त्रीणि चतुरङ्गसैन्यसन्नहनस्य “जमाव इति ख्यातस्य । सर्वसन्नहन-  
मर्थो यस्य” । सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः । अस्त्रभृतां राज्ञां महानवम्यां  
दशम्यां वा नीराजनासमये शस्त्रादिसमर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभि-  
सार इत्युच्यते एकम् । लोहं शस्त्रं अभिसार्यते प्रस्थाप्यतेऽत्र लोहाभिसारः ।  
लोहाभिहारोऽपि । लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । “लोहाभिहार इत्युक्तो  
विधिर्नीराजनोत्तरः” इत्यमरमाला । नीराजनो विधिरिति पाठे निःशेषेण  
राजनमत्रेति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ ९३ ॥ अरौ शत्रुसमीपे यत्सेनया सहाभिगमनं  
तदभिषेणनं स्यात् एकम् । यात्रा व्रज्या अभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः  
षट्कं प्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः प्रसरणं “प्रसरणीत्यपि पाठः । प्रसरणि-  
रित्यपि” द्वे सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः । प्रचक्रं चलितं द्वे प्रस्थितसैन्यस्य ।  
“प्रचक्रं चलितं त्रिषु” इत्यमरमाला । रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य शूरस्य  
यद्गमनं सोऽभिक्रम इत्येकम् । “अतिक्रम इत्यपि” ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः



वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाटिकाऽर्थकाः ॥

स्युर्मागधास्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

✓ संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥

✓ सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा ॥

बोधकराः द्वे ये नृपान्स्तुतिपाठेन प्रातर्बोधयन्ति तेषु । “विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति ते वैतालिकाः ।” चाक्रिकाः घाण्टिकाः द्वे वन्दिविशेषेषु । घण्टाघातेन ये शंसन्ति ते घाण्टिकाः । यदाहुः । प्रबोधसमये । घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिका इति । चक्रिका घटिकार्थका इति कचित्पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् । घटीं कायन्ति “कै शब्दे” द्वे घटिकावादकस्य । मागधाः मगधाः “मधुका इति मुकुटः । मधु मधुरं कायन्ति इति विग्रहः ।” द्वे राजाग्रतो वंशक्रमस्य स्तावकानाम् । यदाहुः । “मागधाः सूतवंशजाः” इति । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः द्वे राजादिस्तुतिपाठकेषु “भाट इति ख्यातेषु” वन्दन्ते स्तुवते तच्छीला वन्दिनः । यदुक्तम् । “वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः” इति । चत्वार एकार्था इत्येके ॥ ९७ ॥ समयाच्छपथाद्ये संग्रामादनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्ते संशप्तकाः स्युरेकम् । रेणुः धूलिः “धूली” पांसुः “पांशुः” रजः चत्वारि धूल्याः धूळ इति ख्यातायाः । “रेणुः स्त्रीपुंसयोः ।” पांसुः पुंसि । रजः क्लीबे ॥ ९८ ॥ चूर्णे क्षोदः द्वे पिष्टस्य रजसः । षडपि रजस इत्येके । चूर्णं पुंलिङ्गोऽपि । “चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु” इति मेदिनी । “चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करः” इति शाश्वतश्च । समुत्पिञ्जः पिञ्जलः द्वे अत्यन्तमाकुले सैन्यादौ पताका वैजयन्ती केतनं ध्वजं चत्वारि पताकायाः । केतनादि द्वयं पताकादण्डस्येत्येके । “पुंसि ध्वजः” ॥ ९९ ॥ या युद्धभूमिः खण्डितैर्गजादिभिरतिभयदा सा वीराशंसनं स्यात् “एकम् । वीरा आशंसन्तेऽत्र वीराशंसनम् । “आङः शसि इच्छायाम्” । अहं पूर्वमहं पूर्वं अहमग्रे भवामीत्याग्रहपुरःसरं पूर्वं युद्धं अहंपूर्विका स्यात् । सुप् सुपेति समासे स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् ।



अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥  
 आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥  
 अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥  
 द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥  
 शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तित्वा ॥ १०२ ॥  
 वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥  
 युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥  
 मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥  
 अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥  
 संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥

एकम् । स्त्रियाम् ॥ १०० ॥ दर्पादात्मविषये या संभावना सामर्थ्याविष्करणं  
 सा आहो पुरुषिकेत्युच्यते । अहंपुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भाव आहो-  
 पुरुषिका एकम् । यः परस्परमहं शक्तोऽहं शक्त इत्यहंकारः सा अहमहमिका  
 स्यात् । अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्विर्वचनम् । एकं षडक्षरम् ॥ १०१ ॥  
 द्रविणं तरः सहः बलं शौर्यं स्थाम शुष्मं शक्तिः पराक्रमः प्राणः दश परा-  
 क्रमस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदन्तम् । सह इत्यदन्तोऽपि ।  
 “सहोऽस्त्रियां बले न स्त्री” इति रभसः । “सहो बले न स्त्रियां स्यात्” इति मे-  
 दिनी च । विक्रमः अतिशक्तित्वा द्वे अतितराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणे वृत्ते सति  
 तच्छ्रमशान्त्यर्थं अथवा भाविनि भविष्यति रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यद्वीराणां  
 मद्यपानं तद्वीरपानं स्यात् । वीरपाणमित्यपि । “वा भावकरणयोः” इति णत्वम् ।  
 युद्धं आयोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥ मृधं आस्कन्दनं संख्यं  
 समीकं सांपरायिकं “संपरायिकं” कन् । समरः अनीकः रणः कलहः  
 विग्रहः ॥ १०४ ॥ संप्रहारः अभिसंपातः कलिःसंस्फोटः “संस्फोटः” संयुगः  
 अभ्यामर्दः “अभिमर्द इत्यपि” । “अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये  
 च” इति मेदिनी । समाघातः संग्रामः अभ्यागमः आहवः ॥ १०५ ॥ समुदायः  
 संयत् समितिः आजिः समित् युत् एकत्रिंशद्व्युद्भस्य । संख्यं व्यनुस्वारम् ।



अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥

क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ॥

प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

समरादित्रयं अस्त्रियाम् । संयतौ समितौ । युधौ । नियुद्धं बाहुयुद्धं द्वे बाहुयुद्धस्य । तुमुलं इत्येकं रणस्य संकुले परस्परसंवाधे वर्तते ॥ १०६ ॥ क्ष्वेडा सिंहनादः द्वे वीराणां सिंहनादतुल्यनादविशेषस्य । क्ष्वेडा टावन्ता । करिणां घटना युद्धे संघटनं घटा स्यात् । योधानां संरावः आक्रोशपूर्वकः शब्दः क्रन्दनं स्यात् अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य एकम् । करिणां गर्जितं बृंहितं स्यात् एकम् ॥ १०७ ॥ धनुषः शब्दो विस्फारः एकम् । पटहः आडम्बरः द्वे संग्रामध्वनेः । प्रसभं बलात्कारः हठः त्रीणि बलात्कारस्य । “प्रगता सभा विचारोऽस्मात्प्रसभम् । बलात्करणं बलात्कारः” स्खलितं छलं द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥ अजन्यं उत्पातः उपसर्गः त्रयमुत्पातस्य “शुभाशुभसूचकस्य । न जने साधु अजन्यम्” । मूर्च्छा कश्मलं मोहः त्रीणि मूर्च्छायाः । अवमर्दः पीडनं द्वे सस्यादिसंपन्नस्य देशस्य यत्परचक्रेण पीडनं तत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कन्दनं अभ्यासादनं द्वे छलादाक्रमणस्य धाड इति ख्यातस्य । छापा इत्यपि । विजयः जयः द्वे शत्रुपराङ्मुखीकरणेन लब्धस्योत्कर्षस्य । वैरशुद्धिः प्रतीकारः वैरनिर्यातनं त्रीणि वैरप्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः उद्रावः संद्रावः संदावः विद्रवः



प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥

अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ १२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिसनम् ॥

निर्वासनं संज्ञपनं निर्गन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तरहणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ १४ ॥

उद्दासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ॥

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

स्यात्पञ्चतां कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ॥

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥

द्रवः अपक्रमः अपयानं अष्टौ पलायनस्य । यः रणे भङ्गः स पराजय इत्येकम् ॥ १११ ॥ पराजितः पराभूतः द्वे निर्जितस्य । नष्टः तिरोहितः द्वे निलीनस्य । त्रिष्विति काकाक्षिवदुभयत्र युज्यते । प्रमापणादिवधान्तानि त्रिंशन्नामानि वधस्य । “तानि । प्रमापणं प्रमापनं वा । निर्वहणं निर्वहणं वा । निकारणं विशारणं निशारणं वा ॥ ११२ ॥ प्रवासनं परासनं निषूदनं निषूदनमिति वा । निहिसनं निर्वासनं संज्ञपनं “मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा” “ज्ञप मिच्च” इति वा । निर्गन्थनं निर्गन्धनं वा । अपासनम् ॥ ११३ ॥ निस्तरहणं निहननं क्षणनं परिवर्जनं निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम्” ॥ ११४ ॥ उद्दासनं प्रमथनं क्रथनं उज्जासनम् । प्रमापणमित्यारभ्योज्जासनपर्यन्तं भावल्युडन्ताः । आलम्भः पिञ्जः विशरः घातः उन्माथः “उन्मथो वा” वधः इति ॥ ११५ ॥ पञ्चता “पञ्चत्वं” कालधर्मः दिष्टान्तः प्रलयः अत्ययः अन्तः नाशः मृत्युः मरणं निधनः दश मरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयोः । निधनमस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥ परासुः प्राप्तपञ्चत्वः परेतः प्रेतः संस्थितः मृतः प्रमीतः



मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥११७॥

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

प्रग्रहोपग्रहौ बन्धाः कारा स्याद्बन्धनालये ॥

पुंसि भूमन्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥

॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ॥

सप्त मृतस्य । एते वाच्यलिङ्गाः । चिता चित्या चितिः “त्रयं प्रेतदाहाधार-  
चुल्लेः सरण इति ख्यातस्य” ॥ ११७ ॥ अपमूर्धं मस्तकहीनं नर्तकक्रिया-  
युक्तं यत्कलेवरं “धड इति ख्यातं” स कबन्धः स्यात् । कबन्धं सलिले तुण्डे  
कबन्धो राहुरक्षसोरित्युक्तम् । एकम् । युद्धे सहस्रपूरणः कबन्धो नृत्यते । उप-  
चारान्तर्गतनरहितेऽपि प्रयोगः । श्मशानं पितृवनं द्वे प्रेतभूमेः “मसणवटी इति  
ख्यातायाः” । शवः शेतेऽस्मिन् श्मशानं “द्वितालव्यम्” । कुणपः शवं  
द्वे निर्जीवशरीरस्य । “पुंसि तु शवः” ॥ ११८ ॥ प्रग्रहः उपग्रहः बन्दी  
“बन्दिरित्यपि” त्रीणि “चोरादेराकर्षणस्य बन्दी अटकाव इति कैद इत्यपि  
ख्यातस्य” । बन्धनगेहे कारेत्येकं स्त्रियाम् । असवः प्राणाः द्वे प्राणानां ।  
भूमि बहुत्वे । एवंशब्दात्प्राणा अपि नित्यं पुंसि भूमि च । प्राणो नाम  
वायुरित्येके तत्तु वायुमात्रविवक्षया । जीवः असुधारणं द्वे प्राणधारणस्य  
॥ ११९ ॥ जीवितावच्छिन्नः काल आयुः स्यात् एकम् । उसन्तं क्लीबे ।  
जीवितस्यौषधं रक्षणोपायो जीवातुः स्यात् । ना पुमान् एकम् ॥ इति क्षत्रि-  
यवर्गः ॥ ८ ॥ ऊरव्यः ब्रह्मण ऊरोर्जातः । शरीरावयवाद्यत् “ओर्गुणः” अवा-  
देशः । ऊरुजः अर्यः वैश्यः भूमिस्पृक् विद् । षट् वैश्यस्य । आजीवः  
जीविका वार्ता वृत्तिः वर्तनं जीवनं षट् जीविकामात्रस्य ॥ १ ॥ कृषिः कर्ष-  
णम् । पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यं गोरक्षणादि । वणिजां कर्म वाणिज्यं क्रय-  
विक्रयादि । “वणिज्यम् । वणिजेत्यपि” । एवं त्रयो वृत्तयो वैश्यानां



आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ॥

सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३८ ॥

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ॥

याञ्जयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

जीवितका भेदा इत्यर्थः । “कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्” इति महा-  
भारते भगवद्गीतायाम् । अथ “मृतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा । सत्या-  
नृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथंचन” इत्यादिस्मृत्युक्तान्वृत्तिभेदान्व्युत्पादयति ।  
सेवा परचित्तानुवर्तनं सा श्ववृत्तिः । शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा ।  
“शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषि-  
रुच्यते” इत्युक्तम् । “श्ववृत्तिर्नीचसेवनम्” इति श्रीभागवते । एकम् । कृषिः कर्षणं  
तदनृतं स्यात् । “अनृतं कर्षणं स्मृतम्” इति स्मृतेः । प्रनृतमिति कचित्पाठः ।  
“प्रनृतं कर्षणं स्मृतम्” इति मनूक्तेः । एकम् । उच्छश्च शिलं च उच्छशिलं समा-  
हारद्वन्द्वः । आपणादौ पतितकणानामेकशो ग्रहणमुच्छः । क्षेत्रादौ स्वामित्य-  
क्तकणिशानां ग्रहणं शिलम् । एतद्वयं ऋतमित्युच्यते । “उच्छः कणशः आदानं  
कणिशाद्यर्जनं शिलम्” इति यादवः । “पुमानुच्छः शिलं त्वृतम्” इति बोपालितः ।  
एकम् ॥ २ ॥ याचिते प्रत्यहं तण्डुलादियाज्यायां मृतमित्येकम् । “मृतं तु नित्य-  
याज्या स्यात्” इत्युक्तेः । अयाचिते अजगरवर्तनवद्याज्यां विनैव लब्धे अमृतमि-  
त्येकम् । वणिग्भावो वाणिज्यं क्रयविक्रयादि तत्सत्यानृतं स्यात् एकम् ।  
किञ्चित्सत्यं किञ्चिदसत्यं सत्यानृतम् । ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥ उद्धारः त्रय-  
मृणस्य । “उद्धारश्चोद्धृतावृणे” इति विश्वः । अर्थप्रयोगः कुसीदं “कुशीदं  
कुषीदं चेत्यपि” । वृद्धिजीविका त्रीणि ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके  
“व्याज इति ख्यातेन” जीविकायाम् । याञ्जया यदाप्तं तद्याचितकं “एकं  
जायां आणलेला जायजाणा जिन्नस इति ख्यातस्य” । निमयात्परिवर्तादाप्तं  
आपमित्यकम् । अपमित्य आप्तं “अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ” । “परिवर्तो



उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्धयाजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ॥

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं त्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ॥

तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता ॥ ७ ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवैक्षमम् ॥

विनिमयः” इति मेदिनी । “निमयः परिवर्तः स्यात्” इति मनुः ॥४॥ प्रयोक्ता ऋणस्य दाता उत्तमर्ण इत्येकं सावकार इति प्रसिद्धस्य । “उत्तमं ऋण-मस्य” । ऋणस्य ग्राहकोऽधमर्ण इत्येकं कर्जदार इति प्रसिद्धस्य । कुसी-दिकः वार्धुषिकः वृद्धयाजीवः वार्धुषिः चत्वारि ऋणं दत्वा तद्वृद्धयाजीविनः पुरुषस्य । “कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः । वृद्धिं गृह्णी प्रयच्छति वार्धु-षिकः” ॥५॥ क्षेत्राजीवः कर्षकः “कर्षको वा” कृषिकः कृषीवलः चत्वारि कृषीवलस्य शेतकरीति लौकिकभाषायाम् । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः । वले इति दीर्घः । त्रीह्युद्भवोचितं त्रीहिणामुद्भवे योग्यं क्षेत्रं त्रैहेयं एकम् । शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं शालेयं एकम् ॥६॥ यवादीनां भवनं उद्भवोचितं यत्क्षेत्रं तत् यव्यादि । यथा यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवका अल्पयवास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यम् । “यवकः शूकधान्यो यवः” । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तेषां भवनं क्षेत्रं षष्टिक्यं एकैकम् । तिल्यं तैलीनवन्माषादेः क्षेत्रविषये द्विरू-पता स्यात् । यथा तिल्यं तैलीनं द्वे तिलानां भवने क्षेत्रे । एवं माष्यं माषीणं द्वे माषाणां भवने क्षेत्रे । उमा अतस्यस्तासां क्षेत्रं उम्यं औमीनं द्वे । अणुर्धा-न्यमेदस्तत्क्षेत्रे अणव्यं आणवीनं द्वे । भङ्गा मातुलानी तत्क्षेत्रं भङ्ग्यं भाङ्गीनं द्वे ॥७॥ शेषाणां त्रीह्यादिभ्य उक्तेभ्योऽन्येषां मुद्गादीनां धान्यानामुद्भवोचितं क्षेत्रं मौद्गीनादि स्यात् । शेषधान्योद्भवोचितमिति वा पाठः । यथा मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । एवं कौद्रवीणम् । आदिना चाणकीनम् । गौधू-मीनम् । कालायीनम् । कौलत्थीनम् । प्रैयंगवीनमित्यादि । “धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्” ईनादेशः । एकैकम् । शाकशाकटं शाकशानिकं द्वयं शाकक्षेत्रा-दिके क्लीबम् । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनाविति वार्तिकेन सिद्धमेतत् । आदौ



(“शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्”) (१)

बीजाकृतं तूष्कृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ॥

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

पुन्नपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ॥

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

उत्तं पश्चात्कृष्टं क्षेत्रमुत्तकृष्टं तत्र बीजाकृतमित्येकम् । बीजेन सह कृतं कृष्टं बीजाकृतम् । “कृजो द्वितीया” इति डाच् । सीत्यं कृष्टं हल्यं त्रीणि कृष्टमात्रस्य । सीतया हललेखया संमितं सीत्यम् । “शीत्यमित्यपि” । हलेन कृष्टं हल्यम् ॥ ८ ॥ त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यं चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं “त्रिवारं” कृतं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतम् । “संख्या-याश्च” इति डाच् । तस्मिन् त्रिगुणाकृते इत्यर्थः । द्विगुणाकृतेऽपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । यथा । द्विगुणाकृतं द्वितीयाकृतं द्विहल्यं द्विसीत्यं चत्वारि वारद्वय-कृष्टस्य । इह द्विःकृष्टे शम्बाकृतमित्यपि नाम । “शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते इति रामाश्रमः । सिद्धान्तकौमुद्यां तु शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः । शम्बाकृतमिति दन्त्यादिरपि” । एवं पञ्च ॥ ९ ॥ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । द्रोणादिपरिमितधान्यस्य वापादौ द्रौणिकादयः स्युः । यथा द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकः । आढकस्य वापः आढकिकः । आदिशब्दात्प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः “कौडविकः” इत्यपि । वापादावित्यादिशब्दात्पचादिग्रहः । द्रोणस्य पचो द्रौणिकः कटाहः । खारीवापः खारीपरिमितं यत्रोप्यते स खारीकः एकम् । उत्तमर्णादयः खारी-कान्ताः त्रिलिङ्गाम् । वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः केदारः क्षेत्रं त्रीणि क्षेत्रस्य “शेत इति ख्यातस्य” । “वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ” इति हैमः । अस्य क्षेत्रस्य गणे समूहे कैदारकं कैदार्यं “कैदारं” क्षेत्रं कैदारिकं इति चत्वारि ॥ ११ ॥ लोष्टं लेष्टुः द्वे मृत्तिकाखण्डस्य । “ढेंकूळ,

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



✓लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ॥

प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥

दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्वमथो फलम् ॥

निरीशं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः ॥

ईषां लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

डिफळ इति ख्यातस्य” । “लोष्टं पुंसपि लेष्टुः पण्डेऽपि लोष्टः स्यात्” इति बोपा-  
लितः । कोटिशः कोटीशः इत्यपि लोष्टभेदनः द्वे लोष्टभञ्जनमुद्गरस्य “कुळव  
डिफळा इति ख्यातस्य” । प्राजनं तोदनं तोत्रं त्रीणि वृषादेस्ताडनोपयोगिन-  
स्तोत्रस्य “आसूड, चाबूक इति ख्यातस्य” । तुद्यतेऽनेन तोत्रम् । यल्ल-  
क्ष्यम् । तोत्रवेत्रैकपाणये । खनित्रं अवदारणं द्वे कुदालादेः “कुदळ इति  
ख्यातस्य” ॥ १२ ॥ दात्रं लवित्रं द्वे । लुनाति छिनत्ति अनेन लवित्रं  
“इळा कोयता” इति प्रसिद्धम् । आबन्धः योत्रं योक्त्वं त्रीणि युगबन्धनो-  
पयोगिन्यां रज्जौ “जुंपणी जोतें इति ख्यातायाम्” । फलं निरीशं “निरी-  
षमिति” कुटकम् । “दीर्घादिरिति मुकुटः” फालः कृषकः “कृषिकः ।  
कृषिकाकृषिकौ फालकृषकाविति रुद्रात्स्त्रियामपि” पञ्च लाङ्गलस्याधः  
स्थिते काष्ठे यस्याग्रं लोहेन प्रबध्यते । “आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निव-  
ध्यते तस्य । अन्त्यद्वयं फालस्येत्यपि मतम्” । फलति विशीर्यते भूमिरनेन  
फालः । लाङ्गलं हलं हालः । “हालः फालवहः सीता” इति विक्रमादित्यः ।  
“हालो हले पुमान् हाला मदिरायां च योषिति” इति मेदिनी ॥ १३ ॥  
गोदारणं सीरः “शीर इत्यपि” चत्वारि हलस्य । शम्या युगकीलकः द्वे  
युगस्य कीलके खीळ इति ख्याते । शम्यते वृषादिरनया शम्या । लाङ्गलस्य  
दण्ड ईषा स्यात् । “ईशा” । “प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके” इति  
तालव्यान्ते रुद्रभसौ । “ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके” इति  
शान्तेषु विश्वः । एकं इसाड इति ख्यातस्य । लाङ्गलपद्धतिः, हलरचितारेखा  
सीता स्यात् । शीता । “शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशा-  
ननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतो-  
ऽलसे च बहुवाररतौ च दृष्टः” इति तालव्यादौ धरणिः । एकं नांगराचें तास



पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ॥  
 आशुव्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥  
 तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ॥  
 हरेणुरेणुकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥  
 मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ ॥  
 वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥ पशुबन्धने वृषादिबन्धननिमित्ते यत्काष्ठं न्यस्तं निखातं तत्र मेधिः “मेधिरित्यपि” खलेदारु इति द्वे “मेढ इति ख्यातस्य” । खलेदारुविति “हलदन्तात्” इति सप्तम्या अलुक् । यद्वा खले धान्यमर्दनस्थले यदारु इति पृथक्पदं वा । आशुः व्रीहिः पाटलः पाटलिरित्यपि । पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति त्रयं व्रीहेः । “पाटलो व्रीहिपाटल उच्यते” इति नामद्वयमिति सुभूतिः । तत्र आशु क्लीवे पुंस्यपि । “आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः” इति हेमचन्द्रः । आशुव्रीहिरित्येकं पदमिति सुभूतिः । “अशु व्रीहौ पाटलो नाश्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गवान्” इति रुद्रोऽपि । व्रीह्यादिः पुंसि । धान्यमात्रेऽपि व्रीहिं वक्ष्यन्ति । शितशूकः यवः द्वे जव इति ख्यातस्य “शितशूको द्वितालव्यः । मध्यतालव्योऽपि” ॥ १५ ॥ तत्र यवे हरिते हरिद्वर्णे तोक्म इत्येकम् “निःशूकयवस्य” । कलायः सतीनकः । “सातीनक इति माधवः । प्रज्ञाद्यण् । सतीलक” इति मेदिनी । हरेणुः रेणुकः चत्वारि “वाटाणा इति ख्यातस्य” । कोरदूषः कोद्रवः “काद्रव इत्यपि” द्वे हरीक इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ मङ्गल्यकः मसूरः । “मसुरा मसूरा । वेश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूरमसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः” इति रभसः । “मसूरा मसुरा वा नावेश्याव्रीहिप्रभेदयोः” इति मेदिनी । द्वे मसूर इति ख्यातस्य । मकुष्टकः “मकुष्टकः मुकुष्टकः । विश्वमेदिन्योस्तु मुकुष्ठो व्रीहिभेदे नेति टवर्गद्वितीयान्तः” । मयुष्टकः “मयष्टकः । मपष्टकः । मपष्टोऽपि मपुष्टकः मपुष्टोऽप्यन्यत्र” । वनमुद्गः “त्रीणि मठ, मटकी इति ख्यातस्य” । सर्षपः तन्तुभः तन्तुभोऽपि । कदम्बकः त्रयं सांसव “शिरस” इति ख्यातस्य । “सर्षपः स्यात्सरिषपः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १७ ॥ एष सर्षपो धवलः शुभ्रश्चेत्सिद्धार्थ इत्येकम् । गोधूमः

१ अशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्—इति सुभूतिः—इति रामाश्रम्याम् ॥



सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ॥  
 स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥  
 द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ॥  
 क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी ॥ १९ ॥  
 स्त्रियौ कङ्कुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ॥  
 मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥  
 किंशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमञ्जरी ॥  
 धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

सुमनः द्वे गह्वं इति ख्यातस्य । सुमनोऽदंतः । यावकः कुल्माषः “कुल्मास इति दन्त्यान्तः” द्वे अर्धस्त्रिन्नस्य यवादेः । “अर्धशिजे यवादिक घुग्न्या इति ख्यातस्य” । धान्यभेदस्येत्येके । “शूकशून्ययवादेरित्यन्ये” । चणकः हरिमन्थकः हरिमन्थज इत्यपि “द्वे हरवरा इति ख्यातस्य” ॥ १८ ॥ तिलपेजः तिलपिञ्जः । “तिलाभिष्फलात्पिञ्जपेजौ” इति वार्तिकेणैव साधू । द्वे निष्फले तिले “वांश्चे तीळ रानतीळ इति ख्याते । जर्तिल इत्यप्यस्य नाम । जर्तिलः कथ्यते सञ्जिररण्यप्रभवस्तिल इत्युक्तेः” । क्षवः क्षुताभिजननः राजिका कृष्णिका आसुरी पञ्च राजसर्षपाख्यस्य कृष्णसर्षपस्य “मोहरी, राई इति ख्यातस्य” । क्षुतमभिजायतेऽनेनेति क्षुताभिजननः । “क्षुधाभिजनन इत्यपि । तत्र क्षुधामभिजनयतीति विग्रहः” ॥ १९ ॥ कङ्कुः “कङ्कुरित्यपि” प्रियङ्गुः द्वे कांग, “राळे” इति ख्यातस्य । अतसी उमा क्षुमा त्रयं जवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । मातुलानी भङ्गा द्वे भांग, तागाचें बीं इति च ख्यातस्य । “तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा सस्यशणाद्वये” इति रुद्रः । व्रीहिभेदः अणुः स्यात् एकम् ॥ २० ॥ सस्यस्य शूकं सूक्ष्मं सूचितुल्यमग्रं किंशारुः स्यादेकं पुंसि “कूंस इति ख्यातस्य” । सस्यस्य मञ्जरी निर्गतनूतनशिरः कणिशं एकम् । कणाः सन्त्यस्य कणिशम् । “कणिशो धान्यशीर्षके” इति तालव्यान्ते रत्नकोशः । मूर्द्धन्यान्तोऽपि । धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः त्रयं व्रीहियवादेः । स्तम्बकरिरिदन्तः पुंसि । तृणयवादेर्गुच्छो नालादिपुञ्जः स्तम्बः स्यात् एकं “थोंब इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः काण्डः स नाडी नालं च स्यात् द्वे ।



नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः ॥

कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥ २२ ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे ॥

ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ॥

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ॥

स काण्डो गृहीतफलत्वान्निष्फलः पलालः स्यात् एकं “सरस, कडवा, बाटूक इति ख्यातस्य । क्लीबे पलालम्” । कडङ्गरः “करङ्कर इति हरदत्त-पाठः” । बुसं “बुषवेषतुषारतोषा इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमपि” द्वे पलाला-दिक्षोदस्य भूस इति ख्यातस्य । तुष इत्येकं व्रीह्यादेस्त्वचि “कोंडा” इति ख्यातायाम् ॥ २२ ॥ श्लक्ष्णं कृशं तीक्ष्णं निशितं एतादृशं यदग्रं यवादेस्तत्र शूक इत्येकम् । “क्लीबे शूकम्” शमी शिम्बा “शिम्बिः शिम्बी चेत्यपि दन्त्यादिर्वा” द्वे शेंग इति प्रसिद्धस्य माषादिफलस्य । उत्तरे ऋद्धादयश्च-त्वारो वाच्यलिङ्गाः । ऋद्धं आवसितं अवसितम् । “अवसितमृद्धे ज्ञानेऽपि” इति विश्वः । द्वे अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य । पूतं बहुलीकृतं द्वे अप-नीतबुसस्य धान्यस्य । शूर्पादिना शोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥ शमीप्रभवं धान्यं तत्र माषमुद्रादयो भेदाः । यदुक्तं रत्नकोशे । “मुद्रो माषो राजमाषः कुलि-त्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तूवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः” इति एकम् । शूकसहितं धान्यं शूकधान्यं तत्र यवगोधूमादयो ज्ञेयाः एकम् । बृहन्नालो बहुलजलोत्पन्नो व्रीहिविशेषः कलमः । एतदपेक्षया किञ्चिदपकृष्टः षष्टिरात्रेण पच्यमानः षष्टिकः । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एते शालयः स्युः एकम् । अमी माषयवशालिकलमषष्टिकाद्याः पुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्य-न्नभेदः नेर “देवभात” इति प्रसिद्धः । बहुवचनात् श्यामाकादयो गृह्यन्ते । एते तृणधान्यानि स्युः एकम् । गवेधुः “गवेधुरित्यपि” गवेधुका द्वे मुन्य-न्नविशेषस्य कसईचै वीं इति प्रसिद्धस्य । इदं कसाड, कसा इति कोंकणे प्रसिद्धम् । गवा जलेन तत्र वा एधते । “एध वृद्धौ” अयोग्रं मुसलः “द्वे



अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ॥

स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

मुसल इति ख्यातस्य । ह्रीवे मुसलम् ” । उदूखलं उलूखलं द्वे उलूखलं  
 “उखल इति प्रसिद्धस्य” ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं शूर्पं “सूर्पमिति दन्त्यादिरपि”  
 द्वे “सूप इति ख्यातस्य” । चालनी तितउः द्वे “चाळण इति प्रसिद्धस्य” ।  
 “क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः” इति कात्यः । “चालनं तितउ  
 प्रोक्तम्” इति ह्रीवकाण्डे रत्नकोशः । “न स्त्री तितउ चालनी” इति त्रिकाण्डशे-  
 षः । तनोति सारं तितउः “तनोतेर्दुः सन्वच्च” इति । स्यूतः प्रसेवः द्वे धान्यादि-  
 भरणार्थं कृतस्य वस्त्रभाण्डस्य पिशवी “गोणी, थैली इति ख्यातस्य ।” सीव्यते  
 स्य स्यूतः । स्योनप्रसेवावित्यपि पाठः । “स्योनस्यूतप्रसेवकौ” इति रभसः ।  
 कण्डोलः पिटः पिण्ड इत्यपि । “पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः ।  
 देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि” इति मेदिनी । द्वे वेणुदलादिरचित-  
 भाण्डस्य “पांटी, कणिंग इत्यादिख्यातस्य ।” कटः किलिञ्जकः द्वे वंशा-  
 दिविकारस्य “करंडा इत्यादिख्यातस्य ।” कटत्यावृणोतीति कटः ॥ २६ ॥  
 समानाविति स्यूतादिभिर्युगलैः संबध्यते । रसवती पाकस्थानं महानसं  
 त्रीणि पाकस्थानस्य सैपाकघर, पाकशाला इति ख्यातस्य । तस्य पाक-  
 स्थानस्याध्यक्षः अधिकृतः पौरोगवः स्यात् एकं “वांकनीस इति ख्यातस्य” ।  
 पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोगवी “तस्येदम्” इत्यण् । पौरोगवः सूपकारः बल्लवः  
 ॥ २७ ॥ आरालिकः आन्धसिकः । अंधः औदनं शिल्पं येषां ते । ठक् ।  
 सूदः औदनिकः गुणः सप्त पाककर्तुः “आचारी इति ख्यातस्य” । आद्यं  
 द्वयं व्यञ्जनकारस्येति क्षीरस्वामी । आपूपिकः कान्दविकः भक्ष्यकारः  
 “भक्ष्यंकारः भक्षकार इत्यपि” त्रीणि भक्ष्यकारस्य । भक्ष्यं तैलपकादि ।  
 इमे पौरोगवाद्याः वाच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अश्मन्तं उद्धानं “ऊध्मानमित्यपि”



अश्मन्तमुद्धानैमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ॥

अङ्गारधानिकाऽङ्गारशकट्यपि हसन्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् ॥

क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

अलञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ॥

उत् ध्मायते । ल्युट् । “उद्धारमित्यपि ।” अधिश्रयणी चुल्लिः “चुल्लीत्यपि”  
अन्तिका । अन्दिकेत्यपि । अन्धतेऽत्र । “अति अदि बन्धने” ण्वुल् । पञ्च चुल्लेः  
चूल इति ख्यातायाः । अश्मनोऽप्यन्तोऽत्राश्मन्तः । “श्रीञ् पाके” । अधि-  
श्रियेतासां अधिश्रयणी । अङ्गारधानिका अङ्गारशकटी हसन्ती ॥ २९ ॥  
हसनी चतुष्कमङ्गारशकट्याः आगटी, “शेगडी” इति ख्यातायाः । अङ्गारः  
अलातं उल्मुखं त्रीणि प्रज्वलत्काष्ठस्य । आद्यमेकं निखारा इति ख्यातस्य ।  
अग्निमद्वयं कोलीत इति ख्यातस्येत्यपि मतम् । “अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुंलि-  
ङ्गस्तु महीसु ते” इति विश्वः ॥ अम्बरीषं भ्राष्ट्रः द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य  
“खापर, रान्हे इति ख्यातस्य ।” भृज्यतेऽस्मिन् भ्राष्ट्रः । कन्दुः स्वेदनी द्वे  
मद्यनिर्माणोपयोगिनो भाटीति प्रसिद्धपात्रस्य । कन्दुर्वा ना विकल्पेन पुमान्  
पक्षे स्त्री ॥ ३० ॥ अलञ्जरः “अलिञ्जर इत्यपि” मणिकः द्वे महाकुम्भस्य  
“माठ, डेरा इति ख्यातस्य ।” कर्करी आलुः “आलूरित्यपि” गलन्तिका  
त्रयं तण्डुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याः गलन्तिकायाः “गळती इति ख्याताया  
वा, रोवळी इति लौकिकप्रसिद्धिः । अथवा झारी इत्यपि प्रसिद्धायाः”  
गलत्यम्भोऽस्या गलन्तिका । पिठरः स्थाली उखा “उषेत्यपि” कुण्डं चत्वारि  
स्थाल्याः । “पिठरः स्थाल्यां न क्लीबम्” इति मेदिनी । “स्थालं भाजनभेदेऽपि  
स्थाली स्यात्पाटलोखयोः” इति मेदिनी । “कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते  
पुमान् । पिठरे तु न ना” इति विश्वमेदिन्यौ । कलशः । “दन्त्यान्तोऽपि । केन  
जलेन लसति कलशः” ॥ ३१ ॥ घटः कुटः निपः चत्वारि कलशस्य ।  
कलशं कलशी । द्वयोरिति घटेन सम्बध्यते । घटी । अस्त्रीति शरावेण संबध्यते ।  
शरावः “सराव इति दन्त्यादिरपि” । वर्धमानकः द्वे पात्रभेदस्य “मालटी



ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥

कलम्बश्च कडम्बश्च वेषवार उपस्करः ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

इति प्रसिद्धस्य ।” ऋजीषं “ऋजीषमित्यपि” । “ऋच शब्दे” । बाहुलकात्की-  
षच् । पिष्टपचनं द्वे पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य “तवा, कटई इति ख्यातस्य ।”  
कंसः पानभाजनं “द्वे क्षीरादिपानपात्रस्य” ॥ ३२ ॥ कृत्तेश्चर्मणः स्नेहपात्रं  
तैलाद्याधारपात्रं कुतूः स्यात् एकं “बुधला इति ख्यातस्य ।” स्त्रियाम् ।  
सैव कुतूरल्पा ह्रस्वा चेत्कुतुपः । “कुत्वा डपच्” । बुधली डपकी इति लौकिक-  
भाषायाम् । सर्वं “स्यूतादि पिठरादि च” पात्रमात्रं आवपनादिसंज्ञम् ।  
आवपनं भाण्डं पात्रं अमत्रं भाजनं पञ्च “भाडें आयधण इति ख्यातस्य ।  
पिबत्यनेन पात्रम्” ॥ ३३ ॥ दर्विः “दर्वी” कम्बिः “कम्बी” खजाका त्रयं  
स्त्रियां दर्व्याः “पली इति ख्यातायाः ।” खजति मथ्राति पाकं खजाका ।  
तर्दूः दारुहस्तकः द्वे दर्वीभेदस्य “डवली इति ख्यातस्य । दारुणो हस्तको  
दारुहस्तकः” । तर्दूः पुंसि । अयं परिवेषणाद्युपयोगी । शाकं हरितकं शिशुः  
त्रयं वास्तुकादेः शाकस्य । शक्यते भोक्तुमनेन शाकम् । शिशुः पुंसि ।  
सौभाग्येऽपि शिशुरुक्तः । अस्य शाकस्य नाडिका नालम् ॥ ३४ ॥ कलम्बः  
कडम्ब इति च स्यात् द्वे “देंट इति ख्यातस्य” । वेषवारः “वेसवारः वेश-  
वार इत्यपि” उपस्करः द्वे शाकादिसंस्कारार्थं रचितहरिद्रासर्षपमरीचादि-  
चूर्णस्य । आत्रेयसंहितायामुक्तम् । “चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यना-  
गरम् । धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः  
शाकादिषु नियोजयेत्” इति “दश पलानि हरिद्रायाः । विंशतिपलानि  
धान्याकस्य । पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलं मेथिकायाः । एत-  
च्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य । अर्द्धपलं हिङ्गोः ।



मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बरं च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ॥

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं वेसवार इत्यन्ये” । तित्तिडीकं “तित्तिडीक-  
मित्यपि” चुक्रं वृक्षाम्लं त्रयं तित्तिडीकस्याम्लभेदस्य “आमसोल इति  
ख्यातस्य” । वेल्लजम् ॥ ३५ ॥ मरीचं “मरिचमित्यपि” कोलकं कृष्णं  
ऊषणं धर्मपत्तनं षट्कं मरीचस्य मिरिं इति ख्यातस्य । ऊषणं दीर्घा-  
द्यम् । इस्वाद्यपि । “उषणं मरिचे क्लीबम्” इति मेदिनी । जीरकः जरणः  
अजाजी कणा चत्वारि जीरकस्य । अजाजी स्त्री ॥ ३६ ॥ सुषवी कारवी  
पृथ्वी पृथुः काला उपकुञ्चिका षट्कं कृष्णवर्णे जीरके “काले जिरे, कालेरे  
इति ख्याते” । आर्द्रकं शृङ्गवेरं द्वे आर्द्रकस्य । शुण्ठ्याः पूर्वरूपमिदम् । “आलं  
इति ख्यातम्” । छत्रा विदुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुस्तुम्बरं “कुस्तुम्बरीति भरत-  
मालायाम्” । धान्याकं धन्याकम् । इस्वादीति मुकुटः । “धन्याकं धान्यकं  
धन्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्” इति रभसः । धनेयकमित्यपि चत्वारि कोथिविरि  
“धणे” इति ख्यातस्य” । शुण्ठी “शुण्ठिरिति इस्वान्तोऽपि । सधन्याशुण्ठिसै-  
न्धवमिति वैद्यकम्” । महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजं पञ्च शुण्ठ्याः । स्त्रियां  
तु विश्वा । विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ ३८ ॥ आरनालकं सौवीरं कुल्माषा-  
भिषुतं अवन्तिसोमं धान्याम्लं कुञ्जलं काञ्जिकं सप्तकं काञ्जिकस्य । कुल्माषै-  
रर्धस्त्रिर्नैर्यवादिभिरभिषूयते स कुल्माषाभिषुतम् । कुल्माषमिति पृथग्वा ।  
“कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च” इति विश्वः । “कुल अर्धस्त्रिन्नः माषोऽस्मिन्कु-  
ल्माषः” अवन्त्या सूयते अवन्तिसोमम् । आह च धन्वन्तरिः । “काञ्जिकं  
काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् ।



सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ॥  
तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कवरी पृथुः ॥ ४ ॥

निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ॥  
सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ॥  
रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।

सौवीरं च सुवीराम्लं तथा चुक्रं तुषोदकम्” इति ॥ ३९ ॥ सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं “बाह्लिकं” हिङ्गु रामठं पञ्च हिङ्गुवृक्षस्य निर्यासे । सहस्रं विध्यति गन्धेन सहस्रवेधि । इन्नन्तं क्लीबे तस्य हिङ्गुनः पत्री तत्पत्री । त्वक्पत्री । “तत्पत्री त्वक्माख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च” इति रुद्रः । “त्वक्पत्रीति च कारव्यम्” इति हैमः । कारवी पृथ्वी बाष्पिका “बाष्पीकेत्यपि पाठः” कवरी पृथुः पञ्चकं हिङ्गुतरोः पञ्चामित्यर्थः ॥ ४० ॥ निशा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी पञ्च हरिद्रायाः । निशाख्या निशापर्यायवाच्येत्यर्थः । तेन रजनी रात्रिरित्याद्यपि । निशाहेति कचित्पाठः । यत्सामुद्रं समुद्रभवं लवणं तत् अक्षीवं “अक्षिवमित्यपि” वशिरं “वसिरमित्यपि” द्वे ॥ ४१ ॥ सैन्धवः शीतशिवं “सितशिवं सितं शुभ्रं च तच्छिवं च” माणिमन्थं सिन्धुजं चत्वारि सिन्धुजे लवणे “शेंदेलोण इति ख्याते” । सिन्धुदेशे भवं सैन्धवम् । माणिमन्थपर्वते भवं माणिमन्थम् । माणिबन्धमित्यपि पाठः । रौमकं वसुकम् । वसुकमिति हेमचन्द्रः । वस्तकम् । वस्त इव वस्तकम् अजगन्धित्वात् । “रौमके वस्तकं वसु” इति नाममाला । द्वे शाम्भरलवणस्य । शाम्भरिदेशे रुमानामको लवणाकरः तत्र भवं रौमकम् । सांभरलोण इति ख्यातम् । पाक्यं बिडं द्वयं द्वे नामनी कृतके कृत्रिमे लवणे “बिडलोण इति ख्याते” । पाके साधु पाक्यम् । क्षारमृत्तिकां हि पाचयित्वा लवणं कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥ सौवर्चलः अक्षं रुचकं त्रीणि मधुरलवणस्य लवणभेदस्य । हृद्यगन्धमेतत् “संचलखार इति ख्यातम्” । तत्र सौवर्चले मेचके कृष्णवर्णे तिलकमित्येकम् । यद्वेधाः । कृष्णसौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जित इति मत्स्यण्डी फाणितं “द्वे राव काकवी इति ख्यातस्य” ।



मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

शूलाकृतं भट्टित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् ॥

प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ॥

चिकणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

खण्डविकारः शर्करा सिता त्रीणि शर्करायाः “खडी साकर, पिठी साकर इति भेदभिन्नायाः ।” पञ्चापि शर्कराया इत्येके ॥ ४३ ॥ दध्यादिना क्षीरस्य विकृतिः कूर्चिका । यदाहुः । “दध्ना सह पयः पक्वं यत्तस्यादधिकू-  
र्चिका । तत्रेण पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तत्कूर्चिका” इति । एकम् । रसाला मार्जिता द्वे दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य श्रीखण्ड इति ख्यातस्य । यदुक्तं सूपशास्त्रे । “अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिष्पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला या स्वादिता भगवता मधुसूदनेन” इति । तेमनं निष्ठानं द्वे व्यञ्जनस्य दध्यादेः “कठी इति ख्यातस्य ।” तिमत्यार्द्र-  
भवत्यन्नमनेन तेमनम् । सूपाद्यपि तेमनमुपचारात् । इतः परं वासितान्ता वाच्यलिङ्गाः ॥ ४४ ॥ शूलाकृतं भट्टित्रं शूल्यं त्रयं शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः । शूलेन पक्वं शूलाकृतम् । शूलात्पाक इति डाच् । शूलं लोहशलाका । उख्यं पैठरं द्वे स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः । प्रणीतं उपसंपन्नं द्वे रसादिसंपन्नस्य व्यञ्ज-  
नादेः । प्रयस्तं सुसंस्कृतं द्वे प्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपक्वादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छिलं विजिलं विञ्जलं “विञ्जनं चेत्यपि” द्वे मण्डयुक्तदध्यादेः “साई सुद्धां दहीं मठा इति ख्यातस्य ।” संमृष्टं शोधितं द्वे केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्या-  
न्नादेः । चिकणं मसृणं स्निग्धं त्रीणि स्निग्धस्य । चिगिति अव्यक्तं कणति चिकणम् । “कण शब्दे” । भावितं वासितं द्वे पुष्पादिद्रव्यान्तरेणाधिवासि-  
तस्य । यथा धूपेन भावितास्तिलाः । वास्यते द्रव्यान्तरेण मिश्रीक्रियते धूप-



आपकं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ॥  
 पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥  
 पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ॥  
 भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥ ४८ ॥  
 भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ॥  
 मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥  
 यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ॥

पुष्पादिना वाऽधिवास्यते वासितमिति स्वामी । “धूपितं वासितं विदुः” इति  
 मुनिः ॥ ४६ ॥ आपकम् ईषत् पक्कम् । आङ् ईषदर्थेऽत्र । पौलिः अभ्यूषः  
 “अभ्युषः अभ्योषश्चापि” । त्रयं “अर्द्धस्त्रिन्नयवादेर्धृतादिना भर्जितयवा-  
 देर्वा घृतपक्वान्नस्य पोळी इत्यादिप्रसिद्धस्य” । लाजाः भर्जितव्रीहयः ।  
 पुंभूम्नि पुंसि बहुत्वे च । एवमक्षता अपि पुंभूम्नि । अक्षता यवा इति पुरा-  
 णम् । एकैकस्याभिधानं पुं बहुत्वविधानार्थम् । “लाजः स्यादार्द्रतण्डुले ।  
 नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षताः” इति मेदिनी । “अक्षतं न द्वयोः पण्डे  
 लाजेषु त्रिष्वहिसिते । यवेऽपि क्वचित्” इति मेदिनी । पृथुकः चिपिटकः द्वे  
 आर्द्रभृष्टव्रीहितण्डुलस्य “पोहे इति प्रसिद्धस्य” । धाना इत्येकं भृष्टयवे  
 वर्तते । नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ॥ ४७ ॥ पूपः अपूपः पिष्टकः त्रीणि तण्डुल-  
 पिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य “वडा, धारगा इत्यादिख्यातस्य” । “अपूपः  
 पिष्टपूपः स्यात्” इति मुनिः । यल्लक्ष्यम् । “चन्द्रांशुनिर्मलाः पूपाः शालितण्डुलनि-  
 र्मिताः” इति । दधियुक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः करम्भः स्यात् । करम्भ  
 इत्यपि । केन जलेन रम्बते । रञ्जि शब्दे । एकम् । सक्तवस्तु धानाचूर्णम्  
 ते च प्रायेण पुंभूम्नि । भिःसा भक्तं अन्धः अन्नं ओदनः दीदिविः षट्म-  
 न्नस्य । अन्धः सान्तम् । ओदनोऽस्त्री । दीदिविः पुंसि ॥ ४८ ॥ भिःसटा  
 दग्धिका द्वे दग्धान्नस्य “करप इति ख्यातस्य” । सर्वेषां रसानां द्रवद्र-  
 व्याणां अग्रं अग्रिमो द्रवः मण्डः स्यात् । “क्लीवे मण्डम् । एकं निवली इति  
 ख्यातस्य” । मासरः आचामः निस्रावः “विस्राव इति मुकुटः” त्रीणि  
 भक्तसमुद्भवे मण्डे नीस “पेज” इति ख्याते ॥ ४९ ॥ यवागूः उष्णिका  
 श्राणा विलेपी तरला पञ्च द्रवओदनस्य “आटवल, पातळ भात कळेरी



(“प्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः” ॥)(१)

गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

तच्च शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ॥

तच्च हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ॥

तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

इति ख्यातस्य ।” यवागूर्दीर्घान्ता । “प्रक्षणेत्यर्थं क्षेपकम् । प्रक्षणं अभ्यञ्जनं द्वे तैलस्य । तिलमिश्र ओदनः कृसरः स्यादेकम्” । गवां सर्वं गोरिदं गवि भवं गोविकार इत्याद्यर्थेषु यत्क्षीरादि तद्गव्यं स्यात् एकम् । “त्रिषु । दधिदुग्धादेः” । गोविद् गोमयं द्वे गोः पुरीषे “शेण इति ख्याते” । गोविद् षान्ता स्त्री ॥ ५० ॥ तद्गोमयं शुष्कं करीपं स्यात् एकं “गोवरी इति ख्यातस्य” । दुग्धं क्षीरं पयः त्रीणि “दूध इति ख्यातस्य” । पयः सान्तम् । पयसो विकारो यदाज्यदध्यादि तत्पयस्यम् । “आदिना तक्रं नवनीतम्” । यद्वनादितरत् श्लथं दधि तत् द्रप्सं स्यात् । “द्रप्स्यमिति भरतमालायाम् । द्रप्सः पुंस्यपि । एकं पातल दहीं इति प्रसिद्धस्य” ॥ ५१ ॥ घृतं आज्यं हविः सर्पिः चत्वारि घृतस्य । हविषी सर्पिषी “हविः सर्पिषि होतव्ये” इति हैमः । अञ्जनीयमाज्यम् । आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायां क्यप् । नवनीतं नवोद्धृतं द्वे “लोणी इति ख्यातस्य” । मथितादध्रो नवं तत्कालमुद्धृतं ह्योगोदोहोद्भवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षीरघृतं हैयङ्गवीनं स्यात् । एकं “एकरात्रपर्युषितादध्र उत्पन्नस्य घृतस्य” । ह्यः पूर्वदिने यो गोदोहस्तस्मादुद्भवो यस्य तत् । “हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्” । ह्यो गोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते ॥ ५२ ॥ दण्डाहतं कालशेयं अरिष्टम् । “अरिष्टमशुभे तक्ने सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च” इति विश्वः । गोरसः चत्वारि दण्डमथितस्य गोरसमात्रस्य । तद्विशेषमाह । पादाम्बु चतुर्थांशमुदकं यत्र तदण्डाहतं तक्रमित्युच्यते । अर्धाम्बु अर्धमुदकं यत्र गोरसे तदुदश्वित् । तान्तम् । उदकेन श्वयति वर्द्धते इति विग्रहः । “दुओश्वि गतिवृद्धयोः ।” निर्जलं जलरहितं दधिमन्थन-

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः ॥  
 अशनाया बुभुक्षा क्षुद्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥  
 सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ॥  
 (उदन्या तु पिपासा तृद् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥) (१)  
 जेमनं लेह आहारो निघासो न्याद इत्यपि ॥  
 सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥  
 कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ॥  
 गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबलवाः ॥ ५७ ॥

मात्रेण मथितमित्युच्यते । एकैकम् ॥ ५३ ॥ दधिभवं मण्डं अग्रिमं मस्तु  
 स्यात् । एकम् ह्रीवे । “दध्न उपरिभागस्य । वस्त्रनिस्तदधिजलस्येत्यपि  
 मतम्” । अभिनवं पयः नवप्रसूतायाः गोः क्षीरं सप्तदिनावधि पीयूषः स्यात् ।  
 “पीयूषं सप्तदिवसावधि क्षीरं तर्धाऽमृते” इति विश्वमेदिन्यौ । “पेयूषमिति  
 मुकुटः” तत्कथितं सत्पीयूषशब्दवाच्यमित्येके । एकम् । अशनाया बुभुक्षा  
 क्षुत् त्रयं क्षुधः । क्षुत्स्त्री धकारान्तः । “अशनस्य इच्छा अशनाया । क्षुधे-  
 त्यन्यत्र” । ग्रासः कवलः द्वे “घांस इति ख्यातस्य । कवलार्थक इत्यपि  
 पाठः” ॥ ५४ ॥ सपीतिः तुल्यपानं द्वे सहपानस्य । सग्धिः सहभोजनं द्वे  
 “सहभोजनस्य” तत्र सग्धिः स्त्री । उदन्या पिपासा तृद् तर्षः चत्वारि  
 तृषः । तृद् पान्ता । तर्षः पुंसि । “तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्” इति विश्वः ।  
 जग्धिः भोजनम् ॥ ५५ ॥ जेमनं “जमनमिति द्विरूपकोशः” लेहः “लेपः ।  
 लेपस्तु लेपने । “अशने च सुरायां च” इति हेमचन्द्रः । आहारः निघासः  
 “निघस इत्यपि” न्यादः सप्त भोजनस्य । जग्धिः स्त्री । सौहित्यं तर्पणं  
 तृप्तिः त्रीणि तृप्तेः । पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितं भुक्तसमुज्झितं भुक्तत्वोत्सृष्ट-  
 मिति यावत् सा फेला स्यात् । फेलीरिति जटाधरः” एकम् ॥ ५६ ॥ कामं  
 प्रकामं पर्याप्तं निकामं इष्टं यथेप्सितं षट् यथेप्सितस्य । क्रियाविशेषणान्ये-  
तानि । यथा कामं भृङ्गे स । गोपः गोपालः गोसंख्यः गोधुक् गोदुहः ।  
 “गोपगोदुहबलवाः” इति त्रिकाण्डशेषः । अभीरः अभीर इत्यपि । अभि  
 ईरयति ईर गत्यादौ । बलवः षट् गोपालस्य । गोदुहौ ॥ ५७ ॥ गोमहि-

इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे ॥

गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

त्रिष्वशितङ्गवीनं तद्गवो यत्राशिताः पुरा ॥

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

अनङ्गान्सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौक्षकम् ॥

गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वृषो महन्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्रवः ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यादम्यवत्सतरौ समौ ॥

प्यादिकं पादबन्धनमित्युच्यते पादेन पादे वा बन्धनमस्येति । यादवं धन-  
मित्येके पेठुः । तत्र, गवादि यादवं वित्तमिति कोशान्तरप्रमाणम् । आदिना  
खराजाविकादेर्ग्रहणम् । गोमान् गोमी द्वौ शब्दौ गवीश्वरे गवां स्वामिनि ।  
गोमन्तौ । गोमिनौ । गोकुलं गोधनं द्वे गवां व्रजे गोसंबन्धिसमूहे ॥ ५८ ॥  
यत्र पुरा गाव आशिताः भोजिताः तत्स्थानं आशितङ्गवीनं एकम् । त्रिषु  
लिङ्गत्रये । उक्षा भद्रः बलीवर्दः “बरीवर्दः” ऋषभः वृषभः वृषः ॥ ५९ ॥  
अनङ्गान् । अनः शकटं वहतीति । “अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर-  
पि” इति रभसः । सौरभेयः गौः नव वृषभस्य । उक्षाणौ । अनङ्गाहौ । गावौ ।  
“स्त्रियां अनङ्गाही । आमनङ्गुहः स्त्रियां वा । अनुङ्गुहीत्यपि” । उक्षां वृष-  
भाणां संहतिः समूह औक्षकं स्यात् एकम् । गवां संहतिः गव्या गोत्रा द्वे ।  
वत्सानां संहतिर्वात्सकम् । धेनूनां संहतिर्धैनुकम् । एकैकं क्रमेण ॥ ६० ॥  
महान्वृषो महोक्षः एकं महावृषस्य । अचतुरेति साधुः । वृद्धोक्षः जरद्रवः  
द्वे वृद्धवृषभस्य । यन्मालायाम् । “महोक्षः स्यादुक्षतरः स्कान्धिकः स्कन्धवाहकः ।  
षोडशदशानो वत्सः कूटो भग्नविषाणकः” इति । उत्पन्नः बलीवर्दभावं  
प्राप्तः उक्षा जातोक्षः स्यात् एकम् । सद्यो जातो वृषस्तर्णकः स्यात् एकम्  
॥ ६१ ॥ शकृत्करिः वत्सः द्वे । दम्यः वत्सतरः द्वे स्पष्टतारुण्यस्य । वत्सत्वं  
स्वल्पमस्य वत्सतरः । षण्डता गोपतित्वं तद्योग्य आर्षभ्यः एकम् षण्डः  
“शण्ड इत्यपि” गोपतिः इदृचरः “इत्वर इत्यपि” त्रीणि स्वेच्छाचारिणो



आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिदृचरः ॥ ६२ ॥

स्कन्धदेशे त्वस्य वहः सास्त्रा तु गलकम्बलः ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्टवाद् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ॥

खनति तेन तद्वोढाऽस्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरन्धराः ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

वृषभस्य पोल इति ख्यातस्य । सनोति ददाति गर्भं षण्डः । इषा इच्छया चरति इदृचरः ॥ ६२ ॥ अस्य वृषभस्य स्कन्धदेशे वहः स्यात् एकं “खांदा इति ख्यातस्य” । सास्त्रा गलकम्बलः द्वे गोः कण्ठे लम्बमानस्य चर्मणः “सांकली, कांबल इति ख्यातस्य” । नस्तितः नस्योतः “नस्तोत इत्यपि पाठः” द्वे स्यूतनासिकस्य “वेसण्या बैल इति ख्यातस्य” । नस्ये नासारन्ध्रे उक्तः रज्ज्वा प्रोतः नस्योतः । प्रष्टवाद् “पष्टवाडिति रेफरहितमिति स्वामी” । युगपार्श्वगः द्वे दमनार्थं युग्येन सह स्कन्धे बद्धकाष्ठस्य । युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छतीति युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥ युगस्य वोढा युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः तस्य वोढा प्रासङ्ग्यः “लोढण्या बैल इति ख्यातः” । शकटस्य वोढा शाकटः एकैकम् । तेन खनतीत्याद्यर्थे हालिकः सैरिकश्च स्यात् । यथा हलेन खनति हालिकः । एवं हलस्य वोढा हलस्यायं वा हालिकः । एवं सीरेण खनति सीरस्य वोढा सीरस्यायं वा सैरिकः । सीरो हलस्य पर्यायः द्वे “नांगन्या बैल इति ख्यातस्य” ॥ ६४ ॥ धूर्वहः धुर्यः धौरेयः धुरीणः धुरन्धरः । धुरन्धरेण सहिताः सधुरन्धराः एते पञ्च शब्दाः धुरन्धरवृषभस्य वाचकाः । धूर्वहशब्दो दीर्घादिः । “वोरूपधायाः” इति दीर्घः [ धुर्य इत्यत्र तु “न भकुर्छुराम्” इति दीर्घनिषेधः ] । एकधुरीणः एकधुरः एकधुरावहः त्रयं य एकामेव धुरं वहति तस्य ॥ ६५ ॥ यः सर्वामपि धुरं वहति स सर्वधुरीणः एकम् । माहेयी



अर्जुन्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ॥  
वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ॥  
चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायनी ॥ ६८ ॥ गी

वशा वन्ध्याऽवतोका तु स्रवद्रर्भाऽथ सन्धिनी ॥  
आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्रर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

काल्योपसर्या प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी ॥  
स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

सौरभेयी गौः उस्ता माता शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी अष्ट्या रोहिणी नवकं  
गवि । गावौ । मातरौ । या गोषु उत्तमा सा गौर्नैचिकीत्येकम् । निचिकी ।  
“नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी सा प्रकीर्तिता” इति नाममाला । “नीचिका नीचिकी  
च” इति द्विरूपकोशः नीचैश्चरति नैचिकी । वर्णावयवप्रमाणादीनां भेदात्  
शबलीधवलादयो गवां संज्ञाः । शबली चित्रवर्णा “शबलापि” धवला  
शुक्लवर्णा “धवल्यापि” । आदिना कपिला पाटलेत्यादि । अवयवभेदात्  
लम्बवर्णा वक्रशृङ्गीत्यादि । “प्रमाण भेदात् दीर्घा खर्वा वामनीत्यादि ।” एकैकम्  
॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वे वर्षे प्रमाणमस्याः सा गौर्द्विहायनी  
एकम् । एकाब्दा गौः एकहायनी एकम् । चतुरब्दा गौः चतुर्हायणी एकम् ।  
त्रिवर्षा त्रिहायणी स्यात् एकम् । “त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्”  
॥ ६८ ॥ वशा वन्ध्या द्वे वाङ्म इति ख्यातायाः । अवतोका वतोके-  
त्यपि स्रवद्रर्भा द्वे अकसात्पतितगर्भायाः । “मृतवत्सा स्रवद्रर्भा” इति माला ।  
वृषभेण मैथुनार्थे आक्रान्ता सन्धिनी । सन्धा गर्भाधानमस्त्यस्याः सन्धिनी वा  
एकम् । वृषोपगमनाद्रर्भोपघातिनी वेहदित्युच्यते एकम् । तान्तं स्त्रियाम् ।  
विहन्ति गर्भं वेहत् । वेहद्रृषोपगतेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणे  
काल्या प्राप्तकाला सा गौरुपसर्या एकम् । बाला चासौ गर्भिणी च बाल-  
गर्भिणी सा प्रष्टौही । “प्रष्टौहीत्यपि पाठः । तत्र पृषोदरादित्वात् रलोपः”  
एकम् । अचण्डी सुकरा द्वे अकोपनायाः । बहुसूतिः परेष्टुका द्वे बहुप्रसवायाः  
॥ ७० ॥ चिरप्रसूता “बष्कयणी बष्कयिणीत्यपि । बष्कयस्तरुणवत्सः



चिरप्रसूता बष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ॥  
 सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोद्गी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥  
 द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥  
 समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥  
 ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ॥  
 न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥  
 वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ॥  
 कुठरो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

सोऽस्त्यस्याः । बष्कयस्त्वेकहायनो वत्स इति शाकटायनः ” द्वे दीर्घकालेन प्रसूतायाः । धेनुः नवसूतिका द्वे नूतनप्रसूतायाः । सुव्रता सुखसंदोह्या “सुखसंदुह्येत्यपि” द्वे सुशीलायाः “निसकीन इति ख्यातायाः” । पीनोद्गी पीवरस्तनी द्वे स्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥ द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा द्वे द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्याम् । बन्धकं आधिस्तत्र स्थिता ऋणशुद्धिपर्यन्तं उत्तमर्णगृहे दोहनार्थं स्थापितेति यावत् सा धेनुष्या एकम् । “बन्धकं स्याद्विनिमयः” इति विश्वः । बन्धकं आधिर्नाम गाहाण इति लौकिकभाषायाम् । या वर्षे वर्षे प्रसूयते सा समांसमीनेत्येकं पञ्चाक्षरम् ॥ ७२ ॥ ऊधः आपीनं द्वे गोस्तनस्य “कांस इति ख्यातस्य ।” ऊधः सान्तं क्लीबम् । शिवकः कीलकः द्वे गवां बन्धनार्थं निखातस्य काष्ठस्य “मेढ इति ख्यातस्य” । दाम संदानं द्वे बन्धनरज्जोः “दावे इति ख्यातायाः ।” संदीयते बध्यतेऽनेन संदानम् । दाम नान्तम् । स्त्रियां तु दामा दामानौ । पशुरज्जुः दामनी “बन्धनीत्यपि पाठः” द्वे यस्यामेकस्यां बहुग्रन्थियुतायां बहवो वृषा बध्यन्ते तस्या रज्जोः “दावण इति ख्यातायाः ।” चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥ वैशाखः मन्थः मन्थानः मन्थाः मन्थदण्डकः पञ्च मन्थनदण्डस्य “रवी इति ख्यातस्य ।” मन्थानौ । कुठरः । “कुटर इति पाठे तु कुट कौटिल्ये बाहुलकादरः ।” दण्डविष्कम्भः द्वे यत्र मन्थदण्डो बध्यते तस्य स्तम्भस्य “घुसलखांब इति ख्यातस्य ।” मन्थनी गर्गरी द्वे मथ्यमानदधिपात्रस्य । मन्थतेऽस्यां मन्थनी । कलशीत्यपि पाठः ॥ ७४ ॥ उष्ट्रः क्रमेणकः मयः महाङ्गः चत्वारि उष्ट्रस्य । उष्ट्रस्य



उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाज्ञाः करभः शिशुः ॥  
 करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥  
 अजा छागी शुभच्छागवस्तच्छगलका अजे ॥  
 मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥  
 उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ॥  
 चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥  
 वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ॥  
 पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥  
 विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकक्रयिकौ समौ ॥  
 वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

शिशुः करभ इत्येकम् । दारवैः काष्ठमयैः पादबन्धनैरुपेताः करभाः शृङ्खलकाः  
 स्युरेकम् ॥ ७५ अजा छागी द्वे “शेळी इति ख्यातायाः” । शुभः “तुभः  
 स्तभः स्तुभश्चेत्यपि” । छागः वस्तः छगलकः अजः पञ्चकमजस्य “बोकड इति  
 ख्यातस्य” । मेढ्रः उरभ्रः उरणः ऊर्णायुः मेषः वृष्णिः एडकः “सप्तकं  
 मेंढरं एडका इति ख्यातस्य” । अविरित्यपि । ऊर्णायुर्दन्तः ॥ ७६ ॥  
 उष्ट्राणां वृन्दे औष्ट्रकम् । उरभ्राणां वृन्दे औरभ्रकम् । अजानां वृन्दे आज-  
 कम् । क्रमादेकैकम् । चक्रीवान् बालेयः रासभः गर्दभः खरः पञ्च गर्दभस्य  
 “गाढव इति ख्यातस्य” ॥ ७७ ॥ वैदेहकः सार्थवाहः नैगमः निगमः ।  
 “निगमो वाणिजे पुर्याम्” इति विश्वः । वाणिजः वणिक् पण्याजीवः आप-  
 णिकः क्रयविक्रयिकः अष्टौ क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य वाणी इति  
 ख्यातस्य । “वणिक् स्त्रियां वणिज्यायां पुमान्वाणिजकेऽपि च” इति विश्वः ।  
 वणिजौ ॥ ७८ ॥ विक्रेता विक्रयिकः द्वे वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः  
 “विकणारा इति ख्यातस्य” । विक्रयेण जीवति विक्रयिकः” । क्रायकः  
 क्रयिकः द्वे मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः “विक्रत घेणारा इति प्रसिद्धस्य । क्रयेण  
 जीवति क्रयिकः” । वाणिज्यं वणिज्यमपि । “दूतवणिग्भ्यां च” इति यः ।  
 वणिज्या द्वे वणिजां कर्मणि “वाणीपणा इति ख्याते । वणिजां कर्म  
 वाणिज्यम्” । मूल्यं वस्तुः अवक्रयः त्रयं विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य “मोल इति



नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पुमानुपनिधिन्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ॥

क्लीबे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ॥

ख्यातस्य” । वसत्यासिन्वस्तुप्राप्तिरिति वस्तुः ॥ ७९ ॥ नीवी “नीविरित्यपि” परिपणः मूलधनं क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य भांडवल इति ख्यातस्य । नीवी स्त्री । परिपण्यते वृद्धयर्थं प्रयुज्यते परिपणः । मूलधनादधिकं निष्पन्नं कालान्तरेण स लाभः स्यात् एकं “नफा इत्यादिख्यातस्य” । परिदानं “प्रतिदानमित्यपि” परीवर्तः “परिवर्त इत्यपि” नैमेयः “वैमेयोऽपि” निमयः “विमय इत्यपि” चत्वारि परिवर्तनस्य “मोवदला इति प्रसिद्धस्य” । “मेङ्ग प्रणिदाने” । निमानं नियमः ॥ ८० ॥ उपनिधिः न्यासः द्वे निक्षेपस्य “ठेव, पुरलेलें द्रव्य इति प्रसिद्धस्य” स्मृतौ तेषां भेदो नास्ति । तस्य निक्षेपस्य निक्षेप्रे अर्पणं प्रतिदानमित्युच्यते । एकम् । प्रतीपं दानं प्रतिदानम् । क्रये “क्रयविषये ग्राहका गृहीयुरिति बुद्ध्या” यदापणे प्रसारितं वस्तु तत् क्रय्यं एकम् । यत्क्रेतव्यमात्रं यत्र कापि वर्तते तत्क्रयम् ॥ ८१ ॥ एवं विक्रेयं पणितव्यं पण्यं त्रयं विक्रेयस्य वस्तुनः । क्रय्यादयो वाच्यलिङ्गाः । सत्यापनं सत्यापना । “सत्यापना सत्याकृतिः” इति त्रिकाण्डे बोधालितात् । सत्यङ्कारः सत्याकृतिः त्रयं अवश्यं मयैतत्क्रेतव्यमित्यादिरूपस्य सत्यस्य करणे “सई करणें इति ख्याते । सत्यङ्कारस्तु लोके सच्चार, विसार इत्यादिप्रसिद्धः” । सत्यस्य कृतिः सत्याकृतिः । “सत्यादशपथ” इति डाच् ॥ ८२ ॥ विपणः विक्रयः द्वे “विक्रणें इति ख्यातस्य” । आदश “दशशब्दमभिव्याप्य” एकाद्या अष्टादशांता संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमानास्त्रिषु । यथा एका शाटी । एकः पटः । एकं वस्त्रम् । दश स्त्रियः । दश पुरुषाः । दश कुलानि । “न तु विप्रस्यैक इत्यादि” एवं अष्टादशपर्यन्ताः उदाहर्तव्याः । तत्र चतुष्पर्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । शेषं त्रिषु



विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

समानम् । हिशब्दादेषां संख्येये एव वृत्तिर्न तु संख्यायामिति सूचितम् । विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्य परार्द्धपर्यन्ताः सर्वाः संख्याः सदैकत्वे नित्यमेकवचनान्ताः । संख्येये संख्यायां च वर्तन्ते । तत्र संख्येये यथा । एकोनविंशतिः पटाः । विंशत्या पुरुषैः कृतम् । सन्ति शतं गाव इत्यादि । संख्यायां यथा । पटानां विंशतिः । गवां शतम् ॥ ८३ ॥ संख्यार्थे द्विवहुवचने स्तः । संख्यान्तरार्थे वर्तमानाया विंशत्यादिसंख्यायाः द्विवचने बहुवचने अपि भवत इत्यर्थः । यथा द्वे विंशती । गवां शतानि । “तिस्रो विंशतय इत्यादि । तासु विंशत्यादिषु नवतिपर्यन्ताः स्त्रियाम् ॥” पङ्केरिति । पङ्क्तिर्दशसंख्या तामारभ्य दशगुणं उत्तरं यत्र तादृशं संख्यानं क्रमात् शतसहस्रादि स्यात् । “पङ्क्तिर्दशशक्षरछन्दो दशसंख्यावलिष्वपि” इति विश्वः । यथा दशगुणा पङ्क्तिः शतं स्यात् । शतं दशगुणं सहस्रं स्यात् । एवमयुतादि । यदाहुः । एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोट्यः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्यात् । जलधिश्रांत्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः । संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति ॥ ८४ ॥ यौतवं द्रुवयं पाय्यं इति त्रयं मानार्थकम् मानमर्थो यस्य तत् । परिमाणवाचकमित्यर्थः । यौतवं ओष्ठ्यान्तवर्णम् । पाय्यं तालव्यसंयुक्तान्तम् । तन्मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्भिद्यते । तुलामानं अङ्गुलिमानं प्रस्थमानं चेति त्रिविधमित्यर्थः । एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेण व्यवह्रियते । यदुक्तम् । “ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याभिन्ना तु सर्वतः” इति । पञ्च गुञ्जाः आद्यमाषकः शास्त्रीयो माषकः स्यात् । यथा च शास्त्रं पञ्चकृष्णलो माष इति । एकम् । आद्येति विशेषणं द्विकृष्णलस्य राजतमाषस्य व्यावृत्त्यर्थम् । तस्य शास्त्रे प्रायशो व्यवहाराभावात् ॥ ८५ ॥ ते षोडशमाषा अक्षः कर्षश्च स्यात् । “अस्त्री पुंसि क्लीबे च” द्वे “तोळा इति ख्यातस्य ।” कर्षचतुष्टयं फलं स्यात् एकम् । सुवर्णः विस्तः द्वे हेम्नः सुव-



ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ॥  
 सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥  
 तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥  
 आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥  
 कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ॥  
 अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥  
 कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥

र्णस्याक्षे अशीतिगुञ्जाभिस्तुलिते सुवर्ण एवेत्यर्थः । रुद्रस्तु । “सुवर्णं स्वर्ण-  
 विस्तयोः” इति क्लीबमाह । तस्य हेम्नः पले कुरुविस्त इत्येकम् ॥ ८६ ॥  
 पलानां शतं तुला स्यात् एकं स्त्रियाम् । विंशतिस्तुलाः एको भारः स्यात्  
 एकम् । “भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके” इति कोशान्तरम् ।  
 पुरुषेण हि द्वे पलसहस्रे वोढुं शक्येते । भ्रियत इति भारः । दश भाराः  
 आचित इति स्युः । यः शाकटः शकटेन वोढुं शक्यो भारः सोऽप्याचित  
 इत्येकम् । “आचितः शकटोन्मेषे पलानामयुतद्वये” इति विश्वः ॥ ८७ ॥  
 कार्षापणः कार्षिकः द्वे राजतकर्षपरिमितरूपकस्य रूपया इति ख्यातस्य ।  
 “कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशिकेऽपि च” इति कोशान्तरम् । ताम्रिके  
 ताम्रसंबन्धिकर्षप्रमाणे तस्मिन्कार्षिके पण इत्येकं पैसा इति ख्यातस्य । इति  
 तुलामानमुक्तम् । अङ्गुलिमानं हस्तादि तु नृवर्गे उक्तम् । प्रस्थमानं त्वाह ।  
 आढकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाः पृथक् प्रत्येकं  
 भिन्ना इत्यर्थः । तत्र आढक इत्येकं पायली इति ख्यातस्य । द्रोण इत्येकं  
 अदमणी इति ख्यातस्य । द्वे अप्यस्त्रियाम् । खारी इत्येकं दीडमणी इति  
 ख्यातस्य । खार इति पुंसि वा । खारिरिति ह्रस्वान्तोऽपि स्त्रियाम् । वाह  
 इत्येकं वारामणी इति ख्यातस्य । निकुञ्चक इत्येकं मूठ इति ख्यातस्य  
 ॥ ८८ ॥ कुडव इत्येकं पावशेर इति ख्यातस्य । कुटप इति मुकुटः ।  
 कुडपो वा । कुडवप्रमाणं तु । मृद्रेणुकाष्टलोहादेः पात्रं यच्चतुरङ्गुलम् ।  
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् । प्रस्थ इत्येकं शेर इति  
 ख्यातस्य । आद्यशब्दाच्छर्षभभारादिग्रहः । यदाहुः । “पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः  
 कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुष्प्रस्थं तथाऽऽढकम् । अष्टाढको



पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ॥

हिरण्यं द्रविणं द्युम्रमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ताऽथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम् ॥

भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते । “सार्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा द्रोण्युदाहता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्” इति । अन्यच्च । “अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेद्द्रोणः” इत्येतन्मानलक्षणमित्युक्तम् । अत्र पलादित्रयं अभिन्नम् । तत्तद्देशभेदात्संख्यान्यथात्वं च यथा मगधदेशे । “द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः” इत्यादि । रूपकादेश्चतुर्थभागः पाद इत्युच्यते एकं “पावली इत्यादि ख्यातस्य” । अंशः भागः वण्टकः त्रीणि भागमात्रस्य “वांटा इति ख्यातस्य” ॥ ८९ ॥ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थं ऋक्थं धनं वसु हिरण्यं द्रविणं द्युम्रं अर्थः राः विभवः त्रयोदश धनस्य । तत्र अर्थादित्रयं पुंसि । “रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे” इति रुद्रः । रायौ रायः ॥ ९० ॥ कोशः हिरण्यं द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः । कोशस्तालव्यान्तो मूर्द्धन्यान्तो वा । ताभ्यां हेमरूप्याभ्यां यदन्यत्ताम्रादिकं तत्कुप्यं स्यात् । एकम् । कुप्यं ह्रस्वादि । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायामित्यनेन गकारस्य ककारः । अर्थाद्विरण्यं रूप्यं चाकुप्यं । तद्वयं कुप्यमकुप्यं च आहतं “मुद्रितं चेत्” रूप्यं “एकं नाणं इति ख्यातस्य” । रूपमाहन्यतेऽस्य रूप्यम् । “रूपादाहत” इति यप् । “रूप्यं स्यादाहतस्पर्णरजतं रजतेऽपि च” इति विश्वः ॥ ९१ ॥ गारुत्मतं मरकतं अश्मगर्भः हरिन्मणिः चत्वारि पाच इति प्रसिद्धस्य मणेः । शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः त्रीणि पद्मरागस्य “माणीक इति ख्यातस्य” ।

१ अस्मिन्पादेऽक्षराणि नव भवन्तीति चिन्त्यमिदम् ॥ २ इत्यनेनेति । इदमयुक्तम् । “राजसूयसूर्यो”-( ३।१।१४४ )-इति सूत्रेण गुपेः क्यप् गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायां निपात्यते-इति तु युक्तं वक्तव्यम् ॥



रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ॥

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ॥

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

अलङ्कारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ॥

शुल्बं म्लेच्छमुखं द्यौष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥ मुक्ता द्वे “मोती इति प्रसिद्धस्य” । मुच्यते शुक्ति-  
भिर्मौक्तिकम् । विद्रुमः प्रवालः “द्वे पौवळें इति ख्यातस्य । क्लीबे प्रवालम्” ।  
रत्नं मणिः द्वे अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि वर्तेते । तत्र मणिः  
स्त्रीपुंसयोः । “स्त्रियां डीषन्तोऽपि मणी” । आदिशब्दाद्विद्रुमेऽपि । रमन्ते-  
ऽस्मिन् रत्नम् । “कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । एतानि पञ्च  
रत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः । सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । रत्न-  
पञ्चकमाख्यातं शेषं वस्तु प्रचक्षते” इति वा । “मुक्ताफलं हिरण्यं च वैदूर्यं  
पद्मरागकम् ॥ पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा । प्रवालमुक्तान्यु-  
क्तानि महारत्नानि वै नव” इति ॥ ९३ ॥ स्वर्णाद्येकोनविंशतिः सुवर्णस्य ।  
तत्र हेमभर्मणी नान्ते ॥ ९४ ॥ अष्टापदं क्लीबपुंसोः । शातकौम्भमिति द्विरू-  
पकोशः । कर्बुरमिति दीर्घमध्यं शब्दरत्नावल्याम् । कर्चूरम् । “कर्चूरः  
स्यात्पुमान् शब्दां सुवर्णे पुंनपुंसकम्” इति मेदिनी । भर्ममित्यदन्तमपि द्विरूप-  
कोशे । गाङ्गेया नाम गङ्गायाः अपत्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे । “यं गर्भं सुषुवे  
गङ्गा पावकादीप्ततेजसम् । तदुल्बं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यते” इति । जात-  
रूपमित्यत्र प्रशस्तं जातं जातरूपम् । प्रशंसायां रूपम् ॥ ९५ ॥ यदलङ्कार-  
रूपं सुवर्णं तत् शृङ्गीकनकमित्येकम् । शृङ्गीति पृथगपि । यन्माला-भूषणं  
कनकं शृङ्गीति । दुर्वर्णादिपञ्चकं रजतस्य । “तत्र खर्जूरं ह्रस्वोकारमिति  
रामनाथः” । अपिशब्दाच्चारं कलधौतमित्यपि ॥ ९६ ॥ रीतिः आरकूटः  
द्वे पित्तलस्य तत्र रीतिः स्त्रियाम् । रीतीत्यपि । आरकूटः पुंसि क्लीबे



लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ॥

अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ॥

क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ॥

स्रोतोञ्जनंतु सौवीरं कापोताजनयामुने ॥ १०० ॥

च । ताम्रकं शुल्बं म्लेच्छमुखं ब्रष्टं “द्विष्टमपि” वरिष्ठं उदम्बरं “औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः” इत्यजयः । षट् ताम्रस्य ॥ ९७ ॥ लोहः शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसं “कृष्णायसमिति रत्नमाला” । अयः अश्मसारः सप्त लोहस्य । “अश्मसारं च शस्त्रकम्” इत्यमरमाला । मण्डूरं सिंहाणं “सिंहानमित्यपि पाठः” । सिङ्घाणमित्यपि” द्वे लोहमलस्य लोहकीट इति ख्यातस्य । मण्डूरं टवर्गमध्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वमपि तैजसं सुवर्णरजतादिकं लोहमित्युच्यते । प्रज्ञाद्यणि लौहमित्यपि । यद्वा सर्वं स्वर्णादि-तैजसं लोहं च स्यात् । तेजसो विकारस्तैजसम् । यदुक्तम् । “सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु । सीसं कालायसं चैवमष्टौ लोहानि चक्षते” इति । अयस्तु विशेषालोहसंज्ञम् । अयसो विकारः फालाख्यः कुशी स्यात् । यच्छाश्वतः । कुशी वला कुशी फाले इति । एकं स्त्रीलिङ्गम् । क्षारः काचः द्वे काचस्य “कांच बाण्डखार इति ख्यातस्य” । क्षरति क्षारः । चपलः रसः सूतः पारदः । पारतः । “रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते” इति तारपालः । “पारतस्तु मनाकपाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः” इति शब्दार्णवः । चत्वारि पारदस्य “पारा इति ख्यातस्य” ॥ ९९ ॥ यन्माहिषं शृङ्गं तद्गवलमित्येकम् । पारदो हि प्रायेण गवले निधाप्यते तत्र तदभिधानम् । अभ्रकं गिरिजामलं द्वे “अभ्रक इति ख्यातस्य” । अभ्रस्य प्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजम् । अमलमिति कश्चित् । तन्मते त्रीणि । “गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवलध्वजम्” इति वाचस्पतिः स्रोतोञ्जनं सौवीरं कापोताञ्जनं यामुनं चत्वारि सौविराञ्जनस्य “सुरमा इति ख्यातस्य” । यमुनास्रोतसो जातमञ्जनं स्रोतोञ्जनम् । सुवीर-देशे भवं सौवीरम् । धन्वन्तरिस्तु । “अञ्जनं मेचकं कृष्णसौवीरं स्यात्सुवी-



तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ॥

कर्परी दार्विकाकाथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं ताक्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ॥

सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

डिण्डीरोऽन्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ॥

रजम् । कापोतकं यामुनं च स्रोतोञ्जनमुदाहृतम्” इति ॥ १०० ॥ तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकं मयूरकं कर्परी पञ्च तुत्थाञ्जनस्य मोरचूद इति ख्यातस्य । तुदत्यक्षिरोगान् तुत्थम् । तुत्थं च तदञ्जनं च । दार्विका दारुहरिद्रा तत्काथोद्भवम् । तस्याः काथे “समभागेन अजादुग्धेन” संस्कृतं तुत्थं तुत्थाञ्जनं रसाञ्जनादिसंज्ञं स्यात् । “दर्विकेत्यपि” । रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥ रसगर्भं ताक्ष्यशैलं त्रीणि । केचित्तुत्थरसाञ्जनमिति समस्तं पेठुः । गन्धाश्मा गन्धिकः “गन्धक इत्यपि” सौगन्धिकः त्रीणि गन्धकस्य । चक्षुष्या कुलाली कुलत्थिका त्रयं “तुत्थविशेषस्य निळा सुरमा इति ख्यातस्य” । चक्षुषे हिता चक्षुष्या । कुले तिष्ठति तत्प्रतिकृतिः कुलत्थिका ॥ १०२ ॥ रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं “पौष्पकमित्यपि” कुसुमाञ्जनं चत्वारि संतप्तपित्तलादुत्पन्नस्य “जस्ताचें फूल इति ख्यातस्य” । पुष्पकेतु उदन्तं क्लीबे । पिञ्जरं पीतनं तालं आलं “अलम्” । “हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्” इति माधवः । हरितालकं पञ्च हरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरेयं अर्थ्यं गिरिजं अश्मजं शिलाजतु पञ्च शिलाजतुनः “शिलाजित इति ख्यातस्य” । अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यम् । शिलायां स्रवलाक्षाकृतित्वाच्छिलाजतु । बोलः गन्धरसः “रसगन्ध इति स्वामी । राजदन्तादित्वात्” । प्राणः पिण्डः गोपरसः पञ्च गन्धरसस्य “रक्त्या बोल इति ख्यातस्य” । गोपः रसश्चेति पृथगपि । अत्र गोस इति मुकुटः । गां जलं स्याति षोऽन्तकर्मणि । गोप इति स्वामी । गन्धप्रधानो रसोऽस्य गन्धरसः ॥ १०४ ॥ डिण्डीरः । “हिण्डीर इत्यपि” । हिण्डीर इति



नागसीसकयोगेष्ट्वप्राणि त्रपु पिचटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् ॥

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ॥

नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ॥

शब्दरत्नावल्याम् । अब्धिकफः फेनः त्रयं सागरमलाख्यस्य समुद्रफेनस्य । सिन्दूरं नागसंभवं द्वे “सेंदूर इति ख्यातस्य” । नागात्सीसात्संभवोऽस्य नागसंभवम् । नागं सीसकं योगेष्टं वप्रां वर्धमिति मुकुटः । “वृधु वर्धने” । वृधिवपिभ्यां रन् । चत्वारि सीसस्य “शिसै इति ख्यातस्य” । त्रपु पिचटम् ॥ १०५ ॥ रङ्गं वङ्गं चत्वारि वङ्गे “कथिल इति ख्याते” । पिचुः तूलः द्वे कार्पासस्य । कमलोत्तरं कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनं चत्वारि कुसुम्भस्य । रज्यते वस्त्राद्यनेन रजनम् । महच्च तद्रजनं च महारजनम् ॥ १०६ ॥ मेषकम्बलः ऊर्णायुः द्वे कम्बलस्य । ऊर्णायुरुदन्तः पुंसि । शशोर्णं शशलोम द्वे शशलोमः । मधु क्षौद्रं माक्षिकं त्रीणि मधुनः । आदिना आमरपौत्तिकादिग्रहणम् । मधूच्छिष्टं सिक्थकं द्वे “मेण इति ख्यातस्य” मधुना उच्छिष्यते मधूच्छिष्टम् ॥ १०७ ॥ मनःशिला “मनःशिल इति द्विरूपकोशः” । मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका चत्वारि मनःशिलायाः । “मनःशब्दवाच्या शिला मनःशिला” । नैपाली कुनटी गोला त्रीणि नैपालदेशोद्भवायां मनःशिलायाम् । सप्तैकार्था इत्येके । यवक्षारः यवाग्रजः ॥ १०८ ॥ पाक्यः त्रीणि दग्धयवाङ्कुरेभ्यो जायमानस्य क्षारभेदस्य “जवखार इति ख्यातस्य” । सर्जिकाक्षारः । “सृजिकाक्षार इति रामनाथः” । कापोतः सुखवर्चकः त्रीणि क्षारभेदस्य “सज्जीखार इति ख्यातस्य” । सर्जिकां दग्ध्वा क्षार्यते यः स सर्जिकाक्षारः । सौवर्चलं रुचकं द्वे क्षारभेदस्य “संचळखार इति ख्यातस्य” । प्रागुक्तमपि क्षारग्रसङ्गात् पुनरुक्तम् । पञ्चापि सर्जिकाक्षारस्येति सुभूत्या-



सौवर्चलं स्याद्बुचकं त्वक्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

शिशुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ॥

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ॥

आचण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

दयः । “त्वक्षीरी वंशरोचना वंशलोचना” इति हेमचन्द्रः द्वे वेणुजन्यस्यौष-  
धिविशेषस्य “वंशलोचन इति ख्यातस्य” । त्वक्षीरी वंशजा शुभ्रा वंश-  
क्षीरी तु वैणवीति कोशान्तरम् ॥ १०९ ॥ शिशुजं श्वेतमरिचं द्वे सौमाञ्जन-  
बीजस्य “श्वेग्याचं बीं इति ख्यातस्य” । इक्षुसंबन्धि मूलकं मोरटं स्यात्  
एकं “इक्षुमूलस्य” । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिरः । “चटकाशिरः”  
इति हेमचन्द्रः । चटकायाः शिर इव । चटका शिरः इति पृथगपि । “शिरो  
ना पिप्पलीमूले” इति मेदिनी । त्रयं पिप्पलीमूलस्य “पिप्पलीमूल इति  
ख्यातस्य” ॥ ११० ॥ गोलोमी भूतकेशः द्वे “जटामांसी इति प्रसिद्धायाः” ।  
गौरिव लोमान्यस्याः सा गोलोमी । “गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेश-  
योः” इति विश्वः । पत्राङ्गं रक्तचन्दनं द्वे रक्तचन्दनसदृशस्य रक्तसारस्य “कृष्ण-  
संसव, पतंग इति च ख्यातस्य । पत्राण्यङ्गेऽस्य पत्राङ्गम्” । त्रिकटु त्र्यूषणं  
“त्र्यूषणमिति द्विरूपकोशः” व्योषं त्रीणि शुण्ठपिप्पलीमरीचानां समाहा-  
रस्य । त्रिफला “तृफला” । “तृफला त्रिफला च” इति त्रिकाण्डशेषः । फलत्रिकं  
द्वे हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य ॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥  
शूद्रः अवरवर्णः वृषलः जघन्यजः जघन्यात्पादाज्जातः । “जनी प्रादुर्भावे” ।  
चत्वारि शूद्रस्य । चण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातस्तमभिव्याप्य वक्ष्यमाणा  
अम्बष्ठकरणादयः । “आदिना उग्रादयः” । संकीर्णाः प्रतिलोमानुलोमजत्वा-  
न्मिश्राः । एकम् । ते च संकरजातीयाः करणांम्बष्ठोग्रमागधमाहिष्यक्षचतुस्रत-  
वैदेहकरथकारपारसवचण्डालाख्याः एकादशेति ॥ १ ॥ शूद्रा शूद्रजातिरङ्गना



शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ॥  
 शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥  
 माहिषोऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्ताऽर्याशूद्रयोः सुतः ॥  
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥  
 रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ॥  
 स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥  
 कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्दयोः श्रेणिः सजातिभिः ॥ ५ ॥  
 कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

विद् वैश्यः तयोः सुत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः स करण इत्येकम् । स तु  
 लेखनवृत्तिः । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः सुतोऽम्बष्ठः । स तु चिकित्सावृत्तिः ।  
 शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः उग्रः । स तु शस्त्रवृत्तिः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातो  
 मागधः । स तु राजादिस्तुतिपाठवृत्तिः । एकैकम् ॥ २ ॥ अर्या वैश्या ।  
 वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिषः “माहिष्यः” । अस्य ज्योतिषं शाकुनं शास्त्रं  
 स्वरशास्त्रं च जीविका । माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोरित्यपि पाठः । अर्या क्षत्रिया  
 तस्यां शूद्राज्जातः क्षत्ता । तस्य वृत्तिः पापद्विकादिः । क्षत्तारौ । ब्राह्मण्यां  
 क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते तस्य गजबन्धनमश्वानां वाहनं कर्म सारथेरित्या-  
 दिर्जीविका । तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो वैदेहकः । चतुःषष्टिकलाकर्म-  
 शैक्ष्यं तदुपजीविका । पण्याङ्गनानां राज्ञां च कुर्यात्सङ्गं तदिच्छया । उप-  
जीव्यं तु तास्वेवेति । एकम् ॥ ३ ॥ करण्यां शूद्रविशोः सुतायां माहिष्या-  
 द्वैश्याक्षत्रिययोः जाताज्जातो रथकारः स्यात् । अस्य वर्तनं तु । रथकर्म-  
 न्धनादिभिः । ब्राह्मण्यां वृषलेन शूद्रेण य उत्पादितः स चण्डालः स्यात् ।  
 “चाण्डाल इत्यपि” । मृतचैलैर्निन्द्यमांसैः श्मशाने तस्य जीवितमित्येकैकम्  
 ॥ ४ ॥ कारुः शिल्पी द्वे चित्रकारादेः । शिल्पं कला सास्त्यस्य शिल्पी ।  
 “तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्वर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो  
 मताः” इत्यपि । तैः सजातिभिः संहतैः श्रेणिः । सजातीयशिल्पीसङ्घः श्रेणि-  
 रित्यर्थः । स स्त्रीपुंसलिङ्गः । एकम् । कुलकः । कुलिकः । “कुलिको नाग-  
 भेदे स्याद्गुभेदे कुलसत्तमे” इति मेदिनी । कुलश्रेष्ठी द्वे शिल्पीकुलप्रधा-  
 नस्य । शिल्पिभेदानाह । मालाकारः मालिकः द्वे “माली इति प्रसि-



कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ॥  
 तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥  
 रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ॥  
 पादकूचर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥  
 नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ॥  
 स्याच्छाङ्गिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥  
 तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् ॥  
 ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

द्वय” । पुष्पमाला पण्यमस्य मालिकः ॥ ५ ॥ कुम्भकारः कुलालः “द्वे  
 कुम्भार इति ख्यातस्य” । पलगण्डः लेपकः द्वे गृहादौ लेपकारस्य “गंवडी  
 इत्यादि ख्यातस्य” । तन्तुवायः “तन्नवायः तन्द्रवायः तन्नवाप इति ओष्ठ्या-  
 न्तोऽपि” । कुविन्दः “कुपिन्द इत्यपि । कुप क्रोधे” । द्वे पटानां निर्मातरि  
 कोष्ठी इति ख्याते” । तुन्नवायः सौचिकः द्वे कञ्चुक्यादेर्निर्मातरि “शिंपी  
 इति ख्याते” । सूच्या वानं शिल्पमस्य सौचिकः ॥ ६ ॥ रङ्गाजीवः चित्र-  
 करः द्वे “चितारी, रंगारी इत्यादि ख्यातस्य” । रङ्गं श्वेतपीतरक्तादिक-  
 माजीवति रङ्गाजीवः । शस्त्रमार्जः असिधावकः द्वे शस्त्रधर्षणोपजीविनः  
 “शिकलगार इति ख्यातस्य” । पादकूत् चर्मकारः द्वे “चांभार इति  
 ख्यातस्य” । पादूः पादत्राणि करोति पादकूत् तान्तः । व्योकारः लोह-  
 कारकः द्वे लोहार इति ख्यातस्य । व्यो इत्यव्ययं लोहबीजवाचीति  
 श्रीभोजः ॥ ७ ॥ नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादः रुक्मकारकः चत्वारि  
 स्वर्णकारस्य “सोनार इति ख्यातस्य” । शाङ्गिकः काम्बविकः द्वे शङ्खवल-  
 यादेः कर्तरि कंकणकार, “कांसार” इति ख्याते । शौल्बिकः ताम्रकुट्टकः  
 द्वे “तांबट इति ख्यातस्य” शुल्बं ताम्रं तद्वटनं शिल्पमस्य शौल्बिकः ॥ ८ ॥  
 तक्षा वर्द्धकिः त्वष्टा रथकारः काष्ठतट् पञ्च वर्द्धकेः “सुतार इति ख्यातस्य” ।  
 वर्द्धयति छिनत्ति काष्ठं वर्द्धकिः । तक्षाणौ । त्वष्टारौ । काष्ठं तक्ष्णोति तन्  
 करोति काष्ठतट् । काष्ठतक्षौ । ग्रामाधीनो यस्तक्षा स ग्रामतक्ष इत्येकं  
 “गांवचा सुतार इति ख्यातस्य” । “ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः” इति टच् ।  
 अनधीनकः स्वाधीनो यस्तक्षा स कौटतक्षः स्यात् । एकम् ॥ ९ ॥ क्षुरी



क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ॥

स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः ॥ ११ ॥

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ॥

भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ॥ पाणिघताड्यौ क्षिप्यन्ति इति निपातवत् ।

वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

मुण्डी । क्षुरि मुण्डि इति ह्रस्वघटितपाठोऽपि । दिवाकीर्तिः नापितः अन्ताव-  
सायी पञ्च नापितस्य “नाहावी इति ख्यातस्य” । निर्णेजकः रजकः द्वे  
वस्त्राणां धावकस्य “परीट इति ख्यातस्य” । शौण्डिकः मण्डहारकः द्वे  
सुराजीविनः “कलाल इति ख्यातस्य” । शुण्डा सुरा सा पण्यमस्य शौण्डिकः  
॥ १० ॥ जाबालः अजाजीवः द्वे अजापालस्य “मेढपाल, मेढक्या, धनगर  
इति ख्यातस्य” । देवाजीवः “देवाजीवीत्यपि” देवलः द्वे देवसेवोपजी-  
विनः “गुरव, देवळी इति ख्यातस्य । देवं लक्षणया तत्त्वं लातीति देवलः”  
माया शाम्बरी द्वे इंद्रजालस्य “गारूड इति ख्यातस्य” । शाम्बराख्यस्यासुर-  
स्येयं शाम्बरी । मायाकारः प्रतिहारकः “प्रतिहारिकः प्रातिहारिक इत्यपि  
द्वे मायाविनः गारूडीति ख्यातस्य” । प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य स  
तथा ॥ ११ ॥ शैलाली शैलूषः जायाजीवः कृशाश्वी भरतः भारत इत्यपि ।  
“कृशाश्वेन च यत्प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरत-  
भारतौ” इति वाचस्पतिः । नटः पट्टं नटेषु “नटवा इति ख्यातेषु”  
नटति नृत्यति नटः । चारणः कुशीलवः द्वे कथकानां नटविशेषाणाम् ।  
“कुत्सितं शीलमस्त्यस्य कुशीलवः” ॥ १२ ॥ मार्दङ्गिकाः मौरजिकाः द्वे  
मृदङ्गवादनकुशलानां “मृदङ्गी पखवाजी इति ख्यातानाम्” । पाणिवादाः  
पाणिघाः द्वे ये पाणितलेनैव पाण्यन्तरे मृदङ्गादिध्वनिमनुकुर्वन्ति तेषां  
“हाताचे तालधारी इति ख्यातानाम्” । वेणुध्माः वैणविकाः द्वे वेणुवा-  
दिनां “पांवेकरी इति ख्यातानाम्” । वेणुध्माः आहन्तः सोमपावत् । वीणा-  
वादाः वैणिकाः द्वे वीणावादनं शिल्पमेषां “विणेकरी इति ख्यातानाम्”



जीवान्तकः शाकुनिको, द्वौ वागुरिकजालिकौ ॥  
 वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥  
 भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ॥  
 वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥  
 विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ॥  
 निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥  
 भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ॥  
 नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥  
 पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ॥

॥ १३ ॥ जीवान्तकः “जीवन्तिक इत्यपि” शाकुनिकः द्वे पक्षिणां हन्तारि  
 “पक्षांचा पारधी इति ख्याते” । वागुरिकः जालिकः द्वे जालेन मृगान्व-  
 धतः । वागुरा मृगवन्धनी तथा चरति वागुरिकः । वैतंसिकः कौटिकः  
 मांसिकः त्रयं यो मांसविक्रयेण जीवति तस्य “खाटिक इति ख्यातस्य” ।  
 वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति वैतंसिकः । कुटेन मृगादिबन्धनयं-  
 त्रेण चरति कौटिकः । मांसं पण्यमस्य मांसिकः ॥ १४ ॥ भृतकः भृति-  
 भुक् कर्मकरः वैतनिकः चत्वारि वेतनोपजीविनः “चाकर, मजूर इति  
 प्रसिद्धस्य” । भृतिवेतनं भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । वार्तावहः वैवधिकः  
 “विवधिक इत्यपि” द्वे वार्ताया वाहके “कावड्या इति ख्याते” । विवधः  
 पर्याहारः तं वहति वैवधिकः । विवधवीवधशब्दौ उभयतः बद्धशिक्ये  
 स्कन्धवाह्ये कोष्ठे वर्तेते । भारवाहः भारिकः “द्वे ओझेकरी इति ख्यातस्य ।  
 भारीति नान्तोऽप्यन्यत्र” ॥ १५ ॥ विवर्णः पामरः नीचः प्राकृतः पृथक्-  
 जनः निहीनः अपसदः “अपशेद इति भरतमालायाम्” जाल्मः क्षुल्लक-  
 “खुल्लकः । खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे इति रभसः” । इतरः दश नीचस्य  
 ॥ १६ ॥ भृत्यः दासेरः दासेयः दासः “दाश इति तालव्यान्तोऽपि”  
 गोप्यकः चेटकः “चेडक इत्यपि” नियोज्यः किङ्करः प्रैष्यः “प्रेष्यः इत्यपि”  
 भुजिष्यः परिचारकः एकादश दासस्य । प्रैष्य इत्यत्र प्रादूहोढेति वृद्धिः ॥ १७ ॥  
 पराचितः “पराजितोऽपि । परैराजीयते स्म” परिस्कन्दः “परिष्कन्दः परे-  
 शेति वा पत्वम् । परिष्कन्नः परिस्कन्नश्च इत्यपि” परजातः परैधितः चत्वारि



मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥ १८ ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः ॥ १९ ॥

निषादश्चपच्चान्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ॥

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥

श्वा विश्वकड्मुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥

परेण संवर्तितस्य । परैराचीयते वर्धयते पराचितः । मन्दः तुन्दपरिमृजः “घञिः तुन्दपरिमार्जोऽपि” । आलस्यः शीतकः अलसः अनुष्णः षट् अलसस्य । अलसमस्त्यस्य अलसः अर्श आद्यच् । “अलस एव आलस्यः स्वार्थे ण्यञ् । अणि अलस इत्यपि” ॥ १८ ॥ दक्षः चतुरः पेशलः पटुः सूत्थानः उष्णः षट् दक्षस्य । “उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्तीत्युष्णः” । चण्डालः प्लवः मातङ्गः दिवाकीर्तिः जनङ्गमः “जलङ्गम इत्यपि” ॥ १९ ॥ निषादः । “निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे” इति कोशान्तरे । श्वपचः “श्वपाक इत्यपि” अन्तेवासी चाण्डालः पुक्कसः । “पुक्कसः श्वपचेऽधमे” इति मेदिनी दश चाण्डालस्य । अत्रावान्तरभेदोऽस्ति किञ्चित्सोऽनादृतः । किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालानां भेदाः । किरति शरान् किरातः । अरण्यचरा एते । “पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्द्रोऽपि निगद्यते” इति तारपालः ॥ २० ॥ व्याधः मृगवधाजीवः मृगयुः लुब्धकः चत्वारि व्याधस्य । विध्यति मृगान्व्याधः । कौलेयकः सारमेयः कुकुरः “कुकुर इत्यनादिकोशः । कुकुर इति राजमुकुटः” । मृगदंशकः ॥ २१ ॥ शुनकः भषकः श्वा शुनकस्य । श्वानौ । “कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः” इति वाचस्पतिः । योगितः प्रयोगेण उन्मत्तत्वं प्रापितः श्वा अलर्कः स्यात् “अलक इति मुकुटः” एकम् । यो मृगयाकुशलः श्वा स विश्वकड्मुर्मृगयैकं “पारधी कुत्रा इति ख्यातस्य । विश्वं कन्दते । कदि आह्वाने” । शुनी सरमा स्यात् एकम् । सरमा देवशुनी । सामान्याभिधानं तूपचारात् ॥ २२ ॥ यो ग्राम्यः सूकरः







शुल्बं वराट्कं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ॥  
उद्धाटनं घटीयन्नं सलिलोद्धाहनं ग्रहेः ॥ २७ ॥

पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ॥  
 वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ॥  
 ( जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥ ) २९ ॥ ( १ )  
 पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाऽथ विहङ्गिका ॥

रज्जुः वटी गुणः पञ्च रज्जोः “सुं व दोरी च-हाट इति ख्यातायाः” । तत्र वराट्कोऽस्त्रियाम् । रज्जुः स्त्रियाम् । वटी त्रिषु । “रज्जुः शुल्बा वराटो ना” इति रत्नकोशः । “सुम्यं वटाकर इति स्वामिपाठः” । ग्रहेः कूपात्सलिलमूर्ध्वं बाह्यते येन तस्मिन् यत्रे “रहाट, लाट इति ख्याते” उद्धाटनं घटीयन्नं चेति द्वयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ वेमा “वेम इत्यपि” वायदण्डः “वापदण्ड इत्योष्ठ्य-मध्योऽपि” द्वे वस्त्रव्यूतिदण्डस्य “कोष्ठ्याचें धोटें इति ख्यातस्य” । वयति तन्तूननेन वेमा । वेमानौ । ऊयते इति वायः वानं तदर्थो वायदण्डः तालव्य-मध्यः । सूत्राणि तन्तवः द्वे “सूत इति ख्यातस्य । सूत्रतन्तुरिति समस्तं हारा-वल्याम्” । तन्तुः पुंसि । वाणिः व्यूतिः “व्यूतिरिति द्विरूपकोशः । विशिष्टा ऊतिर्व्यूतिः” द्वे तन्तुवानस्य “विण्णें इति ख्यातस्य” । लेप्यं मृदा पुत्तलिकादिकरणम् । आदिना काष्ठपुत्तलिकाकर्म गृह्यते तत्र पुस्तमित्येकम् । यदुक्तम् । “मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्याभिधीयते” इति ॥ २८ ॥ वस्त्रदन्तादिभिः कृता पुत्रिका पाञ्चालिका स्यात् । “पाञ्चालिकेत्यपि” पञ्चभिर्वर्णैरख्यते भूष्यते । घन् । एकं “बाहुली इति ख्यातस्य” । पुत्र इवेति कन् । दन्तो गजदन्तः आदिना चर्मकाष्ठमृच्छिलेत्यादिग्रहणम् । जतु लाक्षा तद्विकारो जातुषम् । त्रपु वज्रं तद्विकारस्त्रापुषम् । एकैकम् । “त्रपुजतुनोः षुक्” ॥ २९ ॥ पिटकः पेटकः पेटा “पेटेति मुकुटः । पीडेति स्वामी” मञ्जूषा चत्वारि वस्त्रालङ्कारादिस्थापनार्थं कृताया मञ्जूषायाः “पेटी इति ख्यातायाः” । आद्यौ पेटारिकायां परौ महत्यामिति स्वामी । विहङ्गिका भारयष्टिः द्वे शिख्याधारलगुडस्य “खुंटी



भारयष्टिस्तदालम्बि शिष्यं काचोऽथ पादुका ॥ ३० ॥

पादूपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता ॥

नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥

नाराची स्यादेपणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥

ब्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे ॥

तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥

इत्यादिख्यातस्य” । इयं भारोद्वाहनार्था चतुर्दण्डिकेति सभ्याः । शिष्या-  
धारस्कन्धग्राहयोर्लगुड इति द्रविडाः । विहङ्गमेत्यपि पाठः । तस्यां भारयष्ट्या-  
मालम्बते तत्तदालम्बि शिष्यं काचः स्यात् । “काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे  
मृदन्तरे” इति विश्वः । द्वे आलम्बमानस्य रज्जुपञ्जरस्य “शिकें इति ख्यातस्य” ।  
पादुका ॥ ३० ॥ पादूः उपानत् त्रयमपि स्त्रियां पादत्राणस्य “जोडा इति  
ख्यातस्य” । सैवोपानत् पदायता पदवत् आयता पादायामेन वद्धा अनु-  
पदीना एकं अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं वद्धा अनुपदीना उपानत्  
इति कौमुद्यामुक्तम् । “वाहाण इति ख्यातस्य” । नध्री वध्री वरत्रा त्रयं  
चर्ममय्या रज्ज्वाः “वाधी इति ख्यातायाः” । अश्वादेस्ताडनी रज्जुः कशा  
स्यात् एकं “जेरबंद इति ख्यातस्य । आदिना उष्ट्रगर्दभचोरादिग्रहः”  
॥ ३१ ॥ चाण्डालिका चाण्डालिकेत्यपि” कण्डोलवीणा “कण्टोलवीणेत्यपि  
कण्डोलीति पृथगपि” चाण्डालवल्लकी त्रयं किनरीति ख्याताया अन्त्यजवी-  
णायाः । नाराची एषणिका द्वे स्वर्णकाराणां नाराचाकृतिर्या लोहशलाका  
तत्र “कांटा, तराजू इति ख्याते” । शाणः निकषः कषः त्रीणि स्वर्णादि-  
यत्र घर्षणेन परीक्ष्यते तस्याः शिलायाः “कसोटी, निसाणा इत्यादि-  
ख्यातायाः” ॥ ३२ ॥ ब्रश्चनः पत्रपरशुः द्वे स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः  
“कानस इति ख्यातस्य” । ईषिका “ईषिका इषीका इत्यपि” तूलिका द्वे  
शलाकाभेदस्य “सळई इति ख्यातस्य” । तैजसं आवर्त्यते यत्र सा तैजसा-  
वर्तनी । स्वर्णादिपाकार्थः पात्रविशेषः मूषा स्यात् “मूस इति ख्याता” ।  
मूषा मूषी मूषी । “मूषा त्वावर्तनी मूषी” इति शब्दार्णवः । मुष स्तेय इत्यस्मा-  
द्भिदाद्यडि ह्रस्वादिरपि । ह्रस्वा मुषा मुषी । एकम् । “भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।  
चर्मप्रसेवक इत्यपि” द्वे अग्निज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य “भाता इति ख्यातस्य”



आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः ॥ ३४ ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ॥

सूर्मी स्थूणाऽयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥

साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥

॥ ३३ ॥ आस्फोटनी लास्फोटनी । “वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका” इति वाचस्पतिः वेधनिका द्वे मण्यादेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य “सामता इति ख्यातस्य” कृपाणी कर्तरी द्वे स्वर्णपात्रादि विच्छिद्यते येन तस्य कातर इति ख्यातस्य । वृक्षादनी वृक्षभेदी द्वे वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य “वांकस, तासणी इति ख्यातस्य” । टङ्कः “तङ्क इत्यपि” पाषाणदारणः द्वे पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य “टांकी इति प्रसिद्धस्य” ॥ ३४ ॥ क्रकचः करपत्रं द्वे काष्ठादिविदारणार्थस्य करवत इति ख्यातस्य । आरा चर्मप्रभेदिका द्वे चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य आरी इति ख्यातस्य । सूर्मी “सूर्मिरिति वा” स्थूणा अयःप्रतिमा त्रयं लोहप्रतिमायाः । कला गीतनुत्यादिकं यत्कर्म तच्छिल्पम् । आदिना रथकारादिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः अर्चा प्रतिनिधिः अष्टौ प्रतिमायाः । “प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन प्रतिमानम् । माङ् माने” । प्रतिनिधिः पुंसि । उपमा उपमानं द्वे उपमितकरणस्य । “भावे करणे च । येनोपमीयते या चोपमितस्तयोरेते नामनी इत्यर्थः । केचित्तु पूर्वान्विते इत्याहुः” ॥ ३६ ॥ समानादिसप्तकं समान्तरस्य । “सह मानेन वर्तते समानं मानमस्येति वा समानः । एते वाच्यलिङ्गाः” । सदृक् शान्तः । अमी निमसंकाशादयः उत्तरपदे स्थिताः सदृशपर्याया वाच्यलिङ्गाश्च स्युः ॥ ३७ ॥ यथा पितृनिभः पुत्रः नित्यसमासोऽयं पित्रा सदृश इत्यर्थः । मातृनिभा कन्या मातुः सदृशीत्यर्थः । आदिना भूतरूपकल्पादिग्रहः । “यथा पितृभूतः पितृरूपः । पितृकल्पः” ।



निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिसुद्धरुणात्मजा ॥ ३९ ॥

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥

मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥

शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥

मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः ॥ ४१ ॥

कर्मण्या विधा भृत्या भृतिः भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥ भरण्यं “भरण्येत्यपि”  
भरणं मूल्यं निर्वेशः पणः एकादश वेतनस्य । सुरा हलिप्रिया हाला परि-  
स्रुत् वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गन्धोत्तमा प्रसन्ना इरा कादम्बरी परिस्रुता मदिरा  
कश्यं मद्यं त्रयोदश मद्यस्य । कदम्बे जातो रसः कादम्बस्तं राति कादम्बरी” ।  
“तत्र गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा” इति वचनात् सुरादि द्वयं  
गौड्यादित्रिविधमद्यस्य । शेषं मद्यमात्रस्येत्येके । पानरुचिजननार्थं यच्चञ्जनं  
भक्ष्यते सोऽवदंश इत्येकं “भर्जितचणकादिभक्षणस्य” ॥ ४० ॥ शुण्डापानं  
मदस्थानं द्वे मद्यगृहस्य । “शुण्डा पानं इति पृथगपि । शुण्डा पानगृहे मता ।  
“अप्यम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च” इति मेदिनी । “शुण्डापि जलहस्तिन्यां  
मदिराकरिहस्तयोः” इति विश्वः । “पानं पीतिभाजनरक्षणे” इति मेदिनी । पीय-  
तेऽस्मिन्पानम् । मधुवारः मधुक्रमः द्वे मधुपानपरिपाट्याः । “मधुनो वारः  
समयः मधुवारः” । मध्वासकः माधवकः मधु माध्वीकम् । “मार्द्वीकमि-  
त्यपि । मृद्वीका द्राक्षा तस्याः विकारः । “तस्य विकारे” इत्यण् । चत्वारि-  
मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य । “द्वौ द्वौ पर्यायावित्यपि मतम् । मार्द्वीकमिति  
पाठे मध्वादि द्वयं द्राक्षारसस्य” । तत्र माध्वीकं मधु च द्वयोः न किं-  
त्वा एव ॥ ४१ ॥ मैरेयम् । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् ।  
नद्यादिभ्यो ढक् । आसवः शीधुः “तालव्यादिरपि शीधुरिति । यद्यपि  
शीधुरिक्षुरसैः पकैरपकैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्”  
इति माधवः । तथापि भेदमनादित्योक्तम् । त्रयमिक्षुशाकादिजन्यस्य मद्य-



मैरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ ॥  
 संधानं स्यादभिषवः किंण्वं पुंसि तु नम्रहूः ॥ ४२ ॥  
 कारोत्तरैः सुरामण्ड आपानं पानगोष्टिका ॥  
 चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥  
 धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥  
 स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥  
 द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥  
 पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥

विशेषस्य । सीधुरस्त्रियाम् । आसवः पुंसि । मेदकः जगलः हे सुराकल्कस्य ।  
 मद्यमेदस्येत्येके । जगलो मदनद्रुमे । “मेदके पिष्टमध्ये च ” इति कोशान्तरम् ।  
 संधानं अभिषवः द्वे मद्यसंधानस्य । फलवंशाङ्कुरादिकं दीर्घकालं यत्संधीयते  
 तस्येत्येके । किण्वं “कण्वमित्यपि” नम्रहूः द्वे तण्डुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य ।  
 “मत्तनम्रकृताह्वानस्येत्यन्ये” । नम्रह्वौ ॥ ४२ ॥ सुराया मण्ड अग्रभागः कारो-  
 उत्तरः “कारेण क्रियया उत्तरः कारोत्तरः । कारोत्तम इत्यपि” एकम् ।  
 आपानं पानगोष्टिका द्वे पानार्थायाः सभायाः । “आ संभूय पिवन्त्यत्र  
 आपानम्” । चषकः पानपात्रं द्वे मद्यपात्रस्य । “चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मधु-  
 मद्यग्रमेदयोः” इति मेदिनी । सरकः अनुतर्षणं द्वे मद्यपानस्य । अपिशब्दात्स-  
 रकोऽप्यस्त्री । “सरकं वा नानुतर्षो ना” इति रत्नकोशः । “सरकः सीधुपानेक्षु-  
 शीधुनोमद्यभाजने” इत्यजयः ॥ ४३ ॥ धूर्तः “धार्तइत्यपि पाठः । धावनेन  
 आर्तः” । अक्षदेवी कितवः अक्षधूर्तः द्यूतकृत् पञ्च द्यूतकृतः “सोंगटीवाज,  
 जुवेवाज इति ख्यातस्य” । अक्षैर्दीव्यति अक्षदेवी इन्नन्तः । लग्नकः प्रतिभूः  
 द्वे ऋणादौ प्रतिनिधिभूतस्य “जामीन इति ख्यातस्य । प्रति प्रतिनिधिर्भ-  
 वति प्रतिभूः” । सभिकाः द्यूतकारकाः द्वयं ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम् । “सभा  
 द्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति सभिकः” ॥ ४४ ॥ द्यूतः अक्षवती कैतवं पणः  
 चत्वारि द्यूतस्य । “अक्षाः पाशकाः सन्त्यस्यां सा अक्षवती” । पणः ग्लहः  
 इति द्वे द्यूतजये यत् भाषाबन्धेन ग्राह्यं तस्य । अक्षः देवनः पाशकः त्रयं  
 शारिपरिणयने हेतुभूतस्य पाशस्य “फांसे इति ख्यातस्य” ॥ ४५ ॥ शरी-  
 णामितस्ततो नयने परिणाय इत्येकम् । अस्त्रियामित्यस्य अष्टापदेन शब्देन



परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥  
 अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः ॥ ४६ ॥  
 उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥  
 ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥ ४७ ॥  
 ॥ इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥  
 द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः ॥ १ ॥

सम्बन्धः । अष्टापदं शारिफलं द्वे शारीणामाधारस्य कोष्टकयुक्तस्य वस्त्रादेः  
 “सारीपट इति ख्यातस्य” । शारयस्तु काष्ठादिरचितो द्यूतोपकरणविशेषः  
 सौंगटी इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धः । प्राणिद्यूतं प्राणिनां मेषकुक्कुटादीनां  
 द्यूतं मिथो युद्धलक्षणः क्रीडाविशेषः समाह्वयः । “अप्राणिभिः कृतं यत्तु तल्लोके  
 द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यत्तु सविज्ञेयः समाह्वयः” इत्युक्तेः । एकम् ॥ ४६ ॥  
 अत्र केषांचिल्लिङ्गभेदविधानाभावात्प्राप्तमपूर्णत्वं परिहरति उक्ता इति ।  
 अत्र शूद्रवर्गे यौगिकाः कुम्भकारमालाकारप्रभृतयः शब्दाः काव्यपुराणादिषु  
 पुंसेव भूरिप्रयोगत्वात्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नेव लिङ्गे उक्ता निर्दिष्टास्ते-  
 ऽन्यतोऽन्यत्र स्त्रीत्वादिविशिष्टे विशिष्यवृत्तौ सत्यां ताद्धर्म्यात् विशिष्टानां  
 विशेष्यधर्मत्वाल्लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गादावप्यूहनीयाः । अपिशब्दात् रूढा अपि  
 करणकुलालादयो जातिवचनत्वात् पुंसि स्त्रियां च वर्तन्ते इति ज्ञेयम् । यस्याव-  
 यवशक्य एवार्थो बुध्यते स यौगिकः । यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायश-  
 क्तिमात्रेणार्थो बुध्यते स रूढः । तत्र यौगिको लिङ्गान्तरे यथा । कुम्भकारी स्त्री ।  
 कुम्भकारं कुलम् । एवं मालाकारी । मालाकारम् । अण्णन्तत्वात्स्त्रियां ङीप् ।  
 अयौगिको यथा । करणी । कुलाली । अत्र जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् ॥ ४७ ॥  
 इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचित एवायं भूम्या-  
 दिद्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥

इति सटीकामरकोशस्य

द्वितीयं काण्डं समाप्तम् ॥



## अमरकोशद्वितीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गीकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	भूमिवर्गः .....	१८	१	संकलनया वर्गाः मूलश्लोकाः १० ७३३॥
२	पुरवर्गः .....	२०	॥०	
३	शैलवर्गः .....	८	॥॥	क्षेपकश्लोकाः एवं १२ ७४५॥
४	वनौषधिवर्गः .....	१६९॥	०	
५	सिंहादिवर्गः .....	४३	२॥	
६	मनुष्यवर्गः .....	१३९॥	१	
७	ब्रह्मवर्गः .....	५८	५	
८	क्षत्रियवर्गः .....	११९॥	०	
९	वैश्यवर्गः .....	१११	१॥	
१०	शूद्रवर्गः .....	४७	०	



अथ

# सटीकामरकोशस्य

## तृतीयं काण्डम्.

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ॥

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ॥

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ तृतीयकाण्डो व्याख्यायते । तत्र वक्ष्यमाण-  
वर्गानाह । विशेष्यनिघ्नैरिति ॥ सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्येऽस्मि-  
न्काण्डे विशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यं स्त्रीदारादि पूर्वोक्तं तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्या-  
दिभिः शब्दैः तथा संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथा  
नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नाकलोकादिभिः अव्ययैराडादिभिरिङ्गसंग्रहैः  
स्त्रियामीदूद्विरामैकाजित्यादिभिरादिशब्दानामसंग्रहैश्च लङ्काशेफालिकेत्या-  
दिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामका वर्गाः वक्ष्यन्त इति शेषः । ते च वर्गाः  
स्वतन्त्रा नेत्याह । वर्गसंश्रया इति । वर्गाः संश्रया येषां ते । पूर्वोक्तस्वर्गा-  
दिवर्गसंबन्धिन एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ इह शास्त्रे रूपादिभेदेनैव प्रायशो लिङ्गनि-  
र्णयः तद्वदेवात्रापि वर्गे स्यादिति भ्रमनिरासार्थं व्यापकं लक्षणमाह ।  
स्त्रीदाराद्यैरिति । यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं  
स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रक्रान्तं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुण-  
द्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । विशेष्यस्य यादृशे लिङ्गवचने तादृश-  
लिङ्गवचना एव भवेयुरित्यर्थः । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा । सुकृ-  
तिनी स्त्री । सुकृतिनो दाराः । सुकृति कुलम् । द्रव्यं दण्डादि तद्विशिष्टो  
यथा । दण्डिनी स्त्री दण्डिनो दाराः । दण्डि कुलम् । क्रिया पचनादिव्यापार-  
स्तद्विशिष्टो यथा । पाचिका स्त्री । पाचका दाराः । पाचकं  
कुलम् ॥ २ ॥ सुकृती पुण्यवान् धन्यः त्रयं भाग्यसंपन्नस्य । “धन्या



सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ॥  
 हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥  
 प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ॥  
 वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥  
 पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥  
 दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥  
 स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ॥  
 जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

धान्यामलक्योः स्याद्वन्यं पुण्यवति त्रिषु” इति विश्वमेदिन्यौ । सुकृतम-  
 स्यास्ति सुकृती । धनं लब्धा धन्यः धनार्हा इत्यर्थः । महेच्छः महाशयः  
 द्वे उदारं चित्तं यस्य तस्य दयालोः । “आशयः स्यादभिप्राये मानसाधार-  
 योरपि” इति मेदिनी । हृदयालुः सुहृदयः “सहृदय इति पाठः । अत्र प्रश-  
 स्तपरत्वं हृदयशब्दस्य । हृदयवान् हृदयिक इत्यपि” द्वे यस्य चित्तं प्रशस्तं  
 तस्य । महोत्साहः महोद्यमः द्वे दुरापेऽपि कृत्येऽध्यवसितक्रियस्य । “महा-  
 नुद्यमो ऽस्य महोद्यमः” ॥ ३ ॥ प्रवीणः निपुणः अभिज्ञः विज्ञः निष्णातः  
 शिक्षितः वैज्ञानिकः “व्रीह्यादित्वाट्टनि विज्ञानिक इत्यपि” कृतमुखः कृती  
 कुशलः दश प्रवीणस्य । “कृतं कर्म प्रशस्तमस्य कृती” ॥ ४ ॥ पूज्यः प्रती-  
 क्ष्यः द्वे । एतल्लक्ष्यम् । “भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते” इति । सांशयिकः  
 संशयापन्नमानसः द्वे संशयमापन्नं मानसं यत्र स्थाण्वादौ तस्य । तथा च  
 संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिक इति दीक्षिताः । संशयमापन्न इति ठञ् ।  
 दक्षिणीयः दक्षिणार्हः दक्षिण्यः “दाक्षिण्य इत्यपि” त्रीणि यो दक्षिणामर्हति  
 तस्य ॥ ५ ॥ वदान्यः “वदान्य इत्यपि” स्थूललक्ष्यः “स्थूललक्ष इत्यपि”  
 दानशौण्डः बहुप्रदः चत्वारि दानशूरस्य । “मां याचस्वेति वदति वदान्यः ।  
 स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते स्थूललक्ष्यः ।” जैवातृकः आयुष्मान् द्वे “जैवातृकः पुमा-  
 न्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु” इति विश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्यायुष्मान् ।  
 अन्तर्वाणिः शास्त्रवित् द्वे शास्त्रज्ञस्य । “अन्तर्वाणयति । वण शब्दे ।” ॥ ६ ॥  
 परीक्षकः कारणिकः द्वे प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य । “करणैश्चरति कारणिकः ।”



परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्थकः ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तारि ॥ ८ ॥

तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहृतलक्षणौ ॥

इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ॥

वरदः समर्थकः द्वे वराणां दातारि । हर्षमाणः विकुर्वाणः प्रमनाः हृष्टमानसः चत्वारि हृष्टचेतसः । “प्रकृष्टं मनो यस्य प्रमनाः” ॥ ७ ॥ दुर्मनाः विमनाः अन्तर्मनाः त्रीणि सान्तानि व्याकुलचेतसः “दुःस्थितं मनोऽस्य दुर्मनाः । विगतं विविधं वा मनो यस्य विमनाः ।” उत्कः उच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उन्मनाः द्वे उत्कण्ठितस्य । “उद्भूतं मनोऽस्य उन्मनाः ।” दक्षिणः सरलः उदारः त्रयं सरलस्य । दक्षति वर्धते ऋज्वाशयत्वाद्दक्षिणः । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र सुकल इत्येकम् ॥ ८ ॥ तत्परः प्रसितः आसक्तः त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य । तत्परं उत्तमं यस्य तत्परः । इष्टार्थोद्युक्तः उत्सुकः द्वे अभिमतार्थे सोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्त इति पाठे आविष्टान्तं चतुष्कमासक्ते । “पश्चापि तत्परपर्याया इत्येके ।” प्रतीतः प्रथितः ख्यातः वित्तः विज्ञातः विश्रुतः षट् ख्यातस्य । प्रथते स्म प्रथितः । “प्रथ प्रख्याने” ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः आहतलक्षणः “आहितलक्षण इत्यपि” द्वे शौर्यादिभिः ख्याते “लक्षणं नाम्नि चिह्ने च” इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणमस्य । “आहतं गुणितेऽपि स्यात्” इति विश्वः । यल्लक्ष्यम् । ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूदिति । इभ्यः आढ्यः धनी त्रीणि “इभ्यो धनवतीभ्यां तु करेष्वां सल्लकीतरौ” इति हेमचन्द्रः । बहुधनमस्य धनी । स्वामी ईश्वरः । “ईश्वरो मन्मथे शम्भौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत्” इति विश्वमेदिन्यौ । पतिः ईशिता ॥ १० ॥ अधिभूः नायकः नेता प्रभुः परिवृढः अधिपः दश प्रभोः ।



अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥  
 स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ॥  
 वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥  
 निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा ॥  
 अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसन्निभः ॥ १३ ॥  
 सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ॥  
 लक्ष्मीवाँलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥  
 स्यादद्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ॥  
 स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

ईशितारौ । अधिष्ठौ । नेतारौ । अधिकर्द्धिः समृद्धः द्वे सुसंपन्नस्य ।  
 “अधिका ऋद्धिर्यस्य अधिकर्द्धिः” । कुटुम्बव्यापृतः ॥ ११ ॥ अभ्यागारिकः  
 उपाधिः त्रीणि कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य । “अभ्यागारे नियुक्तः  
 अभ्यागारिकः” । अगरान्ताद्वन् इकादेशः । उपाधिर्नित्यं पुंसि । अङ्गान्यव-  
 यवाः रूपं लावण्यं वरैरङ्गरूपैरुपेतो यः स सिंहसंहनन इत्येकम् ॥ १२ ॥ यः  
 सत्त्वसंपदा व्यसनेऽप्यशुब्धं मनः सत्त्वं तत्संपत्त्या संपन्नः सन्कार्यं करोति  
 स निर्वार्य इत्येकम् । “निर्धार्य इत्यपि” । संपन्न इत्यत्र संयुक्त इति पाठः ।  
 “व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तं नयवि-  
 द्भिर्बुधैः किल” इति स्मरणात् । अवाक् मूकः द्वे “मूयते बध्यते वागस्य” ।  
 मनोजवसः । मनोजव इत्यपि । “मनोजवपितृसधर्माणः” इति नाममाला ।  
 पितृसन्निभः द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रे आदरपूर्वकमलंकृतां कन्यां  
 यो ददाति स कूकुद इत्येकम् । “कूकुद इत्यपि” । लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः  
 श्रीलः “श्रील इत्यपि” श्रीमान् चत्वारि लक्ष्मीवतः । स्निग्धः वत्सलः  
 वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः  
 कारुणिकः कृपालुः सूरतः “सुरत इत्यपि” चत्वारि दयाशीलस्य ।  
 स्वतन्त्रः अपावृतः स्वैरी “स्वैर इत्यपि” स्वच्छन्दः निरवग्रहः पञ्च स्वच्छ-  
 न्दस्य । “स्वः आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स्वतन्त्रः” ॥ १५ ॥ परतन्त्रः परा-  
 धीनः परवान् नाथवान् चत्वारि पराधीनस्य । “परः स्वाम्यस्यास्ति पर-



परतन्नः पराधीनः परवान्नाथवानपि ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥ १६ ॥

खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

कर्मक्षमोऽलङ्कर्मिणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कुलः ॥ १९ ॥

वान्” । परवन्तौ । अधीनः निघ्न आयत्तः अस्वच्छन्दः गृह्यकः पञ्चकमधीन-  
मात्रे । इनमधिगतः अधीनः अधि उपरि इनो यस्येति वा । “न स्वच्छन्दो-  
ऽस्यास्वच्छन्दः” । नवानामेकार्थत्वमित्येके ॥ १६ ॥ खलपूः बहुकरः द्वे संमा-  
र्जनादिकारिणः । खलं चत्वरं पुनाति मार्जयति खलपूः खलपू । दीर्घसूत्रः  
चिरक्रियः द्वे यः खलपूकालसाध्यं चिरेण करोति तस्यालसविशेषस्य । दीर्घ  
सूत्रं व्यवस्था यस्य दीर्घसूत्रः । “सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः” इति विश्वः । चिरेण  
क्रियाऽस्य चिरक्रियः । जाल्मः असमीक्ष्यकारी द्वे यो गुणदोषानविमृश्य  
करोति तस्य । यः क्रियासु मन्दोऽलसो मूढो वा स कुण्ठ इत्येकम् ॥ १७ ॥  
कर्मक्षमः अलङ्कर्मिणः द्वे कर्मणि शक्तस्य । “कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः  
अलङ्कर्मिणः” । कर्मसु य उद्युक्तः स क्रियावान् एकम् । कर्मः कर्मशीलः द्वे  
नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य । स्त्रियां तु कार्मी । कर्मशूरः कर्मठः द्वे प्रयत्नेन य  
आरब्धं कर्म परिसमापयति तस्य । “कर्मणि घटते कर्मठः” । “कर्मणि घटो-  
ऽठच्” इति पाणिनिः ॥ १८ ॥ भरण्यभुक् भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते “कर्मण्यभुगि-  
त्यपि” कर्मकरः द्वे वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य । तत्कर्मैव क्रिया यस्य  
स तत्क्रियः । वेतनं विनापि क्रियावान् स कर्मकार इत्येकम् । अपस्नातः  
मृतस्नातः द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य । आमिषाशी शौष्कुलः द्वे मत्स्यमांसमक्ष-  
कस्य । “शौष्कुल इति वा पाठः” । शुष्कुलः । “शुष्कुलः शुष्कमांसस्य  
पणिके पिशिताशिनि” हैमः ॥ १९ ॥ बुभुक्षितः क्षुधितः जिघत्सुः अश-  
नायितः चत्वारि बुभुक्षितस्य । अतुमिच्छुः जिघत्सुः । सन्नन्तादुः । “अशनस्य



बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ॥

परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽन्नरः ॥ २० ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ॥

उभौ त्वात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्रुस्तु गर्धनः ॥

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णकू समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सौन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमिताऽनुकः ॥ २३ ॥

कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः ॥

इच्छा अशनाया सा जाताऽस्य” । परान्नः परपिण्डादः द्वे परान्नोपजीविनः । भक्षकः घस्मरः अन्नरः त्रीणि भक्षणशीलस्य । “अत्तीत्यन्नरः” ॥ २० ॥ आद्यूनः औदरिकः द्वे विजिगीषाविवर्जिते उत्कर्षेच्छारहिते । बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडिते इत्यर्थः । उदरे प्रसित औदरिकः । “उदराद्वगाद्यून” इति ठक् । आत्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः द्वे यः स्वोदरं विभर्ति तस्य “पोटभरु इति ख्यातस्य” । आत्मानं विभर्ति आत्मम्भरिः ॥ २१ ॥ सर्वान्नीनः सर्वान्नभोजी द्वे यः सर्वेषां वर्णानां अन्नानि भुङ्क्ते तस्य परमहंसादेः । गृध्रुः गर्धनः द्वे आकाङ्क्षाशीलस्य । लुब्धः । अभिलाषुकः तृष्णकू त्रीणि अभिलाषशीलस्य । “लुभ्यति स लुब्धः” । अभिलष्यतीति अभिलाषुकः । “लष कान्तौ” कान्तिरिच्छा । “लषपतेत्युकजू” । पश्चापि लुब्धस्येति केचित् । तृष्णजौ । लोलुपः लोलुभः द्वे अतितृष्णाशीलस्य । „गर्हितं लुम्पति लोलुपः” ॥ २२ ॥ सौन्मादः । “उन्मद इति सून्माद इति वा पाठः । सु अतिशयित उन्मादोऽस्य” । उन्मदिष्णुः द्वे उन्मादशीलस्य । अविनीतः समुद्धतः द्वे दुर्विनीतस्य । “न व्यनायि अविनीतः” । मत्तः शौण्डः उत्कटः क्षीबः “क्षीबन्निति नान्तोऽप्यस्ति” चत्वारि मत्तस्य । शुण्डायां पानागारे भवः शौण्डः । तत्र भव इत्यण् । “शौण्डो मत्ते च विख्याते” इति विश्वः । “उत्कटस्तीव्रमत्तयोः” इति हैमः । कामुकः कमिता अनुकः ॥ २३ ॥ कम्रः कामयिता अभीकः कमनः कामनः अभिकः नव कामुकस्य । अनु कामयते अनुकः । अभीको



विधेयो विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रवः ॥ २४ ॥

वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ॥

अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥

लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ॥

दीर्घमध्यो ह्रस्वमध्यश्च । विधेयः विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रवः चत्वारि  
वचनग्राहिणि । प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधातुं शक्यः विधेयः । वचने  
तिष्ठति स वचनेस्थितः । “तत्पुरुषे कृति” इत्यलुक् ॥ २४ ॥ वश्यः प्रणेयः द्वे  
वशङ्गतस्य “प्रकर्षेण नेतुं शक्यः प्रणेयः” । अत्र विधेयादिषडपि वशङ्ग-  
तस्य वा । निभृतः विनीतः प्रश्रितः त्रयं विनीतस्य । नितरां अभारि  
निभृतः । “भृञ् भरणे” । धृष्टः धृष्णक् “धृष्णुरित्यपि” वियातः त्रीणि  
अविनीतस्य । “विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य वियातः” । धृष्णजौ । प्रगल्भः  
प्रतिभान्वितः द्वे सप्रतिभस्य । प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रतिभा । “प्रज्ञा नवन-  
वोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता” इति रुद्रः ॥ २५ ॥ अधृष्टः शालीनः द्वे  
सलज्जस्य । विलक्षः विस्मयान्वितः द्वे “परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्च-  
र्यस्य” । अधीरः कातरः द्वे भयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य । “ईषत्तरति  
कातरः । ईषदर्थे चेति कोः कादेशः” । त्रस्तः “त्रस्तुरित्यपि” भीरुः  
“भीत इत्यपि” भीरुकः भीलुकः चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥ आशंसुः  
आशंसिता द्वे वाञ्छाशीलस्य । गृहयालुः ग्रहीता द्वे ग्रहणशीलस्य । श्रद्धा  
आस्तिक्यबुद्धिस्तया युक्ते श्रद्धालुरित्येकम् । पतयालुः पातुकः द्वे पतनशी-  
लस्य । “पतयति तच्छीलः पतयालुः” ॥ २७ ॥ लज्जाशीलः अपत्र-  
पिष्णुः द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । “लज्जा शीलमस्य लज्जाशीलः” । वन्दारुः  
अभिवादकः द्वे वन्दनशीलस्य । “वन्दते तच्छीलः वन्दारुः” । शरारुः  
घातुकः हिंस्रः त्रीणि हिंसाशीले । “शृणाति तच्छीलः शरारुः” । वर्धिष्णुः



शरारुर्धातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥  
 उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलङ्कारिष्णुस्तु मण्डनः ॥  
 भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥  
 निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥  
 ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥  
 विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ॥  
 सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥  
 क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ॥  
 जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥  
 स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ॥

वर्धनः द्वे वर्धनशीलस्य । “वर्धते तच्छीलः वर्धिष्णुः” ॥ २८ ॥ उत्पतिष्णुः  
 उत्पतिता द्वे उत्पतनशीलस्य । “उत्पतति तच्छीलः उत्पतिष्णुः” । अत्र  
 ये तृन्निष्णुचस्नुक्कुमरजित्यादयः प्रत्ययास्ते तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु  
 बोद्धव्याः । ताच्छील्ये प्रयोगः प्रायेण । अलङ्कारिष्णुः मण्डनः द्वे अलङ्कारण-  
 शीले । भूष्णुः भविष्णुः भविता त्रीणि भवनशीले । वर्तिष्णुः वर्तनः द्वे  
 वर्तनशीले ॥ २९ ॥ निराकरिष्णुः क्षिप्नुः “क्षिणुरिति केचित्” द्वे  
 निराकर्तरि । सान्द्रो घनः स चासौ स्निग्धश्च सान्द्रस्निग्धः मेदुरः स्यात्  
 एकम् । यल्लक्ष्यम् । मेधैर्मेदुरभम्बरमिति । ज्ञाता विदुरः विन्दुः त्रयं ज्ञातरि ।  
 “वेदनशीलः विदुरः” विकासी “तालव्यान्तोऽपि” विकस्वरः “विक-  
 श्वर इत्यपि” द्वे विकासशीले ॥ ३० ॥ विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी  
 विसारी चत्वारि प्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादिषट् क्षमाशीले ॥ ३१ ॥  
 क्रोधनः अमर्षणः कोपी त्रीणि कोपशीलस्य । “अवश्यं कुप्यति कोपी” ।  
 चण्डः अत्यन्तकोपनः द्वे अतिक्रोधशीले । जागरूकः जागरिता द्वे जागरण-  
 शीले । घूर्णितः प्रचलायितः द्वे निद्राघूर्णितस्य । घूर्ण भ्रमणे । “प्रचलाया  
 जाताऽस्येति प्रचलायित” ॥ ३२ ॥ स्वप्नक् शयालुः निद्रालुः त्रीणि  
 निद्राशीलस्य । “शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे” इति विश्वमे-  
 दिन्यौ । स्वप्नजौ । निद्राणः “निद्रित इत्यपि” शयितः द्वे सुप्तस्य । परा-  
 इमुखः पराचीनः द्वे विपुलस्य । “पराञ्चत्यनभिमुखीभवति मुखमस्य



पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्मयधोमुखः ॥ ३३ ॥

देवानञ्चति देवद्यङ् विष्वद्यङ् विष्वगञ्चति ॥

यः सहाञ्चति सध्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

स्याजल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्हवादी तु कद्वदः ॥

पराङ्मुखः” । अवाङ् अधोमुखः द्वे “अवाञ्चत्यधोमुखीभवति अवाङ्”  
अवाञ्चौ ॥ ३३ ॥ यो देवानञ्चति गच्छति पूजयति वा स देवद्यङ् । एकम् ।  
चान्तम्” । स्त्रियां देवद्रीची” । यो विष्वक् समन्तादञ्चति गच्छति स विष्वद्यङ्  
“विष्वद्यङ् इति तालव्यमध्योऽपि” । स्त्रियां विष्वद्रीची । “विष्वदेवयोश्च  
टेर्यञ्चतावप्रत्यये” इति पाणिनिः । चान्तं एकम् । यः सहाञ्चति तुल्यं गच्छति  
स सध्यङ् । एकम् । सध्यञ्चौ । स्त्रियां सध्रीची । “सहस्य सध्रिः” इति  
पाणिनिः । यस्तिरो वक्रमञ्चति स तिर्यङ् । एकम् । “तिरसस्तिर्यलोपे” इति  
पाणिनिराह ॥ ३४ ॥ वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तरि । वागीशः  
वाक्पतिः द्वे अनवद्योहामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः “पटुरिति पृथगपि” ।  
“वाग्मी पटौ सुराचार्ये” इति विश्वमेदिन्यौ । वाग्मी द्वे नैयायिकस्य । वाचो-  
युक्तीति वाग्दिगिति षष्ठ्या अलुक् । “प्रशस्ता वागस्य वाग्मी” । वावदूकः  
अतिवक्ता द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः वाचालः वाचाटः बहुगर्हवाक्  
चत्वारि यो बहु अवाच्यं वक्ति तस्य । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः ।  
“आलजाटचौ बहुभाषिणि” इति सूत्रेण साधु । जल्पाकी । पिच्चात्स्त्रियां  
डीष् । दुर्मुखः मुखरः अबद्धमुखः त्रयमनर्गलमुखस्य । “निन्दितं मुखमस्य  
मुखरः । न बद्धं नियमितं मुखमस्य अबद्धमुखः” । शक्लः प्रियंवदः द्वे प्रिय-  
वादिनि । शक्नोति वक्तुमिति शक्त इति स्वामी । शक्न इति सर्वधरः  
॥ ३६ ॥ लोहलः अस्फुटवाक् द्वे अस्फुटवादिनि । “न स्फुटा वागस्यास्फु-  
टवाक्” । गर्हवादी कद्वदः द्वे कुत्सितभाषिणि । कुत्सितं वदति कद्वदः ।



समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

रवणः शब्दनो नादीवादी नादीकरः समौ ॥

जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नमोऽवासा दिगम्बरे ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

“रथवदयोश्च” इति कोः कदादेशः । गर्ह्यं वदति गर्ह्यवादी” । कुवादः कुचरः द्वे दोषकथनशीले । “कुत्सितं चरति कुचरः” । असौम्यस्वरः अस्वरः द्वे काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥ रवणः शब्दनः द्वे शब्दशीलस्य । नान्दीवादी नान्दीकरः द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । “नान्दीं वदति तच्छीलः नान्दीवादी” । “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते” इति भरतः । जडः अज्ञः द्वे अत्यन्तमूढस्य । यदुक्तम् । “इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा न चेह यो मोहात् । विन्दति परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः” इति । यो वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे नास्त्येडो मूकोऽस्मादिति विग्रहः । एडो बधिरः । “त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जितः” इति रभसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः तूष्णीकः द्वे तूष्णीम्भावयुक्तस्य । शीले को मलोपश्चेति वार्तिकेन तूष्णीमो मस्य लोपः । “तूष्णीं शीलं यस्य तूष्णींशीलः” । नम्रः अवासाः दिगम्बरः त्रीणि नम्रस्य । अवाससौ । निष्कासितः निष्कामित इत्यपि । अवकृष्टः द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः धिक्कृतः द्वे निर्भर्त्सितस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः आत्तगन्धः । “गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः” इति विश्वः । “गन्धो गर्वो लवोऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषः । अभिभूतः द्वे भयदर्पस्य । “आत्तगन्धः पलायितः” इति कोशान्तरे । पलायनकर्तुरपि । लक्ष्यम् । “कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः” इति भारतचम्पूः । “चत्वारोऽपि पर्याया इत्येके” । दापितः “दायित इत्यपि । तत्र दय दाने इति धातुः” साधितः द्वे “धनादिकं प्रदापितस्य प्रदापितस्य धनादेर्वा” । “धनादिकं दापयतीति दापितः” इति राजमुकुटः । प्रत्यादिष्टादि चतुष्कं निराकृतस्य ॥ ४० ॥



निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ॥  
मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ॥  
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे ॥  
व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

विक्रवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ॥  
कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

द्रेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ॥

निकृतः विप्रकृतः द्वे विवर्णीकृतस्य । विप्रलब्धः वञ्चितः द्वे “वञ्चनं प्राप्तस्य” । मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतः चत्वारि मनसि हतस्य । “कृतमनोभङ्गस्येत्यर्थः” ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः द्वे “कृताक्षेपस्य” कस्यचिच्छौर्यादिकं प्रति स्पर्धमानस्य । “दुर्वचनमधिक्षेपः” इति राजमुकुटः । बद्धः कीलितः संयतः त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य । आपन्नः आपत्प्राप्तः द्वे आपदं गतस्य । “आपद्यते स्म आपन्नः” । कान्दिशीकः भयद्रुतः द्वे भयात्पलायितस्य । कां दिशं गच्छामीति चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितः अभिशस्तः त्रयं लोकापवादेन दूषितस्य । मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्येति केचित् । “आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य आक्षारितः” । संकसुकः अस्थिरः द्वे चलप्रकृतेः । संकसतीति संकसुकः । “कस गतौ” । व्यसनार्तः उपरक्तः द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः व्याकुलः द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य । “विक्षिप्तो हस्तो यस्य विहस्तः” ॥ ४३ ॥ विक्रवः विह्वलः द्वे शोकादिना गात्रभङ्गं प्राप्तस्य । विह्वलतीति विह्वलः । “ह्वल चलने” । विवशः अरिष्टदुष्टधीः द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः अरिष्टेन दुष्टा धीर्यस्य” । कश्यः कशार्हः द्वे कशाघातमर्हतः । कशा वेत्रम् । सन्नद्धे वर्मिते जिघांसौ आततायीत्येकम् । आततं यथा तथाऽयितुं शीलमस्य । “अय गतौ” ॥ ४४ ॥ द्रेष्यः अक्षिगतः द्वे द्वेषार्हस्य । “द्रेष्टुमर्हः द्रेष्यः” । वध्यः शीर्षच्छेद्यः द्वे वधार्हस्य । “वधमर्हति वध्यः” । यो विषेण



विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ॥

वध्यः हन्तव्यः स विष्य इत्येकम् । यो मुसलेन वध्यः स मुसल्यः एकम् ॥ ४५ ॥  
 शिश्विदानः अकृष्णकर्मा द्वे पुण्यकर्मणः । “शिश्विदानं कृष्णकर्मेति पाठे  
 द्वे पापकर्मणः । अत्र श्विता वर्णे इति धातोः श्वितेर्दश्वेत्यान् च दत्वं सनो-  
 लुक् च । श्वेतितुमिच्छति शिश्विदानः” । चपलः चिकुरः द्वे यो विचारमन्त-  
 रेण झटिति वधादिकार्यमाचरति तस्मिन् । दोषैकदृक् पुरोभागी द्वे दोषमात्रं  
 पश्यतः । “दोष एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य दोषैकदृक्” निकृतः अनृजुः शठः  
 त्रयं यस्यान्तःकरणं वक्रं तस्य । निकृन्तति निकृतः । “कृती छेदने” ॥ ४६ ॥  
 कर्णेजपः । “तत्पुरुषे कृति” इति सप्तम्या अलुक् । सूचकः द्वे कर्णे परापवादं  
 वदतः । विस्मृतबोधकस्येति कश्चित् । पिशुनः दुर्जनः खलः त्रयं परस्परभेदन-  
 शीलस्य । पिशुनः सूचकस्यापि पर्यायो वा । नृशंसः घातुकः क्रूरः पापः चत्वारि  
 परद्रोहशीले । “नृन् शंसति नृशंसः” । धूर्तः वञ्चकः द्वे प्रतारणशीलस्य । “धूर्वति  
 हिंसति धूर्तः” ॥ ४७ ॥ अज्ञः मूढः “मुग्ध इत्यपि” यथाजातः मूर्खः वैधेयः  
 बालिशः षण्मूर्खस्य । बालिशस्तु शिशौ मूर्खे इति । “जातं जन्मकालविशेषम-  
 नतिक्रम्य वर्तते तदस्यास्ति यथाजातः । कदर्यः कृपणः क्षुद्रः किंपचानः मितं-  
 पचः । “मितनखे च” इति खच् मुमागमः । पञ्च यो धर्मात्मपुत्रदारादिकं पी-  
 डयन् लोभादर्थसंचयं करोति तस्य । “कुत्सितोऽर्यः स्वामी कदर्यः । किंपचः अ-  
 नमितंपच इति छेदो वा । तत्र न मितंपचोऽमितंपचः । तद्विन्नोऽनमितंपचः”  
 ॥ ४८ ॥ निःस्वः दुर्विधः दीनः दरिद्रः दुर्गतः पञ्च दरिद्रस्य । “स्वान्निष्क्रान्तो  
 निःस्वः” । वनीयकः “वनीपक इत्यपि” याचनकः मार्गणः याचकः अर्थी



वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥  
 अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥  
 दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥  
 स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ॥  
 ( इति प्राणिवर्गः ( १ ) )

उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥  
 सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ॥  
 कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥  
 तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तोयस्य दर्शनात् ॥

पञ्च याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहंकारवान् अहंयुः द्वे अहंकारिणः । अहंकारो  
 यस्यास्ति अहंकारवान् । मतुष् । अहमिति मान्तमव्ययम् । अहंयुरित्यत्र मत्व-  
 र्थायो युस् प्रत्ययः एवं शुभंयुरित्यत्रापि । “अहंशुभमोर्युम्” इति पाणिनिः ।  
 शुभंयुः शुभान्वितः द्वे “शुभयुक्तस्य । “अकस्मादुपपद्यन्त इत्युपपादुकाः दिवि  
 भवाः दिव्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदम् ।  
 मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते  
 दिव्योपपादुका उच्यन्ते । एकम् नृगवाद्या जरायुजाः स्युः । एकम् । आद्य-  
 शब्दादश्वादयः । गर्भाशयो जरायुस्ततो जाता जरायुजाः । कृमिदंशाद्याः  
 स्वेदजाः स्युः । एकम् । आद्यशब्दान्मत्कुणमशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वा-  
 दूष्मा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः । पक्ष्यादयोऽण्डजाः । एकम् । अण्डेभ्यो  
 जाता अण्डजाः । आदिना मत्स्यादिग्रहः ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्या  
 उद्भिदः । ते हि जायमाना भुवमुद्भिन्दन्तीत्युद्भिदः । आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः ।  
 एकम् । उद्भिद् उद्भिज्जं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं  
 साधु शोभनं कान्तं मनोरमं “मनोहरमित्यपि” । रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलं  
 द्वादश सुन्दरस्य । सु शोभनं समं सर्वमस्य सुषमम् । “सुविनिर्दुर्भ्यः” इति समः  
 सस्य षत्वम् । रम्यं मनोरमं सौम्यं भद्रकं रामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥ यस्य दर्श-  
 नात् दृङ्मनसोस्तृप्तेरन्तो नास्ति । यद्बहुशो दृष्टमप्यधिकामेव प्रीतिं जनयतीति

१ इदं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफैयाप्यावमाधमाः ॥

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ॥

असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् ॥ ५७ ॥

परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ॥

यावत् तदासेचनकं स्यात् । “असेचनकमित्यपि” । अभीष्टं अभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियं षडभीष्टस्य । “अभ्यामुमिष्यते स अभीप्सितम्” ॥ ५३ ॥ निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा । “अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गके” इति कोशान्तरे । रेफः रेपः । “रेपः स्यान्निन्दिते क्रूरे” इति विश्वः । याप्यः अवमः अधमः कुपूयः “कपूय इत्यपि । पृषोदरादित्वादत्वम्” । कुत्सितः अवद्यः खेटः गर्ह्यः अणकः “अणक इत्यपि” त्रयोदशाधमस्य । “खेटति त्रासयति खेटः” । अर्वा नान्तः । अर्वन्तौ ॥ ५४ ॥ मलीमसं मलिनं कच्चरं मलदूषितं चत्वार्यनुज्ज्वलस्य । “कुत्सितं चरति कच्चरम्” । पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि । वीध्रमित्येकं विमलार्थकं स्वभावनर्मलस्येत्यर्थः । “विमलात्मकमित्यपि पाठः” ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तादिपञ्चकमपनीतमलस्य । असारं फल्गु द्वे निर्वलस्य । शून्यं “शून्यमित्यपि । शुनः संग्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत्” । वशिकं तुच्छं रिक्तकं चत्वारि “रिक्तस्य” ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवर्हः अनवरार्ध्यः ॥ ५७ ॥ परार्ध्यः अग्रः प्राग्रहरः प्राग्र्यः अग्र्यः अग्रीयः अग्रियः सप्तदश प्रधानस्य । मुख्यमिव मुख्यः । अवरस्मिन्नर्द्धे भवः अवरार्ध्यः न अवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः । तत्र प्रधानं नित्यं क्लीबे । पूर्वोत्तरशब्दास्तुल्यार्था इति वता ज्ञापितम् । श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः सत्तमः अतिशोभनः पञ्चात्यन्त-



श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ॥

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

अप्राज्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वङ्गोरुविपुलं पीनपीवी तु स्थूलपीवरे ॥

स्तोकाल्पक्षुलकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनस्य । “अतिशयेन सन् उत्तमः” । श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥ व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । “गोचरा इत्यत्र वाचका इति पाठः क्वचित्” । यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति विशेषस्य पूर्वनिपाते व्याघ्रादेरुत्तरपदत्वम् ॥ ५९ ॥ अप्राज्यं अप्रधानं उपसर्जने त्रयमप्रधानस्य । “प्राज्याद्भिन्नमप्राज्यम्” । तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्वयहीने द्वयं स्त्रीपुंसौ ताभ्यां हीने ह्रीबे इत्यर्थः । विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥ वङ्गं उरु विपुलं नव विस्तीर्णस्य । पीनं पीव स्थूलं पीवरं चत्वारि स्थूलस्य । स्त्रीपुंसयोस्तु पीवा । स्तोकः अल्पः क्षुलकः त्रयमल्पस्य । सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु । “तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्वल्पे विरले कृशे” इति कोशान्तरे ॥ ६१ ॥ मात्रा त्रुटिः लवः लेशः कणः अणुः एकादश सूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यन्वन्ता एकार्था इत्येके । तत्र मात्रात्रुटी स्त्रियौ । “त्रुटीति डीबन्तोऽपि क्वचित्” । लवादिः पुंसि । शेषं विशेष्यनिघर्गम् । “अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि” इति कोशान्तरम् । एतन्मूलगतमेवार्धं सर्वत्रास्य मूलग्रन्थ एव दर्शनात् । रामाश्रम्यादिष्वपि तथा ग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं अल्पीयः कनीयः अणीयः चत्वार्यत्यल्पे । ॥ ६२ ॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं अदभ्रं बहुलं बहु पुरुहूः “पुरुहमित्यपि पुरहमिति च” । पुरु भूयिष्ठं स्फारं



प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥

पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥

गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥

समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ॥

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥

“स्फिरमित्यपि” । भूयः भूरि द्वादश बहुलस्य । पुरुहौ । क्लीबे तु पुरुहु ॥ ६३ ॥ येषां संख्येयानां संख्या शतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण परःशताः परःसहस्राः स्युरित्यर्थः । एकैकम् । राजदंतादित्वाच्छतसहस्रयोः परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिङ्गता । यल्लक्ष्यम् । “परःशतानां विदुषां समाजे” इति । गणनीयं गणेयं द्वे गणयितुं शक्यस्य । संख्यातं गणितं द्वे यस्य संख्या कृता तस्य । समं सर्वम् ॥ ६४ ॥ विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निःशेषं समग्रं सकलं पूर्णं “पूर्वमित्यपि पाठः । पूर्व पूरणे” । अखण्डं अनूनकं चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६५ ॥ घनं निरन्तरं सान्द्रं त्रीणि निबिडस्य । निर्गतमन्तरमस्मात्तन्निरन्तरम् । पेलवं विरलं तनु त्रीणि विरलस्य । समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ॥ ६६ ॥ सदेशः अभ्याशः अभ्यास इति दन्त्यान्त इति मुकुटः । सविधः समर्यादः सवेशः उपकण्ठः अन्तिकः अभ्यर्णः अभ्यग्रः अभितः पञ्चदश समीपस्य । तत्राभित इत्यव्ययम् । समानं नीडं वासस्थानमस्य सनीडः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य उपकण्ठः ॥ ६७ ॥ संसक्तं अव्यवहितं अपदान्तरं “अपदान्तरमित्यपि” त्रीणि संलग्नस्य । “न व्यवधीयते स अव्यवहितम्” । नेदिष्ठं अन्तिकतमं द्वे अति-



नेदिष्ठमन्तिकतमं स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

दवीयश्च दविष्टं च सुदूरं दीर्घमायतम् ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ॥

न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाङ्गेऽवनतानतम् ॥ ७० ॥

अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ॥

आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेष्टितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥

कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

निकटस्य । दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ॥ ६८ ॥ दवीयः दविष्टं सुदूरं त्रयमत्यन्तदूरस्य ।  
दवीयांसौ । दीर्घं आयतं द्वे “दीर्घस्य” । वर्तुलं निस्तलं वृत्तं “त्रीणि  
वर्तुलस्य” । यत्स्वभावादुन्नतमुपाधिवशादीषन्नतं च तद्वन्धुरमित्यर्थः “बन्धुर-  
मित्यपि” एकम् ॥ ६९ ॥ उच्चः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छ्रितः तुङ्गः षट्  
उन्नतस्य । “उच्चैस्त्वमस्य उच्चः । उन्नमति स उन्नतः” । वामनः न्यक् नीचः  
खर्वः ह्रस्वः पञ्च ह्रस्वस्य । न्यक् । चान्तः । स्त्रियां तु नीची । अवाग्रं अवनतं  
आनतं त्रयमधोमुखस्य । “अवनतमग्रमस्य अवाग्रम्” ॥ ७० ॥ अरालं  
वृजिनं जिह्वं ऊर्मिमत् कुञ्चितं नतं आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेष्टितं वक्रं एकादश  
वक्रस्य । “कुटि कौटिल्यं लाति कुटिलम्” ॥ ७१ ॥ ऋजुः अजिह्वः प्रगुणः  
त्रीण्यवक्रस्य । “भिन्नो जिह्वादजिह्वः” । व्यस्तः अप्रगुणः आकुलः त्रयमा-  
कुलस्य । “भिन्नः प्रगुणादप्रगुणः” । शाश्वतः ध्रुवः नित्यः सदातनः सनातनः  
पञ्च नित्यस्य । “शश्वद्भवः शाश्वतः” ॥ ७२ ॥ स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयान्  
त्रीण्यतिस्थिरस्य । “स्थानशीलः स्थास्तुः” । स्थेयांसौ । य एकरूपतया एके-  
नैव स्वभावेन कालव्यापी कालस्य व्यापक आकाशादिः स कूटस्थः कूटो  
निश्चलः सन् तिष्ठतीति । “कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ” इति मेदिनी । स्थावरः जङ्गमे-



चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥

चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥

अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥

जठरं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनाः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

तरः द्वे अचरस्य ॥ ७३ ॥ चरिष्णु जङ्गमं चरं त्रसं इङ्गं चराचरम् । “चरिचलिपति” इति वार्तिकेन चरतेर्द्वित्वे अभ्यासस्याकारः । एवं चलाचलं इत्यत्रापि । षट् चरस्य । “चरणशीलं चरिष्णु” । चलनं कम्पनं कम्पं त्रयं कम्पशीलस्य । चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चञ्चलं तरलं पारिप्लवं सप्तकं चलस्य । परिप्लवते पारिप्लवम् । चपलं चटुलं चैवेत्यपि पाठः । अतिरिक्तः समधिकः द्वे अधिकभूतस्य । “सम्यगधिकः समधिकः” । दृढसन्धिः संहतः द्वे दृढसन्धानयुक्तस्य ॥ ७५ ॥ कर्कशं कर्कशदृढम् । खर्कशदृढमिति कवर्गद्वितीयादिरपि । कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं जठरं मूर्तिमत् मूर्तं नव कठिनस्य । “मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमत्” । जठरं टवर्गद्वितीयमध्यम् । प्रवृद्धं प्रौढं एधितं त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ पुराणं प्रतनं प्रत्नं पुरातनं चिरन्तनं पञ्च पुरातनस्य । पुरा भवं पुराणम् । सायंचिरेतिसाधुः पुराणप्रोक्तेति निपातनात् । पुराणं प्रत्नशास्त्रयोरित्युक्तत्वात् । प्रत्यग्रः अभिनवः नव्यः नवीनः नूतनः नवः ॥ ७७ ॥ नूतनः सप्त नूतनस्य । “प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः” । सुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् अन्वक्षं अनुगं अनुपदं चत्वारि पश्चादित्यर्थे । अव्ययीभावत्वात्क्लीबमव्ययं च । “पदस्य पश्चादनुपदम्” ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं “समक्षमित्यपि” ऐन्द्रियकं द्वे इन्द्रियग्राह्यस्य । इन्द्रियेणानुभूतं ऐन्द्रिय-



प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्रोऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥

मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥

साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ॥

अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

कम् । अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरग्राह्यस्य धर्मादेः । अनध्यक्षमित्यपि पाठः ।  
 “अपरोक्षमैन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियम्” इति । एकतानः अनन्यवृत्तिः  
 एकाग्रः एकायनः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः एकाग्रः एकायनगतः ससैकाग्रस्य ।  
 एकं तानयति एकतानः । “तनु श्रद्धोपकरणयोः” । आदिः पूर्वः पौरस्त्यः  
 प्रथमः आद्यः पञ्चकमाद्यस्य । पुरो भवः पौरस्त्यः । “दक्षिणापश्चा” इति त्यक्-  
 प्रत्ययः । “आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः” । तत्रादिः पुंसेव ॥ ८० ॥  
 अन्तः जघन्यं चरमं अन्त्यं पाश्चात्यं पश्चिमं षण्डन्त्यस्य । तत्रान्तः पुन्रपुंसकयो-  
 रेव । यथा स्वच्छन्दा स्त्री कुलस्यान्तः । मोघं निरर्थकं द्वे व्यर्थस्य । “निर्ग-  
 तोऽर्थो यस्मात्तन्निरर्थकम्” । स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तं उल्बणं चत्वारि  
 “स्पष्टस्य” ॥ ८१ ॥ साधारणं सामान्यं द्वे । एकमप्यनेकसंबन्धि साधार-  
 णम् । जातिवाचि सामान्यं तु क्लीबम् । एकाकी एकः एककः त्रयमसहाये ।  
 भिन्नः अन्यतरः “एकतर इति पाठः” एकः त्वः अन्यः इतरः षट् भिन्ना-  
 र्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः । त्वशब्दः सर्ववत् । त्वौ त्वे ॥ ८२ ॥  
 उच्चावचं नैकभेदं द्वे बहुविधस्य । उदक् । च अवाक् च उच्चावचम् । मयूरव्यं-  
 सकादिः । उच्चण्डं अविलम्बितं “अविलम्बनमिति क्षीरस्वामी” द्वे तूर्णस्य ।  
 अरुन्तुदः मर्मस्पृक् द्वे मर्मभेदिनः । मर्मस्पृशौ । अबाधं निरर्गलं द्वे निर्बाधस्य ।  
 “न बाधाऽस्य अबाधम्” ॥ ८३ ॥ प्रसव्यं प्रतिकूलं अपसव्यं अपष्टु



प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥

संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

ग्रन्थितं सन्दिगतं दृढं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

वेलितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ॥

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥

चत्वारि विपरीतस्य । “प्रगतं सव्यात्प्रसव्यम्” यद्वामं शरीरं तत्सव्यं एकम् । यदक्षिणं शरीरं तदपसव्यं एकम् ॥ ८४ ॥ संकटं संबाधः द्वे अल्पावकाशे वर्त्मादौ । ना पुनान् । कलिलं गहनं द्वे दुरधिगम्यस्य । यथा गहनं शास्त्रम् । दुर्ज्ञानमित्यर्थः । संकीर्णं संकुलं आकीर्णं त्रीणि जनादिभिरत्यन्तमिश्रस्य । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । संकीर्णमृषिपत्नीनामिति योगात् । मुण्डितं परिवापितं द्वे कृतमुण्डनस्य ॥ ८५ ॥ ग्रन्थितम् । ग्रथितमित्यपि पाठः । सन्दिगतं “गुम्फितं गुम्फितं चेत्यपि पाठः” दृढं त्रीणि गुम्फितस्य । विसृतं विस्तृतं ततं त्रीणि लब्धप्रसरस्य । “विस्तीर्यते स विस्तृतम्” । अन्तर्गतं विस्मृतं द्वे “विस्मृतस्य । विस्मर्यते स विस्मृतम्” । प्राप्तं प्रणिहितं द्वे लब्धस्य । “प्राप्यते स प्राप्तम्” ॥ ८६ ॥ वेलितः प्रेङ्खितः आधूतः चलितः आकम्पितः धुतः षड्विधकम्पितस्य । “वेल्लचते स वेल्लितः । “वेल्ल चलने” । “प्रेङ्खोलितस्तरलितोल्लासितान्दोलितावपि” इति कोशान्तरम् । नुत्तः नुन्नः अस्तः निष्ठ्यूतः “निष्ठूत इत्यपि” । आविद्धः क्षिप्तः ईरितः सप्त प्रेरितस्य । “नुद्यते स नुत्तः” ॥ ८७ ॥ परिक्षिप्तं निवृतं द्वे प्राकारादिना सर्वतो वेष्टितस्य । निव्रियते स निवृतम् । “वृज् आवरणे” । मूषितं मुषितं द्वे चोरितस्य “मुष्यते स मूषितम्” । प्रवृद्धं प्रसृतं द्वे प्रसरणयुक्तस्य । “प्रसरति स प्रसृतम्” । न्यस्तं निसृष्टं द्वे निक्षिप्तस्य । निसृज्यते स निसृष्टम् । “सृज विसर्गे” । गुणितं आहतं द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथा पञ्चभिराहताश्चत्वारो



प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥  
 निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूपिते ॥  
 दुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्षिते ॥ ८९ ॥  
 घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ॥  
 वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥  
 रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्षणुतशातानि तेजिते ॥  
 स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणहीतौ तु लजिते ॥ ९१ ॥  
 वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः ॥  
 प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्तुतं स्तुतम् ॥ ९२ ॥

विंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं उपचितं द्वे समृद्धस्य । निदिह्यते स निदिग्धम् ।  
 “दिह उपचये” । गूढं गुप्तं द्वे गोपनयुक्तस्य । यथा मन्त्रो गुप्तो विधातव्यः ।  
 गुण्ठितं “गुण्ठितमित्यपि । गुड वेष्टने” रूपितं द्वे धूलिलिप्तस्य । “गुंडाललेलें  
 इति ख्यातस्य वा” । दुतं अवदीर्णं द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं उद्यतं द्वे “उत्तो-  
 लितस्य शस्त्रादेः” । काचितं शिक्षितं द्वे “शिक्ष्ये स्थापितस्य” ॥ ८९ ॥  
 घ्राणं घ्रातं द्वे नासिकया गृहीतगन्धस्य पुष्पादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे “विलिप्तस्य” ।  
 समुदक्तम् । यथा समुदक्तमुदकं कृपात् । उद्धृतं द्वे उन्नीतस्य “रूपदेर्जलादेः” ।  
 वेष्टितं वलयितं संवीतं रुद्धं आवृतं पञ्च वेष्टितस्य “नद्यादिना नद्यादेः”  
 ॥ ९० ॥ रुग्णं भुग्ं द्वे व्यथितस्य । “भग्नस्य वा काष्ठहस्तपादादेः” ।  
 निशितं निशातमित्यपि । “शाच्छोरन्यतरस्याम्” इतित्वविकल्पात् । क्षणुतं  
 शातं तेजितं चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः । निशायते स  
 निशातम् । “शो तनूकरणे” । विनाशोन्मुखं प्रत्यासन्नविनाशं पक्वं स्यात् एकम् ।  
 “पच्यते स पक्वम्” । ह्रीणः हीतः लजितः त्रयं संजातलजस्य ॥ ९१ ॥  
 वृत्तः वृतः व्यावृत्तः “वावृत्त इति केचित्” त्रयं कृतवरणस्य । यलक्ष्यम् ।  
 “पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः” इति । संयोजितः “संयोगित  
 इति भरतमालायाम्” । उपाहितः द्वे संयोगं प्रापितस्य । प्राप्यं गम्यं समा-  
 साद्यं त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । “समासाद्यते प्राप्यते तत्समासाद्यम्” ।  
 स्यन्नं रीणं स्तुतं स्तुतं चत्वारि प्रस्तुतस्य । स्यन्दते स स्यन्नम् । “स्यन्द  
 प्रस्तवणे” ॥ ९२ ॥ संगूढः संकलितः द्वे योजितस्याङ्गादेः । यथा द्वौ त्रयः



संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

अवरीणो धिकृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥

अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् ॥

निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ ९५ ॥

निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ॥

पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्धान्तमुद्गते ॥

पञ्च च संकलिता दश भवन्ति । अवगीतः ख्यातगर्हणः द्वे निन्दितस्य । “अवगीयते निन्द्यते स अवगीतः” । विविधः बहुविधः नानारूपः पृथग्विधः चत्वारि “नाना रूपं यस्य नानारूपः” ॥ ९३ ॥ अवरीणः धिकृतः द्वे निन्दितमात्रस्य । अवध्वस्तः अपध्वस्तः । “अपध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते” इति विश्वः । अवचूर्णितः द्वे चूर्णीकृतस्य । अनायासकृतं अनायासेन कृतः कषायविशेषः फाण्टं स्यात् एकम् । “क्षुब्धस्नान्त” इत्यादिनाऽनायासे निपातितम् । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टं इति वेदभाष्ये आह । स्वनितं ध्वनितं द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ बद्धं संदानितं मूतं “मूर्णमिति मुकुटः” । उद्दितं “उदितमित्यपि” संदितं सितं पद्बद्धस्य । “मूढ् बन्धने” क्तः मूतम् । “दो अवखण्डने” उत्पूर्वः संपूर्वश्च बन्धनार्थः उद्दितं संदितम् । निष्पक्वं कथितं द्वे साकल्येन पक्वस्य “कषायादेः” । क्षीरादीनां पाके शृतमित्येकम् । यथा शृतं क्षीरं पक्वमित्यर्थः । क्षीराज्यपयसां शृतमित्यपि पाठः ॥ ९५ ॥ निर्वाण इत्येकं मुनिवह्न्यादौ प्रयुज्यते न तु वाते । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्त इत्यर्थः । निर्वाणो वह्निः निर्गत इत्यर्थः । आदिशब्दान्निर्वाणो हस्ती “निर्मग्न इत्यर्थः” । निर्वाणो वात इति निष्पूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वम् । एकम् । गते अनिले निर्वात इत्येकम् । पक्वं परिणतं द्वे पक्वं प्राप्तस्य । गूनं हन्नं द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य । हद्यते स “हृद् पुरीषोत्सर्गे” । मीढं मूत्रितं द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य ॥ ९६ ॥ पुष्टं पुषितं द्वे कृतपोषणस्य । सोढं क्षान्तं द्वे क्षमां प्रापितस्य । उद्धान्तः “उद्वातमिति मुकुटः । उद्धान्तमिति रामनाथः” उद्गतः द्वे “वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः”



दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽश्रितः ॥

पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः ॥ ९८ ॥

पुष्टपुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ विलीले विद्रुतद्रुतौ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नो दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ॥

स्यादर्हिते नमस्यितं नमसितमपचायितार्चितपचि-  
तम् ॥ १०१ ॥

दान्तः दमितः द्वे दमं प्रापितस्य । यथा दमितमिन्द्रियम् । शान्तः शमितः द्वे शमनं प्रापितस्य । यथा शान्तो रोगः निवर्तित इत्यर्थः । प्रार्थितः अर्दितः द्वे याचितस्य । “अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते” इति कोशान्तरे ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः ज्ञपितः द्वे “बोधं प्रापितस्य” । छन्नः छादितः द्वे “आच्छादितस्य” । पूजितः अश्रितः “अर्चित” इत्यपि पाठः । “अर्च पूजायां” द्वे । पूर्णः पूरितः द्वे । “वा दान्तशान्तपूर्ण” इत्यादिना णिचि निष्ठान्ता निपातिताः क्लिष्टः क्लिशितः द्वे क्लेशं प्राप्तस्य । अवसितः सितः द्वे समाप्तस्य । षोऽन्तकर्मणीत्यतो निष्ठा ॥ ९८ ॥ पुष्टः पुष्टः उपितः दग्धः चत्वारि दग्धस्य । तष्टः त्वष्टः तनूकृतः त्रीणि “अतनुस्तनुरकारि तनूकृतः” । यथा तष्टं काष्ठं शस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः छिद्रितः विद्धः त्रीणि । यथा कर्णौ विद्धौ । विन्नः वित्तः विचारितः त्रीणि “प्राप्तविचारस्य” ॥ ९९ ॥ निष्प्रभः विगतः अरोकः त्रयं दीप्तिहीनस्य । “विगतौ वीतनिष्प्रभौ” इति रुद्रः । विलीनः विद्रुतः द्रुतः त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः निर्वृत्तः निष्पन्नः त्रयं सिद्धस्य । दारितः भिन्नः भेदितः त्रीणि “भेदं प्रापितस्य” ॥ १०० ॥ ऊतं स्यूतं त्रितयं तन्तुसंतते । यथा प्रोतः पटः तन्तुभिरनुस्यूत इत्यर्थः । अर्हितं नमस्यितं नमसितं अपचायितं अर्चितं अपचितं षडर्चितस्य । नमस्यितं नमसितमित्युभयत्र “नमोवरिव” इति क्यच् क्यस्य विभाषेति वलोपविकल्पः । एवं वरिवसितेत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥ वरिवसितं



वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं च ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥ १०३ ॥

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥

त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥

अवगणितमवमतावज्ञातेऽवमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥

✓ त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम्  
॥ १०७ ॥

वरिवस्थितं उपासितं उपचरितं चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं संतप्तं धूपितं धूपायितं दूनं पञ्च संतापितस्य । “एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि” ॥ १०२ ॥ हृष्टः मत्तः तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः षट् प्रमुदितस्य । छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णं अष्टौ खण्डितस्य ॥ १०३ ॥ स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं सप्त च्युतस्य । “एभ्यो गत्यर्थकर्मकेति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि” । लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितं आसादितं भूतं षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं गवेषितं अन्विष्टं मार्गितं मृगितं पञ्च गवेषितस्य । यथा इतस्ततो गवेषितोऽपि चोरो न दृष्टः । आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नं उत्तं सप्त क्लिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनोऽश्रुभिः ॥ १०५ ॥ त्रातं त्राणं रक्षितं अवितं गोपायितं गुप्तं षट् रक्षितस्य । अवगणितं अवमतं अवज्ञातं अवमानितं परिभूतं पञ्च अवमानितस्य ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतं उत्सृष्टं षडुत्सृष्टस्य । उक्तं भाषितं उदितं जल्पितं आख्यातं अभिहितं लपितं षडुदितस्य ॥ १०७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितं अवगतं सप्तावगतस्य । ऊरी-



बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥  
 उरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥  
 संगीर्णविदितं संश्रुतं समाहितोपश्रुतोपगतम् ॥  
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥  
 अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥  
 भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥ ११० ॥  
 अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ॥  
 क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥  
 क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥  
 साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥  
 बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥  
 ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

कृतं “उरीकृतमित्यपि” उररीकृतं अङ्गीकृतं आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥  
 संगीर्णं विदितं संश्रुतं समाहितं उपश्रुतं “प्रतिश्रुतमित्यपि” उपगतं एका-  
 दशाङ्गीकृतस्य । ईलितं शस्तं पणायितं पनायितं प्रणुतं पणितं पनितम् ।  
 संगीर्णं संविदितं संश्रुतमित्यपि कचित्पाठः ॥ १०९ ॥ गीर्णं वर्णितं अभि-  
 ष्टुतं ईडितं स्तुतं द्वादश स्तुतार्थानि । भक्षितं चर्वितं लीढं “लिप्तमित्यपि”  
 प्रत्यवसितं गिलितं खादितं प्सातम् ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतं अन्नं जग्धं ग्रस्तं  
 गलस्तं अशितं भुक्तं चतुर्दश खादितस्य । “प्सा भक्षणे” प्सातम् । “अद्यते  
 स अन्नम्” । क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां प्रकर्षार्थाः । प्रकर्षोऽर्थो येषां ते तथा  
 अतिशयविशिष्टेषु क्षिप्रादिषु क्रमेण वर्तन्त इत्यर्थः । यथाऽतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः ।  
 अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्र प्रेष्ठादिचतुष्टये प्रियोरुस्थूलबहुला एवेष्टनः  
 प्रकृतयः । अभीप्सितादीनां निर्देशस्तु तत्पर्यायत्वात् । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः  
 इत्यादि । एकैकम् ॥ १११ ॥ ११२ ॥ बाढादीनामतिशये साधिष्ठादयः  
 स्युः । अत्र व्यायतबहुवामना दीर्घस्फिरह्रस्वानां पर्यायाः । अतिशयेन बाढः  
 साधिष्ठः । एवं वृन्दारकान्तेषु अतिशयविशिष्टेषु द्राधिष्ठादिक्रमेणैकैकं ज्ञेयम् ।  
 “वृन्दारको मुख्यः” ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥ पूर्वकाण्डद्वये स्वर्गादि-



प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् ॥

कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणपरायणे ॥

नामानि प्रकरणैः सजातीयानि निबद्धानि । अत्रापि काण्डे सुकृत्यादीनि विशेष्यनिघ्नानि न्यवधात् । इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्व नोक्तास्तत्संग्रहार्थं संकीर्णप्रकरणमारभते ॥ अत्र हि कर्मक्रियादयो भाववचनाः । अपरस्परादिविशेष्यनिघ्नः । स्तम्बघ्नादिः करणवचनः । तथा समूहवचन आपूपिकादिः । एवं संकीर्णैः संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्च कथनात्संकीर्णवर्गोऽयम् । भिन्नजात्यर्थसंसर्ग एव हि संकरः । स चात्र प्रायेण विद्यत इति इहैव तद्व्यपदेशः । नन्वत्र संकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे च कथमत्र लिङ्गज्ञानं स्यादित्याकाङ्क्षायां तदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णनाम्नि अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्कचिद्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेत् ऊहेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अपरस्परेति विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः । तस्याः सततक्रियासंबन्धात् क्रियायोगः । अपरत्वादिगुणयोगश्च । एवं गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्यभिधेयलिङ्गत्वम् । प्रत्ययार्थेन यथा । स्फातिप्रभृतीनां क्तिन्नादिप्रत्ययान्तानां स्त्रीभावादावनिक्तिनिति वक्ष्यमाणत्वात्स्त्रीलिङ्गत्वम् । तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्ययान्तानां को घोः किरिति वक्ष्यमाणत्वात्पुंस्त्वम् । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण च डिम्बे डमरविप्लवाविति डिम्बस्य पुंस्त्वम् । संकीर्ण इत्युपलक्षणम्, वर्गान्तरेष्वप्यनिश्चितलिङ्गानां मुत्प्रीतिरित्यादीनां प्रकृतिप्रत्ययादिभिरेव लिङ्गनिश्चयात् । कर्म क्रिया द्वे क्रियायाः । तच्छब्देन क्रिया परामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति अपरस्परा इत्येकं नाम । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । अपरे च परे च सङ्घाः सततं गच्छन्तीत्यर्थः । सातत्यमविच्छेदः । “अपरस्पराः क्रियासातत्ये” इति सुट् निपात्यते । सातत्ये किम् । अपरस्पराः सकृद्रच्छन्ति । वाच्यलिङ्गत्वादपरस्परा योषितः । अपरस्पराणि कुलानि । “निर्दिष्टं कर्मसातत्यं सुधीभिरपरस्परम्” इति भागुरिणोक्तत्वात् । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये । तद्यथा । “क्रियासातत्ये अपरस्परं गच्छन्ति । क्रियावतां च सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्” ॥ १ ॥ साकल्यवचनं पारायणम् । पारस्यायनम् । पूर्वपदादिति णत्वम् । आसङ्गवचनं “पारायणं तुरायणमित्यपि पाठः” । “तुर त्वरणे” । तुरस्य अयनम् । “पारायणं समास-



यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥

शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥

अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कर्मणम् ॥

विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ॥

गकात्स्न्यपारगतावपि” इति मेदिनी । आसङ्गः आसक्तिस्तद्वचनं क्रमेणैकैकम् । यदृच्छा स्वैरिता द्वे स्वच्छन्दतायाः । हेतुशून्या कारणरहिता आस्या स्थिति-  
विलक्षणं स्यात् विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । तदुक्तं भागुरिणा । “विलक्षणं  
मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम्” इति । एकम् ॥ २ ॥ शमथः शमः शान्तिः त्रयं  
चित्तोपशमस्य । दान्तिः दमथः दमः त्रयमिन्द्रियनिग्रहस्य । वृत्तं कर्म भूतपूर्वं  
चरित्रं तदवदानं एकम् । प्रशस्तकर्मणो वा । “अपदानमित्यपि पाठः” ।  
काम्यदानं काम्यस्य तुलापुरुषादेर्दानं तत्प्रवारणं एकम् । प्रहारणमिति  
भरतमालायाम् । “प्रवारणं महादानम्” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ३ ॥ वशक्रिया  
संवननं “संवदनम्” । “स्यात्संवदनमालोचे वशीकारे नपुंसकम्” इति  
मेदिनी । द्वे मणिमन्त्रादिना वशीकरणस्य । मूलकर्म ओषधीनां मूलैरुच्चा-  
टनादि यत्कर्म तत्कर्मणमेकम् । विधूननं विधुवनं “विधुननमित्यपि जटा-  
धरः” द्वे कम्पनस्य । तर्पणं प्रीणनं अवनं त्रीणि तृप्तेः ॥ ४ ॥ पर्याप्तिः  
परित्राणं हस्तधारणं “हस्तवारणमित्यपि” त्रीणि वधोद्यतनिवारणस्य ।  
सेवनं सीवनं स्यूतिः त्रयं सूचीक्रियायाः । शिवणे इति लौकिकभाषायाम् ।  
“सेवस्तु सेवनं स्यूतिरिति पाठो वा” । विदरः स्फुटनं “स्फोटनमिति भर-  
तमालायाम्” । भिदा त्रयं द्विधाभावस्य । उकलणे इति लौकिकभाषायाम्  
॥ ५ ॥ आक्रोशनं अभीषङ्गः अभिषङ्गः इत्यपि । “उपसर्गस्येति दीर्घत्वविकल्पात्”  
द्वे गालिप्रदानस्य शिव्या देणे इति प्रसिद्धस्य । संवेदः वेदना द्वे अनुभवस्य । तत्र  
वेदना न पुमान् । “अतो वेदनमित्यपि” । संमूर्छनं अभिव्याप्तिः द्वे सर्वतो व्याप्तेः ।

१ ‘त्वास्य’-इत्यत्र ‘त्वास्था’-इत्यपपाठ एवेत्यग्रे २१ श्लोकतोऽवगम्यते ॥



संमूर्छनमभिव्याप्तिर्याच्चा भिक्षार्थनाऽर्दना ॥ ६ ॥

वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ॥

आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः कणे ॥

व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥

ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ॥

स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्रवः स्रवे ॥ ९ ॥

एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ॥

प्रसूतिः प्रसवे श्र्योते प्राधारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

याज्जा भिक्षा अर्थना अर्दना चत्वारि याचकस्य । याज्जेति “यजयाच” इति नङ् ॥ ६ ॥ वर्धनं छेदनं द्वे कर्तनस्य । आनन्दनं “आमन्त्रणमिति क्वचित्पाठः” सभाजनं स्वभाजनमिति राजमुकुटः । आप्रच्छन्नं त्रीणि स्वागतसंप्रश्नादिना विहितस्यानन्दस्य । आम्नायः संप्रदायः द्वे गुरुरपरम्परागतस्य समुपदेशस्य । क्षयः क्षिया द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥ ग्रहः ग्राहः द्वे ग्रहणस्य । वशः कान्तिः द्वे इच्छायाः । रक्षणः “रक्षा” त्राणः द्वे रक्षणस्य । रणः कणः द्वे शब्दकरणस्य । व्यधः वेधः द्वे वेधनस्य । पचा पाकः द्वे “पचनस्य” । हवः हूतिः द्वे आह्वानस्य । वरः वृतिः द्वे वेष्टने संभक्तौ च । “तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः” इति ॥ ८ ॥ ओषः प्लोषः “प्रोष इत्यपि शब्दार्थकोशे” द्वे दाहस्य । नयः नायः द्वयं नीतेः । ज्यानिः जीर्णिः द्वे जीर्णतायाः । भ्रमः भ्रमिः द्वे भ्रान्तेः । स्फातिः वृद्धिः द्वे “वृद्धेः” । प्रथा ख्यातिः द्वे “प्रख्यातेः” । स्पृष्टिः पृक्तिः द्वे स्पर्शस्य । स्रवः स्रवः द्वे प्रस्रवणस्य ॥ ९ ॥ एधा “विधेत्यपि” । “विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ” इति मेदिनी । समृद्धिः द्वे उपचयस्य । स्फुरणं स्फुरणा “स्फुलनं स्फोरणं स्फारणं स्फरणं चेत्यपि” द्वे “स्फुरणस्य” । प्रमितिः प्रमा द्वे यथार्थज्ञानस्य । प्रसूतिः प्रसवः द्वे गर्भविमोचनस्य । श्र्योतः प्राधारः द्वे घृतादेः क्षरणे । क्लमथः क्लमः द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥ उत्कर्षः अतिशयः द्वे



उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये ॥  
 क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिगिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥  
 उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः ॥  
 निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्वमे ॥ १२ ॥  
 विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ॥  
 निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥  
 मुष्टिवन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ ॥  
 बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्पष्टोपतप्सरि ॥ १४ ॥  
 निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् ॥

प्रकर्षस्य । संधिः श्लेषः द्वे संधानस्य । विषयः आश्रयः “आशय इत्यपि”  
 द्वे “आश्रयस्य” । क्षिपा क्षेपणं द्वे “प्रेरणस्य” । गीर्णिः गिरिः द्वे  
 निगरणस्य “गिरिणो इति ख्यातस्य” । गुरणं “गूरणमिति मुकुटः”  
 उद्यमः द्वे “भाराद्युद्यमनस्य” ॥ ११ ॥ उन्नायः उन्नयः द्वे ऊर्ध्वं नयनस्य  
 ऊहस्य च । श्रायः श्रयणं द्वे सेवायाः । जयनं जयः द्वे “जयस्य” ।  
 निगादः निगदः द्वे कथनस्य । मादः मदः द्वे हर्षस्य । उद्वेगः उद्वमः द्वे उद्वे-  
 जनस्य ॥ १२ ॥ विमर्दनं परिमलः द्वे कुङ्कुमादिमर्दनस्य । “परिमलो विमर्दे-  
 ऽपि” इति विश्वः । अभ्युपपत्तिः अनुग्रहः द्वे अङ्गीकारस्य । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो  
 निग्रहः स्यात् । विग्रहस्तु विरोधः स्यादिति । “अथवा निग्रहस्तु निरोधः  
 स्यादिति वा कचित्पाठः” । एकम् । अभियोगः अभिग्रहः द्वे कलहाद्धानस्य  
 ॥ १३ ॥ मुष्टिवन्धः संग्राहः द्वे मुष्टिना दृढग्रहणस्य । डिम्बः डमरः विप्लवः  
 त्रयं नरलुण्ठनादेरुपसर्गविशेषस्य प्रलयस्य वा । अशस्त्रकलहस्येति रामस्वामी ।  
 बन्धनं प्रसितिः चारः त्रीणि बन्धनस्य । “चारस्थाने स्वारं पठित्वा स्वारा-  
 दीनां चतुर्णां पर्यायतामाह स्वामी । “स्वृ शब्दोपतापयोः” अच् प्रज्ञाद्यण् ।  
 स्वारः” । स्पर्शः “स्पर्श इति रेफहीनोऽपि” स्पष्टा “स्पष्टेत्यपि” उप-  
 तप्ता त्रयं उपतापाख्यरोगविशेषस्य । “संतप्तस्य वा” । स्पृशतीति स्पर्शः ।  
 “स्पर्शो रुजायां दाने च” इति विश्वः ॥ १४ ॥ निकारः विप्रकारः द्वे अपका-  
 रस्य । आकारः इङ्गः इङ्गितं “इङ्गितः” त्रयं “अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य” ।



परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥  
 अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ॥  
 प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥  
 अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ॥  
 अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥  
 प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ॥  
 वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥  
 हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ॥  
 विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥  
 निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ॥

परिणामः विकारः द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे । यथा मृद्विकारो घटः । विकृतिः  
 विक्रिया द्वे विरुद्धक्रियायाः । परिणामस्यैव पर्यायाविभावपि वा । यथा  
 कुण्डलं कनकस्यैव विकृतिः परिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपहारः अपचयः द्वे  
 अपहरणस्य । समाहारः समुच्चयः द्वे राशीकरणस्य । सम्यगाहरणमेकत्र  
 करणं समाहारः । सम्आङ्पूर्वकस्य हन् हरण इत्येतस्य रूपम् । प्रत्याहारः  
 उपादानं द्वे इन्द्रियाकर्षणस्य । विहारः परिक्रमः द्वे पद्भ्यां गतेः । यल्लक्ष्यम् ।  
 “सुराङ्गनानामवनौ परिक्रमः” इति ॥ १६ ॥ अभिहारः “अभ्याहार इत्यपि”  
 अभिग्रहणं द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः अभ्यवकर्षणं द्वे शल्यादेर्निष्काशनस्य ।  
 अनुहारः अनुकारः द्वे विडम्बनस्य । यथा खणखणेति नूपुरध्वनेरनुकारः ।  
 अर्थस्य धनादेरपगमे व्यय इत्येकम् । खर्च इति लौकिकभाषायाम् ॥ १७ ॥  
 प्रवाहः प्रवृत्तिः द्वे जलादीनां निरन्तरगतेः । यद्वहिर्गमनं स प्रवह इत्येकम् ।  
 वियामः वियमः यामः यमः संयामः संयमः षट् संयमस्य योगाङ्गस्य ॥ १८ ॥  
 हिंसाकर्म हिंसाफलकं कर्म जारणमारणादि अभिचारः स्यात् एकम् ।  
 जागर्या “अग्रिया जागर्तिश्चेति राजमुकुटः” जागरा द्वे जागरणस्य ।  
 तत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । विघ्नः अन्तरायः प्रत्यूहः त्रीणि विघ्नस्य । समीपभूत  
 आश्रये उपघ्न इत्येकम् । उपघ्नआश्रय इति सूत्रेण सिद्धमेतत् । “आश्रयणस्य  
 वा” ॥ १९ ॥ निर्वेशः उपभोगः द्वे “उपभोगस्य” । परिसर्पः परिक्रिया  
 द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । विधुरं प्रविश्लेषः द्वे अत्यन्तवियोगस्य “वैकल्येऽपि



विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ॥

परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ॥

संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥

लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ॥

प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयः प्रणयौ समौ ॥

च विश्लेषे विधुरं किकले त्रिषु” इति मेदिनी” । अभिप्रायः छन्दः आशयः त्रीणि “अभिप्रायस्य” । छन्दोऽदन्तः ॥ २० ॥ संक्षेपणं समसनं द्वे अविस्तारस्य । पर्यवस्था विरोधनं द्वे विरोधस्य । परिसर्या परीसारः “परिसार इति शब्दार्थकोशः” द्वे परितः सरणस्य । आस्या आसना स्थितिः त्रीणि “आसनस्य” ॥ २१ ॥ विस्तारः विग्रहः व्यासः त्रयं विस्तृतेः । विस्तारः शब्दसंबन्धी चेद्विस्तर इत्येकम् । संवाहनं मर्दनं द्वे अङ्गमर्दनस्य । यथा पाद-संवाहनम् । विनाशः अदर्शनं द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः परिचयः द्वयं परिचितौ । प्रसरः विसर्पणं द्वे “त्रणादिप्रसरणस्य” । नीवाकः प्रयामः द्वे धनधान्यादिषु जनानामादरातिशयस्य । नितरामुच्यते नीवाकः । सन्निधिः “सन्निधं” सन्निकर्षणं द्वे नैकत्वस्य । सन्निधिः पुंसि ॥ २३ ॥ लवः अभिलावः लवनं त्रयं धान्यादिच्छेदनस्य । निष्पावः पवनं पवः त्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य । संकीर्णत्वाल्लिङ्गसंकरः । प्रस्तावः अवसरः द्वे प्रसङ्गस्य । यथा । अवसरपठिता वाणीत्यादि । त्रसरः “तसर इति वा पाठः” सूत्रवेष्टनं द्वे तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य तसरी इति प्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥ प्रजनः उपसरः द्वे गर्भग्रहणस्य । प्रश्रयः प्रणयः द्वे प्रेम्णः । प्रसर इति वा पाठः । “प्रसरः प्रणये वेगे” इति मेदिनी । धीशक्तिः निष्क्रमः द्वे बुद्धिसामर्थ्ये । “निष्क्रमो बुद्धिसंपत्तौ” इति विश्वः । “शुश्रूषा श्रवणं



धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥

स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनायस्तु निपातनम् ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥

विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ॥

आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥

चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ” इति ।  
 संक्रमः दुर्गसंचरः द्वे दुर्गमार्गस्य । “दुर्गादिप्रवेशक्रियाया वा ” । संक्रमते  
 संक्रम्यते वाऽनेन संक्रमः । स न स्त्रियाम् । “दुर्गसंचार इत्यन्यत्र ” ॥ २५ ॥  
 प्रत्युत्क्रमः “प्रत्युत्क्रान्तिरित्यपि ” प्रयोगः द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य ।  
 प्रयोगोऽर्थो यस्य सः । प्रयुद्धार्थ इत्यपि पाठः । “प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः ” इति  
 भागुरिः । उपक्रमः प्रक्रमः द्वे प्रथमारम्भस्य । अभ्यादानं उद्धातः आरम्भः  
 त्रयमारम्भमात्रस्य । यल्लक्ष्यम् । उद्धातः प्रणवो यासामिति । प्रक्रमादिपञ्चा-  
 प्येकार्था वा । संभ्रमः त्वरा द्वे संवेगस्य । “आवेगस्तु त्वरा त्वरी ” इति वाच-  
 स्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः द्वे कार्यप्रतिघातस्य । यथा मणिमन्त्रा-  
 दिप्रतिबन्धादग्रेरनुष्णतेति । अवनायः निपातनं “नियातनमित्यपि पाठः ”  
 द्वे अधोनयनस्य । उपलम्भः अनुभवः द्वे साक्षात्कारस्य । समालम्भः विलेपनं  
 द्वे कुङ्कुमादिना विलेपने ॥ २७ ॥ विप्रलम्भः विप्रयोगः द्वे रागिणोर्विच्छे-  
 दस्य । विलम्भः अतिसर्जनं द्वे अतिदानस्य । विश्रावः प्रतिख्यातिः “प्रवि-  
 ख्यातिरित्यपि ” द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षा प्रतिजागरः द्वयं वस्तूनां अवेक्ष-  
 णस्य ॥ २८ ॥ निपाठः निपठः पाठः त्रीणि “पठनस्य ” । तेमः स्तेमः  
 समुन्दनं त्रयमाद्रीभावस्य । आदीनवः आस्रवः क्लेशः त्रीणि क्लेशस्य । आस्र-  
 वन्तीन्द्रियाण्यनेनेति । आश्रवस्तालव्यमध्य इति केचित् । मेलकः संगः संगमः  
 त्रीणि संगमस्य । “ना मेलः संगमो ना वा ” इत्यमरमाला ॥ २९ ॥ संवीक्षणं



✓ सँवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥

अर्तनं च ऋतीया च हूणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

“अन्वीक्षणं अन्वेषणं गवेषणं चेत्यपि” । विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः पञ्च तात्पर्येण वस्तूनां गवेषणस्य । परिरम्भः “परीरम्भ इत्यपि” परिष्वङ्गः संश्लेषः उपगूहनं चत्वारि आलिङ्गनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं निध्यानं दर्शनं आलोकनं ईक्षणं पञ्च निरीक्षणस्य । “दर्शनालोकलक्षणमित्यपि पाठः” । प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥ उपशायः विशायः द्वौ पर्यायेणानुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवार्थो ययोस्तौ यथा । अर्तनं ऋतीया हूणीया हूणिया । “मोहो वीज्या जुगुप्सा च हूणीया हूणिया घृणा” इति वाचस्पतिः । “हूणीया हूणिया च” इति द्विरूपकोशामर-मालयोः । घृणा चत्वारि जुगुप्सायाः । करुणाया इति कश्चित् । ऋतिः सौत्रो धातुः । जुगुप्सायामिति बहवः । कृपायामिति केचित् । “घृणा जुगुप्साकृपयोः” इति विश्वः ॥ ३२ ॥ व्यत्यासः विपर्यासः व्यत्ययः विपर्ययः “विपर्याय इति भरतमालायाम्” चत्वारि व्यतिक्रमस्य । पर्ययः अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारि अतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥ समाहूय यद्भृत्यादीनां प्रेषणं तत्र प्रतिशासनं स्यात् एकम् । क्रतुषु द्विजन्मनां छन्दोगानां स्तुतिभूमिः स्तवनदेशः संस्तावः एकम् । समेत्य स्तुवन्त्यत्र संस्तावः । “यज्ञे समि स्तुवः” इति घञ् ॥ ३४ ॥ यस्मिन्काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते तनूक्रियते स काष्ठरूप आधारः



निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ॥  
 स्तम्बस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥  
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निधः ॥  
 उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥  
 निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥  
 आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥  
 निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥  
 जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ॥  
 उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

उद्धनः एकम् । ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् उद्धनः । “उद्धनोत्पाधानम्” इति सूत्रेण साधुः । स्तम्बस्तृणगुच्छो येन निहन्यते स खनित्रविशेषः स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः द्वे । खुरपे, विळा इति लौकिकभाषायाम् ॥ ३५ ॥ येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ आविध इत्येकं “भ्रमरसूच्यादेः विंध्यते” इत्यादिख्यातस्य विष्वक्समे सर्वतः समाने वृक्षे निध इत्येकं “तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः” । उत्कारः निकारः द्वौ धान्यस्य उत्क्षेपणमर्थो ययोस्तौ तथा ॥ ३६ ॥ निगारादयो गरणादिषु । यथा गरणे अभ्यवहारे निगार इत्येकं “गिळणं इति ख्यातस्य” । उद्गरणे वमने उद्गारः । “विक्षवणे” शब्दे विक्षावः इत्येकं “शिक इति ख्यातायाः” ॥ उद्ग्रहणे ऊर्ध्वकृत्य ग्रहणे उद्ग्राहः “ढेंकर इति ख्यातः” । एकैकम् ॥ ३७ ॥ आरतिः अवरतिः विरतिः उपरामः “उपरम इत्यपि” चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः निष्ठयूतिः निष्ठेवनं निष्ठीवनं चत्वारि मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य । “क्रीवे निष्ठेवम्” । अभिन्नानि एकार्थानीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जवनं जूतिः द्वे वेगस्य । जू इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे च । ऊतियूतिजूतीति सूत्रेण साधुः । सातिः अवसानं द्वे अन्तस्य । ज्वरः जूर्तिः द्वे ज्वरस्य । पशूनां गवादीनां प्रेरणं उदजः स्यात् एकम् । शापे आक्रोशे द्योत्ये अकरणिरित्यादयः । आक्रोशे नजीति भावे करोतेरनिः । आदिशब्दादजीवनिः । “अजननिः अवग्राहः निग्राह इति” । यथा “आः पाप कथमकरण्या न लज्जसे । अजीवनिस्ते शठ भूयात्” ॥ ३९ ॥ गोत्रा-  
 न्तेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययान्तेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृन्दमित्यर्थे औपग-



गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥  
 आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥  
 माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥  
 हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥  
 द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् ॥  
 खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥  
 ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ॥  
 अपि साहस्रकारीषवार्मणार्थर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥  
 ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ॥

वकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमांसः औपगवास्तेषां समूह औपग-  
 वकम् । “गोत्रोक्ष” इति बुच् अकादेशेन साधुः । आदिशब्दाद्गार्गिकं दाक्ष-  
 कमित्यादि । एकैकम् । इतः परमावर्गसमाप्तेर्वृन्दमित्यधिकारः । अचेतसां  
 जडानां अपूपादीनां वृन्दं आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । साक्तुकम् । इत्यादि  
 एकैकम् । “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” इति सूत्रेणेमे साधवः ॥ ४० ॥ माणवानां  
 समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहायाः सहायस्तेषां समूहः सहायता ।  
 हलानां समूहो हल्या । एकैकम् । ब्राह्मण्यं वाडव्यं द्वे ब्राह्मणानां समूहस्य  
 ॥ ४१ ॥ पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्वम् । पृष्ठानां समूहः  
 पृष्ठ्यम् । यज्ञविषयेऽदः सरन्ति । खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य ।  
 नृणां मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहो ग्रामता ।  
 जनानां समूहो जनता । धूम्यानां समूहो धूम्या । पाश्यानां समूहः पाश्या ।  
 गला बृहत्काशास्तेषां समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां  
 समूहः कारीषम् । करीषं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म  
 कवचम् । अथर्वणां समूहः आथर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाच्चारमणमाङ्गारं  
 चार्मिणमित्यादि । चर्मिणां समूहश्चार्मिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥  
 अथानेकार्थवर्गः ॥ ननु किमर्थमनेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहि-  
 तत्वात् । यद्यत्र वक्ष्यन्ते तर्हि कुतः प्रागुक्ता इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र



भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ॥

आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ॥

(तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः) ॥ ४ ॥ (१)

वक्ष्यमाणेषु कान्तादिवर्गेष्वेव कैऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु । यथा । मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोरिति । भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तिषु येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कान्तादिषु कीर्तिताः । यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः । जम्बुकशब्दस्तु सृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु । भूरिप्रयोगत्वाभावात् । इह तु जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यते ॥ १ ॥ नाक इत्येकं नाम ककारान्तं आकाशे स्वर्गे च वर्तते । न अकं दुःखमत्र नाकः “नभ्राड्” इति सूत्रे निपातितः । भुवने स्वर्गादौ जने च लोक इत्येकम् । “लोक्यते लोकः” । पद्ये अनुष्टुवादौ वृत्ते यशसि कीर्तौ श्लोक इत्येकम् । श्लोक्यते श्लोकः । “श्लोक संघाते” । यशसि यथा । उत्तमश्लोको हरिः । शरे बाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥ कोष्ठा सृगालः वरुणः प्रसिद्धः उभौ जम्बुकशब्दवाच्यौ । “जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि” इति मेदिनी । चिपिटो अष्टव्रीहितण्डुलः पोहे इति लौकिकभाषायाम् । अर्भकः शिशुः तावुभौ पृथुकौ । “पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्” इति । दर्शनं प्रकाशश्चालोकौ । “आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने बन्दिभाषणे” इति मेदिनी । भेरीपटहं वाद्यविशेषौ । तूर्याङ्गत्वादेकवद्भावः । उभावानकौ । “आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे” इति मेदिनी ॥ ३ ॥ उत्सङ्गः क्रोडः तत्र चिह्ने चाङ्कः । “अङ्को रूपकभेदाऽङ्गचिह्नरेखाजिभूषणे । रूपकांशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्कं पापदुःखयोः” इति मेदिनी । चिह्ने दोषारोपे च कलङ्कः । “कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च” इति मेदिनी । नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरर्क-

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ॥

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

उल्लूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ॥

कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फलं ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिल्हके ॥

शब्दो वर्तते । “अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ” इति मेदिनी ॥४॥ मारुते वायौ वेधसि ब्रह्मणि ब्रध्ने सूर्ये क इत्येकाक्षरं नाम पुंसि । तद्रूपं तु । कः कौ काः इत्यादि देववत् । शिरसि जले च कमिति क्लीबम् । मुखेऽपि कम् । “को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु कम्” इति मेदिनी । तुच्छधान्ये तण्डुलशून्ये धान्ये संक्षेपे अविस्तारे भक्तसिक्थके अन्नावयवे पुलाक इत्येकम् ॥ ५ ॥ करिणो गजस्य पुच्छमूलोपान्ते गुदाच्छादकमांसपिण्डे उल्लूकः पक्षिभेदस्तत्र च पेचकः । कमण्डलौ चकाराद्वर्षोपले दाडिमादौ च करकः । “करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करकं च कमण्डलौ” इति मेदिन्याम् । सुगते बुद्धे चकाराद्विघ्नराजे गरुडे च विनायकः ॥ ६ ॥ हस्ते हस्तप्रमाणे वितस्तौ च किष्कुः । “प्रकोष्ठेऽप्यनपुंसकः” इति रुद्रः । शूककीटे शूकसदृशरोमव्याप्ते कीटविशेषे चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषेऽष्टमराशौ च वृश्चिकः । प्रतिकूले च प्रतीकः । तत्र प्रतिकूले त्रिषु । अवयवे पुंसि ॥ ७ ॥ भूनिम्बे किराततिके कत्तृणं भूस्तृणं च गन्धतृणविशेषौ तत्र भूतिकम् । ज्योत्स्निकायां पटोल्यां “घोषे अपमार्गे च” कोशातकी । “कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ ८ ॥ कट्फले कायफल इति ख्याते वृक्षभेदे शुक्लखदिरे च सोमवल्कः । सोम इव वल्को वल्कलमस्य । सिल्हके पण्यभेदे तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च पिण्याकः । रामठे हिङ्गुनि । चकाराद्बाल्हिके



तिलकल्के च पिण्याको बाह्लीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

देशेऽश्वे धीरे च । “ह्रस्वमध्यं च बाल्हिकमिति । बाल्हीकमित्यपि” ॥ ९ ॥  
 व्यालग्राह्याहितुण्डिकः । “कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोलूकयोरपि कौशिक” इति विश्वः । रुक् रोगः । तापः संतापः । शङ्का भयं अत्रातङ्क इति नाम । “स्वल्पे अपिशब्दान्नीचकनिष्ठ-दरिद्रेष्वपि क्षुल्लकः । क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे” इति कोशान्तरात् ॥ १० ॥ जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुःकृषयोस्त्रिषु । अपिशब्दात्पक्षिभेदे च वर्तकः । अपिशब्दादग्नौ दिग्गजादौ च पुंसि पुण्डरीकः । सिताम्भोजादौ क्लीबे च । यवानी ओषधीभेदः अजमोदारुख्यः । अपिशब्दाद्बहिर्चूडेऽपि दीपकः प्रकाशेऽपि । “दीप्यक इत्यपि” ॥ ११ ॥ कप्यादयः शालावृकाः स्युः । अपिशब्दाद्गेरु इति ख्याते धातौ च गैरिकम् । “गैरिकं धातुरूक्मयोः” इति मेदिनी । “व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने” इति विश्वः ॥ १२ ॥ शीलं स्वभावोऽन्वयो वंशः तत्रानूकमिति । “अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि” इति मेदिनी । शकलं खण्डम् । वल्कलं त्वक् द्वे शल्के इति । सुवर्णानां हेमः कर्षाणां साष्टे शतेऽष्टाधिकशतके निष्कः । सहाष्टमिर्वर्तत इति साष्टम् । सराजस्त्वयमिति वत् । यथा हेमि सुवर्णमात्रे उरसो वक्षसो भूषणे हेमपले च दीनारे सांव्यवहारिके द्रव्यभेदे च निष्कः । पलं कर्षचतुष्टयम् । गुञ्जानामशीतिः कर्षः ॥ १३ ॥ शमलं पुरीषम् । एनः पापम् । “त्रिषु पापाशये कल्कोऽस्त्री विट्किट्टेमदन्तयोः” इति विश्वः । “कल्कोऽस्त्री



दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः ॥

दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनोः ॥ १४ ॥

✓ धेनुका तु करेष्वां च मेघजाले च कालिका ॥

कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

स्यादाम्भिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

“भूमृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् ॥

सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ॥ १ ॥

घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके” इति मेदिनी । “पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षत्रिशूलयोः” इति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेष्वां हस्तिन्यां चकारान्नवसूतायां गवि धेनुका । मेघजाले मेघवृन्दे चकारादेवताविशेषेऽपि कालिका । वृत्तिविवरणश्लोकः । यथा गृह्यकारिका । “यातनाकृत्योरित्यपि पाठः । कारिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारके कर्त्तरि त्रिषु” इति मेदिनी ॥ १५ ॥ करिहस्तेऽङ्गुलौ गजशुण्डाग्रे अङ्गुलौ कमलान्तर्गतकोशे च कर्णिका । “कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशेऽञ्जवराटे कर्णभूषणे” इति मेदिनी । उत्तरे अतः परं खान्तेभ्यः प्राक् शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । “वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु” इति मेदिनी । मुख्यश्चान्यश्च केवलश्चेति एके स्युः ॥ १६ ॥ दाम्भिको मायावी । योऽदूरेरितेक्षणः स च कौकुटिक इत्युच्यते । “संज्ञायां लालाटकुङ्कुट्यौ पश्यति” इति सूत्रेण ठक्प्रत्यये कौकुटिकलालाटिकशब्दौ साधू । ककुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । यो भृत्यः कोपप्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्भालं लालाटमेव पश्यति । भावदर्शीत्यपि पाठः । यश्च कार्याक्षमः प्रभोः कार्यं कर्तुमशक्तः तावुभौ लालाटिकौ । “लालाटिकः सदा लस्ये प्रभुभावनिदर्शिनि” इत्यजयः । इतो भूमृन्नितम्बेत्यादयः केचिदमूलका एव पञ्च श्लोकाः अतस्तेषां व्याख्यानाभावः ॥ १७ ॥ इति कान्ताः ॥



( पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥

पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥

आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥

पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ॥

खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥

पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ॥

स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः ॥ ४ ॥

करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥

अन्धेऽप्यनेडमूकः स्यादृङ्गौ दर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥ ) (१)

( इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कान्तवर्गः ) ॥ (२)

मयूखस्त्वद्करज्वालाखलिबाणौ शिलीमुखौ ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

घृणिज्वाले अपिशिखे ॥ इति खान्ताः ॥ शैलवृक्षौ नगावगौ ॥

आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ॥

अथ खान्तानाह । त्विद्करज्वालासु मयूखः । अत्र त्विद् शोभा । करः किरणः ।  
भ्रमरशरौ शिलीमुखौ । शिली शल्यं मुखे ययोस्तौ । निधौ निधिभेदे लला-  
टास्थिन कम्बौ च शङ्खः । अपिशब्दादाकाशेऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे  
क्षेत्रे शून्यविन्दौ विहायसि । “संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्” इति मेदिनी  
॥ १८ ॥ घृणिः किरणः । अपिशब्दाच्चूडायां प्रपदे बर्हिचूडायां च शिखा ।  
इति खान्तवर्गः । अथ गान्तानाह । शैलवृक्षौ नगसंज्ञकावगसंज्ञकौ च ।  
विशिखो बाणः । बाणार्कपक्षिणः खगशब्दवाच्याः । अर्केति ग्रहणमुपलक्ष-  
णम् ॥ १९ ॥ चकाराच्छालिप्रभेदे पतङ्गः । क्रमुको वृक्षभेदः । तत्फले तु  
क्लीवं पूगम् । वृन्दं समूहः । पशवो हरिणाद्याः । अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्ग-

१ इदं पद्यचतुष्टयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ।  
एवमग्रेऽपि ॥



पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥  
 परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ॥  
 गजेपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥  
 सर्गः स्वभावनिमोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥  
 योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥  
 भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ॥  
 चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥  
 कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ॥

गायां च मृगः । जवो रहः । अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्निर्गमेऽपि वेगशब्दः  
 स्यात् ॥ २० ॥ कुसुमसंबन्धिनि रेणौ परागः । स्नात्यनेन स्नानीयं गन्धचूर्ण-  
 विशेषः । आदिना सुरतादिश्रमशान्तये कामशास्त्राद्युक्तं यत्कर्पूरादिचूर्णं  
 तद्ग्रहः । अपिशब्दादुपरागेपि । परागः रजसि धूलौ । नागमातङ्गौ गजे  
 वर्तेते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौ । नागः  
 पुंसि । क्लीबं सीसलवङ्गयोः । अपिशब्दाच्चण्डालेऽपि मातङ्गः । “अपिश-  
 ब्दात्” नेत्रस्यान्तेऽङ्गहीने चापाङ्गः । “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्थानेत्रान्ते तिलकेऽपि  
 च” इति विश्वः ॥ २१ ॥ स्वभावः प्रकृतिः । निर्मोक्षस्त्यागः । निश्चये यथा ।  
 “गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते” इति रघुः । अध्यायः काव्यादिविरामस्थानं  
 सृष्टिनिर्माणं एतेषु सर्गः । “सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु” इति  
 मेदिनी । सन्नहनं कवचः । उपायः सामादिः । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः  
 संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । “योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयु-  
 क्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपा-  
 यसन्नहनेष्वपि । कर्मणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २२ ॥ स्त्र्यादिभृतौ पण्य-  
 स्त्रीणाम् । आदिशब्दाद्भृत्यश्वादिकर्मकाराणां भृतौ मूल्ये पालने भरणे वा  
 भोगः । “पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिति” इति विश्वः । अहेः सर्पस्य ।  
 शबले कर्बुरे त्रिलिङ्ग्याम् । “सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले  
 त्रिषु” इति मेदिनी ॥ २३ ॥ कपौ वानरे चकाराद्देके सारथ्यादौ च प्लवगः ।  
 शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिषङ्गः । यानाद्यङ्गे रथशकटादीनामवयवे



यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ॥

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

इति गान्ताः ॥ परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ॥

मूल्ये पूजाविधावघौऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः ॥ इति घान्ताः ॥ काचाः शिष्यमृद्देदद्वयुजः ॥

युगः । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधभेदे च युगम् ॥ २४ ॥  
 इषुः शरः । पशू सुरभिवृषौ । घृणिः रश्मिः । स्वर्गादीनां दशानां द्वन्द्वैक्यम् ।  
 लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि चोन्नेयः । यथा सुरभौ  
 स्त्रियाम् । वृषभे पुंसि । “गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अर्जु-  
 नीनेत्रदिग्बाणभूवागादिषु योषिति” इति विश्वः । योषिति स्त्रीलिङ्गे । कोशा-  
 न्तरे तु । “गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां  
 भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु” इति । शेफः  
 शिश्रुः । अनुमाने हरमूर्तिभेदे च लिङ्गम् । “लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्यो-  
 क्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषेऽपि मेहनेऽपि नपुंसकम्” इति मेदिनी  
 ॥ २५ ॥ प्राधान्यं प्रभुत्वम् । सानुः शिखरम् । चकारात्पशोरवयवे शृङ्गम् ।  
 “शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । पाषाणोत्कर्षयोश्चापि शृङ्गः  
 स्यात्कूर्चशीर्षके” इति मेदिनी । मूर्धा मस्तकः । गुह्यं योनिः । श्रीः संप-  
 च्छोभा । काम इच्छा च । माहात्म्यं ऐश्वर्यम् । यत्नः प्रयत्नः । अर्ककीर्ती  
 सूर्ययशसी भगम् । “भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यै-  
 श्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ” इति मेदिनी ॥ इति गान्तवर्गः ॥ २६ ॥  
 अथ घान्तानाह । परिघाते परितो हनने अस्त्रे लोहमयलंगुडे अपिशब्दाद्यो-  
 गभेदे च परिघः । अम्भसां रये जलप्रवाहे ओघः । परम्परायां नृत्यभेदे च ।  
 मूल्ये पण्ये पूजोपहारे चार्घ्यः । अंहः पापम् । दुःखं जरामरणादिकम् ।  
 व्यसनं मृगयाद्यूतादि । विपद्रागद्वेषादि वा तत्राघम् ॥ २७ ॥ इष्टे मनो-  
 ज्ञेऽल्पेऽगुरौ लघुस्त्रिषु । “निःसारे च त्रिषु” । इति घान्ताः ॥ ॥ घान्त-  
 कथनानन्तरं चकारान्ताः स्मृताः । शिष्यं दधिभाण्डादिलम्बनार्थं रज्जुसमूह-



विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥ २८ ॥  
 मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ॥  
 अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥  
 इति चान्ताः ॥ (“प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तवकहारयोः  
 परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः ॥१॥”) (१)  
 इति क्षेपकश्छान्तः ॥ केकिताक्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा  
 द्विजाः ॥

अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥  
 धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ॥  
 वलजे क्षेत्रपूद्वारे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

कृत आश्रयविशेषः । मृद्धेदो मृद्विशेषः । यल्लक्ष्यम् । “काचः काचौ मणिर्मणिः”  
 इति । द्युक् नेत्ररोगः पटलप्रायः । एते त्रयः काचाः । विपर्यासे वैपरीत्ये ।  
 चात्प्रतारणे प्रपञ्चः । पावकेऽग्नौ शुचिः पुंसि ॥ २८ ॥ मास्याषाढे अमात्ये सचिवे  
 अत्युपधे उपधा धर्माद्यैः परीक्षणं तामतिक्रान्ते शुद्धचित्ते इत्यर्थः । “एतेषु च  
 पुंसि” । “शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले  
 शुद्धेऽनुपहते त्रिषु” इति मेदिनी । मेध्ये पवित्रे सिते शुक्ले च त्रिषु । स्पृहायामत्या-  
 सक्तौ गभस्तौ किरणे चकारादीप्तौ शोभायां च रुचिः ॥ २९ ॥ इति चान्ताः ।  
 “अपिशब्दात्स्फटिके अच्छः । स्तम्भे कलापे च गुच्छः । तुन्नवृक्षे नांदुर्खी इति  
 प्रसिद्धे नौकाङ्गे च कच्छः” ॥ १ ॥ इति छान्ताः । अथ जान्तानाह । केकि-  
 ताक्ष्यौ मयूरगरुडौ । अहीन्शुक्ले इत्यहिभुक् । विप्रेत्युपलक्षणं क्षत्रवैश्ययोः ।  
 “विप्रक्षत्रियविदूद्रा वर्णास्त्वाद्या द्विजाः स्मृताः” इति स्मृते अण्डजाः पक्षिण  
 एते द्विजाः । छागो वस्तः । “अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते” इति  
 विश्वः । गोष्ठं गोस्थानकम् । अध्वा मार्गः । निवहः संघः । एते व्रजाः ॥ ३० ॥  
 जिनो बुद्धः । युधिष्ठिरेऽपि धर्मराजशब्दः । दन्तिदन्ते कुञ्जः अपिशब्दा-  
 निकुञ्जे “हनौ चापि पुन्नपुंसकलिङ्गः” । क्षेत्रे नगरद्वारे च वलजं क्लीबम् ।  
 “वलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि” इति मेदिनी । वल्गुदर्शना वरस्त्रीत्यर्थः ।  
 वल्गु सुंदरं दर्शनं यस्याः सा । “वलजा वरयोषायाम्” इति कोशान्तरात् ॥ ३१ ॥

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



समे क्षमांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ॥

अजौ शङ्खशशाङ्गौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

॥ इति जान्ताः ॥ पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः  
संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

इति जान्ताः ॥ काकेभगण्डौ करटौ गजगण्डकटी कटौ ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ॥

रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥

समे क्षमांशे भूभागे तत्र आजिरिति । रणे संग्रामे । संततिरपत्यम् । चकारा-  
द्धन्वन्तरावजः । पञ्चेऽपि अजम् । स्वके आत्मीये नित्ये चिरस्थिते । यथा  
धर्मो निजः नित्य इत्यर्थः । इति जान्ताः ॥ ३२ ॥ अथ जान्तानाह ।  
आत्मनि पुरुषे क्षेत्रज्ञः पुंसि । प्रवीणे तु वाच्यलिङ्गकः । चेतना धीः ।  
नामाभिधानम् । हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचनादिभिर्था अर्थसूचना प्रयोजनविज्ञापनं  
सापि संज्ञा । गायत्री सूर्यस्त्री च संज्ञा । तदुक्तं मेदिन्याम् । “संज्ञा नामनि  
गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति” इति  
॥ ३३ ॥ अत्र क्षेपकोऽयम् । “दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ ज्ञौ विद्वान्सोमजोऽपि च ।  
विज्ञौ प्रवीणकुशलौ कालज्ञौ ज्ञानिकुकुटौ” इति ॥ १ ॥ इति जान्ताः ॥ अथ  
टान्तानाह । काकश्चेभगण्डो हस्तिकपोलश्च काकेभगण्डौ करटौ स्याताम् ।  
“करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरुद्धेऽपि  
वायसे । करटो वाद्यभेदे” इति मेदिनी । गजगण्डः कटिश्च कटौ स्याताम् ।  
कटिः श्रोणिः । “कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिञ्जेऽतिशये शवे । समये  
गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता” इति विश्वः । रुजा निष्केशशिराः  
खलतिः तस्मिन्दुश्चर्मणि निष्कुषितत्वचि महेश्वरे शिपिविष्टः । “शिपिविष्टः  
शिपिविष्टः” इति राजशुक्रः ॥ ३४ ॥ देवशिल्पिनि विश्वकर्मण्यपिशब्दाद्रविभेदे  
काष्ठतक्षे त्वष्टा । दैवे प्राक्तनकर्मणि दिष्टम् । नपुंसकम् । अपिशब्दात्काले तु  
ना । रसे पिप्पल्यादिरसभेदे कटुः पुंसि । अकार्ये करणानर्हे कटु क्लीबम् ।  
मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु । क्षेमे कल्याणे । अशुभेऽमङ्गले । अभावे अशुभस्यैवाभावे  
रिष्टमिति । शुभाशुभे अरिष्टे । सूतिकागृहं चारिष्टम् । अरिष्टमशुभे तत्रे सूति-



रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥

मायानिश्चल्यत्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥

अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥

आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा ॥ ३७ ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ॥ ३८ ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च ॥

पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च ॥ इति टान्ताः ॥ नीलकण्ठः शिवेऽपि  
च ॥ ३९ ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥

कागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च" इति मेदिनी ॥ ३५ ॥ मायादिषु नवसु  
कूटम् । तदस्त्रियाम् । अन्यथाकारदर्शनं माया । निश्चलमविकारमाकाशादि ।  
यत्र मृगबन्धनविशेषः । कैतवं कपटम् अनृतं असत्यम् । राशिः पुञ्जः । अयो-  
धनो लोहहननार्थ आयुधविशेषः । सीराङ्गं हलाङ्गम् ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैला  
प्रसिद्धा । काले ह्रस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे । अल्पे लेशे ।  
संशये संदेहे । आर्तिश्चापाग्रम् । उत्कर्षः प्रकर्षः । अश्रिः कोणः । संख्या-  
भेदेऽपि कोटिः । "स्यात्कोटिरश्रौ चापाग्रे संख्याभेदप्रकर्षयोः" इति विश्वः ।  
मूले संश्लिष्टकेशे जटामांसां वेदविकृतौ च ॥ ३७ ॥ फले साध्ये समृद्धौ  
संपदि व्युष्टिः । अक्षिण चक्षुषि । यागो यज्ञः । इच्छा स्पृहा । "इष्टिर्म-  
ताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः" इति मेदिनी । बहुनि प्रचुरे । मुक्तनि-  
मित्तयोश्च सृष्टम् । सृष्टिर्निश्चिते बहुले त्रिविति कचित्पुस्तके पाठः ॥ ३८ ॥  
कृच्छ्रं दुःखम् । गहनं दुरधिगमान्तःप्रान्तम् । उभे कष्टे । दक्षोऽनलसः ।  
अगदो रोगहीनः । एते पटवः ॥ द्वौ कष्टपटू वाच्यलिङ्गौ ॥ इति टान्ताः ॥  
टान्तानाह । अपिशब्दान्मयूरेऽपि नीलकण्ठः ॥ ३९ ॥ अन्तर्जठरं जठर-  
स्यान्तरम् । कुसूलो धान्यागारम् अन्तर्गृहं गृहाभ्यन्तरं च एतेषु कोष्ठः  
पुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनम् । नाशः अदर्शनम् । अन्तः प्रध्वंसः ।



निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ॥ ४० ॥  
 त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ इति  
 ठान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लुगडेऽपि स्याद्गुडो गोलेक्षुपाकयोः ॥ ४१ ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥

क्ष्वेडा वंशशलाकाऽपि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे ॥ ४२ ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्वावर्गावसरवारिषु ॥

स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ॥ इति ङान्ताः ॥ ४३ ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥

इति ढान्ताः ॥

स्थितौ मर्यादायां कालविशेषेऽपि ॥ ४० ॥ अतिशस्ते सुप्रशस्ते ।  
 अपिशब्दादतिवृद्धे । अग्रजे मासि च ज्येष्ठः । अतियूनि बाले । अनुजेऽपि  
 कनिष्ठः ॥ इति ठान्ताः ॥ “दण्डो दमे मानभेदे लुगडे यमसैन्ययोः । व्यूहभेदे  
 प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थनयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वके”  
 इत्यपिशब्दात् ज्ञेयाः । गोलो मृदादिगुडकः । इक्षुपाकः इक्षुविकारः । हस्ति-  
 सन्नाहेऽपि गुडः । स्नुहीगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुर्व्याघ्रः । मांसम-  
 चीति मांसात् स चासौ पशुश्चेति । डलयोरेकत्वेन व्यालश्च । “खलेऽपि च” ।  
 गौर्धेनुः । डलयोरैक्यादिडा इलाश्च । इला बुधपत्नी च । वंशशलाका पञ्जरा-  
 द्यर्था वा शूर्पाद्यर्था वेणुशलाका क्ष्वेडा । अपिशब्दाद्विषे पुंसि । “सिंहनादे  
 च स्त्रियाम् । “क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति” इति कोशान्तरे ।  
 षट्क्षणमिते काले नाले अपिशब्दाच्छिरादिषु च नाडी । “शिरायां गण्डदू-  
 र्वायां चर्यायां कुहनस्य च” इति मेदिनी ॥ ४२ ॥ दण्डादिषु षट्सु काण्डः ।  
 स च पुन्रपुंसकयोः । अर्वा कुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः । यथा प्रथमकाण्डे-  
 ऽभिहितम् । अवसरः प्रस्तावः । अमत्रे पात्रे । मूलं यद्वणिग्धनम् तत्र च  
 भाण्डम् । काञ्चनादिनिर्मितेऽश्वाभरणे भूषणमात्रे च ॥ ४३ ॥ इति ङान्ताः ॥  
 भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा स्वीकारः । दृढेऽपि प्रगाढम् । “शक्तः समर्थः तत्र स्थूले  
 च दृढः । विन्यस्ते संहते च व्यूढः । पृथुले च” ॥ ४४ ॥ इति ढान्ताः ॥ स्त्रिया



भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥  
 कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ॥ ४५ ॥  
 पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥  
 मौर्व्या द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ॥ ४६ ॥  
 निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥  
 वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाऽक्षरे ॥ ४७ ॥  
 अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥  
 स्थाणुः शर्वोऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्याजौ रवे रणः ॥ ४८ ॥  
 ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥

अयं स्त्रैणः स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च तस्मिन् बाले च भ्रूणः । बलिपुत्रे शरे च बाणः ।  
 “बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः” इति मेदिनी । अतिसूक्ष्मवस्तुनि  
 धान्यांशे च कणः । प्रमथे रुद्रानुचरे गणः ॥ ४५ ॥ द्यूतमक्षादिभिः क्रीडा ।  
 आदिना मेषकुक्कुटादियुद्धादिकं तत्र उत्सृष्टे न्यस्तार्थे । भृतौ वेतने मूल्ये  
 विक्रेयवस्तुद्रव्ये धने काकिणीचतुष्टये च पणः । “अपिशब्दात् ग्लहे क्रय्य-  
 शाकादिकायां च” । तदुक्तं धरण्याम् । “पणो माने वराटानां मूल्ये कार्पा-  
 पणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकादौ बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ” इति । मौर्व्या ज्यायां  
 द्रव्याश्रिते रसगन्धादौ । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात्सत्त्वरजआदौ शौर्य-  
 चातुर्यादौ संधिविग्रहादौ इन्द्रिये अदेडित्युक्ते च गुणः । “गुणो मौर्व्यामप्र-  
 धाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु ।  
 शुक्लादावपि वत्यां च” इति मेदिनी ॥ ४६ ॥ निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमधः-  
 स्थाने कालविशेषे मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ क्षणः । “पर्वणि  
 च” । विप्रक्षत्रियादौ शुक्लपीतादौ स्तुतौ स्तवे च वर्णः । अक्षरे वर्णं वा  
 क्लीबे पुंसि चेत्यर्थः । “वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ  
 ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने” इति मेदिनी ॥ ४७ ॥ “वर्णभेदे कपिले” ।  
 अपिशब्दात्सूर्यसारथौ । “अव्यक्तरागे संध्यारागे च” ॥ सोऽरुणशब्दः ।  
 “अपिशब्दात्” स्तम्भादौ स्थेयुषि च स्थाणुः । “अपिशब्दात्” अश्व-  
 त्थाम्नः पितरि परिमाणविशेषे च द्रोणः । आजौ युद्धे रवे शब्दे ।  
 काकेऽपि च रवे रण इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥ श्रेष्ठो मुख्यः । “ग्राम-



ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः ॥ ४९ ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ॥ ५० ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥

वणिकपथे च विपणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी ॥ ५१ ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च ॥ ५२ ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ॥ ५३ ॥

णीर्भोगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च” इति विश्वप्रकाशः । ग्रामं नय-  
तीति ग्रामणीः । “अग्रग्रामाभ्याम्” इति णत्वम् । “मेषलोम्नि भ्रुवोरन्तरावर्ते च  
ऊर्णा” आदिना शशोष्ठादीनां च लोम सा ऊर्णा । सोर्णा तु चक्रवर्त्या-  
दीनां महायोगिना च महापुरुषलक्षणभूता मृणालतन्तुसूक्ष्मा शुभ्रायता प्रश-  
स्तावर्ता प्रायेण भवति ॥ ४९ ॥ हेम्नः सुवर्णस्य प्रतिमा या च हरिता हरि-  
द्वर्णा । “हरिणी हरितायां च नारीभिर्द्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च” इति  
मेदिनी । पाण्डौ पाण्डुरवर्णे चकारान्मृगभेदे । वेश्मनो गृहस्य स्तम्भे स्थूणा ।  
अपिशब्दाह्लोहस्य प्रतिमायाम् ॥ ५० ॥ स्पृहा वाञ्छा । पिपासा पानेच्छा ।  
“जुगुप्सा निन्दा करुणा च घृणेत्युच्यते” । वणिकपथे पण्यवीथ्यां आपणे  
पण्ये च विपणिः । सुरा मद्यम् । प्रत्यक् प्रतीची दिक् । उभे वारुण्यौ ।  
गण्डदूर्वापि वारुणी । “वारुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्” इति  
कोशान्तरात् ॥ ५१ ॥ इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्रीलिङ्गा । इमे हस्तिनि  
करेणुर्ना पुंलिङ्गः । बलं पराक्रमः गृहे रक्षितरि शरणम् । “वधरक्षणयो-  
रपि शरणम्” । चकारादग्निमन्थे च श्रीपर्णम् ॥ ५२ ॥ अभिमरो युद्धम् ।  
खरे तिग्मे । “तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रजे  
पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु” इति मेदिनी । हेतुर्धूमादिः मर्यादा सीमा ।  
इयत्ता परिच्छेदः । प्रमाता ज्ञाता एष्वर्थेषु प्रमाणशब्दो वर्तते । “प्रमाणं  
नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि” इति  
मेदिनी ॥ ५३ ॥ साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो हेतुः । साधकतमं करण-



करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥  
 प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ ॥ ५४ ॥  
 घण्टापथेऽथ वान्तान्ने समुदिरणमुन्नये ॥  
 अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ॥ ५५ ॥  
 प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां ग्रहे ना तु चतुष्पथे ॥  
 संकीर्णौ निचिताशुद्धौ विरिणं शून्यमूषरम् ॥ ५६ ॥  
 (“सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये ॥”) (१)  
 इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥  
 पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥  
 अग्न्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥

मिति पाणिनिराह । यथा रामेण बाणेन हतो वालीत्यत्र हननक्रियां प्रति  
 बाणस्य साधकतमत्वात् करणत्वमस्ति । क्षेत्रं सस्योत्पत्तिस्थानम् । “करणं  
 साधने क्षेत्रे” इति विश्वः । अपिशब्दात्कर्मादि । “करणं करणे काये साध-  
 नेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः  
 पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते” इत्यजयः । प्राणिनामुत्पादे जन्मनि । असंबाधच-  
 मूगतौ निर्बाधसैन्यगमने घण्टापथे च संसरणम् ॥ ५४ ॥ वान्तान्ने शुक्तो-  
 ज्जितान्ने । उन्नये जलपात्रादेरूर्ध्वनयने । उन्मूलिते च “उदिरणम्” ।  
 अतः परं वक्ष्यमाणा णान्तशब्दास्ते त्रिषु । पशुशृङ्गं चेभदन्तश्च तयोः विषा-  
 णम् । स्त्रियां विषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेण निम्ना क्रमनिम्ना सा चासौ उर्वी  
 च पृथ्वी तत्र । ग्रहे नग्रे चतुष्पथे प्रवणः पुंस्येव । निचितो व्याप्तः ।  
 अशुद्धः अमित्रः । “संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे” इत्यजयः ।  
 शून्यं निराश्रयो देशः । ऊषरं स्थलभेदः तद्विरिणमिति स्यात् । “दीर्घा-  
 दिरपि । ईरणमित्यपि ईरणमिति च । ईरणं तूषरे शून्यमित्युक्तत्वात्”  
 ॥ ५६ ॥ सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चय इत्यमूलकः ॥ इति णान्ताः ॥  
 अथ तान्तानाह ॥ नदः सरिद्विशेषः ॥ ताक्षर्यो गरुडः । भासः पक्षिभेदो गोष्ठ-  
 कुकुटाख्यः । पक्षी पक्षिमात्रम् ॥ ५७ ॥ उत्पातो धूममयी तारा । ग्रहभेदेऽपि

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ॥ ५८ ॥  
 यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥  
 यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ॥ ५९ ॥  
 ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥  
 स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूमृद्भूमिधरे नृपे ॥ ६० ॥  
 मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥  
 विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ॥ ६१ ॥  
 व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभौ शास्त्रनिदर्शने ॥  
 क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ॥ ६२ ॥  
 वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥

धूमकेतुः । जीवनं जलं शुश्रूषतीति जीमूतो मेघः । पृषोदरादिः । “जीमूतोऽद्रौ  
 धृतिकरे देवताडे पयोधरे” इति मेदिनी । “धूमकेतुः स्मृतो वद्भावुत्पातग्रहभेदयोः”  
 इति विश्वः । पाणिः करः । नक्षत्रं त्रयोदशम् । पवनो वायुरमरश्च मरुत्संज्ञौ ॥ ५८ ॥  
 महामात्रसारथी यन्तारौ । धाता धारकः । “स्वामिन्यपि भर्ता” । यानपात्रे  
 वहित्रे “गृहस्थाने वाससि च पोतः । प्राण्यन्तरे भूतान्तरे ॥ ५९ ॥ “केतुर्ना  
 रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि” इति मेदिनी । पार्थिवे राज्ञि । तनये पुत्रे ।  
 कारुः शिल्पी तद्भेदे । अपिशब्दात्कञ्चुकिनि जीवेष्टियाजके च स्थपतिः ।  
 भूमिधरः शैलः ॥ ६० ॥ अपिशब्दात् प्रधाने क्षत्रियमात्रे च मूर्धाभि-  
 षिक्तः । स्त्रीकुसुमे रजसि हेमन्तादौ च ऋतुः । अजितश्चाव्यक्तश्चेति तकारा-  
 न्ताविमौ विष्णावपि वर्तते । अपिशब्दादपरिभूते शङ्करे चाजितः । “अव्यक्तः  
 शङ्करे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेय-  
 वत्” इति विश्वः । त्वष्टरि शिल्पिभेदे । “क्षत्रियाद्वाह्यणीजेऽपि सूतः सारथिव-  
 न्दिनोः” इति विश्वः ॥ ६१ ॥ स्फुटेऽपि व्यक्तः । शास्त्रं तर्कादि । निदर्शनमु-  
 दाहरणम् । इमे उभौ दृष्टान्तौ । द्वाःस्थे द्वारपाले । वैश्यायामित्यपि पाठः ।  
 “क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे” इति विश्वकोशात् । चात् भुजिष्यातनये ॥ ६२ ॥  
 प्रकरणं प्रस्तावः । प्रकारो भावः । कात्स्न्यं साकल्यम् । वार्ता जनश्रुतिः ।  
 नृत्यस्थाने नृत्यमण्डपे । नीवृद्धिशेषो जनपदविशेषः स च पश्चिमसागरस्थो



आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ॥ ६३ ॥

कृतान्तो यमसिद्धांतदैवाकुशलकर्मसु ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ॥ ६४ ॥

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६५ ॥

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥

विस्तारवल्लयोर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ॥ ६६ ॥

क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ॥ ६७ ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिरीतिर्डिम्बप्रवासयोः ॥

द्वारावती । “आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे” इत्यजयः ॥ ६३ ॥ यमो धर्मराजः । दैवं प्राक्तनं कर्म । अकुशलकर्म पापम् । श्लेष्मादयो धातुशब्द-  
वाच्याः । आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः । रस आहारपरिणामजो भागविशेषः ।  
रसरक्तादीत्यादिना वसामज्जादिग्रहः । महाभूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च ।  
तद्गुणा गन्धादयः ॥ ६४ ॥ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । अश्मविकृतिः मनःशि-  
लादिः । शब्दयोनिः भू सत्तायामित्यादिः । “भूवादयो धातवः” इति सूत्रात् ।  
नृपस्य कक्षान्तरे राजधानीस्थानविशेषे । असर्वगोचरे इति कक्षान्तरस्य विशे-  
षणम् । अपिशब्दादन्तःपुरे आशौचान्ते च शुद्धान्तः ॥ ६५ ॥ कासूः महा-  
राष्ट्रभाषायां सैतीति ख्यातः आयुधभेदः । “कासूर्विकलवाची स्यात् कासूः  
शक्त्यायुधेऽपि च” इति विश्वात् । काठिन्यं दृढता । वल्ली लता । रात्रौ गृहे च  
वसतिः ॥ ६६ ॥ क्षयो हानिः अर्चा पूजा तत्रापचितिः निष्कृतौ व्यये च ।  
अवसानं अन्तः । धनुष्कोटिः चापाग्रम् । अर्तिरिति पाठः । “उपसर्गोदति”  
इति वृद्धिः । सामान्यं गोत्वादि । मालत्यां च जातिः । “जातिः सामान्यगो-  
त्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्ल्यां कम्पिलजन्मनोः । जातीफले छन्दसि  
च” इति हैमः ॥ ६७ ॥ प्रचारः लोकाचार इति यावत् । स्यन्दः प्रस्रवणम् ।  
तत्र रीतिः । “रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः” इति विश्वः ।  
डिम्बे प्रवासे च ईतिः । डिम्बो विप्लवः । स च सप्तविधः । “अतिवृष्टिरना-



उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे ॥ ६८ ॥

वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥

नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ सङ्गरे ॥ ६९ ॥

सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ॥ ७० ॥

जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ॥ ७१ ॥

पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ॥ ७२ ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥

वृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः” इति भेदात् । उदये उत्पत्तौ । अधिगमे लाभे । अग्नित्रये दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्ये । द्वितीये युगे । त्रेताशब्द आवन्तः ॥ ६८ ॥ वीणाभेदो नारदी वीणा । महत्त्वयुक्तायां भार्यादौ च । अणिमादौ च भूतिः । “भूतिर्भस्मनि संपदि । मांसपाकविशेषे च जनने गजमण्डने” इत्यमरशेषः । नद्यां नागानां नगर्यां च भोगवती । सङ्गरादित्रये समितिः ॥ ६९ ॥ वासो निवासः । अपिशब्दान्मेदिन्याम् । कालभेदे च क्षितिः । सूर्यप्रभादिषु हेतिः ॥ ७० ॥ जगति लोके क्षितौ भुवि छन्दोविशेषे द्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । “अपिशब्दाञ्जने” । दशमं छन्दः दशाक्षरपादकं आवलिरपि पङ्क्तिः । उत्तरकालेऽप्यायतिः । “आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः” इति विश्वः ॥ ७१ ॥ वीरभेदे सैन्यभेदे च पत्तिः । पक्षभेदयोरिति षष्ठी । पक्षशब्दो मासार्धवाची खगावयववाची च अतो द्विवचनम् । मासार्धस्य मूले प्रतिपदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्य मूलेऽधोदेशे । पक्षस्य मूलं पक्षतिः “पक्षात्तिः” इति सूत्रेण तिग्रत्ययः । योनिलिङ्गे द्वंद्वैक्यम् । योनौ लिङ्गे च प्रकृतिः । चकारात्प्रधानत्वे अमात्यादौ स्वभावे च । आद्यशब्दादारभटीसात्वतीभारत्यः । “भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाढ्यं प्रतिष्ठितम्” इति । चकाराज्जीविकायां सूत्रविवरणे च वृत्तिः ॥ ७२ ॥ सिकताशब्दो वालुकायां स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च । अपिशब्दात्सिकतान्वितदेशे



वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ॥ ७३ ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिधारणधैर्ययोः ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ७४ ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ॥ ७५ ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ॥ ७६ ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ॥ ७७ ॥

च शर्करायां च कीर्तितः । श्रवसि कर्णे । “श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि” इति विश्वः । जनितोऽत्यन्तानुरागो यस्यां तस्यां योषिन्मात्रे च वनिता । “वनिता जनितात्यर्थानुरागयोषिति योषिति” इति विश्वः ॥ ७३ ॥ क्षितिव्युदासे भूविवरे । “गतार्थक्षितेरुत्खनने” इति सुभूतिः । अपिशब्दाद्रक्षणे च गुप्तिः । “गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणेऽधमे” इति विश्वः । तुष्टौ योगभेदे “अध्वरे” च धृतिः । क्षुद्रवार्ताकी ओषधिविशेषः । “बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्या च वाचि च” इति विश्वः । छन्दोभेदो नवमं छन्दो बृहती । महती विपुला सापि बृहती स्यात् ॥ ७४ ॥ स्त्रीकरिण्योर्योषिद्वस्तिन्योर्वासिताशब्दः । रामस्वामी तु वाशितेति तालव्यमध्यमाह । “वाश्रु शब्दे” इत्यस्य रूपम् । धान्ये पक्षिशब्दे च वासितं क्लीबम् । वृत्तौ जीविकायाम् । जनश्रुतिर्वृत्तान्तः फल्गुन्यसारे क्लीबम् । रोगरहिते त्रिषु । घृतामृते द्वे अप्सु वर्तेते । चकारात् घृतमाज्ये जले क्लीबम् । अमृतं तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च ॥ ७५ ॥ रूप्यं रजतम् । लक्ष्म चिह्नम् । अवधृतमाकर्णितम् । युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते अलमर्थे कृतम् ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षि साहसरूपं कर्म । महाभीतिर्महद्भयं अत्याहितं स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्षमादौ क्षित्यादिपञ्चके । ऋते सत्ये । प्राणिनि जन्तौ । अतीते वृत्ते । प्राण्यतीत इति द्वंद्वैक्यम् । समे सदृशम् । “भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः” इति विश्वः ॥ ७७ ॥ पद्ये श्लोके । अतीते भूते



वृत्तं पद्ये चरित्वे विष्वतीते दृढनिस्तले ॥

महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ॥ ७८ ॥

श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥

त्रिष्वतो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ॥ ७९ ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् ॥ ८० ॥

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥ ८१ ॥

विविक्तौ पूतविजनौ मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥

दृढे गाढे निस्तले वर्तुलेऽतीतादौ त्रिलिङ्गां वृत्तम् । राज्यं चकारात् बृहच्च महत् । “महद्राज्ये विशाले च” इति विश्वः । जन्ये जनापवादे गर्हिते निन्दिते-  
ज्वगीतम् ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रेऽपि श्वेतम् । “श्वेतं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते श्वेतो  
द्वीपाद्रिभेदयोः” इति विश्वः । हेम्नि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे  
तान्ताः शब्दास्त्रिषु । इङ्गे जङ्गमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्तम् । “रक्तो-  
ऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे” इति मेदिनी ।  
त्रिष्वतो इत्यस्य स्थाने त्रिष्वितो इत्यपि पाठः । इतो रजतात्परे तान्ताः त्रिषु  
॥ ७९ ॥ सितादित्रयेऽवदातः । शुद्धं निर्मलम् । अर्जुनः शुक्लः बद्धश्च सितः ।  
युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षिणि क्षन्तरि च अभिनीतः ॥ ८० ॥ कृत्रि-  
मे घटादौ । लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते च संस्कृतम् । अनवधौ निःसीमे  
अपिशब्दाच्छेषादौ अनन्तः । “अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु” इति  
मेदिनी । “अनन्तं खे निरवधौ” इति हैमः । ख्याते प्रसिद्धे हृष्टे च प्रतीतः ।  
“प्रतीतः सादरे प्राज्ञे प्रथिते ज्ञातहृष्टयोः” इति हैमः । कुलजे कुलीने बुधे  
पण्डितेऽभिजातः । “अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु” इति मे-  
दिनी ॥ ८१ ॥ पूतं पवित्रम् । विजनो विगतजन एकान्त इत्यर्थः । एतौ विवि-  
क्तौ । “विविक्तं स्यादसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु” इति हैमः । मूढो मोहं गतः  
सोच्छ्रयो वृद्धियुक्तः द्वौ मूर्छितौ । अमलं चुक्रम् । त्रिरात्रिथं काञ्जिकमिति  
यावत् । परुषो निष्ठुरः द्वौ युक्ताख्यौ । “युक्तं पूताम्लनिष्ठुरे” इति मेदिनी ।



द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ ॥ ८२ ॥  
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥  
 पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतःकृते ॥ ८३ ॥  
निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥  
 जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ॥ ८४ ॥  
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ इति तान्ताः ॥  
 अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥  
 निपांनागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥  
 समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ॥ ८६ ॥  
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥

मेचकः कृष्णवर्णः । “शिञ्जु निशाने” इति धातोः क्तिनि शितिः । “निशिते-  
 ऽपि शितिर्भूजे नासितासितयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ८२ ॥ धर्ममात्रे क्लीबं  
 तद्युक्ते त्रिषु सत् । अस् धातोः शतृप्रत्यये अलोपः । साधौ मान्ये । अरात्य-  
 भियुक्ते शत्रुणाक्रान्ते । अग्रतःकृते पुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयो निवासः ।  
 अवातो वातवर्जितः । उभौ निवातौ । यच्छस्त्राभेद्यं वर्म कवचं तदपि निवाता-  
 ख्यम् । यथा । निवातकवचो वीरः । “निवातो दृढसन्नाहः” इत्यजयः । जात उत्प-  
 न्नः उन्नद्धो दत्तः प्रवृद्धश्चेति उच्छ्रिताः । अमी वक्ष्यमाणा वृद्धिमदादय उत्थिताः  
 ॥ ८४ ॥ वृद्धिमांश्च प्रोद्यतश्चोत्पन्नश्चेति । अत्र कचित् केचित् उदास्थितेत्यादयः  
 सन्ति तेऽमूलकत्वादुपेक्ष्याः । इति तान्ताः ॥ अथ थान्तानाह ॥ अभिधेयो  
 वाच्यः । राः धनम् । वस्तु तत्त्वम् । निवृत्तिर्निवर्तनम् । अत्र विषयेऽप्यर्थः ।  
 “अर्थो हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुषु” इति हैमः  
 ॥ ८५ ॥ निपानमुपकूपजलाशयः । आगमो बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम् । ऋषिजुष्टे  
 जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च तीर्थम् । “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षे-  
 त्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु” इति मेदिनी ।  
 “निपानेत्यत्र निदानमित्यपि पाठः । निदानमुपायः” ॥ शक्तिस्थे शक्तिमति ।  
 संबद्धार्थे यथा । समर्थः पदविधिः । हितेनुकूले ॥ ८६ ॥ क्षीणो रागो  
 रसोऽस्य क्षीणरागः । वृद्धोऽतिवृद्धः । उभौ दशमीस्थौ । “दशमीस्थो नष्टवीजे  
 स्थविरे च” इति विश्वः । पदवी मार्गः अपिशब्दात् पङ्क्तिरपि । आस्थानी सभा ।



आस्थानीयतयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ॥ ८७ ॥  
 “शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ” ॥ (१)  
 इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥  
 अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ ॥ ८८ ॥  
 पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाश्चद्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥  
 निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः ॥ ८९ ॥  
 आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥  
 स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्यञ्जनेऽपि च ॥ ९० ॥  
 गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥  
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ॥ ९१ ॥

यत्नः प्रयत्नः । सानु पर्वताग्रम् । मानं परिमाणभेदः ॥ ८७ ॥ “शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ” इत्यन्यत्र प्रक्षिप्तः पाठः । इति थान्ताः ॥ अथ दान्तानाह ॥ अभिप्राय आशयः । वशोऽधीनः । “छन्दो वशेऽभिप्राये च दृष्टपाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि” इति हैमः । जीमूतो मेघः । वत्सरो वर्षम् । “अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके” इति विश्वः । निन्दा गर्हा । आज्ञा । शासनं तत्रापवादः । अववाद इत्यपि पाठः । पुत्रो ज्ञातिश्च दायादौ ॥ ८८ ॥ रश्मिः किरणः । तुर्याशश्चतुर्थभागः । “पादो मूलास्तुर्याशाङ्घ्रिषु प्रत्यन्तपर्वते” इति हैमः । तमो नुदतीति तमोनुत् । जनवादे लोकापवादे अपिशब्दान्निर्णीतवादे निर्वादः । “निर्वादः स्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोः” इति विश्वः । जम्बाले कर्दमे । शष्पे बालतृणे ॥ ८९ ॥ आरावे आर्तध्वनौ । त्रातरि रक्षके दारुणे रणे भीषणे युद्धे च आक्रन्दः । अनुरागेऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रसादः । “प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु” इति मेदिनी । व्यञ्जने तेमने सूपकारे च सूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ बृहस्पतौ कृष्णेऽपि गोविन्दः । दकारान्त आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दादतिनिर्हारिगन्धे च तथा मदोऽपि हर्षे । अपिशब्दाद्बर्गजदानरेतःसु चेत्यर्थः । प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिङ्गे छत्रादौ वृषाङ्गे वृषावयवे ककुदः ॥ ९१ ॥

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥



स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥  
 धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥  
 पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्षमाङ्गिस्तुषु ॥  
 गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ॥ ९३ ॥  
 त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥  
 मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ॥ ९४ ॥  
 प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ इति दान्ताः ॥  
 व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ॥ ९५ ॥  
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥  
 परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ ९६ ॥

संभाषा संभाषणम् । क्रियाकारः कर्मनियमः आजिर्युद्धम् । नाम संज्ञा । एतेषु  
 संकेते च स्त्रीलिङ्गं संविदिति नाम । “संवित्संभाषणे ज्ञाने संयमे नाम्नि तोषणे ।  
 क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि” इति हैमः । स्त्री इति तु संविदुपनि-  
 षच्छरद्भिः संबध्यते । रहस्येकान्ते । वेदान्तेऽप्युपनिषत् ॥ ९२ ॥ व्यवसि-  
 त्तिर्व्यवसायः । “पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । त्राणे पादे  
 पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोः” इति हैमः । सेविते गोभिरेव सेविते देशे माने  
 खुरप्रमाणे गोष्पदम् । “गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु” इति सूत्रेण सुडागमः सख्य-  
 षत्वं च निपात्यते । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यम् । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो  
 वर्तते । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् सुडागमः ॥ ९३ ॥ अतः परं वर्ग-  
 समाप्तेर्दान्तास्त्रिषु । इष्टो मनोहरः । उभौ स्वादू । “स्वादुर्मनोज्ञे मिष्टे च” इति विश्वः ।  
 अतीक्ष्णोऽतिगमः । कोमलोऽकठिनः । उभौ मृदू । “मृदुः स्यात्कोमले स्मरे” इति  
 विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पे यथा । मन्दोदरी । अपटुरतीक्ष्णः निर्भाग्यो हीन-  
 भाग्यः । एते मन्दाः ॥ ९४ ॥ प्रत्यग्रोऽभिनवः । अप्रतिभोऽप्रगल्भः । द्वाविमौ  
 शारदौ । “प्रगल्भो धृष्टः । विशारदो बुधे धृष्टः” इति हैमः । इति दान्ताः ॥  
 अथ धान्तानाह ॥ प्रसारितभुजद्वयकुण्डलं व्यामः । वटो वृक्षभेदः । द्वयं न्यग्रोधा-  
 ख्यम् । कायो देहः । उन्नतिरुच्चायः ॥ ९५ ॥ परित आह्रियतेऽसौ पर्याहारो  
 ध्यानादिः मार्गः पथाः एतौ विवधसंज्ञौ च भारेऽप्येतौ । यज्ञियतरोः पलाशादेः  
 शाखायां समिधि तत्र उपसूर्यके सूर्यसमीपमण्डले परिवेषाख्ये च परिधिः ॥ ९६ ॥



बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ॥ ९७ ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥ ९८ ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ ९९ ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥

देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥

उत्तमर्णगृहे ऋणमोचनपर्यन्तं विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्वन्धकम् ।  
गाहाण इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्तिः । चेतःपीडा  
मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्यासनं एते आधयः । समर्थनं चोद्यपरिहारः ।  
नीवाको वचनाभावः । नियमोऽङ्गीकारः एते समाधयः ॥ ९७ ॥  
दोषोत्पादनं दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इक्ष्यणसु-  
डादिषु यन्नश्वरमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशीलमक्षरं तत्र । यो मुख्यं पित्रा-  
दिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रक्रान्तस्य पदस्य निवृत्त्यभावः तत्रैतेषु  
अनुबन्धः ॥ ९८ ॥ “विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे” इति विश्वः ।  
परिच्छेदे सीम्नि । बिले गते । कालेऽपि अवधिः । विधाने कर्तव्ये दैवे  
प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधिः ॥ ९९ ॥ बुधवृद्धौ धान्तौ पण्डितेऽपि  
वर्तेते । अपिशब्दाद्बुधः सौम्ये । वृद्धः स्थविरे । समुदये समूहे । यथा ।  
अनलस्कन्धवपुष इति । अपिशब्दात्काण्डे नृपेऽसे च । “स्कन्धः प्रकाण्डे  
कार्येऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च” इति हैमः । देशभेदेऽब्धौ  
समुद्रे सिन्धुशब्दः पुंसि । “इभदाने च” । नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे ।  
“सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः” इति विश्वः ॥ १०० ॥ विधौ  
विधाने । प्रकारे विधाशब्दः स्यात् । यथा द्विविधं किंविधमित्यादि । अपि-  
शब्दाद्धार्षिके सज्जने “चारावपि” साधुः । जाया भार्या लुषा पुत्रस्य  
पत्नी तत्र स्त्रीमात्रे च वधूः । जायालुपयोः पार्थक्यं वर्तत इति द्योतनाय



वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ॥ १०१ ॥  
 सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥  
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौन्द्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ॥ १०२ ॥  
 अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ ॥  
 ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ॥ १०३ ॥  
 अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धान्ताः ॥  
 सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०४ ॥  
 भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥  
 ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥  
 तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥

पृथक् तद्ग्रहणम् । देवालयादि येन लिप्यते सः लेपश्चूर्णविशेषः । “सुधा  
 प्रासादभाक् द्रव्यं सुधा विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री  
 सुधा स्नुही” इति मञ्जरी ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञा स्त्रीकारः । तत्र यथा सत्यसन्धः ।  
 संप्रत्यय आदरः । स्पृहा काङ्क्षा तत्र श्रद्धेति । क्षौन्द्रे माक्षिके । दैत्यचैत्रवसं-  
 न्तेषु दुभेदे च पुमान् मधुः । अक्षिहीनेऽप्यन्धशब्दः । “अन्धस्तु तिमिरे क्लीबं  
 चक्षुर्हिनेऽभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ १०२ ॥ अतः परे धान्तवर्गपर्यन्तास्त्रिषु ।  
 पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितं मन्यः । अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे यथा । हे ब्रह्म-  
 बन्धो दुष्टोऽसीति । “ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्” इति विश्वः  
 ॥ १०३ ॥ अवलम्बितः आश्रितः । अविदूरः सन्निहितः । उभाववष्टब्धौ ।  
 “ष्टभि प्रतिस्तम्भे” “स्तम्भु रोधने” वा । “अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः” इति पत्वे  
 अवष्टब्धशब्दः साधुः । अपिशब्दाद्बद्धोऽपि । लेशेऽपि गन्धः संवाधो गुह्यसंकटयो-  
 र्द्वयोः । बाधा निषेधे दुःखे च ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः ॥ इति धान्ताः ॥  
 अथ नान्तानाह ॥ चित्रा भानवो रश्मयो ययोस्तौ ॥ १०४ ॥ धाता च  
 देहश्च । नीचो हीनजातिः । पृथग्जन इति चतुरक्षरम् । “पृथक्कार्यो जनः  
 पृथग्जनः” । ग्रावा प्रस्तरे जलदे गिराविति । “पत्री ज्येने रथे काण्डे  
 खगदुरथिकाद्रिषु” इति विश्वः ॥ १०५ ॥ बर्ही मयूरः । “शिखी  
 त्वग्रौ वृक्षे केतुग्रहे शरे । चूडावति बलीवर्दे मयूरे कुकुटे हयः” इति हैमः ।  
 लिप्सा वाञ्छा । उपग्रह अनुकूलनम् । उभौ प्रतियत्नौ “प्रतियत्नस्तु



प्रतियत्तावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥  
 द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥  
 कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथहायनाः ॥ १०७ ॥  
 वर्षार्चिर्ब्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥  
 क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥  
 आत्मा यतो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्षम् च ॥  
 शक्रो घातुकमत्तेभौ वर्षुकाब्दो घनाघनः ॥ १०९ ॥  
 घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ॥  
 अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ११० ॥

संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च” इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरश्वारोहश्च  
 सादिनौ । “सादी तुरङ्गमारोहे निषादिरथिनोरपि” इति हैमः । अश्वो हयः ।  
 इषुः शरः पक्षी चैते वाजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने  
 अभिजनः । “अभिजनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलध्वजे” इति विश्वः ॥ १०७ ॥  
 वर्षोऽब्दः । अर्ची रश्मिः ब्रीहिभेदश्चैते हायनाः । जहात्युदकमिति हायनो  
 ब्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा । “हश्च  
 ब्रीहिकालयोः” इत्यनेन ण्युच् अनादेशः । प्रहादपुत्रेऽपि विरोचनः । कल्मषेऽपि  
 क्लीबं वृजिनम् । “वृजिनः क्लेशे वृजिनं भुग्नेऽघे रक्तचर्मणि” इति हैमः । अर्के  
 सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ अततीत्यात्मा । “अत सातत्यगमने” ।  
 मनिन् प्रत्ययः । वर्षम् देहः । “आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि ।  
 चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च” इति धरणिः । शक्र इन्द्रः । घातुक-  
 आसौ मत्तेभश्चेति कर्मधारयः । तथा वर्षुकश्चासावब्दश्चेति । घनाघन इति  
 चतुरक्षरं नाम । शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना इति कचित्पाठः ॥ १०९ ॥  
 मूर्तिगुणे काठिन्ये मेघे च घनः पुंसि । मूर्ते कठिने निरन्तरे सान्द्रे च त्रिषु ।  
 “घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्ध्योघदाढ्येषु विस्तारे  
 लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे च” इति मेदिनी । अर्थपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्प-  
 स्तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिंसायां चाभिमानः ॥ ११० ॥ प्रभौ नृपे च पत्यौ वा

१ ‘क्लेशेऽपि’—इत्यत्र ‘क्लेशेऽपि’—पाठोऽपि कचिद्दृश्यते ॥



इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥  
 वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी ॥ १११ ॥  
 हादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दायामपि कामिनी ॥  
 त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाऽधोजिह्विकाऽपि च ॥ ११२ ॥  
 क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥  
 मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ॥ ११३ ॥  
 वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥  
 उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ॥ ११४ ॥  
 आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥  
 व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ॥ ११५ ॥  
 स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्चाद्विपक्षिणाम् ॥

मृगाङ्कादौ राजशब्दः । “राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे  
 श्चक्रे च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी । मृगाङ्कश्चन्द्रः । नर्तकीदूत्यौ वाणिन्यौ ।  
 “वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धावनितासु च” इति मेदिनी । स्रवन्त्यां नद्यां सेना-  
 यामपि ॥ १११ ॥ वज्रं कुलिशम् । तडित्विद्युत् । वन्दावृक्षे विजातीयप्ररोहे ।  
 योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो वर्तते । “तनुः काये त्वचि स्त्री  
 स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे” इति मेदिनी । अधोजिह्विका गलकण्ठिका सा सूना ।  
 अपिशब्दात्पुत्र्यां वधस्थानेऽपि ॥ ११२ ॥ क्रतुर्यज्ञः । तुच्छके शून्ये मन्दे च  
 वितानं त्रिषु । मन्दे यथा । वितानभूतहृदयः । केतौ ध्वजे उपनिमन्त्रणे निवा-  
 सेऽपि केतनम् ॥ ११३ ॥ तत्त्वं चैतन्यम् । तपो ब्रह्मा यथा ब्रह्मचारीति ।  
 वेदादित्रये ब्रह्मशब्दः क्लीबे । विप्रवेधसोः पुंसि । “ऋत्विग्योगभिदोश्च ।  
 सूचने आशयप्रकाशनेऽपि” ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः क्षीरादौ तक्रादेर्निक्षेपः ।  
 जवनं वेगः । आप्यायनं ग्रीणनम् । एतदर्थकमातञ्चनम् । लाञ्छनं चिह्नम् ।  
 निष्ठानं तेमनम् । अवयवोऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरिति यावत् । एतेषु व्यञ्जनं  
 नाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पश्चादीनां युद्धे च “कुली-  
 नत्वे च” कौलीनम् । निःसरणे ग्रहादेर्निर्गमे उपवने प्रयोजने च



स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११६ ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥

उत्थानं पौरुषे तन्ने सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११७ ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने ॥ ११८ ॥

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ॥ ११९ ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥

पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ॥ १२० ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥

उद्यानं नाम ॥ ११६ ॥ “स्थानं नित्यावकाशयोः । सादृश्ये सन्निवेशे च” इति हैमः । क्रीडायां व्यवहारे जिगीषादौ देवनम् । “अक्षेषु देवनः प्रोक्तः” इति विश्वः । पौरुषे उद्योगे । तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । सन्निविष्टस्योद्गमे ऊर्ध्वीभवने । “उत्थानमुद्यमे तन्ने पौरुषे पुस्तके रणे । प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलरोगेऽपि न द्वयोः” इति मेदिनी ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधे तिरस्कारे । “स्वातन्त्र्यकृत्येऽपि व्युत्थानम्” । मारणाद्यष्टके सैन्ये भेदे च साधनमिति नाम । तत्र मारणे यथा पारदसाधनम् । मृतसंस्कारेऽग्निदाहे । गतौ गमने । द्रव्ये धने । अर्थस्य धनादेर्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं अर्थनिष्पादनम् । उपकरणं परिकरः । उपाय इति केचित् । अनुव्रज्या अनुगमनम् । दाने त्यागे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्यार्पणे निर्यातनम् ॥ ११९ ॥ भ्रंशे अपाये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । कामजदोषस्तु मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानेषु प्रसक्तिः । कोपजदोषस्तु वाक्पाशुष्यादिः । “व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे” इति मेदिनी । अक्षिलोम्नि चक्षुर्लोम्नि किञ्जल्के केसरे । अणीयसि तन्त्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्राद्यंशे । पक्षमेति नान्तम् ॥ १२० ॥ तिथिभेदेऽष्टमीदर्शादौ क्षणे उत्सवे पर्व । “पर्व प्रस्तावोत्सवयोर्ग्रन्थौ विषुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्सन्धौ च तिथिग्रन्थविशेषयोः” इति हैमः । नेत्रपिधायकचर्मपुटे अध्वनि मार्गे वर्त्म ॥ अकार्ये



अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ॥ १२१ ॥

प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ॥ १२२ ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥

गृहदेहत्विद्रुप्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ॥ १२३ ॥

सन्निवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥

आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२५ ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥

अकरणार्थे गुह्ये उपस्थे कौपीनम् । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापं तत्साधन-  
त्वाच्चद्वत् गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि तदाच्छादनत्वाच्चद्वत्समपि । संगतौ भार्या-  
दिसंबन्धे । रते सुरते मैथुनं स्यात् ॥ १२१ ॥ धीः बुद्धिः । महामात्रे ।  
“प्रकृतौ प्रज्ञायां” च प्रधानम् । बुद्धिचिह्नयोः प्रज्ञानम् । “प्रसूनो वाच्य-  
वज्जाते क्लीबं तु फलपुष्पयोः” इति मेदिनी । कुले वंशे ॥ १२२ ॥ आह्वान-  
मारावः । उभे क्रन्दनसंज्ञे । प्रमाणमित्युक्ता । उभयोर्वर्ष्म । “वर्ष्म देहप्र-  
माणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्” इति मेदिनी । गृहादीनि चत्वारि धामशब्द-  
वाच्यानि । “धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति हैमः । चतु-  
ष्पथे शृङ्गाटके ॥ १२३ ॥ सन्निवेशे अवयवविभागे संस्थानम् । “संस्थानं  
त्वाकृतौ मृतौ । चतुष्पथे सन्निवेशे ” इति हैमः । “चिह्ने प्रधाने लक्ष्म” ।  
संपिधानं तिरोधानम् । अपवारणं वस्त्रादिना परिवृत्तिः । उभे आच्छा-  
दनसंज्ञे । वस्त्रेऽप्याच्छादनम् ॥ १२४ ॥ साधने निष्पादने अवाप्तौ लाभे  
तोषणे तुष्टौ आराधनं स्यात् । चक्रं रथाङ्गम् । पुरं नगरम् । अध्यासन-  
माक्रमणं अधिष्ठानं स्यात् ॥ १२५ ॥ स्वजातिश्रेष्ठे रत्नम् । यथा स्त्रीरत्नम् ।  
मणावपि । सलिलं जलम् । काननमरण्यम् । उभे वने । “वनं प्रस-  
वणे गेहे प्रवाहेऽम्भसि कानने” इति हैमः । विरले सान्तरे । स्तीके-  
ऽल्पे । तलिनम् । “स्वच्छे च” । “तल प्रतिष्ठायाम्” इति धातोरिनन् । यथा



तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ॥ १२६ ॥

समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥

हीनन्यूनावूनगह्यौ वेगिशूरो तरस्विनौ ॥ १२७ ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रतावपि ॥ इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि ॥ १२८ ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥

गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥

वाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥

तलिनं वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि नान्तसमाप्तिपर्यन्तं वाच्यलिङ्गाः ॥ १२६ ॥  
 सन् पण्डितः समः सदृशः एकश्चैते समानाः स्युः । एकस्मिन्नर्थे यथा । समा-  
 नोदरौ बन्धू एकोदरावित्यर्थः । खलो दुर्जनः । सूचकः कर्णेजपः उभौ पिशुनौ ।  
 “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु” इति  
 मेदिनी । ऊनोऽल्पः गह्यौ निन्द्यः द्रावेतौ हीनन्यूनशब्दवाच्यौ । वेगी वेग-  
 युक्तः । शूरो बली ॥ १२७ ॥ अपराद्धोऽपराधवान् । अभिग्रस्तः शत्रुणा-  
 क्रान्तः । व्यापद्रतः प्राप्तविपत्कः । एते अभिपन्नवाच्याः । ग्रक्षिप्तश्लोकद्वयं  
 लिख्यते । “लेख्ये भूम्यादिदानार्थं यातनाऽऽज्ञा च शासनम् । निदानमवसाने  
 च सार्थे वार्द्धषिके धनी । कक्षापटेऽपि कौपीनं न ना खेदेऽपि वेदना । द्युम्नं  
 बलेऽथ भार्यापि जातिदोषेऽपि लाञ्छनम् ॥” इति नान्ताः ॥ भूषणे अलङ्कार-  
 मात्रे । बर्हे मयूरपिच्छे । तूणीरे इषुधौ । संहतौ समुदाये । काञ्च्यां च “कला-  
 पशब्दः” ॥ १२८ ॥ परिच्छदः पटमण्डपाद्युपकरणम् । पर्युप्तिः सर्वतो वप-  
 नम् । “डुवप् बीजसन्ताने” धातुः । सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः । गां  
 दोग्धीति गोधुग्गोपालः गोष्ठाध्यक्षश्च गोपौ । “गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृत-  
 योर्बल्लवे नृपे” इति विश्वः । वृषाकपिसंज्ञौ हरो विष्णुश्च “अग्निश्च”  
 ॥ १२९ ॥ उष्मोष्णम् । अश्रु नेत्रोदकं च वाष्पसंज्ञम् । अथवोष्माश्रु इत्येकं  
 वाष्पसंज्ञमिति वदन्ति । अन्नं भोजनम् । आच्छादनं वस्त्रम् । एतत् द्वयं कशि-  
 पुसंज्ञम् । वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति कशिपौ तल्पे चान्वीयते । अट्टोऽट्टालिका ।  
 दाराः स्त्री । अत्र यथा गुरुतल्पः । सत्म्बे तृणादिगुच्छे । अपिशब्दाद्विस्तार-



तल्पं शय्यादृदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १३० ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥

भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ॥ १३१ ॥

(“कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमैऽशके ॥” इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥)

इति पान्ताः ॥ (१)

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेऽपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥

इति वान्ताः ॥

शाखयोश्च । “पल्लवे विटाधिपेऽपि” विटपः ॥ १३० ॥ अमी प्राप्तरूपादयस्त्रयः पान्ता भेद्यलिङ्गाः बुधे पण्डिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तते । प्राप्तं रूपं येन प्राप्तरूपः । स्वमेव रूपं यस्य स्वरूपः । अभिलक्ष्यं रूपमस्याभिरूपः” । कूर्मी कमठी । वीणाभेदः सारस्वतीवीणा । सरस्वत्यास्तु कच्छपीत्युक्तत्वात् । द्वे कच्छपीसंज्ञे । “कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे” इति विश्वः ॥ १३१ ॥ “कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमैऽशके” इत्यन्यत्र कचित् । इति पान्ताः ॥ रवर्णे राक्षरे रेफः पुंसि । यथा रेफे परे लोपः । कुत्सिते रेफो वाच्यलिङ्गकः । शिफा शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि । शफं मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च ॥ गुम्फः स्याद्गुम्फने बाहोरलङ्कारे च कीर्तितः । इति सार्धं पद्यं मूलादितरत् ॥ इति पान्ताः ॥ अथ बवयोः सावर्ण्यत्वात् वान्तान्वान्तांश्चाह । यो मरणजन्मनोरन्तराले स्थितः प्राणी सोऽन्तराभवसत्त्वः तस्मिन् । अश्वे घोटके । दिव्यगायने विश्वावसुप्रभृतौ । गायनमात्रे च गन्धर्वः । “गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरङ्गमे । अन्तराभवदेहे च” इति हैमः ॥ १३२ ॥ ना पुंसीत्यर्थः । गजशम्बूकयोरपि कम्बुः । “ग्रीवायां च” । सूचकः पिशुनः । पूर्वशब्दः प्राग्वाची वाच्यलिङ्गकः । यथा । पूर्वा नदी पूर्वो ग्रामः पूर्वं वनम् । यदा तु पूर्वजान् पितामहादीनाह तदा पुंसि बहुत्वे वर्तते । यल्लक्ष्यम् । पूर्वेषामपि पूर्वजाः इति । “पूर्वे स्युः पूर्वजाः पूर्वे ज्ञातयः” इति धरणिः । प्राक् पूर्वमग्रत इति च ॥ १३३ ॥ इति वान्ताः ॥ घटः कलशः इभस्य गजस्य

१ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥



कुम्भौ घटेभमूर्द्धाशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥  
 स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ १३४ ॥  
 कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विस्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥  
 स्याद्भेर्या दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥  
 स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥  
 क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥  
 सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ इति भान्ताः ॥  
 किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवङ्गमौ ॥ १३७ ॥  
 इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥

मूर्द्धाशः शिरोभागः । “कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे ॥ राशि-  
 भेदे द्विपाङ्गे च” इति विश्वः । बालिशो मूर्खः । स्थूणा गृहस्तम्भः । जडीभावो  
 जडत्वम् । “शम्भुर्ब्रह्मार्हतोः शिवः” इति हैमः ॥ १३४ ॥ भ्रूणो गर्भस्थो  
 जन्तुः । अर्भकः शिशुः । एते गर्भाः । “गर्भः कुक्षौ शिशौ सन्धौ भ्रूणे पन-  
 सकण्टके” इति हैमः । प्रणये शृङ्गारप्रार्थनायां अपिशब्दाद्विश्वासादौ  
 विस्रम्भः विश्रम्भोऽपि । “विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे” इति विश्व-  
 हैमौ ॥ दुन्दुभिर्भेर्या पुंसि । अक्षे बालक्रीडोपकरणे तितरिङ्गि इति देशान्तर-  
 प्रसिद्धे स्त्रियाम् । “दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेर्योश्च त्र्यक्षचिन्दुत्रिकद्वये”  
 इति मेदिनी ॥ १३५ ॥ महारजने पुष्पभेदे । येन रक्तं वस्त्रं कौसुम्भम् ।  
 करके कमण्डलौ । क्षत्रिये नाभिः पुंसि । अपिशब्दान्मुख्यनृपे चक्रमध्ये च ।  
 प्राण्यङ्गे तु द्वयोः । मृगभेदे तु स्त्रियाम् । गवि सौरभेर्य्याम् । सुरभिः स्त्री ।  
 चकाराद्वसन्तजातीफलचम्पकेषु ना । सुगन्धिमनोज्ञयोस्त्रिषु । “सुवर्णे पङ्कजे  
 च क्लीबम्” ॥ १३६ ॥ संसदि सदसि । सभ्यः सदस्यः । “स्त्रियां सामा-  
 जिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा” इति रभसः । अपिशब्दाद्वयिते । कुली-  
 नाश्वे च वल्लभः । “वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सलक्षणतुरङ्गमे” इति कोशान्तरात् ॥  
 इति भान्ताः ॥ अथ भान्तानाह । अश्वादेर्बन्धनरज्जुः प्रग्रहः । “रश्मिः पुमान्  
 दीधितौ स्यात्पक्षप्रग्रहयोरपि” इति मेदिनी ॥ १३७ ॥ मनोभवो मदनः । शौर्यं  
 सामर्थ्यम् । पुण्यादौ षट्के धर्मशब्दस्तत्र । यमोऽन्तकः । न्याये यथा धर्मा-



धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥

वणिकपथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥

नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ॥ १४० ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥

उष्णेऽपि घर्मश्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥

ध्यक्षः । स्वभावे यथा क्रूरधर्मा । आचारे धर्मशास्त्रोक्ते । सोमं पिबति स सोमपाः ॥ १३८ ॥ उपायं ज्ञात्वा य आरम्भः स उपायपूर्वः । अमात्यशी-  
लपरीक्षोपाय उपधा । चिकित्सायां चोपक्रमः । “उपक्रमः स्यादुपधा चिकि-  
त्सारम्भविक्रमः” इति विश्वः । वणिकपथो वाणिज्यम् । पुरं नगरम् । वेद  
आम्नायः । एते निगमाः । “निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिकपथे” इति  
मेदिनी । नगरे भवो नागरः वणिक् चैतौ “द्वौ” नैगमौ । “नैगमः  
स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १३९ ॥ बले बलदेवे पुंसि ।  
नीलादिषु त्रिलिङ्गां रामशब्दः । नीलोऽसितः । चारुः मनोज्ञः । “रामः  
पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च  
वाच्यवत्” इति कोशान्तरम् । शब्दादिपूर्वो ग्रामशब्दो वृन्दे वर्तते । यथा  
शब्दग्रामः । अपिशब्दात्संवसथे “स्वरे च” ग्रामः । क्रान्तिर्विक्रमणं पराक्रमे  
च विक्रमः ॥ १४० ॥ कचिदत्र स्तोमेत्यादिपद्यममूलकमस्ति । अपिशब्दा-  
त्स्वेदाम्भसि घर्मः । चेष्टालङ्कारो हावः । शोभायां च विभ्रमः” ॥ १४१ ॥  
रुक् रोगभेदः प्लीहाख्यः । स्तम्बः कुशादिगुच्छो बेट इति ख्यातः । सैन्यरक्षणे  
च गुल्मशब्दः । “गुल्मः सेनाघट्टभिदोः । सैन्यरक्षणरुग्भिदोः स्तम्बः” इति  
मेदिनी । स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः तयोर्जामिशब्दः । “ग्रहरे  
संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः” इति रभसात् । “यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोः  
स्त्री” इति कोशान्तराच्च अन्तस्थादिरपि । क्षितिर्भूमिः । क्षान्तिस्तितिक्षा तयोः  
क्षमा । युक्ते योग्ये “क्षमम्” शक्ते हिते क्षमस्त्रिलिङ्गः । “धरणिस्तु



क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

त्रिषु श्यामौ हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ॥ इति मान्ताः ॥

तुरङ्गरुडौ ताक्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ १४५ ॥

योग्ये शक्ते हिते क्षममित्याह ॥ १४२ ॥ हरित्पालाशः । कृष्णः कालः उभौ श्यामौ । शारिवा शतावरी निशा च श्यामा । “श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्” इति मेदिनी । पुण्ड्रमश्वदीनां ललाटचित्रम् । अश्वो घोटकः । “भूषा सामीप्यादश्वस्यैव” । प्रधानमेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः पद्सु ललामम् । “लला-मेत्यपि । “प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु ॥ भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च” इति रुद्रः ॥ १४३ ॥ अध्यात्मं आत्मन्यधिकृतं लिङ्गदेहम् । अपिशब्दात्कैतवे । “सूक्ष्मे स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके” इति मेदिनी । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये प्रथमः । त्रिष्विति यावन्मान्तमधिकारः । प्रतीपो विपरीतः । वल्गुर्यथा । वामलोचनाः स्त्रियः । “वामः कामे सव्ये पयोधरे । उमानाथे प्रतीकूले चारौ वामा तु योषिति” इति हैमः । न्यूनश्च कुत्सितश्चाधमौ ॥ १४४ ॥ जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परिभुक्तं भुक्तोज्झितम् । द्वयं यातयामसंज्ञम् । यातः यामः उपभोगकालो यस्य । तदुक्तं हैमे । “यातयामोऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च” इति ॥ इति मान्ताः ॥ अथ यान्तानाह । अश्वगरुडौ ताक्ष्यसंज्ञौ । “ताक्ष्यस्तु स्यन्दने बाहे गरुडे गरुडाग्रजे ॥ अश्वकर्णाद्वयतरौ स्यात्” इति हैमः । निलयो गृहम् । अपचयो हासः । उभौ क्षयौ । “क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि” इति हैमः । श्यालो भार्याभ्राता । श्वशुर-स्यापत्यं श्वशुर्यः । भ्रातृपुत्रः श्वपुत्रश्च भ्रातृव्यौ ॥ १४५ ॥ रसदब्दो ध्वन-



पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥  
तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥  
रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥ १४७ ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥  
समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ॥ १४८ ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥  
अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

दम्बुदः । इन्द्रः शक्रः । उभौ पर्जन्यौ । “मेघशब्देऽपि पर्जन्यः” प्रभुवैश्ययो-  
र्यः । पुष्यर्क्षे तुर्ययुगे च तिष्यः । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्यायः ।  
“पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे” इति विश्वः ॥ १४६ ॥ प्रत्य-  
यनं प्रत्ययः । प्रतीयते अनेन वा प्रत्येतीति वा प्रत्ययः । “इण्गत्तौ” “एरच्”  
अथवा पचादित्वात् साधुः । अधीनादिषु सप्तसु प्रत्ययशब्दस्तत्राऽधीने  
यथा । राजप्रत्ययाः प्रजाः । शपथः शपनम् । ज्ञाने यथा । प्रत्यक्षप्रत्ययः ।  
विश्वासे यथा । न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा । गार्हस्थ्यं भार्या-  
प्रत्ययम् । रन्ध्रे छिद्रे । शब्दे यथा । चिकीर्षतीत्यत्र सन् प्रत्ययः । “प्रत्ययः  
शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । ग्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि” इति  
विश्वः । चिरद्वेषे पश्चात्तापे चानुशयः । “अनुबन्धे च” ॥ १४७ ॥ असाकल्ये-  
ऽकात्स्न्ये । नागानां हस्तिनां यन्न शीघ्रं नापि मन्दं गमनं तत्रेत्यर्थः । स्थूलो-  
च्चयो गण्डोपलेऽपि च । “गजानां मध्यमगतेऽप्यसाकल्यकरण्डयोः” इति मे-  
दिनी । शपथादयः समयाः । तत्र शपथे यथा । कृतसमयोऽपि चोरो दण्ड्यः ।  
संवित् संभाषा । “समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचा-  
रसंकेतनियमावसरेषु च । क्रियाकारे च निर्देशे” इति हैमः ॥ १४८ ॥  
व्यसनानि घृतादीनि । अशुभमिति दैवविशेषणम् । विपद्विपत्तिरेतन्नयं अन-  
यसंज्ञम् । अशुभदैवे यथा । निःस्वोऽभूदनयेन सः । अतिक्रमे उल्लङ्घने ।  
“अपिशब्दात् नाशे चात्ययः” । आपदादित्रये संपरायः ॥ १४९ ॥  
आयतिः उत्तरकालः । अपिशब्दात्पूजार्हेऽपि पूज्यः । सेनायाः पृष्ठभागे



युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ॥ १५० ॥

संधाते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥

विस्रम्भयाच्चाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥

प्रायो भूम्यन्तगमने मन्युर्दन्ये क्रतौ क्रुधि ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥

वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ १५४ ॥

कशेरुहेमोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकाऽपि च ॥

तिष्ठति यत्सैन्यं तत्पश्चादवस्थायिबलम् । समवायः समूहः । उभौ संनयौ ॥ १५० ॥ सन्निवेशे स्थानविशेषे “विस्तृतौ च संस्त्यायः” । अमी विस्रम्भादयस्त्रयः प्रणयाः । विस्रम्भो विश्वासः । “प्रसरश्च प्रणयः” । “वैरोन्नत्योः समुच्छ्रयः” इति रभसः ॥ १५१ ॥ यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र विषयः । शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोश्च विषयाः । देशगोचरौ विषयौ । निर्यासः काथरसः । अपिशब्दाद्विलेपनादौ । “कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने” इति विश्वः । आश्रये “अभ्युपगमे” च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भूमि बाहुल्ये । यथा प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः । बाहुल्येनेत्यर्थः । अन्तो नाशो गम्यतेनेन । तत्रानशने यथा । प्रायोपवेशः कृतः । “प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि” इति विश्वः । क्रतौ यज्ञे कोपे च मन्युः । “शोके च” । रहस्यं गोप्यम् । तथ्यमृतम् । “कृतयुगे च सत्यम्” ॥ १५३ ॥ बलं सामर्थ्यम् । प्रभावस्तेजोविशेषः । तत्र वीर्यम् । “वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रे शक्तौ च” इति हैमः । भव्ये सत्त्वे गुणाश्रये पृथिव्यादौ द्रविणे च द्रव्यम् । “द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुद्रुमविकारयोः । विलेपे भेषजे रीत्याम्” इति हैमः । भे नक्षत्रे । अग्नौ वह्नौ । शुभाशुभमिति शुभमशुभं वा जन्मान्तरीयं यत्कर्म तद्भाग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्येऽपि ॥ १५४ ॥ कशेरु खनामैव ख्यातम् । दन्तिका निकुम्भः । अपिशब्दादग्निशिखा गुह्यच्यपि विशल्या । “त्रिपुष्पाणां च” । श्रीरक्ष्मीः । “वृषाकपायी जीवन्त्यां



वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५५ ॥  
 आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥  
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५६ ॥  
 छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥  
 कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ॥ १५७ ॥  
 कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥  
 जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च ॥ १५८ ॥

शतावर्गमयोः श्रियाम्” इति हैमः । नामाभिधानम् । शोभा कान्तिः तत्रा-  
 भिख्येति । “अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि” इति मेदिनी  
 ॥ १५५ ॥ आरम्भादयो नव शब्दाः क्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारम्भे यथा ।  
 सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम् । निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यथा । “महापात-  
 किनां पुंसां क्रिया प्राणान्तिका स्मृता” । शिक्षायां यथा । “क्रिया हि वस्तूप-  
 हिता प्रसीदति” । पूजने यथा । देवक्रियापरस्तपस्वी । संप्रधारणं विचारः ।  
 तत्र यथा । क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् । उपाये यथा । सप्त सामा-  
 दिकाः क्रियाः । कर्मणि यथा । निष्क्रियस्य कुतः सुखम् । चेष्टायां यथा ।  
 मृतः किं निष्क्रियो यतः । चिकित्सायां यथा । “पूर्व ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्व-  
 रानुगा” ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुष्के छायाशब्दः । सूर्यप्रिया शनैश्चरमाता ।  
 कान्तौ यथा । विच्छायः । प्रतिबिम्बे यथा । संछाय आदर्शः । आतपाभावे  
 यथा । नष्टच्छायो मध्याह्नः । “छाया पङ्क्तौ प्रतिमायामर्कयोषित्यनातपे ।  
 उत्कोचे पालने कान्तौ शोभायां च तमस्यपि” इति मेदिनी । हर्म्यादेः राज-  
 गृहादेः प्रकोष्ठेऽन्तर्गृहे । यथा । सप्त कक्ष्या अतिक्रम्येति । काञ्ची मेखला ।  
 मध्येभवन्धने वरत्रायाम् । मध्ये भागे यदिभवन्धनं तत्रेत्यर्थः । “कक्ष्या गृह-  
 प्रकोष्ठे स्यात्सादृश्योद्योगकास्त्रिषु । बृहत्तिकेमनाड्योश्च” इति हैमः ॥ १५७ ॥  
 क्रिया कर्म । कृत्या देवतानामसदैवतविशेषः । यल्लक्ष्यं भागवते । “तथा स  
 निर्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम्” इति । क्रियायां यथा । कां कां कृत्याम-  
 कार्षीः । धनस्त्रीभूम्यादिभिर्भेदनीयो यः परराष्ट्रगतपुरुषादिस्तत्र कृत्याशब्दो  
 वाच्यलिङ्गः । जनवादे निन्दितवादे । अपिशब्दाद्युद्धादौ । “जन्यं हृद्दे परी  
 वादे संग्रामे च नपुंसकम्” इति मेदिनी । अन्त्येऽधमे च जघन्यः । अपिशब्दा-  
 ञ्छिभे । “जघन्यं हेमले क्लीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥ १५८ ॥ चका-



गर्हाहीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि ॥ १५९ ॥

रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥

नाय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ॥ १६० ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥

गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ॥ १६१ ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविज्जिताकृती ॥

राद्वचनाहं पि वक्तव्यशब्दः । “वक्तव्यं कुत्सितेऽहीने वचनाहं च वाच्यवत्” इति मेदिनी । अहीनस्थाने अधीन इति कुत्रचित्पाठो दृश्यते । सज्जः सोपकरणः । निरामयो नीरोगः । उभौ कल्यौ । कलासु साधुः कल्यः । उषस्यपि कल्यम् । “कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात्” इति मेदिनी । आत्मवान् धीमान् । अर्थाद्योऽनपेतः अपगतो न भवति स चार्थ्यः “अर्थ्यः संप्राथ्ये न्याय्य-विज्ञयोः” इति हैमः । चारु सुन्दरं अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः “पावने च” पुण्यम् । “पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः” इति विश्वः ॥ १५९ ॥ प्रशस्तं रूपं यस्य तस्मिन् । “रूपादाहतप्रशंसयोर्यप” इति सूत्रेण साधुः । अपिशब्दात् । “रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजते रजतेऽपि च । रम्ये प्रशस्तरूपे तु वाच्यवत्” इति विश्वः । अपिशब्दाद्वातर्त्यपि वदान्यः । न्याय्ये उचितेऽपिशब्दादवलग्नौ च । “न्याय्यावलग्नयोर्भध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु” इति रभसः । सोमदैवते यथा । सोमश्चन्द्रो दैवतमस्य सौम्यं हविः । “सौम्यो ज्ञे नात्रिष्वनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवते” इति मेदिनी ॥ १६० ॥ “सर्वज्ञभिषजौ वैद्यौ कुल्या कुलवधूः सरित् । फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ १ ॥ क्रियाचारातिक्रमेऽपि जलाधारेऽपि चाशयः ॥ दैत्याचार्येऽपि धिष्ण्यो नाकषायः सुरभावपि ॥ २ ॥ चन्द्रोदये वितानेऽपि स्यादाम्नायोऽन्वये श्रुतौ ॥ इदं सार्धं श्लोकद्वयं कुत्रचित्पुस्तके मूलेऽपि दृश्यते ॥ इति यान्ताः ॥ अथ रान्तानाह । निवहो वृन्दः । अवसरः प्रस्तावः उभौ वारौ । वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोरिति । प्रस्तरौ दर्भमुष्टिर्दर्भशय्या वा । अध्वरः क्रतुरुभौ संस्तरौ । आद्यशब्दाद्देवशस्त्राभ्याषक्रथगुरुः ॥ १६१ ॥ भेदो विशेषो यथा ।



किंशारू सस्यैशूकेषू मरू धन्वधराधरौ ॥ १६२ ॥  
 अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥  
 ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ॥ १६३ ॥  
 प्रदरा भङ्गनारीरुक्बाणा अस्त्राः कचा अपि ॥  
 अजातशत्रुणो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ॥ १६४ ॥  
 स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥  
 मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥ १६५ ॥  
 कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥

पलाण्डुभेदा गृञ्जनादयः । सादृश्यं यथा । मर्कटप्रकारं करोति । इङ्गितं  
 चेष्टितम् । “किंशारुर्ना सस्यैशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि” इति मेदिनी । सस्य-  
 स्थाने धान्य इति कुत्रचित् पाठः ॥ धन्वा निर्जलदेशः । धराधरः पर्वतः  
 सोऽपि मरुस्थलीसंबन्धान्मरुः ॥ १६२ ॥ द्रुमशैलार्केषु अद्रिशब्दो वर्तते ।  
 स्त्रियाः स्तनः कुचः अब्दो मेघः । उभौ पयोधरौ “पयोधरः कोशकारे  
 नालिकेरे स्तनेऽपि च ॥ कशेरुमेघयोः पुंसि” इति मेदिनी । अरिः शत्रुः ।  
 दानवो दनुजभेदः । “वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ” इति  
 हैमः । राज्ञा ग्राह्यभागो बलिः । अंशू रश्मिः ॥ १६३ ॥ नारीरुक् स्त्रीणां  
 रोगभेदः । “प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारशरभङ्गयोः” इति । कचाः केशाः ।  
 अपिशब्दात्कोणेऽप्यस्त्रः । न जाते शृङ्गे यस्य स एवंभूतो गौः । काले अश्मश्रु-  
 त्थानसमयेऽपि यो ना पुरुषोऽश्मश्रुः अश्मश्रुरहितस्तावुभावपि तूवरौ । “काल  
 इत्युभाभ्यां संबध्यते । तूवरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्गारकेऽपि च । पुरुषे व्यञ्ज-  
 नत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १६४ ॥ अपिशब्दाद्विचित्रात्रे  
 रा इत्येकाक्षरम् । “भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । “प्रगाढगात्रिका-  
 बन्धे विवेकारम्भयोरपि” इति विश्वः । “यत्तारम्भौ परिकरौ” इति त्रिकाण्डशेषः ।  
 तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । “तारं च रजतेऽप्युच्चस्वरेऽप्यन्य-  
 वदीरितम्” इति विश्वः । स तु शारशब्दः । कर्बुरः शबलवर्णः । शारः स्याच्छ-  
 बले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे ॥ १६५ ॥ आजिर्गुद्धम् । संवित् क्रिया-  
 कारः । प्रतिज्ञायां यथा । सत्यसंगरः । “संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे  
 विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले” इति मेदिनी । गुप्तवादे रहसिकर्तव्यावधा-



वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ॥ १६६ ॥  
 मखेषु यूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः ॥  
 आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ १६७ ॥  
 अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सन्नहनेऽपि च ॥  
 स्याज्जङ्गमे परीवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ॥ १६८ ॥  
 विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥  
 द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ॥ १६९ ॥  
 विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु ॥  
 सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ १७० ॥

रणे मन्त्रः । “मन्त्रो देवादिसाधने । वेदांशे गुप्तवादे च” इति हैमः । अपिशब्दा-  
 त्सख्यौ मित्रं क्लीबम् । मित्रं सुहृदि न द्वयोरित्युक्तत्वात् ॥ १६६ ॥ “यूपे  
 तक्ष्यमाणे प्रथमपतितं शकलं यूपखण्डम्” । अपिशब्दादम्भौलौ च स्वरुः ।  
 स्वरुर्वज्रध्वनौ बाणे यूपखण्डेऽपि च स्वरुः । गुह्ये उपस्थे । अपिशब्दाद्गुह्ये-  
 ऽप्यवस्करः । तूर्यरवो वाद्यध्वनिः । “आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः”  
 इति कोशान्तरम् ॥ १६७ ॥ अभियोगोऽभिग्रहणम् । चोरस्य कर्म चौर्यम् । सन्न-  
 हनं कवचादिग्रहणम् । एतेष्वभिहारः । जङ्गमे जङ्गमविशेषे परिजन इति  
 यावत् । खङ्गकोशे असिपिधायके चर्मादौ परिच्छदे उपकरणे परीवारः  
 ॥ १६८ ॥ विटपी वृक्षः । दर्भमुष्टिपरिमाणं तु । पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन  
 तु विष्टर इत्यादि । पीठमाद्यं यस्य तदासनं च विष्टरः । आद्यशब्दात् कृष्णा-  
 जिनादि । अत्र पीठं काष्ठादिमयमासनम् । द्वाःस्थे द्वारपाले प्रतीहारः ।  
 अनन्तरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारीत्यपि शब्दः । स तु पुंव्यक्तावपि स्त्रियाम् ।  
 “उपसर्गस्य घञि” इति दीर्घः । गौरादित्वात् ङीष् । अपिशब्दात् “द्वाःस्थितायां  
 च योषिति” इति मेदिनी । अयमिन्नन्त इति न भ्रमितव्यम् । रान्तेषु तस्य पाठा-  
 योगात् ॥ १६९ ॥ विपुल इति नकुलविशेषणम् । तेन विशालनकुले विष्णौ  
 च बभ्रुः पुंसि । पिङ्गले त्रिषु । “बभ्रुः पिङ्गाऽग्निशूलिषु । मुनौ विशाले  
 नकुले विष्णौ” इति हैमः । स्थिरांशो वृक्षादेः कठोरभागः । तत्र यथा ।  
 शिंशपासारः । न्याय्ये न्यायादनपेते । वरे श्रेष्ठे । “सारो बले स्थिरांशे च  
 मज्जिन पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे” इति मेदिनी ॥ १७० ॥



दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥  
 महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७१ ॥  
 मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥  
 देवाद्यूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥  
 वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥  
 ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ॥ १७३ ॥  
 यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥  
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७४ ॥  
 शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥

“द्यूतकारे पणे च” । दुरोदरश्चतुरक्षरः । द्यूते दुरोदरं क्लीबम् । दुर्गपथे दुर्गवर्त्मनि । “कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिशुभेदे” इति मेदिनी ॥ १७१ ॥ अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः पुंसि । तद्वति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च मत्सरोऽभिधेयलिङ्गकः । देवादेवसकाशाद्यूतेऽभीप्सिते वरः पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु । मनाक्प्रिये ईषदिष्टे क्लीबम् । “वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते ॥ पित्रे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययम्” इति मेदिनी ॥ १७२ ॥ वंशस्य वेणोरङ्कुरे करीरः पुन्नपुंसकयोः । ना पुमान् । चमूजघने सेनापश्चाद्भागे प्रतिसरो ना पुलिङ्गः । हस्तसूत्रे मङ्गलार्थं मन्त्रैरभिमन्त्रितं सूत्रं यत्करे बध्यते तत्र । “भवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गके” इति मेदिनी ॥ १७३ ॥ यमादिषु चतुर्दशसु हरिशब्दो वर्तते । तत्र त्रयोदशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे त्रिलिङ्गः । अनिलो वायुः । अंशुः किरणः । वाजी हयः । शुकः पक्षिभेदः । अहिः सर्पः । “लोकान्तरहरिर्द्वर्णयोश्च हरिः” ॥ १७४ ॥ कर्परांशे सिकतासु । अपिशब्दात्खण्डविकृत्यादौ शर्कराशब्दः । “शर्करा खण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च” इति मेदिनी । याप्यतेऽनेन यापनं तस्मिन् । “यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे” इति



इरा भूवाक्सुराऽप्सु स्यात्तन्त्री निद्राप्रमीलयोः ॥ १७५ ॥  
 धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥  
 क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ॥ १७६ ॥  
 त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥  
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रां कात्स्न्येऽवधारणे ॥ १७७ ॥  
 आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥  
 योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १७८ ॥  
 निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥

विश्वः । भ्वादिषु चतुर्षु इराशब्दः । सुरा मद्यम् । आपो जलम् । श्रमादिना सर्वेन्द्रियापदुत्वं प्रमीला । “तन्द्रेति टावन्तोऽपि” ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषु धात्रीशब्दः । उपमाता क्षीरप्रदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेदः । अपिना जनन्यपि धात्री । व्यङ्गादिषु क्षुद्रा । व्यङ्गा हीनाङ्गी । नटी नर्तनशीला । सरघा मधुमक्षिका । कण्टकारिका बृहती । “क्षुद्रा व्याघ्रीनटी-व्यङ्गाबृहतीसरघासु च । चाङ्गेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः” इति हैमः ॥ १७६ ॥ क्रूरादित्रये क्षुद्रं त्रिषु । “क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्प-नृशंसयोः” इति हैमः । परिच्छदादित्रये मात्रा स्त्रियाम् । कात्स्न्यादिद्वये स्त्रीवम् । परिच्छदे यथा । महामात्रः । अल्पे यथा । शकमात्रा । परिमाणे यथा । किं हस्तिमात्रोऽङ्गुशः । कात्स्न्ये यथा । जीवमात्रं न हिंस्यात् । अवधारणे तु । पयोमात्रं भुङ्क्ते । धने कर्णभूषायां वर्णावयवे च मात्रा । “मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रा परिच्छदे । अक्षराऽवयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते च” इति हैमः ॥ १७७ ॥ आलेख्यं भित्त्यादौ नाना-वर्णलेखनम् । “चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुरे” इति हैमः । श्रोणिः कटिः । “दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः” इति रभसः । योग्ये यथा । दानपात्रं श्रोत्रियः “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयां-तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेप्यते” इति विश्वः । पर्णे च पत्रम् । “पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः” इति विश्वः ॥ १७८ ॥ निदेश आज्ञा । ग्रन्थो व्याकरणादिः । तत्र शास्त्रम् । जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं वस्त्र-भेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मुञ्जरी । “नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले



स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥

सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥ १८० ॥

अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥

चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ॥ १८२ ॥

द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्” इति मेदिनी ।  
पत्न्यां देहे च क्षेत्रम् । “क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति मेदि-  
नीविश्वप्रकाशौ । “इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते” इति श्रीमद्भगवद्गी-  
तायाम् ॥ १७९ ॥ क्रोडः सूकरः । तस्य हलस्य च मुखाग्रे पोत्रम् । “पोत्रं  
वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च” इति विश्वः । चकाराद्गोत्रं शैले कुलेऽपि  
च । “गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु” इति  
मेदिनी । आच्छादनं वस्त्रम् । सदादानं नित्यत्यागः । “अपिशब्दाद्वने  
कैतवे च सत्रशब्दः” ॥ १८० ॥ विषये रूपादौ अपिना चत्वरे अजिरम् ।  
“अजिरं दर्दुरे काये विषये प्राङ्गणेऽनिले” इति हैमः । व्योम्याकाशे ।  
वाससि वस्त्रे । “अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके” इति विश्वः ।  
अपिशब्दात्सैन्यरथाङ्गयोश्चक्रम् । “चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणे  
राष्ट्रे सैन्यरथाङ्गयोः । जलावर्ते दम्भे” इति हैमः । अपिशब्दाद्वर्णब्रह्मणो-  
रप्यक्षरम् । “अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः । गगने धर्मतपसोरम्बरे  
मूलकारणे” इति हैमः । “द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः  
सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” इति भगवद्गीतायामक्षरवाच्यः कश्चित्  
कूटस्थः पुमान् प्रतीयते । चकाराद्गुधे क्षीरम् ॥ १८१ ॥ भूरिशब्दश्चन्द्रशब्द-  
श्चैतौ द्वौ रान्तौ स्वर्णेऽपि वर्तते । तत्र स्वर्णे भूरि रूपभेदात् क्लीबम् । अपि-  
शब्दात् । “भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये  
स्याद्वाच्यलिङ्गके” इति मेदिनी । कर्पूरादौ च चन्द्रः । “चन्द्रः कर्पूरकाम्पिलसु-  
धांशस्वर्णवारिषु” इति मेदिनी । न केवलं पूर्द्धारे किं तु द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ।  
“गोपुरं द्वारि पूर्द्धारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च” इति मेदिनी । गह्वरस्तु गुहादम्भनिकुं-



पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥

मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥

तत्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ॥ १८४ ॥

औशीरश्चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ॥

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ॥

अगहनेष्वपि" इति विश्वः । रहो विजनम् । अन्तिकं समीपम् । द्वे उपहरसंज्ञे ॥ १८२ ॥ पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । तत्र पुरः पुरस्तात् । यथा । अग्रगामी । अधिकं यथा । साग्रं शतम् । उपरि यथा । वृक्षाग्रम् । "अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्न-पुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी । पुरं मन्दिरं चेति द्वयमगारे गृहे नगरे च वर्तते । "गृहोपरिगृहं पुरम्" इति धरणिः । "पुरं शरीरे नगरे गृहपाटलिपुत्रयोः" इति हैमः । "मन्दिरं नगरे क्लीवम्" इति मेदिनी । विषये जनपदे उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । "स च पुन्नपुंसकः" ॥ १८३ ॥ श्वभ्रे गर्ते । हीरके मणिभेदे । पवौ भिदुरे । प्रधाने यथा । स्वतन्त्रः । सिद्धान्ते यथा । तात्त्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तन्त्रशब्दः । "तत्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे ॥ श्रुति-शाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजने । इतिकर्तव्यतायां च" इति मेदिनी ॥ १८४ ॥ चामर इति दण्डविशेषणम् । चमरस्यायं चामरस्तत्र । शयनासनयोः समुदित-योरौशीरसंज्ञेति स्वामी । सुभूतिस्तु पृथगेव व्याख्यत । गजशुण्डाग्रादिष्वष्टसु पुष्करम् । वाद्यभाण्डं वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुष्ठाख्यौषधिविशेषे च । "पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे ॥ तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे" इति हैमः ॥ १८५ ॥ अवका-शादिषु त्रयोदशसु अन्तःशब्दः । अवकाशे यथा । अन्तरे हिमम् । अवधौ



छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८६ ॥

मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८७ ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८८ ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥

यथा । मासान्तरे देयम् । परिधाने यथा । अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ।  
 अन्तर्धौ यथा । पर्वतान्तरितो रविः । भेदे यथा । यदन्तरं सर्षपशैलराजयोः ।  
 तादर्थ्ये यथा । त्वदन्तरेण ऋणमेतत् । छिद्रे यथा । परान्तरे ग्रहर्तव्यम् ।  
 आत्मीये यथा । अयमत्यन्तरो मम । विनार्थे यथा । अन्तरेण पुरुषकारमिति ।  
 बहिर्यथा । अन्तरे चण्डालगृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अवसरे यथा । अन्तरङ्गः  
 सेवकः । मध्ये यथा । आवयोरन्तरे जातः पर्वतः । अन्तरात्मनि यथा । दृष्टो-  
 न्तरे ज्योतीरूपः । चकारात्सादृश्ये यथा । हकारस्य घकारोऽन्तरतमः ॥ १८६ ॥  
 पिठरशब्दः मुस्ते मुस्तके । अपिशब्दान्मन्थाने “पिठरः स्थाल्यां ना क्लीबं  
 मुस्तमन्थानदण्डयोः” इति मेदिनी । राजकशेरु जलजतृणमूलं “नागरमोथा इति  
 ख्यातम्” । “नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे” इति मेदिनी । अन्धतमसे  
 गाढान्धकारे घातुके हिंसे शार्वरशब्दः । “घातुकेभे नृलिङ्गकमित्यपि पाठः ।  
 घातुकश्चासाविभश्च तत्र पुंलिङ्गमित्यर्थः” ॥ १८७ ॥ “गौरः पीतेऽरुणे श्वेते  
 विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे” इति मेदिनी ।  
 भल्लातकफलेऽप्यरुष्करः । “अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्” इति  
 मेदिनी । “व्रणकार्येऽप्यरुष्कर इत्यपि पाठः” । उदरेऽपि जठरः । “जठरः  
 कुक्षिवृद्धयोः” इति हैमः । अधस्तादनूर्ध्वे ओष्ठेऽपि “हीनेऽपि च” अधरः  
 ॥ १८८ ॥ अनाकुले स्वस्थे । अपिशब्दादेकतानेऽपि । व्यासक्ते द्विधा  
 व्यापृते । आकुलेऽनेकार्थे न्यस्तचित्ते व्यग्रः । उपर्यादित्रये उत्तरः । उपरि यथा,  
 इत उत्तरम् । उदीच्ये यथा । नर्मदोत्तरे विक्रमशकः । श्रेष्ठे यथा । मुनिषूत्तरो  
 वसिष्ठः । “उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विरा-  
 टस्य तनये दिशि चोत्तरा” इति विश्वः । एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे



उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १८९ ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥

स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९० ॥

उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १९१ ॥

इति रान्ताः ॥ चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ॥

दुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९२ ॥

कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९३ ॥

करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ॥

चानुत्तरः । श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥  
दूरादयस्त्रयः पराः । अनात्मा आत्मनोऽन्यः । “परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे  
क्लीबं तु केवले” इति मेदिनी । रसे च मधुरः । “क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे  
त्वभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ १९० ॥ दक्षिणे चोदारस्त्रिषु । “उदारो दातृमह-  
तोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्” इति कोशान्तरात् । नीचः पामरः । स्वच्छन्दः  
स्वाधीनः । प्रदीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । “शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयो-  
स्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ १९१ ॥ इति रान्ताः ॥ अथ लान्तानाह । चूडा  
शिखा । किरीटं मुकुटम् । संयता बद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः ।  
त्रय इति मौलेः पुंस्त्वसूचनायोक्तम् । “मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाया-  
मनपुंसकम् । नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ” इति तु मेदिनी । “पीलुः पुमान्  
प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः” इति  
मेदिनी । मातङ्गो गजः । काण्डो बाणः ॥ १९२ ॥ अनेहाः समयः । “कालो  
मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः” इति मेदिनी । कलहेऽपि कलिः “कलिः  
स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे” इति मेदिनी । अपिशब्दात्कमलं सलिले  
ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । प्रात्रियत इति प्रावारः । सास्त्रायां नाग-  
राजेऽपि कृमावपि च कम्बलः ॥ १९३ ॥ करो राजदेयभागः । उपहार  
उपचारः । तत्र बलिः पुंसि । “दैत्यप्रभेदे च बलिः” । प्राण्यङ्गजे त्वक्सं-



स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९४ ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९५ ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्र्यश्चपङ्क्तिषु ॥ १९६ ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि ॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९७ ॥

कोचे बलिः स्त्रियाम् । स्थौल्यादित्रये बलम् । “बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः” इति मेदिनी । काले हलायुधे च बलो ना पुमान् । “बलिस्तु बलिनि काके दैत्यभेदे हलायुधे” इति हैमः ॥ १९४ ॥ वात्यायां वातसमूहे । वातविकारासहे प्राणिनि वातूलस्त्रिषु । “वातूलो वातुलोऽपि स्यात्” इति द्विरूपकोशाद्भ्रस्वमध्योऽपि । शठे व्यालो वाच्यलिङ्गः । दुष्ट-गजे सिंहेऽपि च व्यालः ॥ १९५ ॥ विट् विष्टा । किट्टं स्वेदादिजन्यं मलम् । कृपणे च विशेष्यलिङ्गम् । “शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु” इति मेदिनी । शङ्कौ लोहादिमयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपि कीलः । स्त्रियां तु कीला । कीलोऽग्नितेजसि । “कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ” इति तु हैमः । पालिः स्त्रीलिङ्गा । अतः पाली च । अश्रिर्धारा कोणो वा । अङ्ग उत्सङ्गः चिह्नं वा । पङ्क्तिः श्रेणिः । “पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्ति-चिह्नयोः” इत्यजयः । “सश्मश्रुयुवती पालिः पङ्क्तिः कर्णलतापि च” इति त्रिकाण्ड-शेषः । “पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्कावङ्गप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः” इति मेदिनी ॥ १९६ ॥ शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके काले कला । “अपिना कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः” इति मेदिनी । सख्यां पङ्क्तौ चालिः । आलिर्विशदाशये । “त्रिषु स्त्रियां वय-स्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता” इति मेदिनी । अब्ध्यम्बुविकृतौ चन्द्रोदयादिना जलधिजलवृद्धौ काले मर्यादायां च वेला । “वेला काले च जलधेस्तीरनीरवि-कारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे सीम्नि वाचि बुधस्त्रियाम् । भोजनेऽपीश्वराणां स्यात्” इति विश्वप्रकाशः ॥ १९७ ॥ कृत्तिकाः ताराः । बहुत्वाद्बहुत्वम् । गावो



बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ॥  
 लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ १९८ ॥  
 शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ॥  
 जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि ॥ १९९ ॥  
 शीलं स्वभावे सद्बृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ॥  
 छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०० ॥  
 अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चाभिषे पलम् ॥

धेनवो बहुलाख्याः । अग्नौ च बहुलः पुंसि । शितौ कृष्णवर्णे त्रिषु । “बहुला  
 नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि  
 नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः” इति मेदिनी ।  
 विलासे क्रियायां च लीला । “लीलां विदुः केलिविलासखेलाशङ्कारभाव-  
 प्रभवक्रियासु” इति विश्वप्रकाशः । शर्कराः सिकताः खण्डविकृतिर्वा ।  
 अश्मनि पुंसि । उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां स्मृतोपला ॥ १९८ ॥ शोणिते  
 रक्ते अम्भसि जले च कीलालं नाम । आद्ये शिफायां वृक्षजटायां मे नक्षत्र-  
 विशेषे मूलम् । आद्ये यथा । मूलप्रकृतिः “मूलं पार्श्वार्धयोरुडौ । विकुञ्जशि-  
 फयोः स्त्रीये शिलायां च वशीकृतौ । प्रतिष्ठायाम्” इति हैमः । अर्थयोरिति  
 पाठे मूलं धनम् । समूहे जालं यथा जनजालम् । आनायः शणमूत्रादिकृतो  
 रज्जुसङ्घः । गवाक्षो वातायनम् । क्षारकोऽस्फुटकलिका । एतेषु जालम् ।  
 “दम्भेऽपि जालम्” ॥ १९९ ॥ स्वभावे प्रकृतौ सद्बृत्ते सचरिते शीलम् ।  
 सस्ये “वृक्षादीनां फलं सस्यम्” इत्युक्ते हेतुकृते हेतुना साधिते । यथा  
 यागस्य फलं स्वर्गः । बाणाग्रेऽपि फलम् । “फलं हेतुकृते जातीफलेफलक-  
 सस्ययोः । त्रिफलायां च ककोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयो” इति हैमः । छदिश्च  
 नेत्ररुक् च छदिर्नेत्ररुजौ तयोः । छदिषि गृहाच्छादने । समूहे न नेत्युक्ते  
 पटलं पटलेति च । “अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दृष्ट्योगतिलके  
 क्लीबं वृन्दे पुनर्न ना” इति मेदिनी ॥ २०० ॥ अधो यथा । रसातलम् । स्वरूपे  
 यथा । वक्षस्तलम् । “तलं स्वरूपाधरयोः खङ्गमुष्टिचपेटयोः” इति । “तलं स्वरूपे  
 ऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे ।  
 चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना” इति मेदिनी । “पलमुन्मानमांसयोः”



और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०१ ॥  
 कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ॥  
 निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥  
 पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥  
 प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०३ ॥  
 करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ॥  
 मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०४ ॥  
 इति लान्ताः ॥ दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ॥  
 मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०५ ॥  
 अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ॥

इति रुद्रः । और्वानले वाडवाग्नौ । “विवरे पातालम्” । “पातालं नागलोके  
 स्याद्विवरे वाडवानले” । वस्त्रे चैलं क्लीबं अधमे त्रिषु । स्त्रीत्वे तु चैली । “चेलमि-  
 त्यपि पाठः” ॥ २०१ ॥ शङ्कुभिः कीर्णे कीलैर्व्याप्ते श्वभ्रे गते कुकूलम् ।  
 तुषाग्नौ कुकूलः । निर्णीते निश्चिते यथा । केवलं मूर्खः । एकस्मिन् यथा ।  
 केवलोऽयं व्रजति । कृत्स्ने यथा । केवला भिक्षवः । स्त्रीलिङ्गे केवली ।  
 “केवलः कुहने पुमान्” इति मेदिनी ॥ २०२ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । शिक्षिते  
 कुशलं त्रिषु । यथा कुशला कुलवधूः । “प्रवालोऽस्त्री किसलयं वीणादण्डे च  
 विद्रुमे” इति मेदिनी । स्थूलं पीवरेऽपि त्रिषु । “स्थूलं कूटेऽथ निष्प्रज्ञे पीवरे  
 चान्यलिङ्गके” इति मेदिनी ॥ २०३ ॥ दन्तुरे उन्नतदन्तयुक्ते । यथा दंष्ट्राकरालः ।  
 तुङ्गे उन्नते । “करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । स सर्जरसतैले ना क्लीबं  
 कृष्णकुठेरके” इति मेदिनी । चारुदक्षयोः पेशलः । “बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः ।  
 शिशौ ह्रीविरकचयोः” इति हैमः । सतृष्णः साकाङ्क्षः ॥ २०४ ॥ इति लान्ताः ॥ अथ  
 वान्तानाह । वनं काननम् । अरण्यवह्निः वनाग्निः । तत्र वान्तौ दवदावौ । “भवः क्षेमे  
 च संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः” इति मेदिनी । मन्त्री प्रधानम् । सहायः सखा  
 एतयोरर्थे सचिवशब्दः । पतिर्भर्ता । शाखी वृक्षभेदः । नरो मनुष्यः एते धवाः । “धवो  
 धूर्तं नरे पतौ । द्रुभेदे” इति हैमः ॥ २०५ ॥ “अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिकक-  
 म्बले” इति मेदिनी । आज्ञादयस्त्रयो हवसंज्ञाः । आह्वानं हूतिः । अध्वरो यज्ञः ।



भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥

अविश्वासेऽपह्वेऽपि निकृतावपि निह्वः ॥ २०७ ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मत्तः ॥ २०९ ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां घने ॥ २१० ॥

सत्तादिषट्के भावः । सत्तायां यथा । घटभावः पटभावः । आत्मनि यथा ।  
स्वभावं भावयेद्योगी । “क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु । रत्यादौ च  
भावः । केचित् सत्तास्थाने स्वत्वमिति पठन्ति” ॥ २०६ ॥ उत्पादे  
उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसूतौ प्रसवः । “अपत्ये च प्रसवः” । अपह्वे अप-  
लापे । निकृतौ शाब्दे ॥ २०७ ॥ उत्सेक उद्गतिः । अमर्षः कोपः । इच्छायाः  
प्रसरो वेगः । महः क्षण आनन्दावसर इति यावत् । एतेषु उत्सवः । सतां  
मतेर्ज्ञानस्य निश्चये यथा । महानुभावा इति । “भावसूचने चानुभावः” ॥ २०८ ॥  
आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् । यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः । जन्म-  
हेतुः पित्रादिः । स्थानं यथा । गङ्गाप्रभवो हिमवान् । गङ्गाज्ञानस्य प्रथमस्थानं  
हिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपि प्रभवः । यथा वाल्मीकिः काव्यप्रभवः ।  
“प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने” इति मेदिनी ।  
शूद्रायां विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परश्वधारुये पारशवः । पारशवः पुमानित्यपि  
पाठान्तरम् ॥ २०९ ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि । निश्चिते अवधारिते  
ध्रुवं क्लीबम् । यथा ध्रुवं मूर्खः । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । यथा “जातस्य हि  
ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च” इति । “ध्रुवः शङ्को हरे विष्णौ वटे चोत्तान-  
पादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः” इति मेदिनी । सगोत्रे  
आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः पुंसि । आत्मीये स्वसंबन्धिनि । “स्वं त्रिलिङ्गम् । घने  
स्वः पुन्रपुंसके” ॥ २१० ॥ स्त्रीकृत्यां यो वसुस्य बन्धस्तत्र । परिपणे



स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ॥

शिवा गौरीफेरवयोर्द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥

क्लीबं नपुंसकं षण्ठे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१२ ॥

इति वान्ताः ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१३ ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥

“राजपुत्रादेर्वन्धके । अपिना” वणिजां मूलधने नीवी । “नीवी स्त्रीकटी-  
वस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे” इति हैमः । फेरवः सृगालः । “शिवा  
झाटामलोमयोः । फेरौ शम्यां पथ्याधात्र्योः” इति हेमचन्द्रः । युग्मे द्वये ।  
“द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः” इति विश्वः ॥ २११ ॥ द्रव्ये  
वस्तुनि । असुषु प्राणेषु । व्यवसाये वीर्यातिशये । यथा सत्त्ववान् । जन्तुषु  
सत्त्वमस्त्रियाम् । “सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचा-  
दावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु” इति हेमचन्द्रः । “षण्ठे तृतीयप्रकृतौ क्लीब-  
मिति वकारान्तं नाम नपुंसकं नपुंसकलिङ्गे” । अविक्रमेऽलसे क्लीबो वाच्य-  
लिङ्गः । बवयोः सावर्ण्यादस्यात्र पाठः । “अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्य-  
लिङ्गमविक्रमे” इति रुद्रः । “क्लीबोऽपौरुषषण्ठयोः” इति हैमः । “क्लीबं स्यात्ष-  
ण्ठकेन स्त्री वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे” इति मेदिनी ॥ २१२ ॥ इति वान्ताः ॥ अथ  
शान्तानाह ॥ मनुजो मनुष्यः । “विद् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः”  
इति विश्वः । चरो गूढपुरुषः । अभिमरो युद्धं तत्र स्पशोऽदन्तः । आद्य-  
शब्दादृषभादिरपि राशिः । मस्करो वेणुः । “वंशः सङ्घेऽन्वये वेणौ पृष्ठा-  
द्यवयवेऽपि च” इति हैमः ॥ २१३ ॥ रहो विजनः । विकाश इत्यपि ।  
“विकाशो रहसि व्यक्ते” इति हैमः । भृतिर्वेतनम् । “भोग उपभोगः ।  
मूर्छने च निर्वेशः” । कृतान्तो यमः । क्षुद्रः कृपणः । कर्षकः कृषीवलः ।  
“कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना” इति मेदिनी ॥ २१४ ॥  
पदे व्याजे । “अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि” इति विश्वः । कुशो



पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ॥

दशाऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१५ ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ॥

कोशोऽस्त्री कुङ्गले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥

इति शान्ताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्गौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ॥ २१८ ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥

रामसुते दर्भे । “योक्ते द्वीपे च” पुंसि । जले क्लीबम् । अनेकविधवाल्यादिरूपा दशा । अपिशब्दाद्वस्त्रान्तेऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे । “दशा वर्ताववस्थायां वस्त्रान्ते स्युर्दशा अपि” । आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा आशा । चकारादिगप्याशा ॥ २१५ ॥ योषाहस्तिन्योर्वशा । “वशा बन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च” इति मेदिनी । ज्ञाने बुद्धौ । “दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके” इति मेदिनी । साहसिको विवेकरहितः । अमसृणो दुःस्पर्शः । “कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्ययोरपि” इति विश्वः ॥ २१६ ॥ अपिशब्दादातपेऽपि प्रकाशः । “प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे” इति विश्वः । कुङ्गले मुकुले । खड्गस्य पिधाने आच्छादने । अर्थौघे धनसमूहे । दिव्ये शपथभेदे कोशः कोषश्च । “नाशः क्षये तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे । नृशंसखड्गौ निस्त्रिशावंशुः सूर्याशवः कराः ॥ १ ॥ आश्वाख्यशालिशीघ्रार्थे पाशो बन्धनशस्त्रयोः” इति सार्धश्लोकद्वयं पुस्तकान्तरे क्षेपकं दृश्यते ॥ २१७ ॥ इति शान्ताः ॥ अथ शान्तानाह ॥ सुरमत्स्यावुभौ अनिमिषौ स्तः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । “पुरुषश्चात्मनि नरे पुत्रागे च” इति हेमचन्द्रः । मत्स्यमत्ति खादति मत्स्यात् यो बकादिः खगः स च ध्वाङ्गः । “ध्वाङ्गस्तु काकवकयोस्तर्कुटे भिक्षुके गृहे” इति विश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयन्त्रं तर्कुटम् । वीरुल्लता । “कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कतृणे वने” इति हैमः ॥ २१८ ॥ प्रग्रहेऽश्वादिरजौ । रश्मौ किरणे । मर्दनं पीडा । प्रैषः प्रेषणपीडयोरिति “प्रैषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयो-

१ सार्धेति चिन्त्यम् । रामाश्रयां श्लोकद्वयस्यैव दर्शनात् ॥



पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥

शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२० ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥

कर्षवार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनि ॥ २२१ ॥

पुम्भावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्मिषम् ॥ २२२ ॥

रपि” इति विश्वः । अपिशब्दान्मासार्धादौ पक्षः । “पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुलीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः” इति मेदिनी । वस्त्रकृतं शिरसो वेष्टनं शिरो-वेष्टः । किरीटं मुकुटम् । “उष्णीषं लक्षणान्तरे । शिरोवेष्टे किरीटे स्यात्” इति हैमः ॥ २१९ ॥ शुक्रं लातीति शुक्रलो वृषणः । मूषिके उन्दुरे सुकृते धर्मे । “वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुंराशिभेदयोः शृङ्गां वासके शुक्रलेऽपि च । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थे च” इति हैमः । द्यूतादित्रये आकर्षः । अक्षे पाशके । शारिफलकं शारीणां द्यूतोपकरणानां फलकं पीठिका । “नाऽऽकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशे शारिफले चैव कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्” इति मेदिनी । इन्द्रियेऽक्षं क्लीबम् । “अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके” इति हैमः । “अक्षो ज्ञातार्थ-शकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे बिभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान्” इति मेदिनी । द्यूताङ्गादौ पुंसि ॥ २२० ॥ द्यूताङ्गे पाशके । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे । कलिद्रुमे बिभीतके । वार्ता जीविका । करीषाग्निः शुष्कगोमयानलः । “करीषाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम् ।” कुल्या नदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुम्भावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरु-षम् । “पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी । चकाराद्भरलेऽपि विषम् । उपादाने उत्कोचेऽ-प्यामिषम् । “आमिषं पुन्नपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च” इति मेदिनी । पापेऽपि किल्मिषं “रोगेऽपि च” ॥ २२२ ॥ वृष्टौ मेघवर्षणे । लोकं धत्ते लोकधातुर्जम्बुद्वीपस्तस्यांशे भारतादिखण्डे । वत्सरेऽब्दे वर्षशब्दः



स्याद्दृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२३ ॥

त्विद् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ॥

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्रणे ॥ २२४ ॥

इति षान्ताः ॥ रविश्चेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२५ ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२६ ॥

स्यात् । नृत्येक्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं प्रेक्षासंज्ञम् । “प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्तमिति हैमादीक्षणं नृत्यं च” इति पृथगपि । अर्थना याज्वा । भृतिर्वेतनम् । “भिक्षितवस्तुनि च भिक्षा” ॥ २२३ ॥ अपिशब्दात्कान्तौ । “वाचि रुचौ त्विद् स्त्री” इति रभसः । परे वक्ष्यमाणास्त्रयः शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । कात्स्न्यं साकल्ये । निकृष्टेऽधमे । परशुरामोऽपि न्यक्षः । “न्यक्षः परशुरामे स्यात् न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः” इति कोशान्तरात् । “नियतानि अक्षाणि हृषीकाणि यस्मिन् न्यक्षः” । प्रत्यक्षे साक्षात्प्रमिते अधिकृते नियुक्तेऽध्यक्षः । “अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः” । अप्रेम्णि स्नेहाभावे । अचिक्रणे अमसृणे ॥ २२४ ॥ इति षान्ताः ॥ अथ सान्तानाह ॥ श्वेतच्छदो विहगभेदः । “हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगिभेदे मन्त्रभेदे शरीरमरुदन्तरे” इति मेदिनी । तर्णको गोवत्सः । “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्” इति मेदिनी । सारङ्गाश्चातकाः । देवा अपि दिवौकसः । “दिवौकश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके” इति द्विरूपकोशः ॥ २२५ ॥ शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरुणादौ नवविधे । विषे गरले । वीर्ये तेजसि । गुणे स्वाद्वम्लादौ । रागे द्रवे रसशब्दः स्यात् । यथा रागे । रसिको युवा । “रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्” इति मेदिनी । उत्तंसश्चावतंसश्चेति सान्तद्वयं कर्णपूरे कर्णाभरणविशेषे शेखरे शिरोभूषणे च वर्तते ॥ २२६ ॥ देवभेदे यथा । अष्टौ वसवः धनरत्नयोर्वसु क्लीबम् । “वसुर्ना देवभेदाग्निभायोक्त्वकराजसु । क्लीबं



देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ॥  
 विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२७ ॥  
 लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥  
 प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२८ ॥  
 ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ॥  
 पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥  
 तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः ॥  
 रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३० ॥

वृद्धौषधे श्यालरैरत्ने मधुरे त्रिषु” इति मेदिनी । चकाराद्विरिञ्चोऽपि  
 वेधाः । “वेधा धातृञ्जविष्णुषु” इति हैमः । हितस्याशंसा हिताशंसा । अहेः  
 सर्पस्य दंष्ट्रा च तयोराशीरिति सान्तं नाम वर्तते । “तत्स्त्रियाम्” । “आशीरु-  
 रगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः” इति कोशान्तरम् ॥ २२७ ॥ प्रार्थना याञ्चा  
 औत्सुक्यमुद्युक्तता । उभे लालसे । तृष्णातिरेके च लालसा । “लालसौ-  
 त्सुक्यतृष्णातिरेकयाञ्चासु च द्वयोः” इति मेदिनी । चशब्दाद्वधेऽपि हिंसा ।  
 आदिना वृत्तिनाशादिकर्म । अश्वा वडवा । जनन्यामपि प्रसूः । “प्रसूरश्चा-  
 जनन्योश्च कन्दलीवीरुधोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । रोदसी रोदस्यौ इति सान्त-  
 द्विवचनान्ते स्यातामेकयोक्त्या भूमिद्यावौ द्वे अप्युच्यते । पृथगपि प्रयोगोऽस्ति ।  
 यदुक्तम् । “रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगे-  
 ऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी” इति । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति । यदुक्तम् ।  
 “द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च” इति ॥ २२८ ॥ ज्वालायां  
 भासि च दीप्तौ अर्चिः । भादित्रये ज्योतिः । भं नक्षत्रम् । द्योतः प्रकाशः ।  
 दृष्टिः कनीनिकामध्यभागः । “अग्नौ दिवाकरे च ज्योतिः पुंसि” । आगः  
 पापेऽपराधे च । “आगः स्यादेनोवदधे मन्तौ” इति हैमः । आदिना यौवनादि  
 वयः ॥ २२९ ॥ पुरीषं गूथम् “वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि ।  
 पुंसि चन्द्रस्य तनये” इति मेदिनी । उत्सवे तेजसि च महः । “गुणे  
 गुणभेदे” । स्त्रीणां पुष्पे आर्तवे च “रेणुपरागयोश्च रजः । अदन्तो-  
 ऽप्ययम् । “रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु” इत्यजयः । राह्वादि-  
 त्रये च तमः । “पापे शोके च” ॥ २३० ॥ पद्ये गायत्र्यादिवृत्ते । अभिलाषे



छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥

सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३१ ॥

ओकः सन्नाश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ॥

ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३२ ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुकेऽप्यतस्त्रिषु ॥

विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंसेऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३३ ॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ॥

वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३४ ॥

इति सान्ताः ॥ दलेऽपि बर्हं निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ॥

इच्छायाम् । “छन्दः पद्ये च वेदे च खैराचाराभिलाषयोः” इति मेदिनी । कृच्छ्रं सान्तपनादिव्रतम् । आदिना चान्द्रायणादि । तपो लोकान्तरेऽपि च । “धर्मे च तपः” । बले सहः क्लीबम् । मार्गो मार्गशीर्षः । अत्र पुंसि । “सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः” इति कोशान्तरम् । खमाकाशः । तत्र नभः क्लीबे । श्रावणे पुंसि । “नभो व्योम्नि नभो घ्राणे विसतन्तौ पतद्गहे । प्रावृषि श्रावणे” इति हैमः ॥ २३१ ॥ सन्न गृहम् । ओकः अदन्तोऽप्ययम् । “ओक उचः क” इति निपातनात् । आश्रय आश्रयमात्रम् । “ओकस्त्वाश्रयमात्रे स्यात्” इति हैमः । ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । “अवष्टम्भे बले धातुतेजसि” इति हैमः । इन्द्रियनदीवेगयोः स्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादित्युक्ते तेजः । “तेजस्त्वद्देतसोर्बले । नवनीते प्रभावेऽग्नौ” इति हैमः । अतः परं सान्तसमाप्तिपर्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । विदन् ज्ञाता । चकारादात्मज्ञोऽपि विद्वान् । “विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्” इति विश्वः । हिंसे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदेऽपि बीभत्सः । “बीभत्सो विकृते क्रूरे रसे पार्थे घृणात्मनि” इति हैमः ॥ २३३ ॥ अमी वक्ष्यमाणा ज्यायआदयः साधीयः पर्यन्ताः सान्ता वृद्धादीनां बाढपर्यन्तानां अतिशये ज्ञेयाः । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च ज्यायान् । अतिशयितयोर्युवाल्पयोः कनीयान् । उरुर्महान् वरः श्रेष्ठस्तयोरतिशयितयोर्वरीयान् । अतिशयेन साधुः साधीयान् । अतिशयितं बाढं साधीयः । अतिशायनेऽर्थे इष्टनीयसुन्भ्यां इमे शब्दाः साधवः ॥ २३४ ॥ इति सान्ताः । अथ हान्तानाह ॥ दले पत्रे अपिशब्दात्पिच्छेऽपि बर्हम् । “बर्हं तर्णे परीवारे कलापे” इति हैमः । निर्वन्धादयो ग्रहाः । निर्वन्ध आग्रहविशेषः उपरागश्च-



द्वार्यापीडे काथरसे निर्व्यूहो नागदन्तके ॥ २३५ ॥  
 तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ॥  
 पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३६ ॥  
 दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ॥  
 व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्रकास्तमोऽपहाः ॥ २३७ ॥  
 परिच्छदे नृपाह्येऽर्थे परिवर्हो ॥ इति हान्ताः ॥ ५व्ययाः परे ॥  
 आङ्गीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३८ ॥

न्दार्कग्रहणम् । “ग्रहो निग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहि-  
 केयोपरागयोः” इति विश्वः ॥ द्वारि द्वारे । आपीडे शेखरे । काथरसे कथितद्र-  
 व्यरसे । नागदन्तके गृहादिभित्तिस्थकीलद्वये निर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ हस्ते यद्वृ-  
 हीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्ववृषादिरश्मौ च प्रग्राहप्र-  
 ग्रहौ । “प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने” । “प्रग्रहः किरणे भुजे ।  
 तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ सुवर्णे हरिपादपे । बन्धे बन्धाम्” इति हैमः । परिजनः  
 परिवारः । आदानं स्वीकारः “परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि ।  
 शपथे परिवारे च राहुवक्तव्यभास्करे” इत्यजयः ॥ २३६ ॥ दारेषु पत्न्याम् ।  
 चकारात्सन्ननि गृहाः पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्या-  
 मारोहः । यथा वरारोहा । अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च । “आरोहो  
 दैर्घ्यं उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे” इति हेमचन्द्रः ।  
 अपिशब्दाद्व्यूहः स्याद्वलविन्यासे । अहिर्वृत्रासुरे सर्पे “निर्माणतर्कयोश्च” ।  
 वह्निचन्द्रसूर्यास्तमोपहाः । “जिने च तमोपहः” ॥ २३७ ॥ नृपाह्येऽर्थे राज-  
 योग्यद्रव्ये सितच्छत्रादौ । “परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छद” इति । “परि-  
 वर्हः परिवारः” । परेऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आङ्गादिशब्दा अव्यया उच्यन्ते ।  
 अव्ययलक्षणं तु । “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु  
 यन्न व्येति तदव्ययम्” इति । तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात् ।  
 इति हान्ताः ॥ आङ्गित्यव्ययं ईषदर्थोदिततुष्के । तस्य ङकारोऽनुबन्धः ।  
 ईषदर्थे यथा । आपिङ्गलः ईषत्पिङ्गल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा ।  
 आसत्यलोकादापातालात् । सीमार्थे यथा । आसमुद्रं राजदण्डः । धातु-  
 योगजे क्रियायोगजेऽर्थे यथा । आहरति “आक्रामतीत्यादि” ॥ २३८ ॥



आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २३९ ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४० ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते । तत्र स्मृतौ यथा । आ एवं किल तत् । वाक्ये तु आ एवं मन्यसे । “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये” इति मेदिनी । सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शीतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकत्थसे । “आः स्मरणेऽपाकरणे कोपसंतापयोरपि” इति कोशान्तरम् । पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुकर्म । कुत्सायां यथा । कापथः । ईषदर्थे यथा । कवोष्णम् । “कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारणे” इति हैमः । “कु कुत्सायां निवारणे” इति विश्वः । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । दोषाख्यानमात्रं निन्दा । निर्भर्त्सने यथा । धिक् त्वां ताडना-  
हमनध्ययनशीलम् । निन्दायां यथा । धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥  
अन्वाचयाद्यर्थचतुष्के चशब्दः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । तत्र यथा । भिक्षामट गां चानय । समाहारः समूहः । तत्र यथा । संज्ञा च परि-  
भाषा च संज्ञापरिभाषम् । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । यथा धवश्च  
खदिरश्च धवखदिरौ । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकसिन्नन्वयः समुच्चयः ।  
तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । “च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये”  
इति त्रिकाण्डशेषः । आशीराशीर्वादः । तत्र यथा । स्वस्ति ते भूयात् ।  
क्षेमे निरुपद्रवे यथा । स्वस्ति गच्छ । पुण्ये यथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते ।  
आदिना “स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि कचित्” इति मेदिनी ।  
प्रकर्षे अति यथा । अत्युत्तमो विष्णुः । “अति प्रकर्षे लङ्घने भृशे  
स्तुतावसंप्रतिक्षेपेऽपि” इति हैमः । अतिवेलं जलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रश्न-  
वितर्कयोः स्वित् । प्रश्ने यथा । किं स्वित्कुशलमस्ति । वितर्को नानापक्षवि-  
मर्शः । स यथा । सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्विच्छिवस्य । “स्वित्प्रश्ने च वितर्के च



सकृत्सहैकवारे चाप्यारादूरसमीपयोः ॥ २४१ ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४२ ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे वत ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४३ ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ॥

तथैव पादपूरणे” इति मेदिनी । भेदावधारणयोस्तुशब्दो यथा । क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् । शिष्टैर्मतं तु तद्युक्तम् । “तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे” इति मेदिनी । सहार्थे एकवारे च सकृत् यथा । सकृद्यान्ति । सकृदपि कुर्याद्गयाश्राद्धम् । दूरे “आरात्” यथा । आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे तु सखायं स्थापयेदारात् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यां पश्चिमदिशि । चरमेऽन्त्ये च पश्चात् । यथा । “पश्चादस्तङ्गतो रविः । पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी” । अपिशब्दस्यार्थः समुच्चयस्तत्र विकल्पे चोत-शब्दो यथा । उत भीम उतार्जुनः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः । “उत प्रश्ववितर्कयोः । समुच्चये विकल्पे च” इति हैमः । अजयस्तु “उतापी द्वौ च बाढार्थाविति” । पुनरर्थे पौनःपुन्ये सहार्थे च शश्वत् । यथा शश्वद्विष्णुं सरेत् । शिष्यैः शश्वद्गतो गुरुः । “शश्वत्स्यादात्मप्रश्ने च मङ्गले । पुराकल्पे सदापि च पुनरर्थे च दृश्यते” इति मेदिनी । अजयस्तु “शश्वत्सहसदार्थयोः” इत्याह । “शश्वत्सह पुनर्नित्यः” इति हैमश्च । प्रत्यक्षे तुल्ये च साक्षात् । यथा । साक्षात् दृष्टो मया हरिः । साक्षालक्ष्मीरियं वधूः ॥ २४२ ॥ खेदाद्यर्थपञ्चके वत । यथा । अहो वत महत्कष्टमिति । वत निःस्वोऽसि । वत पतिरालिङ्गितजः । अहो वतायं ध्रुव आप देवम् । एहि वत सखे । “वतेत्यव्ययं दन्त्योष्ठ्याविति” इत्यजयः । हर्षादिचतुष्के हन्तशब्दः । “हर्षे यथा । हन्त लाभः शतगुणः । अनुकम्पायां यथा । हन्त दीनो रक्षितव्यः” । वाक्यारम्भे यथा । हन्त ते कथयिष्यामि । विषादे यथा । “हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयाऽरिणा । हन्त दानेः । अनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । निश्चये च प्रमोदे च” इति हैमः ॥ २४३ ॥ यो मुख्येन सदृशः प्रतिनिधिस्तत्र प्रतिशब्दो यथा । अभिमन्युं प्रति परीक्षित । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा तत्र यथा । तीर्थं तीर्थं प्रति गच्छति । लक्षणायां यथा । वृक्षशाखां प्रति विद्योतते विद्युत् । आदिना इत्थंभूताख्यानादौ । प्रयोगत इति शिष्टप्रयोगानु-



इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४४ ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४५ ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ ॥

वृथा निरर्थकाविध्योर्नानाऽनेकोभयार्थयोः ॥ २४६ ॥

सारेण प्रतिशब्दस्य प्रक्षेपः । “प्रतीत्यंभूतभागयोः । प्रतिदाने प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणयोरपि” इति हैमः । हेत्वर्थे इतिशब्दो यथा । रामो हन्तीति रावणः पलायते । प्रकरणं प्रकारः । यथा विप्रक्षत्रियविद्शूद्रा इति वर्णाः । प्रकाशे यथा । इति पाणिनिः । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः । “प्रकर्ष इति पाठः” । आदिशब्दादेवमर्थे । यथा । “क्रमादमुं नारद इत्यबोधि” । समाप्तावसाने यथा । धर्ममाचरेदिति । “इति स्वरूपे सान्निध्ये विवक्षानियमेऽपि च । हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षेष्ववधारणे । एवमर्थे समाप्तौ स्यात्” इति हैमः ॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्के पुरस्तात् । प्राच्यां पूर्वदिशि । प्रथमे यथा । पुरस्ताद्भुङ्क्ते । पुरार्थेऽस्तीति यथा । पुरस्ताद्वासोऽभूत् । अग्रतोऽग्रे यथा । पुरस्तात्पुस्तकम् । यद्वाग्रत इत्यपि शब्दः प्राच्याद्यर्थे स्यात् । साकल्यादौ यावत्तावच्छब्दौ यथा । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधौ यथा । मूलाच्छाखां यावत्प्रकाण्डः । माने परिमाणे यथा । यावत्स्वर्णं तावद्भजतम् । अवधारणे निश्चये यथा । श्रोत्रियं तावदामन्त्रयस्व । “यावत्कात्स्न्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे । पक्षान्तरे च” इति मेदिनी ॥ २४५ ॥ अथो अथ इमौ शब्दौ मङ्गलादिषु । मङ्गले यथा । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अनन्तरे यथा । स्नानं कृत्वाऽथ भुञ्जीत । आरम्भे यथा । अथ शब्दानुशासनं लिख्यते । प्रश्ने यथा । अथ वक्तुं समर्थोऽसि । कात्स्न्ये यथा । अथ धातून्ब्रूमः । अथो अथ समुच्चये । “मङ्गले संशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि” इति हैमः । निरर्थके वृथा । यथा । वृथा दुग्धोऽनङ्गान् । अविधौ विधिहीने वृथा । यथा । वृथा दानम् । “वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते” इति विश्वः । अनेकार्थे नानाशब्दो यथा । नानाविधा जनाः । उभयार्थे यथा । नानाविधं न सज्जेत् । “नानाविनोभयानेकार्थेषु” इति हेमचन्द्रः ॥ २४६ ॥ पृच्छायां यथा । को नु धावति ।



नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥  
 प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४७ ॥  
 गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ॥  
 उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४८ ॥  
 अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ॥  
 इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २४९ ॥  
 तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥

विकल्पे यथा । अयं भीमो नु धर्मो नु । “नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्प-  
 वितर्कयोः” इति हैमः । पश्चादर्थे सादृश्यार्थे चानु । पश्चादर्थे यथा । रथम-  
 नुगच्छति । सादृश्ये यथा । ज्येष्ठं अनुकरोति । “अनु लक्षणवीप्सेत्थंभूतभा-  
 गेषु सन्निधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोः” इति हैमः । प्रश्नादिप-  
 ञ्चके ननु । प्रश्ने यथा । ननु किमेतत् । अवधारणे यथा । नन्वयं योगी । अनुज्ञायां  
 यथा । ननु गच्छ । अनुनयः सान्त्वनम् । ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु । आमन्त्रणं  
 संबोधनम् । ननु राजन् । “नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे । वाक्यारम्भे-  
 ऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि” इति हैमः ॥ २४७ ॥ गर्हादिपञ्चके क्रमादपिशब्दो  
 यथा । अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् । स्त्रियं पालय पुत्रमपि । अपि जानासि किञ्चि-  
 त्त्वम् । अपि चोरो भवेत् । अपि स्थाणुं जयेद्रामः । युक्तपदार्थे कामचार-  
 क्रियासु च अपिशब्दः । उपमाविकल्पयोर्वाशब्दः स्यात् । उपमायां यथा ।  
 आशीविषो वा संक्रुद्धः । विकल्पे यथा । शिवं वा यदि वा विष्णुम् । “वा  
 स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वः । अर्धे सामि यथा ।  
 सामि संमिताक्षी । जुगुप्सिते यथा । सामि कृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥  
 सहार्थेऽमा यथा । पुत्रेणामा भुङ्क्ते । समीपे यथा । अमात्यः समीपवर्ती-  
 त्यर्थः । “अमान्तिकसहार्थयोः” इति कोशान्तरे च । “कं शिरःसुखवारिषु” इति  
 मेदिनी । इवार्थे इत्थमर्थे च एवंशब्दो यथा । अग्निरेव द्विजः अग्निरिवेत्यर्थः ।  
 इत्थमर्थे प्रकारे । एवंवादिनि देवर्षौ । “एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे” इति  
 धरणिहेमचन्द्रौ । तर्के नूनं यथा । नूनमयमतियज्वनां प्रियः । अर्थनिश्चये यथा ।  
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने । “नूनं निश्चिततर्कयोः” इति विश्वः ॥ २४९ ॥ तूष्णी-  
 मर्थे मौने यथा । जोषं तिष्ठ । सुखे यथा । जोषमासीत् वर्षासु । “जोषं सुखे



नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥

हुं वितर्के परिग्रहे समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५१ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५२ ॥

स्तुतौ । मौनलङ्घनयोश्चापि” इति हैमः । पृच्छायां किम् । यथा । “किमाद्रिये-  
रन् रसिकाः कृतिं ते” । जुगुप्सने किम् । यथा । स किंराजा यः प्रजां  
न रक्षति । “किं वितर्के परिग्रहे क्षेपनिन्दाप्रकारयोः” इति विश्वः । प्राका-  
श्यादिपञ्चके नामशब्दः । प्राकाश्यं प्रसिद्धिः । यथा “हिमालयो नाम नगा-  
धिराजः” । संभाव्ये कथञ्चिदर्थे यथा । भविष्यति युद्धं नाम । क्रोधे यथा ।  
मम वैरी रावणो नाम पापः । उपगमः सद्देषाङ्गीकारः । यथा । शत्रोः  
सकाशाद्गृह्णाति नाम । कुत्सने यथा । को नामायं प्रलपति मे विशतः सभा-  
याम् । “नाम कोपेऽभ्युपगमे विसृजे स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राका-  
श्यविकल्पेष्वपि दृश्यते” इति मेदिनी ॥ २५० ॥ भूषणमलङ्कारः । पर्याप्तिः  
परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यम् । वारणं चैतदर्थेऽलंशब्दः । क्रमेण यथा ।  
अलङ्कृतः शिशुः । अलं भुक्तवान् । अलं मल्लो मल्लाय । अलं महीपाल तव  
श्रमेण । “अलं निरर्थके” इति हैमः । वितर्कपरिग्रहयोर्हुङ्कारः । वितर्के हुं  
जलं मृगतृष्णा हुम् । परिग्रहे हुं देवदत्तोऽयम् । “हुं वितर्के चानुमतौ” इति  
त्रिकाण्डशेषः । “हुं वितर्के परिग्रहे हुं रुषोत्तयनुनीतिषु” इति विश्वः ।  
“हुं वितर्के परिग्रहे हुं लज्जायां निवारणे” इति हैमः । समीपमध्ययोः  
समया । समीपे यथा । समया पत्तनं नदी । मध्ये यथा । समया शैलयो-  
ग्रामः ॥ २५१ ॥ प्रथमाभावे यथा । पुनरुक्तम् । भेदे यथा । किं पुनर्ब्रा-  
ह्मणाः पुण्याः । “पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्त-  
रेऽपि च” इति मेदिनी । निश्चये निर्यथा । निरुक्तम् । निषेधे निर्धनो  
राजा । “निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोः” इति हैमः । प्रबन्धा-  
दिषु पुराशब्दः । प्रबन्धे यथा । पुराधीते । अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिर-  
न्तनम् । पुराणमिति यावत् । तत्र यथा । पुरातनम् । अतीतं भूतम् । निकटः  
सन्निहितः । आगामिकं भावि । “पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु” इति  
विश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ उररीत्येको दीर्घादिः शब्दः । उररीत्यपरो



ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ॥  
 स्वर्गे परे च लोके स्वर्वातासंभाव्ययोः किल ॥ २५३ ॥  
 निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु ॥  
 समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५४ ॥  
 नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ॥  
 तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५५ ॥  
 अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेताववधारणे ॥ इति नानार्थवर्गः ॥३॥

ह्रस्वादिरिति भेदान्न द्विरुक्तिः । विस्तारेऽङ्गीकृतौ च ऊर्यादित्रयम् ।  
 यथा ऊररी करोतीत्यादि । स्वः स्वर्गे यथा । स्वर्गघां स्नाति नारदः । परे  
 इति लोकविशेषणम् । परे लोके यथा । “स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः  
परमभक्तितः” । “स्वः स्वर्गपरलोकयोः” इति विश्वः । वार्तायां यथा । जघान  
 कंसं किल वासुदेवः । संभाव्यं संभावनीयम् । तत्र यथा । गुरुन्किलातिशेते  
शिष्यः । “किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः” इति विश्वः । किल  
 संभाव्यवार्तयोः । “हेत्वरुच्योरलीके च” इति हैमः ॥२५३॥ निषेधे खलु यथा ।  
 खलु रुदित्वा । वाक्यालङ्कारे वाक्यभूषायाम् । एतत्खल्वाहः । जिज्ञासायां  
 यथा । खलु जानासि । अनुनये यथा । देहि खलु वाचकम् । “खलु स्याद्वा-  
क्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने ॥ वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययोः”  
 इति मेदिनी । समीपादिपञ्चकेऽभितः । समीपे यथा । वाराणसीमभितः  
 भागीरथी । उभयत इत्युभयार्थे यथा । अभितः कुरु चामरौ । शीघ्रार्थे यथा ।  
 अभितोऽधीष्व । साकल्ये यथा । अभितो वनदाहः । अभिमुखे यथा ।  
 अभितो हिंस्रको हन्ति मामेव परिधावति ॥२५४॥ नास्ति प्राकाश्ये च प्रादुः ।  
 नास्ति यथा । प्रादुरासीच्चक्रपाणिः । प्राकाश्ये यथा । प्रादुर्बुद्धिर्भविष्यति ।  
 अन्योन्यार्थे मिथो यथा । वासिष्ठकौण्डिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः ।  
 रहसि मिथो यथा । मिथो मन्त्रयते । “मिथोऽन्योन्यं मिथो रहः” इति विश्वः ।  
 अन्तर्धाने तिर्यगर्थे च तिरः । अन्तर्धाने यथा । तिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थे  
 यथा तिरोवर्तते चन्द्रः । विषादाद्यर्थत्रये हाकारः । विषादे यथा । हा रमणीयो  
 गतः कालः । शुचि शोके । यथा । हा राम वनं गतोऽसि । अतौ पीडायां  
 यथा । हा हतोऽसीति । “कुत्सार्थे च हा शब्दः” ॥ २५५ ॥ अद्भुते  
 यथा । अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः । खेदे यथा । अहह नीतो द्यूतेन मया



चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥

स्नाक् झटित्यञ्जसाह्वाय द्राक् मङ्गु सपदि द्रुते ॥

बलवत्सुष्टु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ॥

कालः । अहहा दीर्घान्तमपि । अत्र क्तिप् । “अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रकर्षयोः । संबोधनेऽपि” इति मेदिनी । हेतौ कारणे हि । यथा । अग्निरत्रास्ति धूमो हि दृश्यते । अवधारणे निश्चये यथा । चन्द्रो हि शीतः । “हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि” इति मेदिनी । दीर्घान्तपाठोऽप्यस्ति । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि चेति ॥ इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥ चिराय चिररात्राय चिरस्य एते निपाता आद्या येषां ते तथा । आद्यशब्दाच्चिरेण चिरात् चिरं इति षट् चिरार्थकाः । दीर्घकालस्य वाचका इत्यर्थः । “क्रमेणोदाहरणानि । यथा । चिराय संतर्प्य समिद्धिरग्निम् । चिररात्राय संचितम् । चिरस्य दृष्टैव मृतोत्थितेव । चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः । चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । स चिरं तपसि स्थितः” । मुहुः पुनःपुनः शश्वत् अभीक्षणं असकृत् एते पञ्च समाः अर्थतस्तुल्याः । यथा । मुहुः पश्यसि कौन्तेय । आगच्छति पुनःपुनः । वन्यवृत्तिमिमां शश्वत् । अभीक्षणमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम् । असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् । अजयस्तु । अभीक्षणशब्दमनव्ययमप्याह । “अभीक्षणं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थ्ये च दृश्यते” इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् ॥ १ ॥ स्नाक् झटिति अञ्जसा अह्वाय द्राक् मङ्गु सपदि एते सप्त द्रुते शीघ्रे । यथा । स्नाग् वयो याति देहिनाम् । वृक्षं झटित्यारुरोह । अञ्जसा याति तुरगः । अह्वाय सूर्येण तमो निरस्तम् । द्राक् भविष्यति सुखं तव प्रिये । मङ्गु ह्यपादि सरितः पटलैरलीनाम् । वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् । बलवत् सुष्टु किमुत सु अति अतीव षट् निर्भरे अतिशये । यथा । पुनर्वशित्वा बलवन्निगृह्य । सुष्टु पीतं मया घृतम् । किमुतावर्द्धत क्षेत्रम् । अतिवृष्टिः । अतीव शोभते राजा ॥ २ ॥ पृथक् विना अन्तरेण ऋते हिरुक् नाना एते षट् वर्जने । यथा । किञ्चिद्वत्वा पृथक् क्रिया । क्षणमप्युत्सहते न मां विना । अन्तरेण सुतं नास्ति सुखं संसा-



यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिचन ॥ ३ ॥  
 कदाचिजातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ॥  
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥  
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ॥  
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥  
 दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥  
 तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥  
 स्युः प्याद् पाडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरूक् ॥

रिणां भुवि । ऋते पुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरूक् कर्म न मोक्षः स्यात् । विष्णुं  
 नाना मोक्षदो नास्ति देवः । यत् तत् यतः ततः चत्वारि हेतौ कारणे ।  
 यथा । यन्न रम्यं तरस्त्रिभ्यः । तदिदं परिरक्ष शोभने । यतो गंगाम्भसि  
 स्नातः । ततो निष्कल्मषो नरः । चित् चन द्वयं असाकल्ये । यथा कश्चित् ।  
 कञ्चन ॥ ३ ॥ कदाचित् जातु द्वे कस्मिंश्चित्काले । स्मृतिः कदाचित् भवति ।  
 ज्ञानं ते जातु सूतमम् । सार्धं साकं सत्रा समं सह पञ्चकं सहेत्यर्थे । यथा ।  
 सार्धं दानववैरिणा । पत्न्या साकं पतिर्भुङ्क्ते । सत्रा कलत्रेण सुखं समश्नुते ।  
 समं वधूभिस्तरुणा रमन्ते । निश्वासधूमं सह रत्नभाभिः । प्राध्वमित्येकमानु-  
 कूल्ये । वृथा मुधा द्वे व्यर्थके । यथा । वृथा पुष्टः । बुधा मुधा भ्रमन्त्यत्र  
 ॥ ४ ॥ आहो उताहो किमुत किं किमु उत षट् विकल्पे । यथा । “देव  
 आहो गन्धर्वः । उताहो ब्रह्म चोच्यते । किमुत त्वं शिवो ब्रह्मा । स्थाणुरयं  
 किं पुरुषः । गृहं किमु वनं गतः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः” । तु हि च स्म  
 ह वै षट् श्लोकचरणपूर्णतायाम् । यथा । “रामस्तु लक्ष्मणं प्राह । अहं हि  
 यास्ये नगरम् । स च प्राह च राजानम् । मया स्म भुक्तम् । स ह तं प्राह  
 लक्ष्मणः । तेन वै हतः” । सु अति द्वे पूजने । “सु स्तुतम् । अत्युत्तमः”  
 ॥ ५ ॥ अह्नीत्यर्थे दिवाशब्दः । दोषा नक्तं द्वे रात्रावित्यर्थे । “यथा । चोराश्च-  
 दोषा ययुः । नक्तं गृहस्थो भुञ्जीत” । साचि तिरः द्वे तिर्यगर्थे । “कृतं साचि  
 धनुस्तेन । तिरो गत्वा समीक्षेत” ॥ ६ ॥ प्याद् पाड् अङ्ग हे है भोः एते षट् संबो-  
 धनार्थकाः स्युः । यथा । “प्याद् भीम यज्ञं रक्षस्व । एवं पाडित्यादि” । समया  
 निकषा हिरूक् त्रयं सामीप्ये । यथा ग्रामं समया । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनि-



अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषद् वौषद् वषद् स्वधा ॥

किञ्चिदीषन्मनागले प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा ॥

अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्यति “पर्वतस्य हिरूक् नदी” । सहसेत्येकमतर्किते । यथा । “दिवः प्रसूनं सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियाम्” । पुरः पुरतः अग्रतः त्रयमग्रे इत्यर्थे । यथा । “पुरः पश्यसि किं बाले । पुरतः स्थाप्य सर्वेशम् । लेखः प्रत्यर्थिनोऽग्रतः” ॥ ७ ॥ स्वाहा श्रौषद् वौषद् वषद् स्वधा पञ्चैते देवेभ्यो हविर्दानविशेषे प्रयुज्यन्ते । तत्र पितृदाने स्वधाशब्दः प्रसिद्धः । किञ्चित् ईषत् मनाक् त्रयमल्पे । यथा । “किञ्चिद्विकसितं सुमम् । ईषदुष्णं पयः पिब । मनाक् विहस्य संतुष्टः” । प्रेत्य अमुत्र द्वयं जन्मान्तरे । “यथा । प्रेत्य स्वर्गे महीयते । इह चामुत्र च फलम्” ॥ ८ ॥ व वा यथा तथा इव एवं षट् साम्ये । तत्र वशब्दो यथा । शात्रवं व वपुर्यशः । “मणी वोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम” इत्यत्र इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इति कौमुद्यामुक्तम् । यथा बुभुक्षितस्यान्नं तथैवार्तस्य चौषधम् । इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान् । अग्निरेवं द्विजः । “वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्” इति मेदिन्यादिः । अतो “व वा यथा तथा”—इत्यादिमनोरमोक्तः पाठः साधुः । न तु वद्वायथेत्यादिः । अपत्यादिपर्यायमध्येऽण्फिजादीनामनुक्तेश्च । अहो ही द्वे विस्मये । यथा । अहो रूपमहो सत्त्वम् । “ही विस्मयविषादयोः” इति विश्वः । तूष्णीं तूष्णीकाम् । यथा । “तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयः । तूष्णीकां जलमध्यगः” । सद्यः सपदि द्वे तत्काले । यथा । “सद्यो हतः समुत्तस्यौ । शत्रुं जघान सपदि” ॥ ९ ॥ दिष्ट्या समुपजोषं द्वे आनन्दे । यथा । दिष्ट्या ते दर्शनं कान्ते । समुपजोषं भूयात् । अन्तरे अन्तरा अन्तरेण त्रीणि मध्ये स्युः । यथा । अनयोरन्तरे तिष्ठ । त्वां मां चान्तरा अन्तरेण वा कमण्डलुः । प्रसह्येत्येकं हठार्थकम् ॥ १० ॥



युक्ते द्वे साप्रतं स्थानेऽभीक्षणं शश्वदनारते ॥

अभावे नह्यनो नापि मास्म मालं च वारणे ॥ ११ ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाऽञ्जसा द्वयम् ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ॥

अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

सांप्रतं स्थाने द्वयं युक्ते । यथा । स्वयं छेतुमसांप्रतम् । न युक्तमित्यर्थः ।  
 “क्रमशो वच्मि सांप्रतमिति वा ” । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या । अभीक्षणं  
 शश्वत् द्वयं अनारते अजस्रे । “अभीक्षणमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः । शश्व-  
 त्कालः” । नहि अ नो न चत्वारि अभावे । यथा । “नहि स्वात्मारामं विष-  
 यमृगतृष्णा भ्रमयति । अ राजदैविकं नष्टम् । नो चक्री किं कुलालः । न मे  
 किंचन दहति” । “अ स्यादभावे खलपार्थे” इति विश्वः । मास्म मा अलं  
 त्रयं वारणे । यथा । मास्म कार्षीरिदं पुत्र । मा कुरु । अलं महीपाल तव  
 श्रमेण ॥ ११ ॥ चेत् यदि द्वयं पक्षान्तरे । यथा । “सत्यं चेत्तपसा च किं  
 शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्” । अद्धा अञ्जसा द्वे तत्त्वार्थे । “यदि स्त्रैणं  
 देवी यमनिरतदेहार्धघटनादवैति त्वामद्धा । अञ्जसेति रुरुधुः कुचग्रहैः” ।  
 प्रादुः आविः द्वयं प्राकाश्ये स्पृष्टत्वे । यथा । प्रादुरासीत् । “आविर्बभूव” । ओं  
 एवं परमं त्रयं मते अङ्गीकारे । यथा । “ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिणः । एवं  
 यदाह भगवान् । परममित्युक्त्वा” । ओमित्यनुमते प्रोक्तं प्रवणे चाप्युपक्रमे  
 इति विश्वः । एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे” इति च ॥ १२ ॥ समन्ततः  
 परितः सर्वतः विष्वक् चत्वारि सर्वत इत्यर्थे । “समन्ततो वर्षति मेघः । आयान्ति  
 परितः श्रियः । सर्वतो वाति पवनः । विष्वक् पतन्ति किरणाः” । अका-  
 मानुमतौ अनिच्छयानुमतौ काममित्येकम् । “त्वं हनिष्यसि चेत्कामम् । कामं  
 कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने” । “कामं प्रकामेऽनुमतावसूयानुगमेऽपि  
 च” इति हैमविश्वप्रकाशौ । असूयापूर्वकस्वीकारे अस्त्वित्येकम् । यथा । “तथा-  
 विधस्तावदशेषमस्तु नः” । चकारात्काममित्यपि । “अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽस्त्व-  
 याङ्गीकारयोरपि” इति मेदिनी ॥ १३ ॥ नन्वित्येकं विरोधोक्तौ । “यथा ननु



ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कश्चित्कामप्रवेदने ॥  
 निःषमं दुःषमं गह्ये यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥  
 मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ॥  
 स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥  
 प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ॥  
 संवद्वर्षेऽवरे त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना ॥ १६ ॥  
 अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्यद्भुते शनैः ॥  
 सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

एवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात्” । कश्चिदित्येकं कामप्रवेदने इष्टपरि-  
 ग्रहे । इच्छाया आख्याने वा । “यथा कश्चिज्जीवति मे माता । निःषमम्  
 दुःषमम् द्वे निन्दे । यथा । निःषमं वक्ति मे मूर्खः । दुःषमं वर्तते वधूः” ।  
 यथास्वं यथायथं द्वे यथायोग्यमित्यर्थे । “यथास्वमाश्रमे च के । यथायथं  
 फलायन्ते” ॥ १४ ॥ मृषा मिथ्या द्वे वितथे असत्ये । “उच्चायसौन्दर्यगुणा  
 मृषोद्याः । मिथ्योक्तं त्वया” । यथार्थं यथातथं द्वयं सत्ये । यथा । यथार्थ-  
 मुक्तं नान्यत् । गुरुर्यथातथं वक्ति । तथाशब्दस्तथशब्दो वा सत्यार्थः” ।  
 एवं तु पुनः वै वा पञ्च निश्चयार्थकाः स्युः । “यथा । एवमेव यथा प्राह ।  
 “रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः” । पुनर्व्यासो वै धर्मज्ञः । वैवेत्यत्र  
 वा एवेति वा छेदः ॥ १५ ॥ प्रागित्येकं अतीतार्थकम् । यथा प्राक्कर्म । नूनं  
 अवश्यं द्वयं निश्चिते । नूनं शरणं प्रपन्ना । “अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि  
 विषयाः” । “नूनं निश्चिततर्कयोः” इति विश्वः । संवदित्येकं वर्षे । यथा प्रभ-  
 वाख्या संवत् । अर्वागित्येकं अवरे । “कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मण्डनान्न तु मुण्ड-  
 नम्” । आं एवं द्वयं अङ्गीकारे । यथा आं कुर्मः । “एवं कुर्मः” । स्वय-  
 मित्येकं आत्मनेत्यर्थे ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । “तथापि नीचैर्विनयाददृ-  
 श्यत” । उच्चैरित्येकं महति । “यथा । शृङ्गारमुच्चैर्गिरिरिदम् । प्राय इति  
 भूम्नि बाहुल्ये । यथा । प्रायो नववधूः कान्तम् । शनैरिति अद्भुते मान्द्ये ।  
 यथा । शनैर्याति पिपीलिका । सनेत्येकं नित्ये । यथा सनातनः । बहिरिति  
 बाह्ये । “यथा निष्कासितो बहिर्गामात्” । सेत्यतीते । यथा वक्ति स  
 व्यासः । अस्तमिति दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितो रविः ॥ १७ ॥  
 अस्तीति सत्त्वे । यथा । अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः । “रूपो-



अस्ति सत्त्वे रूपोक्तावुं प्रश्नेऽनुनये त्वयि ॥

हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १८ ॥

पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्टु सुष्टु प्रशंसने ॥ (१)

सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषाऽन्तिके ॥ १९ ॥

परुत्परायैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ॥

क्तौ कोपेनोक्तौ उ । यथा । उ आगतः शत्रुः । “उ संबोधनरोषोक्त्योरनुकम्पानियोगयोः । पदपूरणे च पादपूरणेऽपि च दृश्यते” इति मेदिनी । ऊमिति प्रश्ने । ऊं गच्छसि बहिर्धव । ह्रस्वपाठे उमित्यपि । रूपोक्तावुं उं प्रश्ने इति पाठान्तरम् । हुं प्रश्ने इत्यपि पाठः । अयीत्यनुनये सान्त्वने । “यथा । अयि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् । अयि वद राघव तथ्यम्” । हुमिति तर्के । “स्याच्चेत्किं हुं प्रपद्यते” । उपेति रात्रेरवसाने । यथा । उपातनो वायुः । नमः प्रणामे । “नमो ब्रह्मण्यदेवाय” ॥ १८ ॥ अङ्गेति पुनरर्थे । यथा । मूर्खोऽपि नावमन्यते किमंग विद्वान् । किं पुनरित्यर्थः । दुष्टु निन्दायाम् । यथा । दुष्टु खलत्वम् । सुष्टु प्रशंसने । यथा सुष्टु काव्यम् । सायमिति साये दिनान्ते । यथा । सायं सन्ध्यामुपासिष्ये । प्रगे प्रातः द्वे प्रभाते । “यथा । प्रगे नृपाणामथ तोरणाद्बहिः । यः पठेत्प्रातरुत्थाय” । निकषेति समीपार्थे ॥ १९ ॥ पूर्वेऽब्दे गते वर्षे परुदित्येकम् । पूर्वतरे गतवर्षात्पूर्ववर्षे परारित्येकम् । यति वर्तमानेऽब्दे ऐषम इत्येकम् । “त्रयाणां यथा । परारि गतः कान्तः । परुन्नागत ऐषमोऽपि नागतः” । यतीति शत्रन्तस्येणः सप्तम्यारूपम् । अत्राहि असिन्नहनीत्यर्थे अद्यशब्दः । “यथा । अद्य गन्तुं न शक्नोमि” । अथ पूर्वेऽह्नीत्यादिशब्देन उत्तरेऽह्नीत्यादिषट्कस्य ग्रहणम् । “पूर्वेऽह्नीत्याद्यर्थे पूर्वादिशब्देभ्य एद्युस्प्रत्यये पूर्वेद्युरित्यादयः सप्त शब्दा भवन्ति । क्रमेण यथा । पूर्वसिन्नहनीत्यर्थे पूर्वेद्युः । “पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे” इति रुद्रः । उत्तरसिन्नहनि उत्तरेद्युः । “नान्दीमुखादुत्तरेद्युर्विवाहः परिकीर्तितः” । अपरसिन्नहनि अपरेद्युः । “आगतानपरेद्युस्तान्” । अधरसिन्नहनि अधरेद्युः । “अधरेद्युः प्रसूता सा । अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्” । अन्यसिन्नहनि अन्येद्युः । “अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावम्” । अन्यतरसिन्नहनि अन्यतरेद्युः । “अन्यतरेद्युः पितरं द्रक्ष्यसि” ।

१ अत्र ‘अमानुगुण्ये ००००’ इति पद्यमधिकं तालपत्रपुस्तकेऽस्ति ॥



अद्यात्राह्वयथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वहि परेद्यवि ॥ २१ ॥

ह्यो गतेऽनागतेऽहि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि ॥

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । कष्टदिनादितरेद्युः प्रियो द्रष्टव्यः” ॥ २० ॥ उभयद्युः उभयेद्युः द्वे उभयस्मिन्नहनीत्यर्थे । “द्युश्चोभयात् वक्तव्यः” इति वार्तिके-  
नोभयशब्दात् द्युः प्रत्ययः । चकारात् एद्युः प्रत्ययश्च । “उभयद्युरूपोषणम्” ।  
परेद्यवीत्येकं परेऽहनि । “मित्रं दृष्टं परेद्यवि” ॥ २१ ॥ ह्य इत्येकं गतेऽहनि ।  
“ह्यः सर्वमभवत्कार्यम्” । श्व इत्येकमनागते आगामिन्यहनि । ततः परेऽहनि  
परश्व इत्येकम् । श्वः परश्वश्च यथा । “अद्य श्वो वा परश्वो वा सर्वं कर्म  
भविष्यति” । परश्वस्तत्परेऽहनीति पाठान्तरम् । तदा तदानीं द्वे तस्मिन्काल  
इत्यर्थे । “यथा । तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः । यदा स्यात्प्रियया सङ्गस्तदानी-  
मेव मे सुखम्” । युगपत् । एकदा एकस्मिन्काल इत्यर्थे । “यथा । शत्रुमि-  
त्रोदासीना युगपदाहूताः । गवां शतमेकदा दत्तम्” । सर्वदा सदा द्वे सर्व-  
स्मिन्काले इत्यर्थे । यथा । “सर्वदा सर्वदोसीति । याचते याचकः सदा”  
॥ २२ ॥ एतर्हि संप्रति इदानीं अधुना सांप्रतं पञ्चकमस्मिन् काल इत्यर्थे ।  
“यथा । एतर्हि क्रियते कार्यम् । संप्रत्यसौ गृहं याति । इदानीमस्मि संवृत्तः ।  
बलावलेपादधुना । तत्रास्ते सांप्रतं मुनिः” । तथेति समुच्चये । पूर्वादौ दिशि  
पूर्वादौ देशे पूर्वादौ काले वा प्रागादयः स्युः । “दिशि प्राग्दिगित्यादि ।  
देशे प्राग्देश इत्यादि । काले प्राक्काल इत्यादि” ॥ पूर्वादौ इत्यादिशब्देनो-  
त्तरपश्चिमदक्षिणाधरोर्ध्वादीनां ग्रहणम् । प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन त्ववागि-  
त्यादिग्रहः । “उत्तरात् अधरात् दक्षिणात् उत्तरेण अधरेण दक्षिणेन दक्षिणा  
दक्षिणाहि दक्षिणतः उत्तरतश्च संगृह्यन्ते” । ऊर्ध्वे तूपरि उपरिष्ठादिति  
॥ २३ ॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥ अथ लिङ्गसंग्रहवर्गमाह ॥ सलिङ्गशास्त्रैः



सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ॥

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीर्घ्याम् ॥

पाणिन्याद्युक्तलिङ्गानुशासनसहितैः सन्नादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दैः कृजैः  
श्रृपाकादिभिः तद्धितप्रत्ययजैः अणाद्यन्तैः समासजैरदन्तोत्तरपदोद्विगुरित्या-  
दिनोक्तैः बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं संग्रहः क्रियत इति शेषः । इहा-  
स्मिन्संग्रहवर्गे लिङ्गमुन्नयेद्देहत् । कथमित्याकाङ्क्षायां संकीर्णवदिति । यथा  
संकीर्णवर्गे प्रकृत्याभिरुन्नेयं तथात्राप्युन्नयेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा ।  
अर्धर्चाः पुंसि चेति । प्रत्ययार्थेन यथा । स्त्रियां क्तिन् । प्रकृतिप्रत्ययार्था-  
द्यैरित्याद्यशब्दात्क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वं एकत्वं च यथा । शोभनं  
पचतीत्यादि ॥ १ ॥ सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविषयं पूर्वोक्तशब्दलिङ्गादन्य-  
लिङ्गं लिङ्गशेषः तस्य विधिः व्यापी स्वविषयस्य व्यापको भवति । प्रागुक्तै-  
रिहोक्तैश्च विशेषविधिभिः न बाधितः स्यात् तर्ह्येव व्यापी भवेदित्यर्थः ।  
एतेनास्य लिङ्गविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्य स्वर्गादिवर्गा अपवादा वेदितव्याः ।  
तत्र प्रागुक्तानां विशेषाणां पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गाद्विस्तरभयाच्च न पुनरिह  
विधानम् । तथा हि । स्वर्गपर्याय इह पुंसि वक्ष्यते । तस्य द्योदिवौ द्वे स्त्रियां  
क्लीबे त्रिविष्टपमिति पूर्वोक्तमपवादः । नीप्रभृतीनां तु कृतः कर्तरीत्यादिना  
वक्ष्येते । यद्यपि पूर्वलिङ्गमुक्तं तथाप्यप्राप्तप्रापणार्थतया लिङ्गानुशासनमिहापि  
प्रधानमेव । स्त्रियामित्यधिकारोऽयं मसीशब्दपर्यन्तं ज्ञेयः । ईदूतौ ईकारोकारौ  
विरामौ अवसानस्थौ यस्य तदीदूद्विरामं तच्च तदेकाच्च ईदूद्विरामैकाच् ।  
ईदन्तमूदन्तं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः । यथा । धीः श्रीः भूः  
भ्रूः । नयतीति नीरित्यादौ कृतः कर्तरीति बाधितत्वाद्वाच्यलिङ्गत्वम् । योनि-  
भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियाम् । यथा । माता दुहिता धेनुरित्यादि ।  
दारशब्दादौ तु दाराः पुंभूमीति बाधकं प्रागुक्तम् । कलत्रशब्दस्य कलत्रं  
श्रोणिभार्ययोरिति क्लीबपाठो बाधकः । एवमुन्नेयमन्यत्रापि ॥ २ ॥ विद्यु-  
दादिहीपर्यन्तानां अष्टानां यन्नाम तत्स्त्रियाम् । यथा । विद्युत् तडित् रात्रिः  
रजनी वल्ली व्रततिः वीरुत् वीणा विपञ्चीत्यादि । “वीणादिग्भून-  
दीधियामिति पाठः क्वचित्” । अदन्तैर्मूलादिशब्दैर्य एकार्थः समाहा-



अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

तत् वृन्दे येनिकव्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ॥

स्त्रीभावादावनित्तिण्वुल्लणच्णवुच्चयव्युजिञ्जिशाः ॥ ४ ॥

रार्थो द्विगुसमासः स स्त्रियां स्यात् । यथा । पञ्चानां मूलानां समाहारः पञ्च-  
मूली । एवं त्रिलोकी षडध्यायीत्यादि । अदन्तैरिति किम् । पञ्चानां कुमा-  
रीणां समाहारः पञ्चकुमारि । पञ्चराजमित्यादौ टचि अदन्तत्वे सत्यपि पात्रा-  
दित्वान्पुंसकत्वमित्येके । एकार्थ इति किम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरो-  
डाशः पञ्चकपालः । न स इति । पात्रयुगाद्युत्तरपदैः अदन्तैः एकार्थो द्विगुः  
स्त्रियां न स्यात् । यथा । पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥ ३ ॥ तत्  
प्रत्ययः स्त्रियां स तु भावाद्यर्थे विहितः । तत्र भावे यथा । शुक्लता । कर्मणि  
ब्राह्मणता । समूहे ग्रामता । स्वार्थे देवता । वृन्द इति । वृन्दे समूहे य इनि  
कव्यत्र एते चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियाम् । यथा । पाशादिभ्यो यः । पाशानां  
समूहः पाश्या । वात्या । खलादिभ्य इनिः । खलिनी पत्निनी । रथादिभ्यः  
कव्यच् । रथकव्या । एवं गोत्रा । वृन्दे किम् । मुखे भवो मुख्यः । दण्डोऽ-  
स्त्यस्य दण्डी । वैरेति । मिथुनस्य कर्म मैथुनिका । वैरमैथुनादौ च यो वुन्प्र-  
त्ययः स स्त्रियाम् । “द्वंद्वाद्बुन्वैरमैथुनिकयोः” इति पाणिनिसूत्रात् । तत्र वैरे  
विरोधार्थे यथा । अश्वमहिषिका । अश्वमहिषस्येदं वैरमित्यर्थः । एवं काको-  
लूकिका । मैथुनिकायां यथा । अत्रिभरद्वाजिका । अत्रिभरद्वाजयोरियं मैथु-  
निका । विवाहरूपसंबन्ध इत्यर्थः । एवं कुत्सश्च कुशिका च तयोर्मैथुनिका  
कुत्सकुशिकिका । “बुन्ग्रहणं वुञ् उपलक्षणम् । यथा काशिका गार्गिकया  
श्लाघते । क्वचित् वैरमैथुनिकादिवुरिति पाठः” । आदिना वीप्सादौ वुनो  
ग्रहणम् । स्त्रियां भावादिः स्त्रीभावादित्स्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावादौ  
ये विहिताः प्रत्यया अनित्तिन्नादयस्ते स्त्रियां स्युरित्यर्थः । अनिर्यथा ।  
आक्रोशे नञ्यनिः । अकरणिः अजीवनिः । क्तिन् यथा । कृतिः गतिः ।  
ण्वल् यथा । प्रच्छर्दिका प्रवाहिका आसिका । णच् यथा । व्यावक्रोशी ।  
ण्वच् यथा । शायिका इक्षुभक्षिका । क्यप् यथा । व्रज्या इज्या । “स्त्रीभा-  
वादौ किम् । वदः सुपि क्यप् च । मृषोद्यं ब्रह्मभूयम्” । युच् यथा । कारणा  
आसना । इञ् यथा । वापिः वासिः । कां कारिमकार्षीः । इञ् उपलक्षणा-  
र्थत्वादिण् इक् च । यथा । आजिः कृषिः । अङ् यथा । पचा त्रपा भिदा ।  
निर्यथा । ग्लानिः म्लानिः प्रहानिः । ग्राह्यायो यथा । क्रिया इच्छा ॥ ४ ॥



उणादिषु निरूरीश्च ड्याबूडन्तं चलं स्थिरम् ॥  
 तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्वा ण दिक् ॥ ५ ॥  
 घञो जः सा क्रियाऽस्यां चेदाण्डपाता हि फाल्गुनी ॥  
 श्यैनम्पाता च मृगया तैलम्पाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥  
 स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचये यदि ॥

उणादिषु ये निः ऊः ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः । तत्र न्यन्तो यथा । श्रेणिः  
 “श्रेणिः द्रोणिः । उणादिष्वनिरिति पाठे अनिर्यथा । धरणिः धमनिः  
 सरणिः” । ऊदन्तो यथा । चमूः कर्षूः । ईदन्तो यथा । तन्त्रीः । “तरीः” ।  
 व्यन्तं आवन्तं ऊडन्तं च यच्चलं जङ्गमं स्थिरं स्थावरं वा तत् स्त्रियां स्यात् ।  
 जङ्गमं यथा । नारी शिवा ब्रह्मवधूः । स्थावरं यथा । कदली माला कर्कन्धूः ।  
 तच्छब्देनात्र मुख्यदिकं निर्दिश्यते । तेनायमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकं प्रहरणं यदि  
 क्रीडायां वर्तते तर्हि तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्ययः स्त्रियाम् । “तदस्यां प्रहरण-  
 मिति क्रीडायां णः” इति सूत्रात् । दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । तेन दाण्डा  
 मौसलेति चोदाहर्तव्यम् । मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायां मौष्टा । पाल्वः प्रह-  
 रणमस्यां क्रीडायां पाल्वा ॥ ५ ॥ सा घञन्तवाच्या । दण्डपातादिक्रियाऽस्यां  
 फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञन्ताद्विहितो यो ञप्रत्ययः स स्त्रियां स्यात् । “घञः  
 साऽस्यां क्रियेति जः” इति सूत्रात् । उदाहरति । दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां  
 दाण्डापाता फाल्गुनी । एवं श्यैनपातोऽस्यां श्यैनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां  
 स्वधाक्रियायां तैलम्पाता । श्यैनतिलस्येति मुम् । “पितृदाने स्वधामतम्” इत्यमर-  
 माला । वररुचिना तु स्वधा क्रिया प्रवेणीति स्त्रीलिङ्गतोक्ता । इतिशब्देन मुस-  
 लपातोऽस्यां मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धिः । कचिद्देशे फाल्गुनपौर्णमास्यां  
 दण्डपातेन क्रीडा भवतीति । दिगित्यनेन दाण्डपातादिकं उदाहरणमिति सूचि-  
 तम् ॥ ६ ॥ यदि अपचयेऽल्पत्वे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्या-  
 दयः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । यथा । अल्पं मृणालं मृणाली । आदिशब्दाद्यथा ।  
 ह्रस्वो वंशो वंशी । गौरादित्वात् डीष् । एवं कुम्भीप्रणालीछत्रीपटीतटीमठी-  
 त्यादयः । ह्रस्वार्थे कन्प्रत्ययः स्त्रियाम् । यथा पेटिका । काचिदिति किम् ।  
 अल्पो वृक्षो वृक्षक इत्यादि न स्त्रियाम् । अथ व्याबूडन्तमित्यादिनोक्तलिङ्गा-  
 नामपि केषांचिन्नाम्नां सुखेन लिङ्गज्ञानाय पृथक् पाठं कान्तादिक्रमेणाह ।  
 लङ्केति । लङ्का राक्षसपुरी । शेफालिका पुष्पभेदः वृक्षभेदश्च । “स तु



लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाऽऽढकी ॥ ७ ॥

सिध्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ॥

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्रूणिः शाणी दुणी दरत् ॥

सातिः कन्था तथाऽऽसन्दी नाभी राजसभाऽपि च ॥ ९ ॥

निर्गुण्डी इति प्रसिद्धः” । टीका विषमपदव्याख्या । धातकी वृक्षभेदः  
 “धायटी इति प्रसिद्धा” । पञ्जिका निःशेषपदव्याख्या । आढकी तुवरी  
 “तूर इति प्रसिद्धा” ॥ ७ ॥ सिध्रका वृक्षभेदः । सारिका पक्षिभेदः  
 “सालङ्की इति प्रसिद्धा” । हिका खरभेदः “ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्दवि-  
 शेषः उचकी इति प्रसिद्धः” । प्राचिका वनमक्षिका । “पक्षिभेद इति  
 स्वामी” । उल्का तेजःपुञ्जः । पिपीलिका कीटभेदः मुंगी इति प्रसिद्धा ।  
 शनैर्याति पिपीलिक इति पुंस्त्वमपीतिः स्वामी” । तिन्दुकी वृक्षभेदः “टेंभु-  
 रणी इति प्रसिद्धा” । कणिका परमाणुः । भङ्गिः कौटिल्यभेदः । “विच्छि-  
 त्तिर्वा । व्याजच्छलनिभे भङ्गिवैदर्भीतनमीलिका” इति रभसः । सुरङ्गा विव-  
 रभेदः “सुरंग इति ख्यातः” । सूचिर्व्यधनी । “स्त्री सूचिनृत्यभेदे च व्यध-  
 नीशिखयोरपि” इति रत्नकोशः । “माढिः पत्रशिरा” । “माढिर्देन्यं पत्रशिरा”  
 इति हैमः ॥ ८ ॥ पिच्छा । “शाल्मलिनिर्यासः भक्तादिमण्डश्च । पिच्छा शाल्मा-  
 लिवेष्टके । “पङ्क्तिपूगच्छटाकोशमण्डेष्वश्वपदामये । मोचायां पिच्छले” इति  
 हैमः । वितण्डा वादभेदः । काकिणी पणचतुर्थीशः । “काकिणी पणतु-  
 र्यांशे मानदण्डे च दृश्यते । कृष्णलैकवराट्योः स्यादुन्मानस्यांशकेऽपि च” इति  
 मेदिनी । रभसस्तु नान्तेष्वप्याह । पणोदमानदण्डानां तुर्यांशेऽपि च काकि-  
 नीति । आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उदमानम् । उक्तं च गणितावल्याम् ।  
 “कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको भाग उदमान-  
 मुदाहृतम्” इति । चूर्णिः चूर्णिका । शाणी शणपटविशेषः । “निकष इति  
 स्वामी” । दुणी कर्णजलौका । “दुणी कूर्म्यां जलद्रोण्याम्” इति हैमः ।  
 दरत् भ्लेच्छजातिः । सातिर्दानावसानयोः । कन्था प्रावरणान्तरम् । “कन्था  
 मृन्मयभित्तौ च तथा प्रावरणान्तरे” इति मेदिनी । आसन्दी आसनभेदः  
 “वेत्रासनमिति प्रसिद्धम्” । अङ्गविशेषो नाभिः । राज्ञां सभेति तत्पुरुषः ।  
 सभाराजेत्यत्र राजपर्यायस्यैवेष्यते इत्युक्तम् । तेन राजशब्दपूर्वकसभान्ततत्पु-  
 रुषे क्लीबत्वस्य निषेधात् स्त्रीत्वम् ॥ ९ ॥ झलरी वाद्यभेदः । “झलरी झलरी



झलरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ॥

लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥

॥ इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ॥

च द्वे हुडुके बालचक्रके” इति मेदिनी । चर्चरी करशब्दः हर्षक्रीडा वा । “चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोः” इति कोशान्तरम् । पारी हस्ति-  
पादरज्जुः । “पारी पूरापरागयोः । पात्र्यां कर्पूरिकायां च पादबन्धे च  
हस्तिनाम्” इति हैमः । होरा लग्नार्थम् । “होरा तु लग्ने राश्यर्द्धे शास्त्ररेखा-  
प्रभेदयोः” इति हैमः । लट्वा ग्रामचटकः । “लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले वाद्ये  
खगान्तरे” इति मेदिनी । “सिध्मला मत्स्यविकृतौ” इति मेदिनी । सिध्मला  
“शुष्कमीने स्त्री त्रिलिङ्गां तु किलासिनी” इति त्रिकाण्डशेषः । लाक्षा जतु ।  
लिक्षा यूकाण्डम् । गण्डूषा जलादिना मुखपूरणम् । पुंस्त्वपि । “गण्डूषो मुख-  
पूतौ स्याद्गजहस्ताङ्गुलावपि । प्रसृत्या प्रमितेऽपि स्यात्” इति हैमः । “उन्नतना-  
भिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूतिः” इति बोपालितः । गृध्रसी वातरोगभेदः । स  
तु उरुसन्धौ भवति । चमसी यज्ञपात्रभेदः । “प्रणीतेति प्रसिद्धा” । माषपि-  
ष्टपोलिकाविशेष इति वैद्यकग्रन्थे । “चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रिया-  
म्” इति मेदिनी । मसी कज्जलम् । “मेला मसी जलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्व-  
योः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥ अथ पुलिङ्गसंग्रहः ॥  
पुंस्त्वे इति पतद्ग्रहशब्दपर्यन्तमधिकारः । भेदास्तुषितसाध्यादयः । अनुचराः  
सुनन्दादयः तैः सहिताः सुरासुराः देवदैत्याः पर्यायैः सह पुंसि । सुरपर्याया  
यथा । अमरा निर्जरा देवा मरुत इत्यादयः । तद्भेदा यथा । तुषिताः साध्याः ।  
इन्द्रो मरुत्वान्मघवा । सूरसूर्यार्यमा । हाहा हूहूः । तुम्बुरुरित्यादिः । अनुचरा  
यथा । विष्णोरनुचरा जयविजयप्रभृतयः । रुद्रानुचरा नन्दिकेश्वरादयः । एवं  
असुरपर्याया दैत्या दानवा इत्यादयः । तद्भेदा बलिनमुच्यादयः । असु-  
रानुचराः कूर्शमाण्डमुण्डादयः । एवमुन्नेयं सर्वत्र । एतेषामपि दैवतानि पुंसि  
वा देवताः स्त्रियामित्यादिबाधकं स्मारयिष्यति । अबाधिता इति वक्ष्य-  
माणेन । स्वर्गादयश्चोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गप-  
र्यायो यथा । स्वर्गो नाकस्त्रिदिव इत्यादिः । द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे



स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिदुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ॥

अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ॥

त्रिविष्टपमिति बाधकं बलवत्तरं तद्विना पुंस्त्वम् । यागो यज्ञः । मखः  
ऋतुः । तज्जेदा अग्निष्टोमादयः । इष्ट्यादेर्बाधितत्वं वक्ष्यति । अद्रिः गिरिः  
पर्वतः । तज्जेदा मेरुसह्यादयः । एषां मध्येऽपवादः चेदुक्तः शैलवर्गे । मेघो  
घन इत्यादिः पर्यायः । भेदः पुष्करावर्तादिः । अभ्रस्य तु अभ्रं मेघ इति  
क्लीबपाठो बाधकः । अब्धिः समुद्र इत्यादयः समुद्रपर्यायाः ॥ क्षीरोदादिर्भेदः ।  
द्रुवृक्षः । शाखीत्यादिः पर्यायः । वटादिर्भेदः । अत्रापि कचिद्रूपभेदादिना  
पाटलाशिशपादौ अपवादा उक्ताः । कालो दिष्टः समयः । एवं पर्यायः ।  
मासादयो भेदाः । असिः खड्गः । नन्दकादयो भेदाः । “ईल्यादौ बाधः” ।  
शरो बाणः । भेदो नाराचादिः । इषुर्द्वयोरिति विशेषो दर्शितः । अरिः  
शत्रुः । भेद आतताय्यादिः ॥ ११ ॥ करो राजग्राह्यभागो रश्मिः पाणिश्च ।  
दीधित्यादीनां तु पुंस्त्वं बाधितम् । गण्डः कपोलः । ओष्ठो दन्तच्छदः । दश-  
नवसनादि तु रूपभेदात् बाधितम् । दोः प्रवेष्टः । भुजबाह्वोस्तु द्वयोरिति  
विशेषः । दन्तो रदः । दन्तस्थाने दण्ड इत्यपि पाठः कण्ठो गलः । “समीपग-  
लभेदेषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः” इति शाश्वतः । केशः कचः । नखः कररुहः ।  
नखोऽस्त्रीत्यादिना बाधितम् । स्तनः कुचः । एते यथासंभवं समेदपर्यायाः  
पुंसि । अह्नः अहश्च एतदन्ताः पुंसि स्युः । यथा । अह्नः पूर्वं पूर्वाह्नः । “अह्नः  
अपरं अपराह्नः” । द्वे अहनी समाहृते ब्रह्मः । क्ष्वेडभेदा विषविशेषाः  
पुंस्त्वे स्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्र गरलं विषं पुंसि क्लीबे च । काकोलं  
इत्यादि बाधितम् । रात्रान्ता इति समासान्तस्यैकदेशानुकरणम् । एवमुत्तर-  
त्रापि । रात्रशब्दोऽन्ते येषां ते यदि प्राक् असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हि  
पुंसि । यथा । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः अपररात्रः । प्रागसं-  
ख्यका इति किम् । पञ्चरात्रम् । गणरात्रम् । पुण्यरात्रस्यार्धार्चादिपाठात्  
क्लीबत्वं च ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टादयो ये निर्यासाः द्रवसारवाचकास्ते पुंसि स्युः ।  
श्रीवेष्टः सरलः । “श्रीपिष्टः इति कचित्पाठः” । आद्येन श्रीवासवृकधूपा-  
दयः । चकाराहुगुलुसिहकादयः । अस्म च अन् तावन्तौ येषां ते असन्नन्ताः



कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ॥

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

अचकमसिसुसन्नन्तमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सर आदीनां पूर्वोक्तेन च बाधके-  
नाबाधिताश्चेत्पुंसि स्युस्तत्र असन्ता यथा । अङ्गिराः वेधाः चन्द्रमाः । अन्नन्ता  
यथा । कृष्णवर्त्मा मधवा । अबाधिता इति किम् । इदं वयः । इदं लोम ।  
तुश्च रुश्च तुरु तौ विरामे येषां ते तुरुविरामकाः । कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा  
तुशब्दान्ताश्च रुशब्दान्ताश्च पुंसि स्युरित्यर्थः । यथा । हेतुः सेतुः धातुः मन्तुस्तन्तुरि-  
त्यादि । कुरुः मेरुः किंशारुरित्यादि । कसेर्वाद्युपलक्षणं दारुश्मश्रुप्रभृतीनाम् ।  
तत्र कसेरु अस्थिविशेषः । तृणविशेषो वा । जतु लाक्षा ॥ १३ ॥ कषणादयः  
षड्वर्णा उपान्ते अन्त्यसमीपे येषां ते तथा । यदीति । यदि एते कादिवर्णषट्-  
कोपान्ता अदन्ताः स्युस्तर्हि पुंसि भवन्ति । यथा । अङ्कः लोकः स्फटिकः ।  
शुल्कवल्कादि तु बाधितं पूर्वम् । ओषधोषमाणप्लक्षादयः षोपान्ताः । वर्षाद-  
यस्तु पूर्वं बाधिताः । पाषाणगुणकिरणादयो णोपान्ताः । विषाणादि बाधि-  
तम् । कौस्तुभदर्भशलभादिर्भोपान्तः । कुसुम्भादि बाधितम् । होमग्रामगुल्म-  
व्यामादयो मोपान्ताः । पद्मादेर्वा पुंसीत्यादिना बाधितत्वम् । झर्झरसीकरसी-  
रप्रभृतिः रोपान्तः । अजिरादेर्वाधः । पकारादिवर्णषट्कोपान्ता अबाधिताश्चे-  
त्पुंसि स्युः । अत्र यद्यदन्ता इति पूर्वोक्तं न संबध्यते । अथादित्वात् । पका-  
रोपान्ता यथा । यूपवाष्पकलापादयः । कुतपादिर्बाधितः । थकारोपान्ता वेप-  
थुरोमन्थादयः । नोपान्ता इनधनभान्वादयः । वनादिस्तु बाधितः । योपान्ता  
आयव्ययजायुतन्तुवायादयः । मृगयादिस्तु बाधितः । सौपान्ता रसहासादयः ।  
विसादिर्बाधितः । टोपान्ताः पटादयः । किरीटादेर्वाधकमुक्तम् गोत्रेति ।  
गोत्रं वंशः तस्मिन्नाख्या संज्ञा येषां ते गोत्राख्या ऋषिसंज्ञकाः गोत्रस्यादि-  
पुरुषाः ये प्रवराध्यायपठिताः येऽप्यन्ये अपत्यप्रत्ययं विना गोत्रवाचित्वेन  
लोके प्रसिद्धास्ते पुंसि स्युः । यथा । भरद्वाजः गोत्रमस्माकम् । एवं कश्यपव-  
त्सप्रभृतयः । चरणस्य वेदशाखाया आह्वयाः संज्ञाः पुंसि स्युः । यथा । कठः  
बह्वृच इत्यादि ॥ १४ ॥ नाम्नि संज्ञायां अकर्तरि च कारके भावमात्रे च विहिता-  
स्ते घञादयः सप्त प्रत्ययाः पुंसि स्युः । भावे चेति चकारादसंज्ञायां च घञ्  
गृहीतः । घञन्ता यथा । प्रास्यत इति प्रासः । विदन्ति अनेन वेदः । प्रपतत्य-  
स्मात्प्रपातः । भावः माघः पाकः त्यागः । अचू यथा । जयः चयः नयः ।



नामन्यकर्तरि भावे च घञजबूनङ्गधाथुचः ॥

ल्युः कर्तरीमनिजभावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥१५॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते ॥

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

वटकश्चानुवाकश्च रलुकश्च कुडङ्गकः ॥

अप् यथा । करः गरः लवः पुवः । नङ् यथा । यज्ञः प्रश्नः । “याज्ञेत्यत्र तु पुंस्त्वं बाधितम् । नङ् उपलक्षणार्थत्वात् । स्वपो नन् । स्वमः । स्वमः संवेश इत्यपीति वा पुंस्त्वसिद्धिर्वोऽध्या” । णप्रत्ययो यथा । न्यादः । घप्रत्ययो यथा । उरश्छदः । अथुच् यथा । वेपथुः । ल्युरिति । कर्तरि नन्धादिल्युः पुंसि स्यात् । यथा । नन्दनः रमणः मधुसूदनः । भावे पृथ्वादिभ्यो य इमनिच् स पुंसि स्यात् । यथा । पृथोर्भावः प्रथिमा महिमा । भाव इति किम् । वृणोतीति वरिमा पृथ्वी । अत्र भावे इति शब्दो देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्र परत्र च संबध्यते । भावे को यथा । “आखूत्थः प्रस्थः” । प्रादितः अन्यतश्च परो यो घुसंज्ञो धातुस्तस्माद्विहितः किप्रत्ययः पुंसि स्यात् । दापदैपौ विना दारूपो धारूपश्च धातुर्घुसंज्ञकः । प्रादितो यथा । ग्रधिः निधिः आदिः । अन्यतो यथा । जलधिः इषुधेस्तु द्वयोरिति बाधितत्वम् ॥ १५ ॥ द्वन्द्वे समाहारादन्यत्र द्वन्द्वसमासेऽश्ववडवौ पुंसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वाश्च वडवाश्चाश्ववडवाः । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः । समाहारे त्वश्ववडवमिति क्लीबम् । सूर्यचन्द्रपर्यायपूर्वकः कान्तशब्दः पुंसि । यथा । सूर्यकान्तः अर्ककान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः सोमकान्तः । अयोवाचकपूर्वकोऽपि कान्तः पुंसि । यथा । अयस्कान्तः लोहकान्तः ॥१६॥ इदानीं पुल्लिङ्गविशेषपर्यन्तमनुक्तानां कान्तादिक्रममनतिक्रम्याह । वटकः पिष्टकभेदः । अनुवाको वेदावयवः । रलुकः कम्बलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । “कुटङ्गक इत्यपि” । पुङ्खो बाणावयवः । न्युङ्खः सामवेदे निपातित ओङ्कारः । न्युङ्ख इति ह्रस्वकारोऽपि । “न्युङ्खः सम्यङ्नोज्ञे च साम्नः षट्प्रवणेऽपि च” इति मेदिनी । समुद्रः संपुटकः । विटो धूर्तः । “विटो द्रौ लवणे षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च” इति मेदिनी । पट्टः काष्ठादिरचित आसनविशेषः । “पट्टश्चतुष्पथे पीठे राजादेः शासनान्तरे । व्रणादिबन्धने पेषाश्मनि” इति हैमः । घटस्तुला । “घटो दिव्ये तुलायां स्याद्धटी चीरे च वाससे” इति मेदिनी । अन्धकूपादयः खटाः ।



पुङ्खो न्यूङ्खः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटाः ॥ १७ ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ॥

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्रीथबुद्बुदाः ॥

कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सयूपकौ ॥ १९ ॥

“खटस्तृणे कफे । टङ्केऽन्धकूपे ग्रहारे” इति हैमः ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः । “अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्धृत्यते रच्यते सोऽर-  
घट्टः । राहाट इति प्रसिद्ध इत्यन्ये” । कस्यचिन्मते टकारान्तेष्वपि भट्टग्राम  
इति न्यायेन रेफान्तोऽपि कोट्टार इति व्यक्षरो निबद्धः । “कोट्टारो नगरे  
कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके” इति मेदिनी । घट्टः घाट इति प्रसिद्धः । हट्टः क्रय-  
विक्रयस्थानम् । पिण्डो मृदादिसंघातः । गोण्डो नाभिः । “गोण्डः पामरजातौ च  
वृद्धनाभौ च संमते” इति रुद्रः । पिचण्ड उदरम् । पिचिण्ड इत्यपि । “शस्ते  
पिचिण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्” इति मेदिनी । पिचण्डवत् गङ्गादयोऽपि पुंसि  
स्युरिति वता निर्दिश्यते । गडुर्गलगण्डः । “गडुः प्रष्टगुडे कुञ्जे” इति विश्वः ।  
करण्डो वंशादिकृतभाण्डभेदः । “करण्डो मधुकोशासिकारण्डेषु दलाढके” इति  
हैमः । लगुडो वंशादिदण्डः । वरण्डो मुखरोगः । “वरण्डो वदनव्यथा । अन्त-  
रावेदिसंधौ च” इति हैमः । किणो मांसग्रन्थिभेदः । स तु खनित्रदण्डादिसंघ-  
र्षणात्करतलादौ स्पष्टः । “व्रणजं चिह्नं च किणः” । घुणः काष्ठकृमिः ।  
“घुणः स्यात्काष्ठवेधकः” इति रत्नकोशः ॥ १८ ॥ दृतिः चर्मपुटकः ।  
“दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना” इति मेदिनी । सीमन्तः केशवेशः । हरिपालाशवर्णः ।  
“हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च” इति मेदिनी ।  
रोमन्थः पशूनां चर्वितचर्वणम् । उद्रीथः सामभेदः । “उद्रीथः प्रवणः सामवे-  
दध्वनिः” इत्यरुणः । बुद्बुदो जलविकारः । कासमर्दो गुल्मभेदः । “अर्बुदो  
दशकोटयः । “अर्बुदो मांसकीले स्यात्परुषे दशकोटिषु” इति मेदिनी ।  
अर्दनिरिति पाठे अर्दनिरग्निः । कुन्दः शिल्पभाण्डम् । “कुन्दोऽच्युते निधौ ।  
चक्रभ्रमौ च माघ्ये च” इति हैमः । फेनो जलविकारः । स्तूपो वटकादिः ।  
एतौ यूपश्च । “यूप इत्यपि” ॥ १९ ॥ आतपः सूर्यालोकः । क्षत्रिये नाभिः ।



आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः ॥

पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

वेतालभलमलाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ॥

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

॥ इति पुलिङ्गशेषः ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्चभ्रहिमोदकम् ॥

क्षत्रियवाची नाभिश्चन्दः पुंसीत्यर्थः । कुणपः शवभेदः । “कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च” इति मेदिनी । क्षुरो वपनशस्त्रम् । “क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे” इति मेदिनी । केदरो व्यवहारपदार्थः । पूरो जलप्रवाहः । “पूरः स्यादम्भसां वृद्धौ व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः” इति हैमः । क्षुरग्रो बाणभेदः । “क्षुरग्र इति कवर्गद्वितीयादिरपि” । चुक्रः शाकभेदः । “चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे” इति हैमः । गोलो वर्तुलपिण्डः । हिङ्गुलो रागद्रव्यभेदः । क्लीवे चोक्तो वैश्यवर्गे । “हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली” इति मेदिनी । “हिङ्गुलः स्यात्तु हिङ्गुलम्” इति मुकुटः । पुद्गलः आत्मा । “पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः” इति मेदिनी ॥ २० ॥ वेतालो भूताधिष्ठितशवः । “भलः स्यात्पुंसि भलूकः” इति मेदिनी । मल्लो बाहुयुद्धकुशलः । पुरोडाशो हविर्भेदः । “पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः” इति विश्वः । पट्टिशोऽस्त्रभेदः । “पट्टिस इति दन्त्यसान्त इति मुकुटः” । कुल्माषोऽर्धस्त्रिन्नो यवः कुत्तिसतमाषो वा । “कुल्माषं काञ्जिके यावके पुमान्” इति मेदिनी । रभसः हर्षः । “रभसो हर्षवेगयोः” इति विश्वः । सकटाहः कटाहसहितः कटाहशब्दश्च पुंसीत्यर्थः । कटाहो वटकादिपाकपात्रम् । “कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च सूप्ते च महिषीशिशौ” इति विश्वः । “कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च ग्रभेदे च” इति मेदिनी च । सनिष्ठीवताम्बूलादिचर्वणनिक्षेपपात्रं पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥ इति पुलिङ्गशेषः ॥ द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिकारोऽयमाबाहिकात् । श्लोकद्वये प्राधान्येन निर्दिष्टा खादिशब्दषड्विंशतिः पर्यायैः सह क्लीवे । अत्रान्यदिति बाधितात् यदन्यत्तदेव क्लीवमिति सावधानार्थमुक्तम् । चकाराद्वस्त्राभरणादि-



शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ॥

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

कोट्याः शतादिसंख्याऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् ॥

संग्रहः । खमिन्द्रियं व्योम च । तद्यथा । छिद्रं नभः वियत् इत्यादि । अरण्यं विपिनं काननमित्यादि । पर्णं पत्रं दलम् । “पर्णं पत्रे किंशुके च” इति मेदिनी । श्वभ्रं तु पातालमित्यादि । हिमं तु प्रालेयमित्यादि । “हिमं तुषारमलयोज्ज्वयोः स्यान्नपुंसकम्” इति मेदिनी । उदकं तु जलं नीरम् । शीतं शीतलमित्यादि । उष्णं तिग्ममित्यादि । शीतोष्णं गुणे क्लीबं तद्वति त्रिषु । “शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु” इति मेदिनी । उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गके” इति मेदिनी । मांसं पिशितं तरसमित्यादि । रुधिरं शोणितं रक्तम् । “रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः” इति मेदिनी । मुखं तु वदनं वक्त्रम् । “मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्” इति मेदिनी । अक्षि तु नयनं नेत्रम् । द्रविणं धनमित्यादि । “द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्” इति हैमः । बलशब्देन शक्तिसैन्यग्रहणम् । शक्तौ यथा । बलं शुष्मामेत्यादि । सैन्यं चक्रमित्यादि ॥ २२ ॥ फलं फलमात्रं कपित्थमित्यादि । “फलमित्यापि कचित्पाठः” । हेम सुवर्णं कनकमित्यादि । शुल्बं ताम्रमित्यादि । “शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ” इति मेदिनी । लोहं कालायसमित्यादि । सुखं शर्म शातमित्यादि । दुःखं तु कृच्छ्रं कष्टम् । शुभं कल्याणं कुशलमित्यादि । अशुभमकल्याणमित्यादि । जलपुष्पाणि । कुमुदकमलकहारोत्पलादीनि । लवणं सैन्धवमित्यादि । व्यञ्जनं तेमनं निष्ठानमित्यादि । “व्यञ्जनं श्मश्रुचिह्नयोः । तेमनेऽवयवेऽङ्कादौ” इति हैमः । व्यञ्जनविशेषाणामपि दधितक्रादीनां ग्रहणम् । अनुलेपनं कुङ्कुमादि । अत्र बाधितादन्यत् इति किम् । आकाशो विहाया द्यौः । अटवी अरण्यानीत्यादिकम् एवमन्यदप्युह्यम् ॥ २३ ॥ कोट्या अन्या कोटिशब्दं विना या शतादिसंख्या सा क्लीबे स्यात् । लक्षशब्दो वा क्लीबे । पक्षे स्त्रियाम् । “लक्षा न पुंसि संख्यायां क्लीबं व्याजशरव्ययोः” इति मेदिनी । तदिति लक्षस्य पर्याया नियुतमित्यर्थः । उदाहरणं च । नियुतं शतं सहस्रमयुतमित्यादि । “शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् स्त्री कोटिर्बुदमिति



द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ॥

पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ॥

क्रमादशगुणोत्तरम्” इति रत्नकोशः । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं च यत् द्व्यच्कं  
द्विस्वरं तत् क्लीबे । असन्तं यथा । पयः मनः । इसन्तं यथा । सर्पिः ज्योतिः ।  
उसन्तं यथा । वपुः यजुरित्यादि । अन्नन्तं यथा । चर्म शर्म सामेत्यादि । अने-  
नैष क्लीबन्ते सिद्धे परतो यन्मर्मशब्दोपादानं तदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन  
“गुणान्धकारशोकेषु तमो राहौ पुमानधम्” इत्याद्यापि सिद्धम् । अकर्तारि कर्तुरन्तम्  
यदनान्तं अनेत्यन्ते यस्य तत् क्लीबे । यथा । गमनम् । मरणम् । दानम् । करणम् ।  
वरणम् । अकर्तरीति किम् । इध्मव्रश्चनः कुठारः । नन्दयतीति नन्दनः रमणः  
॥ २४ ॥ त्रान्तं क्लीबे यथा । पात्रं वहित्रं वस्त्रं गात्रमित्यादि । सकारो लकारो  
वा उपधा अन्त्यात्पूर्वो यस्य तत् सलोपधम् । सोपधं यथा । विसम् । अन्धत-  
मसम् । लोपधं यथा । कुलं मूलमित्यादि । शिष्टमिति । यदवशिष्टं प्रागुक्ताद-  
न्यत् तच्च प्रागुक्तम् । यदवाधितं तदपि त्रान्तादिकं क्लीबे इत्यर्थः । शिष्ट-  
मिति किम् । पुत्रः वृत्रः हंसः कंसः एनसः शिला कालः गलः । संख्यापदं  
रात्रशब्दः क्लीबे । “रात्राद्वाहाः पुंसि” इति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोऽयम् । “संख्यापदं  
रात्रं क्लीबम्” इति वार्तिकं रात्राद्वाहा इत्यस्य बाधकम् । त्रिरात्रम् । पञ्चरात्रम् ।  
संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः मध्यरात्रः । पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो यो द्विगुः  
स क्लीबे । पञ्चरात्रम् । आदिना चतुर्युगम् । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुग-  
मेनेत्यर्थः । अनेन पञ्चमूली त्रिलोकीत्यादिरपवादः । एकार्थः किम् । पञ्चक-  
पालः पुरोडाशः । द्विगुरयं तद्वितार्थः ॥ २५ ॥ द्वन्द्वसमासस्यैकत्वं अव्ययी-  
भावश्च क्लीबे । द्वन्द्वैक्यं यथा । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । मार्दङ्गिकापाणवि-  
कम् । अव्ययीभावो यथा । अधिक्षि । उपगङ्गम् । संख्याया अव्ययाच्च परः  
पथः क्लीबे । यथा । द्विपथम् । त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथम् । चतुष्पथम् ।  
अव्ययाद्यथा । विपथम् । कापथम् । संख्याव्ययादिति किम् । धर्मपथः । योग-  
पथः । पथ इति समासान्तानुकरणम् । समासे षष्ठीविभक्त्यन्तात्परा छाया क्लीबे ।  
“छाया बाहुल्ये” इति पाणिनिसूत्रम् । सा चेद्बहूनां संबन्धिनी तर्हेव तदुदाहरति ।



षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् ॥

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ॥

कोपज्ञकोपक्रमादिकन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

वीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । इक्षुच्छायम् । बहूनामिति किम् । कुड्य-  
छाया कुड्यछायमिति वा । स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहतौ समूहविषये सभाशब्दः  
क्लीबे । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । यथा । दासीनां सभा दासीसभम् ।  
शालासभमित्यादि । संहताविति किम् । दासीनां सभा दासीसभा दासीगृह-  
मित्यर्थः ॥ २६ ॥ शालार्था गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा  
अराजकात् राजशब्दवर्जितात् राजा मनुष्यार्थात् राजार्थात् राजपर्यायात्  
अमनुष्यार्थात् रक्षआदिशब्दात्पृथ्यन्तात्परा चेत् क्लीबे । शाला गृहं अर्थोऽ-  
भिधेयो यस्याः सा शालार्था । अराजकराजपर्यायात् यथा । इनसभम् । प्रभु-  
सभम् । अमनुष्यार्थाद्यथा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । अराजकात्किम् । राज-  
सभा । “राजपर्यायग्रहणाच्चेह चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम्” । षष्ठ्या  
इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृपाः पतिमिताः सा संहतौ  
सभा अति वा नृपतिसभा । अमनुष्यार्थादिति किम् । दासीसभा । दासीनां  
शालेत्यर्थः । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानी-  
त्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरे तु शालासंहति-  
साधारणे ॥ २७ ॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने  
उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च समासः क्लीबे स्यात् । उदाहरणमाह । उपज्ञायत इत्यु-  
पज्ञा । को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रजा । कस्योपक्रमः कोपक्रमं लोकः ।  
प्रजापतिना प्रथमं सृष्टत्वात्तेनादावुपज्ञाता प्रजेत्यर्थः । तदादित्वेति किम् । देव-  
दत्तोपज्ञा ऋन्मयः प्रकारः । मृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामा-  
न्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादनाभावे क्लीबत्वाभावः । एवं देवदत्तोपक्रमो रथः ।  
अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तात्परा कन्था क्लीबे ।  
सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । उशीनरादन्यत्र दाक्षिकन्था । नामसु इति किम् ।  
वीरणकन्था ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुबन्धो यस्य स चित् । नश्च णश्च कश्च चिच्च



भावे नणकचिद्भयोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ॥

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽटके ॥

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ॥

नणकचितः । तेभ्योऽन्ये ये तव्यदादयोऽदन्ता धातुप्रत्ययाः भावे विहितास्ते  
 क्लीबे । तत्र धातुप्रत्यया यथा । भवितव्यम् । भाव्यम् । सहितम् । श्रुतम् ।  
 नणकचिद्भयोऽन्य इति किम् । प्रश्नः न्यादः आखूतः । वेपथुः । नणकेति घञ  
 उपलक्षणम् । पाकः । भावे किम् । कर्तव्यो धर्मसंग्रहः । मृतो वैरी । समूहार्थे  
 यथा । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । औपगवकम् । काकमित्यादि ।  
 भावे अदन्ता यथा । गोर्भावः गोत्वम् । शुचेर्भावः शौचम् । कर्मणि यथा ।  
 शौक्यम् । राज्ञः कर्म राज्यम् । चौर्यम् । तल्प्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमुक्तम् । पुण्य-  
 सुदिनाभ्यां परो विहितसमासान्तोऽहन्शब्दः क्लीबे । पुण्यसुदिनाभ्यामहः  
 क्लीबतेष्टेति वार्तिकेनेत्यर्थः । अह्नाहान्ता इति पुंस्त्वस्यापवादोऽयम् । पुण्याहम् ।  
 सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानां च भेद-  
 कानि विशेषणानि क्लीबे एकवचने च स्युः । क्रियाविशेषणं यथा । मन्दं  
 पचति । सुखं तिष्ठन्ति योगिनः । सलीलं नृत्यति बाला । अव्ययविशेषणं  
 यथा । रम्यं स्वः । सुखदं प्रातः । अथ कानिचित्कण्ठरवेणाह । उक्तं सामभेदः ।  
 तोटकं वृत्तभेदः रूपकभेदश्च । चोचमुपश्रुतफलावशिष्टं तालफलं वा । कदल्याः  
 फलमिति कश्चित् । पिच्छं बर्हम् । गृहस्थूणं गृहस्तम्भः । तिरीटं वेष्टनम् ।  
 शिरोभूषणमिति केचित् । मर्म सन्धिस्थानम् । योजनं क्रोशचतुष्टयम् ।  
 “योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे च” इति मेदिनी ॥ ३० ॥ राजसू-  
 यवाजपेये यागभेदौ । “राज्ञा लतात्मकः सोमः स्रयतेऽत्र राजसूयम् । वाजं  
 पैष्टी सुरा पेयमत्र वाजपेयम्” । कवेः कृतौ वर्तमानं गद्यं पदसमूहः । पद्यं  
 श्लोकः । “पद्यं श्लोके पुमान् शूद्रो पद्या वर्त्मनि कीर्तिता” इति मेदिनी । कवेः  
 कृताविति किम् । गद्या वाक् । पद्या पद्धतिः । माणिक्यं रत्नभेदः । “मणिके  
 मणिपुराख्ये नगरे भवं माणिक्यम्” । भाष्यं पदार्थविवृतिः । “सूत्रार्थो  
 वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो  
 विदुः” इति । सिन्दूरं रक्तचूर्णभेदः । “सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके ।

पद्याः शक्तिरा इत्यर्थः  
 पद्यो विद्यमानं पद्याः शक्तिरा इत्यर्थः  
 पद्यो विद्यमानं पद्याः शक्तिरा इत्यर्थः



माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विदलस्थालबाह्लिकम् ॥

इति नपुंसकसंग्रहः ॥

पुन्नपुंसकयोः शेषोऽर्धचपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ॥

सिन्दूरी रोचना रक्तवेल्लिका धातकीषु च” इति विश्वप्रकाशः । चीरं वस्त्र-  
भेदः । “चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः”  
इति मेदिनी । चीवरं मुनिवासः । “शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूतिः” ।  
पिञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनागारम् । “पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीते क्लीवं स्वर्णे च पीतके”  
इति कोशान्तरम् । पिञ्जरमित्यपि पाठः ॥ ३१ ॥ लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् ।  
हरितालं धातुभेदः । “हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः” इति मेदिनी ।  
विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालं भाण्डभेदः । बाह्लिकं कुङ्कुमादि ।  
“बाह्लिकमिति च बाह्वमित्यपि । बहुदेशे भवं बाह्वम्” ॥ इति नपुंसक-  
संग्रहः ॥ अथ चिक्रसपर्यन्ताः पुंसि क्लीबे च स्युः । उक्तादन्यः शेषः ।  
यथा शङ्खपद्मौ निधिवाचकौ पुंसि । कम्बुनलिनवाचिनौ तु पुन्नपुंसकयोः ।  
तथाऽत्रत्यशब्दोऽपि यत्पर्याये बाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नश्चेत् पुन्नपुंसकयो-  
रित्यर्थः । ऋचोऽर्धमर्धर्चः । पिण्याकं तिलकल्कम् । “पिण्याकोऽस्त्री  
तिलकल्के हिङ्गुवाह्लीकसिहक” इति मेदिनी । कण्टकं रोमहर्षादि । “कण्टकः  
क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिकदोषयोः । रोमाश्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि  
च” इति विश्वप्रकाशः । “कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे ।  
नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः” इति मेदिनी ॥ ३२ ॥  
मोदकं भक्ष्यभेदः । “मोदकाः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्” इति  
मेदिनी । “मोदको हर्षुले खाद्ये” इति हैमः । तण्डकः उपतापविशेषः ।  
“तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलके-  
ष्वपि” इति मेदिनी । दण्डक इत्यपि । टङ्कोऽश्मदारणः । “टङ्को नीलक-  
पित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान्कोपे कोशासिग्रावदा-  
रणे” इति मेदिनी । शाटकः पटभेदः कर्पटं स्थानभेदः वस्त्रभेदो वा ।  
खर्वटमित्यपि । “यत्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् ॥ मिश्रं तु खर्वटं  
नाम नदीगिरिसमाश्रयम्” इति । अर्बुदं संख्याभेदः । पातकं ब्रह्महत्यादि ।  
उद्योग उत्साहः । चरकं वैद्यशास्त्रभेदः । “वरकमित्यपि पाठस्तत्र स्यूत-



पातकोद्योगचैरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥  
 कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥  
 संगमं शतमानार्मशैम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥  
 कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ॥  
 यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिकसौ ॥ ३५ ॥  
 अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ॥  
 तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥  
 इति पुन्रपुंसकसंग्रहवर्गः ॥

वस्त्रम्” । तमालो वृक्षभेदः । “तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे” इति मेदिनी । आमलको धात्रीफलम् । नडोऽन्तर्विवरं तृणभेदश्च ॥ ३३ ॥  
 कुष्ठं रोगभेदः । “कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री” इति मेदिनी । “कुष्ठं भेषजरोगयोः” इति हैमः । मुण्डं शिरः । शीधु मद्यम् । बुस्तं भृष्टं मांसं पनसादिफलासारभागश्च । कचित्पुस्तमिति पाठः । कचित् श्वस्तमपि । क्ष्वेडितं वीरकृतसिंहनादः । क्षेमं कुशलम् । “क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां तु योषिति” इति मेदिनी । मोक्षेऽपि क्षेमः । कुट्टिमं भित्तिभेदः । “कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः” इति कोशान्तरम् । “फरसवंदीति ख्यातायाः” । संगमं संयोगः । शतमानं मानभेदः । अर्मं अक्षिरोगभेदः । शम्बलं वर्णभेदः । पाथेयं च । “शबलोऽस्त्री सम्बलवत्कूलपाथेयमत्सर” इति मेदिनी । अव्ययं स्वरादिनिपातवाचकम् । “अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु” इति मेदिनी । ताण्डवं नृत्यभेदः ॥ ३४ ॥ कवियं महाराष्ट्रभाषया कडियाळीति प्रसिद्धम् । लगाम इत्यपि । “नार्यां कवी खलीनं कवियं वा ना तुरङ्गमुखमाण्डम्” इति बोपालितः । कन्दं पद्मिनीमूलादि । “कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्” इति मेदिनी । कचित्कर्मेति पाठः । कार्पासं वस्त्रयोनिभेदः । “पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वयम्” इति हैमः । युगन्धरं कूबरम् । यूपं यज्ञाङ्गभेदः । प्रग्रीवं द्रुमशीर्षकं “वातायनं मुखशाला वा” । पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः । यूपं मण्ड इति प्रसिद्धम् । “मुद्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः” इत्युक्तं वैद्यके । चमसचिकसौ पात्रभेदौ ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुन्रपुंसकाधिकारे इति यावत् । “घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं तत्तु वैदिकम् । वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । अत-



स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ॥

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको ज्ञाटलिर्मनुः ॥

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् कचिच्च वुञ् ॥

स्तदिह नोक्तम् । तल्लोकेऽप्यस्ति चेत् शेषवत् उक्तादन्यः शेषस्तद्वदस्तु  
शिष्टप्रयोगतो ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति पुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अपत्यान्ता  
अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । यथा । उपगोः अपत्यं पुमान् औप-  
गवः । उपगोरपत्यं स्त्री औपगवी । वैदेहः वैदेही । गार्ग्यः गार्गी । द्विचतुःष-  
ट्पदोरगाः द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदाः स्त्रीपुं-  
सयोः । तत्र द्विपदजातिभेदो यथा । मानुषः पुमान् । मानुषी स्त्री ।  
ब्राह्मणः ब्राह्मणी ” । “शूद्रः शूद्रा अजादित्वाद्याप्” । चतुष्पदभेदो यथा ।  
मृगः मृगी । हयः हयी । षट्पदभेदो यथा । भृङ्गः भृङ्गी । उरगभेदो यथा ।  
उरगः उरगी । नागः नागी । स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुन्नमानि स्त्रीपुं-  
सयोः । यथा । इन्द्रः । इन्द्राणी । मातुर्भ्राता मातुलः । तस्य स्त्री मातुली ।  
पुंसि वर्तमानो मातुलः । स्त्रीयोगात्स्त्रीत्वेऽपि वर्तते । शूद्रस्य स्त्री शूद्री ।  
मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः । मल्लकः पुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियां तु मल्लिका ॥ ३७ ॥  
ऊर्मिस्तरङ्गः मुनिरिति पाठः । “मुनिर्यतीजुदीबुद्धपिलायागस्तिकिंशुकै” इति  
विश्वप्रकाशः । वराटकः कपर्दकः । स्त्रियां तु वराटिका । स्वातिर्न-  
क्षत्रम् । “वर्णकश्चन्दनम् । विलेपने चन्दने च वर्णकं पुन्नपुंसकम्” इति रसभः ।  
“वर्णकश्चारणे स्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे  
काश्चनस्य च” इति मेदिनी । ज्ञाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः मोखा इति प्रसिद्धः ।  
मनुः स्वायम्भुवादिः मन्त्रो वा । मूषा तैजसावर्तनी । सृपाटी परिमाणभेदः ।  
कर्कन्धूर्वदरी । यष्टिः लघुडः । काठीति महाराष्ट्रभाषायाम् । शाटी पटभेदः ।  
कटी देहावयवः । कुटी ग्रहकोष्टकः । अत्र मूषा नाकारान्तः ॥ ३८ ॥ इति स्त्रीपुं-  
ससंग्रहवर्गः ॥ भावक्रिययोः भावे कर्मणि च वर्तमानः ष्यञ्प्रत्ययो वुञ्प्रत्ययश्च  
कचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्र ष्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । उचितस्य भावः औचित्यं  
औचिती च । मित्रस्य कर्म मैत्र्यं मैत्री वा । एवं सामग्र्यं सामग्री वा । आर्हन्त्यं



औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः ॥

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ॥

त्रिखट्वं च त्रिखट्ठी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ॥

इति त्रिलिङ्गशेषसंग्रहः ॥

आहन्ती ” । वुञ्प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुञ् । इत्थं प्रागुदाहृतः । तथा मिथु-  
नस्य भावः कर्म वा मैथुनिका मैथुनकं च । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥ ३९ ॥  
तत्पुरुषे षष्ठ्यन्तं षष्ठीविभक्त्यन्तं प्राक्पदं यासां ताः षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाद्याः  
स्त्रियां क्लीबे च स्युः । उदाहरति । नृणां सेना नृसेनम् । वेति विकल्पाच्च नृसे-  
नापि । इतर इति । एवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यमित्यर्थः । यवसुरं यवसुरा ।  
कुड्यस्य छाया कुड्यच्छायं कुड्यच्छाया वा । षष्ठीबहुवचनान्तप्राक्पदा  
चेच्छाया क्लीब एवेति प्राग्दर्शितम् ॥ ४० ॥ आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च  
द्विगुसमासः पुंसि न स्यात् । किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । अन्नन्तोत्तरपदस्य  
योऽन्त्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात् । आबन्तान्त्यपदमुदाहरति । त्रिखट्वमिति ।  
तिस्रः खट्वाः समाहृताः त्रिखट्वम् । त्रिखट्ठी च । अन्नन्तोत्तरपदो यथा ।  
त्रयस्तक्ष्माणः समाहृतास्त्रितक्षम् । त्रितक्षी च । तक्षन्शब्दस्यान्त्यनकारो लुप्तः  
॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥ पात्रादयो दाडिमान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः ।  
पात्रं पात्रः इत्यादि । पात्र्यमत्रे त्रिष्विति मेदिनी । “पात्रं तु कूलयोर्मध्ये  
पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाढ्यानुकर्तरि” इति हैमः । “वाटः  
पथि वृत्तौ वाटं वरण्डे गात्रभेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानकव्योः” इति हैमः ।  
कुवलं बदरीफलम् । “कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले । कुङ्कुले  
मुकुरे पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे” इति मेदिनी ॥ इति त्रिलिङ्गशेषः ॥  
द्वन्द्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिङ्गं प्रागुक्तम् । स्वग्रधाने उभयपदग्रधाने  
इतरेतराख्ये द्वन्द्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्थं लिङ्गं तदेव लिङ्गं  
स्यात् तत्र परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पाणिनिसूत्रम् । तत्र द्वन्द्वे यथा ।



परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥

तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहतम् ॥

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥ ४४ ॥

कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे यथा । धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाङ्गीतिः सर्पभीतिः । सर्पभयम् । वाप्यश्च ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुष-  
लिङ्गस्यापवादमाह । अर्थेति । अर्थान्तशब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्य-  
लिङ्गा इत्यर्थः । यथा । द्विजायायं द्विजार्थः सूयः । द्विजार्था यवागूः ।  
द्विजार्थं पयः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति  
वार्तिकम् । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । “परं विशेष्यमुपग-  
च्छन्तीत्यर्थः” । तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिक्रान्तो मालामतिमालो हरः ।  
अतिक्रान्ता मालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवकुष्टः कोकिलया  
अवकोकिलः । अलंपूर्वो यथा । अलंकुमार्यै इत्यलंकुमारिरियम् । अलंकुमा-  
रिरियम् अलंकुमारि इदम् । प्राप्तजीविको द्विजः । प्राप्तजीविका स्त्री ।  
प्राप्तजीविकमिदम् । एवमापन्नजीविकः । तद्धितार्थो द्विगुर्वाच्यलिङ्गः । पञ्च-  
कपालः पुरोडाशः । पञ्चकपालं हविः । संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदन्त-  
काश्च परलिङ्गभाजः । संख्या यथा । एकः पुमान् । एकं कुलम् । द्वौ  
पुमांसौ । द्वे स्त्रियौ कुले च । “त्रयः पुरुषाः । तिस्रः स्त्रियः । त्रीणि  
कुलानि । एवं चत्वारः चतस्रः चत्वारि” । षट्संज्ञकान्वक्ष्यति । विंशत्या-  
दीनां लिङ्गं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । शतादिकानां तु नपुंसकसंग्रहे । सर्वनाम  
यथा । सर्वो देशः । सर्वा नदी । सर्वं जलम् । एवं परः पुमान् । “संख्या-  
न्तको यथा । ऊनत्रयः । ऊनतिस्रः । ऊनत्रीणि” । सर्वनामान्तको यथा ।  
परमसर्वः । परमसर्वा । परमसर्वम् ॥ ४३ ॥ अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिरन्यलि-  
ङ्गभाक् । तदुदाहरणं स्वयमुन्नेयम् । यथा । वृद्धा भार्या यस्य स वृद्धभार्यः ।  
बहुधनः । बहुधना । “बहुधनमित्यादि” । अदिङ्नाम्नामिति किम् । दक्षि-  
णस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं दिक् दक्षिणपूर्वा । दिङ्नामान्यन्तराले  
इत्यनेनात्र बहुव्रीहिः । गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिर्विशेषणं  
तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिङ्गभाजः । गुणयोगेन यथा । गन्धवती पृथ्वी ।



कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ॥

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ॥

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

॥ इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

गन्धवानश्मा । गन्धवत्कुसुमम् । द्रव्ययोगेन यथा । दण्डिनी स्त्री । क्रियायोगेन यथा । पाचिका स्त्री । गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिन इति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्प्रत्ययाः परोपगाः । यथा । करोतीति कर्त्री । कर्ता पुमान् । कर्तृ कलत्रम् । असंज्ञायां किम् । प्रजा । हरिः । कर्तरि किम् । कृतिः । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्यप्रत्ययाः परगामिनः । कर्मणि यथा । कर्तव्या भक्तिः । कर्तव्यो धर्मस्त्वया । कर्तरि यथा । वसतीति वास्तव्योऽयम् । वास्तव्या सा । वास्तव्यं तत् । कर्तरि कर्मणीति किम् । भावे तु एधितव्यं त्वया । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्वितप्रत्ययान्ता नानार्थभेदका अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा कुसुम्भेन रक्ता शटी कौसुम्भी । कौसुम्भः पटः । कौसुम्भं वासः । तेन रक्तं रागादित्यण् । रक्ताद्यर्थे इत्यादिशब्दान्मथुराया आगतो माथुरोऽयम् । इयं माथुरी । अणाद्यन्ता इत्यादिशब्दाद्भ्रमे भवा ग्राम्या स्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्र यत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥ षट्संज्ञकाः षान्तनान्तसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्गां समाः सरूपा नित्यं बहुषु वर्तमाना अतो बहुवचनान्ताश्चेत्यर्थः । यथा । षडिमे । षडिमाः । षडिमानि । पञ्चभिरेताभिः । कति पुमांसः । कति स्त्रियः । कति कुलानि । युष्मदस्सच्छब्दः तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि लिङ्गकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्मच्छब्दो यथा । त्वं स्त्री । त्वं पुमान् । त्वं कलत्रम् । अस्सच्छब्दो यथा । आवां पुमांसौ । आवां स्त्रियौ । आवां कलत्रे । तिङ् यथा । स्थाली भवति । घटो भवति । पात्रं भवति । एवं दारा भवन्तीत्यादि । अव्ययं यथा । उच्चैः दाराः । उच्चैः स्त्री । उच्चैः कलत्रम् । उच्चैः प्रासाद इत्यादि । परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे सति परं लिङ्गानुशासनं प्रवर्तते । यथा । मानुषशब्दस्य कषणभमरोपान्ता इति प्रागुक्तविधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषट्पदेत्यनेनोत्तरत्रोक्तेन स्त्रीपुंसविधिर्निश्चयः । यथा । मानुषीयम् । मानुषोऽयमिति । शेषमिति । शेषमत्रानुक्तम् अभिधा-



इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥  
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

नादिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्दलिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्योक्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिमूत्रप्रत्याख्यानावसरे भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४६ ॥ उक्तमुपसंहरति । इतीति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अङ्गैः सहितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचित इत्थं सामान्यकाण्ड एषोऽन्तिमः समाप्तः ॥

॥ अमरकोशः समाप्तः ॥

अमरकोशतृतीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गिकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	विशेष्यनिघ्नवर्गः .....	११२॥	०	मूलश्लोकाः ४८०
२	संकीर्णवर्गः .....	४३	०	क्षेपकश्लोकाः ७॥
३	नानार्थवर्गः .....	२५५॥	७॥	एवं ४८७॥
४	अव्ययवर्गः .....	२३	०	
५	लिङ्गादिसंग्रहवर्गः .....	४६	०	



# सटीकामरकोशस्य

## अकारादिवर्णानुक्रमेण

### शब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ			अक्षीव.....	८७	३१	अग्रज .....	१४१	४३
अ .....	३५२	११	अक्षोट .....	२२०	४१	अग्रजन्मन्.....	१६६	४
अंश .....	२३३	८९	अक्षोड्ड .....	८६	२९	अग्रतःसर .....	१९७	७२
अंशु .....	२२	३३	अक्षौहिणी.....	२००	२९	अग्रतस् .....	३४५	२४५
अंशुक .....	१५९	११५	अखण्ड.....	२६७	८१	अग्रमांस .....	३५०	७
अंशुमती .....	१०५	११५	अखात .....	६१	२७	अग्रसंज्ञ .....	१४७	६४
अंशुमत्फला ...	१०५	११३	अखिल.....	२६७	६५	अग्रैसर.....	१९७	७२
अंस.....	१५०	७८	अग .....	२९१	१९	अग्रिय .....	१४१	४३
अंसल .....	१४१	४४	अगद .....	१४३	५०	अग्रियै .....	२६५	५८
अंहति .....	१७३	३०	अगदङ्कार .....	१४५	५७	अग्रियै .....	१४१	४३
अंहस .....	२८	२३	अगम .....	८०	५	अग्रय .....	२६५	५८
अकरण .....	२८५	३९	अगौरी .....	९५	६९	अग्रेदिधिषु ...	१३७	२३
अकूपार .....	५४	१५	अगौस्ति.....	१९	२०	अग्रेदिधिषू ...	१३७	२३
अकृष्णकर्मन् ...	२६३	४६	अगस्त्य .....	१९	२०	अग्रेसर.....	१९७	७२
	९३	५८	अगाध .....	५८	१५	अग्रय .....	१६५	५८
अक्ष .....	२२०	४३	अगार .....	७३	५	अघ.....	२८	२३
	२३२	८६	अगुरु .....	९४	६३	अघ.....	२९३	२७
	२४९	४५	अगुरु .....	१६२	१२६	अघमर्षण .....	१७७	४८
	३३८	२२०	अगुरुशिक्षपा ...	९४	६२	अघ्या .....	२२७	६७
अक्षत .....	२२२	४७	अग्रायी.....	१७१	२१	अङ्ग .....	१८	१७
अक्षदर्शक .....	१८१	५	अग्नि .....	१२	५६	अङ्ग .....	२८७	४
अक्षदेविन्.....	२४९	४४	अग्निकण .....	१२	६०	अङ्गुर .....	८०	४
अक्षधूर्त .....	२४९	४४	अग्निचित् .....	१६८	१२	अङ्गुश .....	१९०	४१
अक्षर .....	३२८	१८१	अग्निज्वाला ...	१०७	१२४	अङ्गोट .....	८६	२९
अक्षरचञ्चु .....	१८३	१५	अग्नित्रय .....	१७०	२०	अङ्गोलै .....	८६	२९
अक्षरचण .....	१८३	१५	अग्निभू.....	९	४२	अङ्गु .....	४२	५
अक्षरसंस्थान ...	१८३	१६	अग्निमन्थ .....	९५	६६	अङ्गोटै .....	८६	२९
अक्षवती .....	२४९	४५	अग्निमुखी .....	८९	४२	अङ्ग .....	१४८	७०
अक्षाग्रकीलक ...	१९४	५६	अग्निशिख .....	१६१	१२४	अङ्ग .....	३५०	७
अक्षान्ति .....	४७	२४	अग्निशिखा.....	१०६	११८	अङ्ग .....	३५४	१९
अक्षि .....	१५४	९३	अग्न्युत्पात.....	११०	१३६	अङ्गण .....	७५	१३
	३६६	२२	अग्न्युत्पात.....	२५	१०	अङ्गद .....	१५७	१०७
अक्षिकूटक .....	१८९	३८	अग्न्युत्पात.....	३००	५८	अङ्गनै .....	७५	१३
अक्षिगत .....	२६२	४५	अग्न्युत्पात.....	२६५	५८	अङ्गना .....	१६	५
अक्षिवै .....	२२०	४१	अग्न्युत्पात.....	३२४	१०३	अङ्गना .....	१३१	३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अङ्गविक्षेप .....	४५	१६	अजिनयोनि ...	१२०	८	अति .....	{ ३४९	२
अङ्गसंस्कार ...	१६०	१२१	अजिर .....	{ ७५	१३	अतिक्रम .....	{ ३५०	५
अङ्गहार .....	४५	१६	अजिह्व .....	३२८	१८१	अतिक्रम .....	२०३	९६
अङ्गार .....	२१७	३०	अजिह्व .....	२६८	७२	अतिक्रम .....	{ २८४	३३
अङ्गारक .....	२०	२५	अजिह्वग .....	२०१	८६	अतिक्रम .....	{ ३२०	१४९
अङ्गारधानिका...	२१७	२९	अजुका .....	४३	११	अतिचरा .....	११२	१४६
अङ्गारवल्ली ...	९१	४८	अज्झटा .....	१०८	१२७	अतिच्छत्र .....	११८	१६७
अङ्गारवल्ली .....	१००	९०	अज्ञ .....	{ २६१	३८	अतिच्छत्रा .....	११४	१५२
अङ्गारशकटी ...	२१७	२९	अज्ञ .....	{ २६३	४८	अतिजव .....	१९७	७३
अङ्गीकार .....	३१	५	अज्ञान .....	३१	७	अतिथि .....	१७४	३४
अङ्गीकृत .....	२७६	१०८	अज्ञित .....	२७४	९८	अतिनिर्हारिन् ...	३२	१०
अङ्गुलिमान ...	२३१	८५	अञ्जन .....	१६	३	अतिनु .....	५८	१४
अङ्गुलिमुद्रा ...	१५७	१०८	अञ्जनकेशी ...	१०९	१३०	अतिपथिन् .....	७१	१६
अङ्गुली .....	१५१	८२	अञ्जना .....	१६	५	अतिपात .....	{ १७५	३७
अङ्गुलीयक .....	१५७	१०७	अञ्जनावती ...	१६	५	अतिपात .....	{ २८४	३३
अङ्गुष्ठ .....	१५१	८२	अञ्जलि .....	१५२	८५	अतिप्रसिद्ध ...	३३७	२१७
अङ्गि .....	१४९	७१	अञ्जसा .....	{ ३५२	१२	अतिबल .....	१९७	७३
अङ्गिनामक ...	८२	१२	अञ्जसा .....	{ ३४९	२	अतिमात्र .....	९४	७१
अङ्गिपणिका ...	१०१	९२	अट्टनि .....	२००	८४	अतिमुक्त .....	९६	७२
अङ्गिवल्लिका ...	१०१	९२	अटनी .....	२००	८४	अतिमुक्तक ...	८६	२६
अचण्डी .....	२२७	७०	अटरूप .....	१०३	१०३	अतिरिक्त .....	२६९	७५
अचल .....	७७	१	अटवी .....	७९	१	अतिवक्तृ .....	२६०	३५
अचला .....	६७	३	अटा .....	१७४	३६	अतिवाद .....	३७	१४
अचिक्रण .....	३३९	२२४	अट्ट .....	{ ७५	१२	अतिविषा .....	१०२	९९
अच्छ .....	५८	१४	अट्ट .....	{ ३१६	१३०	अतिबेल .....	१४	७०
अच्छे .....	११९	४	अट्टा .....	१७४	३६	अतिशक्तिता ...	२०५	१०२
अच्छभल .....	११९	४	अणक .....	२६५	५४	अतिशय .....	{ १४	६९
अच्युत .....	५	१९	अणव्य .....	{ ७९	१	अतिशय .....	{ २८०	११
अच्युताग्रज ...	६	२४	अणव्य .....	{ २१०	७	अतिशय .....	{ २९७	४१
अज .....	{ २२९	७६	अणि .....	१९४	५६	अतिशय .....	{ २९७	४१
अज .....	{ २९४	२०	अणिमन् .....	८	३८	अतिशय .....	{ २९७	४१
अजैकव .....	८	३७	अणीयस् .....	२६६	६२	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजगन्धिका ...	१११	१३९	अणु .....	{ २१४	२०	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजगर .....	५१	५	अणु .....	{ २६६	६२	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजगव .....	८	३७	अण्ड .....	१२९	३७	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजन्य .....	२०६	१०९	अण्डकोश .....	१५०	७६	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजमोदा .....	११२	१४५	अण्डकोष .....	१५०	७६	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजशृङ्गी .....	१०६	११९	अण्डज .....	{ ५८	१७	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजस्र .....	१४	६९	अण्डज .....	{ १२७	३३	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजहा .....	९९	८६	अण्डज .....	{ २६४	५१	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजा .....	२२९	७६	अतट .....	७८	४	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजाजी .....	२१९	३६	अतर्कित .....	३५१	७	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
आजाजीव .....	२४१	११	अतलस्पर्श .....	५८	१५	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजित .....	३०१	६१	अतसी .....	२१४	२०	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजिन .....	१७७	४७	अति .....	३४३	२४०	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अजिनपत्रा .....	१२६	२६	अति .....	३४३	२४०	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अत्यल्प.....	२६६	६२	अष्ट	२५८	२६
अत्याहित.....	३०४	७७	अर्धोऽंशुक.....	१५९	११७
अत्रि.....	२०	२७	अधोक्षज.....	५	२१
अथ.....	३४५	२४६	अधोमुखन.....	५०	१
अथो.....	३४५	२४६	अधोमुख.....	२६०	३३
अदभ्र.....	२६७	६३	अधोरण.....	१९४	५९
अदर्शन.....	२८२	२२	अध्यक्ष.....	१८१	६
अदितिनन्दन...	३	८	अध्यक्ष.....	३३९	२२४
अदृश.....	१४६	६१	अध्यवसाय.....	४८	२९
अदृष्ट.....	१८७	३०	अध्यात्म.....	३१९	१४४
अदृष्टि.....	५०	३७	अध्यापक.....	१६७	७
अद्धा.....	३५२	१२	अध्याहार.....	३०	३
अद्भुत.....	{ ४५	१७	अध्युदा.....	१३२	७
	{ ४५	१९	अध्येषणा.....	१७३	३२
अन्नर.....	२५७	२०	अध्वग.....	१८४	१७
अद्य.....	३५५	२०	अध्वन्.....	७१	१५
अद्रि.....	{ ७७	१	अध्वनीन.....	१८४	१७
	{ ३२४	१६३	अध्वन्य.....	१८४	१७
अद्वयवादिन्...	४	१४	अध्वर.....	१६९	१३
अधम.....	{ ३१९	१४४	अध्वर्यु.....	१७०	१७
	{ २६५	५४	अनक्षर.....	३९	२१
अधमर्ण.....	२१०	५	अनङ्ग.....	६	२६
अधर.....	{ १५३	९०	अनच्छ.....	५८	१४
	{ १३०	१८८	अनद्ध.....	२२५	६०
अधरेद्युस्.....	३५५	२१	अनध्यक्ष.....	२७०	७९
अधस्.....	५०	१		१५	१
अधोमार्गव...	१००	८८	अनन्त.....	{ ५२	४
अधिकर्द्धि.....	२५५	११		{ ३०५	८१
अधिकाङ्ग.....	१९५	६३		{ ६७	२
अधिकार.....	१८७	३१	अनन्ता.....	{ १००	९२
अधिकृत.....	१८१	६		{ १०५	११२
अधिक्षिप्त.....	२६२	४२		{ ११०	१३६
अधित्यका.....	७९	७		{ ११६	१५८
अधिप.....	२५४	११	अनन्यज.....	६	२७
अधिपाङ्ग.....	१९५	६३	अनन्यवृत्ति...	२७०	७९
अधिभू.....	२५४	११	अनय.....	३२०	१४९
अधिरोहिणी...	७६	१८	अनर्थक.....	३९	२०
अधिवासन...	१६४	१३४	अनल.....	१२	५७
अधिविज्ञा.....	१३२	७	अनवधानता...	४८	३०
अधिभ्रयणी...	२१७	२९	अनवरत.....	१४	६९
अधिष्ठान.....	३१४	१२५	अनवस्कर.....	२६५	५६
अधीन.....	२५६	१६	अनवरार्ध्य.....	२६५	५७
अधीर.....	२५८	२६	अनस्.....	१९३	५२
अधीश्वर.....	१८०	२	अनागतार्तवा...	१३२	८
अधुना.....	३५५	२३	अनातप.....	३२२	१५७
			अनादर.....	४६	२२
			अनामय.....	१४३	५०
			अनामिका.....	१५१	८२
			अनायासकृत...	२७३	९४
			अनारत.....	१४	६९
			आनार्यतित्त...	११२	१४३
			अनाहत.....	१५८	११२
			अनिमिष.....	३३७	२१८
			अनिरुद्ध.....	७	२८
			अनिल.....	{ ३	१०
				{ १३	६५
			अनिश.....	१४	६९
			अनीक.....	{ १९८	७८
				{ २०५	१०४
			अनीकस्थ.....	१८१	६
			अनीकिनी.....	{ १९८	७८
				{ २००	८१
			अनु.....	३४६	२४७
			अनुक.....	२५७	२३
			अनुकम्पा.....	४५	१८
			अनुकर्ष.....	१९४	५७
			अनुकल्प.....	१७६	४०
			अनुकामीन...	१९८	७६
			अनुकार.....	२८१	१७
			अनुक्रम.....	१७५	३७
			अनुक्रोश.....	४५	१८
			अनुग.....	२६९	७८
			अनुग्रह.....	२८०	१३
			अनुचर.....	१९७	७१
			अनुज.....	१४१	४३
			अनुजीविन्.....	१८२	९
			अनुतर्षण.....	२४९	४३
			अनुताप.....	{ ४७	२५
				{ ३२०	१४७
			अनुत्तम.....	२६५	५७
			अनुत्तर.....	३३१	१८९
			अनुनय.....	३५४	१८
			अनुपद.....	२६९	७८
			अनुपदीना.....	२४६	३१
			अनुपमा.....	१६	४
			अनुप्लव.....	१९७	७१
			अनुबन्ध.....	३०९	९८
			अनुबोध.....	१६१	१२२
			अनुभव.....	२८३	२७
			अनुभाव.....	{ ४६	२१
				{ ३३५	२०८



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनुमति .....	२४	८	अन्तावसायिन्...	२४१	१०	अपत्य .....	१३७	२८
अनुयोग .....	३७	१०	अन्तिक .....	२६७	६७	अपत्रपा .....	४६	२३
अनुरोध .....	१८३	१२	अन्तिकतम ...	२६८	६८	अपत्रपिष्णु .....	२५८	२८
अनुलाप .....	३८	१६	अन्तिकौ .....	४४	१५	अपथ .....	७१	१७
अनुलेपन .....	३६६	२३	अन्तिका .....	२१७	२९	अपथिन् .....	७१	१७
अनुवर्तन .....	१८३	१२	अन्तेवासिन् ...	{ १६८	११	अपदान .....	२७८	३
अनुधाक .....	३६३	१७		{ २४३	२०	अपदान्तर .....	२६७	६८
अनुशय .....	३२०	१४७	अन्त्य .....	२७०	८१	अपदिश .....	१६	५
अनुष्ण .....	२४३	१८	अन्न .....	१४७	६६	अपदेश .....	{ ४९	३३
अनुहार .....	२८१	१७	अन्दिक्कौ .....	२१७	२९		{ ३३७	२१५
अनूक .....	२८९	१३	अन्दुक .....	१९०	४१	अपध्वस्त .....	२६१	३९
अनूचान .....	१६८	१०	अन्दू .....	१९०	४१	अपध्वैस्त .....	२७३	९४
अनूनक .....	२६७	६५	अन्ध .....	{ १४६	६१	अपभ्रंश .....	३४	२
अनूप .....	६९	१०		{ ३१०	१०२	अपयान .....	२०७	१११
अनूरु .....	२१	३२	अन्धकरिपु .....	८	३६	अपर .....	१८९	४०
अनृजु .....	२६३	४६	अन्धकार .....	५१	३	अपरस्पर .....	२७७	१
अनृत .....	{ ३९	२१	अन्धतमस .....	५१	३	अपराजिता .....	{ १०३	१०४
	{ २०९	२	अन्धस् .....	२२२	४८		{ ११३	१४९
अनेकप .....	१८८	३४	अन्धु .....	६१	२६	अपराद्धपृषत्क ...	१९६	६८
अनेङ्मुक .....	२६१	३८		{ २२२	४८	अपराध .....	१८६	२६
अनेहस् .....	२२	१	अन्न .....	{ २७६	१११	अपरास् .....	२३	३
अनोकह .....	८०	५	अन्य .....	२७०	८२	अपरेद्युस् .....	३५५	२०
अन्त .....	{ २०७	११६	अन्यतर .....	२७०	८२	अपर्णा .....	९	३९
	{ २७०	८१	अन्यतरेद्युस् ...	३५५	२१	अपलाप .....	३८	१७
अन्तःपुर .....	७५	११	अन्येद्युस् .....	३५५	२१	अपवर्ग .....	३१	७
अन्तक .....	१३	६२	अन्वक् .....	२६९	७८	अपवर्जन .....	१७३	३०
अन्तर .....	३२९	१८६	अन्वक्ष .....	२६९	७८	अपवाद .....	{ ३७	१३
अन्तरा .....	३५१	१०	अन्वय .....	१६५	१		{ ३०७	८८
अन्तराभवसत्त्व	३१६	१३२	अन्ववाय .....	१६५	१	अपवारण .....	{ १८	१२
अन्तराय .....	२८१	१९	अन्वाहार्य .....	१७३	३१		{ ३१४	१२४
अन्तराल .....	१७	६	अन्विष्ट .....	२७५	१०५	अपशब्द .....	३४	२
अन्तरिक्ष .....	१५	१	अन्वीक्षणं .....	२८४	३०	अपष्ठु .....	२७१	८४
अन्तरीप .....	५६	८	अन्वेषणं .....	२८४	३०	अपसद .....	२४२	१६
अन्तरीय .....	१५९	११७	अन्वेषणा .....	१७३	३२	अपसर्प .....	१८३	१३
अन्तरे .....	३५१	१०	अन्वेषित .....	२७५	१०५	अपसव्य .....	२७१	८४
अन्तरेण .....	{ ३४९	३	अप् ( आप )...	५५	३	अपस्कर .....	१९३	५५
	{ ३५१	१०	अपकारगी .....	३७	१४	अपस्नात .....	२५६	१९
अन्तर्गत .....	२७१	८६	अपक्रम .....	२०७	१११	अपहार .....	२८१	१६
अन्तर्गल .....	९७	७४	अपघन .....	१४८	७०	अपापति .....	५४	२
अन्तर्धा .....	१८	१२	अपचय .....	२८१	१६	अपाङ्ग .....	{ १५४	९४
अन्तर्धि .....	१८	१२	अपचायित .....	२७४	१०१		{ २९२	२१
अन्तर्द्वार .....	७५	१४	अपचित .....	२७४	१०१	अपाँची .....	१६	१
अन्तर्मनस् .....	२५४	८	अपचिति .....	{ १७४	३५	अपान .....	{ १४	६७
अन्तर्वन्दी .....	१३६	२२		{ ३०२	६७		{ १४९	७३
अन्तर्वाणि .....	२५३	६	अपैदान्तर .....	२६७	६८	अपामार्ग .....	१००	८८
अन्तर्वासिन् ...	१६८	११	अपटु .....	१४५	५८	अपावृत .....	२५५	१५
अन्तर्वेशिक ...	१८२	८						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अपासन .....	२०७	११३	अभिजात .....	३०५	८१	अभीक .....	२५७	२४
अपि .....	३४६	२४८	अभिज्ञ .....	२५३	४	अभीक्षणम् .....	{ ३४९ ३५२	{ १ ९१
अपिधान .....	१८	१३	अभितसू .....	{ २६७ ३४८	{ ६७ २५४	अभीप्सित .....	{ २६५ २७६	{ ५३ ११२
अपिनद्ध .....	१९६	६५	अभिधान .....	३६	८	अभीरं .....	२२४	५७
अपूप .....	२२२	४८	अभिध्या .....	४६	२४	अभीरु .....	१०२	१००
अपोगण्ड .....	१४२	४६	अभिनय .....	४५	१६	अभीरुपत्री .....	१०२	१०१
अप्पति .....	१३	६४	अभिनव .....	२६९	७७	अभीपङ्ग .....	२७८	६
अप्पित्त .....	१२	५९	अभिनवोद्भिद् .....	८०	४	अभीषु .....	३३७	२१९
अप्रकाण्ड .....	८१	९	अभिनियुक्त .....	१७९	५५	अभीष्ट .....	२६५	५३
अप्रगुण .....	२६८	७२	अभिनिर्याण .....	२०३	९५	अभ्यग्र .....	२६७	६७
अप्रत्यक्ष .....	२७०	७९	अभिनीत .....	{ १८६ ३०५	{ २४ ८०	अभ्यन्तर .....	१७	६
अप्रधान .....	२६६	६०	अभिपन्न .....	३१५	१२८	अभ्यमित .....	१४५	५८
अप्रहत .....	६८	५	अभिप्राय .....	२८२	२०	अभ्यमित्रीण .....	१९८	७५
अप्राश्य .....	२६६	६०	अभिभूत .....	२६१	४०	अभ्यमित्रीय .....	१९८	७५
अप्सरसू .....	{ ४ ११	{ ११ ५५	अभिमर .....	३३६	२१३	अभ्यमित्र्य .....	१९८	७५
अफल .....	८१	७	अभिर्मर्द .....	२०६	१०५	अभ्यर्ण .....	२६७	६७
अबद्ध .....	३९	२०	अभिमान .....	{ ४६ ३११	{ २२ ११०	अभ्यर्हित .....	३०६	८३
अबद्धमुख .....	२६०	३६	अभिर्योति .....	१८२	११	अभ्यवकर्षण .....	२८१	१७
अबन्ध .....	८१	६	अभिर्योतिन् .....	१८२	११	अभ्यवस्कन्दन .....	२०६	११०
अबला .....	१३१	२	अभियोग .....	२८०	१३	अभ्यवहृत .....	२७६	१११
अबाध .....	२७०	८३	अभिरूप .....	३१६	१३१	अभ्याख्यान .....	३७	१०
अब्ज .....	{ १८ २९५	{ १४ ३२	अभिलाव .....	२८२	२४	अभ्यागम .....	२०६	१०५
अब्जयोनि .....	५	१७	अभिलाष .....	४७	२८	अभ्यागारिक .....	२५५	१२
अब्द .....	{ २७ ३०७ ३२०	{ २० ८८ १४६	अभिलाषुक .....	२५७	२२	अभ्यादान .....	२८३	२६
अब्धि .....	{ ५४ ३०९	{ १ १००	अभिवादक .....	२५८	२८	अभ्यान्त .....	१४५	५८
अब्धिकफ .....	२३६	१०५	अभिवादन .....	१७६	४१	अभ्यामर्द .....	२०६	१०५
अब्रह्मण्य .....	४४	१४	अभिव्याप्ति .....	२७९	६	अभ्याश .....	२६७	६७
अभय .....	११७	१६४	अभिज्ञस्त .....	१६२	४३	अभ्यास .....	२६७	६७
अभया .....	९३	५९	अभिज्ञस्ति .....	१७३	३२	अभ्यासादन .....	२०६	११०
अभाषण .....	१७४	३६	अभिज्ञाप .....	३७	११	अभ्युत्थान .....	१७४	३४
अभिक .....	२५७	२४	अभिषङ्ग .....	२७८	६	अभ्युदित .....	१७९	५५
अभिक्रम .....	२०३	९६	अभिषङ्ग .....	२९२	२४	अभ्युपगम .....	३१	५
अभिख्या .....	१८	१७	अभिषव .....	{ १७७ २४९	{ ४७ ४२	अभ्युपपत्ति .....	२८०	१३
अभिख्या .....	३२२	१५५	अभिषेक्ति .....	१७३	३१	अभ्युष .....	२२२	४७
अभिग्रह .....	२८०	१३	अभिषुत .....	२१९	२९	अभ्युष .....	२२२	४७
अभिग्रहण .....	२८१	१७	अभिषेणन .....	२०३	९५	अभ्युष .....	२२२	४७
अभिघातिन् .....	१८२	११	अभिष्टुत .....	२७६	११०	अभ्र .....	{ १५ १७	{ १ ६
अभिचर .....	१९७	७१	अभिसंपात .....	२०५	१०५	अभ्रक .....	२३५	१००
अभिचार .....	२८१	१९	अभिसारिका .....	१३३	१०	अभ्रपुष्प .....	८६	३०
अभिजन .....	{ १६५ ३११	{ १ १००	अभिहार .....	{ २८१ ३२५	{ १७ १६८	अभ्रमातङ्ग .....	१०	४९
			अभिहार .....	२७५	१०७	अभ्रमु .....	१६	४
			अभिहार .....	२७५	१०७	अभ्रमुवल्लभ .....	१०	४९
			अभिहार .....	२७५	१०७	अभ्रि .....	५७	१३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अभ्रिय .....	१७	८	अम्बुवेतस .....	८७	३०	अरिष्टदुष्टधी ...	२६२	४४
अँभी .....	५७	१३	अम्बुसरण .....	५७	११		२१	२९
अभ्रेष .....	१८६	२४	अम्बुकृत .....	३९	२०	अरुण .....	२१	३२
अमत्र .....	२१८	३३	अम्भस् .....	५५	४		३३	१५
अमर .....	३	७	अम्भोरुह .....	६४	४१		२९८	४८
अमरावती .....	१०	४८	अम्भय .....	५५	५	अरुणा .....	१०२	९९
अमर्त्य .....	८	३	अम्नातक .....	८६	२७	अरुन्तुद .....	२७०	८३
अमर्ष .....	४७	२६	अम्ल .....	३२	९	अरुणकर .....	८९	४२
अमर्षण .....	२५९	३२	अम्ललोणिका ...	१११	१४०		३३०	१८८
अमलौ .....	१०८	१२७	अम्ललोलिका ...	१११	१४०	अरुस् .....	१४४	५४
अमा .....	३४६	२४९	अम्लवेतस .....	१११	१४१	अरोक .....	२७४	१००
अमांस .....	१४१	४४	अम्लान .....	९७	७३	अर्क .....	२१	२९
अमात्य .....	१८१	४	अम्लिका .....	९०	४३		२८७	४
अमानस्य .....	५४	३	अय .....	२९	२७	अर्कपर्ण .....	९८	८१
अमामासी .....	२४	८	अयन .....	२५	१३	अर्कवन्धु .....	४	१५
अमावसी .....	२४	८		७१	१५	अर्काह्न .....	९८	८०
अमावस्या .....	२४	८	अयस् .....	२३५	९८	अर्गल .....	७६	१७
अमावासी .....	२४	८	अयःप्रतिमा ...	२४७	३५	अर्गलौ .....	७६	१७
अमावास्या .....	२४	८	अयाचित .....	२०९	३	अर्व .....	२९३	२७
अमित्र .....	१८२	११	अयि .....	३५४	१८	अर्घ्य .....	१७३	३३
अमुत्र .....	३५१	८	अयोय .....	२१६	२५	अर्चा .....	१७४	३५
अमृणाल .....	११७	१६४	अयोधन .....	२९६	३६		२४७	३६
	११	५१	अर .....	१४	६८	अर्चित .....	२७४	१०१
	३१	६	अरग्वध .....	८५	२३		३०६	८५
अमृत .....	५५	३	अरघट्ट .....	३६४	१८	अर्चिस् .....	१२	६०
	१७२	२८	अरैदु .....	९३	५७		३४०	२२९
	२०९	३	अरणि .....	१७०	१९	अर्जक .....	९८	८०
	३०४	७५	अरण्य .....	७९	१		३३	१३
अमृता .....	९३	५८		३६५	२२	अर्जुन .....	९०	४५
	९३	५९	अरण्यानी .....	७९	१		११८	१६७
	९९	८२	अरलि .....	१५२	८६	अर्जनी .....	२२७	६७
अमृतान्धस् ...	३	८	अरर .....	७६	१७	अर्णव .....	५४	१
अमोघा .....	९२	५४	अरलु .....	९३	५७		३००	५७
	१०३	१०६	अरविन्द .....	६४	३९	अर्णस् .....	५५	४
अम्बर .....	१५	१	अराति .....	१८२	११	अर्तन .....	२८४	३२
	३२८	१८१	अराल .....	२६८	७१	अर्ति .....	३०२	६७
अम्बरीष .....	२१७	३०	अरि .....	१८२	१०	अर्थ .....	२३३	९०
अम्बष्ठ .....	२३९	२	अरित्र .....	५७	१३		३०६	८५
	९६	७१	अरिमेद .....	९१	५०	अर्थना .....	१७३	३२
अम्बष्ठा .....	९९	८४		७४	८		२७९	६
	१११	१४०	अरिष्ट .....	८७	३१	अर्थप्रयोग .....	२०९	४
अम्बा .....	४४	१४		९४	६२	अर्थशास्त्र .....	३५	५
अम्बिका .....	९	३९		११३	१४८	अर्थिन् .....	१८२	९
अम्बु .....	५५	४		२२३	५३		२६४	४९
अम्बुकणा .....	१७	११		१२४	२०	अर्थ्य .....	२३६	१०४
अम्बुज .....	९३	६१		२६६	६५		३२३	१५९
अम्बुभृत् .....	१७							



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अर्दना .....	२७९	६	अलंजर .....	२१७	३१	अवतमस .....	५१	३
अर्दनि .....	३६४	१९	अलं .....	३४७	२५१	अवतोका .....	२२७	६९
अर्दित .....	२७४	९७	अलं .....	३५२	११	अवदंश .....	२४८	४०
अर्ध .....	{ १८	१६	अलंक .....	{ ९८	८१	अवदात .....	{ ३३	१३
अर्धचन्द्रा .....	१०४	१०९	अलंक .....	{ २४३	२२	अवदान .....	{ ३०५	८०
अर्धनाव .....	५८	१४	अलवाल .....	६१	२९	अवदान .....	२७८	३
अर्धरात्र .....	२४	६	अलस .....	२४३	१८	अवदाह .....	११७	१६५
अर्धर्च .....	३७०	३२	अलात .....	२१७	३०	अवदारण .....	२१२	१२
अर्धहार .....	१५७	१०६	अलावू .....	११५	१५६	अवदीर्ण .....	२७२	८९
अर्धोरुक .....	१६०	११९	अलाम्बू .....	११५	१५६	अवद्य .....	२६५	५४
अर्बुद .....	{ ३६४	१९	अलि .....	{ १२२	१४	अवधारण .....	३२७	१७७
अर्भक .....	१२९	३८	अलि .....	{ १२७	२९	अवधि .....	३०९	९९
अर्म .....	३७१	३४	अलि .....	{ ३२२	१९७	अवध्य .....	३९	२०
अर्य .....	{ २०८	१	अलिक .....	१५४	९२	अवध्वस्त .....	२७३	९४
अर्यमन् .....	२१	२८	अलिजर् .....	२१७	३१	अवन .....	२७८	४
अर्या .....	१३४	१४	अलिन् .....	१२७	२९	अवनत .....	२६८	७०
अर्याणी .....	१३४	१४	अलिन्द .....	७५	१२	अवनाट .....	१४२	४५
अर्या .....	१३४	१५	अलीक .....	१५४	९२	अवनाय .....	२८३	२७
अर्वन् .....	२६५	५४	अलीक .....	२८९	१२	अवनि .....	६७	३
अर्वन् .....	१९०	४४	अलु .....	२१७	३१	अवनी .....	६७	३
अर्वाक् .....	{ ५६	८	अल्प .....	२६६	६१	अवन्तिसोम .....	२१९	३९
अर्शस् .....	१४४	५४	अल्पतनु .....	१४३	४८	अवन्ध्य .....	८१	६
अर्शस .....	१४६	५९	अल्पमारिष .....	११०	१३६	अवभृथ .....	१७२	२७
अर्शोन्न .....	११५	१५७	अल्पसरस् .....	६१	२८	अवभ्रट .....	१४२	४५
अर्शोरोगयुत .....	१४६	५९	अल्पिष्ठ .....	२६६	६२	अवम .....	२६५	५४
अर्हणा .....	१७४	३५	अल्पीयस् .....	२६६	६२	अवमत .....	२७५	१०६
अर्हित .....	२७४	१०१	अवकर .....	७६	१८	अवमर्द .....	२०६	१०९
अर्ल .....	२३६	१०३	अवकीर्णिन् .....	१७९	५४	अवमानना .....	४६	२३
अलक .....	२४३	३२	अवकृष्ट .....	२६१	३९	अवमानित .....	२७५	१०६
अलक .....	१५५	९६	अवकेशिन् .....	८१	७	अवयव .....	१४८	७०
अलका .....	१५	७४	अवक्रय .....	२२९	७१	अवर .....	१८९	४०
अलक्त .....	१६१	१२५	अवगणित .....	२७५	१०६	अवरज .....	१४१	४३
अलक्ष्मी .....	५३	२	अवगत .....	२७६	१०८	अवरति .....	२८५	३८
अलगर्द .....	५१	५	अवगीत .....	{ २७३	९३	अवरवर्ण .....	२३८	१
अलगर्द .....	५१	५	अवगीत .....	{ ३०५	७८	अवरीण .....	२७३	९४
अलंकरिष्णु .....	{ १५६	१००	अवग्रह .....	{ १७	११	अवरोध .....	७५	१२
अलंकर्तृ .....	१५६	१००	अवग्रह .....	{ १८९	३८	अवरोधन .....	७५	११
अलंकर्मीण .....	२५६	१८	अवग्राह .....	१७	११	अवरोह .....	८२	११
अलंकार .....	१५६	१०१	अवचूणित .....	२७३	९४	अवर्ण .....	३७	१३
अलंकृत .....	१५६	१००	अवज्ञा .....	४६	२३	अवलक्ष .....	३३	१३
अलंक्रिया .....	१५६	१०१	अवज्ञात .....	२७५	१०६	अवलम्ब .....	१५१	७९
			अवट .....	५१	२	अवलम्बित .....	३१०	१०३
			अवटि .....	५१	२	अवलगुज .....	१०१	९५
			अवटीट .....	१४२	४५	अववाद् .....	१८६	२५
			अवटु .....	१५३	८८	अववाद .....	३०७	८८
			अवतंस .....	३३९	२२६	अवश्यम् .....	३५३	१६
						अवश्याय .....	१९	१८



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवष्टब्ध .....	३१०	१०४	अशिखी .....	१३३	११	असिधेनुका ...	२०२	९२
अवसर .....	२८२	२४	अशुभ .....	३३६	२३	असिपुत्री .....	२०२	९२
अवसान .....	२८५	३९	अशेष .....	२६७	६५	असिहेति .....	१९७	७०
	७३	४	अशोक .....	९४	६४	असु .....	२०८	११९
अवसित .....	२७४	९८	अशोकरोहिणी .....	९९	८५	असुधारण .....	२०८	११९
	२७६	१०८	अशोकौ .....	९९	८५	असुर .....	४	१२
	१४८	६७	अश्मगर्भ .....	२३३	९२	असूर्क्षण .....	४६	२३
अवस्कर .....	३२५	१६७	अश्मज .....	२३६	१०४	असूया .....	४७	२४
	२९	२९	अश्मन् .....	७८	४	असृग्धारा .....	१४६	६२
अवस्था .....	२९	२९	अश्मन्त .....	२१७	२९	असृग्धरा .....	१४६	६२
अवहार .....	५९	२१	अश्मपुष्प .....	१०७	१२२	असृज् .....	१४७	६४
अवहित्या .....	४९	३४	अश्मरी .....	१४५	५६	असेचनकै .....	२६४	५३
अवहेलन .....	४६	३३	अश्मसार .....	२३५	९८	असौम्यस्वर ...	२६१	३७
अवाक् .....	२६०	३३	अश्रै .....	१५४	९३	अस्त .....	७७	२
	२२५	१३	अश्रपै .....	१३	६२	अस्तम् .....	३५३	१७
अवाक्पुष्पी ...	११४	१५२	अश्रान्त .....	१४	६९	अस्ति .....	३५४	१८
अवाग्र .....	२६८	७०	अश्रि .....	२०३	९३	अस्तु .....	३५२	१३
अवाची .....	१६	१	अश्री .....	१०३	९३	अस्त्र .....	२००	८२
अवाच्य .....	३९	२१	अश्रु .....	१५४	९३	अस्थि .....	१४८	६८
अवार .....	५६	८	अश्लील .....	३९	१९	अस्थिर .....	२६२	४३
अवासस् .....	२६१	३९	अश्व .....	१९०	४३	अस्फुटवाच् ...	२६०	३७
अवि .....	१३६	२०	अश्वकर्णक .....	९०	४४		२२	३३
	३३४	२०६	अश्वत्थ .....	८४	२१	अस्र .....	१४७	६४
अविज्ञ .....	९५	६७	अश्वयुग् .....	१९	२१		१५४	९३
अवित .....	२७५	१०६	अश्ववडव .....	३६३	१६		३२४	१६४
अविद्धकर्णी ...	९९	८४	अश्वा .....	१९१	४६	अस्रप .....	१३	६२
अविद्या .....	३१	७	अश्वाभरण .....	२९७	४३	अस्रु .....	१५४	९३
अविनीत .....	२५७	२३	अश्वारोह .....	१९५	६०	अस्वच्छन्द .....	२५६	१६
अविरत .....	१४	६९	अश्विन् .....	१९	५४	अस्वप्न .....	३	८
अविलम्बन ...	२७०	८३	अश्विनी .....	१९	२१	अस्वर .....	२६१	३७
	१४	६८	अश्विनीसुत ...	११	५४	अस्वाध्याय .....	१७९	५४
अविलम्बित ...	२७०	८३	अश्वीय .....	१९१	४८	अहंयु .....	२६४	५०
अविस्पष्ट .....	३९	२१	अपडक्षीण .....	१८५	२२	अहंकार .....	४६	२२
अवी .....	१३६	२०	अष्टापद .....	२३४	९५	अहंकारवान् ...	२६४	५०
अवीचि .....	५३	१	अष्टापद .....	२५०	४६	अहन् .....	२३	२
अवीरा .....	१३३	११	अष्टीवत् .....	१४९	७२	अहमहमिका ...	२०५	१०१
अवेक्षा .....	२८३	२८	असकृत् .....	३४९	१	अहंपूर्विका .....	२०५	१००
अव्यक्त .....	३०१	६१	असती .....	१३३	१०	अहमति .....	३१	७
अव्यक्तराग ...	३३	१५	असतीसुत .....	१३७	२६	अहर्पति .....	२१	३०
अव्यण्डा .....	९९	८६	असन .....	९०	४४	अहर्मुख .....	२३	२
अव्यथा .....	९३	५९	असनपर्णी .....	११३	१४९	अहस्कर .....	२१	२८
	११२	१४६	असमीक्ष्यकारिन् ..	२५६	१७	अहह .....	३४८	२५६
अव्यय .....	३७१	३४	असार .....	२६५	५६	अहार्य .....	७७	१
अव्यवहित .....	२६७	६८	असि .....	२०१	८९	अहि .....	५१	६
अशनाया .....	२२४	५४	असिक्री .....	१३५	१८		३४२	२३७
अशनायित .....	२५७	२०	असित .....	३३	१४	अहित .....	१८२	११
अशानि .....	१०	५०	असिधावक ...	२४०	७			
अशित .....	२७६	१११						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अहितुण्डिक ...	५३	११	अङ्गार ...	७३	५	आतपत्र ...	१८८	३२
अहिमय ...	१८७	३०	आगू ...	३१	५	आतर ...	५७	११
अहिभुज् ...	२९४	३०	आग्नीध्र ...	१७०	१७	आतापिन् ...	१२५	२१
अहेरु ...	१०२	१०१	आग्रहायणिक ...	२६	१४	आतिथ्येय ...	१७४	३३
अहो ...	३५१	९	आग्रहायणी ...	२०	२३	आतिथ्य ...	१७४	३३
अहोरात्र ...	२५	१२	आङ् ...	३४२	२३८	आतुर ...	१४५	५८
अन्हाय ...	३४९	२	आङ्गिक ...	४५	१६	आतोद्य ...	४२	५
			आङ्गिरस ...	२०	२४	आत्तगन्ध ...	२६१	४०
आ			आचमन ...	१७४	३६	आत्तगर्व ...	२६१	४०
आ (आः) ...	३४३	२३९	आचाम ...	२२२	४९	आत्मगुप्ता ...	९९	८६
आं ...	३५३	१६	आचार्य ...	१६७	७	आत्मबोप ...	१२४	२०
आकम्पित ...	२७१	८७	आचार्या ...	१३४	१४	आत्मज ...	१३७	२७
आकर ...	७९	७	आचार्यानी ...	१३४	१५	आत्मन् ...	२९	२९
आकर्ष ...	३३८	२२०	आचित ...	२३२	८७	आत्मभू ...	५	१६
आकल्प ...	१५६	९९	आच्छादन ...	१८	१३	आत्मम्भरि ...	२५७	२१
आकार ...	२८०	१५	आच्छुरितक ...	४९	३४	आत्रेयी ...	१३६	२०
आकारगुप्ति ...	४९	१६२	आच्छेदन ...	२४४	२३	आथर्वण ...	२८६	४३
आकारणा ...	३६	८	आजक ...	२२९	७७	आदर्श ...	१६५	१४०
आकाश ...	१५	२	आजानेय ...	१९०	४४	आदि ...	२७०	८०
आकीर्ण ...	२७१	८५	आजि ...	२०६	१०६	आदिकारण ...	२९	२८
आकुल ...	२६८	७२	आजीव ...	२०९	१	आदितेय ...	३	८
आकृति ...	३२३	१६२	आजू ...	५४	३	आदित्य ...	३	८
आक्रन्द ...	३०७	१०	आज्ञा ...	१८६	२६	आदित्य ...	३	१०
आक्रीड ...	८०	३	आज्य ...	२२३	५२	आदीनव ...	२८३	२९
आक्रोश ...	३८	१५	आटि ...	१२५	२५	आहत ...	३०६	८५
आक्रोशन ...	२७८	६	आँटी ...	१२५	२५	आद्य ...	२७०	८०
आक्षारण ...	३८	१५	आडम्बर ...	२०६	१०८	आद्यमाषक ...	२३१	८५
आक्षारणा ...	३८	१५	आडि ...	१२५	२५	आद्यून ...	२५७	२१
आक्षारित ...	२६२	४३	आँडी ...	१२५	२५	आद्योत ...	२८७	३
आक्षीव ...	८७	३१	आढक ...	२३२	८८	आधार ...	६१	२९
आक्षेप ...	३७	१३	आढकिक ...	२११	१०	आधि ...	४७	२८
आक्षोट ...	८६	२९	आढकी ...	१०९	१३०	आधूत ...	२७१	८७
आक्षोड ...	८६	२९	आढ्य ...	२५४	१०	आधोरण ...	१९४	५९
आखण्डल ...	१०	४७	आणकै ...	२६५	५४	आध्यान ...	४७	२९
आखु ...	१२२	१२	आणवीन ...	२१०	७	आनक ...	४२	६
आखुभुज् ...	१२०	६	आतङ्क ...	२८९	१०	आनकदुन्दुभि ...	६	२३
आखेट ...	२४४	२३	आतञ्जन ...	३१२	११५	आनत ...	२६८	७०
आखोड ...	८६	२९	आततायिन् ...	१२५	२१	आनद्ध ...	४१	४
आख्या ...	३६	८	आततायिन् ...	२६२	४४	आनन ...	१५३	८९
आख्यात ...	२७५	१०७	आतप ...	२२	३४	आनन्द ...	२८	२५
आख्यायिका ...	३५	५	आतप ...	३६५	२०	आनन्दथु ...	२८	२५
आगन्तु ...	१७४	३४						
आगम ...	८०	५						
आगस् ...	१८६	२६						
	३४०	२२९						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आनन्दन .....	२७९	७	आमगन्धिन् ...	३२	१२	आरेवत .....	८५	२४
आनर्त .....	३०२	६३	आमनस्य .....	५४	३	आरोग्य .....	१४३	५०
आनाय .....	५८	१६	आमन्त्रण .....	२७९	७	आरोह .....	१५९	११४
आनाय्य .....	१७१	२१	आमय .....	१४३	५१	आरोहण .....	३४२	२३७
आनाह .....	१४४	५५	आमयाविन् ...	१४५	५८	आर्तगल .....	७६	१८
आनाह .....	१५९	११४	आमलक .....	३७१	३३	आर्तव .....	९७	७४
आनुपूर्व .....	१७५	३७	आमलकी .....	९३	५७	आर्ति .....	१३६	२१
आनुपूर्वी .....	१७५	३७	आमिक्षा .....	१७१	२३	आर्ति .....	३००	६७
आनुपूर्व्य .....	१७५	३७	आमिष .....	१४७	६३	आर्द्र .....	२७५	१०५
आन्त्र .....	१४७	६६	आमिष .....	३३८	२२२	आर्द्रक .....	२१९	३७
आन्धसिक .....	२१६	२८	आमिषाशिन् ...	२५६	१९	आर्य .....	१६६	३
आन्वीक्षिकी ...	३५	५	आमुक्त .....	१९६	६५	आर्य .....	४४	१४
आपक .....	२२२	४७		२८	२४	आर्या .....	९	४०
आपगा .....	६२	३०	आमोद .....	३२	१०	आर्यावर्त .....	६९	८
आपण .....	७२	२		३०७	९१	आर्षभ्य .....	२२६	६२
आपणिक .....	२२९	७८	आमोदिन् .....	३२	११	आल .....	२३६	१०३
आपत्प्राप्त .....	२६२	४२	आम्नाय .....	३४	३	आलम्भ .....	२०७	११५
आपद् .....	२००	८२		२७९	७	आलय .....	७३	५
आपन्न .....	२६२	४२	आम्ना .....	८७	३३	आलवाल .....	६१	२९
आपन्नसत्त्वा ...	१३६	२२	आम्नातक .....	८६	२७	आलस .....	२४३	१८
आपमित्यक ...	२०९	४	आम्नेडित .....	३७	१२	आलस्य .....	२४३	१८
आपान .....	२४९	४३	आम्लिका .....	९०	४३	आलान .....	१८९	४१
आपीड .....	१६४	१३६	आम्लीका .....	९०	४३	आलाप .....	३८	१५
आपीन .....	२२८	७३	आयत .....	२६८	६९	आलौबु .....	११५	१५६
आपूपिक .....	२१६	२८	आयतन .....	७४	७	आलौबू .....	११५	१५६
	२८६	४०	आयति .....	१८७	२९		७०	१४
आप्त .....	१८३	१३	आयत्त .....	३०३	७१	आलि .....	८०	४
आप्य .....	५५	५	आयत्त .....	२५६	१६		१३४	१२
आप्यै .....	१०८	१२६	आयाम .....	१५९	११४	आलि .....	१२२	१४
आप्यायन .....	३१२	११५	आयुध .....	२००	८२	आलिङ्ग्य .....	४२	५
आप्रच्छन्न .....	२७९	७	आयुधिक .....	१९६	६७	आलिन्द .....	७५	१२
आप्रपद .....	१६०	११९	आयुधीय .....	१९६	६७	आली .....	७०	१२
आप्रपदीन .....	१६०	११९	आयुष्मत् .....	२५३	६	आली .....	३३२	१९७
आप्लव .....	१६०	१२१	आयुस् .....	२०८	१२०	आलीढ .....	२०१	८५
आप्लवैवतिन् ...	१७६	४३	आयोधन .....	२०५	१०३	आलु .....	२१७	३१
आप्लाव .....	१६०	१२१	आरकूट .....	२३४	९७	आलू .....	२१७	३१
आबन्ध .....	२१२	१३	आरग्वध .....	८५	२३	आलोक .....	२८४	३१
आबुत्त .....	४३	१२	आरनालक .....	२१९	३९	आलोक .....	२८७	३
आभरण .....	१५६	१०१	आरति .....	२८५	३८	आलोकन .....	२८४	३१
आभाषण .....	३८	१५	आरम्भ .....	२८३	२६	आवपन .....	२१८	३३
आभास्वर .....	३	१०	आरव .....	४०	२३	आवर्त .....	५५	६
आभीर .....	२२४	५७	आरा .....	२४७	३५	आवलि .....	८०	४
आभीरपल्लि ...	७७	२०	आरात् .....	३४४	२४१	आवली .....	८०	४
आभीरपल्ली ...	७७	२०	आराधन .....	३१४	१२५	आवसित .....	२१५	२३
आभीरी .....	१३४	१३	आराम .....	८०	२	आवाप .....	६१	२९
आभील .....	५४	४	आरालिक .....	२१६	२८	आवापक .....	१५७	१०७
आभोग .....	१६४	१३७	आसन्न .....	४९	२३	आवाल .....	६१	२९



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आविम	९५	६७	आश्विन	२६	१७	आहो	३५०	५
आविद्ध	{ २६८	७१	आश्विनेय	११	५४	आहोपुरुषिका	२०५	१०१
आविद्ध	{ २७१	८७	आश्वीन	१९१	४७	आह्वय	३६	७
आविध	२८५	३६	आषाढ	{ १७७	४६	आह्वा	३६	८
आविष्ट	५८	१४	आसक्त	{ २६	१६	आह्वान	३६	८
आविस्	२५४	९	आसैन	२५४	९	इ		
आविस	३५२	१२	आसैन	९०	४४	इक्षु	११७	१६३
आवुक	४३	१२	आसन	१६५	१३८		१०२	९८
आवुत्त	४३	१२	आसन	{ १८४	१८	इक्षुगन्धा	{ १०३	१०४
आवूत्त	४३	१२	आसन	{ १८९	३९		{ १०४	११०
आवृत्	१७५	३७	आसैनपर्णी	११३	१४९	इक्षुर	१०३	१०४
आवृत्त	२७२	९०	आसना	२८२	२१	इक्ष्वाकु	११५	१५६
आवेगी	११०	१३७	आसन्दी	३५९	९	इक्ष्वा	{ २८०	१५
आवेशन	७४	७	आसन्न	२६७	६६	इक्ष्वा	{ २६९	७४
आवेशिक	१७४	३४	आसव	२४९	४२	इक्ष्वा	{ २८०	१५
आशंसितृ	२५८	२७	आसादित	२७५	१०४	इक्ष्वा	{ २६९	७४
आशंसु	२५८	२७	आसार	{ १७	११	इक्ष्वा	{ २८०	१५
आशय	२८०	११	आसुरी	{ २०३	९६	इक्ष्वादी	९०	४६
आशय	२८२	२०	आसेचनक	२१४	१९	इक्ष्वा	४७	२७
आशर	१३	६२	आस्कन्दन	२६४	५३	इक्ष्वा	१३३	९
आशा	{ १६	१	आस्कन्दन	२०५	१०४	इक्ष्वा	९६	६१
आशितङ्गवीन	{ ३३७	२१५	आस्कन्दित	१९२	४८	इक्ष्वा	१६८	८
आशिर	२२५	५९	आस्तरण	१९०	४२	इक्ष्वा	२२६	६२
आशीर्विष	१३	६२	आस्था	३०७	८७	इक्ष्वा	२९७	४२
आशीर्विष	५२	७	आस्थान	१६९	१५	इक्ष्वा	२४२	१६
आशीर्विष	५२	७	आस्थानी	१६९	१५	इक्ष्वा	{ २७०	८२
आशीस्	३४०	२२७	आस्पद	३०८	९३	इक्ष्वा	{ ३३१	१९१
आशु	{ १४	६८	आस्फोट	९८	८०	इक्ष्वा	३५५	२१
आशु	{ २१३	१५	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३४५	२४४
आशुग	{ १३	६५	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	१६९	१२
आशुग	{ २०१	८६	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आशुग	{ २९१	१९	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आशुग्रीहि	२१३	१५	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आशुशुक्षणि	१२	५८	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रय	४५	१९	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रम	१६६	४	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रय	{ १८४	१८	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रयाश	१२	५७	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रव	{ ३१	५	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रव	{ २५८	२४	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रव	२८३	२९	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रुत	२७६	१०८	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रुत	१९१	४८	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रुत	८४	१८	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रुत	२६	१७	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४
आश्रुत	२६	१७	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	३५	४



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इन्द्रसुरिस	९५	६८	ईर्वाह	१५५	१५५	उच्छ्रित	२६८	७०
इन्द्राणिका	९५	६८	ईर्वालु	११५	१५५	उज्जासन	२०७	११५
इन्द्राणी	१०	४८	ईर्वा	४७	२४	उज्ज्वल	४५	१७
इन्द्रायुध	१७	१०	ईलि	२०२	९१	उम्ब	२०९	२
इन्द्रारि	४	१२	ईलित	२७६	१०९	उम्बशिल	२०९	२
इन्द्रावरज	५	२०	ईली	२०२	९१	उटज	७३	६
इन्द्रिय	{ ३१	८	ईश	{ ७	३२	उडु	१९	२१
	{ १४६	६२	ईशा	{ १६	३	उडुप	५७	११
इन्द्रियार्थ	३१	८	ईशा	२१२	१४	उडुम्बर	८५	२२
इन्धन	८२	१३	ईशान	७	३२	उडुनी	१२९	३७
इन्वैक	२०	२३	ईशितृ	२५४	१०	उत	{ २७४	१०१
इभ	१८८	३५	ईश्वर	{ ७	३२		{ ३४४	२४२
इभ्य	२५४	१०	ईश्वरौ	{ २५४	१०		{ ३५०	५
इरण	३००	५६	ईश्वरी	८	३८	उताहो	३५०	५
इरम्मद	१७	१०	ईषत्	३५१	८	उत्क	२५४	८
इरा	{ २४७	४०	ईपत्पाण्डु	३३	११	उत्कट	{ ११०	१३४
	{ ३२७	१७५	ईषा	२१२	१४		{ २५७	२३
ईर्वाह	११५	१५५	ईषिका	{ १८९	३८	उत्कण्ठा	४७	२९
इला	२९७	४२		{ २४६	३३	उत्कर	१३०	४२
इली	२०२	९१	ईपीका	{ १८९	३८	उत्कर्ष	२८०	११
इल्वलाः	२०	२३	ईपीका	१८९	३८	उत्कलिका	४७	२९
इव	३५१	९	ईहा	४७	२७	उत्कार	२८५	३६
इष	२६	१७	ईहामृग	१२०	७	उत्क्रोश	१२५	२३
इषिका	{ १८९	३८	उ			उत्त	२७५	१०५
	{ २४६	३३	उ	३५४	१८	उत्तंस	३३९	२२६
इषिका	१८९	३८	उक्त	२७५	१०७	उत्तस	१४७	६३
इषीका	२४६	३३	उक्ति	३४	१	उत्तम	२६५	५७
इषु	२०१	८७	उक्थ	३६९	३०	उत्तमर्ण	२१०	५
इषुधि	२०१	८८	उक्षन्	२२५	५९	उत्तमा	१३१	४
इष्ट	{ १७२	२८	उखा	२१७	३१	उत्तमाङ्ग	१५४	९५
	{ २२४	५७	उख्य	२२१	४५		{ ३७	१०
इष्टकापथ	११७	१६५	उग्र	{ ४६	२०	उत्तर	{ ३३१	१८९
इष्टगन्ध	३२	११		{ २३९	२	उत्तरा	१६	२
इष्टार्थोद्युक्त	१५४	९	उग्रगन्धा	{ १०२	१०२	उत्तरासङ्ग	१६०	११७
इष्टि	२९६	३८		{ ११२	१४५	उत्तरीय	१६०	११८
इष्वास	२००	८३	उच्च	२६८	७०	उत्तरेद्युस्	३५५	२०
ईक्षण	{ १५४	९३	उच्चटा	११६	१६०	उत्तान	५८	१५
	{ २८४	३१	उच्चण्ड	२७०	८३	उत्तानशय	१४१	४१
ईक्षणिका	१३५	२०	उच्चार	१४८	६७	उत्थान	३१३	११७
ईडित	२७६	११०	उच्चावच	२७०	८३	उत्थित	३०६	८४
ईति	३०२	६८	उच्चैःश्रवस्	१०	४८	उत्पतितृ	२५९	२९
ईरण	३००	५६	उच्चैर्घुष्ट	३७	१२	उत्पत्ति	२९	३०
ईरित	२७१	८७	उच्चैस्	३५३	१७	उत्पतिष्णु	२५९	२९
ईर्म	१४४	५४	उच्छ्रय	८१	१०	उत्पन्न	३०६	८५
			उच्छ्राय	८१	१०			



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उत्पल	{ ६३ ३७		उदुम्बर	{ ८५ २२		उद्भासन	२०७	११५
उत्पलशारिवा	१०५ ११२		उदुम्बरपर्णी	{ २३४ ९७		उद्वाह	१७९	५७
उत्पात	२०६ १०९		उल्लुखल	२१६ २५		उद्देग	{ ११८ १६९	
उत्फुल्ल	८१ ७		उद्गत	२७३ ९७		उन्दुरु	१२२ १२	
उत्स	७८ ५		उद्गमनीय	१५८ ११२		उन्नत	२६८ ७०	
उत्सर्जन	१७३ २९		उद्गाढ	१४ ७०		उन्नतानत	२६८ ६९	
उत्सव	{ ५० ३८		उद्गातृ	१७० १७		उन्नद्ध	३०६ ८४	
	{ ३३५ २०८		उद्गार	२८५ ३७		उन्नय	२८० १२	
उत्सादन	९६० १२१		उद्गीथ	३६४ १९		उन्नाय	२८० १२	
उत्साह	{ ४८ २९		उद्गूर्ण	२७२ ८९		उन्मत्त	{ ९८ ७७	
	{ १८४ १९		उद्ग्राह	२८५ ३७		उन्मथ	२०७ ११५	
उत्साहन	३१२ ११४		उद्ग	२८ २७		उन्मदिष्णु	२५७ २३	
उत्साहवर्धन	४५ १८		उद्गन	२८५ ३५		उन्मनसू	२५४ ८	
उत्सुक	२५४ ९		उद्घाटन	२४५ २७		उन्माथ	{ २०७ ११५	
उत्सृष्ट	२७५ १०७		उद्घात	२८३ २६		उन्माद	४७ २६	
उत्सेध	{ ८१ १०		उद्धान	१८६ २६		उन्मादै	२५७ २३	
	{ ३०८ ९५		उद्हाल	८८ ३४		उन्मादवत्	१४६ ६०	
उदक	३५५ २३		उद्दित	२७३ ९५		उपकण्ठ	२६७ ६७	
उदक	{ ५५ ४		उद्दाव	२०७ १११		उपकारिका	७४ १०	
	{ ३६५ २२		उद्दर्प	५० ३८		उपकार्या	७४ १०	
उदकया	१३६ २१		उद्भव	५० ३८		उपकुञ्चिका	{ १०८ १२५	
उदग्र	२६८ ७०		उद्धान	२१७ २९			{ २१९ ३७	
उदज	२८५ ३९		उद्धान्तै	२७३ ९७		उपकुल्या	१०१ ९६	
उदधि	५४ १		उद्धार	२०९ ४		उपक्रम	{ १६९ १३	
उदन्त	३६ ७		उद्धारै	२१७ २९			{ ३१८ १३९	
उदन्या	२२४ ५५		उद्गत	२७२ ९०			{ २८३ २६	
उदन्वत्	५४ १		उद्धान्तै	२७२ ९०		उपक्रोश	३७ १३	
उदपान	६१ २६		उद्धान्तै	२१७ २९		उपगत	२७६ १०९	
उदय	७७ २		उद्भव	२९ ३०		उपगूहन	२८४ ३०	
उदर	१५० ७७		उद्भिज्ज	२६४ ५१		उपग्रह	२०८ ११९	
उदर्क	१८७ २९		उद्भिदू	२६४ ५१		उपग्राह्य	१८७ २८	
उदवसित	७३ ४		उद्भिद	२६४ ५१		उपग्र	२८१ १९	
उदश्वित्	२२३ ५३		उद्भ्रम	२८० १२		उपचरित	२७५ १०२	
उदात्त	३५ ४		उद्यत	२७२ ८९		उपचायथ	१७० २०	
उदान	१४ ६७		उद्यम	२८० ११		उपचित	२७२ ८९	
उदार	{ २५४ ८		उद्यान	{ ८० ३		उपचित्रा	१०० ८७	
	{ ३३१ १९१		उद्युक्तै	२५४ ९		उपजाप	१८५ २१	
उदासीन	१८२ १०		उद्योग	३७१ ३३		उपज्ञा	१६९ १३	
उदाहार	३६ ९		उद्ग	५९ २०		उपतप्तृ	२८० १४	
उदितै	२७२ ९५		उद्गर्तन	१६० १२१		उपताप	१४३ ५१	
उदित	२७५ १०७		उद्गातै	२७३ ९७		उपत्यका	७९ ७	
उदीची	१६ २		उद्गान्त	{ १८८ ३६		उपदा	१८७ २८	
उदीच्य	{ ६८ ७			{ २७३ ९७		उपधा	१८५ २१	
	{ १०७ १२८							



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपधा .....	३१८	१३९	उपसर्गार्थी .....	२२७	७०	उभय .....	२१०	७
उपधान .....	१६४	१३७	उपसूर्यक .....	२१	३२	उरःसूत्रिका ...	१५७	१०४
उपधि .....	४८	३०	उपस्कर .....	२१८	३५	उरग .....	५२	८
उपनाह .....	४२	७	उपस्थ .....	१५	७५	उरण .....	२२९	७६
उपनिधि .....	२३०	८१	उपस्पर्श .....	१७४	३६	उरणौक्ष .....	११३	१४७
उपनिषद् .....	३०८	९२	उपहार .....	{ १८७	२८	उरणाख्य .....	११३	१४७
उपनिष्कर .....	७१	१८		{ ३३१	१९४	उरभ्र .....	२२९	७६
उपन्यास .....	३६	९	उपह्वर .....	३२८	१८२	उररी .....	३४८	२५३
उपपत्ति .....	१३९	३५	उपांशु .....	१८६	२३	उररीकृत .....	२७६	१०८
उपबर्ह .....	१६४	१३७	उपाकरण .....	१७६	४१	उरश्छद् .....	१९६	६४
उपभृत् .....	१७२	२५	उपाकृत .....	१७२	२५	उरस् .....	१५०	७८
उपभोग .....	२८१	२०	उपात्यय .....	{ १७५	३७	उरसिल .....	१९८	७६
उपमा .....	{ २४७	३६		{ २८४	३३	उरस्य .....	१३८	२८
	{ २४८	३८	उपादान .....	{ २८१	१६	उरस्वान् .....	१९८	७६
उपमातृ .....	३२७	१७६		{ ३३८	२२२	उरीकृत .....	२७६	१०८
उपमान .....	२४७	३६	उपाधि .....	{ ४७	२८	उरु .....	२६६	६१
उपयम .....	१७९	५६		{ २५५	१२	उरुवृक .....	९१	५१
उपयाम .....	१७९	५७	उपाध्याय .....	१६७	७	उर्वरा .....	६८	४
उपरक्त .....	{ २५	१०	उपाध्याया .....	१३४	१४	उर्वशी .....	११	५५
	{ २६२	४३	उपाध्यायानी ...	१३४	१५	उर्वा .....	६७	३
उपरक्षण .....	१८८	३३	उपाध्यायी .....	{ १३४	१४	उर्वाह .....	११५	१५५
उपरमै .....	२८५	३८		{ १३४	१५	उलप .....	८१	९
उपराग .....	२४	९	उपानह .....	२४६	३१	उलूक .....	१२३	१५
उपराम .....	२८५	३८	उपाय (चतुष्टय) .....	१८५	२०	उलूखल .....	२१६	२५
उपरि .....	३२८	१८३	उपायन .....	१८७	७८	उलूखलक .....	८७	३४
उपल .....	७८	४	उपालम्भ .....	३७	१४	उलूप .....	२८८	६
उपलब्धार्थी ...	३५	५	उपावृत्त .....	१९२	५०	उलूपिन् .....	५८	१८
उपलब्धि .....	३०	१	उपासङ्ग .....	२०१	८८	उल्का .....	३५९	८
उपलम्भ .....	२८३	२७	उपासन .....	१७४	३५	उल्लुक् .....	२१७	३०
उपला .....	३३३	१९८	उपासन .....	२०१	८६	उल्लव .....	१४०	३८
उपवन .....	८०	२	उपासना .....	१७४	३५	उल्लवण .....	२६०	८१
उपवर्तन .....	६९	८	उपासित .....	२७५	१०२	उल्लाघ .....	१४५	५७
उपबर्ह .....	१६४	१३७	उपाहित ...	{ २५	१०	उल्लोच .....	१६०	१२०
उपवस्त्र .....	१७५	३८		{ २७२	९२	उल्लोल .....	५५	६
उपवास .....	१७५	३८	उपेन्द्र .....	५	२०	उशनस् .....	२०	२५
उपविषा .....	१०२	९९	उपोदिका .....	११५	१५७	उशीर .....	११७	१६४
उपवीत .....	१७८	५०	उपोदीका .....	११५	१५७	उषणा .....	१०१	९७
उपशल्य .....	७७	२०	उपोद्घात .....	३६	९	उषर्बुध .....	१२	५७
उपशाय .....	२८४	३२	उसकृष्ट .....	२११	८	उषस् .....	२३	२
उपश्रुत .....	२७६	१०९	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उषा .....	२१७	३१
उपसंव्यान .....	१५९	११७	उभयेद्युस् .....	३५५	२१	उषापति .....	३५४	१८
उपसंपन्न .....	{ १७२	२६	उमै .....	३५४	१८	उषित .....	२७४	९९
	{ २२१	४५	उमा .....	{ ८	३८	उष्ट्र .....	२२९	७५
उपसर .....	२८२	२५		{ २१४	२०		२७	१९
उपसर्ग .....	२०६	१०९	उमापति .....	{ ८	६३	उष्ण .....	{ २४३	१९
उपसर्जन .....	२६६	६०					{ ३६६	२२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
उष्णरश्मि .....	२१	२९	क्र	२३३	९०	एकतैर .....	२७०	८२	
उष्णिका .....	२२२	५०				एकतान .....	२७०	७९	
उष्णीष .....	३३८	२१९				एकताल .....	४१	३	
उष्णोपगम .....	२७	१९				एकदन्त .....	९	४१	
उष्मक .....	२७	१८				एकदा .....	३५५	२२	
उत्त .....	२२	२३	क्रक्ष .....	११९	४	एकधुर .....	२२६	६५	
उत्ता .....	२२६	६६	क्रक्षगन्धा .....	११०	१३७	एकधुरावह .....	२२६	६५	
ऊ			क्रक्षगन्धिका .....	१०४	११०	एकधुरीण .....	२२६	६५	
			क्रच .....	३५	३	एकपदी .....	७१	१५	
			क्रैचीष .....	२१८	३२	एकपिङ्ग .....	१५	७३	
			क्रजीष .....	२१८	३२	एकयष्टिका .....	१५७	१०६	
			क्रजु .....	२६८	७२	एकसर्ग .....	२७०	८०	
ऊधस् .....	२२८	७३	क्रजुरोहित .....	१७	१०	एकहायनी .....	२२७	६८	
ऊन .....	३१५	१२७	क्रण .....	२०९	३	एकाकिन् .....	२७०	८२	
ऊम् .....	३५४	१८	क्रत .....	३९	२२	एकाम्र .....	२७०	७९	
ऊररी .....	३४८	२५३	क्रतीया .....	२८४	३२	एकाम्र .....	३३०	१८९	
ऊरव्य .....	२०८	१	क्रतु .....	२७	२०				एकाग्र .....
ऊरी .....	३४८	२५३				एकाग्र .....	२७०	८०	
ऊरीकृत .....	२७६	१०८				क्रतुमती .....	३३६	२१	एकान्त .....
ऊरु .....	१४९	७३	क्रते .....	३४९	३	एकान्ता .....	२२७	६८	
ऊरुज .....	२०८	१	क्रतिवज् .....	१७०	१७	एकायन .....	२७०	७९	
ऊरुपर्वन् .....	१४९	७२	क्रद्ध .....	२१५	२३	एकायनगत .....	२७०	८०	
ऊरुलुक .....	९१	५१	क्रद्धि .....	१०५	११२	एकावली .....	१५७	१०६	
ऊर्ज .....	२६	१८	क्रभु .....	३	८	एकाष्टील .....	९८	८१	
ऊर्जस्वल .....	१९८	७५	क्रभुक्षिन् .....	१०	४७	एकाष्टीला .....	९९	८५	
ऊर्जस्विन् .....	१९८	७५	क्रइय .....	१२१	१०	एड .....	१४२	४८	
ऊर्णनाभ .....	१२२	१३	क्रइयकेतु .....	७	२८	एडक .....	२२९	७६	
ऊर्णा .....	२९९	४९	क्रषभ .....	१०६	११६	एडगज .....	११३	१४७	
ऊर्णायु .....	२२९	७६				१०७	एडमूक .....	२६१	३८
ऊर्णायु .....	२३७	१०७					एडूक .....	७३	४
							एडूकै .....	७३	४
ऊर्ध्वक .....	४२	५					एण .....	१२१	१०
ऊर्ध्वक .....	४२	५	एत .....	३४	१७				
ऊर्ध्वजानु .....	१४२	४७	क्रपि .....	१७६	४३	एतर्हि .....	३५५	२३	
ऊर्ध्वज्ञ .....	१४२	४७	क्रैष्टि .....	२०१	८९	एव .....	८२	१३	
ऊर्ध्वज्ञु .....	१४२	४७	क्रष्य .....	१२१	१०	एधस् .....	८२	१३	
ऊर्मि .....	५५	५	क्रष्यकेतु .....	७	२८	एधा .....	२७९	१०	
			क्रष्यगन्धा .....	११०	१३७	एधित .....	२६९	७६	
ऊर्मिका .....	१५७	१०७	क्रष्यप्रोक्ता .....	१००	८७	एनस् .....	२८	२३	
ऊर्मिमत् .....	२६८	७१	ए	२७०	८२	एरण्ड .....	९१	५१	
ऊर्ष .....	२३	२				एर्वाह .....	११५	१५५	
ऊर्ष .....	६८	४				एलगैज .....	११३	१४७	
ऊर्षण .....	२१९	३६				एला .....	१०८	१२५	
ऊर्षणा .....	१०१	९७				एलापर्णी .....	१११	१४०	
ऊर्षर .....	६८	५	एक .....	२९०	१६	एलावालुक .....	१०७	१२१	
ऊर्षवत् .....	६८	५	एकक .....	२७०	८२				
ऊष्मागम .....	२७	१९	एकगुरु .....	१६८	१२				
ऊह .....	३०	३							



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
एवम् .....	३४६	२४९	औदरिक .....	२५७	२१	कच्चर .....	२६५	५५
एषणिक .....	३५१	९	औदुम्बरै .....	२३४	९७	कच्चित् .....	३५३	१४
ऐ	३५२	१२	औपगवक .....	२८६	४०	कच्छ .....	६९	१०
ऐकागारिक ...	३५३	१५	औपयिक .....	१८६	२४	कच्छप .....	१०८	१२८
ऐकुद .....	३५३	१६	औपैवस्त .....	१७५	३८	कच्छपी .....	५९	२१
ऐण .....	२४६	३२	औपवैख .....	१७५	३८	कच्छुर .....	३१६	१३१
ऐणेय .....	२४६	३२	औमीन .....	२१०	७	कच्छुरा .....	१४४	५३
ऐतिह्य .....	२४६	३२	औरभ्रक .....	२२९	७७	कच्छुरा .....	१४५	५८
ऐन्द्रियक .....	२४६	३२	औरस .....	१३८	२८	कच्छुरा .....	१००	९२
ऐरावण .....	२४६	३२	औरस्य .....	१३८	२८	कञ्जुक .....	५२	९
ऐरावत .....	२४६	३२	और्ध्वदेहिक ...	१७३	३०	कञ्जुकिन् .....	१९५	६३
ऐरावती .....	२४६	३२	और्ध्वदैहिकै ...	१७३	३०	कञ्जुकिन् .....	१८२	८
ऐलविल .....	२४६	३२	और्व .....	१२	५९	कट .....	१४९	७४
ऐलेय .....	२४६	३२	औशीर .....	३२९	१८५	कट .....	१८९	३७
ऐश्वर्य .....	२४६	३२	औषध .....	११०	१३५	कट .....	२१६	२६
ऐषमस् .....	२४६	३२	औषध .....	१४३	५०	कट .....	२९५	३४
ओ	२४६	३२	औष्टक .....	२२९	७७	कटक .....	७८	५
ओकस् .....	२४६	३२	क			कटभी .....	१५७	१०७
ओघ .....	२४६	३२	क			कटभी .....	११३	१५०
ओङ्कार .....	२४६	३२	क			कटम्बरौ .....	९९	८५
ओजस् .....	२४६	३२	क			कटम्बरौ .....	११४	१५३
ओण्डपुष्प .....	२४६	३२	क			कटम्भरा .....	९९	८५
ओतु .....	२४६	३२	क			कटम्भरा .....	११४	१५३
ओदन .....	२४६	३२	क			कटाक्ष .....	१५४	९४
ओम् .....	२४६	३२	क			कटाह .....	३६५	२१
ओष .....	२४६	३२	क			कटि .....	१४९	७४
ओषधी .....	२४६	३२	क			कटि .....	१५०	७५
ओषधीश .....	२४६	३२	क			कटिप्रोथ .....	१५०	७५
ओष्ट .....	२४६	३२	क			कटिवल्लक .....	११४	१५४
औ	२४६	३२	क			कैटी .....	१४९	७४
औक्षक .....	२४६	३२	क			कटी .....	१५०	७५
औचित्ती .....	२४६	३२	क			कटी .....	३७२	३८
औचित्य .....	२४६	३२	क			कटु .....	३२	९
औत्तानपादि ...	२४६	३२	क			कटु .....	९९	८५
औत्सुक्य .....	२४६	३२	क			कटु .....	३९५	३५
औदनिक .....	२४६	३२	क			कटुतुम्बी .....	११५	१५६
	२४६	३२	क			कटुरोहिणी ...	९९	८५
	२४६	३२	क			कटफल .....	८९	४०
	२४६	३२	क			कटुङ्ग .....	९२	५६
	२४६	३२	क			कठिञ्जर .....	९८	७९
	२४६	३२	क			कठिन .....	२६९	७६
	२४६	३२	क			कठिलक .....	११४	१५४
	२४६	३२	क			कठोर .....	३६९	७६
	२४६	३२	क			कडङ्करै .....	२१५	२२
	२४६	३२	क			कडङ्गर .....	२१५	२२
	२४६	३२	क			कडम्ब .....	२१८	३५



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कडार .....	३३	१६	कनिष्ठ .....	१४१	४३	कफ .....	१४६	६२
कण .....	{ २६६ २९८	६२ ४५	कनिष्ठा .....	१४१	४१	कफैणि .....	१५१	८०
कणा .....	{ १०१ २१९	९६ ३६	कनीनिका .....	१५४	८२	कफिन् .....	१४६	६०
कणिका .....	{ ९५ ३५९	६६ ८	कनीयस् .....	१४१	४३	कफोणि .....	१५१	८०
कणिश .....	२१४	२१	कनीयस् .....	{ २६६ ३४१	६२ २३४	कबन्ध .....	{ ५५ २०८	४ ११८
कण्टक .....	३७०	३२	कन्था .....	३५९	९	कबरी .....	{ १११ १५५	१३९ ९७
कण्टकफल .....	९३	६१	कन्द .....	{ ११५ ३७१	१५७ ३५	कैबित्थ .....	८४	२१
कण्टकारिका ...	१०१	९३	कन्दर .....	७८	६	कम् .....	३४६	२४९
कण्टकिफल ...	९३	६१	कन्दराल .....	{ ८६ ८९	२९ ४३	कमठ .....	५९	२१
कण्टोल्लेखिणी ...	२४६	३२	कन्दर्प .....	६	२६	कमठी .....	६०	२४
कण्ठ .....	१५३	८८	कन्दलिन् .....	१२१	९	कमण्डलु .....	१७७	४६
कण्ठभूषा .....	१५६	१०४	कन्दली .....	१२१	९	कैमन .....	२५७	२४
कण्ठु .....	१४४	५३	कन्दु .....	२१७	३०	कैमन्ध .....	५५	४
कण्ठुरा .....	९९	८६	कन्दुक .....	१३५	१३८	कमल .....	{ ५५ ६४	३ ४०
कण्ठू .....	१४४	५३	कन्धरा .....	१५३	८८	कमल .....	{ ३३१ ३३१	१९३ १९३
कण्ठूया .....	१४४	५३	कन्यकाजात ...	१३७	२४	कमला .....	७	२८
कण्ठूरा .....	९९	८६	कन्या .....	१३२	८	कमलासन .....	५	१७
कण्डोल .....	२१६	२६	कपट .....	४८	३०	कमलोत्तर .....	२३७	१०६
कण्डोलखीणा ...	२४६	३२	कपर्द .....	८	३७	कमितृ .....	२५७	२३
कण्डोली .....	२४६	३२	कपर्दिन् .....	८	३४	कम्प .....	५०	३८
कण्व .....	२४९	४२	कपाट .....	७६	१७	कम्पन .....	२६९	७४
कत्तृण .....	११७	१६६	कपाल .....	१४८	६८	कम्प्र .....	२६९	७४
कथा .....	३५	६	कपालभृत् .....	८	३४	कम्बल .....	{ १५९ ३३१	११६ १९३
कदध्वन् .....	७१	१६	कपि .....	११९	३	कम्बलिवाद्यक...	१९३	५२
कदम्ब .....	८९	४२	कपिकच्छु .....	१००	८७	कम्बि .....	२१८	३४
कदम्बक .....	{ १२९ २१३	४० १७	कपिकैच्छु .....	१००	८७	कम्बि .....	२१८	३४
कदर .....	९१	५०	कपित्थ .....	८४	२१	कम्बु .....	{ ६० ३१६	२३ १३३
कदर्थ .....	२६३	४८	कपिल .....	३३	१६	कम्बुग्रीवा .....	१५३	८८
कदल .....	१०५	११३	कपिला .....	{ १६ ९४	४ ६३	कम्प्र .....	२५७	२४
कदली .....	१०५	११३	कपिवल्ली .....	१०१	९७	कर .....	{ २२ १८६	३३ २७
कदली .....	{ १०५ १२१	११३ ९	कपिश .....	३३	१६	कर .....	{ ३२४ १८६	१६३ १२
कदाचित् .....	३५०	४	कपीतन .....	{ ८६ ८९	२७ ४३	करक .....	{ १८ ३७१	१२ ३३
कदुष्ण .....	२२	३५	कपूय .....	२६५	५४	करक .....	{ ९४ २८८	६४ ६
कद्रु .....	३३	१६	कपोत .....	१२३	१४	करक .....	५९	२१
कद्रुद .....	२६०	३७	कपोतपालिका...	७६	१५	करकैटक .....	१८	१२
कनक .....	२३४	९४	कपोताङ्गि .....	१०८	१२९	करका .....	१८	१२
कनकाध्यक्ष ...	१८१	७	कपोल .....	१५३	४०			
कनकालुका ...	१८८	३२						
कनकाह्वय .....	९८	७८						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
करज .....	९१	४७	कर्कन्धु .....	८८	३६	कर्मकार .....	२५६	१९
करञ्जक .....	१०८	१२९	कर्कन्धू .....	८८	३६	कर्मक्षम .....	२६६	१८
करट .....	१२४	२०	कर्कराट्ट .....	१२४	१९	कर्मठ .....	२५६	१८
करैट्ट .....	१२४	३४	कर्करी .....	२१७	३१	कर्मण्युज .....	१५६	१९
करण .....	२३९	२	कर्करेडु .....	१२४	१९	कर्मण्या .....	२४८	३८
करण्ड .....	३००	५४	कर्कश .....	११३	१४६	कर्मन् .....	३७१	३४
करतोया .....	६२	३३	कर्कश .....	२६९	७६	कर्मन्दिन् .....	१७६	४२
करपत्र .....	२४७	३५	कर्कर .....	३३७	२१६	कर्मशील .....	२५६	१८
करपाल .....	२०२	८९	कर्करक .....	११५	१५५	कर्मशूर .....	२५६	१८
करपालिका .....	२०२	९१	कर्कुर .....	११४	१५४	कर्मसचिव .....	१८१	४
करभ .....	१५१	८१	कर्कुरक .....	११०	१३५	कर्मार .....	११६	१६०
करभूषण .....	१५७	१०८	कर्क .....	१५४	९४	कर्मारि .....	३४	१७
करमर्दक .....	९५	६७	कर्कजलका .....	१२२	१३	कर्मेन्द्रिय .....	३१	८
करम्ब .....	२२२	४८	कर्कजलौकस् .....	१२२	१३	कर्ष .....	२३२	८६
करम्भ .....	२२२	४८	कर्कजलौका .....	१२२	१३	कर्षक .....	२१०	६
कररुह .....	१५१	८३	कर्कजलौका .....	१२२	१३	कर्षफल .....	९३	५८
करवाल .....	२०२	८९	कर्कधार .....	५७	१२	कर्षू .....	३३८	२२१
करवालिका .....	२०२	९१	कर्कपूर .....	३३९	२२६	कल .....	४१	२
करवीर .....	९७	७७	कर्कवेष्टन .....	१५६	१०३	कलकल .....	४०	२५
करशाखा .....	१५१	८२	कर्णिका .....	१५६	१०३	कलङ्क .....	१८	१७
करशीकर .....	१८९	३७	कर्णिकार .....	२९०	१५	कलत्र .....	३२७	१७८
करहाट .....	६४	४३	कर्णिरथ .....	१९३	५२	कलघौत .....	३०४	७६
करहाटक .....	९२	५२	कर्णेजप .....	२६३	४७	कलम्ब .....	२५१	८७
कराल .....	३३४	२०४	कर्तरी .....	२४७	३४	कलम्ब .....	२१८	३५
करिगर्जित .....	२०६	१०७	कर्दम .....	५६	९	कलभ .....	१८८	३५
करिणी .....	१८८	३६	कर्पट .....	१५९	११५	कलम .....	२१५	२४
करिन् .....	१८८	३४	कर्पट .....	३७०	३३	कलम्बी .....	११५	१५७
करिपिप्पली .....	१०१	९७	कर्पर .....	१४८	६८	कलरव .....	१२३	१४
करिशावक .....	१८८	३५	कर्परै .....	१५१	८०	कलल .....	१४०	३८
करीर .....	९७	७७	कर्पराश .....	३२६	१७५	कलविष्क .....	१२४	१८
करीष .....	३२६	१७३	कर्पराश .....	८६	२९	कलश .....	२१७	३१
करुण .....	४५	१७	कर्परी .....	२३६	१०१	कलेशि .....	१०१	९३
करुणा .....	४५	१८	कर्पासी .....	१०५	११६	कलशी .....	१०१	९३
करेडु .....	१२४	१९	कर्पूर .....	१६३	१३०	कलेशी .....	२२८	७४
करेणु .....	२९९	५२	कर्बुर .....	१३	६३	कलैस .....	२१७	३१
करोटि .....	१४८	६९	कर्बुर .....	१३	६३	कलहंस .....	१२५	२३
कर्क .....	१९१	४६	कर्बुर .....	३४	१७	कलह .....	२०५	१०४
कर्कटक .....	५९	२१	कर्बुर .....	२३४	९४	कला .....	१८	१५
कर्कटि .....	११५	१५५	कर्बुर .....	११४	१५४	कला .....	२५	११
कर्कटी .....	११५	१५५	कर्बुर .....	११४	१५४	कला .....	३३२	१९७
			कर्बुर .....	२३४	९४	कलाद .....	२४०	८
			कर्बुरक .....	११०	१३५	कलानिधि .....	१८	१४
			कर्मकर .....	२४२	१५	कलाप .....	३१५	१२८
				२४२	१५	कलाय .....	२१३	१६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कलि	२०५	१०५	कशेरका	१४८	६९	काञ्चि	१५७	१०८
कलिका	३३१	१९३	कश्मल	२०६	१०९	काञ्चिकै	२१९	३९
कलिकौकर	९१	४८	कश्य	१९१	४७	काञ्ची	१५७	१०८
कलिङ्ग	९५	६७	कप	२४८	४०	काञ्जिक	२१९	३९
कलिद्रुम	१२३	१६	कपाय	२४६	३२	काण्ड	२९७	४३
कलिमारक	९३	५८	कष्ट	३२	९	काण्डेष्ट	१९६	६७
कलिल	९१	४८	कष्ट	३२१	१५२	काण्डेष्ट	१९६	६७
कल्लुष	२७१	८५	कस्तूरी	५४	४	काण्डवत्	१९७	६९
कलुष	२८	२३	कस्तूरी	२९६	३९	काण्डीर	१९७	६९
कलेवर	५८	१४	कह्लार	१६३	१२९	काण्डेक्षु	१०३	१०४
कलक	१४८	७०	कह्लार	६३	३६	कातर	२५८	२६
कलक	२९०	१४	कांस्यताल	१२५	२२	कात्यायनी	८	३८
कलप	२७	२१	काक	४१	४	कादम्ब	१३५	१७
कलप	२८	२२	काक	१२४	२०	कादम्बरी	१२५	२३
कलप	१७६	४०	काकचिञ्चा	१०२	९८	कादम्बरी	२४८	४०
कलप	१८६	२४	काकचिञ्चि	१०२	९८	कादम्बिनी	१७	८
कल्पना	१९०	४२	काकचिञ्ची	१०२	९८	काद्व	२१३	१६
कल्पवृक्ष	११	५३	काकतिन्दुक	८९	३९	काद्वेय	५१	४
कल्पान्त	२८	२२	काकनासिका	१०६	११८	कानन	७९	१
कलमष	२८	२३	काकपक्ष	१५५	९६	कानीन	१३७	२४
कलमाष	३४	१७	काकपीलुक	८९	३९	कान्त	२६४	५२
कल्य	२३	२	काकमाची	११४	१५१	कान्तलक	१०८	१२८
कल्य	१४५	५७	काकमुद्रा	१०५	११३	कान्ता	१३१	३
कल्य	३२३	१५९	काकलि	४१	२	कान्तार	७१	१७
कल्या	३८	१८	काकली	४१	२	कान्तार	३२६	१७१
कल्याण	२८	२५	काकाङ्गी	१०६	११८	कान्तारक	११७	१६३
कल्लोल	५५	६	काकिणी	३५९	९	कान्तार्थिनी	१३३	१०
कलहार	६३	३६	काकु	३७	१२	कान्ति	१८	१७
कवच	१९६	६४	काकुद	१५३	९१	कान्ति	२७९	१८
कवरी	१११	१२९	काकुद	८९	३९	कान्दविक	२१६	२८
कवरी	१५५	९७	काकोदुम्बरिका	९३	६१	कान्दिशीक	२६२	४२
कवरी	२२०	४०	काकोदर	५२	७	कापथ	७१	१६
कवल	२२४	५४	काकोल	५२	१०	कापोत	१३०	४३
कवाँट	७६	१७	काकोल	१२४	२१	कापोताञ्जन	२३७	१०९
कवि	२०	२५	काङ्गा	४७	२७	कापोताञ्जन	२१५	१००
कवि	१६६	५	काङ्गी	१०९	१३१	काम	६	२६
कविका	१९२	४९	काच	२३५	९९	काम	४७	२८
कविय	३७१	३५	काच	२४६	३०	काम	२२४	५७
कवोष्ण	२२	३५	काच	२९३	२८	काम	३१७	१३८
कव्य	१७१	२४	काचस्थाली	९२	५४	कामैगामिन्	१९८	७६
कशा	२४६	३१	काचित	२७२	८९	कामैगामिन्	१९८	७६
कशार्ह	२६२	४४	काञ्चन	२३४	९५	कामन	२५७	२४
कशिपु	३१५	१३०	काञ्चनाह्वय	९४	६५	कामपाल	६	२४
कशेरु	३६२	१३	काञ्चनी	२२०	४१	कामस्	३५२	१३
						कामयितु	२५७	२४



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
कामिनी .....	{ १३१	३	कार्षकै .....	२१०	६	कावेरी .....	६३	३५	
कामुक .....	३१२	११२	कार्पापण .....	२३२	८८	काव्य .....	२०	२५	
कामुका .....	२५७	२३	कर्पिक .....	२३२	८८	काश .....	११६	१६२	
कामुकी .....	१३३	९	कौर्ष्य .....	९०	४४	काश्मरी .....	८८	३५	
काम्पिल्य .....	११३	१४६	काल .....	{ १३	६२	काश्मर्य .....	८८	३६	
काम्पिल्ल .....	११३	१४६		{ २२	१	काश्मीर .....	११२	१४५	
काम्बल .....	१९३	५४		{ ३३	१४	काश्मीरजन्मन् .....	१६१	१२४	
काम्बलविक .....	२४०	८	कालक .....	{ ३३१	१९३	काश्यपि .....	६७	२	
काम्बोज .....	१९१	४५		{ १४३	४९	काष्ठ .....	८२	१३	
काम्बोजी .....	१११	१३८		{ १२४	२१	काष्ठकुदाल .....	५७	१३	
काम्यदाव .....	२७८	३	कालकूट .....	५२	१०	कौष्ठकूदाल .....	५७	१३	
काय .....	{ १४८	७१	कालखण्ड .....	१४७	६६	काष्ठतक्ष .....	२४०	९	
	{ १७८	५१	कालधर्म .....	२०७	११६	काष्ठा .....	{ १६	१	
	कायस्था .....	९३	५९	कालपृष्ठ .....	२००		८३	{ २५	११
कारण .....	२९	२८	कालमेशिका .....	१००	९०		{ २९७	४०	
कारणा .....	५४	३	कालमेशी .....	१०१	९६	काष्ठाम्बुवाहिनी .....	५७	११	
कारणिक .....	२५४	७	कालमेषिका .....	{ १००	९०	काष्ठीला .....	१०५	११३	
कारण्डव .....	१२८	३४	कालमेपी .....	{ १०४	१०९	कास .....	१४४	५२	
कारम्भा .....	९२	५६		कालमेपी .....	१०१	९६	काँस .....	११६	१६२
कारवी .....	{ १०४	१११		कालशेय .....	२२३	५३	कासमर्द .....	३६४	१९
	{ ११४	१५२	कालसूत्र .....	५३	२	कासर .....	११९	४	
	{ २१९	३७	कालस्कन्ध .....	{ ८८	३८	कासार .....	६१	२८	
{ २२०	४०	{ ९५		६८	कासू .....	३०२	६६		
कारवेल्ह .....	११४	१५४		कालौ .....	{ ८	३८	किंवैदन्ति .....	{ ३६	७
कारा .....	२०८	११९	{ ९२		५४	किंवदन्ती .....			
कारिका .....	२९०	१५	काला .....		{ १०१	९४			
कारीष .....	२८६	४३		{ १०४	१०९	किंशार .....	{ २१४	२१	
कारु .....	२३९	५		{ २१९	३७	किंशुक .....	{ ३२४	१६२	
कारुणिक .....	२५५	१५	कालागुरु .....	१६२	१२७	किंशुक .....	८६	२९	
कारुण्य .....	४५	१८	कालानुसार्य .....	{ १०७	१२२	किंकी .....	१२३	१६	
कारोत्तय .....	२४९	४३	कालाया .....	{ १६२	१२६	किंकिदिव .....	१२३	१६	
कारोत्तर .....	२४९	४३		{ ११३	१६	किंकिदिव .....	१२३	१६	
कार्तस्वर .....	२३४	९५		{ १२५	९८	किंकि .....	१२३	१६	
कार्तान्तिक .....	१८३	१४	कालिका .....	२९०	१५	किंकिदिव .....	१२३	१६	
कार्तिक .....	२६	१७	कालिन्दी .....	६२	३२	किंकीदिव .....	१२३	१६	
कार्तिकिक .....	२६	१८	कालिन्दीभेदन .....	६	२५	किंकीदिवि .....	१२३	१६	
कार्तिकेय .....	९	४१	काली .....	८	३८	किंकीदिवी .....	१२३	१६	
कार्त्स्न्य .....	३२७	१७७	कालीयक .....	{ १०२	१०१	किंकीदीवी .....	१२३	१६	
कार्पास .....	{ १५८	१११	कालयैक .....	{ १६२	१२६	किङ्कर .....	२४२	१७	
	{ ३७१	३५		{ १०२	१०१	किङ्किणि .....	१५८	११०	
	{ १०५	११६		{ ११०	१३५	किङ्किणी .....	१५८	११०	
कार्पासी .....	१०५	११६	काल्य .....	२३	२	किञ्चित् .....	३५१	८	
कार्म .....	२५६	१८	काल्यैक .....	११०	१६५	किञ्चिलिक .....	५९	२२	
कार्मण .....	२७८	४	कौल्या .....	३८	१८	किञ्चुलक .....	५९	२२	
कार्मुक .....	२००	८३	कात्या .....	२२७	७०	किञ्चुलक .....	५९	२२	
काश्य .....	९०	४४	कावचिक .....	१९६	६६	किञ्चुलक .....	५९	२२	



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
किञ्जल्क .....	६४	४३	कीलित .....	२६२	४२	कुठर .....	२२८	७४
किटि .....	११९	२	कीश .....	११९	३	कुठार .....	२०२	९२
किट्ट .....	१४७	६५	कीशपर्णी .....	१००	८९	कुठेरक .....	९८	७९
किण .....	३६४	१८	कु .....	६७	३	कुडङ्गक .....	३६३	१७
किणिही .....	१००	८९	कुक्कै .....	१२५	२३९	कुडप .....	२३२	८९
किण्व .....	२४९	४२	कुकर .....	१४२	४८	कुडव .....	२३२	८९
कितव .....	{ ९८ ७७	४४	कुकुदै .....	२५५	१४	कुड्याल .....	८३	१६
किन्नर .....	{ ४ ११	७४	कुकुन्दर .....	१४९	७५	कुड्या .....	७३	४
किन्नरेश .....	{ १५ ७४	७२	कुकुँर .....	२४३	२१	कुणप .....	{ २०८ ११८	
किम् .....	{ ३४६ २५०	५	कुकुल .....	३३४	२०२	कुणि .....	{ १०८ १२८	
किमु .....	{ ३५० ५	५	कुकुट .....	१२३	१७	कुण्ठ .....	{ १४२ ४८	
किमुत .....	{ ३४९ ३५०	२ ५	कुकुभ .....	१२८	३५	कुण्ड .....	{ २५६ १७	
किम्पचान .....	२६३	४८	कुक्कुर .....	{ १०९ १३२	१३२ २१	कुण्डल .....	{ १३९ २१७	
किंपुरुष .....	१५	७४	कुक्षि .....	१५०	७७	कुण्डलिन् .....	१५६	१०३
किरै .....	११९	२	कुक्षिम्भरि .....	२५७	२१	कुण्डी .....	५२	७
किरण .....	२२	३३	कुङ्कुम .....	१६१	१२३	कुण्डी .....	१७७	४६
किरात .....	२४३	२०	कुच .....	१५०	७७	कुतप .....	१७३	३१
किराततित्त .....	११२	१४३	कुचन्दन .....	१६३	१३२	कुतुक .....	४८	३१
किरि .....	११९	२	कुचर .....	२६१	३७	कुतुप .....	१७३	३१
किरीट .....	१५६	१०२	कुचाग्र .....	१५०	७७	कुतुप .....	२१८	३३
किर्मरि .....	३४	१७	कुज .....	२०	२५	कुतु .....	२१८	३३
किल .....	३४८	२५३	कुञ्ज .....	२६८	७१	कुतूहल .....	४८	३१
किलास .....	१४४	५३	कुञ्जित .....	७९	८	कुत्सा .....	३७	१३
किलासिन् .....	१४६	६१	कुञ्ज .....	{ २९४ ३१		कुरिसित .....	२३५	५४
किलिञ्जक .....	२१६	२६	कुञ्जर .....	{ १८८ ३४		कुथ .....	{ ११७ १६६	
किलिषप .....	{ २८ ३३८	२३ २२२	कुञ्जराशन .....	{ २६६ ८४		कुथ .....	{ १९० ४२	
किशल्य .....	८४	१४	कुञ्जल .....	{ २६६ ५९		कुदाल .....	८५	२२
किशोर .....	१९१	४६	कुञ्जल .....	{ २१९ ३९		कुनटी .....	२३७	१०८
किष्कु .....	२८८	७	कुट .....	{ ८० ५		कुनाशक .....	१००	९१
किसलय .....	८३	१४	कुटक .....	{ २१७ ३२		कुन्त .....	२०३	९३
कीकस .....	१४८	६८	कुटक .....	{ २१२ १३		कुन्तल .....	१५५	९५
कीचक .....	११६	१६१	कुटज .....	{ ९५ ६६		कुन्द .....	{ ९६ ७३	
कीनाश .....	३३६	२१४	कुटन्नट .....	{ ९२ ५७		कुन्द .....	{ १०७ १२१	
कीर .....	१२५	२१	कुटैर .....	{ १०९ १३१		कुन्द .....	{ ३६४ १९	
कीर्ति .....	३७	११	कुटिल .....	{ २२८ ७४		कुन्दरै .....	१०७	१२१
कील .....	{ १२ ६०		कुटिल .....	{ १६८ ७१		कुन्दु .....	१०७	१२१
कीलक .....	{ ३३२ १९६		कुटी .....	{ ३७२ ३८		कुन्दुरु .....	१०७	१२१
कीलक .....	२२८	७३	कुटुम्बव्यापृत .....	{ २५५ ११		कुन्दुरुकी .....	१०७	१२४
कीलाल .....	{ ५५ ३३३		कुटुम्बिनी .....	{ १३२ ६		कुपथ .....	७१	१६
			कुट्टनी .....	{ १३५ १९		कुपिन्द .....	१४०	६
			कुट्टिम .....	{ ३७१ ३४		कुपय .....	२६५	५४
						कुप्य .....	२३३	९१
						कुबेर .....	{ १४ ७१	
							{ १६ ३	



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुबेरक .....	१०८	१२७	कुलश्रेष्ठिन् .....	२३९	५	कुसुति .....	४८	३०
कुबेराक्षी .....	९२	५२	कुलसंभव .....	१६६	२	कुस्तुम्बरी .....	२१९	३८
कुब्ज .....	१४२	४८	कुलस्त्री .....	१३२	७	कुस्तुम्बुरु .....	२१९	३८
कुमार .....	{ ९ ४३ १२	४३ १२	कुलाय .....	१२९	३७	कुहना .....	१७९	५३
कुमारक .....	८५	२५	कुलाल .....	२४०	६	कुहर .....	५०	१
कुमारी .....	{ ९७ ७३ १३२	७३ ८	कुलाली .....	२३६	१०२	कुहु .....	२४	९
कुमुद .....	{ १६ ६३ ३७	३ ३७	कुलिर्क .....	२३९	५	कुहु .....	२४	९
कुमुदप्राय .....	६९	९	कुलिश .....	१०	५०	कुकुद .....	२५५	१४
कुमुदबान्धव ...	१८	१३	कुली .....	१०१	९४	कूट .....	{ ७८ १३० २९६	४ ४२ ३६
कुमुदिका .....	८९	४०	कुलीन .....	१६६	३	कूटकै .....	२१२	१३
कुमुदिनी .....	६४	३९	कुलीर .....	५९	२१	कूटयत्र .....	२४४	२६
कुमुद्वत् .....	६९	९	कुलमापै .....	२१९	३९	कूटशाल्मलि ...	९०	४७
कुमुद्वती .....	६३	३८	कुलमाष .....	{ २१४ ३६५	१८ २१	कूटस्थ .....	२६८	७३
कुम्बा .....	१७०	१८	कुलमाषाभिषुत	२१९	३९	कूणि .....	१४२	४८
कुम्भ .....	{ ८७ १८९ ३१७	३४ ३७ १३४	कुलमास .....	२१४	१८	कूप .....	६१	२६
कुम्भकार .....	२४०	६	कुल्य .....	१४८	६८	कूपक .....	{ ५६ ५७ १४९	१० १२ ७२
कुम्भसंभव ...	१९	२०	कुल्या .....	६३	३४	कूपर .....	१९४	५७
कुम्भिका .....	६३	३८	कुवरै .....	३२	९	कूर्च .....	१५४	९२
कुम्भी .....	८९	४०	कुवल .....	{ ८८ ३७३	३६ ४२	कूर्चशीर्ष .....	११२	१४२
कुम्भीर .....	५९	२१	कुवल्य .....	६३	३७	कूर्चिका .....	२२१	४४
कुम्भोल्लखलक...	८७	३४	कुवाद .....	२६१	३७	कूर्दन .....	४९	३३
कुरङ्ग .....	१२०	८	कुविन्द .....	२४०	६	कूर्पर .....	१५१	८०
कुरङ्गक .....	२४४	२४	कुवेणी .....	५८	१६	कूर्पासक .....	१६०	११८
कुरण्टक .....	{ ९७ ७४ ७५	७४ ७५	कुश .....	{ ११७ ३३७	१६६ २१५	कूर्म .....	५९	२१
कुरवक .....	९७	७५	कुशल .....	{ २८ २५३ ३३४	२६ ४ २०३	कूल .....	५६	७
कुरर .....	१२५	२३	कुशी .....	२३५	९९	कूमाण्डक ...	११५	१५५
कुरण्डक .....	९७	७४	कुशीदै .....	२०९	४	कूकण .....	१२४	१९
कुरवकै .....	{ ९७ ७४	७४	कुशीलव .....	२४१	१२	कूकलांश .....	१२२	१२
कुरवकै .....	{ ९७ ७४	७४	कुशेशय .....	६४	४०	कूकलास .....	१२२	१२
कुरुविन्द .....	११६	१५९	कुशीदै .....	२०९	४	कूकवाकु .....	१२३	१७
कुरुविस्त .....	२३२	८६	कुस .....	{ १०८ १४४ ३७१	१२६ ५४ ३४	कूकाटिका .....	१५३	८८
कुल .....	{ १३० १६५	४१ १	कुसीद .....	२०९	४	कूकुलांस .....	१२२	१२
कुलक .....	{ ८९ ११४ २३९	३९ १५५ ५	कुसीदिक .....	२१०	५	कूच्छ .....	{ ५४ १७८	४ ५२
कुलटा .....	१३३	१०	कुसुम .....	८३	१७	कृत .....	३०४	७६
कुलथिका .....	२३६	१०२	कुसुमाञ्जन ...	२३६	१०३	कृतपुङ्ख .....	१९६	६८
कुलपालिक ...	१३२	८७	कुसुमेषु .....	६	२७	कृतमाल .....	८५	२४
			कुसुम्भ .....	{ २३७ २१७	१०६ १३६	कृतमुख .....	२५३	४
						कृतलक्षण .....	२५४	४०
						कृतसापत्निका ...	१३२	७
						कृतसापत्निका ...	१३२	७
						कृतहस्त .....	१९६	६८



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कृतान्त .....	१३	६१	कृष्णसार .....	१२१	१०	कैरव .....	६३	३७
कृताभिषेका ...	३०२	६४	कृष्णा .....	१०१	९६	कैलास .....	१५	७४
कृतिन् .....	१६६	५	कृष्णायस .....	२३५	९८	कैवर्त .....	५८	१५
कृत्त .....	२७५	६	कृष्णिका .....	२१४	१९	कैवर्तमुस्तक ...	१०९	१३२
कृत्ति .....	१७७	४	कैकर .....	१४३	४९	कैवर्तमुस्तक ...	१०९	१३२
कृत्तिवासस् ...	८	१०३	केका .....	१२७	३१	कैवर्तीमुस्तक ...	१०९	१३२
कृत्या .....	३२२	४७	केकिन् .....	१२७	३०	कैवल्य .....	३१	६
कृत्रिमधूपक ...	१६२	३३	केतकी .....	११८	१७०	कैशिक .....	१५५	९६
कृत्स्न .....	२६७	१५८	केतन .....	२०४	९९	कैश्य .....	१५५	९६
कृपण .....	२६३	१२८	केतु .....	३१२	११३	कोक .....	१२०	७
कृपा .....	४५	६५	केदर .....	३०१	६०	कोकनद .....	१२५	२२
कृपाण .....	२०२	४८	केदार .....	२११	२०	कोकनदच्छवि...	६४	४२
कृपाणी .....	२४७	१८	केनिपातक ...	५७	११	कोकिल .....	३३	१५
कृपालु .....	२५५	३४	केयूर .....	१५७	१३	कोकिल .....	१२४	४९
कृपीटयोनि ...	१२	१५	केलि .....	४९	१०७	कोकिलाक्ष ...	१०३	१०४
कृमि .....	१२२	५६	केवल .....	३३४	३२	कोटर .....	८२	१३
कृमिकोशोत्थ ...	१५८	१३	केश .....	१५५	२०२	कोटवी .....	१३५	१७
कृमिघ्न .....	१०३	१११	केशपर्णी .....	१००	९५	कोटि .....	२००	८४
कृमिज .....	१६२	१०६	केशपाशी .....	१५५	८९	कोटि .....	२०३	९३
कृश .....	२६६	१२६	केश .....	६४	९७	कोटि .....	२९३	३७
कृशानु .....	१२	६१	केशर .....	८५	४३	कोटिवर्षा .....	१०९	१३३
कृशानुरेतस् ...	८	५७	केशरिन् .....	९४	२५	कोटिश .....	२१२	१२
कृशाश्विन् .....	२४१	३५	केशरिन् .....	११८	६४	कोटी .....	२००	८४
कृषक .....	२१२	१२	केशव .....	५	१	कोटी .....	३०३	९३
कृषि .....	२०९	१३	केशव .....	१४२	१८	कोटीश .....	२१२	१२
कृषिक .....	२१०	४५	केशवत् .....	१४२	४५	कोट्ट .....	३६४	१८
कृषिक .....	२१२	१४२	केशवेश .....	१५५	४५	कोट्टी .....	१३५	१७
कृषीवल .....	२१०	९७	केशाम्बुनाम ...	१०७	९७	कोट्टार .....	३६४	१८
कृष्ट .....	२११	१२२	केशिक .....	१४२	१२२	कोठ .....	१४४	५४
कृष्टि .....	१६६	४५	केशिन् .....	१४२	४५	कोण .....	४२	६
कृष्ण .....	२५	१२	केशिनी .....	१०८	४५	कोण .....	२०३	९३
कृष्ण .....	५	१८	कैसर .....	६४	१२६	कोर्णप .....	१३	६२
कृष्णकैर्म .....	३३	१४	कैसर .....	८५	४३	कोदण्ड .....	२००	८३
कृष्णकैर्म .....	२१९	२५	कैसर .....	९४	२५	कोद्रव .....	२१३	१६
कृष्णकैर्म .....	२६३	९४	कैसरिन् .....	९४	६४	कोप .....	४७	२६
कृष्णपाकफल ...	९५	४६	कैसरिन् .....	११८	६६	कोपना .....	१३१	६
कृष्णफला .....	१०१	६७	कैटभजित् .....	६	१	कोपनी .....	१३१	४
कृष्णभेदा .....	९९	९६	कैटभजित् .....	८९	२२	कोपिन् .....	२५९	३२
कृष्णभेदी .....	९९	८६	कैटभजित् .....	८९	४०	कोपिनी .....	१३१	४
कृष्णभेदी .....	९९	८६	कैटभजित् .....	८९	३०	कोमल .....	२६९	७८
कृष्णला .....	१०२	४८	कैटभजित् .....	८९	४५	कोयष्टिक .....	१२८	३५
कृष्णलोहित ...	३३	९८	कैटभजित् .....	८९	११	कोरक .....	८३	१६
कृष्णवर्त्मन् ...	१२	१६	कैटभजित् .....	८९	११	कोरक .....	१६३	१२९
कृष्णवृन्ता .....	९२	५७	कैटभजित् .....	८९	११	कोरक .....	१०८	१२५
कृष्णशौर .....	१२१	५५	कैटभजित् .....	८९	११	कोरक .....	२१३	१६
कृष्णशौर .....	१२१	१०	कैटभजित् .....	८९	११	कोरक .....	२१३	१६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कोल .....	{ ५७ ११	११	कौशिक .....	{ ८७ ३४	३४	क्रोधन .....	२५९	३२
कोलक .....	{ ८८ ३६	३६	कौशेय .....	{ २८९ १०	१०	क्रोशयुग .....	७१	१८
कोलदल .....	{ ११९ २	२	कौस्तुभ .....	{ १५८ १११	१११	क्रोष्टु .....	१२०	५
कोलम्बक .....	{ १६३ १२९	१२९	क्रकच .....	{ ७ ३०	३०	क्रोष्टुविज्ञा .....	१०१	९३
कोलवल्ली .....	{ २१९ ३६	३६	क्रकर .....	{ २४७ ३५	३५	क्रोष्टु .....	१०४	११०
कोला .....	१०९ १३०	१३०	क्रकृत् .....	{ ९७ ७७	७७	क्रौञ्च .....	१२५	२२
कोलम्वक .....	४२ ७	७	क्रतु .....	{ १२४ १९	१९	क्रौञ्चदारण .....	९	४३
कोलहल .....	१०१ ९७	९७	क्रतुध्वंसिन् ...	{ १६९ १३	१३	कुम .....	२७९	१०
कोली .....	८८ ३६	३६	क्रतुभुज् .....	{ ८ ३६	३६	कुमथ .....	२७९	१०
कोलाहल .....	४० २५	२५	क्रथन .....	{ ३ ९	९	कुम्भ .....	२७५	१०५
कोलि .....	८८ ३६	३६	क्रन्दन .....	{ २०७ ११९	११९	कुम्भक्ष .....	१४६	६०
कोली .....	८८ ३६	३६	क्रन्दित .....	{ २०६ १०७	१०७	कुम्भित .....	२७४	९८
कोविद .....	१६६ ५	५	क्रन्दिता .....	{ ३१४ १२३	१२३	कुम्भ .....	{ ३९ १९	१९
कोविदार .....	८५ २२	२२	क्रम .....	{ ४९ ३५	३५	कुम्भ .....	{ २७४ ९८	९८
कोश .....	{ १२९ ३७	३७	क्रम .....	{ १७६ ४०	४०	कुम्भक .....	२०४	१०९
कोशफल .....	{ ३३३ ९१	९१	क्रम .....	{ ८९ ४१	४१	कुम्भिका .....	१०१	९४
कोशातकी .....	{ ३३७ २१७	२१७	क्रम .....	{ ८९ ४१	४१	कुम्भ (ब) .....	{ १४० २९	२९
कोशक .....	{ १६३ १३०	१३०	क्रम .....	{ ११८ १६९	१६९	कुम्भ .....	{ ३३६ २१२	२१२
कोशातकी .....	२८८ ८	८	क्रम .....	{ २२९ ७५	७५	कुम्भ .....	२८३	२९
कोष .....	{ १२९ ३७	३७	क्रम .....	{ २२९ ७८	७८	कुम्भ .....	१४७	६५
कोष्ठ .....	२९६ ४०	४०	क्रम .....	{ २२९ ७९	७९	कुम्भ .....	{ ४० २४	२४
कोष्ण .....	२२ ३५	३५	क्रम .....	{ ८१ ८१	८१	कुम्भ .....	{ २७९ ८	८
कौकुटिक .....	२९० १७	१७	क्रम .....	{ १४७ ६३	६३	कुम्भ .....	४० २४	२४
कौक्षयक .....	२०२ ८९	८९	क्रम .....	{ १३ ६२	६२	कुम्भ .....	२७३	९५
कौञ्चदारण .....	९ ४३	४३	क्रम .....	{ १३ ६२	६२	कुम्भ .....	४० २४	२४
कौटतक्ष .....	२४० ९	९	क्रम .....	{ २२९ ७९	७९	कुम्भ .....	{ २५ ११	११
कौटिक .....	२४२ १४	१४	क्रम .....	{ १२२ १३	१३	कुम्भ .....	{ ५० ३८	३८
कौणप .....	१३ ६२	६२	क्रम .....	{ १२२ १३	१३	कुम्भ .....	{ २९८ ४७	४७
कौतुक .....	४८ ३१	३१	क्रम .....	{ ३४ २	२	कुम्भ .....	२३ ४	४
कौतूहल .....	४८ ३१	३१	क्रम .....	{ ३२२ १५६	१५६	कुम्भ .....	२०७ ११४	११४
कौद्रवीण .....	२१० ८	८	क्रम .....	{ २५६ १८	१८	कुम्भ .....	१७ ९	९
कौन्ति .....	१०६ १२०	१२०	क्रम .....	{ ४९ ३२	३२	कुम्भ .....	१४७ ६४	६४
कौन्तिक .....	१९७ ७०	७०	क्रम .....	{ ४९ ३३	३३	कुम्भ .....	१७९ ५४	५४
कौपीन .....	३१४ १२१	१२१	क्रम .....	{ १२५ २२	२२	कुम्भ .....	{ १९४ ५९	५९
कौपोदकी .....	७ ३०	३०	क्रम .....	{ १२५ २२	२२	कुम्भ .....	{ २३९ ३	३
कौमुदी .....	१८ १६	१६	क्रम .....	{ ४७ २६	२६	कुम्भ .....	{ ३०१ ६२	६२
कौमोदकी .....	७ ३०	३०	क्रम .....	{ ४९ ३५	३५	कुम्भ .....	१८० १	१
कौलटिनेय .....	१३७ २७	२७	क्रम .....	{ २६३ ४७	४७	कुम्भ .....	१३४ १४	१४
कौलटेय .....	{ १३७ २७	२७	क्रम .....	{ २६९ ७६	७६	कुम्भ .....	१३४ १५	१५
कौलटेर .....	१३७ २६	२६	क्रम .....	{ ३३१ १९०	१९०	कुम्भ .....	१३४ १४	१४
कौलीन .....	३१२ ११६	११६	क्रम .....	{ ११९ २	२	कुम्भ .....	२३ ४	४
कौलेयक .....	२४३ २१	२१	क्रम .....	{ १५० ७७	७७	कुम्भ .....	१८ १५	१५
			क्रम .....	{ ४७ २६	२६	कुम्भ .....	३१९ १४२	१४२
			क्रम .....	{ ४७ २६	२६	कुम्भ .....	३१९ १४२	१४२
			क्रम .....	{ ४७ २६	२६	कुम्भ .....	२५९ ३१	३१



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षमिन् .....	२५९	३१	क्षुद्रा .....	१०१	९४	क्ष्वेडा .....	२०६	१०७
क्षन्तु .....	२५८	३१	क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात. ५९	३२७	१७६	क्ष्वेडित .....	२९७	४२
क्षय .....	१८५	१९	क्षुब्ध .....	२२४	५४	ख	३७१	३४
	२८	२२	क्षुधामिर्जनन ...	२१४	१९	ख		
	१४३	५१	क्षुधित .....	२५७	२०	ख		
	२७९	७	क्षुप .....	८१	८	ख		
	३१९	१४५	क्षुमा .....	२१४	२०	ख		
क्षव .....	१४४	५२	क्षुरे .....	१९२	४९	ख		
	२१४	१९	क्षुर .....	१०३	१०४	खकखट .....	२९१	१८
क्षवथु .....	१४४	५२	क्षुरक .....	३६५	२०	३६५	२२	
क्षान्त .....	२७३	९७	क्षुरप्र .....	३६५	२०	खकखट .....	२६९	७६
क्षान्ति .....	४६	२४	क्षुरि .....	३६५	२०	खग .....	१२७	३२
क्षार .....	२३५	९९	क्षुरिन् .....	२४१	१०	२०१	८६	
क्षारक .....	८३	१६	क्षुरलक .....	२४२	१६	२९१	१९	
क्षारमृत्तिका ...	६८	४	क्षेत्र .....	२८९	१०	खगेश्वर .....	७	३१
क्षारित .....	२६२	४३	क्षेत्रज्ञ .....	२९१	११	खजाका .....	२१८	३४
क्षिति .....	६७	२	क्षेत्राजीव .....	२९५	३३	खज .....	१४३	४९
	३०३	७०	क्षेत्रपण .....	२९५	३३	खजन .....	१२३	१५
क्षिपा .....	२८०	११	क्षेत्रपणी .....	२९५	३३	खजरीट .....	१२३	१५
क्षिप्त .....	२७१	८७	क्षेपिष्ठ .....	२९५	३३	खट .....	३६४	१७
क्षिमु .....	२५९	३०	क्षेम .....	२९५	३३	खटवा .....	१६५	१३८
क्षिप्र .....	१४	६८	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
	२७६	११२	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	२०१	८९
क्षिया .....	२७९	७	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षिप्यु .....	२५९	३०	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीबिन् .....	२५७	२३	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीर .....	५५	४	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
	२२३	५१	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
	३२८	१८१	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीरविकृति .....	२२१	४४	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीरविदारि .....	१०४	११०	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीरशुक्ला .....	१०४	११०	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीरावी .....	१०२	१००	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीरिका .....	९०	४५	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीरोद .....	५४	२	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीरोदतनया .....	७	२९	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षीव .....	२५७	२३	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षुत् .....	१४४	५२	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षुत .....	१४४	५२	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षुताभिजनन ...	२१४	१९	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
	२६३	४८	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षुद्र .....	२७६	११२	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
	३२७	१७७	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षुद्रघण्टिका ...	१५८	११०	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४
क्षुद्रशङ्ख .....	६०	२३	क्षेम .....	२९५	३३	खट्वा .....	११९	४



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
खजूरी .....	११८	१७०	गडक .....	५८	१७	गन्धमूला .....	११४	१५४
खर्व .....	{ १४२ ४६ २६८ ७०		गडु .....	३६४	१८	गन्धमूली .....	११४	१५४
खल .....	२६३	४७	गडुर .....	१४२	४८	गन्धरस .....	२३६	१०४
खलप .....	२५६	१७	गडुल .....	१४२	४८		४	११
खलिनी .....	२८६	४२	गण .....	१०८	१२८	गन्धर्व .....	{ ११ ५५ १२१ ११ १९० ४४ ३१६ १३२	
खलीन .....	१९२	४९	गण .....	{ १२९ ४० २०० ८१ १९८ ४५		गन्धर्वहस्तक ...	९१	५०
खलु .....	३४८	२५४	गणक .....	१८३	१४	गन्धवह .....	१३	६५
खलेदारु .....	२१३	१५	गणदेवता .....	३	१०	गन्धवहा .....	१५३	८९
खल्या .....	२८६	४२	गणनीय .....	२६७	६४	गन्धवाह .....	१३	६५
खात .....	६१	२७	गणरात्र .....	२४	६	गन्धसार .....	१६३	१३१
खादित .....	२७६	११०	गणरूप .....	९८	८०	गन्धाशमन् ...	२३६	१०२
खारै .....	२३२	८८	गणहासक .....	१०८	१२८	गन्धिक .....	२३६	१०२
खारि .....	२३२	८८	गणाधिप .....	९	४०	गन्धिनी .....	१०७	१२३
खारी .....	२३२	८८	गणिका .....	{ ९६ ७१ १३५ १९		गन्धोत्तमा .....	२४८	४०
खारीक .....	२११	१०	गणिकारिका ...	९५	६६	गन्धोली .....	१२६	२७
खारीवाप .....	२११	१०	गणित .....	२६७	६४	गभस्ति .....	२२	३३
खिल .....	६८	५	गण्य .....	२६७	६४	गभीर .....	५८	१५
खुर .....	{ १०९ १३० १९२ ४९		गण्ड .....	{ १५३ ९० १८९ ३७		गम .....	२०३	९५
खुरणस् .....	१४२	४७	गण्डकै .....	५८	१७	गमन .....	२०३	९५
खुरणस .....	१४२	४७	गण्डक .....	११९	४	गम्भारी .....	८८	३५
खुरप्रै .....	३६५	२०	गण्डकारी .....	१११	१४१	गम्भीर .....	५८	१५
खुलकै .....	२४२	१६	गण्डकौली .....	१११	१४१	गम्य .....	२७२	९२
खेट .....	२६५	५४	गण्डकौली .....	१११	१४१	गरण .....	२८५	३७
खेय .....	६१	२९	गण्डशैल .....	७९	६	गरल .....	५२	९
खेला .....	४९	३३	गण्डाली .....	११६	१५९	गरा .....	९५	६९
खोड .....	१४३	४९	गण्डीर .....	११५	१५७	गरागरी .....	९५	६९
खोरै .....	१४३	४९	गण्डूपद .....	५९	२२	गरिष्ठ .....	२७६	११२
खोलै .....	१४३	४९	गण्डूपदी .....	६०	२४	गरी .....	९५	६९
ख्यात .....	२५४	०	गण्डूषा .....	३६०	१०	गरुड .....	७	३१
ख्यातगर्हण ...	२७३	९३	गतनासिक .....	१४२	४६	गरुडध्वज .....	५	१९
ख्याति .....	२७९	९	गद .....	१४३	५१	गरुडाग्रज .....	२१	३२
ग			गद्य .....	३६९	३१	गरुत् .....	१२८	३६
			गघ्री .....	१९३	५२	गरुत्सद् .....	{ ७ ३१ १२८ ३४ ३०० ५७	
गगन .....	१५	१	गन्ध .....	३१	७			
गङ्गा .....	६२	३१	गन्धिक .....	२३६	१०२			
गङ्गाधर .....	८	३६	गन्धकुटी .....	१०७	१२३	गर्गरी .....	२२८	७४
गज .....	१८८	३४	गन्धन .....	३१२	११४	गर्जित .....	{ १७ ८ १८८ ३६	
गजता .....	१८८	३६	गन्धनाकुली ...	१०५	११४			
गजबन्धनी ...	१९०	४३	गन्धफली .....	{ ९२ ५६ ९४ ६४		गर्त .....	५१	२
गजभक्षी .....	१०७	१२३	गन्धसादन .....	७८	३	गर्ती .....	५१	२
गजभक्ष्या .....	१०७	१२३	गन्धसूखी .....	१२२	१२	गर्दभ .....	२२९	७७
गजानन .....	९	४१						
गङ्गा .....	७४	८						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गर्दभाण्ड .....	८९	४३	गाण्डिव .....	२००	८४	गुण.....	२९	२९
गर्द्धन .....	२५७	२२	गाण्डीव .....	२००	८४			
गर्भ .....	{ १४०	३९	गात्र .....	{ १४८	७०			
गर्भक .....	१६४	१३५	गात्रानुलेपनी ...	१६४	१३३	२०१	८५	
गर्भागार .....	७४	८	गान .....	४०	२५	२१६	२८	
गर्भाशय .....	१४०	३८	गान्धार .....	४०	१	२४५	२७	
गर्भिणी .....	१३६	२२	गायत्री .....	{ ९१	४९	२९८	४६	
गर्भोपधातिनी...	२२७	६९	गारुत्मत .....	{ १७१	२२	गुणवृक्षक .....	५७	१२
गर्भुत् .....	११७	१६५				गुणित .....	२७२	८८
गर्व .....	४६	२२	गार्भिण .....	२३३	९२	गुणित्त .....	२७२	८९
गर्वित .....	३१०	१०३	गार्हपत्य .....	१३६	२२	गुणित्त .....	२७२	८९
गर्हण .....	३७	१३	गालव .....	१७०	१९	गुत्स .....	१५७	१०५
गर्ह्य .....	२६५	५४	गालव .....	८७	३३	गुत्सार्ध .....	१५७	१०५
गर्ह्यवादिन् .....	२६०	३७	गिर .....	३४	१	गुद .....	१४९	७३
गल .....	१५३	८८	गिराँ .....	३४	१	गुन्द्र .....	११६	१६२
गलकम्बल .....	२२६	६३	गिरि .....	{ ७७	११	गुन्द्रा .....	{ ९२	५५
गलन्तिका .....	२१७	३१						
गलित .....	२७५	१०४	गिरिका .....	१०३	१०४	गुप्त .....	२७२	८९
गलोद्देश .....	१९१	४८	गिरिज .....	१२२	१२	गुप्तवाद .....	३२५	१६६
गल्या .....	२८६	४३	गिरिज .....	२३६	१०४		गुप्ति .....	३०४
गवय .....	१२१	११	गिरिजा .....	९	४०	गुफित्त .....	२७१	८६
गवल .....	२३५	१००	गिरिजामल ...	२३५	११०	गुम्फित्त .....	२७१	८६
गवाक्ष .....	७४	९	गिरिमल्लिका ...	९५	६६	गुरण .....	२८०	११
गवाक्षी .....	११५	१५६	गिरिश .....	८	३३	गुरु .....	{ २०	२४
गवीश्वर .....	२२५	५८	गिरीश .....	८	३३			
गवेडु .....	२१५	२५	गिलित .....	२७६	११०		३२३	१६१
गवेधु .....	२१५	२५	गीत .....	४०	२५	गुर्विणी .....	१३६	२२
गवेधुका .....	२१५	२५	गीर्ण .....	२७६	११०	गुल्फ .....	१४९	७२
गवेधेण .....	२८४	३०	गीर्णि .....	२८०	११	गुल्म .....	{ ८१	९
गवेपणा .....	१७३	३२	गीर्वाण .....	३	९			
गवेषित .....	२७५	१०५	गीष्पति .....	२०	२४		२००	८१
गव्य .....	२२३	५०	गुग्गुल .....	८७	३४	३१८	१४२	
गव्या .....	२२५	६०	गुच्छ .....	{ १५७	१०५	गुल्मिनी .....	८१	९
गव्यूति .....	४१	१८	{ ११४	२१	११८	गुवाक .....	११८	१६९
गहन .....	{ ७९	१	गुच्छक .....	८३	१६	गुह .....	९	४२
			गुच्छार्ध .....	१५७	१०५	गुहा .....	{ ७८	६
गह्वर .....	{ ७९	६	गुक्षा .....	१०२	९८			
गाङ्गेय .....	{ २३४	९४	गुक्षा .....	१०२	९८	गुह्य .....	३२१	१५३
			गुड .....	२९७	४१	गुह्यक .....	४	११
गाङ्गेरुकी .....	१०६	११७	गुडपुष्प .....	८६	२७	गुह्यकेश्वर .....	१४	७१
गाढ .....	१४	७०	गुडफल .....	८६	२८	गूढ .....	२७२	८९
गाणिक्य .....	१३६	२२	गुडा .....	१०३	१०५	गूढपाद् .....	५२	७
			गुडी .....	१०३	१०५	गूढपुरुष .....	१८३	१३
			गुडुवी .....	९९	८२	गूथ .....	१४८	६८
			गुडुवी .....	९९	८२	गून .....	२७३	९६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गूर्ण .....	२८०	११	गोत्रभिद् .....	१०	४५	गोविद् .....	२२३	५०
गूर्वाक .....	११८	१६९	गोत्रा .....	{ ६७	३	गोविन्द .....	{ ५	१९
गृञ्जन .....	११३	१४८		{ २२५	६०		{ ३०७	९१
गृध्र .....	२५७	२२	गोदं .....	१४७	६५	गोशाल .....	२७३	४०
गृध्र .....	१२५	२१	गोदारण .....	२१२	१४	गोशीर्ष .....	१६३	१३१
गृध्रसी .....	३६०	१०	गोदुह .....	{ २२४	५७	गोष्ट .....	७०	१३
गृष्टि .....	११४	१५१		{ ३१५	१२९	गोष्टपति .....	३१५	१२९
गृष्टि .....	११९	२	गोदोह .....	२२४	५७	गोष्टी .....	१६९	१५
	७३	४	गोधन .....	२२५	५८	गोष्टीन .....	७०	१३
गृह .....	{ ७३	५	गोधा .....	२००	८४	गोष्पद .....	३०८	९३
	{ ३४२	२३७	गोधापदी .....	१०६	११९	गोसंख्य .....	२२४	५७
गृहगोधिका ...	१२२	१२	गोधि .....	१५४	९२	गोस्तन .....	१५७	१०५
गृहगोलिका ...	१२२	१२	गोधिका .....	५९	२२	गोस्तनी .....	१०३	१०७
गृहपति .....	१८३	१५	गोधिकात्मज ...	१२०	६	गोस्तनी .....	१०३	१०७
गृहयात्र .....	२५८	२७	गोधूम .....	२१४	१८	गोस्थानक .....	७०	१३
गृहस्थूण .....	३६९	३०	गोनर्द .....	१०९	१३२	गौतम .....	४	१५
गृहागत .....	१७४	३४	गोनस .....	५१	४	गौधार .....	१२०	६
गृहाराम .....	७९	१		{ १८१	७	गौधेय .....	१२०	६
गृहावग्रहणी ...	७५	१३	गोप .....	{ २२४	५७	गौधेर .....	१२०	६
गृहिन् .....	१६६	३		{ ३१५	१२९	गौर .....	{ ३३	१३
गृह्यक .....	{ १३०	४३	गोपति .....	२२६	६२		{ ३३०	१८८
	{ २५६	१६	गोपरस .....	२३६	१०४	गौरव .....	१७४	३४
गोण्डुक .....	१६५	१३८	गोपानसी .....	७६	१५	गौरी .....	{ ८	३८
गोण्डुक .....	१६५	१३८	गोपायित .....	२७५	१०६		{ १३२	८
गोण्डुक .....	१६५	१३८	गोपाल .....	२२४	५७	गौष्टीन .....	७०	१३
गेह .....	७३	४	गोपी .....	१०५	११२	ग्रन्थित .....	२७१	८६
गैरिक .....	{ ७९	८		{ ७६	१६	ग्रन्थ .....	३२७	१७९
	{ २८९	१२	गोपुर .....	{ १०९	१३२	ग्रन्थि .....	११६	१६२
गैरेय .....	२३३	१०४		{ ३२८	१८२	ग्रन्थिक .....	२३८	११०
	{ २२५	६०	गोप्यक .....	२४२	१७	ग्रन्थित .....	२७१	८६
गो ( गौ ) ...	{ २२६	६६	गोमत् .....	२२५	५८	ग्रन्थिपर्ण .....	१०९	१३२
	{ २९३	२५	गोमय .....	२२३	५०	ग्रन्थिल .....	{ ८८	३७
गोकण्टक .....	१०२	९९	गोमायु .....	१२०	५		{ ९७	७७
गोकर्ण .....	{ १२१	१०	गोमिन् .....	२२५	५८	ग्रस्त .....	{ ३९	२०
	{ १५२	८३	गोरस .....	२२३	५३		{ २७६	१११
गोकर्णी .....	९९	८४	गोर्द .....	१४७	६५		{ २४	९
गोकुल .....	२२५	५८	गोल .....	३६५	२०	ग्रह .....	{ २७९	८
गोक्षुरक .....	१०२	९९	गोलक .....	१३९	२६		{ ३४१	२३५
गोचर .....	३१	८	गोला .....	२३७	१०८	ग्रहणीरुज् .....	१४४	५५
गोजिह्वा .....	१०६	११९	गोलीढ .....	८९	३९	ग्रहपति .....	२१	३०
गोडुम्बा .....	११५	१५६		{ १०२	१०२	ग्रहिणी .....	२४४	५४
गोण्ड .....	३६४	१८	गोलोमी .....	{ ११६	१५९	ग्रहीतृ .....	२५८	२७
	{ ७७	१		{ २३८	१११	ग्राम .....	{ ७७	१९
गोत्र .....	{ १६५	१	गोवन्दवी .....	३२८	१११		{ ३१८	१४०
	{ ३२८	१८०						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ग्रामणी.....	२९८	४९	घस्मर.....	२५७	२०	चक्रपाणि.....	५	२०
ग्रामतक्ष.....	२४०	९	घस्त्र.....	२३	२	चक्रमर्दक.....	११३	१४७
ग्रामता.....	२८६	४३	घाटा.....	१५३	८८	चक्रयान.....	१९२	५१
ग्रामाधीन.....	२४०	९	घाण्टिक.....	२०४	९७	चक्रला.....	११६	१६०
ग्रामान्त.....	७७	२०	घात.....	२०७	११५	चक्रवर्तिन्.....	१८०	२
ग्रामीणा.....	१०१	९४	घातुक.....	{ २६३	४७	चक्रवर्तिनी ...	११४	१५३
ग्राम्य.....	३९	१९		{ २५९	२८	चक्रवाक.....	१२५	२२
ग्राम्यधर्म.....	१७९	५७	घास.....	११८	१६७	चक्रवाँड.....	७७	२
	{ ७७	१	घुटिका.....	१४९	७२	चक्रवाल.....	{ १७	६
ग्रावन्.....	{ ७८	४	घुण.....	३६४	१८		{ ७७	२
	{ ३१०	१०५	घूर्णित.....	२५९	३२	चक्राङ्ग.....	१२५	२३
ग्रास.....	२२४	५४		{ ४५	१८	चक्राङ्गी.....	९९	८६
ग्राह.....	{ ५९	२१	घृणा.....	{ २८४	३२	चक्रिकै.....	२०४	९७
	{ २७९	८		{ २९९	५१	चक्रिन्.....	५२	७
ग्राहिन्.....	८४	२१	घृणि.....	२२	३३	चक्रीवत्.....	२२९	७७
ग्रीवा.....	१५३	८८	घृत.....	{ २२३	५२	चक्षुःश्रवस् ...	५२	७
ग्रीष्म.....	२७	१८		{ ३०४	७५	चक्षुष्.....	१५४	९३
ग्रैवेयक.....	१५६	१०४	घृष्टि.....	११९	२	चक्षुष्या.....	२३६	१०२
ग्लस्त.....	२७६	१११	घृष्टि.....	११४	१५१	चञ्चल.....	२६९	७५
ग्लह.....	२४९	४५	घोटक.....	१९०	४३	चञ्चला.....	१७	९
ग्लान.....	१४५	५८	घोणा.....	१५३	८९	चञ्च.....	{ ९१	५१
ग्लास्नु.....	१४५	५८	घोणिन्.....	११९	२		{ १२८	३६
ग्लौ.....	१८	१४	घोण्टा.....	{ ८८	३७	चटक.....	१२४	१८
				{ ११८	१६९	चटका.....	१२४	१८
घ			घोर.....	४५	२०	चैटकाशिरस् ...	२३८	११०
घट.....	२१७	३२	घोष.....	७७	२०	चटिकाशिरस् ...	२३८	११०
घटना.....	२०६	१०७	घोषक.....	१०६	११७	चटुलै.....	२६९	७५
घटा.....	२०६	१०७	घोषणा.....	३७	१२	चणक.....	२१४	१८
घटीयन्न.....	२४५	२७		{ १५३	८९	चण्ड.....	२५९	३२
घट्ट.....	३६४	१८	घ्राण.....	{ २७२	९०	चण्डा.....	१००	८८
घण्टा.....	८९	३९	घ्राणतर्पण.....	३२	११	चण्डा.....	१०८	१२८
घण्टापथ.....	७१	१८	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डांशु.....	२१	३१
घण्टापाटलि ...	८९	३९				चण्डात.....	९७	७६
घण्टारवा.....	१०३	१०७				चण्डातक.....	१६०	११९
घण्टिकार्थक ...	२०४	९७	च					
	{ १७	७	च.....	{ ३५०	५	चण्डाल.....	{ २३९	४
	{ ४१	४		{ ३४३	२४०		{ २४३	१९
घन.....	{ ४३	९	चकोरक.....	१२८	३५	चण्डालवल्लकी...	२४६	३२
	{ २०२	९१		{ ७	२९	चण्डालिकाँ ...	२४६	३२
	{ २६७	६६		{ ५६	७	चण्डिका.....	९	३९
	{ ३११	११०	चक्र.....	{ १२५	२२	चतुःशाल.....	७३	६
घनरस.....	५५	५		{ १९४	५६	चतुर.....	२४३	१९
घनसार.....	१६३	१३०		{ १९८	७८	चतुरङ्गुल.....	८५	२३
घनाघन.....	३११	१०९		{ ३२८	१८१	चतुरानन.....	५	१६
घर्म.....	{ ४९	३३	चक्रकारक.....	१०८	१२८	चतुर्भद्र.....	१८०	५८
	{ ३१८	१४१						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चतुर्भुज .....	५	२०	चरमक्षमाभृत् ...	७७	२	चौमरा .....	१८७	३१
चतुर्वर्ग .....	१८०	५८	चराचर .....	२६९	७४	चामीकर .....	२३४	४५
चतुष्पथ .....	७१	१७	चरिष्णु .....	२६९	७४	चाम्पेय .....	{ ९४ ६३	
चतुहायणी .....	२२७	६८	चरु .....	१७१	२२	{ ९४ ६५		
चत्वर .....	{ ७५ १३		चर्चरी .....	३६०	१०	चार .....	{ १८३ १३	
चत .....	३५०	३	चर्चा .....	{ ३० १६१	१२२	चारटी .....	११२	१४६
चन्दन .....	१६३	१३१	चर्मन् .....	{ १७७ ४७		चारण .....	२४१	१२
चन्द्र .....	{ १८ १३		चर्मकषा .....	११२	१४३	चारु .....	२६४	५२
चन्द्रक .....	१२७	३१	चर्मकार .....	२४०	७	चार्चिक्य .....	१६१	१२२
चन्द्रभागा .....	६३	३४	चर्मप्रभेदिका ...	२४७	३५	चालनी .....	२१६	२६
चन्द्रभागी .....	६३	३४	चर्मप्रसेवक ...	२४६	३३	चाप .....	१२३	१६
चन्द्रमस .....	१८	१३	चर्मसेविका ...	२४६	३३	चाँस .....	१२३	१६
चन्द्रवाला .....	१०८	१२५	चर्मिन् .....	{ ९० ४६		चिकित्सक .....	१४५	५७
चन्द्रशेखर .....	७	३२	चर्मिन् .....	{ १९७ ७१		चिकित्सा .....	१४३	५०
(चन्द्रसंज्ञ-)	१६३	१३०	चर्या .....	१७४	३६	चिकुर .....	{ १५५ ९५	
चन्द्रहास .....	२०१	८९	चर्वित .....	२७६	११०	चिकूर .....	१५५	९५
चन्द्रिका .....	१८	१६	चल .....	{ ७७ १		चिक्रण .....	२२१	४६
चर्पल .....	२६९	७५	चलदल .....	८४	२०	चिक्रस .....	३७१	३५
चपल .....	{ १४ ६८		चलन .....	२६९	७४	चिञ्चा .....	९०	४३
चपला .....	{ २३५ २६३		चलाचल .....	२६९	७४	चित .....	{ ३० ३	
चपेट .....	१५२	८४	चलित .....	{ २०३ २७१		चिता .....	२०८	११७
चमैर .....	१८७	३१	चविकै .....	१०२	९८	चिति .....	२०८	११७
चमर .....	१२१	१०	चविका .....	१०२	९८	चित्त .....	२९	३१
चमरिक .....	८५	२२	चव्य .....	१०२	९८	चित्तविभ्रम ...	४७	२६
चमस .....	३७१	३५	चव्या .....	१०२	९८	चित्तसमुन्नति ...	४६	२२
चमसी .....	३६०	१०	चषक .....	२४९	४३	चित्ताभोग .....	३०	२
चमू .....	{ १९८ २००		चपाल .....	१७०	१८	चित्या .....	२०८	११७
चमूर .....	१२१	९	चाक्रिक .....	२०४	९७	चित्र .....	{ ३४ ४५	
चम्पक .....	९४	६३	चाङ्गेरी .....	१११	१४०	{ ३४ १७		
चय .....	{ ७३ १२९		चाटकैर .....	१२४	१८	{ ४५ १९		
चर .....	{ १८३ २६९		चाण्डौल .....	२३९	४	{ ३२७ १७८		
चरक .....	३७१	३३	चाण्डाल .....	२४३	२०	चित्रक .....	{ ९१ ९८	
चरण .....	१४९	७१	चाण्डालिका ...	२४६	३२	{ ९८ ८०		
चरणायुध .....	१२३	१७	चातक .....	१२३	१७	{ १६१ १२३		
चरम .....	२७०	८१	चातुर्वर्ण्य .....	१६६	२	चित्रकर .....	२४०	७
			चान्द्रभागा ...	६३	३४	चित्रकृत् .....	८६	२७
			चान्द्रभागी ...	६३	३४	चित्रतण्डुला ...	१०३	१०६
			चाप .....	२००	८३	चित्रपर्णी .....	१०१	९२
			चामर .....	१८७	३१	चित्रभानु .....	{ १२ २१	
						{ ३१० १०४		
						चित्रशिखण्डिज	२०	२४
						चित्रशिखण्डिन्...	२०	२७



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चित्रा .....	{ १०० ८७		चेदक .....	२४२	१७	छन्दस् .....	{ १७१ २२	
चिन्ता .....	४७	२९	चेदक .....	२४२	१७	छन्दस् .....	{ ३४१ २३१	
चिपिटक .....	२२२	४७	चेत् .....	३५२	१२	छन्न .....	{ १८५ २२	
चिबुक .....	१५३	९०	चेतकी .....	९३	५९	छल .....	{ २७४ ९८	
चिरक्रिय .....	२५६	१७	चेतन .....	२९	३०	छल .....	{ २०६ १०८	
चिरिण्टी .....	१३३	९	चेतना .....	३०	१	छवि .....	{ १८ १७	
चिरन्तन .....	२६९	७७	चेतस् .....	२९	३१	छवि .....	{ २२ ३४	
चिरप्रसूता .....	२२८	७१	चेल् .....	१५९	११५	छाग .....	२२९	७६
चिरबिल्व .....	९१	४७	चेल् .....	३३४	२०१	छागी .....	२२९	७६
चिररात्राय .....	३४९	१	चैत्य .....	७४	७	छात .....	{ १४१ ४४	
चिरस्य .....	३४९	१	चैत्र .....	२६	२५	छात .....	{ २७५ १०३	
चिराय .....	३४९	१	चैत्ररथ .....	१५	७३	छात्र .....	१६८	११
चिरिण्टी .....	१३३	१	चैत्रिक .....	२६	१५	छादित .....	२७४	९८
चिरिविल्व .....	९१	४७	चैल .....	१५९	११५	छान्दस .....	१६६	६
चिलिचिम .....	५८	१८	चैल .....	३३४	२०१	छाया .....	३२२	१५७
चिलिचिमि .....	५८	१८	चोच .....	{ ११० १३४		छित .....	२७५	१०३
चिल .....	{ १२५ २१		चोच .....	{ ३६९ ३०		छिद्र .....	५०	२
चिलका .....	१२६	२८	चोदिनी .....	१००	९२	छिद्रित .....	२७४	९९
चिह्न .....	१८	१७	चोरपुष्पी .....	१०८	१२६	छिन्न .....	२७५	१०३
चीन .....	१२१	९	चोरिका .....	२४४	२५	छिन्नरुहा .....	९९	८२
चीर .....	३७०	३१	चोल .....	१६०	११८	छुन्दरी .....	१२२	१२
चीरी .....	१२६	२८	चौर .....	२४३	२४	छुरिका .....	१०२	९२
चीलिका .....	१२६	२८	चौरिका .....	२४४	२५	छेक .....	१३०	४३
चीवर .....	३७०	३१	चौर्य .....	२४४	२५	छेदन .....	२७९	७
चुक्र .....	{ १११ १४१		च्युत .....	२७५	१०४			
चुक्रिका .....	१११	१४०						
चुल .....	१४६	६०	छ					
चुलि .....	२१७	२९	छगलक .....	२२९	७६	जगत .....	{ ६८ ६	
चुली .....	२१७	२९	छगला .....	११०	१३७	जगती .....	{ ३०५ ७९	
चूचुक .....	१५०	७७	छगलाङ्गी .....	११०	१३७	जगत्प्राण .....	१३	६५
चूडा .....	{ १२७ ३१		छगलाण्डी .....	११०	१३७	जगर .....	१९६	६४
चूडामणि .....	१५६	१०२	छगलात्री .....	११०	१३७	जगल .....	२४९	४२
चूडाला .....	११६	१६०	छत्र .....	१८८	३२	जग्ध .....	२७६	१११
चूत .....	८७	३३	छत्रा .....	{ १०३ १०५		जग्ध .....	२२४	५५
चूर्ण .....	{ १६४ १३४		छत्रा .....	{ ११८ १६७		जघन .....	१४९	७४
चूर्णकुन्तल .....	१५५	९६	छत्राकी .....	२१९	३७	जघनेफला .....	९३	६१
चूर्णि .....	३५९	९	छत्राकी .....	१०५	११५	जघन्य .....	{ २७० ८१	
चूलिका .....	१८९	३८	छद .....	{ ८३ १४		जघन्य .....	{ ३२२ १५८	
चूष्या .....	१९०	४२	छद .....	{ १२८ ३६		जघन्यज .....	{ १४१ ४३	
			छदन .....	८३	१४	जघन्यज .....	{ २३८ १	
			छदिस् .....	७५	१४	जङ्गम .....	२६९	७४
			छद्मन् .....	४८	३०	जङ्गमेतर .....	२६८	७३
			छन्द .....	{ २८२ २०		जङ्गा .....	१४९	७२
				{ ३०७ ८८		जङ्गाकरिक .....	१९७	७३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जङ्घाल .....	१९७	७३	जन्तु .....	२९	३०	जलधर .....	१७	७
जङ्घिल .....	१९७	७३	जन्तुफल .....	८५	२२	जलनिधि .....	५४	२
जटा .....	८२	११	जन्मन् .....	२९	३०	जलनिर्गम .....	५६	७
जटा .....	१५५	९७	जन्मिन् .....	२९	३०	जलनीली .....	६३	३८
जटा .....	२९६	३७	जन्मिन् .....	१८०	५८	जलपुष्प .....	३६६	२३
जटा .....	११०	१३४	जन्म .....	२०५	१०३	जलप्राय .....	६९	१०
जटाजूट .....	८	३७	जन्म .....	३२२	१५८	जलमुक् .....	१७	७
जटामांसी .....	११०	१३४	जन्म .....	२९	३०	जलव्याल .....	५१	५
जटि .....	८७	३२	जप .....	१७७	४७	जलशायिन् .....	६	२३
जटिन् .....	८७	३२	जपापुष्प .....	९७	७६	जलशुक्ति .....	६०	२३
जटिला .....	११०	१३४	जमैन .....	२२४	५६	जलाधार .....	६०	२५
जटुल .....	१४३	४९	जम्पती .....	१४०	३८	जलाशय .....	६०	२५
जठर .....	१५०	७७	जम्बाल .....	५६	९	जलाशय .....	११७	१६४
जठर .....	२६९	७६	जम्बिर .....	८५	२४	जलोच्छ्वास .....	५६	१०
जठर .....	३३०	१८८	जम्बीर .....	८५	२४	जलौकस् .....	६०	२२
जठ .....	१९	१९	जम्बीर .....	९८	७९	जलौका .....	६०	२२
जठ .....	२६१	३८	जम्बु .....	८४	१९	जल्पाक .....	२६०	३६
जडुल .....	१४३	४९	जम्बुक .....	१२०	५	जल्पित .....	२७५	१०७
जतु .....	१६१	१२५	जम्बुक .....	२८७	३	जव .....	१४	६८
जतुक .....	२२०	४०	जम्बू .....	८४	१९	जव .....	१९८	७३
जतुका .....	१२६	२६	जम्बूक .....	१२०	५	जव .....	१९१	४५
जतुका .....	११४	१५३	जम्भ .....	८५	२४	जवन .....	१९८	७३
जतुकु .....	११४	१५३	जम्भभेदिन् .....	१०	४६	जवन .....	२८५	३९
जतूका .....	११४	१५३	जम्भैर .....	८५	२४	जवनिका .....	१६०	१२०
जतूका .....	१२६	२६	जम्भ .....	८५	२४	जवापुष्प .....	९७	७६
जत्रु .....	१५०	७८	जम्भीर .....	८५	२४	जहाँ .....	९९	८६
जनक .....	१३८	२८	जम्भीर .....	९८	७९	जह्नुतनया .....	६२	३१
जनङ्गम .....	२४३	१९	जम्भीर .....	९५	६६	जागरै .....	१९६	६४
जनता .....	२८६	४३	जय .....	२०६	११०	जागरा .....	२८१	१९
जनन .....	२९	३०	जय .....	२८०	१२	जागरितृ .....	२५९	३२
जननि .....	१६५	१	जयन .....	२८०	१२	जागरूक .....	२५९	३२
जनैनि .....	१३८	२९	जयन्त .....	१०	४९	जागर्ग्या .....	२८१	१९
जननी .....	१३८	२९	जयन्ती .....	९४	६५	जाङ्गलिक .....	५३	११
जनपद .....	६९	८	जया .....	९४	६५	जाङ्गिक .....	१९७	७३
जनयित्री .....	१३८	२९	जय्य .....	१९८	७४	जात .....	२९	३१
जनश्रुति .....	३६	७	जरण .....	२१९	३६	जात .....	३०६	८४
जनार्दन .....	५	१९	जरत् .....	१४१	४२	जातरूप .....	२३४	९५
जनाश्रय .....	७४	९	जरद्गव .....	२२५	६१	जातवेदस् .....	१२	५६
जनि .....	२९	३०	जरा .....	१४१	४१	जातापत्या .....	१३५	१६
जनि .....	११४	१५३	जरायु .....	१४०	३८	जाति .....	२९	३१
जनि .....	१३३	९	जरायुज .....	२६४	५०	जाति .....	९६	७२
जनित्री .....	१३८	२९	जल .....	५५	३	जाति .....	३०२	६७
जनी .....	११४	१५३	जल .....	३६६	२३	जातिकोश .....	१६३	१३२
जनी .....	१३३	९	जलजम्भ .....	२४३	१९	जातिफल .....	१६३	१३२
जनुस् .....	२९	३०	जलजन्तु .....	५९	२०	जाती .....	८४	१९



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जाती	९६	७२	जीवक	{ ९०	४४	जाति	१३९	३४
जातीकोश	१६३	१३२	जीवजीव	{ ११२	१४२	जातृ	२५९	३०
जातीफल	१६३	१३२	जीवजीव	१२८	३५	जातेय	१३९	३५
जातु	३५०	४	जीवजीव	१२८	३५	ज्ञान	३१	६
जातुधौन	१३	६३	जीवन	{ ५५	३	ज्ञानिन्	१८३	१४
जातुष	२४५	२९	जीवनी	{ २०९	१	ज्या	{ ६७	२
जातोक्ष	२२५	६१	जीवनी	११२	१४२	ज्याघातवारण	{ २०१	८५
जानु	१४९	७२	जीवनीया	११२	१४२	ज्यानि	२७९	९
जाबाल	२४१	११	जीवनौषध	२०८	१२०	ज्यायसू	{ १४१	४३
जामातृ	१३८	३२	जीवन्तिकै	२४२	१४	ज्यायसू	{ ३४१	२३४
जामि	३१८	१४२	जीवन्तिका	{ ९९	८२	ज्येष्ठ	{ २६	१६
जाम्बव	८४	१९	जीवन्ती	{ ९९	८३	ज्येष्ठ	{ २९७	४१
जाम्बूनद	२३४	९५	जीवा	११२	१४२	ज्योतिरिङ्गण	१२७	२८
जायक	१६१	१२५	जीवाजीव	११२	१४२	ज्योतिषिक	१८३	१४
जाया	१३२	६	जीवाजीव	१२८	३५	ज्योतिष्मती	११३	१५०
जायाजीव	२४१	१२	जीवातु	२०८	१२०	ज्योतिस्	३४०	२२९
जायापती	१४०	३८	जीवान्तक	२४२	१४	ज्योत्स्ना	१८	१६
जायु	१४३	५०	जीविका	२०९	१	ज्यौत्स्ना	१०६	११८
जार	१३९	३५	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्यौत्स्नी	२३	५
जाल	{ ५८	१६	जुगुप्सा	३७	१३	ज्वर	{ १४५	५६
जालक	{ ३३३	१९९	जुङ्ग	१११	१३७	ज्वर	{ २८५	३९
जालक	८३	१६	जुहू	१७२	२५	ज्वलन	१२	५६
जालिक	२४२	१४	जूति	२८५	३९	ज्वाल	१२	६०
जाली	१०६	११८	जूति	२८५	३९			
जाल्म	{ २४२	१६	जूति	२८५	३९			
जिघत्सु	{ २५६	१७	जूम्भ	४९	३५			
जिघत्सु	२५७	२०	जूम्भण	४९	३५			
जिङ्गी	१००	९०	जेतृ	{ १९८	७४	झञ्झावात	१३	६६
जित्वर	१९८	७७	जेतृ	{ १९८	७७	झटौ	१०८	१२७
जिन	४	१३	जेमन	२२४	५६	झटामला	१०८	१२७
जिष्णु	{ १०	४५	जेय	१९८	७४	झटिति	३४९	२
जिष्णु	{ १९८	७७	जैत्र	१९८	७४	झर	७८	५
जिह्वा	{ २६८	७१	जैवातृक	{ १८	१४	झर्झर	४२	८
जिह्वा	{ ३१८	१४१	जैवातृक	{ २५३	६	झल्लरी	३६०	१०
जिह्वाग	५२	८	जैवातृक	{ २८९	११	झष	५८	१७
जिह्वा	१५४	९१	जोङ्गक	१६२	१२६	झषकेतु	७	२८
जीन	१४१	४२	जोत्स्नी	१०६	११८	झषा	१०६	११७
जीमूत	{ १७	७	जोषम्	३४६	२५०	झाटल	८९	३९
जीमूत	{ ९५	६९	जोषा	१३१	२	झाटलि	३७२	३८
जीरक	{ ३००	५८	जोषित	१३१	२	झावुक	८९	४०
जीरक	२१९	३६	जोषिता	१३१	२	झिण्टी	{ ९७	७४
जीर्ण	१४१	४२	जोषिता	१३१	२	झिण्टी	{ ९७	७५
जीर्णवस्त्र	१५९	११५	ज्ञ	१६६	५	झिरिका	१२६	२८
जीर्णि	२७९	९	ज्ञपित	२७४	९८	झिरिका	१२६	२८
जीव	{ २०	२४	ज्ञस	२७४	९८	झिरुका	१२६	२८
जीव	{ २०८	११९	ज्ञसि	३०	१	झिरुका	१२६	२८
			ज्ञातसिद्धान्त	१८३	१५	झिरुका	१२६	२८



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
झल्लिका .....	१२६	२८	तत.....	{ ४१ ४	४	तपनीय .....	२३४	९४
झिल्लीका .....	१२६	२८	ततस् .....	{ २७१ ८६	३	तपस् .....	{ २६ १५	
झिरिका .....	१२६	२८	तत्काल.....	३५०	२९	तपस्य .....	३४१	२३१
झीरुका.....	१२६	२८	तत्त्व .....	१८७	२९	तपस्विन् .....	२६	१५
ट			तत्पर .....	४३	९	तपस्विनी .....	१७६	४२
टङ्क .....	{ २४७ ३४	३३	तथा .....	२५४	९	तपस्विनी .....	११०	१३४
टटिभैक .....	१२८	३५	तथागत .....	३५१	९	तम.....	२०	२६
टटिभ .....	१२८	३५	तथ्य .....	४	१३	तमस् .....	{ २९ २९	
टीका .....	३५९	७	तद् .....	३९	२२	तमस् .....	{ ५१ ३	
टुण्डुक .....	९२	५६	तदा .....	३५०	६	तमस्विनी .....	३४०	२३०
ड			तदात्व .....	३५५	२२	तमस्विनी .....	२३	४
डमर .....	२८०	१४	तदानीम् .....	१८७	२९	तमाँ .....	२३	४
डमरु .....	४२	८	तनय .....	३५५	२२	तमाल .....	{ ९५ ६८	
डयन .....	१९३	५२	तनु .....	१३७	२७	तमाल .....	{ ३७१ ३३	
डहु .....	९३	६०	तनु .....	{ १४८ ७१	७१	तमालपत्र .....	१६१	१२३
डहू .....	९३	६०	तनु .....	२६६	६१	तैमि .....	२३	४
डालिम .....	९४	६४	तनु .....	२६७	६६	तमिस्त्र .....	५१	३
डिण्डिम .....	४२	८	तनु .....	{ ३१२ ११२	११२	तमिस्त्रा .....	२३	४
डिण्डीर .....	२३६	१०५	तनुत्र .....	१९६	६४	तमी .....	२३	५
डिम्ब .....	२८०	१४	तनू .....	१४८	७१	तमोनुद् .....	३०७	८९
डिम्भ .....	{ १२९ ३८	३८	तनूकृत .....	२७४	९९	तमोपह .....	३४२	२३७
डिम्भा .....	१४१	४१	तनूनपाद् .....	१२	५६	तरक्ष .....	११९	१
डुण्डुभ .....	५१	५	तनूरुह .....	{ १२८ ३६	३६	तरक्षु .....	११९	१
डुलि .....	६०	२४	तनु .....	{ १५५ ९९	९९	तरङ्ग .....	५५	५
ढ			तन्तु .....	२१३	१७	तरङ्गिणी .....	६२	३०
ढका .....	४२	६	तन्तु .....	{ २४५ २८	२८	तरणि .....	{ २१ ३०	
त			तन्तुभ .....	२१३	१७	तरणि .....	{ ५७ १०	
तक्र .....	२२३	५३	तन्तुल .....	१०३	१०६	तरणि .....	{ ९७ ७३	
तक्षक .....	२८७	४	तन्तुवाय .....	{ १२२ १३	१३	तरपण्य .....	५७	११
तक्षन् .....	२४०	९	तन्न .....	२४०	६	तरल .....	{ १५६ १०२	
तकै .....	२४७	३४	तन्नक .....	१५८	११२	तरल .....	{ २६९ ७५	
तट .....	५६	७	तन्नवौप .....	२४०	६	तरला .....	२२२	५०
तटै .....	७८	४	तन्नवौय .....	{ १२२ १३	१३	तरस् .....	{ १४ ६७	
तटाकै .....	६१	२८	तन्निका .....	२४०	६	तरस् .....	{ २०५ १०२	
तटिनी .....	६२	३०	तन्द्रा .....	९९	८२	तरस .....	१४७	६३
तडाग .....	६१	२८	तन्द्रवौय .....	२४०	६	तरस .....	१४७	६३
तडित् .....	१७	९	तन्द्रौ .....	५०	३७	तरस्विन् .....	{ १९८ ७३	
तडित्वत् .....	१७	७	तन्दि .....	५०	३७	तरि .....	५७	१०
तण्डक .....	३७०	३३	तन्दी .....	{ ५० ३७	३७	तैरी .....	५७	१०
तण्डुल .....	१०३	१०६	तप .....	३२७	१७५	तरु .....	८०	५
तण्डुलीयक ...	११०	१३६	तपःकेशसह ...	२७	१९	तरुण .....	१४१	४२
			तपन .....	१७६	४३	तरुणी .....	१३३	८
				{ २१ ३१	३१	तर्क .....	३०	३
				{ ५३ १	१	तर्कविद्या .....	३५	५



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तर्कारी .....	९४	६५	ताक्षर्य .....	{ ७ ३१		तिरीट .....	{ ८७ ३३	
तर्जनी .....	१५१	८१	ताक्षर्यशैल .....	{ ३१९ १४५		तिरोधान .....	{ ३६९ ३०	
तर्णक .....	२२५	६१		२३६ १०२		तिरोहित .....	१८ १३	
तर्दू .....	२१८	६४		४३ ९		तिर्यक् .....	२०७ ११२	
	१६९ १४		ताल .....	{ ११८ १६८			२६० ३४	
तर्पण .....	{ २२४ ५६			{ १५२ ८३			८९ ४०	
	२७८ ४		तालपत्र .....	१५६ १०३		तिलक .....	{ १४३ ४९	
तर्मन् .....	१७० १९		तालपर्णी .....	१०७ १२३			{ १६१ १२३	
तर्ष .....	{ ४७ २८		तालमूलिका ...	१०६ ११९			{ २२० ४३	
	२२४ ५५		तालवृन्तक ...	१६५ १४०		तिलकालक ...	१४३ ४९	
तल .....	{ २०० ८४		तालाङ्क .....	६ २५		तिलपर्णी .....	१६३ १३२	
	३३३ २०१		ताली .....	{ १०८ १२७		तिलपिञ्ज .....	२१४ १९	
तलिन .....	३१५ १२६			{ ११८ १७०		तिलपेज .....	२१४ १९	
तलुनी .....	१३३ ८		तालु .....	१५३ ९१		तिलित्स .....	५१ ५	
तल्प .....	३१६ १३०		तावत् .....	३४५ २४५		तिल्य .....	२१० ७	
तल्लज .....	२८ २७		तिक्तक .....	३२ ९		तिल्व .....	८७ ३३	
तष्ट .....	२७४ ९९		तिक्तक .....	{ ३२ ९		तिष्य .....	{ १९ २२	
तसर .....	२८२ २४			{ ११४ १५५			{ ३२० १४६	
तस्कर .....	२४४ २४		तिक्तशाक .....	८५ २५		तिष्यफला .....	९३ ५७	
ताडपत्र .....	१५६ १०३		तिग्म .....	२२ ३५			२२ ३५	
ताण्डव .....	{ ४३ १०		तिङ्गुसुबन्तचय .....	३४ २		तीक्ष्ण .....	{ २३५ ९८	
	३७१ ३४		तित्तउ .....	२१६ २६			{ २९९ ५३	
तात .....	१३८ २८		तितिक्षा .....	४६ २४		तीक्ष्णगन्धक ...	८७ ३१	
तात्रिक .....	१८३ १५		तितिक्षु .....	२५९ ३१		तीर .....	५६ ७	
तापैन .....	२१ ३१		तित्तिडीक .....	२१८ ३५		तीर्थ .....	{ १७८ ५१	
तापस .....	१७६ ४२		तित्तिरे .....	१२८ ३५			{ ३०६ ८६	
तापसतरु .....	९० ४६		तित्तिरि .....	१२८ ३५		तीव्र .....	१४ ७०	
तापिच्छ .....	९५ ६८		तिथि .....	२२ १		तीव्रवेदना .....	५४ ३	
तापिर्ज .....	९५ ६८		तिनिश .....	८६ २६			{ ३४३ २४१	
तामरस .....	६४ ४०		तिन्तिडी .....	९० ४३		तु .....	{ ३५० ५	
तामलकी .....	१०८ १२७		तिन्तिडीक ...	२१८ ३५			{ ३५३ १५	
तामसी .....	२३ ५		तिन्तिली .....	९० ४३		तुङ्ग .....	{ ८५ २५	
ताम्बूलवल्ली ...	१०६ १२०		तिन्दुक .....	८८ ३८			{ २६८ ७०	
ताम्बूली .....	१०६ १२०		तिन्दुकी .....	८८ ३८		तुङ्गी .....	१११ १३९	
ताम्रक .....	२३४ ९७		तिन्दुकी .....	३५९ ८		तुच्छ .....	२६६ ५६	
ताम्रकर्णी .....	१६ ५		तिमि .....	५९ १९		तुणि .....	१०८ १२८	
ताम्रकुट्टक .....	२४० ८		तिमिङ्गिल .....	५९ २०		तुण्ड .....	१५३ ८९	
ताम्रचूड .....	१२३ १७		तिमित .....	२७५ १०५		तुण्डकेरी .....	{ १०५ ११६	
तार .....	{ ४१ २		तिमिर .....	५१ ३			{ १११ १३९	
	३२४ १६५		तिरस् .....	{ ३४८ २५५		तुण्डकेरी .....	१११ १३९	
तारकजित् ...	९ ४२			{ ३५० ६		तुण्डकेरी .....	१११ १३९	
तारका .....	१९ २१		तिरस्करिणी ...	१६० १२०		तुण्डमै .....	{ १४१ ४१	
तारका .....	१५४ ९२		तिरस्कौरिणी ...	१६० १२०			{ १४६ ६४	
तारा .....	१९ २१		तिरस्कौरिणी ...	१६० १२०		तुण्डल .....	{ १४१ ४१	
तारुण्य .....	१४० ४०		तिरस्कौरिणी ...	१६० १२०			{ १४६ ६४	



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तुण्डी .....	१४१	४४	तूणी .....	१०१	९५	तैलम्पाता .....	३५८	६
तुण्डी( न )...	९	४३	तूणी .....	२०१	८९	तैलीनवत् .....	२१०	७
तुथा .....	{ १०१	९५	तूणीर .....	२०१	८८	तैष .....	२६	१५
तुथाञ्जन .....	{ १०८	१२५	तूद .....	८९	४१	तोक .....	१३७	२८
तुन्तुम् .....	२१३	१७	तूर्ण .....	१४	६८	तोकक .....	१२३	१७
तुन्द .....	१५०	७७	तूल .....	{ ८९	४२	तोकम .....	२१३	१६
तुन्दपरिमर्जि ...	२४३	१८	तूलिका .....	२४६	३३	तोटक .....	३६९	३०
तुन्दपरिमृज ...	२४३	१८	तूवर .....	३२	९	तोत्र .....	{ १८९	४१
तुन्दिकै .....	१४१	४४	तूवर .....	३२४	१६४	तोदन .....	२१२	१२
तुन्दितै .....	१४१	४४	तूवरिका .....	१०९	१३०	तोमर .....	२०३	९३
तुन्दिन् .....	१४१	४४	तूष्णीशील .....	२६१	३९	तोय .....	५५	४
तुन्दिभ .....	{ १४१	४४	तूष्णीक .....	२६१	३९	तोयपिप्पली ...	१०४	१११
तुन्दिल .....	{ १४६	६१	तूष्णीकाम् .....	३५१	९	तोरण .....	७६	१६
तुन्न .....	{ १४६	६१	तूष्णीम् .....	३५१	९	तौर्यत्रिक .....	४३	१०
तुन्नवाय .....	२४०	६	तृण .....	११८	१६७	त्यक्त .....	२७५	१०७
तुन्नविका( व )	१०९	१३१	तृणद्रुम .....	११८	१७०	त्याग .....	१७३	२९
तुम् .....	२२९	७६	तृणधान्य .....	२१५	२५	त्रपा .....	४६	२३
तुमुल .....	२०६	१०६	तृणध्वज .....	११६	१६०	त्रपु .....	२३७	१०५
तुम्बी .....	११५	१५६	तृणराज .....	११८	१६८	त्रयी .....	३४	३
तुम्बि .....	११५	१५६	तृणशून्य .....	९५	६९	त्रयी .....	३५	३
तुम्बी .....	११५	१५६	तृण्या .....	११८	१६८	त्रस .....	२६९	७४
तुरग .....	१९०	४३	तृतीयाकृत ...	२११	९	त्रसर .....	२८२	२४
तुरङ्ग .....	१९०	४३	तृतीयप्रकृति ...	१४०	३९	त्रस्त .....	२५८	२६
तुरङ्गम .....	१९०	४३	तृतीयाप्रकृति ...	१४०	३९	त्रस्तुं .....	२५८	२६
तुरङ्गवदन .....	१५	७४	तृस .....	२७५	१०३	त्राण .....	{ २७५	१०६
तुरायणै .....	२७७	२	तृसि .....	२२४	५६	त्रात .....	{ २७९	८
तुरासाह् .....	१०	४७	तृष .....	{ ४७	२७	त्रात .....	२७५	१०६
तुरुष्क .....	१६२	१२८	तृष्ण .....	२२४	५५	त्रापुष .....	२४५	२९
तुला .....	२३२	८७	तृष्णक् .....	२५७	२२	त्रायती .....	११३	१५०
तुलाकोटि .....	१५८	१०९	तृष्णा .....	२९९	५१	त्रायमाणा .....	११३	१५०
तुलाकोटी .....	१५८	१०९	तेज .....	१८५	२०	त्रास .....	४६	२१
तुलामान .....	२३१	८५	तेजन .....	११६	१६१	त्रिक .....	{ ४३	१०
तुल्य .....	२४७	३७	तेनजक .....	११६	१६२	त्रिककुद् .....	७७	२
तुल्यपान .....	२२४	५५	तेजनी .....	९९	८३	त्रिकटु .....	२३८	१११
तुवर .....	३२	९	तेजस् .....	{ १४६	६२	त्रिका .....	६१	२७
तुष .....	{ ९३	५८	तेजित .....	२७२	९१	त्रिकूट .....	७७	२
तुषार .....	{ २१५	२२	तेम .....	२८३	२९	त्रिखट्ट .....	३७३	४१
तुषित .....	३	१०	तेमन .....	२२१	४४	त्रिखट्टी .....	३७३	४१
तुहिन .....	१९	१८	तैजस .....	२३५	९९	त्रिगुणाकृत ...	२११	९
तूण .....	२०१	८८	तैजसावर्तनी ...	२४६	३३	त्रितक्ष .....	३७३	४१
			तैत्तिर .....	१३०	४३	त्रितक्षी .....	३७३	४१
			तैलपर्णिक .....	१६३	१३१	त्रिदश .....	३	७
			तैलपायिका ...	१२६	२६	त्रिदशालय ...	२	६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
त्रिदिव.....	२	६	त्वरित.....	{ १४	६८	दधिसक्तु.....	२२२	४८
त्रिदिवेश.....	३	७		{ १९८	७३	दनुज.....	४	१२
त्रिपथगा.....	६२	३१	त्वरितोदित ...	३९	२०	दन्त.....	१५३	९१
त्रिपुटा.....	{ १०४	१०८	त्वष्ट.....	३७४	९९	दन्तधावन.....	९१	४९
त्रिपुटी.....	{ १०८	१२५	त्वष्टृ.....	{ २४०	९	दन्तभाग.....	१८९	४०
त्रिपुरान्तक ...	१०४	१०८		{ २९५	३५	दन्तशठ.....	{ ८५	२१
त्रिफला.....	८	३५	विद्र ( ष ) ...	{ २२	३४		{ ८५	२४
त्रिमण्डी.....	२३८	१११		{ ३३९	२२४	दन्तशठा.....	१११	१४०
त्रियामा.....	२३	४	विपांपति.....	२१	३०	दन्तावल.....	१८८	३४
त्रिलोचन.....	८	३४	त्सरु.....	२०२	९०	दन्तिका.....	११२	१४४
त्रिवर्ग.....	{ १८०	५८				दन्तिजौ.....	११२	१४४
	{ १८५	१९	द			दन्तिन्.....	१८८	३४
त्रिविक्रम.....	५	२०	दंश.....	१२६	२७	दन्दशूक.....	५२	८
त्रिविष्टप.....	२	६	दंशन.....	१९६	६४	दभ्र.....	२६६	६१
त्रिवृत्.....	१०४	१०८	दंशित.....	१९६	६५	दम.....	{ १८५	२१
त्रिवृता.....	१०४	१०८	दंशी.....	१२६	२७		{ २७८	३
त्रिसन्ध्य.....	२३	३	दंष्ट्रिन्.....	११९	२	दमथ.....	२७८	३
त्रिसन्ध्यी.....	२३	३	दैक.....	५५	४	दमित.....	२७४	९७
त्रिसीत्य.....	२११	९	दक्ष.....	२४३	१९	दमुनस्.....	१२	५९
त्रिस्रोतस्.....	६२	३१	दक्षिण.....	२५४	८	दंपती.....	१४०	३८
त्रिहय.....	२११	९	दक्षिणस्थ.....	१९५	६०	दम्भ.....	४८	३०
त्रिहायणी.....	२२७	६८	दक्षिणा.....	१६	१	दम्भोलि.....	१०	५०
	{ १०८	१२५	दक्षिणाग्नि.....	१७०	११	दम्य.....	२२५	६२
त्रुटि.....	{ २६६	६२	दक्षिणारु.....	२४४	२४	दया.....	४५	१८
	{ २९६	३७	दक्षिणार्ह.....	२५३	५	दयालु.....	२५५	१५
त्रुटि.....	{ १०८	१२५	दक्षिणीय.....	२५३	५	दयित.....	२६५	५३
	{ २६६	६२	दक्षिणैर्मन्.....	२४४	२४	दर.....	{ ४६	२१
त्रेता.....	{ १७०	२०	दक्षिण्य.....	२५३	५		{ ३२९	१८४
	{ ३०३	६८	दग्ध.....	२७४	९९	दरत्.....	३५९	९
त्रोटि.....	१२८	३६	दग्धिका.....	२२२	४९	दरिद्र.....	२६३	४९
त्रयम्बक.....	८	३५		{ २१	३१	दरी.....	७८	६
त्रयम्बकसख ...	१४	७२	दण्ड.....	{ १८५	२१	दर्दुर.....	६०	२४
त्र्युषण.....	२३८	१११		{ २९७	४१	दर्पक.....	६	२६
त्र्यूषण.....	२३८	१११		{ १८५	२०	दर्पण.....	१६५	१४०
त्व.....	२७०	८२	दण्डधर.....	१३	६२	दर्भ.....	११७	१६६
त्वक्षीरी.....	२३८	१०९	दण्डनीति.....	३५	५	दर्वि.....	२१८	३४
त्वक्पत्र.....	११०	१३४	दण्डविष्कम्भ ...	२२८	७४	दर्विकौ.....	{ १०६	११९
त्वक्पत्री.....	२२०	४०	दण्डाहत.....	२२३	५३		{ २३६	१०१
त्वक्सार.....	११६	१६०	दद्रुघ्न.....	११३	१४७	दर्वी.....	२१८	३४
त्वच्.....	{ ८२	१२	दद्रुण.....	१४६	५९	दर्वीकर.....	५२	८
	{ १४६	६२	दद्रुरोगिन्.....	१४६	५९	दर्श.....	{ २४	८
त्वच.....	११०	१३४	दद्रूघ्न.....	११३	१४७	दर्शक.....	{ १७७	४८
त्वचिसार.....	११६	१६०	दधित्थ.....	८४	२१	दर्शन.....	२८४	३१
त्वरा.....	२८३	२६	दधिफल.....	८५	२१	दल.....	८३	१४



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्व	३३४	२०५	दारद	५२	११	दिवौकस्	३	७
द्विष्ट	२६८	६९	दाराः	१३२	६	दिव्यगायन	३३९	२२५
द्वीयस्	२६८	६९	दारित	२७४	१००	दिव्योपपादुक	३१६	१३२
दशन	१५३	९१	दारु	८२	१३	दिश	२६४	५०
दशनवासस्	१५३	९०	दारु	९२	५३	दिश्य	१६	१
दशपूर	१०९	१३१	दारुण	४५	२०	दिश्य	१६	२
दशपूर	१०९	१३१	दारुहरिद्रा	१०२	१०२	दिष्ट	२२	१
दशबल	४	१४	दारुहस्तक	२१८	३४	दिष्ट	२९	२८
दशभिन्	१४१	४३	दार्वाघाट	१२३	१७	दिष्टान्त	२९५	३५
दशमीस्थ	३०६	८७	दार्विका	१०६	११९	दिष्टान्त	२०७	११६
दशा	१५९	११४	दार्वी	१०२	१०२	दिष्ट्या	३५१	१०
दशानीकिनी	३३७	२१५	दालिम	९४	३४	दीक्षान्त	१७२	२७
दशानीकिनी	२००	८१	दाव	३३४	२०५	दीक्षित	१६७	८
दस्यु	१८२	११	दाविक	६३	३६	दीदिवि	२२२	४८
दस्यु	२४४	२४	दाश	५८	१५	दीधिति	२२	३३
दस्य	११	५४	दाश	२४२	१७	दीन	२६३	४९
दहन	१२	५८	दाशपुर	१०९	१३१	दीनार	२९०	१४
दाक्षायणी	९	४०	दाशपूर	१०९	१३१	दीप	१६५	१३८
दाक्षायणी	१९	२१	दास	२४२	१७	दीपक	२८९	११
दाक्षाय्य	१२५	२१	दासी	९७	७४	दीप्ति	२२	३४
दाक्षिण्य	२५३	५	दासीसभ	३६८	२७	दीप्य	१०४	१११
दाडिम	९४	६४	दासेय	२४२	१७	दीर्घ	२६८	६९
दाडिम	३७३	४२	दासेर	२४२	१७	दीर्घकोशिका	६०	२५
दाडिमपुष्पक	९१	४९	दिगम्बर	२६१	३९	दीर्घतुण्डी	१२२	१२
दाण्डपाता	३५८	६	दिग्गज	१६	४	दीर्घदर्शिन	१६६	६
दात	२७५	१०३	दिग्ध	२०१	८८	दीर्घपृष्ठ	५२	८
दायूह	१२४	२१	दित	२७२	९०	दीर्घवृन्त	९२	५७
दायूह	१२४	२१	दित	२७५	१०३	दीर्घसूत्र	२५६	१७
दात्र	२१२	१३	दितिसुत	४	१२	दीर्घिका	६१	२८
दान	१७३	२९	दिधिपु	१३६	२३	दुःख	५४	३
दान	१८५	२०	दिधिपू	१३६	२३	दुःख	३६६	२३
दान	१८९	३७	दिधिपू	१३६	२३	दुःप्रधर्षिणी	१०५	११४
दानव	४	१२	दिन	२३	२	दुःपमम्	३५३	१४
दानवारि	३	९	दिनान्त	२३	३	दुःस्पर्श	१००	९१
दानशौण्ड	२५३	६	दिव	२	६	दुःस्पर्शा	१०१	९४
दान्त	१७६	४३	दिव	१५	१	दुकूल	१५९	११३
दान्त	२७४	९७	दिव	१२३	१६	दुग्ध	२२३	५१
दान्ति	२७८	३	दिवस	२३	२	दुग्धिका	१०२	१००
दापित	२६१	४०	दिवस्पति	१०	४५	दुण्डुभ	५१	५
दाम	२२८	७३	दिवा	३५०	६	दुद्रुम	११३	१४८
दामनी	२२८	७३	दिवाकर	२१	२८	दुद्रुम	४२	६
दामोदर	५	१८	दिवाकीर्ति	२४१	१०	दुन्दुभि	३१७	१३५
दाम्भिक	२९०	१७	दिवाकीर्ति	२४३	१९	दुरध्व	७१	१६
दायाद	३०७	८८	दिवान्धिका	१२२	१२	दुरालभा	१००	९२
दायित	२६१	४०	दिविषद्	३	८	दुरित	२८	२३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुरोदर.....	३२६	१७१	दृष्ट् ..... ७८	४	दैत्य ..... ४	१२		
दुर्गा.....	१८४	१७	दृष्ट ..... १८७	३०	दैत्यगुरु ..... २०	२५		
दुर्गत .....	२६३	४९	दृष्टरजस् ..... १३३	८	दैत्या ..... १०७	१२३		
दुर्गति .....	५३	१	दृष्टान्त ..... ३०१	६२	दैत्यारि ..... ५	१९		
दुर्गन्ध .....	३२	१२	दृष्टि..... { १५४	९३	दैन्य ..... ३२१	१५३		
दुर्गसंचर .....	२८३	२५	{ २९६	३८	दैर्घ्य ..... १५९	११४		
दुर्गसंचारि .....	२८३	२५	दृष्टेन्दु ..... २४	९				
दुर्गा .....	९	३९	देव ..... { ३	७	दैव ..... { २९	२८		
दुर्जन .....	२६३	४७	{ ४४	१३	{ १७१	२४		
दुर्दिन .....	१८	१२	देवकीनन्दन ... ५	२१	{ १७८	५१		
दुर्नामक .....	१४४	५४	देवकुसुम ..... १६१	१२५	दैवज्ञ ..... १८३	१४		
दुर्नामन् .....	६०	२५	देवखातक ..... ६१	२७	दैवज्ञा ..... १३५	२०		
दुर्नाम्नी.....	६०	२५	देवखातबिल ... ७८	६	दैवत ..... { ३	९		
दुर्बल .....	१४१	४४	देवच्छन्द ..... १५७	१०५	{ २७	२१		
दुर्मनस् .....	२५४	८	देवजग्धक ..... ११७	१६६	दोला ..... { १०१	९५		
दुर्मुख .....	२६०	३६	देवतरु ..... ११	५३	{ १९३	५३		
दुर्वर्ण .....	२३४	९६	देवता ..... ३	९	दोली ..... १९३	५३		
दुर्विध .....	२६३	४९	देवताड ..... ९५	६९	दोषज्ञ ..... १६६	५		
दुर्हृद् .....	१८१	१०	देवत्व ..... १७८	५२	दोषा ..... ३५०	६		
दुश्चयन .....	१०	४७	देवदारु..... ९२	५४	दोषैकदृश ..... २६३	४६		
दुष्कृत .....	२८	२३	देवशङ्ख ..... २६०	३४	दोस ..... १५१	८०		
दुष्पू .....	३५४	१९	देवन ..... { २४९	४५	दोहद ..... ४७	२७		
दुष्पत्र .....	१०८	१२८	{ ३१३	११७	दोहदवती ..... १३६	२१		
दुहितृ .....	१३७	२८	देववल्लभ ..... ८५	२५	दौत्य ..... १८४	१६		
दुत .....	१८४	१६	देवभूय ..... १७८	५२	द्युः ( स )..... १५	२		
द्वैति.....	१३५	१७	देवमातृक ... ७०	१२	द्युति ..... { १८	१७		
द्वीती .....	१३५	१७	देवयज्ञ ..... १६९	१४	{ २२	३४		
द्वय .....	१८४	१६	देवयोनि ..... ४	११	द्युमणि ..... २१	३०		
द्वन .....	२७५	१०२	देवर ..... १३८	३२	द्युम्न ..... २३३	९०		
द्वर .....	२६८	६८	देवल ..... २४१	११	द्युत..... २४९	४५		
द्वरदर्शिन् .....	१६६	६	देवशिल्पिन् ... २९५	३५	द्युतकारक ..... २४९	४४		
द्वर्वा .....	११५	१५८	देवसभा ..... ११	५१	द्युतकृत ..... २४९	४४		
द्वश्यै .....	१६०	१२०	देवसायुज्य..... १७८	५२	द्युत ..... { २	६		
द्वषिका .....	१४८	६७	देवाजीव ..... २४१	११	{ १५	१		
द्वषीका .....	१४८	६७	देवाजीविन् ... २४१	११	द्योत ..... २२	३४		
द्वष्य .....	१६०	१२०	देवाजीविन् ... २४१	११	द्रप्स ..... २२३	५१		
द्वष्या .....	१९०	४२	देवी ..... { ४४	१३	द्रव..... { ४९	३२		
	१४	७०	{ ९९	८३	{ २०७	१११		
दृढ .....	{ २६९	७६	१०९	१३३	द्रवन्ती ..... १००	८५		
	२९७	४४	देश ..... ६९	८				
दृढसंधि .....	२६९	७५	देशरूप ..... १८६	२४	द्रविण ..... { २३३	९०		
दृति .....	३६४	१९	देह ..... १४८	७१	{ २९९	५२		
दृध .....	२७१	८६	देहली ..... ७५	१३	{ ३६६	२२		
दृश .....	{ १५४	९३	दैतेय ..... ४	१२	{ २३३	९०		
	{ ३३७	२१६			द्रव्य ..... { ३२१	१५४		



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्राक्	३४९	२	द्वारपाल	१८१	६	धनुर्यास	१००	९१
द्राक्षा	१०३	१०७	द्रास्थ	१८१	६	धनुष्मान्	१९७	६९
द्राघिष्ठ	२७६	११२	द्रास्थित	१८१	६	धनुस्	२००	८३
द्राविडक	११०	१३५	द्रास्थितदर्शक	१८१	६	धन्य	२५३	३
द्रु	८०	५	द्विगुणाकृत	२११	९	धन्याक	२१९	३८
द्रुकिलिम	९२	५३	द्विज	{ १२७ ३२	३२	धन्व	२००	८३
द्रुघण	२०२	९१	द्विजराज	१८	१५	धन्वन्	६८	५
द्रुघर्न	२०२	९१	द्विजा	१०६	१२०	धन्वयास	१००	९१
द्रुण	१२२	१४	द्विजाति	१६६	४	धन्विन्	१९७	६९
द्रुणि	५७	११	द्विजिह्व	३१६	१३३	धमन	११६	१६२
द्रुणी	३५९	९	द्वितीया	१३२	५	धमनि	१४७	६५
	१४	६८	द्वितीयाकृत	२११	९	धमनी	१०९	१३०
द्रुत	{ २७२ ८९	८९	द्विप	२८८	३४	धमनी	१४७	६५
	२७४	१००	द्विपाद्य	१८६	२७	धम्मिल्ल	१५५	९७
	३४९	२	द्विरद	१८८	३४	धर	७७	१
द्रुम	८०	५	द्विरेफ	१२७	२९	धरणि	६७	२
द्रुमामय	१६१	१२५	द्विष्	१८२	११	धरा	६७	२
द्रुमोत्पल	९३	६०	द्विषत्	१८२	१०	धरित्री	६७	२
द्रुवय	२३१	८५	द्विष्ट	२३४	९७	धर्म	{ २८ २४	३
द्रुवण	५	१७	द्विसीत्य	२११	९	धर्म	{ ३१८ १३८	३
द्रुहिण	५	१७	द्विहल्य	२११	९	धर्मचिन्ता	४७	२८
द्रोण	१२२	१४	द्विहायनी	२२७	६८	धर्मध्वजिन्	१७९	५४
	{ २३२ ८८	८८	द्वीप	५६	८	धर्मपत्तन	२१९	३६
द्रोण	{ २९८ ४८	४८	द्वीपवती	६२	३०	धर्मराज	{ ४ १३	१३
द्रोणकाक	१२४	२१	द्वीपिन्	११९	१	धर्मराज	{ १३ ६१	६१
द्रोणक्षीरा	२२८	७२	द्वेषण	१८२	१०		{ २९४ ३१	३१
द्रोणदुग्धा	२२८	७२	द्वेष्य	२६२	४५	धर्मसंहिता	५६	३
द्रोणि	५७	११	द्वैध	१८४	१८	धैर्षणि	१३३	१०
	{ ५७ ११	११	द्वैप	१९३	५३	धैर्षणी	१३३	१०
द्रोणी	{ १०१ ९५	९५	द्वैमातुर	९	४०	धैर्षिणी	१३३	१०
द्रोहचिन्तन	३०	४	द्रव्यष्ट	२३४	९७	धवि	{ १३९ ३५	३५
द्रौणिक	२११	१०				धव	{ ३३४ २०५	२०५
द्रुद्ध	{ १२९ ३८	३८	धट	३६४	१७	धवल	३३	१३
	{ ३३६ २११	२११	धत्तूर	९८	७७	धवला	२२७	६७
द्रयातिग	१७७	४५	धन	२३३	९०	धवली	२२७	६७
द्राःस्थ	१८१	६	धनञ्जय	१२	५६	धवित्र	१७१	२३
द्राःस्थित	१८१	६	धनद	१५	७२	धातकी	{ १०७ १२४	१२४
द्रादशाङ्गुल	१५२	८४	धनहरी	१०८	१२८		{ ३५९ ७	७
द्रादशात्मन्	२१	२८	धनाधिप	१५	७२	धातु	{ ७९ ८	८
	३०	३	धनिन्	२५४	१०		{ ३०२ ६५	६५
द्रापर	{ ३२३ १६१	१६१	धनिष्ठा	१९	२२	धातुपुष्पिका	१०७	१२४
द्वार्	७६	१६	धनुः	८८	३५	धातु	५	१७
द्वार	७६	१६	धनुःपट	८८	३५	धातुपुष्पिका	१०७	१२४
	७६	१६	धनुर्धर	१९७	६९	धात्री	३२७	१७६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धाना .....	२२२	४७	धूपायित .....	२७५	१०२	ध्वनित .....	२७३	९४
धानुष्क .....	१९७	६९	धूपित .....	२७५	१०२	ध्वस्त .....	३७५	१०४
धान्य .....	२१४	२१	धूमकेतु .....	३००	५८	ध्वाङ्ग .....	१२४	२०
धान्यत्वच् .....	२१५	२२	धूमयोनि .....	१७	७	ध्वान .....	३३७	२१८
धान्याक .....	२१९	३८	धूमल .....	३३	१६	ध्वान्त .....	४०	२२
धान्यांश .....	२९८	४५	धूम्या .....	२८६	४३		५१	३
धान्याम्ल .....	२१९	३९	धूम्याट .....	१२३	१६			
धामन् .....	३१४	१२३	धूम्र .....	३३	१६			
धामार्गव .....	{ १००	८८	धूर्जटि .....	८	३५	न .....	३५२	११
	{ १०६	११७		९८	७७	नकुलेष्टा .....	१०५	११५
धाट्या .....	१७१	२२	धूर्त .....	{ २४९	४४	नक्तक .....	१५९	११५
धारणा .....	१८६	२६		{ २६३	४७	नक्तम् .....	३५०	६
धारा .....	१९२	४९	धूर्वह .....	२२६	६५	नक्तमाल .....	९१	४७
धाराधर .....	१७	७	धूलि .....	२०४	९८	नक्र .....	५९	२१
धारासंपात ...	१७	११	धूली .....	२०४	९८	नक्षत्र .....	१९	२१
धार्ति .....	२४९	४४	धूसर .....	३३	१३	नक्षत्रमाला ...	१५७	१०६
धार्तराष्ट्र .....	१२५	२४	धूस्तूर .....	९८	७७	नक्षत्रेश .....	१८	१५
धावनि .....	१०१	९३	धृति .....	३०४	७४	नख .....	{ १०९	१३०
धावनी .....	१०१	९३	धृष्ट .....	२५८	२५		{ १५१	८३
धिक् .....	३४३	२३९	धृष्टज् .....	२५८	२५	नखर .....	१५१	८३
धिकृत .....	{ २६१	३९	धृष्टिण .....	२२	३३	नखी .....	१०९	१३०
	{ २७३	९४	धृष्ट्यु .....	२५८	२५	नग .....	२९१	१९
धिषण .....	२०	२४	धेनु .....	२२८	७१	नगरी .....	७२	१
धिषणा .....	३०	१	धेनुका .....	{ १८८	३६	नगौकस् .....	१२८	३३
धिषण्य .....	३२१	१५४		{ २९०	१५	नम्र .....	२६१	३९
धी .....	३०	१	धेनुष्या .....	२२८	७२	नम्रहु .....	२४९	४२
धीन्द्रिय .....	३१	८	धेनुक .....	२२५	६०	नमिका .....	१३२	८
धीमत् .....	१६६	६	धैवत .....	४०	१	नट .....	{ ९२	५६
धीमती .....	१३४	१२	धोरण .....	१९४	५८		{ २४१	१२
धीर .....	{ १६१	१२४	धोरितक .....	१९२	४८	नटन .....	४३	१०
	{ १६६	५	धौतकौशेय ...	१५८	११३	नटी .....	१०८	१२९
धीवर .....	५८	१५	धौरितक .....	१९२	४८		११७	१६५
धीशक्ति .....	२८३	२५	धौरेय .....	२२६	६५	नड .....	{ ११६	१६२
धीसचिव .....	१८१	४	ध्याम .....	११७	१६६		{ ३७१	३३
ध्रुत .....	२७१	८७		१९	२०	नडप्राय .....	६९	९
ध्रुतूर .....	९८	७७	ध्रुव .....	{ ८१	८	नडमीन .....	५८	१८
धुनी .....	६२	३०		{ २६८	७२	नडसंहति .....	११८	१६८
धुर .....	१९३	५५	ध्रुवा .....	{ ३३५	२१०	नडिनी .....	६४	३९
धुरन्धर .....	२२६	६५		{ १०५	११५	नड्या .....	११८	१६८
धुरीण .....	२२६	६५	ध्रुवज .....	२०४	९९	नडुत् .....	६९	९
धुर्य .....	२२६	६५	ध्रुजिनी .....	१९८	७८	नडुल .....	६९	९
धुवित्र .....	१७१	२३	ध्वनि .....	४०	२२	नत .....	२६८	७१
धुस्तूर .....	९८	७७				नतनासिक .....	१४२	४५
धुस्तूर .....	९८	७७				नद .....	३००	५७
धूत .....	२७५	१०७				नदी .....	६१	२९



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नदीमातृक.....	७०	१२	नलिनी.....	६४	३९	नाट्य.....	४३	१०
नदीसर्ज.....	९०	४५	नली.....	१०८	१२९	नाडिकेरै.....	११८	१६८
नध्री.....	२४६	३१	नल्व.....	७१	१८	नाडिन्धम.....	२४०	८
ननानन्द.....	१३८	२९	नव.....	२६९	७७	नाडी.....	१४७	६५
ननु.....	३४६	२४७	नवदल.....	६५	४३	नाडी.....	२१५	२२
ननु.....	३५३	१४	नवनीत.....	२२३	५२	नाडी.....	२९७	४२
नन्दक.....	७	३०	नवमल्लिका.....	९६	७२	नाडीव्रण.....	१४४	५४
नन्दन.....	१०	४८	नवमालिका.....	९६	७२	नाथवत्.....	२५६	१६
नन्दिक.....	९	४३	नवसूतिका.....	२२८	७१	नाद.....	४०	२३
नन्दिकेश्वर.....	९	४३	नवाम्बर.....	१५८	११२	नाद.....	८७	३०
नन्दिवृक्ष.....	१०८	१२८	नवीन.....	२६९	७७	नादेयी.....	८८	३८
नन्दीवृक्ष.....	१०८	१२८	नवोद्धृत.....	२२३	५२	नादेयी.....	९४	६५
नन्दावर्त.....	७४	१०	नव्य.....	२६९	७७	नादेयी.....	१०६	११८
नपुंसक.....	१४०	३९	नष्ट.....	२०७	११२	नाना.....	३४५	२४६
नप्री.....	१३८	२९	नष्टचेष्टता.....	४९	३३	नाना.....	३४९	३
नभस्.....	१५	१	नष्टाग्नि.....	१७९	५३	नानारूप.....	२७३	९३
नभस्.....	२६	१६	नष्टेन्दुकला.....	२४	९	नान्दीकर.....	२६१	३८
नभसंगम.....	१२८	३४	नसौ.....	१५३	८९	नान्दीवादिन्.....	२६१	३८
नभस्य.....	२६	१७	नस्तित.....	२२६	६३	नापित.....	२४१	१०
नभस्वत्.....	१३	६६	नस्तोतै.....	२२६	६३	नाभि.....	३६५	२०
नमस्.....	३५४	१८	नस्त्यौ.....	१५३	८९	नाभि.....	१९४	५६
नमसित.....	२७४	१०१	नस्त्योत.....	२२६	६३	नाभि.....	३१७	१३६
नमस्कारी.....	१११	१४१	नहि.....	३५२	११	नाभि.....	३५९	९
नमस्या.....	१७४	३५	ना.....	३५२	११	नाभी.....	१९४	५६
नमस्थित.....	२७४	१०१	नाक.....	२	६	नाम.....	३६	८
नमुचिसूदन.....	१०	४६	नाक.....	१५	२	नाम.....	३४७	२५०
नय.....	२७९	९	नाकु.....	२८७	२	नामधेय.....	३६	८
नयन.....	१५४	९३	नाकु.....	७०	१४	नामन्.....	३६	८
नर.....	१३०	१	नाकुली.....	१०५	११४	नाय.....	२७९	९
नरक.....	५३	१	नाकुली.....	५१	४	नायक.....	२५४	११
नरकान्तक.....	६	२२	नाकुली.....	१८८	३४	नारै.....	५५	४
नरवाहन.....	१५	७२	नगा.....	२३७	१०५	नारक.....	५३	१
नर्तक.....	४३	११	नगा.....	२६६	५९	नारद.....	११	५१
नर्तकै.....	४३	८	नागकेशर.....	२९२	२१	नाराच.....	२०१	८७
नर्तकी.....	४३	८	नागजिह्विका.....	९४	६५	नाराची.....	२४६	३२
नर्तन.....	४३	१०	नागजिह्विका.....	२३७	१०८	नारायण.....	५	१८
नर्मदा.....	६२	३२	नागबला.....	१०६	११७	नारायणी.....	१०२	१०१
नर्मन्.....	४९	३२	नागर.....	२१९	३८	नारिकेरै.....	११८	१६८
नलै.....	११६	१६२	नागर.....	३३०	१८७	नारिकेलै.....	११८	१६८
नलकूबर.....	१५	७३	नागरङ्ग.....	८८	३८	नारिकेलि.....	११८	१६८
नलद.....	११७	१६४	नागलोक.....	५०	१	नारी.....	१३१	२
नलमीन.....	५८	१८	नागवल्ली.....	१०६	१२०	नारीकेलै.....	११८	१६८
नलिन.....	६४	३९	नागसंभव.....	२३६	१०५	नारीकेली.....	११८	१६८
			नागसुगन्ध.....	१०५	११४	नाल.....	६४	४२
			नागान्तक.....	७	३१	नाल.....	६४	४२
						नाल.....	२१५	२२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाली .....	६४	४२	निखिल .....	२६७	६५	निन्दा .....	३७	१३
नालिकेर .....	२१८	१६८	निगड .....	१९०	४१	निप .....	२१७	३२
नाली .....	६४	४२	निगद .....	२८०	१२	निपठ .....	२८३	२९
नाविक .....	५७	१२	निगम .....	२२९	७८	निपाठ .....	२८३	२९
नाव्य .....	५७	१०	निगम .....	७२	१	निपातन .....	२८३	२७
नाश .....	२०७	११६	निगम .....	३१८	१३९	निपान .....	६०	२६
नासत्य .....	११	५४	निगाद .....	२८०	१२	निपुण .....	२५३	४
नासा .....	७५	१३	निगार .....	२८५	३७	निबन्ध .....	१४४	५५
नासिका .....	१५३	८९	निगाल .....	१९१	४८	निबन्धन .....	४२	७
नास्तिकता .....	३०	४	निग्रह .....	२८०	१३	निबर्हण .....	२०७	११२
निःशलाक .....	१८५	२२	निघ .....	२८५	३६	निभ .....	२४८	३८
निःशेष .....	२६७	६५	निघैस .....	२२४	५६	निभृत .....	२५८	२५
निःशोध्य .....	२६५	५६	निघास .....	२२४	५६	निमय .....	२३०	८०
निःश्रेणि .....	७६	१८	निघ्न .....	२५६	१६	निमित्त .....	३०४	७६
निःश्रेयस .....	३१	६	निचिकी .....	२२७	६७	निमेष .....	२५	११
निःपमम् .....	३५३	१४	निचुल .....	१५९	११६	निम्न .....	५८	१४
निःसरण .....	७७	१९	निचुल .....	९३	६१	निम्नगा .....	६२	३०
निःस्व .....	२६३	४९	निचोल .....	१५९	११६	निम्ब .....	९४	६२
निकट .....	२६७	६६	निज .....	२९५	३२	निम्बतरु .....	८६	२६
निकर .....	१२९	३९	नितम्ब .....	७८	५	नियति .....	२९	२८
निकर्षण .....	७७	१९	नितम्ब .....	१४९	७४	नियन्तृ .....	१९४	५९
निकष .....	२४६	३२	नितम्बिनी .....	१३१	३	नियम .....	३१	५
निकषा .....	३५४	१९	नितान्त .....	१४	७०	नियम .....	१७५	३८
निकषा .....	३५०	७	नित्य .....	१४	६९	नियम .....	१७८	४९
निकषात्मज .....	१३	६३	निदाघ .....	२७	१९	नियातन .....	२८३	२७
निकामम् .....	२२४	५७	निदाघ .....	४९	३३	नियामक .....	५७	१२
निकाय .....	१३०	४२	निदान .....	२९	२८	नियुत .....	३६६	२४
निकाय्य .....	७३	५	निदिग्ध .....	२७२	८९	नियुद्ध .....	२०६	१०६
निकार .....	२८०	१५	निदिग्धिका .....	१०१	९३	नियोज्य .....	२४२	१७
निकार .....	२८५	३६	निदिग्धिका .....	१८६	२५	निर .....	३४७	२५२
निकारण .....	२०७	११२	निदेश .....	३२७	१७९	निरन्तर .....	२६७	६६
निकुञ्चक .....	२३२	८८	निदेश .....	३२७	१७९	निरय .....	५३	१
निकुञ्ज .....	७९	८	निद्रा .....	५०	३६	निराल .....	२७०	८३
निकुम्भ .....	११२	१४४	निद्राण .....	२५९	३३	निरर्थक .....	२७०	८१
निकुरम्ब .....	१२९	४०	निद्रालु .....	२५९	३३	निरवग्रह .....	२५५	१५
निकृत .....	२६२	४१	निद्रित .....	२५९	३३	निरसन .....	२८४	३१
निकृति .....	४८	३०	निधन .....	२०७	११६	निरस्त .....	३९	२०
निकृष्ट .....	२६५	५४	निधन .....	३१४	१२२	निरस्त .....	२०१	८८
निकेतन .....	७३	४	निधि .....	१५	७५	निरस्त .....	२६१	४०
निकोचक .....	८६	२९	निधि .....	१७९	५७	निराकरिष्णु .....	२५९	३०
निकोटिक .....	८६	२९	निधुवन .....	२७८	४	निराकृत .....	२६१	४०
निकण .....	४०	२४	निध्यान .....	२८४	३१	निराकृति .....	१७९	५४
निकण .....	४०	२४	निनद .....	४०	२२	निराकृति .....	२८४	३१
निकण .....	४०	२४	निनाद .....	४०	२२	निरामय .....	१४५	५७
						निरीश .....	२१२	१३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निरीचं .....	२१२	१३	निर्हाद .....	४०	२३	निष्ठुर .....	{ ३९	१९
निर्कृति .....	५३	२	निलय .....	७३	५	{ २६९	७६	
निरोधं .....	२८०	१३	निवह .....	१२९	३९	निष्ठूतं .....	२७१	८७
निर्गन्धनं .....	२०७	११३	निवात .....	३०६	८४	निष्ठ्यूत .....	२३१	८७
निर्गुण्ठी .....	९५	६८	निवाप .....	१७३	३१	निष्ठ्यूति .....	२८५	३८
निर्गुण्डी .....	{ ९५	६८	निवीत .....	{ १५९	११३	निष्ठेव .....	२८५	३८
	{ ९६	७०		{ १७८	५०	निष्ठेवन .....	२८५	३८
निर्ग्रन्थन .....	२०७	११३	निवृत्त .....	२७१	८८	निष्णात .....	२५३	४
निर्घोष .....	४०	२३	निवेश .....	१८८	३३	निष्पक्क .....	२७३	९५
निर्जर .....	३	७	निशा .....	२३	४	निष्पतिसुता .....	१३३	११
निर्जितेन्द्रियग्राम .....	१७६	४४	निशाख्या .....	२२०	४१	निष्पन्न .....	२७४	१००
निर्झर .....	७८	५	निशांत .....	२७२	९१	निष्पाव .....	२८२	२४
निर्णय .....	३०	३	निशान्त .....	७३	५	निष्प्रभ .....	२७४	१००
निर्णिक्त .....	२६५	५६	निशापति .....	१८	१४	निष्प्रवाणि .....	१५८	११२
निर्णोजक .....	२४१	१०	निशारण .....	२०७	११२	निसर्ग .....	५०	३८
निर्देश .....	१८६	२५	निशित .....	२७२	९१	निसुर्दन .....	२०७	११३
निर्धार्य .....	२५५	१३	निशीथ .....	२४	६	निसृष्ट .....	२७२	८८
निबर्हण .....	२०७	११२	निशीथिनी .....	२३	४	निस्तल .....	२६८	६९
निर्भर .....	{ १४	७०	निश्रय .....	३०	३	निस्तरुण .....	२०७	११४
	{ ३४९	२	निश्रेणि .....	७६	१८	निस्त्रिश .....	२०१	८९
निर्मद .....	१८८	३६	निश्रेणी .....	७६	१८	निस्त्राव .....	२२२	४९
निर्मुक्त .....	५१	६	निषङ्ग .....	२०१	८८	निस्त्रन .....	४०	२३
निर्मोक .....	५२	९	निषङ्गिन् .....	१९७	६९	निस्त्रान .....	४०	२३
निर्याण .....	१८९	३८	निषद्या .....	७२	२	निहनन .....	२०७	११४
निर्यातन .....	३१३	१९	निषद्वर .....	५६	९	निहाका .....	५९	२२
निर्यास .....	३२१	१५२	निषध .....	७८	३	निर्हिसन .....	२०७	११३
निर्वपण .....	१७३	३०	निषाद .....	{ ४०	१	निहीन .....	२४२	१६
निर्वर्णन .....	२८४	३१		{ २४३	२०	निह्व .....	{ ३८	१७
निर्वहण .....	४४	१५	निषादिन् .....	१९४	५९	{ २३५	२०७	
निर्वाण .....	{ ३१	६	निषूदन .....	२०७	११३	नीकाश .....	२४८	३८
	{ २७३	९६	निष्क .....	२९०	१४	नीच .....	{ २४२	१६
निर्वात .....	२७३	९६	निष्कला .....	१३६	२१	{ २६८	७०	
निर्वाद .....	{ ३७	१३	निष्कली .....	१३६	२१	नीचिकी .....	२२७	६७
	{ ३०७	८९	निष्कामित्त .....	२६१	३९	नीचिकी .....	२२७	६७
निर्वपण .....	२०७	११४	निष्कासित .....	२६१	३९	नीचैस् .....	३५३	१७
निर्वार्य .....	२५५	१३	निष्कुट .....	७९	१	नीड .....	१२९	३७
निर्वासन .....	२०७	११३	निष्कुटी .....	१०८	१२५	नीडोद्भव .....	१२८	३४
निर्वृत्त .....	२७४	१००	निष्कुह .....	८२	१३	नीध्र .....	७५	१४
	२४८	३९	निष्क्रम .....	२८३	२५	नीप .....	८९	४२
निर्वेश .....	{ २८१	२०	निष्ठा .....	{ ४४	१५	नीर .....	५५	४
	{ ३३६	२१४		{ २९७	४०	नील .....	३३	१४
निर्व्यथन .....	५०	२	निष्ठान .....	{ २२१	४४	नीलकण्ठ .....	{ १२७	३०
निर्व्यूह .....	३४२	२३५		{ ३१२	११५	{ २९६	३९	
निर्हार .....	२८१	१७	निष्ठीवन .....	२८५	३८	नीलजु .....	१२२	१३
निर्हारिन् .....	३२	११						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नीलक्षिणी	९७	७४	नेमि	६१	२७	पक्षक	७५	१४
नीललोहित	८	३५	नेमी	१९४	५६	पक्षति	२२	१
नीला	९७	७४	नेमी	८६	२६	पक्षति	१२८	३६
नीला	१२६	२६	नेमी	१९४	५६	पक्षति	३०३	७२
नीलाङ्गु	१२२	१३	नैकभेद	२७०	८३	पक्षद्वार	७५	१४
नीलाम्बर	६	२५	नैगम	२२९	७८	पक्षभाग	१८९	४०
नीलाम्बुजन्मन्	६३	३७	नैगम	३१८	१४०	पक्षमूल	१२८	३६
नीलिका	९६	७०	नैचिकी	२२७	६७	पक्षान्त	२४	७
नीलिनी	१०१	९५	नैपाली	२३७	१०८	पक्षिन्	१२७	३२
नीली	१०१	९४	नैमय	२३०	८०	पक्षिणी	२३	५
नीवाक	२८२	२३	नैयग्रोध	८४	१८	पक्षमन्	३१३	१२०
नीवार	२१५	२५	नैर्ऋत	१३	६३	पङ्क	२८	२३
नीवि	२३०	८०	नैर्ऋत	१६	२	पङ्क	५६	९
नीवी	२३०	८०	नैष्किक	१८१	७	पङ्किल	६९	१०
नीवी	३३६	२११	नैस्त्रिंशिक	१९७	७०	पङ्केरुह	६४	४०
नीवृत्	६९	८	नो	३५२	११	पङ्क्ति	८०	४
नीशार	१६०	११८	नौ	५७	१०	पङ्क्ति	२३१	८४
नीहार	१९	१८	नौकादण्ड	५७	१३	पङ्क्ति	३०३	७१
नु	३४६	२४७	नौतार्य	५७	१०	पङ्क्ती	८०	४
नुति	३७	११	न्यक्ष	३३९	२२४	पङ्क्तु	१४३	४८
नुत्त	२७१	८७	न्यग्रोध	८७	३२	पचंपचा	१०२	१०२
नुन्न	२७१	८७	न्यग्रोधी	३०८	९५	पचंबचा	१०२	१०२
नूतन	२६९	७७	न्यग्रोधी	१००	८७	पचा	२७९	८
नूल	२६९	७८	न्यङ्	२६८	७०	पञ्चजन	१३०	९
नूद	८९	४१	न्यङ्कु	१२१	१०	पञ्चता	२०७	११६
नूनम्	३४६	२४९	न्यस्त	२७२	८८	पञ्चत्व	२०७	११६
नूनम्	३५३	१६	न्याद	२२४	५६	पञ्चदशी	२४	७
नूपुर	१५८	१०९	न्याय	१८६	२४	पञ्चम	४०	१
नृ	१३०	१	न्याय	१८६	२४	पञ्चलक्षण	३५	५
नृत्त	४३	१०	न्याय	१८६	२४	पञ्चशर	६	२६
नृत्य	४३	१०	न्याय	१८६	२४	पञ्चशाख	१५१	८१
नृप	१८०	१	न्याय	१८६	२४	पञ्चाङ्गुल	९१	५१
नृपलक्ष्मन्	१८८	३२	न्याय	१८६	२४	पञ्चास्य	११८	१
नृपसभ	३६८	२	न्याय	१८६	२४	पञ्चिका	३५९	७
नृपासन	१८७	३१	न्याय	१८६	२४	पट	८८	३५
नृशंस	२६३	४७	न्याय	१८६	२४	पट	१५९	११६
नृसेन	३७३	४०	न्याय	१८६	२४	पटच्चर	१५९	११५
नेतृ	२५४	११	न्याय	१८६	२४	पटच्चर	२४४	२५
नेत्र	१५४	९३	न्याय	१८६	२४	पटल	७५	१४
नेत्र	३२८	१७९	न्याय	१८६	२४	पटल	३३३	२००
नेत्राम्बु	१५४	९३	न्याय	१८६	२४	पटलप्रान्त	७५	१४
नेदिष्ठ	२६८	६८	न्याय	१८६	२४	पटवासक	१६५	१३९
नेपथ्य	१५६	९९	न्याय	१८६	२४	पटह	४२	६
नेमि	८६	२६	न्याय	१८६	२४	पटह	२०६	१०८



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पटु .....	११४	१५५	पतिव्रता .....	१३२	६	पद्मपत्र .....	११२	१४५
	२४३	१९	पत्तन .....	७२	१	पद्मराग .....	२३३	९२
	२६०	३५		१९६	६६	पद्मवर्ण .....	११२	१४५
	२९६	३९	पत्ति .....	१९९	८०		७	२८
पटुपर्णी .....	१११	१३८		३०३	७२	पद्मा .....	१००	८९
पटोल .....	११४	१५५	पत्तिसंहति ...	१९६	६७		११२	१४६
पटोलिका .....	१०६	११८	पत्नी .....	१३२	५	पद्माकर .....	६१	२८
पट्ट .....	३६४	१७		८३	१४	पद्माट .....	११३	१४७
पट्टिका .....	८९	४१	पत्र .....	१२८	३६	पद्मालया .....	७	२८
पट्टिन् .....	८९	४१		१९४	५८	पद्मिन् .....	१८८	३५
पट्टिश .....	३६५	२१	पत्रपरशु .....	२४६	३३	पद्मिनी .....	६४	३९
पट्टिसै .....	३६५	२१	पत्रपाश्या .....	१५६	१०३	पद्म .....	३६९	३१
	२३२	८८	पत्ररथ .....	१२७	३३	पद्मा .....	७१	१५
पण .....	२४८	३९	पत्रलेखा .....	१६१	१२२	पनस .....	९३	६१
	२४९	४५	पत्राङ्ग .....	१६३	१३२	पनायित .....	२७६	१०९
	२९८	४६		२३८	१११	पनित .....	२७६	१०९
पणव .....	४३	८	पत्राङ्गुलि .....	१६१	१२२	पन्न .....	२७५	१०४
पणायित .....	२७६	१०९		१२३	१५	पन्नग .....	५२	८
पणित .....	२७६	१०९	पत्रिन् .....	१२७	३३	पद्मगाशन .....	७	३१
पणितव्य .....	२३०	८२		२०१	४७		५५	३
पण्ड .....	१४०	३१		३१०	१०५	पयसू .....	२२३	५१
पण्डित .....	१६६	५	पत्रोर्ण .....	९२	५६		३४१	२३
पण्डितमन्य .....	३१०	३१०		१५८	११३	पयस्य .....	२२३	५१
पण्य .....	२३०	८२	पथिक .....	१८४	१७	पयोधर .....	३२४	१६३
पण्यवीथिका ...	७२	२	पथिन् .....	७१	१५		५६	८
पण्या .....	११३	१५०	पथ्या .....	९३	५९	पर .....	१८२	११
पण्याजीव .....	२२९	७८	पद् .....	१४९	७१		३३९	१९०
पतग .....	१२७	३३	पदै .....	१४९	७१	परःशत .....	२६७	६४
पतङ्ग .....	१२७	२८	पद .....	३०८	९३	परजात .....	२४२	१८
	२९१	२०	पदग .....	१९६	६६	परतन्न .....	२५६	१६
पतङ्गिका .....	१२६	२७	पदवि .....	७१	१५	परपिण्डाद् ...	२५७	२०
पतत् .....	१२७	३३	पदवी .....	७१	१५	परभृत् .....	१२४	२०
पतत्र .....	१२८	३६	पदाजि .....	१९६	६६	परभृत .....	१२४	१९
पतत्रि .....	१२८	३३	पदातै .....	१९६	६६	परमस् .....	३५२	१२
पतत्रिन् .....	१२७	३३	पदाति .....	१९६	६६	परमान्न .....	१७१	२४
पतदूग्रह .....	१६५	१३९	पदिक .....	१९६	६७	परमेष्ठिन् .....	५	१६
	३६५	२१	पद्म .....	१९६	६७	परंपराक .....	१७२	२६
पतदूग्रह .....	१९९	८९	पद्धति .....	७१	१५	परवत् .....	२५६	१६
पतयालु .....	२५८	२७	पद्धती .....	७१	१५	परशु .....	२०२	९२
पताका .....	२०४	९९	पद्म .....	१५	७५	परश्वध .....	२०२	९२
पताकिन् .....	१९७	७१	पद्म .....	६४	३९	परश्वस् .....	३५५	२२
पति .....	१३९	३५	पद्मक .....	१८९	३९	परस्वैध .....	२०२	९२
	२५४	१०	पद्मचारिणी ...	११२	१४६		२०५	१०२
पतिवरा .....	१३२	७	पद्मनाभ .....	५	२०	पराक्रम .....	३१७	१३८
पतिवली .....	१३४	१२						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पराग .....	८४	१७	परिधिस्थ .....	१९५	६२	परिस्यन्द .....	१६४	१३७
पराङ्मुख .....	२९२	२१	परिपण .....	२३०	८०	परिस्तुत .....	२४८	३९
पराचित .....	२६०	३३	परिपन्थिन् ...	१८२	११	परिस्तुता .....	२४८	४०
पराचीन .....	२४२	१८	परिपाटि .....	१७५	३७	परिहास .....	४९	३२
पराजय .....	२६०	३३	परिपाटी .....	१७५	३७	परीक्षक .....	२५४	७
पराजित .....	२०७	१११	परिपूर्णता .....	१६४	१३७	परीभाव .....	४६	२२
पराजित .....	२०७	११२	परिपेलव .....	१०९	१३१	परीरम्भ .....	२८४	३०
पराजितै .....	२४२	१८	परिप्लव .....	२६९	७५	परीवर्त .....	२३०	८०
पराधीन .....	२५६	१६	परिबर्ह .....	३४२	२३८	परीवाद .....	३७	१३
पराज्ञ .....	२५७	२०	परिभव .....	४६	२२	परीवाप .....	३१५	१२९
पराभूत .....	२०७	११२	परिभाषण .....	३७	१४	परीवार .....	३२५	१६८
परायण .....	२७७	२	परिभूत .....	२७५	१०६	परीवाह .....	५६	१०
परारि .....	३५४	२०	परिमल .....	३२	१०	परीष्टि .....	१७३	३२
पराध्व .....	२६५	५८	परिरम्भ .....	२८४	३०	परीसार .....	२८२	२१
परासन .....	२०७	११३	परिवर्जन .....	२०७	११४	परीहास .....	४९	३२
परासु .....	२०७	११७	परिवर्तन .....	२३०	८०	परुत् .....	३५४	२०
परास्कन्दिन् ...	२४४	२५	परिवौद .....	३७	१३	परुष .....	३९	१९
परिकर .....	३२४	१६५	परिवादिनी ...	४१	३	परुस् .....	११६	१६२
परिकर्मन् .....	१६०	१२१	परिवापित .....	२७१	८५	परेत .....	२०७	११७
परिक्रम .....	२८१	१६	परिवित्ति .....	१७९	५६	परेतराज् .....	१३	६१
परिक्रिया .....	२८१	२०	परिवृढ .....	२५४	११	परेद्यवि .....	३५५	२२
परिक्षिप्त .....	२७१	८८	परिवेत्त .....	१७९	५६	परेष्टुका .....	२२७	७०
परिखा .....	६१	२९	परिवेश .....	२१	३२	परेधित .....	२४२	१८
परिग्रह .....	३४२	२६६	वरिवेष .....	२१	३२	परोष्णी .....	१२६	२६
परिग्रहै .....	१९९	७९	परिव्याध .....	८७	३०	पैकटि .....	८७	३२
परिघ .....	२०२	९१	परिव्याध .....	९३	६०	पैकटी .....	८७	३२
परिघातिन .....	२०२	९१	परिव्रज् .....	१७६	४२	पर्जनी .....	१०२	१०२
परिचय .....	२८२	२३	परिषद् .....	१६९	१५	पर्जन्य .....	३२०	१४६
परिचर .....	१९५	६२	परिष्कन्द .....	२४२	१८	पर्ण .....	८३	१४
परिचर्या .....	१७४	३५	परिष्कन्न .....	२४२	१८	पर्ण .....	८६	२९
परिचाय .....	१७०	२०	परिष्कार .....	१५६	१०१	पर्ण .....	३६५	२२
परिचारक .....	१४२	१७	परिष्कृत .....	१५६	१००	पर्णशाला .....	७३	६
परिणत .....	२७३	९६	परिस्त्रङ्ग .....	२८४	३०	पर्णास .....	९८	७९
परिणय .....	१७९	५७	परिसर .....	७०	१४	पर्यङ्क .....	१६५	१३८
परिणाम .....	२८१	१५	परिसर्प .....	२८१	२०	पर्यटन .....	१७४	३६
परिणाय .....	२५०	४६	परिसर्या .....	२८२	२१	पर्यन्तभू .....	७०	१४
परिणाह .....	१५९	११४	परिसार .....	२८२	२१	पर्यय .....	१७५	३७
परितस् .....	३५२	१३	परिस्कन्द .....	२४२	१८	पर्यय .....	२८४	३३
परित्राण .....	२७८	५	परिस्कन्न .....	२४२	१८	पर्यवस्था .....	२८२	२१
परिदान .....	२३०	८०	परिस्कार .....	१५६	१०१	पर्यास .....	२२४	५७
परिदेवन .....	३८	१६	परिस्कृत .....	१५६	१००	पर्यासि .....	२७८	५
परिधान .....	१५९	११७	परिस्तोम .....	१९०	४२	पर्याय .....	१७५	३७
परिधि .....	२१	३२	परिस्पन्द .....	१६४	१३७	पर्याय .....	३२०	१४६
	३०८	९६				पर्यायशयन ...	२९४	३२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पर्युदञ्चन .....	२०९	३	पस्त्य .....	७३	५	पात्र .....	५६	८
पर्येषणा .....	१७३	३२	पांशु .....	२०४	९८	पात्री .....	१७१	२४
पर्वत .....	७०	१	पांशुला .....	१३३	११	पात्रीव .....	२१८	३३
पर्वन् .....	११६	१६२	पांसु .....	२०४	९८	पाथसू .....	३२७	१७८
पर्वसंधि .....	३१३	१२१	पांसुला .....	१३३	११	पाद .....	३७३	४२
पशुका .....	१४८	६९	पाक .....	१२९	३८	पादकटक .....	३७१	३५
पल .....	२३२	८६	पाकल .....	१०८	१२६	पादग्रहण .....	५५	४
पलगण्ड .....	३३२	२०१	पाकशासन .....	९	४४	पादबन्धन .....	७९	७
पलङ्कपा .....	२४०	६	पाकशासनि .....	१०	४९	पादस्फोट .....	१४९	७१
पल्ल .....	१०२	९८	पाकस्थान .....	२१६	२७	पादाग्र .....	२३३	८९
पल्लव .....	१४७	६३	पाक्य .....	२२०	४२	पादकट्ट .....	३०७	८९
पलाण्डु .....	११३	१४७	पाखण्ड .....	२३७	१०९	पादग्रहण .....	१५८	११०
पलाल .....	२१५	२२	पाञ्चजन्य .....	१७७	४५	पादप .....	१७६	४१
पलाश .....	८३	१४	पाञ्चालिका .....	७	२९	पादप .....	८०	५
पलाश .....	८६	२९	पाद .....	२४५	२९	पादबन्धन .....	२२५	५८
पलाश .....	११४	१५४	पाट .....	३५०	७	पादस्फोट .....	१४४	५२
पलाश .....	३३	१४	पाटचर .....	२४४	२५	पादाग्र .....	१४९	७१
पलाशिन् .....	८०	५	पाटल .....	३३	१५	पादात .....	१५८	१०९
पलिक्री .....	१३४	१२	पाटल .....	२१३	१५	पादात .....	१९६	६७
पलित .....	१४१	४१	पाटला .....	८४	२०	पादाति .....	१९६	६७
पल्यङ्क .....	१६५	१३८	पाटला .....	९२	५४	पादातिक .....	१९६	६६
पल्लव .....	८३	१४	पाटलि .....	८९	३९	पादातिगै .....	१९६	६६
पल्लव .....	६१	२८	पाटलि .....	९२	५४	पादुका .....	२४६	३०
पव .....	२८२	२४	पाटलि .....	२१३	१५	पादू .....	२४६	३१
पवन .....	१३	६६	पाटलि .....	१६९	१४	पादूकृत् .....	२४०	८
पवनाशन .....	२८२	२४	पाठ .....	२८३	२९	पाद्य .....	१७३	३३
पवमान .....	५२	८	पाठा .....	९९	८४	पानगोष्ठिका .....	२४९	४३
पवि .....	१३	६६	पाठान् .....	९९	८४	पानपात्र .....	२४९	४३
पवि .....	१०	५०	पाठिन् .....	९८	८०	पानभाजन .....	२१८	३२
पवित्र .....	११७	१६६	पाठीन .....	५८	१८	पानीय .....	५५	४
पवित्रक .....	१७७	४५	पाणि .....	१५१	८१	पानीयशालिका .....	७४	७
पशुपति .....	२६५	५५	पाणिगृहीती .....	१३२	५	पान्थ .....	१८४	१७
पशुप्रेरण .....	५८	१६	पाणिघ .....	२४१	१३	पाप .....	२८	२३
पशुरञ्जु .....	७	३२	पाणिपीडन .....	१७९	५७	पाप .....	२६३	४७
पशुप्रेरण .....	२८५	३९	पाणिवाद .....	२४१	१३	पापचेली .....	९९	८५
पशुरञ्जु .....	२२८	७३	पाण्डर .....	२४१	१३	पाप्मन् .....	२८	२३
पश्चात् .....	३४४	२४२	पाण्डु .....	३२	१२	पाप्मन् .....	१४४	५३
पश्चात्ताप .....	३४४	२४२	पाण्डु .....	३३	१३	पाप्मन् .....	१४५	५८
पश्चात्ताप .....	४७	२५	पाण्डुकम्बलिन् .....	११३	५४	पाप्मन् .....	३४२	१६
पश्चिम .....	२७०	८१	पाण्डुर .....	३३	१३	पाप्मन् .....	१४४	५३
पश्चिमा .....	१६	१	पातक .....	३७१	३३	पाप्मन् .....	१६२	१२८
पश्चिमोत्तर .....	६८	७	पाताल .....	५०	१	पायस .....	१७१	२४
पैष्ठवाह .....	२२६	६३	पाताल .....	३३४	२०१	पायु .....	१४९	७३
पैष्ठौही .....	२२७	७०	पातुक .....	२५८	२७	पाय्य .....	२३१	८५



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पार .....	५६	८	पालिन्दी .....	१०४	१०८	पिटक .....	{ १४३	५३
पारतै .....	२३५	९९	पालिन्धी .....	१०४	१०८		{ २४५	३०
पारद .....	२३५	९९	पौली .....	२०३	९३	पिठर .....	{ २१७	३१
पारंपर्योपदेश .....	१६९	१२	पाल्लवा .....	३५८	५		{ ३३०	१८७
पारशव .....	३३५	२०९	पावक .....	१२	५७		{ १८९	३७
पारश्वधिक .....	१९७	७०	पाश .....	{ १५५	९८	पिण्ड .....	{ २३६	१०४
पारसीक .....	१९१	४५		{ २४९	४५		{ २३५	९८
पारस्त्रेण्य .....	१३७	२४	पाशक .....	२४९	४५		{ ३६४	१८
पारापैत .....	१२३	१४	पाशिन .....	१३	६४	पिण्डै .....	२१६	२६
पारायण .....	२७७	२	पाशुपत .....	९८	८१	पिण्डक .....	१६२	१२८
पारावत .....	१२३	१४	पाशुपाल्य .....	२०९	२	पिण्डिका .....	१९४	५६
पारावताङ्गि .....	११३	१५०	पाश्चात्य .....	२७०	८१	पिण्डी .....	१९४	५६
पारावताङ्गी .....	११३	१५०	पाश्या .....	२८६	४३	पिण्डीतक .....	८२	५२
पारावार .....	{ ५४	१	पाषाण .....	७८	४	पिण्याक .....	{ २८९	९
	{ ३७१	३५	पाषाणदारण .....	२४७	३४	पितरौ .....	{ ३७०	३२
पाराशरिन् .....	१७६	४२	पिक .....	१२४	१९		{ १३९	३७
पारिकाङ्क्षिन् .....	१७६	४२	पिङ्ग .....	३३	१६	पितामह .....	{ ५	१६
पारिजातक .....	{ ११	५३		{ २१	३१		{ १३८	३३
	{ ८६	२६	पिङ्गल .....	{ ३३	३१	पितृ .....	१३८	२८
पारितथ्या .....	१५६	१०३	पिङ्गला .....	१६	४	पितृदान .....	२७३	३१
पारिपार्श्वक .....	२१	३१	पिचण्ड .....	{ १५०	७७	पितृपति .....	{ १३	६१
पारिप्लव .....	२६९	७५		{ ३६४	१८		{ १६	२
पारिभद्र .....	८६	२६	पिचण्डल .....	१४१	४४	पितृपितृ .....	१३८	३३
पारिभद्रक .....	९२	५३	पिचिण्ड .....	{ १५०	७७	पितृग्रसू .....	२३	३
पारिभाष्य .....	१०८	१२६		{ ३६४	१८	पितृयज्ञ .....	१६९	१४
पारियात्रक .....	७८	३	पिचिण्डल .....	१४१	४४	पितृवन .....	२०८	११८
पारियात्रिक .....	७८	३	पिचिण्डलै .....	१४१	४४	पितृव्य .....	१३८	३१
पारिषद .....	८	३७	पिचु .....	२३७	१०६	पितृसन्निभ .....	२५५	१३
पारिषेद्य .....	८	३७	पिचुमन्द .....	९४	६२	पित्त .....	१४६	६२
पारिहार्य .....	१५७	१०७	पिचुमैद .....	९४	६२	पित्र्य .....	{ १७१	५४
पारी .....	३६०	१०	पिचुल .....	८९	४०		{ १७८	५१
पारुष्य .....	३७	१४	पिच्चट .....	{ १५०	७७	पित्सत् .....	१२८	३४
पार्थिव .....	१८०	१		{ २३७	१०५	पिधान .....	१८	१३
पार्वती .....	९	३९	पिच्छ .....	{ १२७	३१	पिनद्ध .....	१९६	६५
पार्वतीनन्दन .....	९	४२		{ ३६९	३०	पिनाक .....	{ ८	३७
				{ ९०	४७		{ २९०	१४
पार्श्व .....	{ १५०	७९	पिच्छा .....	{ ३५९	९	पिनाकिन् .....	८	३३
	{ २८६	४२	पिच्छिल .....	२२१	४६	पिपासा .....	२२४	५५
पार्श्वभाग .....	१८९	४०	पिच्छिल .....	{ ९०	४६	पिपीलिका .....	३५९	८
पार्श्वस्थि .....	१४८	६९		{ ९४	६२	पिप्पल .....	८४	२०
पार्णिण .....	१४९	७२	पिञ्ज .....	२०७	११५	पिप्पलि .....	१०१	९७
पार्णिणग्राह .....	१८२	१०	पिञ्ज .....	१३०	४२	पिप्पली .....	१०१	९७
पालघ्न .....	११८	१६७	पिञ्जर .....	{ २३६	१०३	पिप्पलीमूल .....	२३८	११०
पालङ्गी .....	१०७	१२१		{ ३७०	३१	पिप्पु .....	१४३	४९
पालाश .....	३३	१४	पिञ्जल .....	२०४	९९	पिप्पुल .....	८८	३५
पालि .....	{ २०३	९३	पिट .....	२१६	२६	पिप्पुल .....	१४६	६०
	{ ३३२	१९६						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिशङ्ग .....	३३	१६	पुटभेद .....	५६	७	पुराण .....	{ ३५	५
पिशाच .....	४	११	पुटभेदन .....	७२	१	{ २६९	७७	
पिशित .....	१४७	६३	पुटी .....	३७३	४२	पुराणपुरुष .....	६	२२
				१६	१	पुरातन .....	२६९	७७
पिशुन .....	{ १६१	१२४	पुण्डरीक .....	{ ६४	४१	पुरावृत्त .....	३५	४
	{ २६३	४७		{ २८९	११	पुरी .....	७२	१
	{ ३१५	१२७	पुण्डरीकाक्ष ...	५	१९	पुरीतत् .....	१४७	६६
पिशुना .....	१०९	१३३	पुण्डर्य .....	१०८	१२७	पुरीष .....	१४८	६८
पिष्टक .....	२२२	४८	पुण्डू .....	११७	१६३	पुरु .....	२६७	६३
पिष्टपै .....	६८	६	पुण्डूक .....	९६	७२		{ २९	२९
पिष्टपचन .....	२१८	३२	पुण्य .....	{ २८	२४	पुरुष .....	{ ८५	२५
पिष्टात .....	१६५	१३९		{ ३२३	१५९		{ १३०	१
पीठ .....	१६५	१३८	पुण्यक .....	१७५	३८		{ ३३७	२१८
पीडन .....	२०६	१०९	पुण्यजन .....	१३	६३	पुरुषोत्तम .....	५	२१
पीडा .....	५४	३	पुण्यजनेश्वर ...	१५	७३	पुरूहू .....	२६७	६३
पीत .....	३३	१४	पुण्यभूमि .....	६९	८	पुरूहूत .....	९	४४
पीतदारु .....	९२	५३	पुण्यवत् .....	२५३	३	पुरोग .....	१९७	७३
पीतद्रु .....	{ ९३	६०	पुस्तिका .....	१२६	२७	पुरोगम .....	१९७	७२
	{ १०२	१०१	पुत्र .....	१३७	२७	पुरोगामिन् ...	१९७	७२
पीतन .....	{ ८६	२७	पुत्रिका .....	२४५	२९	पुरोडाश .....	३६५	२१
	{ १६१	१२४	पुत्रौ .....	१४०	३७	पुरोधसू .....	१८१	५
	{ २३६	१०३	पुत्रल .....	३६५	२०	पुरोभागिन् ...	२६३	४६
पीतसारक .....	९०	४३	पुनःपुनः .....	३४९	१	पुरोहित .....	१८१	५
पीता .....	२२०	४१	पुनर .....	{ ३४७	२५२	पुलाक .....	२८८	५
पीताम्बर .....	५	१९		{ ३५३	१५	पुलिन .....	५६	९
पीति .....	१९०	४३	पुनर्नव .....	१५१	८३	पुलिन्द .....	२४३	२०
पीन .....	२६६	६१	पुनर्नवा .....	११३	१४९	पुलोमजा .....	१०	४८
पीनस .....	१४३	५१	पुनर्भव .....	१५१	८३	पुषित .....	२७३	९७
पीनोक्षी .....	२२८	७१	पुनर्भू .....	१३६	२३		१५	१
पीयूष .....	{ ११	५१	पुन्नाग .....	८५	२५	पुष्कर .....	{ ५५	४
	{ २२४	५४	पुमसू .....	१३०	१		{ ६४	४१
पीलु .....	{ ८६	२८	पुर .....	{ ८७	३४		{ ११२	१४५
	{ ३३१	१९२		{ ३२८	१८३	पुष्कराह्व .....	३२९	१८५
पीलुपर्णी .....	{ ९९	८४	पुरःसर .....	१९७	७२	पुष्करिणी .....	१२५	२२
	{ १११	१३९	पुरतसू .....	३५१	७	पुष्कल .....	६१	२७
पीवन .....	२६६	६१	पुरद्वार .....	७६	१६	पुष्कल .....	२६६	५८
पीवर .....	{ २६६	६१	पुरन्दर .....	९	४४	पुष्ट .....	२७३	९७
	{ २७६	११२	पुरन्ध्र .....	१३२	६	पुष्प .....	{ ८३	१७
पीवरस्तनी .....	२२८	७१	पुरन्धी .....	१३२	६		{ १३६	२१
पुंश्रली .....	१३३	१०	पुरसू .....	{ ३५१	७		{ ३६६	२३
पुंसू .....	१३०	१		{ ३२८	१८३	पुष्प .....	{ १०९	१३२
पुक्कस .....	२४३	२०	पुरस्कृत .....	३०६	८३	पुष्पक .....	{ १५	७४
पुक्क .....	३६४	१७	पुरस्तात् .....	३४५	२४५		{ २३६	१०३
पुक्कव .....	२६६	५९	पुरहू .....	२६७	६३	पुष्पकेतु .....	२३६	१०३
पुच्छ .....	१९२	५०	पूरा .....	३४७	२५२	पुष्पदन्त .....	१६	४
पुञ्ज .....	१३०	४२				पुष्पधन्वन .....	६	२७



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पुष्पफल .....	८५	२१	पूर्व .....	२७०	८०	पृषदश्च .....	१३	६५
पुष्पैरथ .....	१९२	५१	पूर्व .....	३१६	१३३	पृषदाज्य .....	१७१	२४
पुष्परस .....	८४	१७	पूर्व .....	२६७	६५	पृषातक .....	१७१	२४
पुष्पलिह .....	१२७	२९	पूर्वज .....	१४१	४३	पृष्ठ .....	१५०	७८
पुष्पवती .....	१३६	२०	पूर्वदेव .....	४	१२	पृष्ठवंशाधर ...	१५०	७६
पुष्पवन्तौ .....	२५	१०	पूर्वपर्वत .....	७७	२	पृष्ठास्थि .....	१४८	६९
पुष्पसमय .....	२७	१८	पूर्वा .....	१६	१	पृष्ठय .....	{ १९१	४६
पुष्य .....	{ १९	२२	पूर्वेद्युस् .....	३५५	२१	पृष्णिं .....	{ २८६	४२
पुष्यरथ .....	१९२	५१	पूषन् .....	२१	२९	पृष्णिं .....	१४३	४८
पुस्त .....	२४५	२८	पृक्का .....	१०९	१३३	पेचक .....	{ १२३	१५
पुस्तै .....	३७१	३४	पृक्ति .....	२७९	९	पेटक .....	{ २८८	६
पूग .....	{ ११८	१६९	पृच्छा .....	३७	१०	पेटक .....	२४५	३०
पूजन .....	३२२	१५६	पृतना .....	{ १९८	७८	पेटा .....	२४५	३०
पूजा .....	१७४	३५	पृथक् .....	३४९	३	पेटी .....	३७३	४२
पूजित .....	२७४	९८	पृथक्पर्णी .....	१०१	९२	पेडा .....	२४५	३०
पूज्य .....	{ २५३	५	पृथगात्मता ...	{ २९	३१	पेयूस् .....	११	५१
पूत .....	{ ३२०	१५०	पृथरजन .....	{ १७५	३८	पेलव .....	२६७	६६
पूतना .....	९३	५९	पृथरज .....	२४२	१६	पेशल .....	{ २४३	१९
पूतिक .....	९१	४८	पृथग्विध .....	३१०	१०५	पेशि .....	{ २६७	६६
पूतिकरज .....	९१	४८	पृथिवी .....	२७३	९३	पेशि .....	३३४	२०४
पूतिकाष्ट .....	{ ९२	५४	पृथिवी .....	६७	३	पेशि .....	१२९	३७
पूतिगन्धि .....	३२	१२	पृथिवी .....	६७	३	पेशि .....	१२९	३७
पूतिफली .....	१०१	९६	पृथु .....	{ २१९	३७	पैठर .....	२२१	४५
पूतीकै .....	९१	४८	पृथुक .....	{ २२०	४०	पैतृष्वसेय .....	१३७	२५
पूतीकैरज .....	९१	४८	पृथुरोमन् .....	२६६	६०	पैतृष्वस्त्रीय ...	१३७	२५
पूतीकरज .....	९१	४८	पृथुल .....	{ २६६	६०	पैत्र .....	२७	२१
पूप .....	२२२	४८	पृथ्वी .....	{ २७६	११२	पैत्र .....	१७८	५१
पूपै .....	३६४	१९	पृथ्वी .....	{ २७६	११२	पैत्र .....	१७८	५१
पूर .....	७२	१	पृथ्वीका .....	१०८	१२५	पोटगल .....	{ ११६	१६२
पूर .....	३६५	२०	पृदाकु .....	५१	६	पोटा .....	{ ११७	१६३
पूरणी .....	९०	४६	पृक्षि .....	२२	३३	पोत .....	१३४	१५
पूरित .....	२७४	९८	पृक्षि .....	१४३	४८	पोत .....	{ १२९	३८
पूरुष .....	१३०	१	पृक्षिपर्णी .....	१०१	९२	पोत .....	{ ३०१	५९
पूर्ण .....	{ २७४	९८	पृषत् .....	५५	६	पोतवणिज् ...	५७	१२
पूर्णकुम्भ .....	१८८	३२	पृषत् .....	{ ५५	६	पोतवाह .....	५७	१२
पूर्णमा .....	२४	७	पृषत् .....	{ १२१	१०	पोताधान .....	५९	१९
पूर्त .....	१७२	५८	पृषत्क .....	२०१	८६	पोत्र .....	३२८	१८०
						पोत्रिन् .....	११९	२
						पोष्ट .....	३०१	५९
						पौगण्ड .....	१४२	४६
						पौण्डर्य .....	१०८	१२७
						पौत्री .....	१३८	२९
						पौर .....	११७	१६६
						पौरस्थ .....	२७०	८०
						पौरुष .....	{ १५३	८७
							{ ३३८	२२२



Digitized By eGangotri e



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतीक्ष्य	२५३	५	प्रदर	३२४	१६४	प्रमद	२८	२४
प्रतीची	१६	१	प्रदीप	१६५	१३८	प्रमदवन	८०	३
प्रतीत	{ २५४	९	प्रदीपन	५२	१०	प्रमदा	१३१	३
	{ ३०५	८१	प्रदेश	१५२	८३	प्रमनस्	२५४	७
प्रतीप	३१९	१४४	प्रदेशन	१८७	२७	प्रमा	२७९	१०
प्रतीपदर्शिनी	१३१	२	प्रदेशनी	१५१	८१	प्रमाण	२९९	५३
प्रतीर	५६	७	प्रदेशिनी	१५१	८१	प्रमाद	४८	३०
प्रतीवाप	३१२	११५	प्रदोष	२४	६	प्रमापण	२०७	११२
	{ ७६	१६	प्रद्युम्न	६	२६	प्रमोपन	२०७	११२
प्रातीहार	{ १८१	६	प्रद्राव	२०७	१११	प्रमिति	२७९	१०
	{ ३२५	१६९	प्रधन	२०५	१०३	प्रमीत	{ १७२	२६
प्रतीहारी	३२५	१६९		{ २९	२९		{ २०८	११७
प्रतीहोस	९७	७६	प्रधान	{ १८१	५	प्रमीला	{ ५०	३७
प्रतोली	७३	३		{ २६५	५७		{ ३२७	१७५
प्रत	२६९	७७		{ ३१४	१२२	प्रमुख	२६५	५७
प्रत्यक्	३५५	२३	प्रधि	१९४	५६	प्रमुदित	२७५	१०३
प्रत्यकूर्पणी	१००	८९	प्रचूत	२०९	२	प्रमोद	२८	२४
प्रत्यकश्रेणी	{ १००	८८	प्रपञ्च	२९४	२८	प्रयत	१७७	४५
	{ ११२	१४४	प्रपद	१४९	७१	प्रयस्त	२२१	४५
प्रत्यक्ष	२७०	७९	प्रपा	७४	७	प्रयाम	२८२	२३
प्रत्यग्र	२६९	७७	प्रपात	७८	४	प्रयुद्धार्थ	२८३	२६
प्रत्यन्त	६९	७	प्रपितामह	१३८	३३	प्रयोगार्थ	२८३	२६
प्रत्यन्तपर्वत	७९	७	प्रपुनाड	११३	१४७	प्रलम्बन	६	२४
प्रत्यय	३२०	१४७	प्रपुनाल	११३	१४७		{ २८	२२
प्रत्ययित	१८३	१३	प्रपुनड	११३	१४७	प्रलय	{ ४९	३३
प्रत्यर्थिन्	१८२	११	प्रपुनाड	११३	१४७		{ २०७	११६
प्रत्यवसित	२७६	११०	प्रपुनाल	११३	१४७	प्रलाप	३८	१५
प्रत्याख्यात	२६१	४०	प्रपौण्डरीक	१०८	१२७	प्रवण	३००	५६
प्रत्याख्यान	२८४	३१	प्रफुल्ल	८१	७	प्रवयस्	१४१	४२
प्रत्यादिष्ट	२६१	४०	प्रबन्धकल्पना	३५	६	प्रवर्ह	२६५	५७
प्रत्यादेश	२८४	३१	प्रबह्लिका	३५	६	प्रवह	२८१	१८
प्रत्यालीढ	२०१	८५	प्रबोधन	१६१	१२२	प्रवहण	१९३	५२
प्रत्यासैर	१९९	७९	प्रभञ्जन	१३	६६	प्रवह्लिका	३५	६
प्रत्यासार	१९९	७९	प्रभव	३३५	२०९	प्रवारण	२७८	३
प्रत्याहार	२८१	१६	प्रभा	२२	३४		{ ४२	७
प्रत्युत्क्रम	२८३	२६	प्रभाकर	२१	२८	प्रवाल	{ २३३	९३
प्रत्युत्क्रान्ति	२८३	२६	प्रभात	२३	३		{ ३३४	२०३
प्रत्युषस्	२३	२	प्रभाव	{ १८४	१९	प्रवाह	२८१	१८
प्रत्युष	२३	२		{ १८५	२०	प्रवासन	२०७	११३
प्रत्युषस्	२३	२	प्रभिन्न	१८८	३६	प्रवाहिका	१४४	५५
प्रत्यूह	२८१	१९	प्रभु	२५४	११	प्रविख्याति	२८३	२८
प्रथम	{ २७०	८०	प्रभूत	२६७	६३	प्रविदारण	२०५	१०३
	{ ३१९	१४४	प्रभ्रष्टक	१६४	१३५	प्रविशेष	२८२	२०
प्रथा	२७९	९	प्रमथ	८	३७	प्रवीण	२५३	४
प्रथित	२५४	९	प्रमथन	२०७	११५	प्रवृत्ति	{ ३६	७
			प्रमथाधिप	८	३३		{ २८१	१८



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रवृद्ध	२६९	७६	प्रसून	८३	१७	प्राँचीर	७३	३
	२७२	८८		३१४	१२२	प्राच्य	६८	७
	३०६	८४	प्रसूजनयितारौ...	१३९	३७	प्राजन	२१२	१२
प्रवेक	२६५	५७	प्रसूत	२७२	८८	प्राजितृ	१९४	५९
	१५५	९८	प्रसूतै	१५२	८५	प्राज्ञ	१६६	५
प्रवेणी	१९०	४२	प्रसूता	१४९	७२	प्राज्ञा	१३४	१२
	१५१	८०	प्रसूति	१५२	८५	प्राज्ञी	१३४	१२
प्रवेष्ट	२७०	८१	प्रसेव	२१६	२६	प्राज्य	२६७	६३
प्रश्र	३७	१०	प्रसेवक	४२	७	प्राङ्निवाक	१८१	५
प्रश्रय	२८२	२५	प्रस्तर	७८	४		१४	६७
	२५८	२५		३२३	१६१	प्राण	२०५	१०२
प्रश्रित	१९७	७२	प्रस्ताव	२८२	२४		२०८	११९
प्रष्ट	२२६	६३		७८	५		२३६	१०४
प्रष्टवाह	२२७	७०	प्रस्थ	२३२	८९	प्राणिन्	२९	३०
				३०७	८७	प्रातर्	३५४	१९
प्रसन्न	५८	१४	प्रस्थपुष्प	९८	७९	प्रातिहारिक	२४१	११
प्रसन्नता	१८	१६	प्रस्थमान	२३१	८५	प्राथमकलिपक	१६८	११
प्रसन्ना	२४८	४०	प्रस्थान	२०३	९५			
प्रसभ	२०६	१०८	प्रस्फोटन	२१६	२६	प्रादुस्	३४८	२५५
प्रसर	२८२	२३	प्रस्रवण	७८	५		३५२	१२
प्रसर	२८२	२५	प्रस्त्राव	१४८	६७	प्रादेश	१५२	८३
प्रसरण	२०३	९६	प्रहर	२४	६	प्रादेशन	१७३	३०
प्रसरणि	२०३	९६	प्रहरण	२००	८२	प्राध्वम्	३५०	४
प्रसरणी	२०३	९६	प्रहस्त	१५२	८४	प्रान्तर	७१	१७
	२७९	१०	प्रहारण	२७८	३	प्रास	२७५	१०४
प्रसव	३३५	२०७	प्रहि	६१	२६		२७१	८६
			प्रहेलिका	३५	६	प्रासपञ्चत्व	२०७	११७
प्रसवबन्धन	८३	१५	प्रहृन्न	२७५	१०३	प्रासरूप	३१६	१३१
प्रसव्य	२७१	८४	प्रांशु	२६८	७०	प्रासि	३०३	६८
प्रसह्य	३५१	१०	प्राक्	३५३	१६	प्राप्य	२७२	९२
	१८	१६		३५५	२३	प्राभृत	१८७	२७
प्रसाद	३०७	९०	प्राकार	७३	३	प्राय	१७९	५३
							३२१	१५३
प्रसाधन	१५६	९९	प्राकृत	२४२	१६	प्रायस्	३५३	१७
प्रसाधनी	१६५	१३९	प्रादक्षिण	६८	७	प्रार्थित	२७४	९७
प्रसाधित	१५६	१००	प्राग्वंश	१६९	१६	प्रालम्ब	१६४	१३६
प्रसारिणी	११४	१५२	प्राग्रहर	२६५	५८	प्रालम्बिका	१५७	१०४
प्रसारिन्	२५९	३१	प्राड्य	२६५	५८	प्रालेय	१९	१८
प्रसित	२५४	९	प्राघार	२७९	१०	प्राचैर	१६०	११७
प्रसिति	२८०	१४	प्राघुणक	१७४	३४	प्रावरण	१६०	११८
प्रसिद्ध	३१०	१०४	प्राघूर्णिक	१७४	३४	प्रावार	१६०	११७
			प्राचिका	३५९	८	प्रावृत	१५९	११३
प्रसू	१३८	२९	प्राची	१६	१	प्रावृष्	२७	१९
	३४०	२२८	प्राचीन	७३	३	प्रावृषायणी	९९	८६
प्रसूता	१३५	१६	प्राचीना	९९	८५	प्रास	२०३	९३
प्रसूति	२७९	१०	प्राचीनावीत	१७८	५०	प्रासङ्ग	१९४	५७
प्रसूतिका	१३५	१६						
प्रसूतिज	५४	३						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रासङ्ग्य .....	२२६	६४	लव .....	५७	११	फाणित .....	२२१	४३
प्रासाद .....	७४	९		६०	२४	फाण्ट .....	२७३	९४
प्रासिक .....	१९७	७०		१०९	१३२	फाल .....	१५८	१११
प्राक् .....	२३	३		१२८	३४	फाल्गुन .....	२१२	१३
प्रिय .....	१३९	३५	लवण .....	२४३	१९	फाल्गुनिक .....	२६	१५
	२६५	५३		११९	३	फाल्गुनी .....	३५८	६
प्रियक .....	८९	४२	लवङ्ग .....	१९२	२४	फुल्ल .....	८१	८
	९०	४४	लवङ्गम .....	११९	३	फेन .....	२३६	१०५
	९२	५६	ल्लाक्ष .....	३१७	१३७	फेनिल .....	३६४	१९
	१२१	९	ल्लोहन् .....	८४	१८	फेनिल .....	८७	३१
प्रियङ्गु .....	९२	५५	ल्लोहशत्रु .....	१४७	६६	फेरव .....	८८	३६
	२१४	२०	लुत .....	९१	४९	फेरव .....	१२०	५
प्रियता .....	४७	२७	लुष्ट .....	१९२	४८	फेरु .....	१२०	५
प्रियंवद .....	२६०	३६	लोष .....	२७४	९९	फेला .....	२२४	५६
प्रियाल .....	८८	३५	ल्लात .....	२७९	९	ब		
प्रीणन .....	२७८	४	फ .....	२७६	११०			
प्रीत .....	२७५	१०३	फलिको .....	१००	८९	बक .....	९८	८१
प्रीति .....	२८	२४	फटा .....	५२	९	बक .....	१२५	२२
प्रुष्ट .....	२७४	९९	फणा .....	५२	९	बकुल .....	९४	६४
प्रेक्षा .....	३०	१	फणिजक .....	५२	९	बडिश .....	५८	१६
	३३९	२२३	फणिन् .....	९८	७९	बडिशा .....	५८	१६
प्रेक्षा .....	१९३	५३	फल .....	५२	७	बडिशी .....	५८	१६
प्रेक्षित .....	२७१	८७	फलक .....	२०२	९०	बत .....	३४४	२४३
प्रेत .....	२०७	११७	फलकपाणि .....	२१२	१३	बदर .....	८८	३७
	३०१	५९	फलत्रिक .....	३६६	२३	बदरा .....	१०५	११६
प्रेता .....	५३	२	फलपाकान्ता .....	३३३	२००	बदरी .....	११४	१५१
प्रेत्य .....	३५१	८	फलपूर .....	२०२	९०	बदरी .....	८८	३६
प्रेमन् .....	४७	२७	फलवत् .....	१९७	७१	बद्ध .....	२६२	४२
	४७	२७	फलस .....	२३८	१११	बद्ध .....	२७३	९५
प्रेषण .....	२८४	३४	फलाध्यक्ष .....	८१	६	बधिर .....	१४२	४८
प्रेष्य .....	२४२	१७	फलिन् .....	९८	७८	बन्दिन् .....	२०४	९७
प्रेष्ट .....	२७६	१११	फलिन् .....	८१	७	बन्दी .....	२०८	११९
प्रेष .....	३३७	२१९	फलिनी .....	९३	६१	बन्दकी .....	१३३	१०
प्रेष्य .....	२४२	१७	फली .....	९०	४५	बन्धन .....	१८६	२६
प्रोक्षण .....	१७२	२६	फली .....	८१	७	बन्धन .....	२८०	१४
प्रोक्षित .....	१७२	२६	फली .....	८१	७	बन्धनालय .....	२०८	११९
प्रोथ .....	१५०	७५	फली .....	९२	५५	बन्धनी .....	२२८	७३
प्रोथ .....	१९२	४९	फली .....	११०	१३६	बन्धस्तम्भ .....	१८९	४१
प्रोद्यत .....	३०६	८५	फली .....	९२	५५	बन्धु .....	१३९	३४
प्रोष .....	२७९	९	फली .....	२२४	५६	बन्धुक .....	९६	७३
प्रोष्टपदा .....	१९	२२	फली .....	८१	६	बन्धुजीवक .....	९६	७३
प्रोष्ठी .....	५८	१८	फली .....	९२	५४	बन्धुता .....	१३९	३५
प्रौष्टपद .....	२६	१७	फली .....	२६	१५	बन्धुर .....	२६८	६९
प्रौढ .....	२६९	७६	फली .....	९३	६१	बन्धुल .....	१३७	२६
लक्ष .....	८७	३२	फली .....	२६५	५३	बन्धुक .....	९६	७३
	९०	४३						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बन्धूकपुष्प ...	९०	४४	बलिसन्नन् .....	५०	१	बालगर्भिणी ...	२२७	७०
बन्धुरै .....	२६८	६९	बलीमुख .....	१११	३	बालतनय .....	९१	४९
बभ्रु .....	३२५	१७०	बलीवर्द .....	२२५	५९	बालवृण .....	११८	१६७
बरीवर्द .....	२२५	५९	बलव .....	{ २१६ २७ २२४	२७ ५७	बालमूषिका ...	१२२	१२
बर्वर .....	१००	९०	बलवज .....	११७	१६३	बाला .....	४४	१४
बर्वरा .....	१११	१३९	बलकयणी .....	२२८	७१	बालिश .....	{ २६३ ३३७	४८ २१७
बर्वणौ .....	१२६	२६	बलकयिणी .....	२२८	७१	बालेय .....	२२९	७७
बैह .....	१०९	१३२	बस्त .....	२२९	७६	बालेयशाक ...	१००	९०
बहै .....	{ १२७ ३४१	३१ २३५	बस्ति .....	२५९	७३	बाल्य .....	१४०	४०
बहैपुष्प .....	१०१	१३२	बहिर्द्वार .....	७६	१६	बाष्प .....	३१५	१३०
बहिः .....	१२	५७	बहिष्ठ .....	२७६	११९	बाष्पिका .....	२२०	४०
बहिः .....	१०९	१३२	बहिस् .....	३५३	१७	बाष्पीकौ .....	२२०	४०
बहिण .....	१२७	३०	बहु .....	२६७	६३	बाहै .....	१५१	८०
बहिन् .....	१२७	३०	बहुकर .....	२५६	१७	बाहु .....	१५१	८०
बहैपुष्प .....	१०९	१३२	बहुगर्हवाक् ...	२६०	३६	बाहुज .....	१८०	१
बहैमुख .....	३	९	बहुपाद् .....	८७	३२	बाहुदा .....	६२	३३
बहिष्ठ .....	१०७	१२२	बहुप्रद .....	२५३	६	बाहुमूल .....	१५०	७९
	{ ६ १९८	२५ ७८	बहुमूल्य .....	१५८	११३	बाहुयुद्ध .....	२०६	१०६
बल .....	{ ३६६ २०५ ३३२	२२ १०२ १९४	बहुरूप .....	१६२	१२८	बाहुल .....	२६	१८
बलदेव .....	६	२४	बहुल .....	{ २७६ २६७ ३३३	११२ ६३ १९८	बाहुलेय .....	९	४२
बलभद्र .....	६	२४	बहुला .....	{ १०८ ३३३	१२५ १९८	बाह्लक .....	३७०	३२
बलभद्रिका ...	११३	१५०	बहुलीकृत .....	२१५	२३	बाह्लव .....	३७०	३२
बलवत् .....	{ १४१ ३४९	४४ २	बहुवारक .....	८८	३४	बाह्लिक .....	{ १६१ १९१ ३७०	१२४ ४५ ३२
बलविन्यास ...	१९९	७९	बहुविध .....	२७३	९३	बाह्लीक .....	{ १६१ २२०	१२४ ४०
बला .....	१०३	१०७	बहुवेतस .....	६९	९	बाह्लीकै .....	२८९	९
बलाका .....	१२५	२५	बहुसुता .....	१०२	१००	बाह्य .....	३५३	१७
बलात्कार .....	२०६	१०८	बहुसूति .....	२२७	७०	बिड .....	२२०	४२
बलाराति .....	१०	४६	बाकुची .....	१०१	९६	बिडाल .....	१२०	६
बलाहक .....	१७	६	बाणवोर .....	१९५	६३	बिडौजस् .....	९	४४
बलि .....	{ १६९ १८६ २३१	१४ २७ १९४	बाढं .....	{ १४ २९७	७० ४४	बिन्दु .....	५५	६
बलिध्वंसिन् ...	५	२१	बाण .....	{ २०१ २९८	८६ ४५	बिन्दुजालक ...	१८९	३९
बलिन .....	१४२	४५	बाणा .....	९७	७४	बिम्ब .....	१८	१५
बलिपुष्ट .....	१२४	२०	बादर .....	१५८	१११	बिम्बिका .....	१११	१३९
बलिभ .....	१४२	४५	बाधा .....	५४	३	बिल .....	५०	१
बलिभुज .....	१२४	२०	बान्धकिनेय ...	१३७	२६	बिलेशय .....	५२	८
बलिमुख .....	११९	३	बान्धव .....	१३९	३४	बिल्व .....	८७	३२
बलिर .....	१४३	४९	बाहैत .....	८४	१९	बिस .....	६४	४२
बलिशा .....	५८	१६	बाल .....	{ १०७ १४१ ३३४	१२२ ४२ २०४	बिसकण्ठिका ...	१२५	२५
						बिसप्रसून .....	६४	४१
						बिसिनी .....	६४	३९
						बिस्त .....	२३२	८६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बीज .....	{ २९ २८	१४६ ६२	ब्रह्मदर्भा .....	११२ १४५	८९ ४१	भट्टारक .....	४४ १३	
बीजकोश .....	६५ ४३	९८ ७८	ब्रह्मदारु .....	५ १६	३१२ ११४	भट्टिनी .....	४४ १३	
बीजपूर .....	२११ ८	१६६ २	ब्रह्मपुत्र .....	५२ १०	१०३ १०३	भण्टाकी .....	१०५ ११४	
बीजाकृत .....	१६६ २	४५ १७	ब्रह्मबन्धु .....	३१० १०३	१७५ ३९	भण्डल .....	९४ ६३	
बीज्य .....	१६६ २	४५ १९	ब्रह्मबिन्दु .....	१७५ ३९	१७८ ५२	भण्डी .....	१०० ९१	
बीभत्स .....	{ ४५ १७	३४१ २३३	ब्रह्मभूय .....	१७८ ५२	१६९ १४	भण्डीर .....	९४ ६३	
बुक .....	९८ ८१	१४७ ६४	ब्रह्मयज्ञ .....	१७८ ५२	१७५ ३९	भण्डील .....	९४ ६३	
बुक्का .....	१४७ ६४	१४७ ६४	ब्रह्मवर्चस .....	१७८ ५२	१७८ ५२	भद्र .....	{ २८ २५	
बुक्काग्रमांस ...	१४७ ६४	१४७ ६४	ब्रह्मसायुज्य ...	१७८ ५२	१७८ ५२	भद्रकुम्भ .....	१८८ ३२	
बुद्ध .....	{ ४ १३	२७६ १०८	ब्रह्मसू .....	७ २८	१७८ ५०	भद्रदारु .....	९२ ५३	
बुद्धि .....	३० १	३६४ १९	ब्रह्मसूत्र .....	१७८ ५०	१७५ ३९	भद्रपर्णी .....	८८ ३६	
बुहुद .....	३० २६	१६६ ५	ब्रह्माक्षली .....	१७८ ५०	१७५ ३९	भद्रवला .....	११४ १५३	
बुध .....	{ ३०९ १००	२७६ १०८	ब्रह्मासन .....	१७८ ५०	१७५ ३९	भद्रमुस्तक .....	११६ १६०	
बुधित .....	२७६ १०८	८२ १२	ब्राह्म .....	{ २७ २१	१७८ ५१	भद्रयव .....	९५ ६७	
बुध्न .....	८२ १२	२२४ ५४	ब्राह्मण .....	१६६ ४	१७८ ५१	भद्रश्री .....	१६३ १३१	
बुभुक्षा .....	२२४ ५४	२५७ २०	ब्राह्मणयष्टिका ...	१०० ८९	१०० ८९	भद्रासन .....	१८७ ३१	
बुभुक्षित .....	२५७ २०	२१५ २२	ब्राह्मणी .....	१०० ८९	१०० ८९	भय .....	४६ २१	
बुध्न .....	२१५ २२	२१५ २२	ब्राह्मण्य .....	२८६ ४१	२८६ ४१	भयङ्कर .....	४६ २०	
बुस .....	२१५ २२	३७१ ३४	ब्राह्मी .....	{ ८ ३७	३४ १	भयद्रुत .....	२६२ ४२	
बुस्त .....	३७१ ३४	१६६ ६४	भ .....	१११ १३७		भयानक .....	{ ४५ १७	
बृह्मा .....	१६६ ६४	२०६ १०७	भ .....	१९ २१	४८ २०	भर .....	१४ ६९	
बृहित .....	२०६ १०७	१७७ ४६	भक्त .....	२२२ ४८	२० २८	भरण .....	२४८ ३९	
बृषी .....	१७७ ४६	१७७ ४६	भक्षक .....	२५७ २०	२८ २८	भरण्य .....	२४८ ३९	
बृसी .....	१७७ ४६	२६६ ६०	भक्षकार .....	२१६ २८	११० ११०	भरण्यभुज् .....	२५६ १९	
बृहत् .....	२६६ ६०	१६० ११७	भक्षित .....	२७६ ११०	२८ २८	भरण्या .....	२४८ ३९	
बृहन्तिका .....	१६० ११७	१०१ ९३	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भरत .....	२४१ १२	
बृहती .....	{ १०१ ९३	३०४ ७४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भरद्वाज .....	१२३ १५	
बृहत्कुक्षि ...	१४१ ४४	१४१ ४४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भर्गा .....	८ ३५	
बृहन्नानु .....	१२ ५७	१४१ ४४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भर्ग्य .....	८ ३५	
बृहस्पति .....	२० २४	१४१ ४४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भर्तृ .....	{ १३९ ३५	
बोधकर .....	२०४ ९७	१४१ ४४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भर्तृदारक .....	४३ १२	
बोधिद्रुम .....	८४ २०	१४१ ४४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भर्तृदारिका ...	४४ १३	
बोल .....	२३६ १०४	१४१ ४४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भर्त्सन .....	३७ १४	
ब्रह्म .....	२१ २८	१४१ ४४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भर्मन् .....	{ २३४ ९४	
ब्रह्म .....	८२ १२	१४१ ४४	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भर्मन् .....	{ २४८ ३८	
ब्रह्मचारिन् .....	{ १६६ ३	१७६ ४३	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भल .....	३६५ २१	
ब्रह्मण्य .....	८९ ४१	१७६ ४३	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भल्ल .....	११९ ४	
ब्रह्मत्व .....	१७८ ५२	१७६ ४३	भक्ष्यकार .....	२१६ २८	२८ २८	भल्लतकी ...	८९ ४२	



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भव	८	३६	भाल्लूक	११९	४	भीरु	१३१	३
भवन	३३४	२०५	भाल्लूक	११९	४	भीरु	१३१	३
भवानी	७३	५		४३	१२	भीलुक	१५८	२६
भविक	९	३९	भाव	४६	२१	भीलू	१३१	३
भवितृ	२८	२६		३६५	२०६	भीषण	४५	२०
भविष्य	२५९	२९	भावैदर्शिन	२९०	१७	भीष्म	४५	२०
भविष्य	२५९	२९	भावबोधक	४६	२१	भीष्मसू	६२	३१
भव्य	२८	२६		१६४	१३४	भुक्त	२७६	१११
भषक	२४३	२२	भावित	२२१	४६	भुक्तसमुज्झित	२२४	५६
भस्त्रा	२४६	३३		२७५	१०४	भुम्भ	२६८	७१
भस्मगन्धिनी	१०६	१२०	भावुक	२८	२६		२७२	९१
भस्मगर्भा	९४	६३	भाषा	३४	१	भुज	१५१	८०
भा	२२	३४		३४	१	भुजग	५१	६
भाग	२३३	८९	भाषित	२७५	१०७	भुजङ्ग	५१	६
भागधेय	२९	२८	भाष्य	३७०	३१	भुजङ्गभुज	१२७	३०
भागिनेय	१८६	२७	भाष्य	३७०	३१	भुजङ्गम	५१	६
भागीरथी	१३८	३२	भाष्य	२२	३४	भुजङ्गाक्षी	१०५	११५
	६२	३१	भास	३००	५७	भुजशिरस्	१५०	७८
भाग्य	२९	२८	भास्कर	२१	२८	भुजान्तर	१५०	७७
	३२१	१५४	भास्वत्	२१	२९	भुजिष्य	२४२	१७
भाङ्गीन	१२०	७	भिक्षा	२७९	६		५०	१
भाजन	२१८	२३		३३९	२२३	भुवन	५५	३
	२१८	३३	भिक्षु	१६६	३		६८	६
भाण्ड	२९७	४३		१७६	४२	भू	६७	२
भाद्र	२६	१७	भित्त	१८	१६		४	११
भाद्रपद	२६	१७	भित्ति	७३	४	भूत	२७५	१०४
भाद्रपदा	१९	२२	भिदा	२७८	५		३०४	७७
	२१	३१	भिदिरै	१०	५०	भूतकेश	३३८	१११
भानु	२२	३३	भिदुर	१०	५०	भूतयज्ञ	१६९	१४
	३१०	१०४	भिन्दिपाल	२०२	९१	भूतवेशी	९६	७१
भामिनी	१३१	४	भिन्न	२७०	८२	भूतात्मन्	३१०	१०५
भार	२३२	८७		२७४	१००	भूतावास	९३	५८
भारत	६८	६	भिर्या	४६	२१	भूति	८	३८
भारत	२४१	१२	भिषज्	१४५	५७		३०३	६९
भारती	३४	१	भिस्सटा	२२२	४९	भूतिक	२८८	८
भारद्वाजी	१०६	११६	भिस्सा	२२२	४८	भूतेश	८	३३
भारयष्टि	२४६	३०	भी	४६	२१	भूदार	११९	२
भारवाह	२४२	१५	भीत	२५८	२६	भूदेव	१६६	४
भारिक	२४२	१५	भीति	४६	२१	भूनिम्ब	११२	१४३
भार्गव	२०	२५	भीम	८	३६	भूप	१८०	१
भार्गवी	११६	१५८		४५	२०	भूपदी	९६	७०
भार्गी	१००	८९	भीरु	१३१	३	भूभृत्	३०१	६०
भार्या	१३२	६		२५८	२६	भूमन्	३५३	१७
भार्यापती	१४०	३८	भीरुक	२५८	२६	भूमि	६७	२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भूमिजम्बुका ...	{ ८८ ३८ १०६ ११८		भोगिन् .....	५२	८	मकुष्टक .....	२१३	१७
भूमिधर .....	३०१	६०	भोगिनी .....	१३१	५	मकूलक .....	११२	१४४
भूमिस्पृक् .....	२०८	१	भोजन .....	२२४	५५	मकुष्टक .....	२१३	१७
भूयस् .....	२६७	६३	भोस् .....	३५०	७	मक्षिका .....	१२६	२६
भूयिष्ठ .....	२६७	६३	भौम .....	२०	२५	मक्षीका .....	१२६	२६
भूरि .....	{ २६७ ६३ ३२८ १८२		भौरिक .....	१८१	७	मख .....	१६९	१३
भूरिफेना .....	११२	१४३	भंश .....	१८६	२३	मगध .....	२०४	९७
भूरिमाय .....	१२०	५	भकुंस .....	४३	११	मघवन् .....	९	४४
भूरुण्डी .....	९५	६९	भकुटि .....	५०	३७	मङ्कुर .....	१६५	१४०
भूर्ज .....	९०	४६		३०	४	मङ्गु .....	३४९	२
भूषण .....	१५६	१०१	भ्रम .....	{ ५६ ७ २७९ ९		मङ्गल .....	२८	२५
भूषित .....	१५६	१००	भ्रमर .....	१२७	२९	मङ्गल्यक .....	२१३	१७
भूष्णु .....	२५९	२९	भ्रमरक .....	१५५	९६	मंगल्या .....	१६२	१२७
भूस्वण .....	११८	१६७	भ्रमि .....	२७९	९	मचर्चिका .....	२८	२७
भृकुटी .....	५०	३७	भ्रष्ट .....	२७५	१०४	मजा .....	८२	१२
भृगु .....	७८	४	भ्रष्टयव .....	२२२	४७	मञ्ज .....	१६५	१३८
	{ ११० १३४ १२३ १६ १२७ २९		भ्राजिष्णु .....	१५६	१०१	मञ्जरि .....	८२	१३
भृङ्ग .....			भ्रातरौ .....	१३९	३६	मञ्जरी .....	८२	१३
भृङ्गराज .....	११४	१५१	भ्रातृज .....	१४९	३६	मञ्जिष्ठा .....	१००	९०
भृङ्गराजस् .....	११४	१५१	भ्रातृजाया .....	१३८	३०	मञ्जीर .....	१५८	१०९
भृङ्गार .....	१८८	३२	भ्रातृभगिन्यौ ...	१३९	३६	मञ्जील .....	१५८	१०९
भृङ्गारी .....	१२६	२८	भ्रातृव्य .....	३१९	१४५	मञ्जु .....	२६४	५२
भृङ्गी .....	९	४३	भ्रातृव्य .....	१३९	३६	मञ्जुल .....	२६४	५२
भृत्तक .....	२४२	१५	भ्रात्रीयै .....	१३९	३६	मञ्जूषा .....	२४५	३०
भृत्ति .....	२४८	३८	भ्रान्ति .....	३०	४	मठ .....	७४	८
भृत्तिभुज् .....	२४२	१५	भ्राष्ट्र .....	२१७	३०	मड्डु .....	४२	८
भृत्त्य .....	१४२	१७	भ्रुकुंस .....	४३	११	मणि .....	{ ७ ३० २३४ ९३	
भृत्त्या .....	२४८	३८	भ्रुकुटी .....	५०	३७	मणिक .....	२१७	३१
भृशम् .....	१४	७०	भ्रू .....	१५४	९२	मणिबन्ध .....	१५१	८१
भेक .....	६०	२४	भ्रूकुंस .....	४३	११	मणिबन्ध .....	२२०	४२
भेकी .....	६०	२४	भ्रूकुटि .....	५०	३७	मणी .....	२३४	९३
भेद .....	{ १८५ २० १८५ २१		भ्रूण .....	{ १४० ३९ २९८ ४५ ३१७ १३५		मण्ड .....	{ ९१ ५१ २२२ ४९	
भेदित .....	२७४	१००	भ्रूष .....	१८६	२३	मण्डन .....	{ १५६ १०२ २५९ २९	
भेरि .....	४२	६				मण्डप .....	७४	९
भेरी .....	४२	६	म			मण्डल .....	{ १७ ६ १८ १५ २१ ३२	
भेषज .....	१४३	५०	मकर .....	५९	२०	मण्डलक .....	१४४	५४
भैक्ष .....	१७७	४७	मकरध्वज .....	६	२७	मण्डलाग्र .....	२०२	८९
भैरव .....	४५	१९	मकरन्द .....	८४	१७	मण्डलेश्वर .....	१८०	२
भैषज्य .....	१४३	५०	मकुट .....	१५६	१०२	मण्डहारक .....	२४१	१०
भोग .....	२९२	२३	मकुुरै .....	१६५	१४०	मण्डित .....	१५६	१००
भोगवती .....	३०३	६९						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मण्डारी .....	१००	९१	मधुद्रुम .....	८६	२७	मनीषा .....	३०	१
मण्डूक .....	६०	२४	मधुप .....	१२७	२९	मनीषिन् .....	१६६	५
मण्डूकपर्ण .....	९२	५६	मधुपर्णिका .....	{ ८८	३५	मनु .....	३७२	३८
मण्डूकपर्णी ...	१००	९१	मधुपर्णी .....	{ १०१	९४	मनुज .....	१३०	१
मण्डूर .....	२३५	९८	मधुपर्णी .....	९९	८३	मनुष्य .....	१३०	१
मतङ्गज .....	१८८	३४	मधुमक्षिका ...	१२६	२६	मनुष्यधर्मन् ...	१५	७२
मतल्लिका .....	२८	२७	मधुयष्टिका .....	१०४	१०९	मनुष्ययज्ञ .....	१६९	१४
मति .....	३०	१	मधुर .....	{ ३२	९	मनोगुप्ता .....	२३७	१०८
मत्त .....	{ १८८	३६	मधुर .....	{ ३३१	१९०	मनोजवस .....	२५५	१३
मत्त .....	{ २५७	२३	मधुरक .....	११२	१४२	मनोज्ञ .....	२६४	५२
मत्त .....	{ २७५	१०३	मधुरसा .....	{ ९९	८३	मनोभव .....	३१७	१३८
मत्तकाशिनी ...	१३१	४	मधुरा ...	{ १०३	१०७	मनोरथ .....	४७	२७
मत्तकासिनी ...	१३१	४	मधुरा ...	११४	१५२	मनोरम .....	२६४	५२
मत्सर .....	३२६	१७२	मधुरिका .....	१०३	१०५	मनोहत .....	२६२	४७
मत्स्य .....	५८	१७	मधुरिपु .....	५	२०	मनोहर .....	२६४	५२
मत्स्यण्डी .....	२२१	४३	मधुरिह .....	१२७	२९	मनोह्वा .....	२३७	१०८
मत्स्यपित्ता ...	९९	८६	मधुवार .....	२४८	४१	मन्त्र .....	१८६	२६
मत्स्यवेधन .....	५८	१६	मधुवत .....	१२७	२९	मन्त्र .....	३२५	१६६
मत्स्याक्षी .....	१११	१३७	मधुवत .....	१२७	२९	मन्त्रव्याख्याकृत्	१६७	७
मत्स्यात्खग .....	३३७	२१८	मधुशिमु .....	८७	३१	मन्त्रिन् .....	१८१	४
मत्स्याधानी ...	५८	१६	मधुश्रेणी .....	९९	८४	मन्थ .....	२२८	७४
मथित .....	२२३	५३	मधुष्टील .....	८६	२८	मन्थदण्डक ...	२२८	७४
मद .....	{ १८९	३७	मधुस्रवा .....	११२	१४२	मन्थन् .....	२२८	७४
मद .....	{ २८०	१२	मधूक .....	४६	२७	मन्थनी .....	२२८	७४
मद .....	{ ३०७	९१	मधूच्छिष्ट .....	२३७	१०७	मन्थर .....	१९७	७२
मदकल .....	१८८	३५	मधूल .....	८६	२७	मन्थान .....	२२८	७४
मदन .....	{ ६	२६	मधूलक .....	८६	२८	मन्द .....	{ २४३	१८
मदन .....	{ ९२	५३	मधूलिका .....	९९	८४	मन्द .....	{ ३०८	९४
मदन .....	{ ९८	७८	मध्य .....	{ १५१	७९	मन्दगामिन् ...	१९७	७२
मदस्थान .....	२४८	४१	मध्य .....	{ ३२३	१६०	मन्दाकिनी ...	११	५२
मदिरा .....	२४८	४०	मध्यदेश .....	६९	७	मन्दाक्ष .....	४६	२६
मदिरा .....	७४	८	मध्य .....	{ ४०	१	मन्दार .....	{ ११	५३
मदोत्कट .....	१८८	३५	मध्यम .....	{ ६९	७	मन्दार .....	{ ८६	२६
मद्रु .....	१२८	३४	मध्यम .....	{ १५१	७९	मन्दार .....	{ ९८	२१
मद्रुर .....	५९	१९	मध्यमा .....	{ १३३	८	मन्दिर .....	७३	५
मद्य .....	२४८	४०	मध्यमा .....	{ १५१	८२	मन्दिर .....	३२९	१८३
मद्य .....	{ २६	१५	मध्याह्न .....	२३	३	मन्दुरा .....	७४	७
मद्य .....	{ २३७	१०७	मध्यासव .....	२४८	४१	मन्दोष्ण .....	२२	३५
मद्य .....	{ २४८	४१	मनःशिले .....	२३७	१०८	मन्द्र .....	४१	२
मद्य .....	{ ३१०	१०२	मनःशिला .....	२३७	१०८	मन्मथ .....	{ ६	२५
मद्यु .....	११२	१४२	मनस् .....	२९	३१	मन्मथ .....	{ ८४	२१
मद्युक् .....	२०४	९७	मनसिज .....	६	२७	मन्या .....	१४७	६५
मद्युक .....	१०४	१०९	मनस्कार .....	३०	२	मन्यु .....	{ ४७	२५
मद्युकर .....	१२७	२९	मनाक् .....	३५१	८	मन्यु .....	{ ३२१	१५३
मद्युकम .....	२४८	४१	मनित .....	२७६	१०८	मन्वन्तर .....	२७	२२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मपट्टक .....	२१३	१७	मलयू .....	९३	६१	महारौरव .....	५३	१
मय .....	२२९	७५	मलिन .....	२६५	५५	महाशय .....	२५३	३
मयैष्टक .....	२१३	१७	मलिनी .....	१३६	२०	महाशूद्री .....	१३४	१३
मयु .....	१५	७४	मलिम्लुच .....	२४४	२५	महाश्वेता .....	१०४	११०
मयुष्टक .....	२१३	१७	मलीमस .....	२६५	५५	महासहा .....	{ ९७ ७३ १११ १३८	
मयूख .....	{ २२ ३३ २९१ १८		मल .....	३६५	२१	महासेन .....	९	४१
मयूर .....	{ १०४ १११ १२७ ३०		मलक .....	३७२	३७	महि .....	६७	३
मयूरक .....	{ १०० ८८ २३६ १०१		मल्लिका .....	९५	६९	महिका .....	१९	१८
मरकत .....	२३३	९२	मल्लिकाक्ष .....	१२५	२४	महिर .....	२१	२९
मरण .....	२०७	११६	मल्लिकार्ख्य .....	१२५	२४	महिला .....	१३१	२
मरिच .....	२१९	३६	मल्लिगन्धिन् ...	१६२	१२७	महिलाह्वया ...	९२	५४
मरीच .....	२१९	३६	मैषि .....	११०	१३४	महिष .....	११९	४
मरीचि .....	{ २० २७ २२ ३३		मैषी .....	११०	१३४	महिषी .....	१३१	५
मरीचिका .....	२२	३५	मैसि .....	११०	१३४	मही .....	६७	३
मरु .....	{ ६८ ५ ३२४ १६२		मैसी .....	३६०	१०	महीक्षित् .....	१८०	१
मरुत् .....	{ १३ ६५ १६ २		मसी .....	२१३	१७	महीध्र .....	७७	१
मरुत्त .....	१०९	१३३	मसुर .....	२१३	१७	महीरुह .....	८०	५
मरुत .....	३०१	५८	मसूर .....	२१३	१७	महीलता .....	५९	२१
मरुत्वत् .....	९	४४	मसूरविदला ...	१०४	१०९	महीसुत .....	२०	२५
मरुन्माला .....	१०९	१३३	मसुरा .....	२१३	१७	महेच्छ .....	२५३	३
मरुबक .....	{ ९२ ५२ ९८ ७९		मसृण .....	२२१	४६	महेरणा .....	१०७	१२४
मर्कट .....	११९	३	मस्कर .....	११६	१६१	महेरुणा .....	१०७	१२४
मर्कटक .....	१२२	१३	मस्करिन् .....	१७६	४२	महेलौ .....	१३१	२
मर्कटी .....	{ ९१ ४८ १०० ८७		मस्तक .....	१५४	९५	महेश्वर .....	७	३२
मर्त्य .....	१३०	१	मस्तिकै .....	१४७	६५	महोक्ष .....	२२५	६१
मर्दन .....	२८२	२२	मस्तिष्क .....	१४७	६५	महोत्पल .....	६४	३९
मर्दल .....	४३	८	मस्तु .....	२२४	५४	महोत्साह .....	२५३	३
मर्मन् .....	२६९	३०	मह .....	५०	३८	महोद्यम .....	२५३	३
मर्मर .....	४०	२३	महत् .....	२६६	६०	महौषध .....	{ १०२ १०० १४३ १४८ २१९ ३८	
मर्मस्पृश .....	२७०	८३	महती .....	३०३	६९	मा .....	{ ७ २९ ३५२ ११	
मर्यादा .....	१८६	२६	महलौ .....	१३१	२	मांस .....	{ १४७ ६३ ३६६ २२	
मल .....	{ १४७ ६५ ३३२ १९६		महसू .....	३४०	२३०	मांसल .....	१४१	४४
मलदूषित .....	२६५	५५	महाकन्द .....	११३	१४८	मांसात्पशु .....	२९७	४२
मलैपू .....	९३	६१	महाकुल .....	११६	३	मांसिक .....	२४२	१४
मलयज .....	१६२	१३१	महाकुल .....	२२९	७५	मांसी .....	११०	१३४
			महाङ्ग .....	२२९	७५	माक्षिक .....	२३७	१०७
			महाजाली .....	१०६	११७	मागध .....	{ २०४ ९७ २३९ २	
			महादेव .....	८	३४	मागधी .....	{ ९६ ७१ १०१ ९६	
			महाधन .....	१५८	११३			
			महानस .....	२१६	२७			
			महामात्र .....	१८१	५			
			महायज्ञ .....	१६९	१४			
			महारजत .....	२३४	९५			
			महारजन .....	२३७	१०६			
			महारण्य .....	७९	१			
			महराजिक .....	३	१०			



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
माघ .....	२६	१५	मानसौकस्य ...	१२५	२३	माघ्य .....	२१०	७
माध्य .....	९६	७३	मानिनी .....	१३१	३	मास .....	२५	१२
माठर .....	२१	३१	मानुष .....	१३०	१	मासर .....	२२२	४९
माढि .....	३५९	८	मानुष्यक .....	२८६	४२	मासिक .....	१७३	३१
माणवक .....	{ १४१ १५७	४२ १०६	माया .....	२४१	११	मास्त्र .....	३५२	११
माणव्य .....	२८६	४१	मायाकार .....	२४१	११	माहाकुल .....	१६६	३
माणिक्य .....	३७०	३१	मायादेवीसुत ...	४	१५	माहाकुल .....	१६६	३
माणिमन्थ .....	२२०	४२	मायु .....	१४६	६२	माहिष .....	२३९	३
मातङ्ग .....	{ २४३ २९२	१९ २१	मायूर .....	१३०	४३	माहिष्य .....	२३९	३
मातरपितरौ ...	१३९	३७	मार .....	६	२६	माहेयी .....	२२६	६६
मातरिश्वन् .....	१३	६४	मारजित् .....	४	१३	मितम्पच .....	२६३	४८
मातलि .....	१०	४८	मारण .....	२०७	११४		२१	३०
मातापितरौ ...	१३९	३७	मारिष .....	४४	१४	मित्र .....	{ १८२ १८२	९ १२
मातामह .....	१३९	३३	मारुत .....	१३	६५		३२५	२६६
मातुल .....	{ ९८ १३८	७८ ३१	मार्कव .....	११४	१५१	मिथस् .....	३४८	२५५
मातुलपुत्रक ...	९८	७८	मार्ग .....	{ २६ ७०	१४ १५	मिथुन .....	१२९	३८
मातुला .....	१३८	३०	मार्गण .....	{ २०१ २६४ २८४	८७ ४९ ३०	मिथ्या .....	३५३	१५
मातुलानी .....	{ १३८ २१४	३० २०	मार्गशीर्ष .....	२६	१४	मिथ्यादृष्टि .....	३०	४
मातुलाहि .....	५१	६	मार्गित .....	२७५	१०५	मिथ्याभियोग ...	३७	१०
मातुली .....	१३८	३०	मार्जन .....	८७	३३	मिथ्याभिज्ञान ...	३७	१०
मातुलुङ्गक .....	९८	७८	मार्जना .....	१६०	१२१	मिथ्यामति ...	३०	४
	८	३७	मार्जार .....	१२०	६	मिशि .....	१०३	१०५
मातृ .....	{ ४४ १३८ २२६	१४ २९ ६६	मार्जिता .....	२२१	४४	मिशी .....	१०३	१०५
मातृवसेय ...	१३७	२५	मार्तण्ड .....	२१	२९	मिश्रेया .....	१०३	१०५
मातृवस्त्रीय ...	१३७	२५	मार्तण्ड .....	२१	२९	मिषि .....	११०	१३४
मात्र .....	३२७	१७७	मार्दङ्गिक .....	२४१	१३	मिषी .....	११०	१३४
मात्रा .....	{ २६६ ३२७	६२ १७७	मार्द्विक .....	२४८	४१	मिसि .....	{ १०३ ११४	१०५ १५२
माद .....	२८०	१२	मार्द्विक .....	२४८	४१	मिसि .....	११०	१३४
माधव .....	{ ५ २६	१८ १६	मार्द्विक .....	४४	१४	मिंसी .....	१०३	१०५
माधवक .....	२४८	४१	मार्ष्टि .....	१६०	१२१	मिंसी .....	११४	१५२
माधवी .....	९६	७२	मालक .....	९४	६२	मिहिका .....	१९	१८
माध्वीक .....	२४८	४१	मालती .....	९६	७२	मिहिर .....	२१	२९
मान .....	{ ४६ २३१	२२ ८५	माला .....	१६४	१३५	मीढ .....	२७३	९६
मानव .....	१३०	१	माला .....	१०९	१३३	मीन .....	५८	१७
मानस .....	२९	३१	मालाकार .....	२३९	५	मीनकेतन .....	६	२६
			मालातृणक .....	११८	१६७	मुकुट .....	१५६	१०२
			मालिक .....	२३९	५			
			मालुधान .....	५१	६	मुकुन्द .....	{ ६ १०७	२३ १२१
			मालूर .....	८७	३२	मुकुर .....	१६५	१४०
			माल्य .....	१६४	१३५	मुकुल .....	८३	१६
			माल्यवत् .....	७८	३	मुकुष्टक .....	२१३	१७
			माषपर्णी .....	१११	१३८	मुकुलक .....	११२	१४४
			माषीण .....	२१०	७	मुक्तकञ्चुक ...	५१	६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुक्ता .....	२३३	९३	मुहुः .....	३४९	१	मृगधूर्तक .....	१२०	५
मुक्तावली .....	१५७	१०५	मुहुर्भाषा .....	३८	१६	मृगनाभि .....	१६३	१२९
मुक्तास्फोट ...	६०	२३	मुहूर्त .....	२५	११	मृगवधाजीव ...	२४३	२१
मुक्ति .....	३१	६	मूक .....	२५५	१३	मृगबन्धनी ...	२४६	२६
मुख .....	७७	१९	मूढ .....	२६३	४८	मृगमद .....	१६३	१२९
	१५३	८९				मृगया .....	२४४	२३
मुखर .....	२६०	३६	मूत .....	२७३	९५	मृगयु .....	२४३	२१
मुखवासन ...	३२	११	मूत्र .....	१४८	६७	मृगरोमज .....	१५८	१११
मुख्य .....	१७६	४०	मूत्रकृच्छ्र .....	१४५	५६	मृगव्य .....	२४४	२३
	२६५	५७	मूत्रित .....	२७३	९६	मृगशिरस् .....	२०	२३
	३६६	२२	मूर्ख .....	२६३	४८	मृगशीर्ष .....	२०	२३
मुग्ध .....	२६३	४८	मूर्च्छा .....	२०६	१०९	मृगाङ्ग .....	१८	१४
मुण्ड .....	१४३	४८	मूर्च्छाल .....	१४६	६१	मृगादन .....	११९	१
	३७१	३४	मूर्छित .....	१४६	६१	मृगित .....	२७५	१०५
मुण्डि .....	२४१	१०	मूर्च्छित .....	३०५	८२	मृगेन्द्र .....	११८	१
मुण्डित .....	१४३	४८				मृजा .....	१६०	१२१
	२७१	८५	मूर्त .....	१४६	६१	मृड .....	८	३३
मुण्डिन् .....	१४१	१०	मूर्त .....	२६९	७६	मृडानी .....	९	३९
मुद .....	२८	२४				मृणाल .....	६४	४२
मुदिर .....	१७	७	मूर्ति .....	१४८	७१	मृणाली .....	३५८	७
			मूर्तिमत् .....	३०२	६६	मृत् .....	६८	४
मुद्रपर्णी .....	१०५	११३	मृत् .....	२०८	११७	२०९	३	
मुद्गर .....	२०२	९१						मूर्धन् .....
मुधा .....	३५०	४	मूर्धाभिषिक्त ...	१८०	१	मृत् .....	२०९	३
			मूर्धाभिषिक्त ...	३०१	६१			
मुनि .....	४	१४	मूर्वा .....	९९	८३	मृत्तनात .....	२५६	१९
	१७६	४२	मूर्वी .....	९९	८३	मृत्तलैक .....	१०९	१३०
मुनीन्द्र .....	४	१४	मूल .....	८२	१२	मृत्तलक .....	१०९	१३१
मुरज .....	४२	५				मृत्तिका .....	६८	४
मुरमर्दन .....	६	२३	मूलक .....	११५	१५७	मृत्यु .....	२७०	११६
						मृत्युञ्जय .....	८	३३
मुरा .....	१०७	१२३	मूलकर्मन् .....	२७८	४	मृत्सा .....	६८	४
मुशौली .....	१२२	१२	मूलधन .....	२३०	८०	मृत्सा .....	६८	४
मुषक .....	१२२	१२	मूल्य .....	२२९	७९			
मुषा .....	२४६	३३				मृत्सा .....	१०९	१३१
		मूषक .....	२४८	३९	मृदङ्गा .....	४२	५	
मुषित .....	२७१	८८	मूषक .....	१२२	१२	मृदु .....	२६९	७८
मुषी .....	२४६	३३	मूषा .....	२४६	३३	मृदु .....	३०८	९४
मुष्क .....	१५०	७६						
मुष्कक .....	८९	३९	मूषिकपर्णी .....	१००	८८	मृदुत्वच् .....	९०	४६
मुष्टिबन्ध .....	२८०	१४	मूषित .....	२७१	८८	मृदुल .....	२६९	७८
मुसल .....	२१६	२५	मृग .....	१२०	८	मृद्वीका .....	१०३	१०७
मुसलिन् .....	६	२५				२८४	३०	मृध .....
मुसली .....	१०६	११९	२९२	२०	२०	मृषा .....	३५३	१५
	१२२	१२				मृषार्थक .....	३९	२१
मुसल्य .....	२६३	४५	मृगणा .....	२८४	३०	मृष्ट .....	२३५	५६
मुस्तक .....	११६	१५९	मृगतृष्णा .....	२२	३५	मेकलकन्यका ...	६२	३२
मुस्ता .....	११६	१५९	मृगादंशक .....	२४३	२१	मेखलैकन्यका ...	६२	३२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मेखला .....	{ १५७ २०२	१०८ ९०	मोदक .....	३७९	३३	यथास्वम् .....	३५३	१४
मेघ .....	१७	६	मोरट .....	२३८	११०	यथेप्सित .....	२२४	५७
मेघज्योतिस् ..	१७	१०	मोरटा .....	९९	८३	यदि .....	३५२	१२
मेघनादानुलासिन्	१२७	३०	मोषक .....	२४४	२४	यदृच्छा .....	२७८	२
मेघनामन् .....	११६	१५९	मोह .....	२०६	१०९	यन्तु .....	{ १९४ ३०१	५९ ५९
मेघनिर्घोष .....	१७	८	मौक्तिक .....	२३३	९२	यम .....	{ १३ १७८ २८१	६१ ४९ १८
मेघपुष्प .....	५५	५	मौद्गीन .....	२१०	८	यमनिकाँ .....	१६०	१२०
मेघमाला .....	१७	८	मौन .....	१७४	३६	यमराज् .....	१३	६१
मेघवाहन .....	१०	४७	मौरजिक .....	२४१	१३	यमानिकाँ .....	११२	१४५
मेचक .....	{ ३३ १२७	१४ ३१	मौर्वी .....	२०१	८५	यमुना .....	६२	३२
मेचक .....	{ ३३ १२७	३१	मौलि .....	३३१	१९२	यमुनाभ्रातृ ...	१३	६१
मेण्डू .....	{ १५० २२९	७६ ७६	मौष्टा .....	३५८	५	ययु .....	१९१	४५
मेथि .....	२१३	१५	मौहूर्त .....	१८३	१४	यव .....	२१३	१५
मेदक .....	२४९	४२	मौहूर्तिक .....	१८३	१४	यवक्य .....	२१०	७
मेदस् .....	१४७	६४	म्लिष्ट .....	३९	२१	यवक्षार .....	२३७	१०८
मेदिनी .....	६७	३	म्लेच्छदेश .....	६९	७	यवफल .....	११६	१६१
मेदुर .....	२५९	३०	म्लेच्छमुख ...	२३४	९७	यवस .....	११८	१६७
मेधा .....	३०	२	य			यवागू .....	२२२	५०
मेधि .....	२१३	१५	यकृत .....	१४७	६६	यवाग्रज .....	२३७	१०८
मेध्य .....	२६५	५५	यक्ष .....	{ ४ १५	११ ७३	यवानिका .....	११२	१४५
मेनकात्मजा ...	९	४०	यक्षकर्दम .....	१६३	१३३	यवास .....	१००	९१
मेरु .....	११	५२	यक्षधूप .....	१६२	१२७	यविष्ट .....	१४१	४३
मेलक .....	२८३	२९	यक्षराज् .....	१४	७१	यवीयस् .....	१४१	४३
मेलौ .....	१०१	९५	यक्षमन् .....	१४३	५१	यव्य .....	२१०	७
मेष .....	{ २० २२९	२७ ७६	यजमान .....	१६७	८	यशःपटह .....	४२	६
मेषकम्बल .....	२३७	१०७	यजुस् .....	३५	३	यशस् .....	३७	११
मेह .....	१४५	५६	यज्ञ .....	१६९	१३	यष्टि .....	३७२	३८
मेहन .....	१५०	७६	यज्ञपुरुष .....	६	२२	यष्टिमधुक .....	१०४	१०९
मैत्रावरुणि .....	१९	२०	यज्ञशेष .....	१७२	२८	यष्टिमधूर्क .....	१०४	१०९
मैत्री .....	३७३	३९	यज्ञाङ्ग .....	८५	२२	यष्टु .....	१६७	८
मैत्र्य .....	३७३	३९	यज्ञिय .....	१७२	२७	याग .....	१६९	१३
मैथुन .....	{ १७९ ३१४	५७ १२१	यज्वन् .....	१६८	८	याचक .....	२६४	४९
मैरेय .....	२४९	४२	यत् .....	३५०	३	याचनक .....	२६४	४९
मोक्ष .....	{ ३१ ८९	७ ३९	यतस् .....	३५०	३	याचना .....	१७३	३२
मोघ .....	२७०	८१	यति .....	१७६	४४	याचित .....	२०९	३
मोघा .....	९२	५४	यतिन् .....	१७६	४४	याचितक .....	२०९	४
मोचक .....	८७	३१	यथा .....	३५१	९	याच्चा .....	{ १७३ २७९	३२ ६
मोचा .....	{ ९० १०५	४६ ११३	यथाजात .....	२६३	४८	याजक .....	१७०	१७
			यथातथम् .....	३५३	१५	यातना .....	५४	३
			यथायथम् .....	३५३	१४	यातयाम .....	३१९	१४५
			यथार्थम् .....	३५३	१५			
			यथार्हवर्ण .....	१८३	१३			



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यातु .....	१३	६३	युवराज .....	४३	१२	रक्ताङ्ग .....	११३	१४६
यातुधान .....	१३	६३	यूथ .....	१३०	४१	रक्तोत्पल .....	६४	४२
यातु .....	१३८	३०	यूथनाथ .....	१८८	३५	रक्षःसभ .....	३६८	२७
यान्ना .....	{ २०३	९५	यूथप .....	१८८	३५	रक्षस् .....	{ ४	११
	{ ३२६	१७५	यूथिका .....	९६	७१		{ १३	६३
यादःपति .....	५४	२	यूप .....	{ ८९	४१	रक्षा .....	३१	१
यादस् .....	५९	२०		{ ३७१	३५	रक्षा .....	२७९	८
यादसांपति ...	१३	६४	यूपक .....	३६४	१९	रक्षित .....	२७५	१०६
यान .....	{ १८४	१८	यूपकटक .....	१७०	१८	रक्षिवर्ग .....	१८१	६
	{ १९४	५८	यूपखण्ड .....	३२५	१६७	रक्षण .....	२७९	८
यानमुख .....	१९३	५५	यूपाग्र .....	१७०	१९	रक्षु .....	१२१	१०
याप्य .....	२६५	५४	यूष .....	३७१	३५	रङ्ग .....	२३७	१०६
याप्ययान .....	१९३	५३	यूक्त्र .....	२१२	१३	रङ्गाजीव .....	२४०	७
याम .....	{ २४	६	योग .....	२९२	२२	रचना .....	१६४	१३७
	{ २८१	१८	योगेष्ट .....	२३७	१०५	रजक .....	२४१	१०
यामि .....	३१८	१४२	योग्य .....	१०५	११२	रजत .....	{ २३४	९६
यामिनी .....	२३	४	योजन .....	३६९	३०		{ ३०५	७९
यामुन .....	२३५	१००	योजनपर्णी .....	१००	९१	रजैनि .....	{ २३	४
यायजूक .....	१६८	८	योजनवल्ली .....	१००	९१		{ ११४	१५३
याव .....	१६१	१२५	योत्र .....	२१२	१३	रजनी .....	{ २३	४
यावक .....	२१४	१८	योध .....	१९५	६१		{ ११४	१५३
यावत् .....	३४५	२४५	योद्ध .....	१९५	६१	रजैनी .....	२२०	४१
यावन .....	१६२	१२८	योधसंराव .....	२०६	१०७	रजनीमुख .....	२४	६
याष्टीक .....	१९७	७०	योनि .....	१५०	७६		२९	२९
यास .....	१००	९१	योषा .....	१३१	२	रजस् .....	{ १३६	२१
युक्त .....	१८६	२४	योषित् .....	१३१	२		{ २०४	९८
युक्तरसा .....	१११	१४०	योषित्ता .....	१३१	२		{ ३४०	२३०
	{ १२९	३८	यौतक .....	१८७	२८	रजस्वला .....	१३५	२०
युग .....	{ २९३	२४	यौतव .....	२३१	८५	रज्जु .....	२४५	२७
युगकीलक .....	२१२	१४	यौवत .....	१३६	२२	रज्जन .....	१६३	१३२
युगन्धर .....	{ १९४	५७	यौवन .....	१४०	४०	रज्जनी .....	१०१	९५
	{ ३७१	३५	र .....				२०५	१०४
युगपत् .....	३५५	२२	रहसू .....	१४	६७	रण .....	{ २७९	८
युगपत्रक .....	८५	२२		३३	१५		{ २९८	४८
युगपार्श्वग .....	२२६	६३	रक्तक .....	{ १४७	६४	रण्डा .....	१००	८८
युगल .....	१२९	३८		{ १६१	१२४	रत .....	१७९	५७
युगाद्युग .....	१९४	५७		{ ३०५	७९	रतिपति .....	६	२७
युग्म .....	१२९	३८	रक्तक .....	९६	७३	रत्न .....	{ २३४	९३
युग्य .....	{ १९४	५८	रक्तचन्दन .....	{ १६३	१३२		{ ३१४	१२६
	{ २२६	६४		{ २३८	१११	रत्नसानु .....	११	५२
युद्ध .....	२०५	१०३	रक्तपा .....	६०	२२	रत्नाकर .....	५४	२
युध .....	२०६	१०६	रक्तफला .....	१९१	१३९	रत्ति .....	१५२	८६
युवति .....	१३३	८	रक्तमाल .....	९१	४७	रथ .....	{ ८६	३०
युवैती .....	१३३	८	रक्तसंध्यक .....	६३	३६		{ १९२	५१
युवन् .....	१४१	४२	रक्तसरोरुह .....	६४	४१			



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रथकव्या .....	१९३	२५	रसवती .....	२१६	२७	राजीव .....	५९	१४०
रसा .....	{ २४० २३९	९ ४	रसा .....	{ ६७ ९९	२ ८४	राज्याङ्ग .....	{ ६४ १८४	४१ १८
रथगुप्ति .....	१९४	५७	रसाञ्जन .....	२३६	१०१	रात्रि .....	२३	४
रथद्रु .....	८६	२६	रसातल .....	५०	१	रात्रिचर .....	१३	६३
रथाङ्ग .....	{ १९३ १९४	५५ ५६	रसाल .....	{ ८७ ११७	३३ १६३	रात्रिचर .....	१३	६३
रथाङ्गाह्वयनामक .....	१२५	२२	रसाल .....	{ २२१ १७	४४ ८	राष्ट्रान्त .....	३०	४
रथिक .....	१९८	७६	रसित .....	१७	८	राध .....	२६	१६
रथिन् .....	{ १९५ १९८	६० ७६	रसोनक .....	११३	१४८	राधा .....	१९	२२
रथिन .....	१९८	७६	रह .....	१८६	२३	राम .....	{ १२१ ३१८	११ १४०
रथ्य .....	१९१	४६	रहस् .....	१८५	२२	रामठ .....	२२०	४०
रथ्या .....	{ ७३ १९३	३ ५५	रहस्य .....	१८६	२३	रामा .....	१३१	४
रद .....	१५३	९१	राका .....	२४	८	राम्भ .....	१७७	४६
रदन .....	१५३	९१	राक्षस .....	१३	६२	राल .....	१६२	१२७
रदनच्छद .....	१५३	९०	राक्षसी .....	१०८	१२८	राशि .....	{ २० १३०	२७ ४२
रन्ध्र .....	५०	२	राक्षा .....	१६१	१२५	राशि .....	{ ३३६ ३३६	२१३
रभस .....	३६५	२१	राङ्गव .....	१५८	१११	राष्ट्र .....	३२९	१८३
रमणी .....	१३१	४	राज् .....	१८०	१	राष्ट्रिका .....	१०१	९४
रमणी .....	१३१	४	राजक .....	१८०	३	राष्ट्रिय .....	४४	१४
रमा .....	७	२९	राजकशेरु .....	३३०	१८७	रासभ .....	२२९	७७
रम्भा .....	१०५	११३	राजन .....	{ १८० ३१२	१ १११	रास्त्रा .....	{ १०५ १११	११४ १४०
रय .....	१४	६७	राजन्य .....	१८०	१	राहु .....	२०	२६
रलक .....	{ १५९ ३६३	११६ १७	राजन्यक .....	१८०	४	रिक्तक .....	२६५	५६
रव .....	४०	२२	राजन्वत् .....	७०	१३	रिक्थ .....	२३३	९०
रवण .....	२६१	३८	राजबला .....	११४	१५३	रिङ्गण .....	५०	३६
रवि .....	२१	३१	राजबीजिन् .....	१६६	२	रिङ्गण .....	५०	३६
रशना .....	१५७	१०८	राजराज .....	१५	७२	रिटि .....	९	४३
रशना .....	१५४	९१	राजलिङ्ग .....	३०७	९१	रिपु .....	१८२	१०
रश्मि .....	{ २२ ३१७	२३ १३७	राजवन्द्य .....	१६६	२	रिष्ट .....	२९६	३५
रस .....	{ ३१ ३२ ४५	७ ९ १७	राजवत् .....	७०	१३	रिष्ट .....	२०१	८९
रसगर्भ .....	२३६	१०२	राजवृक्ष .....	८५	२३	रीढा .....	४६	२३
रसज्ञा .....	१५४	९१	राजसदन .....	७४	१०	रीण .....	२७२	९२
रसना .....	१५४	९१	राजसभा .....	३५९	९	रीति .....	{ २३४ ३०२	९७ ६८
रसना .....	१५७	१०८	राजसूय .....	३६९	३१	रीतिपुष्प .....	२३६	१०३
रसना .....	१५७	१०८	राजहंस .....	१२५	२४	रीती .....	२३४	९७
रसना .....	१५७	१०८	राजातन .....	८८	३५	रुक्प्रतिक्रिया .....	१४३	५०
रसना .....	१५७	१०८	राजादन .....	{ ८८ ९०	३५ ४५	रुक्म .....	२३४	९५
रसना .....	१५७	१०८	राजाह .....	१६२	१२६	रुक्मकारक .....	२४०	८
रसना .....	१५७	१०८	राजि .....	८०	४			
रसना .....	१५७	१०८	राजिका .....	२१४	१९			
रसना .....	१५७	१०८	राजिल .....	५१	५			
रसना .....	१५७	१०८	राजील .....	५१	५			



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रक्ष	३३९	२२४	रै ( राः )	२३३	९०	लक्षण	१८	१७
रुग्ण	२७२	९१	रोक	३२४	१६५	लक्षण	२८४	३१
रुच्	२२	३४	रोग	५०	२	लक्षणार्	१२६	२५
रुचक	९१	५१	रोगहारिन्	१४३	५१	लक्ष्मण	२५५	१४
	९८	७८	रोचन	१४५	५७	लक्ष्मणा	१२६	२५
	२३८	१०९	रोचनी	९०	४७	लक्ष्मन्	१८	१७
	२२०	४३	रोचिष्णु	१०४	१०८		३१४	१२४
रुचि	२२	३४	रोचिस्	११३	१४६	लक्ष्मी	७	२८
	२९४	२९	रोदन	१५६	१०१		१०५	११२
रुचिर	२६४	५२	रोदनी	२२	३४		२००	८२
रुच्य	२६४	५२	रोदसी	१५४	९३	लक्ष्मीवत्	२५५	१४
रुज्	१४३	५१	रोदसौ	१००	९२	लक्ष्य	४९	३३
रुजा	१४३	५१	रोदस्वौ	३४०	२२८		२०१	८६
रुत	४०	२५	रोद्र	३४०	२२८	लगुड	३६४	१८
रुदित	४९	३५	रोध	५६	७	लम्	२०	२७
रुद्ध	२७२	९०	रोधस्	५६	७	लम्क	२४९	४४
रुद्र	३	१०	रोष	२०१	८७	लघु	१४	६८
	८	३६	रोमन्	१५५	९९		१०९	१३३
रुद्राणी	९	३९	रोमन्थ	३६४	१९		२९३	२८
रुधिर	१४७	६४	रोमहर्षण	४९	३५	लघुलय	११७	१६५
	३६६	२२	रोमाञ्च	४९	३५	लङ्का	३५९	७
रुह	१२१	१०	रोष	४७	२६	लङ्कोपिका	१०९	१३३
रुशती	३८	१८	रोहिणी	९९	८५	लजा	४६	२३
रुप्	४७	२६	रोहिणी	२२७	६७	लजाशील	२५८	२८
रुहा	११६	१५८	रोहित	३३	१५	लज्जित	२७२	९१
रूप	३१	७		५९	१९	लट्टा	३६०	१०
रूपाजीवा	१३५	१९	रोहितक	१२१	१०		८१	९
	३२३	१६०	रोहिताश्च	९१	४९		८२	११
रूप्य	२३३	९१	रोहिन्	१२	५८	लता	९२	५५
	२३४	९६	रोहिष	९१	४९		९६	७२
रूप्याध्यक्ष	१८१	७	रौद्र	१२१	१०		१०९	१३३
रुषित	२७२	८९		४५	१७		११३	१५०
रेखा	८०	४	रौमक	४६	२०	लतार्क	११३	१४८
रेचनी	१०४	१०८	रौरव	२२०	४२	लपन	१५३	८९
	११३	१४६		५३	१	लपित	३४	१
रेचित	१९२	४८	रौहिणेय	२०	२५		२७५	१०७
रेणु	२०४	९८		६	२५	लब्ध	२७५	१०४
रेणुक	२१३	१६	रौहिष	११७	१६६	लब्धवर्ण	१६६	६
रेणुका	१०६	१२०		१२१	१०	लब्धानुज्ञ	१६८	१०
रेतस्	१४६	६२	ल			लभ्य	१८६	२४
रेप	२६५	५४	लकुच	९३	६०	लम्बन	१५६	१०४
रेफ	२६५	५४	लक्तक	१५९	११५	लम्बोदर	९	४१
	३१६	१३२	लक्ष	४९	२३	लय	४३	९
रेवतीरमण	६	२४		२०१	८६	ललना	१३१	३
रेवा	६२	३२	लक्ष	२०१	८६	ललन्तिका	१५६	१०४
						ललाट	१५४	९२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ललाटिका .....	१५६	१०३	लिखित .....	१८३	१६	लोत्र .....	२४४	२५
ललाम .....	३१९	१४३	लिङ्गवृत्ति .....	१७९	५४	लोध्र .....	८७	३३
ललामक .....	१६४	१३५	लिपि .....	१८३	१६	लोपामुद्रा .....	१९	२०
ललित .....	४८	३१	लिपिकर .....	१८३	१५	लोपत्र .....	२४४	२५
लव .....	२८२	२४	लिपिकारि .....	१८३	१५	लोमन् .....	१५५	९९
लव .....	२६६	६२	लिपिङ्कर .....	१८३	१५	लोमशा .....	११०	१३४
लवङ्ग .....	१६१	१२५	लिपी .....	१८३	१५	लोल .....	२६९	७४
लवण .....	३२	९	लिस .....	२७२	९०	लोलुप .....	२५७	२२
लवण .....	२२०	४१	लित .....	२७६	११०	लोलुभ .....	२५७	१२
लवण .....	३६६	२३	लितक .....	२०१	८८	लोष्ट .....	२१२	१२
लवणोद .....	५४	२	लिप्ता .....	४७	२७	लोष्टभेदन .....	२१२	१२
लवन .....	२८२	२४	लिबि .....	१८३	१६	लोष्ट .....	२१२	१२
लवित्र .....	२१२	१३	लिविकरि .....	१८३	१५	लोष्ट .....	२१२	१२
लशुन .....	११३	१४८	लिविङ्करि .....	१८३	१५	लोष्ट .....	१६२	१२६
लशून .....	११३	१४८	लीड .....	२७६	११०	लोह .....	२३५	९८
लस्तक .....	२०१	८५	लीड .....	४८	३२	लोह .....	२३५	९९
लाक्षा .....	१६१	१२५	लीला .....	४९	३२	लोहकारक .....	२४०	७
लाक्षा .....	३६०	१०	लीला .....	३३३	१९८	लोहपृष्ठ .....	१२३	१६
लाक्षाप्रसादन ...	८९	४१	लुठित .....	१९२	५०	लोहल .....	२६०	३७
लाङ्गल .....	२१२	१३	लुब्ध .....	२५७	२२	लोहल .....	२०३	९४
लाङ्गलदण्ड ...	२१२	१४	लुब्धक .....	२४३	२१	लोहाभिसार ...	३३	१५
लाङ्गलपद्धति ...	२१२	१४	लुलूप .....	११९	४	लोहित .....	१४७	६४
लाङ्गलिकी .....	१०६	११८	लुलाय .....	११९	४	लोहित .....	१२१	१०
लाङ्गलिर्न .....	११८	१६८	लूता .....	१२२	१३	लोहितक .....	२३३	९२
लाङ्गली .....	१०४	१११	लून .....	२७५	१०३	लोहितचन्दन ...	१६१	१२४
लाङ्गली .....	११८	१६८	लूम .....	१९२	५०	लोहिताङ्ग .....	२०	२५
लाङ्गुल .....	१९२	५०	लेख .....	३	८	लौह .....	२३५	९९
लाङ्गुल .....	१९२	५०	लेखक .....	१८३	१५			
लाजा .....	२२२	४७	लेखर्षभ .....	१०	४५			
लान्छन .....	१८	१७	लेखा .....	८०	४			
लाबु .....	११५	१५६	लेप .....	२२४	५६			
लाव .....	११५	१५६	लेपक .....	२४०	६			
लाभ .....	२३०	८०	लेश .....	२६६	६२			
लामजक .....	११७	१६५	लेष्ट .....	२१२	१२			
लालसा .....	४७	२८	लेह .....	२२४	५६			
लालसा .....	३४०	२२८	लोक .....	६८	६			
लाला .....	१४८	६७	लोक .....	२८७	२			
लालाटिक .....	२९०	१७	लोकजित् .....	४	१३			
लाव .....	१२८	३५	लोकमातृ .....	७	२९			
लासक .....	४३	८	लोकायत .....	३७०	३२			
लासिका .....	४३	८	लोकालोक .....	७७	२			
लास्फोटनी ...	२४७	३४	लोकेश .....	५	१६			
लास्य .....	४३	१०	लोचन .....	१५४	९३			
लिकुच .....	९३	९०	लोचमर्कट .....	१०४	१११			
लिक्षा .....	३६०	१०	लोचमस्तक ...	१०४	११			



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वचनेस्थित .....	२५८	२४	वध .....	२०७	११५	वयस्था .....	९३	५८
वचस् .....	३४	१	वध्य .....	२६२	४५	वयस्या .....	१११	१३७
वचा .....	१०२	१०२	वन्ध्य .....	८१	७		११२	१४४
	१०	५०	वन्ध्या .....	२२७	६९	वयस्य .....	१४१	४२
वज्र .....	१०३	१०५	वध्री .....	२४६	३१		१८३	१२
	३२९	१८४		१०९	१३३	वयस्या .....	१३४	१२
वज्रनिर्घोष .....	१७	१०		१३१	२	वर .....	१६१	१२४
वज्रनिष्पेष .....	१७	१०	वधू .....	१३३	९		२७९	८
वज्रपुण्य .....	९७	७६		३१०	१०१		३२६	१७२
वज्रिन् .....	१०	४५		५५	३	वरटा .....	१२६	२५
वज्रक .....	१२०	५	वन .....	७९	१		१२६	२७
वज्रक .....	२६३	४७		३१४	१२६	वरैटी .....	१२६	२७
वञ्चित .....	२६२	४१	वनतिक्रिका ...	९९	८५	वरण .....	१३	६४
वञ्चुक .....	१२०	५	वनप्रिय .....	१२४	१९	वरण .....	७३	३
	८६	२७	वनमक्षिका ...	१२६	२७		८५	२५
वञ्जुल .....	८६	३०	वनमालिन् ...	५	२१	वरण्ड .....	३६४	१८
	९४	६४	वनमुद्र .....	१०२	९९	वरत्र .....	१९०	४२
वट .....	८७	३२		२१३	१७		२४६	३१
वटक .....	३६३	१७	वनशृङ्गाट .....	१०२	९९	वरद .....	२५४	७
वटी .....	२४५	२७	वनसमूह .....	८०	४	वरवर्णिनी .....	१३१	४
वडवा .....	१९१	४६	वनस्पति .....	८०	६		२२०	४१
वडवानल .....	१२	५९	वनार्थु .....	१२०	८	वराङ्ग .....	२९३	२६
वड् .....	२६६	६१	वनार्थुज .....	१९१	४५	वराङ्गक .....	११०	१३४
वणिक् .....	२२९	७८	वनिता .....	१३१	२		६५	४३
वणिकूपथ .....	२९९	५१		३०४	७३	वराटक .....	२१५	२७
वणिज्या .....	२२९	७९	वनीपर्क .....	२६४	४९		३७२	३८
वण्टक .....	२३३	८९	वनीयक .....	२६५	४९	वरारोहा .....	१३१	४
वर्त .....	३४४	२४३	वनौकस् .....	११९	३	वराशि .....	१५९	११६
	१५०	७८	वन्दा .....	९९	८२	वरसि .....	१५९	११६
वत्स .....	२२५	६२	वन्दारु .....	२५८	२८	वराह .....	११९	२
	३३९	२२५	वन्या .....	८०	४	वरिवसित .....	२७५	१०२
वत्सक .....	९५	६६	वपा .....	५०	२	वरिवस्या .....	१७४	३५
वत्सतर .....	२२५	६२		१४१	६४	वरिवस्थित .....	२७५	१०२
वत्सनाभ .....	५२	११	वपुस् .....	१४८	७०	वरिष्ठ .....	२३४	९७
	२५	१३		७३	३	वरिष्ठ .....	२७६	१११
वत्सर .....	२७	२०	वप्र .....	२११	११	वरी .....	१०२	१००
	२५	१३		२३७	१०५	वरीयस् .....	३४१	२३४
वत्सल .....	२५५	१४	वर्म .....	१४५	५५		१३	६४
वत्सादनी .....	९९	८२		१४५	५५	वरुण .....	१६	२
वद .....	२६०	३५	वमथु .....	१८९	३७		८५	२५
वदन .....	१८३	८९	वमि .....	१४५	५५	वरुणात्मजा ...	२४८	३९
वदन्य .....	२५३	६	वैमी .....	१४५	५५	वरुथ .....	१९४	५७
	२५३	६	वयस् .....	३४०	२२९	वरुथिनी .....	१९८	७८
वदान्य .....	३२३	१६०	वयस्थ .....	३४१	४२	वरेण्य .....	२६५	५७
	३२३	१६०	वयस्थी .....	९३	५९	वर्कर .....	२४४	२३
वदावद .....	२६०	३५	वयस्थी .....	९३	५९	वर्ग .....	२३०	४१



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्चस्	३४०	२३०	वर्ष्मन्	{ १४८	७०	वसुक	{ ९८	८०
वर्चस्क	१४८	६८		{ ३१४	१२३		{ २२०	४२
वर्ण	{ १६५	१	वर्लक्ष	३३	१३	वसुदेव	६	२३
	{ १९०	४२	वर्लज	२९४	३१	वसुधा	६७	३
	{ २९८	४७	वर्लजा	२९४	३१	वसुन्धरा	६७	३
वर्णक	{ १६४	१३३	वर्लभि	७६	१५	वसुमती	६७	३
	{ ३७२	३८	वर्लमी	७६	१५	वसूकै	{ ९८	८०
वर्णित	२७६	११०	वर्लय	१५७	१०७		{ २२०	४२
वर्णिन्	१७६	४३	वर्लयित	२७२	९०	वस्ति	१५९	११४
वर्तक	{ १२८	३५	वर्लीक	७५	१४	वस्तु	३६२	१३
	{ २८९	११	वर्लीमुख	११९	३	वस्त्यै	७३	५
वर्तन	{ २०९	१	वर्ल्क	८२	१२	वस्त्र	१५९	११५
	{ २५९	२९	वर्ल्कल	८२	१२	वस्त्रयोनि	१५८	११०
वर्तनि	७१	१५	वर्लित	१९२	४८	वस्त्रवेशमन्	१६०	१२०
वर्तनी	७१	१५	वर्लगु	३१९	१४४	वस्त्र	२२९	७९
वर्ति	१६४	१३३	वर्लमीक	७०	१४	वस्त्रसा	१४७	६६
वर्तिका	१२८	३५	वर्लकी	४१	३	वह	२२६	६३
वर्तिष्णु	२५९	२९	वर्लभ	{ २६५	५३	वह्नि	{ १२	५६
वर्तुल	२६८	६९		{ १३७	१३७		{ १६	२
वर्ष्मन्	{ ७१	१५	वर्लरि	८२	१३	वह्निशिख	२३७	१०६
	{ ३१३	१२१	वर्लरी	८२	१३	वह्निसंज्ञक	९८	८०
वर्ष्मनि	७१	१५	वर्ल्ली	८१	९	वा	{ ३४६	२४८
वर्ध	२३७	१०५	वर्लुरै	१४७	६३		{ ३५१	९
वर्धक	१००	९०	वर्लूर	१४७	६३		{ ३५३	१५
वर्धकि	२४०	९	वर्लूर	१४७	६३	वाक्पति	१६०	३५
वर्धन	{ २५९	२८	वर्लूर	२७९	८	वाक्य	३४	२
	{ २७९	७	वर्लूर	२७८	४	वागीश	२६०	३५
वर्धमान	९१	५१	वर्लूर	{ १८८	३६	वागुंजी	१०१	९६
वर्धमानक	२१७	३२	वर्लूर	{ २२७	६९	वागुरा	२४४	२६
वर्धिष्णु	२५९	२८	वर्लूर	{ ३३७	२१६	वागुरिक	२४२	१४
वर्वरा	१११	१३९	वर्लूर	२६५	५६	वागिमन्	२६०	३५
वर्मन्	१९६	६४	वर्लूर	{ १०१	९७	वाङ्मुख	३६	९
वर्मित	१९६	६५	वर्लूर	{ २२०	४१	वाच्	३४	१
वर्थ	२६५	५७	वर्लूर	२५८	२५	वाच्यम	१७६	४२
वर्था	१३२	७	वर्लूर	३५१	८	वाचक	३४	२
वर्वणा	१२६	२६	वर्लूर	१७२	२७	वाचस्पति	२०	२४
वर्वरी	१११	१३९	वर्लूर	३०२	६६	वाचाट	२६०	३६
	{ १७	११	वर्लूर	१५९	११५	वाचाल	२६०	३६
वर्ष	{ ६८	६	वर्लूर	२७	१८	वाचिक	३८	१७
	{ ३३९	२२३	वर्लूर	१४७	६४	वाचोयुक्तिपटु	२६०	३५
वर्षवर	१८२	९	वर्लूर	{ १०१	९७	वाज	२०१	८७
वर्षा	२७	१९	वर्लूर	{ २२०	४१	वाजपेय	३६९	३१
वर्षाभू	६०	२४	वर्लूर	३	१०	वाजिदन्तक	१०३	१०३
वर्षाभ्वी	६०	२४	वर्लूर	{ ९८	८१		{ १२८	३३
वर्षायस्	१४१	४३	वर्लूर	{ २३३	९०	वाजिन्	{ १९०	४४
वर्षापल	१८	१२	वर्लूर	{ ३४०	२२७		{ ३११	१०७



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाजिशाला	७४	७	वामन	१६	३	वार्षिक	११३	१५०
वाञ्छा	४७	२७	वामन	१४२	४६	वाल	१५५	९५
वाटी	३७३	४२	वामन	२६८	७०	वालधि	१९२	५०
वाट्यालका	१०३	१०७	वामल्लर	७०	१४	वालपत्र	९१	४९
वाडव	१२	५९	वामलोचना	१३१	३	वालपाइया	१५६	१०३
वाडव	१६६	४	वामा	१३१	२	वालहस्त	१९२	५०
वाडव	१९१	४६	वामी	१९१	४६	वालुक	१०७	१२१
वाडवानल	१२	५९	वायदण्ड	२४५	२८	वालुका	३०३	७३
वाडव्य	२८६	४१	वायस	१२४	२०	वाल्क	१५८	१११
वाणि	२४५	२८	वायसाराति	१२३	१५	वावदुक	२६०	३५
वाणिज	२२९	७८	वायसी	११४	१५१	वावृत्त	२७२	९२
वाणिज्य	२०९	२	वायसोली	११२	१४४	वाशिका	१०२	१०३
वाणिज्य	२२९	७९	वायु	१३	६४	वाशित	४०	२५
वाणिनी	३१२	१११	वायुसख	१२	५८	वाशितौ	३०४	७५
वाणी	३४	१	वार	५५	३	वास	७३	६
वात	१३	६६	वार	५५	३	वासक	१०३	१०३
वातक	११३	१४९	वार	१२९	३९	वासगृह	७४	८
वातकिन्	१४६	५९	वार	३२३	१६१	वासन्ती	९६	७२
वातपोथ	८६	२९	वारण	१८८	३४	वासयोग	१६४	१३४
वातप्रमी	१२०	७	वारणबुधा	१०५	११३	वासर	२३	२
वातमृग	१२०	७	वारणबुसा	१०५	११३	वासव	१०	४५
वातरोगिन्	१४६	५९	वारबाण	१९५	१६	वासस्	१५९	११५
वातायन	७४	९	वारमुख्या	१३५	१९	वासिकौ	१०२	१०३
वातायु	१२०	८	वारस्त्री	१३५	१९	वासित	१६४	१३४
वाँति	१३	६६	वाराही	११४	१५१	वासित	२२१	४६
वातुलै	३३२	१९५	वारि	५५	३	वासिता	३०४	७५
वातूल	३३२	१९५	वारिद	१७	७	वासुकि	५१	४
वात्या	३३२	१९५	वारिपर्णी	६३	३८	वासुदेव	५	२०
वाल्सक	२२५	६०	वारिप्रवाह	७८	५	वासू	४४	१४
वादित्र	४२	५	वारिवाह	१७	६	वास्तु	७७	१९
वाद्य	४२	५	वारी	१९०	४३	वास्तूकै	११५	१५८
वान	८३	१५	वारुणी	२९९	५१	वास्तोष्पति	१०	४६
वानप्रस्थ	८६	२८	वार्त	१४५	५७	वास्त्र	१९३	५४
वानर	११९	३	वार्त	३०४	७५	वाह	१९०	४४
वानस्पत्य	८०	६	वार्त	३६	७	वाह	२३२	८८
वानायु	१२०	८	वार्ता	२०९	१	वाहद्विषत्	११९	४
वानीर	८६	३०	वार्ता	३०४	७५	वाहन	१९४	५८
वानेय	१०९	१३१	वार्ताकै	१०५	११४	वाहस	५१	५
वापैदण्ड	२४५	२८	वार्ताकी	१०५	११४	वाहित्य	१८९	३९
वापि	६१	२८	वार्तावह	२४२	१५	वाहिनी	१९८	७८
वापी	६१	२८	वार्धक	१४०	४०	वाहिनी	२००	८१
वाप्य	१०८	२२६	वार्धक्य	१४०	४०	वाहिनी	३१२	१११
वाम	३१९	१४४	वार्धुषि	२१०	५	वाहिनीपति	१९५	६२
वामदेव	८	३४	वार्धुषिक	२१०	५	वि	१२८	३३
			वार्मण	२८६	४३	विंशति	२३१	८३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विकङ्कत .....	८८	३७	विचारणा .....	३०	२	वित्त .....	२३३	९०
विकच .....	८१	७	विचारित .....	२७४	९९	वित्त .....	२५४	९
विकर्तन .....	२१	२९	विचिकित्सा ...	३०	३	विदर .....	२७४	९९
विकलाङ्ग .....	१४२	४६	विच्छन्दक .....	७५	११	विदल .....	२७८	५
विकर्षण .....	२९९	३०	विच्छेदक .....	७५	११	विदल .....	३७०	३२
विकर्षा .....	१००	९०	विच्छाय .....	३६८	२६	विदारक .....	५६	१०
विकसा .....	१००	९०	विजन .....	१८५	२२	विदारी .....	८४	२०
विकसित .....	८१	८	विजन .....	३०५	८२	विदारीगन्धा ...	१०५	११५
विकस्वर .....	२५९	३०	विजय .....	२०६	११०	विदारीगन्धा ...	१०५	११५
विकार .....	२८१	१५	विजिल .....	२२१	४६	विदारीगन्धा ...	१०५	११५
विकौशिन .....	२५९	३०	विजन .....	२२१	४६	विदित .....	२५४	७
विकासिन् .....	२५९	३०	विजल .....	२२१	४६	विदित .....	२७६	१०९
विकिर .....	१२८	३३	विज्ञ .....	२५३	४	विदित .....	२७६	१०८
विकिरण .....	९८	८०	विज्ञात .....	२५४	९	विदिश .....	१६	५
विकीरण .....	९८	९०	विज्ञान .....	३१	६	विदु .....	१८९	३७
विकुर्वाण .....	२५४	७	विज्ञानिक .....	२५३	४	विदुर .....	८६	३०
विकृत .....	४५	१९	विज्ञानिक .....	२५३	४	विदुर .....	२५९	३०
विकृति .....	२८१	१५	विद्व .....	१४८	६८	विदुल .....	८७	३०
विक्रम .....	२०५	१०२	विद्व .....	२०८	१	विद्व .....	२७४	९९
विक्रय .....	३१८	१४०	विट .....	३६४	१७	विद्वकर्णा .....	९९	८४
विक्रय .....	२३०	८३	विटङ्क .....	७६	१५	विद्याधर .....	४	११
विक्रयिक .....	२२९	७९	विटप .....	८३	१४	विद्युत् .....	१७	९
विक्रान्त .....	१९८	७७	विटपिन् .....	८०	५	विद्वधि .....	१४५	५६
विक्रिया .....	२८१	१५	विटिका .....	१४४	१५३	विद्वव .....	२०७	१११
विक्रेतु .....	२२९	७९	विद्वखदिर .....	९१	५०	विद्वत .....	२७४	१००
विक्रेय .....	२३०	८२	विद्वचर .....	२४४	२३	विद्वम .....	२३३	९३
विक्रव .....	२६२	४४	विड .....	२२०	४२	विद्वमलता .....	१०८	१२९
विक्षाव .....	२८५	३७	विडङ्ग .....	१०३	१०६	विद्वस् .....	१६६	५
विख्य .....	१४२	४६	विडाल .....	१२०	६	विद्वेष .....	४७	२५
विख्य .....	१४२	४६	विचिन्त .....	२४४	२६	विधवा .....	१३३	११
विखु .....	१४२	४६	वितण्डा .....	३५९	९	विधा .....	३०९	१०१
विगत .....	२७४	१००	वितथ .....	३९	२१	विधा .....	२४८	३८
विगतार्तवा ...	१३६	२१	वितरण .....	१७३	२९	विधा .....	२७९	१०
विग्र .....	१४२	४६	वितर्दि .....	७६	१६	विधातु .....	५	१७
विग्रह .....	१४८	७०	वितर्दी .....	७६	१६	विधि .....	५	१७
विग्रह .....	२०५	१०४	वितस्ति .....	१५२	८४	विधि .....	२९	२८
विग्रह .....	२८२	२२	वितान .....	१६०	१२०	विधि .....	१७६	४०
विग्रह .....	२८०	१३	वितुन्न .....	३१२	११३	विधि .....	३०९	९९
विघस .....	१७२	२८	वितुन्न .....	११३	१४९	विधिदर्शिन् ...	१६९	१६
विघ्न .....	२८१	१९	वितुन्नक .....	१०८	१२६	विधि .....	६	२२
विघ्नराज .....	९	४०	वितुन्नक .....	११३	१४९	विधु .....	१८	१४
विचक्षण .....	१६६	६	वितुन्नक .....	२१९	३७	विधु .....	३०९	९९
विचयन .....	२८४	३०	वितुन्नक .....	२३६	१०१	विधुत .....	२७५	१०७
विचर्चिका .....	१४४	५३				विधुन्तुद .....	२०	२६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विधुर .....	२८२	२०	विप्रलम्भ .....	५०	३६	विरोधोक्ति .....	३८	१६
विधुवन .....	२७८	४	विप्रलम्भ .....	२८३	२८	विलक्ष .....	२५८	२६
विधूनन .....	२७८	४	विप्रलाप .....	३८	१६	विलक्षण .....	२७८	२
विधेय .....	२५८	२४	विप्रशिक्षा .....	१३५	२०	विलम्बित .....	४३	९
विनयग्राहिन् ...	२५८	२४	विप्रुष .....	५५	६	विलम्भ .....	२८३	२८
विना .....	३४९	३	विप्लव .....	२८०	१४	विलाप .....	३८	१६
विनायक .....	४	१४	विप्लव .....	१७५	३९	विलास .....	४८	३१
विनायक .....	९	४०	विप्लव .....	३	७	विलीन .....	२७४	१००
विनायक .....	२८८	६	विभव .....	२३३	९०	विलेपन .....	१६४	१३३
विनाश .....	२८२	२२	विभाकर .....	२१	२८	विलेपन .....	२८३	२७
विनाशोन्मुख ...	२७२	९१	विभावरी .....	२३	४	विलेपी .....	२२२	५०
विनीत .....	१९०	४४	विभावसु .....	१२	५९	विवध .....	३०८	९६
विनीत .....	२५८	२५	विभावसु .....	२१	३०	विवधिका .....	२४२	१५
विनीतक .....	१९४	५८	विभावसु .....	३३९	२२५	विवर .....	५०	१
विन्दु .....	१५९	३०	विभीतक .....	९३	५८	विवर्ण .....	२४२	१६
विन्ध्य .....	७८	३	विभूति .....	८	३८	विवश .....	२६२	४४
विन्न .....	२७४	९९	विभूषण .....	१५६	१०१	विवस्वत् .....	२१	२९
विन्न .....	२७५	१०४	विभूषण .....	४८	३१	विवस्वत् .....	३००	५७
विन्यस्त .....	२९७	४४	विभ्रम .....	३१८	१४१	विवाद .....	३६	९
विपक्ष .....	१८२	११	विभ्रम .....	१५६	१०१	विवाह .....	१७९	५६
विपञ्ची .....	४१	३	विमनस् .....	२५४	८	विविक्त .....	१८५	२२
विपण .....	२३०	८३	विमनस् .....	२३०	८०	विविक्त .....	३०५	८२
विपणि .....	७२	२	विमर्दन .....	२८०	१३	विविध .....	२७३	९३
विपणि .....	२९९	५१	विमला .....	११२	१४३	विवेक .....	१७५	३८
विपिणी .....	७२	२	विमला .....	१३७	२५	विब्वोक .....	४८	३१
विपत्ति .....	२००	८२	विमातृज .....	११	५१	विश .....	१६६	२
विपथ .....	७१	१६	विमान .....	११	५१	विश .....	३३६	२१३
विपद् .....	२००	८२	वियत् .....	१५	२	विश .....	३३६	२१३
विपर्यय .....	२८४	३३	वियद्गता .....	११	५२	विशङ्कट .....	२६६	६०
विपर्यय .....	२८४	३३	वियम .....	२८१	१८	विशद .....	३२	१२
विपर्यास .....	२८४	३३	वियात .....	२५८	२५	विशर .....	२०७	११५
विपश्चित् .....	१६६	५	वियाम .....	२८१	१८	विशर .....	९९	८३
विपाद् .....	६२	३३	विरजस्तमस् ...	१७७	४५	विशल्या .....	११०	१३६
विपादिका .....	१४४	५२	विरति .....	२८५	३८	विशल्या .....	३२१	१५५
विपाशा .....	६२	३३	विरल .....	२६७	६६	विशसन .....	२०७	११४
विपिन .....	७९	१	विराज .....	१८०	१	विशाख .....	९	४२
विपुल .....	२६६	६१	विराव .....	४०	२३	विशाखा .....	१९	२२
विप्र .....	१६६	२	विराव .....	४०	२३	विशाय .....	२८४	३२
विप्र .....	१६६	४	विरिच .....	५	१७	विशारण .....	२०७	११२
विप्रकार .....	२८०	१५	विरिचि .....	५	१७	विशारद .....	३०८	९५
विप्रकृत .....	२६२	४१	विरिण .....	३००	५६	विशारद .....	३०८	९५
विप्रकृष्टक .....	२६८	६८	विरूपाक्ष .....	८	३४	विशाल .....	२६६	६०
विप्रतीसार .....	४७	२५	विरोचन .....	२१	३०	विशालता .....	१५९	११४
विप्रयोग .....	२८३	२८	विरोचन .....	३११	१०८	विशालत्वच् ...	८५	२३
विप्रलब्ध .....	२६२	४१	विरोध .....	२८०	१३	विशाला .....	११५	१५६
			विरोध .....	४७	२५	विशाला .....	७३	३
			विरोधन .....	२८२	२१	विशाला .....	२०१	८६



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विशिखा .....	७३	३	विष्टि .....	५४	३	विहायस् .....	{ १५ २	
विशेषक .....	१६१	१२३	विष्टा .....	१४८	६८	विहायस .....	{ १२७ ३२	
विश्रम्भ .....	१८६	२३	विष्णु .....	५	१८	विहार .....	१५ २	
विश्राणन .....	१७३	२९	विष्णुकान्ता ...	१०३	१०४	विहार .....	२८१ १६	
विश्राव .....	२८३	२८	विष्णुपद .....	१५	२	विह्वल .....	२६२ ४४	
विश्रुत .....	२५४	९	विष्णुपदी .....	६२	३१	वीकाश .....	३३६ २१४	
विश्व .....	{ ३ १०		विष्णुरथ .....	७	३१	वीचि .....	५५ ५	
	{ २१९ ३८		विष्य .....	२६३	४५	वीणा .....	४१ ३	
	{ २६७ ६५		विष्वक् .....	३५२	१३	वीणादण्ड .....	४२ ३	
विश्वकटु .....	२४३	२२	विष्वक्सेन .....	५	१९	वीणावाद .....	२४१ १३	
विश्वकर्मन् .....	३११	१०८	विश्वक्सेनप्रिया	११४	१५१	वीत .....	१९० ४३	
विश्वकैतु .....	७	२८	विष्वक्सेना ...	९२	५६	वीतंस .....	२४४ २६	
विश्वद्यौ .....	२६०	३९	विष्वद्यद् .....	२६०	३४	वीति .....	१९० ४३	
विश्वमेपज .....	२१९	३८	विसंवाद .....	५०	३६	वीतिहोत्र .....	१२ ५६	
विश्वम्भर .....	६	१२	विसर .....	१२९	३९	वीथी .....	{ ८० ४	
विश्वम्भरा .....	६७	२	विसर्जन .....	१७३	२९		{ ३०६ ८७	
विश्वरूप .....	६	२३	विसर्पण .....	१८२	२३	वीथ्र .....	२६५ ५५	
विश्ववसु .....	३	१०	विसार .....	५८	१७	वीनाह .....	६१ २७	
विश्वसृज् .....	५	१७	विसारिन् .....	२५९	३१		{ ४५ १७	
विश्वस्ता .....	१३३	११	विसृत .....	२७१	८६	वीर .....	{ ४५ १८	
विश्वा .....	१०२	९९	विसृत्वर .....	२५९	३१		{ १९८ ७७	
विश्वास .....	१८६	२३	विसृमर .....	२५९	३१	वीरण .....	११७ १६४	
विष् .....	१४८	६८	विस्तर .....	२८२	२२	वीरतर .....	११७ १६४	
विष .....	{ ५२ ९		विस्तर .....	८३	१४	वीरतरु .....	९० ४५	
	{ ३३८ ३२२		विस्तर .....	२८२	२२	वीरपत्नी .....	१३५ १६	
विषधर .....	५२	७	विस्तृत .....	२७१	८६	वीरपाँण .....	२०५ १०३	
विषमच्छद ...	८५	२३	विस्फार .....	२०६	१०८	वीरपान .....	२०५ १०३	
	{ ३१ ७		विस्फोट .....	१४४	५३	वीरभार्या .....	१३५ १६	
	{ ६९ ८		विस्फोटौ .....	१४४	५३	वीरमातृ .....	१३५ १६	
विषय .....	{ २८० ११		विस्मय .....	४५	१९	वीरवृक्ष .....	८९ ४२	
	{ ३२१ १५२		विस्मयान्वित ...	२५८	५६	वीराशंसन .....	२०४ १००	
विषयैस्पृहा ...	४६	२४	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरसू .....	१३५ १६	
विषयि .....	३१	८	विस्त्र .....	३२	१२	वीरहन् .....	१७९ ५३	
विषवैद्य .....	५३	११	विस्त्रम्भ .....	{ १८६ २३		वीरिणी .....	३०० ५६	
विषा .....	१०२	९९		{ ३१७ १३५		वीरुध्र .....	८१ ९	
विषाक्त .....	२०१	८८	विस्त्रसा .....	१४१	४१		{ ४८ २९	
विषाण .....	३००	५५	विस्त्रावै .....	२२२	४९	वीर्थ .....	{ १४६ ६२	
विषाणी .....	१०६	११९	विहग .....	१२७	३२		{ ३२१ १५४	
विषुव .....	२६	१४	विहङ्ग .....	१२७	३२	वीवध .....	३०८ ९६	
विषुवत् .....	२६	१४	विहङ्गम .....	१२७	३२	वृक .....	१२० ७	
विष्किर .....	१२८	३३	विहङ्गमौ .....	२४५	३०	वृकधूप .....	{ १६२ १२८	
विष्कम्भ .....	७६	१७	विहङ्गिका .....	२४५	३०		{ १६२ १२९	
विष्टप .....	६८	६	विहसित .....	४९	३५	वृक्वण .....	२७५ १०३	
विष्टर .....	३२५	१६९	विहस्त .....	२६२	४३	वृक्ष .....	८० ५	
विष्टरश्रवस् ...	५	१८	विहापित .....	१७३	२९	वृक्षभेदिन् .....	२४७ ३४	
						वृक्षरुहा .....	९९ ८२	



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृक्षवाटिका ...	८०	२		२०	२७	वेला .....	३३२	१९७
वृक्षादनी .....	{ ९९ ८२			२८	२४	वेल्ह .....	१०३	१०६
	२४७	३४	वृष .....	१०३	१०३	वेल्हज .....	२१८	३५
वृक्षाम्ल .....	२१८	३५		१०६	११६	वेल्हि .....	८१	९
	२८	२३		२२५	५९	वेल्हित .....	{ २६८ ७१	
वृजिन .....	२६८	७१		३३८	२२०		२७१	८७
	३११	१०८	वृषण .....	१५०	७६	वेश .....	७२	२
वृत .....	२७२	९२	वृषदंशक .....	१२०	६	वेशै .....	१५६	९९
	७३	३	वृषध्वज .....	८	३६	वेशन्त .....	६१	२८
वृति .....	{ २७९ ८		वृषन् .....	१०	४५	वेशवोर .....	२१८	३५
	२६८	६९	वृषभ .....	२२५	५९	वेशमन् .....	७३	४
वृत्त .....	{ २७२ ९२		वृषल .....	२३८	१	वेशमभू .....	७७	१९
	३०५	७८	वृषस्यन्ती .....	१३३	९	वेद्या .....	१३५	१९
	३६	७	वृषा .....	{ १० ४५		वेद्याजनसमाश्रय .....	७२	२
वृत्तान्त .....	{ ३०१ ६३			१००	८७	वेष्ट .....	१५६	९९
	२०९	१	वृषाकपायी ...	३२२	१५५	वेष्टवार .....	२१८	३५
वृत्ति .....	{ २०९ २		वृषाकपि .....	३१५	१२९	वेष्टित .....	२७२	९०
	३०३	७२	वृषी .....	१७७	४६	वेष्ट्या .....	१३५	१९
वृत्र .....	३२४	१६३	वृष्टि .....	१७	११	वेसवोर .....	२१८	३५
वृत्रहन् .....	१०	४५	वृष्टिण .....	२२	६३	वेहत् .....	२२७	६९
	३४५	२४६	वृष्टिण .....	२२९	७६	वै .....	{ ३५० ५	
वृथा .....	{ ३५० ४		वेग .....	२९२	२०		३५३	१५
	१०७	१२२	वेगिन् .....	१९८	७३	वैकक्षक .....	१६४	१३६
वृद्ध .....	{ १४१ ४२		वेणि .....	१५५	९८	वैकक्षिक .....	१६४	१३६
	३०९	१००	वेणी .....	९५	६९	वैकङ्कत .....	८८	३७
वृद्धत्व .....	१४०	४०	वेणु .....	११६	१६१	वैकुण्ठ .....	५	१८
वृद्धदारक .....	११०	१३७	वेणुक .....	१८९	४१	वैकुत .....	४५	१९
वृद्धनाभि .....	१४६	६१	वेणुधम .....	२४१	१३	वैजनन .....	१४०	३९
वृद्धश्रवस् .....	९	४४	वेतन .....	२४८	३८	वैजयन्त .....	१०	४९
वृद्धसङ्ग .....	१४०	४०	वेतस .....	८६	२९	वैजयन्तिक .....	१९७	७१
वृद्धा .....	१३४	१२	वेतस्वत् .....	६९	९	वैजयन्तिका .....	९४	६५
	१८५	१९	वेताल .....	३६५	२१	वैजयन्ती .....	२०४	९९
वृद्धि .....	{ २७९ ९		वेन्नवती .....	६३	६४	वैज्ञानिक .....	२५३	४
	२०९	४	वेद .....	३४	३	वैणव .....	{ ८४ १८	
वृद्धिजीविका ...	२०९	४	वेदना .....	२७८	६		१७७	४६
वृद्धिमत् .....	३०६	८५	वेदि .....	१७०	१८	वैणविक .....	२४१	१३
वृद्धोक्ष .....	२२५	६१	वेदिका .....	७६	१६	वैणिक .....	२४१	१३
वृद्धाजीव .....	२१०	५	वेदी .....	१७०	१८	वैणुर्क .....	१८९	४१
वृन्त .....	८३	१५	वेधनिका .....	२७९	८	वैतंसिक .....	२४२	१४
वृन्द .....	१२९	४०	वेध .....	२४७	३४	वैतनिक .....	२४२	१५
वृन्दभेद .....	१३०	४१	वेधमुख्यक ...	११०	१३५	वैतरणी .....	५३	२
	३	९	वेधसुख्यक .....	५	१७	वैतालिक .....	२०४	९७
वृन्दारक .....	{ २९० १६		वेधस् .....	{ ३४० २२७		वैदेहक .....	{ २३९ ३	
	२७६	११२	वेधित .....	२७४	९९		२२९	७८
वृन्दिष्ट .....	१२२	१४	वेपथु .....	५०	३८	वैदेही .....	१०१	९६
	१२२	१४	वेमन् .....	२४५	२८			
वृश्चिक .....	{ २८८ ७							



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैद्य .....	१४५	५७	व्यसनात .....	२६२	४३	व्योमन् .....	१५	१
वैद्यमातृ .....	१०२	१०३	व्यस्त .....	२६८	७२	व्योमयान .....	११	५१
वैधान्न .....	११	५४	व्याकुल .....	२६२	४२	व्योष .....	२३८	१११
वैधेय .....	३६३	४८	व्याकोश .....	८१	७	व्रज .....	{ १२९	३९
वैनतेय .....	७	३१	व्याकोष .....	८१	७	व्रज .....	{ २९४	३०
वैनीतक .....	१९४	५८	व्याघ्र .....	{ ११९	१	व्रज्या .....	{ १७४	३६
वैमात्रेय .....	१३७	२५	व्याघ्र .....	{ २६६	५९	व्रज्या .....	{ २०३	९५
वैमेय .....	२३०	८०	व्याघ्रनख .....	१०८	१२९	व्रण .....	१४४	५४
वैयाघ्र .....	१९३	५३	व्याघ्रपाद .....	८८	३७	व्रणकार्य .....	३३०	१८८
वैर .....	४७	२५	व्याघ्रपुच्छ .....	९१	५०	व्रत .....	१७५	३८
वैर .....	२५५	१५	व्याघ्राट .....	१२३	१५	व्रतति .....	{ ८१	९
वैरनिर्यातन ...	२०६	११०	व्याघ्री .....	१०१	९३	व्रतति .....	{ ३०२	६६
वैरशुद्धि .....	२०६	११०	व्याज .....	{ ४८	३०	व्रतिन .....	१६७	७
वैरिन् .....	१८२	१०	व्याज .....	{ ४९	३३	व्रश्चन .....	२४६	३३
वैवधिक .....	२४२	१५	व्याड .....	५२	७	व्रात .....	१२९	३९
वैवस्वत .....	१३	६२	व्याड .....	२५७	४२	व्रात्य .....	१७९	५४
वैशाख .....	{ २६	१६	व्याडायुध .....	१०८	२२९	व्रीडा .....	४६	२३
वैश्य .....	२०८	१	व्याध .....	२४३	२१	व्रीडा .....	८४	१९
वैश्रवण .....	१५	७२	व्याधि .....	{ १०८	१२६	व्रीहि .....	{ २१३	१५
वैश्वानर .....	१२	५६	व्याधि .....	{ १४३	५१	व्रीहि .....	{ २१४	२१
वैसारिण .....	५८	१७	व्याधिघात ...	८५	२४	व्रीहिभेद .....	२१४	२०
वौषट् .....	३५१	८	व्याधित .....	१४५	५८	व्रीहेय .....	२१०	६
व्यक्त .....	३०१	६२	व्यान .....	१४	६७			
व्यक्ति .....	२९	३१	व्यापाद .....	३०	४	श		
व्यग्र .....	३३०	१८९	व्याप्य .....	१०८	१२६	शम्भ .....	१०	५०
व्यङ्गा .....	३२७	१७६	व्यास .....	१५२	८७	शम्बर .....	१२१	१०
व्यजन .....	१६५	१४०	व्याल .....	{ ५२	७	शकट .....	१९३	५२
व्यञ्जक .....	४५	१६	व्याल .....	{ ३३२	१९५	शकल .....	१८	१६
व्यञ्जन .....	{ ३१२	११५	व्याल .....	२४७	४२	शकुलिन् .....	५८	१७
व्यञ्जन .....	{ ३६६	२३	व्याल .....	५३	११	शकुन .....	१२७	३२
व्यङ्ग्य .....	९१	५१	व्यालग्रहिन् ...	१०८	१२९	शकुनि .....	१२७	३२
व्यङ्ग्य .....	९१	५१	व्यालग्रहिन् ...	१०८	१२९	शकुन्त .....	{ १२७	२७
व्यत्यय .....	२८४	३३	व्यावृत्त .....	२७२	९२	शकुन्त .....	{ ३००	५७
व्यत्यास .....	२८४	३३	व्यास .....	२८२	२२	शकुन्ति .....	१२७	३२
व्यथा .....	५४	३	व्याहार .....	३४	१	शकुल .....	५९	१९
व्यध .....	२७९	८	व्युत्थान .....	३१३	११८	शकुलाक्षक ...	११६	१५९
व्यध्व .....	७१	१६	व्युष्टि .....	२९६	३८	शकुलाक्षक ...	{ ९९	८६
व्यय .....	२८१	१७	व्यूढ .....	२९७	४४	शकुलाक्षक ...	{ १०४	१११
व्यलील .....	२८९	१२	व्यूढकङ्कट .....	१९६	६५	शकुलार्भक .....	५८	१७
व्यवधा .....	१८	१२	व्यूति .....	२४५	२८	शकुल .....	१४८	६७
व्यवसाय .....	३३६	२१२	व्यूह .....	{ ९२९	३९	शकुल .....	२२५	६२
व्यवहार .....	३६	९	व्यूह .....	{ १९९	७९	शक्त .....	५६०	३६
व्यवाय .....	१७९	५७	व्यूह .....	{ ३४२	२३७	शक्त .....	१८४	१९
व्यसन .....	३१३	१२०	व्यूहपाणि ...	१९९	७९	शक्ति .....	{ २०५	१०२
			व्योकार .....	२४०	७	शक्ति .....	{ ३०२	६६
			व्योमकेश .....	८	३६	शक्तिधर .....	९	४३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शक्तिहेतिक ...	१९७	६९	शतमान .....	३७१	३४	शम्बरी .....	१००	८७
शक्ते .....	२६०	३६	शतमूली .....	१०२	१००	शम्बल .....	३७१	३४
शक्र .....	{ १० ४५	४५	शतयष्टिका ...	१५७	१०५	शम्बाकृत .....	२११	९
शक्रधनुस् .....	१७	१०	शतवीर्या .....	११६	१५९	शम्बुक .....	६०	२३
शक्रपादप .....	९२	५३	शतवेधिनू .....	१११	१४१	शम्बुक .....	६०	२३
शक्रपुष्पिका ...	११०	१३६	शतहृदा .....	१७	९	शम्भली .....	१३५	१९
शक्र .....	२६०	३६	शताङ्ग .....	१९२	५१	शम्भु .....	{ ७ ३२	१३४
शङ्कर .....	७	३२	शतावरी .....	१०२	१०१	शम्भु .....	{ ३१७ १३४	
शङ्कु .....	{ ५९ ८१	२० ८	शत्रु .....	{ १८२ १८२	९ ११	शम्या .....	२१२	१४
शङ्ख .....	{ २०३ १५	९३ ७५	शनैश्चर .....	२०	२६	शम्याक .....	८५	२३
शङ्ख .....	{ ६० १०९	२३ १३०	शनैस् .....	३५३	१७	शय .....	१५१	८१
शङ्खनैक .....	६०	२३	शपथ .....	३६	९	शयन .....	{ ५० १६५	३६ १३८
शङ्खनख .....	६०	२३	शपन .....	३६	९	शयनीय .....	१६४	१३७
शङ्खिनी .....	१०८	१२६	शफ .....	१९२	४९	शयालु .....	२५९	३३
शची .....	१०	४८	शफरी .....	५८	१८	शयित .....	२५९	३३
शचीपति .....	१०	४६	शबर .....	२४३	२०	शयु .....	५१	५
शटी .....	११४	१५४	शबरालय .....	७७	२०	शय्या .....	१६४	१३७
शठ .....	२६३	४६	शबल .....	३४	१७	शय्या .....	{ ११६ २०१	१६२ ८७
शणपर्णी .....	११३	१४९	शबलै .....	३७१	३४	शर .....	{ २०१ ८७	
शणपुष्पिका ...	१०३	१०७	शबलौ .....	२२७	६७	शरजन्मन् .....	९	४१
शणसूत्र .....	५८	१६	शबली .....	२२७	६७	शरण .....	२९९	५२
शण्ड .....	{ ६४ १८२	४२ ९	शब्द .....	{ ३१ ३४	७ २	शरणि .....	७१	१५
शण्ड .....	{ १४० १८२	३९ ९	शब्दग्रह .....	१५४	९४	शरद् .....	{ २७ ३०८	१९ ९२
शत .....	२३१	८४	शब्दन .....	२६१	३८	शरभ .....	१२१	११
शतकोटि .....	१०	५०	शर्मा .....	१५१	८१	शरव्य .....	२०१	८६
शतद्रु .....	६२	३३	शम .....	२७८	३	शरौटि .....	१२५	२५
शतपत्र .....	६४	४०	शमथ .....	२७८	३	शरौडि .....	१२५	२५
शतपत्रक .....	१२३	१६	शमन .....	{ १३ १७२	६१ २६	शरौति .....	१२५	२५
शतपदी .....	१२२	१३	शमनस्वस् .....	६२	३२	शराभ्यास .....	२०१	८६
शतपर्णिका .....	११५	१५८	शमल .....	१४८	६७	शरारि .....	१२५	२५
शतपर्वन् .....	११६	१६१	शमित .....	२७४	९७	शरारु .....	२५९	२८
शतपर्विका .....	{ १०२ ११५	१०२ १५८	शमी .....	{ ९२ २१५	५२ २३	शरौलि .....	१२५	२५
शतपुष्पा .....	११४	१५२	शमीधान्य .....	२१५	२४	शरौली .....	१२५	२५
शतप्रास .....	९७	७६	शमीर .....	९२	५२	शराव .....	२१७	३२
शतभीरु .....	९५	७०	शम्पा .....	१७	९	शरावती .....	६३	३४
शतमन्यु .....	१०	४५	शम्पाक .....	८५	२३	शरासन .....	२००	८३
			शम्ब .....	१०	५०	शरीर .....	१४८	७०
			शम्बर .....	{ ५५ १२१	४ १०	शरीरास्थि .....	१४८	६९
			शम्बरारि .....	६	२७	शरीरिन् .....	२९	३०
						शरीरिन् .....	{ ७० २२१	११ ४३
						शर्करा .....	{ ३२६ १७५	



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शर्करावत् .....	७०	११	शाखा .....	८२	१९	शाल .....	७३	३
शर्करिल .....	७०	११	शाखानगर .....	७२	२	शालैपर्णी .....	१०५	११५
शर्मन् .....	२८	२५	शाखामृग .....	११९	३	शाला .....	{ ७३ ६	
शर्व .....	७	३२	शाखाशिका .....	८२	११	शालावृक .....	८२	११
शर्वरी .....	२३	३	शाखिन् .....	८०	५	शालावृक .....	२८९	१२
शर्वाणी .....	९	३९	शाङ्खिक .....	२४०	८	शालि .....	२१५	२४
शल .....	१२०	७	शाटक .....	३७०	३३	शालीन .....	२५८	२६
शलभ .....	१२७	२८	शाटी .....	३७२	३८	शालुक .....	६३	३८
शलल .....	१२०	७	शाल्य .....	४८	३०	शालूर .....	६०	२४
शलली .....	१२०	७	शाङ्गुल .....	६९	१०	शालेय .....	{ १०३ १०५	
शलाटु .....	८३	१५	शाण .....	२४६	३२	शालेय .....	{ २१० ६	
शलक .....	२८९	१३	शाणी .....	३५९	९	शालमैल .....	९०	४६
शल्य .....	{ ९२ ५३		शाण्डिल्य .....	८७	३२	शालमलि .....	९०	४६
	{ १२० ७		शात .....	१४१	४४	शालमलीवैष्ट .....	९०	४७
	{ २०३ ९३		शात .....	{ २८ २५		शावक .....	१२९	३८
शल्लकी .....	१०७	१२४	शात .....	{ २७२ ९१		शावर .....	८७	३३
शव .....	२०८	११८	शातकुम्भ .....	२३४	९४	शाश्वत .....	२६८	७२
शश .....	१२१	११	शातकौम्भ .....	२३४	९४	शाष्कलकै .....	२५६	१९
शशधर .....	१८	१५	शातला .....	११२	१४३	शाष्कुलिक .....	२८६	४०
शशलोमन् .....	२३७	१०७	शात्रव .....	१८२	११	शासन .....	१८६	२५
शशादन .....	१२३	१४	शाद .....	{ ५६ ९		शास्तृ .....	४	१४
शशोर्ण .....	२३७	१०७	शाद .....	{ ३०७ ८९		शास्त्र .....	३२७	१७९
	{ २२५ ६२		शादहरित .....	६९	१०	शास्त्रविद् .....	२५३	६
	{ २४९ १		शाद्वल .....	६९	१०	शिशैपा .....	९४	६३
शश्वत् .....	{ ३४४ २४२		शान्त .....	२७४	९७	शिक्य .....	२४६	३०
	{ ३५२ ११		शान्ति .....	२७८	३	शिक्यित .....	२७२	८९
शष्प .....	११८	१६७	शाम्बर .....	८७	३३	शिक्षा .....	३५	४
शसैन .....	१७२	२६	शाम्बरी .....	२४१	११	शिक्षित .....	२५३	४
शस्त .....	{ २८ २६		शार .....	३२४	१६५	शिखण्ड .....	१२७	३१
	{ २७६ १०९		शारङ्ग .....	१२३	१७	शिखण्डक .....	१५५	९६
शस्त्र .....	{ २०० ८२		शारद .....	{ ८५ २३		शिखर .....	{ ७८ ४	
	{ ३२७ १७९		शारद .....	{ ३०८ ९४		शिखर .....	{ ८२ १२	
शस्त्रक .....	२३५	९८	शारदी .....	८५	२३	शिखरिन् .....	{ ७७ १	
शस्त्रमार्ज .....	२४०	७	शारदी .....	१०४	१११	शिखरिन् .....	{ ३१० १०६	
शस्त्राजीव .....	१९६	६७	शारिफल .....	२५०	४६		{ १२ ६०	
शस्त्री .....	२०२	१२	शारिवा .....	१०५	११२	शिखा .....	{ १२७ ३१	
शस्य .....	८३	१५	शार्कर .....	७०	११		{ १५५ ९७	
शस्यसम्बर .....	९०	४४	शार्ङ्ग .....	७	३०		{ २९१ १९	
शाक .....	{ ११० १३६		शार्ङ्गिन् .....	५	१९	शिखाण्डक .....	१५५	९६
	{ २१८ ३४		शार्दूल .....	{ ११९ १		शिखावत् .....	१२	५८
शाकट .....	२२६	६४	शार्दूल .....	{ २६६ ५९		शिखावल .....	१२७	३०
शाकुनिक .....	२४२	१४	शार्बर .....	३३०	१८७	शिखिग्रीव .....	२३६	१०१
शाक्तीक .....	१९७	६९	शार्चरी .....	२३	३	शिखिन् .....	{ १२७ ३०	
शाक्यमुनि .....	४	१४	शाल .....	{ ५९ १९		शिखिन् .....	{ ३१० १०६	
शाक्यसिंह .....	४	९५	शाल .....	{ ८० ५		शिखिवाहन .....	९	४२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिशु	८७	३१	शिव	९	३९	शुक्	४७	२७
शिशुज	२१८	३४	शिवा	९२	५२	शुक	१९९	१३२
शिशित	२३८	११०	शिवविष्ट	९३	५९	शुकनास	१२५	२१
शिशिनी	४०	२४	शिवी	१०८	१२७	शुकवर्ह	९२	५७
शिशिकण्ठ	२०१	८५	शिवी	१२०	५	शुक्त	१०९	१३२
शितशुक	२१३	१५	शिवी	३३६	२११	शुक्ति	३०६	८२
शिति	३०६	८२	शिवी	२९५	३४	शुक्ति	६०	२३
शितिकण्ठ	८	३४	शिवी	९	२९	शुक्ति	१०९	१३०
शितिसारक	८८	३८	शिवी	१९	१९	शुक्ति	१२	५९
शिपविष्ट	२९५	३४	शिवी	२६	१८	शुक्ति	२०	२५
शिपिविष्ट	२९५	३४	शिवी	१२९	३८	शुक्ति	२६	१६
शिफा	८२	११	शिवी	५८	१८	शुक्ति	१४६	६२
शिफाकन्द	६४	४३	शिवी	१४०	४०	शुक्ल	३३८	२१९
शिबिका	१९३	५३	शिवी	५९	२०	शुक्लशिष्य	४	१२
शिविर	१८८	३३	शिवी	१५०	७६	शुक्ल	२५	१२
शिव्बा	२१५	२३	शिवी	२६३	४६	शुक्ल	३२	१२
शिरस्	१५४	९५	शिवी	१८३	२६	शुक्ल	४७	२५
शिरस्त्र	१९६	६४	शिवी	१६८	११	शुक्ल	१२	५९
शिरस्य	१५५	९८	शिवी	१७	११	शुक्ल	२६	१६
शिरा	१४७	६५	शिवी	१४	६८	शुक्ल	३२	१२
शिरिष	९४	६३	शिवी	१९	१९	शुक्ल	४५	१७
शिरोग्र	८२	१२	शिवी	१९	१९	शुक्ल	२९४	२८
शिरोधि	१५३	८८	शिवी	८६	३०	शुक्ल	२१९	३८
शिरोरत्न	१५६	१०२	शिवी	८८	३४	शुक्ल	२१९	३८
शिरोरुह	१५५	९५	शिवी	३६६	२२	शुक्ल	२४८	४१
शिरोस्थि	१४८	६९	शिवी	३४३	१८	शुक्ल	६२	३३
शिल	२०९	२	शिवी	९६	७०	शुक्ल	७५	१२
शिला	७५	१३	शिवी	११३	१४९	शुक्ल	३०२	६५
शिलाजतु	२३६	१०४	शिवी	१०३	१०५	शुक्ल	२४३	२२
शिली	६०	२४	शिवी	१०७	१२२	शुक्ल	९	४४
शिली	७५	१३	शिवी	२२०	४२	शुक्ल	९	४४
शिलीमुख	२९१	१८	शिवी	२१२	१४	शुक्ल	२४३	२२
शिलोच्चय	७७	१	शिवी	२११	८	शुक्ल	२६५	५६
शिल्पन्	२४७	३५	शिवी	२४९	४२	शुक्ल	२८	२५
शिल्पशाला	७४	७	शिवी	३७१	३४	शुक्ल	२२९	७६
शिल्पिन्	२३९	५	शिवी	९६	७०	शुक्ल	३६६	२३
शिल्पिशाला	७४	७	शिवी	२१२	१४	शुक्ल	२६४	५०
शिव	७	३२	शिवी	१५४	९५	शुक्ल	१६	५
शिवक	२२८	७३	शिवी	१९५	६३	शुक्ल	२६४	५०
शिवमल्ली	९८	८१	शिवी	२६२	४५	शुक्ल	३२	१२
			शिवी	१५५	९८	शुक्ल	३३१	१९१
			शिवी	१९६	६४	शुक्ल	१६	५
			शिवी	४७	२६	शुक्ल	१८	१४
			शिवी	३३३	२००	शुक्ल	१८७	२७



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुक्ल	२३४	९७	शुक्लीकनक	२३४	९६	शौक्ल्य	१४१	४१
शुक्ल	२४५	२७	शुणि	१९०	४१	शौण्ड	२५७	२३
शुक्ल	३६६	२३	शुत	२७३	९५	शौण्डिक	२४१	१०
शुक्ल	२४५	२७	शेखर	१६४	१३६	शौण्डी	१०१	९७
शुक्ल	२४५	२७	शेफर्	१५०	७६	शौद्धोदनि	४	१५
शुश्रूषा	२७४	३५	शेफस्	१५०	७६	शौरि	५	२१
शुषि	५०	२	शेफालिका	९६	७०	शौरि	२०	२६
शुषिरै	४१	४	शेमुषी	३०	१	शौर्य	२०५	१०२
शुष्कमांस	१४७	६३	शेख	८८	३४	शौलिक	२४०	८
शुष्म	२०५	१०२	शेवधि	१५	७५	शौण्डुल	२५६	१९
शुष्मन्	१२	५७	शेवाल	६३	३८	श्रयोत	२७९	१०
शूक	२१५	२३	शेष	५१	४	श्मशान	२०८	११८
शूककीट	१२२	१४	शैक्ष	१६८	११	श्मश्रु	१५५	९९
शूकधान्य	२१५	२४	शेखरिक	१००	८८	श्याम	३३	१४
शूकर	११९	२	शैल	७७	१	श्यामैक	११७	१६५
शूकशिम्ब	१००	८७	शैलालिन्	२४१	१२	श्यामल	३३	१४
शूकशिम्ब	१००	८७	शैलूष	८७	३२		९२	५५
शूद्र	२३८	१		२४१	१२	श्यामा	१०४	१०८
शूद्रा	१३४	१३	शैलेय	१०७	१२३		१०५	११२
शूद्री	१३४	१३	शैवल	६३	३८		३१९	१४३
शून्य	२६५	५६	शैवलिनी	६२	३०	श्यामाक	११७	१६५
शूर	२१	२८	शैवाल	६३	३८	श्यालै	९०	४४
शूर	१९८	७७	शैशव	१४०	४०	श्याल	१३८	३२
शूरण	११५	१५७	शोक	४७	२५	श्याव	३३	१६
शूर्प	२१६	२६	शोचिष्केश	१२	५७	श्येत	३२	१२
शूल	३३२	१९६	शोचिस्	२२	३४	श्येन	१२३	१५
शूलाकृत	२२१	४५	शोण	३३	१५	श्येनम्पाता	३५८	६
शूलिन्	७	३२		६३	३४	श्योनाक	९२	५७
शूल्य	२२१	४५	शीणक	९३	५७	श्रद्धा	३१०	१०२
शूगाल	१२०	५	शीणरत्न	२३३	९२	श्रद्धालु	१३६	२१
शूङ्गल	१५७	१०९	शीणौक	९२	५७		२५८	२७
शूङ्गलक	१८९	४१	शीणित	१४७	६४	श्रयण	२८०	१२
	२२९	७५	शोथ	१४४	५२	श्रवण	१५४	९४
	७८	४	शोथघ्नी	११३	१४९	श्रवस्	१५४	९४
शूङ्ग	११२	१४२	शोधनी	७६	१८	श्रविष्ठा	१९	२२
	२९३	२६	शोधित	२२१	४६	श्राणा	२२२	५०
शूङ्गवेर	२१९	३७		२६५	५६	श्राद्ध	१७३	३१
शूङ्गाटक	७१	१७	शोनकै	९३	५७	श्राद्धदेव	१३	६२
शूङ्गार	४५	१७	शोफ	१४४	५२	श्राय	२८०	१२
शूङ्गिणी	२२६	६६	शोभन	२६४	५३	श्रावण	२६	१६
	९	४३	शोभा	१८	१७	श्रावणिक	२६	१६
शूङ्गी	६०	२५	शोष	१४३	५१	श्री	७	२८
	१०२	१००	शौक	१३०	४३		२००	८२
	१०६	११६	शौक्लिकेय	५२	१०	श्रीकण्ठ	८	३४



## शब्दानुक्रमणिका:

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
श्रीघन .....	४	१४	श्लेष्मल .....	१४६	६०	षण्ड .....	{ १४०	३९
श्रीद .....	१५	७३	श्लेष्मातक .....	८८	३४		{ १८२	९
श्रीपति .....	५	२१	श्लोक .....	२८७	२	षष्टिक .....	२१५	२४
श्रीपर्ण .....	{ ९५	६६	श्वःश्रेयस .....	२८	२५	षष्टिक्य .....	२१०	७
	{ २९९	५२	श्वदंष्ट्रा .....	१०२	९८	षाण्मातुर .....	९	४३
श्रीपर्णिका .....	८९	४०	श्वन् .....	२४३	२२	स		
श्रीपर्णी .....	८८	३६	श्वनिश .....	३७३	४०	संपार्क .....	८५	२३
श्रीपिष्ट .....	१६२	१२९	श्वपच .....	२४३	२०	संमली .....	१३५	१९
श्रीफल .....	८७	३२	श्वपार्क .....	२४३	२०	संयत् .....	२०६	१०६
श्रीफली .....	१०१	९५		५०	२	संयत .....	२६२	४२
श्रीमत् .....	२५५	१४	श्वभ्र .....	{ ३२९	१८४	संयम .....	२८१	१८
श्रीमान् .....	८९	४०		{ ३६५	२२	संयाम .....	२८१	१८
श्रील .....	२५५	१४	श्वयथु .....	१४४	५२	संयुग .....	२०५	१०५
श्रीवत्स .....	७	३०	श्ववृत्ति .....	२०९	२	संयोगित .....	२७२	९२
श्रीवत्सलान्छन .....	६	२२	श्वशुर .....	१३८	३१	संयोजित .....	२७२	९२
श्रीवास .....	१६२	१२९	श्वशुरौ .....	१४०	३७	संराव .....	४०	२३
श्रीवेष्ट .....	१६२	१२९	श्वशुर्य .....	३१९	१४५	संलाप .....	३८	१६
श्रीसंज्ञ .....	१६१	१२५	श्वश्रू .....	१३८	३१	संलाप .....	३८	१६
श्रीहस्तिनी .....	९५	६९	श्वश्रूश्वशुरौ .....	१४०	३७	संवत् .....	३५६	१६
श्रुत .....	३०४	७६	श्वस् .....	३५५	२२	संवत्सर .....	२७	२०
	{ ३४	३	श्वसन .....	{ १३	६४	संवैदन .....	२७८	४
श्रुति .....	{ १५४	९४		{ ९२	५२	संवनन .....	२७८	४
	{ ३०३	७३	श्वस्तै .....	३७१	३४	संवर् .....	१२१	१०
श्रेणि .....	८०	४	श्वविध .....	१२०	७	संवर्त .....	२८	२२
श्रेणी .....	१४९	७४	श्वित्र .....	१४४	५४	संवर्तिका .....	६५	४३
श्रेणी .....	{ ८०	४		{ ३२	१२	संवसथ .....	७७	१९
	{ २३९	५	श्वेत .....	{ २३४	९६	संवाहन .....	२८२	२२
	{ २८	२४		{ ३०५	७९		{ ३०	१
श्रेयस् .....	{ ३१	६	श्वेतगरुत् .....	१२५	२३	संविद् .....	{ ३१	५
	{ २६६	५८	श्वेतच्छद .....	३३९	२२५		{ ३०८	९२
	{ ९३	५९	श्वेतमरिच .....	२३८	११०	संविदित .....	२७६	१०९
श्रेयसी .....	{ ९९	८४	श्वेतरक्त .....	३३	१५	संवीक्षण .....	२८४	३०
	{ १०१	९७	श्वेतसुरसा .....	९६	७१	संवीत .....	२७२	९०
श्रेष्ठ .....	२६६	५८				संवेग .....	४९	३४
श्रेण .....	१४३	४८	ष			संवेद .....	२७८	६
श्रेणि .....	१४९	७४	षट्कर्मन् .....	१६६	४	संवेश .....	५०	३६
श्रेणिफलक .....	१४९	७४	षट्पद .....	१२७	२९	संव्यान .....	१६०	११८
श्रोतैस् .....	५७	११	षडभिज्ञ .....	४	१४	संशक्त .....	२०४	९८
श्रोत्र .....	१५४	९४	षडानन .....	९	४१	संशय .....	३०	३
श्रोत्रिय .....	१६६	६	षडग्रन्थ .....	९१	४८	संशयापन्नमानस .....	२५३	५
श्रोषट् .....	३५१	८	षडग्रन्था .....	१०२	१०२	संश्रव .....	३१	५
श्लक्ष्ण .....	२६६	६१	षडग्रन्थिका .....	११४	१५४	संश्रुत .....	२७६	१०९
श्लील .....	२५५	१४	षड्ज .....	४०	१	संश्लेष .....	२८४	३०
श्लेष .....	२८०	११	षण्ड .....	{ ६४	४२	संसक्त .....	२६७	६८
श्लेष्मण .....	१४६	६०		{ १८२	९	संसद .....	१६९	१५
श्लेष्मन् .....	१४६	६२	षण्ड .....	२२६	६२			



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संस्मरण .....	{ ७१ १८	३०० ५४	संकुल .....	{ ३९ १९	२७१ ८५	सततं .....	१४	६९
संसिद्धि .....	५०	३७	संकोच .....	१६१	१२४	सती .....	१३२	६
संस्कार .....	१६४	१३४	संक्रन्दन .....	१०	४७	सतीनक .....	२१३	१६
संस्कारहीन ...	१७९	५४	संक्रम .....	२८३	२५	सतीर्थ्य .....	१६८	१२
संस्कृत .....	३०५	८०	संक्षेपण .....	२८२	२१	सत्तम .....	२६६	५८
संस्तर .....	३२३	१६१	संख्य .....	२०५	१०४	सत्त्व .....	{ २९ २९	२१२
संस्तव .....	२८२	२३	संख्या .....	३०	२	सत्पथ .....	७१	१६
संस्ताव .....	२८४	३४	संख्यात .....	२६७	६४	सत्य .....	{ ३९ २२	१५३
संस्त्याय .....	३२१	१५१	संख्यावत् .....	१६६	५	सत्यङ्कार .....	२३०	८२
संस्था .....	१८६	२६	संख्येय .....	२३१	८३	सत्यवचस् .....	१७६	४३
संस्थान .....	३१४	१२४	संग .....	२८३	२९	सत्याकृति .....	२३०	८२
संस्थित .....	२०७	११७	संगत .....	३८	१८	सत्यानृत .....	२०९	३
संस्पर्शा .....	११४	१५४	संगम .....	{ २८३ ३७१	२९ ३४	सत्यापन .....	२३०	८२
संस्फोट .....	२०५	१०५	संगर .....	३२०	१६६	सत्यापना .....	२३०	८२
संस्फोट .....	२०५	१०५	संगीर्ण .....	२७६	१०९	सत्र .....	३२८	१८०
संहत .....	२६९	७५	संगूढ .....	{ ३६ २७३	६ ९३	सत्रा .....	३५०	४
संहतजानुक ...	१४२	४७	संग्रह .....	३६	६	सत्रिन् .....	१८३	१५
संहतल .....	१५२	८५	संग्राम .....	२०६	१०५	सत्वर .....	१४	६८
संहति .....	१२९	४०	संग्राह .....	{ २०२ २८०	९० १४	सदध्याज्य .....	१७१	२४
संहनन .....	१४८	७०	संघ .....	१३०	४१	सदन .....	७३	५
संहृति .....	३६	८	संघात .....	{ ५३ १२९	२ ३९	सदस् .....	१६९	१५
सकल .....	२६७	६५	संघात .....	१३०	४१	सदस्य .....	१६९	१६
सकृत् .....	३४४	२४१	संघात .....	५३	२	सदा .....	३५५	२२
सकृत्प्रज .....	१२४	२०	संघात .....	१२९	३९	सदागति .....	१३	६४
सकुफला .....	९२	५२	सचिव .....	३३४	२०५	सदातन .....	२६८	७२
सक्तुकली .....	९२	५२	सची .....	१०	४८	सदानीरा .....	६२	३३
सग्धि .....	१४९	७३	सजम्बाल .....	६९	१०	सदक् .....	२४७	३७
सखि .....	१८३	१२	सज्ज .....	१९६	६५	सदश .....	२४७	३७
सखी .....	१३४	१२	सज्जन .....	{ १६६ १८८	३ ३३	सदक्ष .....	२४७	३७
सख्य .....	१८३	१२	सज्जन .....	१९०	४२	सदेश .....	२६७	६७
सगर्भ्य .....	१३९	३४	सज्जना .....	१९०	४२	सद्यन् .....	७३	४
सगोत्र .....	१३९	३४	संचय .....	१२९	३९	सद्यस् .....	३५१	९
सग्धि .....	२२४	५५	संचारिका .....	१३५	१७	सधर्मिणी .....	१९	२०
संकट .....	२७१	८५	संजवन .....	७३	६	सध्यञ्ज .....	२६०	३४
संकर .....	७६	१८	संज्वर .....	१२	६०	सनत्कुमार .....	११	५४
संकर्षण .....	६	२५	संज्ञ .....	१४२	४७	सैनपर्णी .....	११३	१४९
संकलित .....	२७३	९३	संज्ञपन .....	२०७	११३	सना .....	३५३	१७
संकल्प .....	३०	२	संज्ञा .....	२९५	३३	सनातन .....	२६८	७२
संकसुक .....	२६२	४३	संज्ञु .....	१४२	४७	सनात्कुमार ...	११	५४
संकार .....	७६	१८	सटा .....	१५५	९७	सनाभि .....	१३९	३३
संकाश .....	२४८	३८	सडीन .....	१२९	३७	सनि .....	१७३	३२
संकीर्ण .....	{ २३८ २७१	१ ८५	सत् .....	{ १६६ ३०६	५ ८३	सनिष्ठीव .....	३९	२०
	३००	५६				सनिष्ठेव .....	३९	२०



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सनीड .....	२६७	६६	ससला .....	{ ९६ ७२		समसन .....	२८२	२१
संततं .....	१४	६९		११२ १४३		समस्त .....	२६७	६५
संतति .....	१६५	१	ससार्चिस् .....	११	५९	समस्या .....	३६	७
संतस .....	२७५	१०२	ससाश्च .....	२१	२९	समाः .....	२७	२०
संतमस .....	५१	४	ससि .....	१९०	४४	समांसमीना ...	२२८	७२
संतान .....	{ ११ ५३	१	सब्रह्मचारिन् ...	९६८	११	समाकर्षिन् ...	३२	११
	{ १६५	१	समर्चुका .....	१३४	१२	समाघात .....	२०६	१०५
संताप .....	१२	६०		{ ७३ ६		समाज .....	१३०	४२
संतापित .....	२७५	१०२	सभा .....	{ १६९ १५		समाज्ञा .....	३७	११
				{ ३१७ १३७		समाधि .....	{ ३१ ५	
संदान .....	२२८	७३	सभाजन .....	२७९	७		{ ३०९ ९७	
संदानित .....	२७३	९५	सभासद .....	१७०	१६		{ १४ ६७	
संदाव .....	२०७	१११	सभास्तार .....	१७०	१६	समान .....	{ २४७ ३७	
	{ २७३ ९५		सभिक .....	२४९	४४		{ ३१५ १२७	
संदित .....	{ २७१ ८६		सभ्य .....	{ १६६ ३		समानोदय .....	१३९	३४
संदेशवाच् ...	३८	१७		{ १७० १६		समालम्भ .....	२८३	२७
संदेशहर .....	१८४	१६	सम .....	{ २४७ ३७		समावृत्त .....	१६८	१०
संदेह .....	३०	३		{ २६७ ६४		समासाद्य .....	२७२	९२
संदोह .....	१२९	३९	समैक्ष .....	२७०	७९	समासार्था ...	३६	७
संद्राव .....	२०७	१११	समग्र .....	२६७	६५	समाहार .....	२८१	१६
संधा .....	३१०	१०२	समङ्गा .....	{ १०० ९०		समाहित .....	२७६	१०९
संधान .....	२४९	४२		{ १११ १४१		समाहति .....	३६	६
संधि .....	{ १८४ १८०	१८ ११	समज .....	१३०	४२	समाह्वय .....	२५०	४६
संधिनी .....	२२७	६९	समज्ञा .....	३७	११		{ १६९ १५	
संध्या .....	२३	३	समज्या .....	३७	११	समिति .....	{ २०६ १०६	
सन्नकद्रु .....	८८	३५	समज्या .....	१६९	१५		{ ३०३ ७०	
सन्नद्ध .....	१९६	६५	समज्ञस .....	१८६	२४	समित् .....	२०६	१०६
सन्नय .....	३२१	१५०	समधिक .....	२६९	७५	समिधू .....	८२	१३
सन्निधि .....	२८२	२३	समन्ततस् .....	३५२	१३	समीक .....	२०५	१०४
सन्निकर्षण .....	२८२	२३	समन्तदुग्धा ...	१०३	१०६	समीप .....	२६७	६६
सन्निकृष्ट .....	२६७	६६	समन्तभद्र .....	४	१३	समीर .....	१३	६५
सन्निधि .....	२८२	२३	समन्वितलय ...	४१	३	समीरण .....	{ १३ ६५	
सन्निवेश .....	७७	१९	समम् .....	३५०	४		{ ९८ ७९	
सपत्न .....	१८२	१०	समय .....	{ २२ १		समुच्चय .....	२८१	१६
				{ ३२० १४८		समुच्छ्रय .....	३२१	१५१
सपदि .....	{ ३५१ ९		समया .....	{ ३४७ २५१		समुज्झित .....	२७५	१०७
	{ ३४९ २			{ ३५० ७		समुत्पिञ्ज .....	२०४	९९
सपर्या .....	{ १६९ १४		समर .....	२०५	१०४	समुदक्त .....	२७२	९०
	{ १७४ ३५		समर्थ .....	३०६	८६	समुदय .....	१२९	४०
सपिण्ड .....	१३९	३३	समर्थन .....	१८६	२५	समुदाय .....	{ १२९ ४०	
सपीति .....	२२४	५५	समर्थक .....	२५४	७		{ २०६ १०६	
ससकी .....	१५७	१०८	समर्याद .....	२६७	६७	समुद्र .....	३६४	१७
ससतन्तु .....	१६९	१३	समवर्तिन् .....	१३	६१	समुद्रक .....	१६५	१३९
ससपर्ण .....	८५	२३	समवाय .....	१२९	४०	समुद्रीर्ण .....	३००	५५
ससर्षि .....	२०	२७	समष्टिला .....	११५	१५७	समुद्धत .....	२५७	२३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
समुद्र .....	५४	१	सरैणा .....	१०४	१०८	सर्वला .....	२०३	९३
समुद्रान्त .....	१०५	११६	सरणा .....	११४	१५२	सर्वलिङ्गिन् .....	१७७	४५
समुद्रान्ता .....	१००	९२	सरणि .....	७१	१५	सर्ववेदस् .....	१६८	९
	१८५	११६	सरैणी .....	११४	१५२	सर्वसन्नहन .....	२०३	९४
	१०९	१३३	सरति .....	१५२	८४	सर्वानुभूति .....	१०४	१०८
समुन्दन .....	२८३	२९	सरमा .....	२४६	२२	सर्वानभोजिन् ...	२५७	२२
समुन्न .....	२७५	१०५	सरल .....	९३	६०	सर्वाब्जिन .....	२५७	२२
समुन्नद्ध .....	३१०	१०३		२५४	८	सर्वाभिसार ...	२०३	९४
समुपजोषम् ...	३५१	१०	सरलद्रव .....	१६२	१२९	सर्वार्थसिद्ध ...	४	१५
समूह .....	१२१	९	सरला .....	१०४	१०८	सर्वौघ .....	२०३	९४
समूह .....	१२९	३९	सरस् .....	६१	२८	सर्षप .....	२१३	१७
समूह्य .....	१७०	२०	सरसी .....	६१	२८	सलिल .....	५५	३
समृद्ध .....	२५५	११	सरसीरुह .....	६४	४०	सल्लकी .....	१०७	१२४
समृद्धि .....	२७९	१०	सरस्वत् .....	५४	१	सव .....	१६९	१३
संपत्ति .....	२००	८२		३००	५७	सवन .....	१७७	४७
संपद् .....	२००	८१	सरस्वती .....	३४	१	सवयस् .....	१८३	१२
संपराय .....	३२०	१५०		६३	३४	सवितृ .....	२१	३१
संपरायिक .....	२०५	१०४	सरौव .....	२१७	३२	सविध .....	२६७	६७
संपिधान .....	३१४	१२४	सरित् .....	६१	२९	सवेश .....	२६७	६७
संपुटक .....	१६५	१३९	सरित्पति .....	५४	१	सव्य .....	२७१	८४
संप्रति .....	३५५	२३	सरिल .....	५५	३	सव्येष्ट .....	१९५	६०
संप्रदाय .....	२७९	७	सरीसृप .....	५२	७	ससैन .....	१७२	२६
संप्रधारण .....	३२२	१५६	सर्ग .....	२९२	२२	सस्य .....	८३	१५
संप्रधारणा .....	१८६	२५	सर्ज .....	९०	४४	सस्यमञ्जरी ...	२१४	२१
संप्रहार .....	२०५	१०५	सर्जक .....	९०	४४	सस्यशूक .....	२१४	२१
संफुल्ल .....	८१	७	सर्जरस .....	१६२	१२७	सस्यसंवर .....	९०	४४
सम्ब .....	१०	५०	सर्जिकाक्षार ...	२३७	१०९	सह .....	३५०	४
सम्बर .....	५५	४	सर्प .....	५१	६	सहकार .....	८७	३३
सम्बरारि .....	६	२७	सर्पराज .....	५१	४	सहचरी .....	९७	७५
सम्बाकृत .....	२११	९	सर्पिस् .....	२२३	५२	सहज .....	१३९	३४
संबाध .....	२७१	८५	सर्व .....	७	३२	सहधर्मिणी ...	१३२	५
संबोधन .....	३५०	७	सर्व .....	२६७	६४	सहन .....	२५९	३१
संभेद .....	६३	३५	सर्वसहा .....	६७	३	सहभोजन .....	२२४	५५
संभ्रम .....	४९	३४	सर्वज्ञ .....	४	१३	सहस्र .....	२६	१४
	२८३	२६		८	३५		२०५	१०२
संभद .....	२८	२४	सर्वतस् .....	३५२	१३	सहसा .....	३५०	७
संमार्जनी .....	७६	१८	सर्वतोभद्र .....	७४	१०	सहस्य .....	२६	१५
संमूर्छन .....	२७९	६		९४	६२	सहस्र .....	२३१	८४
संमृष्ट .....	२२१	४६	सर्वतोभद्रा .....	८८	३५	सहस्रदंष्ट्र .....	५८	१८
संम्यञ्च .....	३९	२२	सर्वतोमुख .....	५५	४	सहस्रपत्र .....	६४	४०
सम्राज् .....	१८०	३	सर्वदा .....	३५५	२२	सहस्रवीर्या ...	११६	१५८
सर .....	११६	१६२	सर्वधुरावह .....	२२६	६६	सहस्रवेधि .....	२२०	४०
सरक .....	२४९	४२	सर्वधुरीण .....	२२६	६६	सहस्रवेधिन् ...	१११	१४१
सरघा .....	१२६	२६	सर्वमङ्गला .....	९	३९	सहस्रांशु .....	२१	३१
सरट .....	१२२	१२	सर्वरस .....	१६२	१२७	सहस्राक्ष .....	११	४७



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहस्रिन् .....	१९५	६२	साम्राज्य .....	१७२	२७	साल्वरै .....	६०	२४
सहा .....	{ ९७ ७३		सासपदीन .....	१८३	१२	साम्रा .....	२२६	६३
	{ १०५ ११३		साबैर .....	८७	३३	साहस .....	१८५	२१
सहाय .....	१९७	७१	साम .....	१८५	२०	साहस .....	{ १९५ ६२	
सहायता .....	२८६	४१	सामन् .....	{ ३५ ३			{ २८६ ४३	
सहिष्णु .....	२५९	३१		{ १८५ २१		सिंह .....	{ ११८ १	
सहदैय .....	२५३	३	सामाजिक .....	१७०	१६		{ २६६ ५९	
सांयात्रिक .....	५७	१२	सामान्य .....	{ २९ ३१		सिंहतल .....	१५२	८५
सांयुगीन .....	१९८	७७		{ २७० ८२		सिंहनाद .....	२०६	१०७
सांवत्सर .....	१८३	१४	सामि .....	३४६	२४८	सिंहपुच्छी .....	१०१	९३
सांशयिक .....	२५३	५	सामिधेनी .....	१७१	२२	सिंहसंहनन ...	२५५	१२
साकम् .....	३५०	४	सामुद्र .....	२२०	४१	सिंहाण .....	२३५	९८
साकल्य .....	२७७	२	सांपरायिक ...	२०५	१०४	सिंहान .....	२३५	९८
साक्षात् .....	३४४	२४२	सांप्रतम् .....	{ ३५५ २३		सिंहासन .....	२८७	३१
सागर .....	५४	१		{ ३५२ ११		सिंहास्य .....	१०३	१०३
साचि .....	३५०	६	सायक .....	२८७	२	सिंही .....	{ १०२ १०३	
सातलौ .....	११२	१४३	सायम् .....	{ २३ ३			{ १०५ ११४	
	{ २८५ ३९		सार .....	{ ८२ १२		सिकता .....	३०३	७३
साति .....	{ ३०२ ६०			{ ३२५ १७०		सिकतामय .....	५६	९
	{ ३५९ ९		सार .....	{ १२३ १७		सिकतावत् ...	७०	११
सातिसार .....	१४६	५९	सारङ्ग .....	{ २९२ २३		सिक्थक .....	{ २३७ १०८	
सातीनक .....	२१३	१६		{ ३३९ २२५			{ २८८ ५	
सात्त्विक .....	४५	१६	सारणी .....	११४	१५२	सिद्धाण .....	२३५	९८
सादिन् .....	{ १९५ ६०		सारथि .....	१९४	५९		{ ३३ १३	
	{ ३११ १०६		सारमेय .....	२४३	२१	सित .....	{ २७३ ९५	
साधन .....	३१३	११९	सारव .....	६३	३६		{ २७४ ९८	
साधारण .....	{ २४७ ३७		सारस .....	{ ६४ ४०			{ ३०५ ८०	
	{ २७० ८२			{ १२५ २२		सितच्छत्रा .....	११४	१५२
साधित .....	२६१	४०	सारसन .....	{ १५७ १०९		सितशिख .....	२२०	४२
साधिष्ठ .....	२७६	११२		{ १९५ ६३		सिता .....	{ ९६ ७१	
साधीयस् .....	३४१	२३४	सारिका .....	३५९	८		{ २२१ ४३	
	{ १६६ ३		सारिवा .....	१०५	११२	सितामै .....	१६३	१३०
साधु .....	{ २६४ ५२		सारोद्विकै .....	५२	१०	सिताभ्र .....	१६३	१३०
	{ ३०९ १०१		सार्थ .....	१३०	४१	सिताम्भोज ...	६४	४१
साधुवाहिन् ...	१९०	४४	सार्थवाह .....	२२९	७८	सिद्ध .....	{ ४ ११	
साध्य .....	३	१०	सार्द्र .....	२७५	१०५		{ २७४ १००	
साध्वस .....	४६	२१	सार्धम् .....	३५०	४	सिद्धान्त .....	३०	४
साध्वी .....	१३२	६	सार्वभौम .....	{ १६ ४		सिद्धार्थ .....	२१४	१८
सानु .....	७८	५		{ ९० ४४		सिद्धि .....	१०५	११२
सान्तपन .....	१७८	५२	सालै .....	{ ५९ १९		सिध्म .....	१४४	५३
	{ ३८ १८			{ ८० ५		सिध्मल .....	१४६	६१
सान्व .....	{ १८५ २९		साल .....	{ ७३ ३		सिध्मला .....	३६०	१०
सांष्टिक .....	१८७	२१	साल .....	{ ९० ४४		सिध्य .....	१९	२२
सान्द्र .....	२६७	६६	सालपर्णी .....	१०५	११५	सिध्मका .....	३५९	८
सान्द्रस्त्रिध ...	२५९	३०				सिनीवाली .....	२४	९



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः
सिन्दुक .....	९५	६८	सुचेलक .....	१५९	११६	सुरपति .....	१०	४	सर्वी ...
सिन्दुवार .....	९५	६८	सुचेरुलक .....	१३७	२७	सुरभि .....	२७	१	हृद् ...
सिन्दूर .....	२३६	१०५	सुत .....	३०१	६०	सुरभि .....	३२	१	हृदय ...
सिन्धु .....	३७०	२१	सुतश्रेणि .....	१००	८८	सुरभि .....	३१७	१३६	उकर ...
सिन्धु .....	५३	२	सुतात्मजा .....	१३८	२९	सुरभि .....	१०७	१२३	कुक्षम ...
सिन्धु .....	५४	१	सुत्रामन् .....	१०	४५	सुरभी .....	१०७	१२३	सूचक ...
सिन्धुकै .....	२०९	१००	सुत्या .....	१०७	४७	सुरभीरसा .....	१०७	१२३	सूचन ...
सिन्धुज .....	९५	६८	सुत्वन् .....	१६८	१०	सुरभि .....	११	५१	सूचि ...
सिन्धुवार .....	२२०	४२	सुदर्शन .....	७	२९	सुरलोक .....	२	६	सूचि ...
सिन्धुसंगम ...	९५	६८	सुदाय .....	१८७	२८	सुरवर्त्मन् .....	१५	१	सूत ...
सिरा .....	६३	३५	सुदूर .....	२६८	६९	सुरसा .....	१०६	१११	सूत ...
सिरा .....	१४७	६५	सुधर्मा .....	११	५१	सुरा .....	२४८	३९	सूत ...
सिल्ली .....	१०७	१२४	सुधा .....	११	५१	सुराचार्य .....	२०	२	सूतकागृह
सिह .....	१६२	१२८	सुधांशु .....	३१०	१०१	सुरामण्ड .....	२४९	४	सूतिकागृह
सीकर .....	१७	११	सुधांशु .....	१८	१४	सुरालय .....	११	५	सूतिमास
सीता .....	११२	१४	सुधी .....	१६६	५	सुराष्ट्रज .....	१०९	१३	सूस्थान
सीत्य .....	२११	८	सुनासीर .....	९	४४	सुवचन .....	३८	१७	सूत्र
सीधु .....	२४९	४२	सुनिषण्णक ...	११३	१४९	सुवर्ण .....	२३४	९	सूत्रवेष्टन
सीमन् .....	७७	२०	सुन्दर .....	२६४	५२	सुवर्ण .....	२३२	८६	सूद
सीमन्त .....	३६४	१९	सुन्दरा .....	१३१	४	सुवर्णक .....	८५	२१	सूद
सीमन्तिनी ...	१३१	२	सुन्दरी .....	१३१	४	सुवलि .....	१०१	९	सूना
सीमा .....	७७	२०	सुपथिन् .....	७१	१६	सुवहा .....	९६	७०	सूनु
सीर .....	११२	१४	सुपर्ण .....	७	३१	सुवहा .....	१०५	१११	सूनुत
सीरपाणि .....	६	२५	सुपर्णक .....	८५	२४	सुवहा .....	१०६	११०	सूनुत
सीवन .....	२७८	५	सुपर्वन् .....	३	७	सुवहा .....	१०७	१२३	सूनुत
सीसक .....	२३७	१०५	सुपार्श्वक .....	८९	४३	सुवहा .....	१११	१४०	सूनुत
सीडण्ड .....	१०३	१०५	सुप्रतीक .....	१६	४	सुवासिनी .....	१३३	७	सूनुत
सु .....	३४९	२	सुप्रयोगविशिख	१९६	६८	सुव्रता .....	२२८	७	सूनुत
सु .....	३५०	५	सुप्रलाप .....	३८	१७	सुशैवी .....	२१४	१५	सूनुत
सुकन्दक .....	११३	१४७	सुभगासुत .....	१३७	२४	सुषम .....	२६४	५२	सूनुत
सुकरा .....	२२७	७०	सुभिक्षा .....	१०७	१२४	सुषमा .....	१८	१७	सूनुत
सुकल .....	२५४	८	सुम .....	८३	१७	सुषवी .....	११४	१५	सूनुत
सुकुमार .....	२६९	७८	सुमन .....	२१४	१८	सुषवी .....	२१९	३	सूनुत
सुकृत .....	२८	२४	सुमनस् .....	३	७	सुषि .....	५०	२	सूनुत
सुकृतिन् .....	२५३	३	सुमनसः .....	८३	१७	सुषि .....	१९	१०	सूनुत
सुख .....	२८	२५	सुमना .....	९६	७२	सुषि .....	४१	४	सूनुत
सुखवर्चक .....	३६६	२३	सुमनोरजसू ...	८४	१७	सुषि .....	५०	१	सूनुत
सुखसंदोहा ..	२३७	१०९	सुमेरु .....	११	५२	सुषि .....	५०	२	सूनुत
सुखसंदोहा ..	२२८	७१	सुर .....	३	७	सुषिरा .....	१०८	१२०	सूनुत
सुगत .....	४	१३	सुरङ्गा .....	३५९	८	सुषीम .....	१९	१०	सूनुत
सुगन्धा .....	१०५	११४	सुरज्येष्ठ .....	५	१६	सुषेण .....	९५	६७	सूनुत
सुगन्धि .....	३२	११	सुरत .....	२०५	१५	सुषेणिका .....	१०४	१०८	सूनुत
सुगरित्रा .....	१७७	१२१	सुरदीर्घिका ...	११	५२	सुष्टु .....	३४९	२	सूनुत
सुचरित्रा .....	१३२	६	सुरद्विष्ट .....	४	१२	सुष्टु .....	३५४	१०	सूनुत
			सुरनिम्नगा .....	६२	३१	सुसंस्कृत .....	२२१	४०	सूनुत



श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्
सैवी .....	११४	सृति .....	७०	सोमराजी .....	१०१	सौचिक .....	२४०
हृद् .....	१८३	सृपाटी .....	३७२	सोमवल्क .....	१११	सौदामनी .....	१७
हृदय .....	२५	सुमर .....	१२१	सोमवल्ली .....	१११	सौदामिनी .....	१७
नुकर .....	११९	सृष्टि .....	२९६	सोमवल्ली .....	१११	सौध .....	७४
सूक्ष्म .....	२२६	संक्रात्र .....	५७	सोमवल्ली .....	१०१	सौभागिनेय .....	१३७
सूचक .....	२६३	सेचन .....	५७	सोमवल्ली .....	१०१	सौभाग्य .....	८७
सूचन .....	३१२	सेतु .....	७०	सोमवल्ली .....	१०१	सौम्य .....	२०
सूचि .....	३५९	सेना .....	१९८	सोमवल्ली .....	१०१	सौर .....	२०
सूत .....	२३९	सेनाङ्ग .....	१८८	सोमवल्ली .....	१०१	सौरभेय .....	२२५
सूत .....	२३५	सेनानी .....	१९५	सोमवल्ली .....	१०१	सौरभेयी .....	२२६
सूतिकागृह .....	७४	सेनामुख .....	२००	सोमवल्ली .....	१०१	सौराष्ट्रिक .....	५२
सूतिकागृह .....	७४	सेनारक्ष .....	१९५	सोमवल्ली .....	१०१	सौरि .....	२०
सूतिमास .....	१४०	सेव .....	२७८	सोमवल्ली .....	१०१	सौवर्चल .....	२२०
सूस्थान .....	२४३	सेवक .....	१८२	सोमवल्ली .....	१०१	सौविद .....	१८२
सूत्र .....	२४५	सेवन .....	२७८	सोमवल्ली .....	१०१	सौविदल .....	१८२
सूत्रवेष्टन .....	२८२	सेवा .....	२०९	सोमवल्ली .....	१०१	सौवीर .....	२१९
सूद .....	२१६	सेव्य .....	११७	सोमवल्ली .....	१०१	सौवीर्य .....	८८
सूद .....	३०७	सैहिकेय .....	२०	सोमवल्ली .....	१०१	सौहित्य .....	२२४
सूना .....	३१२	सैकत .....	५६	सोमवल्ली .....	१०१	स्कन्द .....	९
सूनु .....	१३७	सैतवाहिनी .....	६२	सोमवल्ली .....	१०१	स्कन्ध .....	८२
सूनुत .....	३९	सैनिक .....	१९५	सोमवल्ली .....	१०१	स्कन्ध .....	१५०
सून्माद .....	२५७	सैन्धव .....	१९०	सोमवल्ली .....	१०१	स्कन्धशाखा .....	८२
सूपकार .....	२१६	सैन्य .....	१९८	सोमवल्ली .....	१०१	स्कन्ध .....	२७५
सूर .....	२१	सैरन्ध्री .....	१३५	सोमवल्ली .....	१०१	स्खलन .....	५०
सूरण .....	११५	सैरिक .....	२२६	सोमवल्ली .....	१०१	स्खलित .....	२०६
सूरत .....	२५५	सैरिन्ध्री .....	१३५	सोमवल्ली .....	१०१	स्तन .....	१५०
सूरसूत .....	२१	सैरिभ .....	११९	सोमवल्ली .....	१०१	स्तनन्धयी .....	१४१
सूरि .....	१६६	सैरीयक .....	९७	सोमवल्ली .....	१०१	स्तनपा .....	१४१
सूर्य .....	२१६	सैरेयक .....	९७	सोमवल्ली .....	१०१	स्तनयितु .....	१७
सूर्य .....	२४७	सोढ .....	२७३	सोमवल्ली .....	१०१	स्तनित .....	१७
सूर्य .....	२४७	सोदर्य .....	१३९	सोमवल्ली .....	१०१		
सूर्य .....	२१	सोन्माद .....	२५७	सोमवल्ली .....	१०१		
सूर्यतनया .....	६२	सोपलव .....	२५	सोमवल्ली .....	१०१		
सूर्यप्रिया .....	३२२	सोपान .....	७६	सोमवल्ली .....	१०१		
सूर्यन्दुसंगम .....	२४	सोभाञ्जन .....	८७	सोमवल्ली .....	१०१		
सूक्ति .....	१५४	सोम .....	१८	सोमवल्ली .....	१०१		
सूक्तिणी .....	१५४	सोमप .....	१६८	सोमवल्ली .....	१०१		
सूक्तिन् .....	१५४	सोमपा .....	१६८	सोमवल्ली .....	१०१		
सुग .....	२०२	सोमपीतिन् .....	१६८	सोमवल्ली .....	१०१		
सुगाल .....	१२०	सोमपीथिन् .....	१६८	सोमवल्ली .....	१०१		
सुणि .....	१९०	सोमपीविन् .....	१६८	सोमवल्ली .....	१०१		
सुणिका .....	१४८			सोमवल्ली .....	१०१		
सुणीका .....	१४८			सोमवल्ली .....	१०१		



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्तवक .....	८३	१६	स्थापनी .....	९९	८४	स्पर्शन .....	{ १३	६४
स्तवधरोमन् ...	११९	२	स्थामन् .....	२०५	१०२	स्पर्शन .....	{ १७३	२९
स्तम्भ .....	२२९	७६	स्थायुक .....	१८१	७	स्पश .....	{ १८३	१३
स्तम्भ .....	{ ८१	९	स्थाल .....	३७०	३२	स्पश .....	{ ३३६	२१३
स्तम्भकारि .....	२१४	२१	स्थाली .....	{ ९२	५४	स्पेश .....	२८०	१४
स्तम्भघन .....	२८५	३५	स्थाली .....	{ २१७	३१	स्पष्ट .....	२७०	८१
स्तम्भघ्न .....	२८५	३५	स्थावर .....	२६८	७३	स्पष्ट .....	२८०	१४
स्तम्भेरम .....	१८८	३५	स्थाविर .....	१४०	४०	स्पृका .....	१०९	१३३
स्तम्भ .....	३१७	१३४	स्थासक .....	१६१	१२२	स्पृशी .....	१०१	९३
स्तव .....	३७	११	स्थास्तु .....	२६८	७३	स्पृष्टि .....	२७९	९
स्तिमित .....	२७५	१०५	स्थिति .....	{ १८६	२६	स्पृहा .....	४७	२७
स्तुत .....	२७६	११०	स्थिरतर .....	२६८	७३	स्पृष्ट .....	२८०	१४
स्तुति .....	३७	११	स्थिरा .....	{ ६७	२	स्फटा .....	५२	९
स्तुतिपाठक ...	२०४	९७	स्थिरा .....	{ १०५	११५	स्फरण .....	२७९	१०
स्तुभ .....	२२९	७६	स्थिरायु .....	९०	४६	स्फाति .....	२७९	९
स्तूप .....	३६४	१९	स्थूणा .....	{ २४७	३५	स्फार .....	२६७	६३
स्तोन .....	२२४	२४	स्थूणा .....	{ २९९	५०	स्फारण .....	२७९	१०
स्तोम .....	२८३	२९	स्थूल .....	{ २६६	६१	स्फिच् .....	१५०	७५
स्तोय .....	२४४	२५	स्थूल .....	{ ३३४	२०३	स्फिरै .....	२६७	६३
स्तैन्य .....	२४४	२५	स्थूललक्ष .....	२५३	६	स्फुट .....	{ ८१	७
स्तोक .....	२६६	६१	स्थूललक्ष .....	२५३	६	स्फुटन .....	२७८	५
स्तोत्र .....	३७	११	स्थूललक्ष .....	२५३	६	स्फुरण .....	२७९	१०
स्तोम .....	{ १२९	३९	स्थूलशाटक ...	१५९	११६	स्फुरणा .....	२७९	१०
स्त्री .....	{ ३१८	१४१	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फुरण .....	२७९	१०
स्त्री .....	१३१	२	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फुल्लन .....	२७९	१०
स्त्रीधर्मिणी .....	१३६	२०	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फुलिङ्ग .....	१२	६०
स्त्रीपुंस .....	१२९	३८	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फूर्जक .....	८८	३८
स्यगार .....	७५	११	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फूर्जथु .....	१७	१०
स्थण्डिल .....	१७०	१८	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फेष्ट .....	२७६	११२
स्थण्डिलशायिन्	१७७	४४	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फोटन .....	२७८	५
स्थपति .....	{ १६८	९	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फोरण .....	२७९	१०
स्थल .....	{ ३०१	६०	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्म .....	{ ३५०	५
स्थली .....	६८	५	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्म .....	{ ३५३	१७
स्थविर .....	१४१	४२	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्मर .....	७	२६
स्थविष्ट .....	२७६	१११	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्मरहर .....	८	३५
स्थाणु .....	{ ८	३६	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्मित .....	४९	३४
स्थाणु .....	{ ८१	८	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्मृति .....	{ ३६	६
स्थाण्डिल .....	१७७	४४	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्मृति .....	{ ४७	२९
स्थान .....	{ १८५	१९	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्यद .....	१४	६७
स्थानीय .....	{ ३१३	११७	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्यन्दन .....	{ ८६	२६
स्थाने .....	३५२	११	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्यन्दनारोह ...	१९५	६०
स्थापत्य .....	२८२	८	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्यन्दिनी .....	१४८	६७
			स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्यन्न .....	२७२	९२
			स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्याल .....	१३८	३२



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्यूत .....	{ २१६ २६	२७४ १०१	स्वर .....	{ २ ६	३४८ २५३	स्वैरिन् .....	२५५	१५
स्यूति .....	२७८	५	स्वर.....	{ ३५ ४	४० १	ह .....	३५०	५
स्योने .....	२१६	२६	स्वराज ( द ) ...	१०	४६	हस.....	{ २१ ३१	१२५ २३
स्योनाक .....	९२	५७	स्वर .....	{ १० ५०	३२५ १६७	हंसक .....	१५८	११०
संसिन् .....	८६	२८	स्वरूप .....	{ ५० ३८	३१६ १३१	हजिका .....	१००	८९
सज्ज .....	१६४	१३५	स्वर्ग .....	२	६	हजे .....	४४	१५
सज्ज .....	२७९	९	स्वर्ण .....	२३४	९४	हट्ट .....	३६४	१८
सज्जभा .....	२२७	६९	स्वर्णकार .....	२४०	८	हट्टविलासिनी...	१०९	१३०
सज्जन्ती.....	६२	३०	स्वर्णक्षीरी .....	१११	१३८	हठ .....	२०६	१०८
सजा .....	९९	८३	स्वर्णदी .....	११	५२	हण्डे .....	४४	१५
सजा .....	११२	१४२	स्वर्णानु .....	२०	२६	हत .....	२६२	४१
सज्ज .....	५	१७	स्वर्णय .....	११	५५	हनु.....	{ १०९ १३०	१५३ ९०
सज्ज .....	२७५	१०४	स्वर्णय .....	११	५४	हन्त .....	३४४	२४३
सज्ज .....	३४९	२	स्वस्ति .....	३४३	२४०	हज .....	२७३	९६
सज्ज .....	१७२	२५	स्वस्तिक.....	७४	१०	हय .....	१९०	४४
सज्ज .....	२७२	९२	स्वस्तीय .....	१३८	३२	हयपुच्छी .....	१११	१३८
सज्ज .....	१७१	२४	स्वस्तेय .....	१३८	३२	हयमारक .....	९७	७६
सज्ज .....	१७२	२५	स्वाति .....	३७२	३८	हर .....	८	३५
सज्ज .....	९९	८३	स्वादु .....	३०८	९४	हरण .....	१८७	२८
सज्जवृक्ष .....	८८	३७	स्वादुकण्टक ...	{ ८८ ६७	१०२ ९८	हरि .....	{ ११८ १	३२६ १७४
स्रोतस् .....	{ ५७ ११	३४१ २३२	स्वादुरसा .....	११२	१४४	हरिचन्दन .....	{ ११ ५३	१६३ १३१
स्रोतस्वती .....	६२	३०	स्वाही .....	१०३	१०७	हरिण .....	{ ३३ १३	१२० ८
स्रोतस्विनी ...	६२	३०	स्वाध्याय .....	१७७	४७	हरिणी .....	२९९	५०
स्रोतोजन .....	२३५	१००	स्वान .....	४०	२३	हरित .....	{ १६ १	३३ १४
स्व .....	{ १३९ ३४	३३५ २१०	स्वान्त .....	२९	३१	हरित .....	{ ३३ १४	३६४ १९
स्वच्छन्द .....	{ २५५ १५	२५६ १६	स्वाप .....	५०	३६	हरितक.....	२१८	३४
स्वजन .....	१३९	३४	स्वापतेय .....	२३३	९०	हरिताल .....	२७०	३२
स्वतन्त्र .....	२५५	१५	स्वामिन् .....	{ १८४ १७	२५४ १०	हरितालक .....	२३६	१०३
स्वधा .....	३५१	८	स्वाराज .....	१०	४६	हरिदश्व .....	२१	२९
स्वधिति .....	२०२	९२	स्वाहा .....	{ १७१ २१	३५१ ८	हरिद्रा .....	२२०	४१
स्वधिति .....	१९७	७०	स्वित् .....	३४३	२४१	हरिद्राभ .....	३३	१४
स्वन .....	४०	२२	स्वेद .....	४९	३३	हरिद्रु .....	१०२	१०१
स्वनित .....	२७३	९४	स्वेदज .....	२६४	५१	हरिन्मणि .....	२३३	९२
स्वप्न .....	५०	३६	स्वेदनी .....	२१७	३०	हरिप्रिय .....	८९	४२
स्वप्नज .....	२५९	३३	स्वैर .....	३३१	१९१	हरिप्रिया .....	७	२८
स्वभाजन .....	२७९	७	स्वैरिणी .....	१३३	११			
स्वभाव .....	५०	३८	स्वैरिता .....	२७८	२			
स्वभू .....	५	१८						
स्वयंवरा .....	१३२	७						
स्वयम् .....	३५३	१६						
स्वयंभू .....	५	१६						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हरिमन्थक.....	२१४	१८	हार.....	१५७	१०५	हिलमोचिका ...	११५	१५७
हरिमन्थज.....	२१४	१८	हारिते .....	१२८	३४	ही .....	३५१	९
हरिवालुक.....	१०७	१२१	हारीत .....	१२८	३४	हीन .....	{ २७५	१०७
हरिहय.....	१०	४६	हार्द .....	४७	२७	{ ३१५	१२७	
हरीतकी .....	९३	५९	हॉल .....	२१२	१३	हीरे.....	८	३५
हरेणु .....	{ १०६	१२०	हाला .....	२४८	३९	हुतभुक्षप्रिया ...	१७१	२१
	{ २१३	१६	हालिक.....	२२६	६४	हुतभुज .....	१२	५८
हर्म्य .....	७४	९	हाव .....	४८	३२	{ ३५४	१८	
हर्यक्ष .....	११८	१	हास .....	४५	१९	{ ३४७	२५१	
हर्ष .....	१८	२४	हॉसक .....	१०८	१२८	हुहु .....	११	५५
हर्षमाण .....	२५४	७	हास्तिक .....	१८८	३६	हृति .....	{ ३६	८
हल.....	२१२	१३	हास्य .....	{ ४५	१७	{ २७९	८	
हल .....	३६६	२३	हाहा .....	{ ४५	१९	ह्रह्र.....	११	५५
हला .....	४४	१५	हाहा .....	११	५५	हणियाँ .....	२८४	३२
हलायुध .....	६	२४	हि .....	{ ३४८	२५६	हणीया.....	२८४	३२
हलाहल .....	५२	१०	{ ३५०	५		हद् .....	{ २९	३१
हलिन् .....	६	२५	हिंसा .....	३४०	२२८	{ १४७	६४	
हलिप्रिये .....	८९	४२	हिंसाकर्मन्.....	२८१	१९	{ २९	३१	
हलिप्रिया .....	२४८	३९	हिंस्र .....	२५९	२८	{ १४७	६४	
हल्य .....	२११	८	हिक्का .....	३५९	८	हृदय .....	{ २९	३१
हल्या .....	२८६	४१	हिङ्गा .....	२२०	४०	{ १४७	६४	
हल्लक .....	६३	३६	हिङ्गु .....	२२०	४०	हृदयङ्गम .....	३८	१८
हव .....	{ २७९	८	हिङ्गुनिर्यास ...	९४	६२	हृदयालु .....	२५३	३
	{ ३३४	२०६	हिङ्गुल .....	३६५	२०	हृद्य.....	२६५	५३
हविस .....	{ १७२	२७	हिङ्गुली .....	१०५	११४	हृषीक .....	३१	८
	{ २२३	५२	हिजल .....	९३	६१	हृषीकेश .....	५	१८
हव्य .....	१७१	२४	हिडीर .....	२३६	१०५	हृष्ट.....	२७५	१०३
हव्यपाक .....	१७१	२२	हिण्डीर .....	२३६	१०५	हृष्टमानस .....	२५४	७
हव्यवाहन .....	१२	५८	हिन्ताल .....	११८	१६९	हे .....	३५०	७
हस.....	४५	१८	हिम .....	{ १९	१८	हेति .....	{ १२	७०
हसनी .....	२१७	३०	{ १९	१९		{ ३०३	६०	
हसती .....	२१७	२९	हिमवत् .....	७८	३	हेतु .....	२९	२८
हस्त .....	{ १५२	८६	हिमवालुका ...	११३	१३०	हमकूट .....	७८	३
	{ १५५	९८	हिमसंहति.....	१९	१८	हमदुग्ध .....	८५	८२
	{ ३०१	५८	हिमांशु.....	१८	१३	हेमन् .....	{ २३४	९४
हस्तधारण .....	२७८	५	हिमानी .....	१९	१८	{ ३६६	२३	
हस्तवौरण .....	२७८	५	हिमावती .....	१११	१३८	हेमन्त .....	२६	१८
हस्तिन् .....	१८८	३४	हिरण्य .....	{ २३३	९०	हेमपुष्पक .....	९४	६३
हस्तिनख .....	७६	१७	{ २३३	९१		हेमपुष्पिका ...	९६	७१
हस्तिपक .....	१९४	५९	{ २३४	९४		हेमाद्रि .....	११	५२
हस्त्यारोह .....	१९४	५९	हिरण्यगर्भ.....	५	१६	हेरम्ब .....	९	४१
हह .....	११	५५	हिरण्यवाह ...	६३	३४	हेला .....	४८	३२
हा .....	३४८	२५५	हिरण्यरेतस् ...	९२	५८	हेषा .....	१९१	४७
हाटक .....	२३४	९४	हिरू .....	{ ३४९	३	है .....	३५०	७
हायन .....	{ २७	२०	{ ३५०	७		हैम .....	१८८	३२
	{ ३११	१०७						



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हैमवती .....	८	३८	हसिष्ठ .....	२७६	११२	ह्रादिनी .....	१०७	१२४
हैयङ्गवीन .....	२२३	५९	हस्व .....	१४२	४६	ह्री .....	४६	२३
होतृ .....	१७०	१०३	हस्वगवेषुका ...	१०६	११७	ह्रीण .....	२७२	९१
होम .....	१६९	१३८	हस्वाङ्ग .....	११२	१४२	ह्रीत .....	२७२	९१
होरा .....	३६०	५२	ह्रस्वाङ्ग .....	११२	१४२	ह्रीवेर .....	१०७	१२२
ह्यस् .....	३५५	१७	ह्रस्वाङ्ग .....	११२	१४२	ह्रीषा .....	१९१	४७
हृद .....	६०	१४	ह्रादिनी .....	१०	५०	ह्रादिनी .....	१०७	१२४
				१७	९			
				६२	३०			
				३१२	११२			

## क्षेपकश्लोकशब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
अ		आक्षेप .....	३८	कञ्जुकिन् .....	५२
अंशुमालिन् .....	२१	आदिकवि .....	१७४	लटक .....	२९०
अक्षपाद .....	१६७	आर्हक .....	१६७	कण्टक .....	२९०
अण्डज .....	५	आशिसू .....	५२	कण्ठीरव .....	११९
अच्छ .....	२९४	इ		कमलोद्भव .....	५
अघोगन्तृ .....	१२२	इन .....	२१	कर्ममोटी .....	९
अनेङ्गमूक .....	२९१	इन्द्रलुसक .....	१४५	कर्मसाक्षिन् .....	२१
अन्तरिक्ष .....	१५	इला .....	६७	कापिल .....	१६७
अब्जिनीपति .....	२१	उ		किञ्जल्क .....	२९१
अभ्यञ्जन .....	२२३	उत्कलिका .....	२९१	कुट्टिम .....	७४
अभियोग .....	३८	उदग्रभव .....	१६	कुतप .....	३१६
अवधान .....	३०	उदीचीन .....	१६	कुम्भिनी .....	६७
अवलेप .....	४६	उद्धव .....	७	कुम्भीनस .....	५२
अवष्टम्भ .....	४६	उन्दुर .....	१२२	कूलङ्गपा .....	६२
अवाकभव .....	१६	उल्का .....	१३	कृसर .....	२२३
अवाचीन .....	१६	ए		केशज्ञ .....	१४५
अष्टमूर्ति .....	८	एकदृष्टि .....	१२४	कौशिकै .....	१२३
अहिदंष्ट्रिका .....	५२	औ		कौशिकै .....	१७५
अहिर्बुध्न्य .....	८	औलुक्य .....	१६७	कौशिकै .....	१७५
आ		क		क्षमा .....	६७
आक्रोश .....	३८	कच्छ .....	२९४	क्षार .....	१३
आक्षपाद .....	१६७				



शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
क्षीरसागरकन्यका ...	७	झ		पद्माक्ष .....	२१
क्षौर .....	१७८	झञ्झावात .....	१३	पर्यङ्क .....	२९१
ख		ट		पाक .....	२०१
खद्योत .....	२१	टङ्क .....	२९१	पादवल्मीक .....	१४५
खनक .....	१२२	त		पाराशर्य .....	१७५
खेटक .....	२९१	तमिस्रहन् .....	२१	पिङ्गू .....	१४८
ग		तार .....	४१	पुण्डरीक .....	११९
गजारि .....	८	तारापथ .....	१५	पुंघ्वज .....	१२२
गञ्जा .....	७२	तिलौदन .....	२२३	पुराणपुरुष .....	६
गणिका .....	२९१	तेजसां राशि .....	२१	पूर्व .....	५
गद .....	७	त्रयीतनु .....	२१	पेटक .....	२९१
गह्वरी .....	६७	द		पौष .....	२६
गाधेय .....	१७५	दन्तक .....	७९	पौषी .....	२६
गुच्छ .....	२९४	दर्प .....	४६	प्रकम्पन .....	१३
गो .....	६७	दव .....	१३	प्रकटोदित .....	३९
गोकर्ण .....	५२	दारक .....	२९१	प्रणिधान .....	३०
गोसर्ग .....	२३	दारुक .....	७	प्रत्यग्भव .....	१६
गौरिला .....	६७	दाव .....	१३	प्रतीचीन .....	१६
ग्रन्थ .....	३०७	दिनमणि .....	२१	प्रद्योतन .....	२१
घ		दिवस्पृथिव्यौ .....	७२	प्रभात .....	२३
धूक .....	१२३	दिवान्ध .....	१२३	प्राग्भव .....	१६
च		दिवाभीत .....	१२३	प्राचीन .....	१६
चन्द्रशाला .....	७४	दुरेषणा .....	३८	प्राचेतस .....	१७४
चर्चिका .....	९	देशिक .....	२९१	फ	
चर्ममुण्डा .....	९	द्विरसन .....	५२	फणधर .....	५२
चटु .....	३८	द्वैपायन .....	१७५	ब	
चाटु .....	३८	द्यावापृथिव्यौ .....	७२	बलाहक .....	७
चामुण्डा .....	९	द्यावाभूमी .....	७२	बुध .....	१६
चार्वाक .....	१६७	ध		बृहस्पति .....	१६
चित्तोद्रेक .....	४६	धामनिधि .....	२१	ब्रह्मवादिन् .....	१६७
चित्रकाय .....	११९	धान्त्री .....	६७	भ	
चिरञ्जीविन् .....	१२४	न		भग .....	२१
चोद्य .....	३८	नाभिजन्मन् .....	५	भणित .....	३९
छ		नायक .....	२९१	भद्राकरण .....	१७८
छायानाथ .....	२१	नासामल .....	१४८	भसित .....	१३
ज		निधन .....	५	भस्मन् .....	१३
जगच्चक्षुष् .....	२१	निबद्धाभू .....	७४	भानुज .....	१६
जगती .....	६७	निर्झरिणी .....	६२	भार्गवी .....	१
जलशायिन् .....	६	निशाटन .....	१२३	भावना .....	३८
जालिक .....	२९१	नैयायिक .....	१६७	भूतधात्री .....	६७
जैमिनीय .....	१६७	प		भूति .....	१३
		पञ्चनख .....	११९	भोग .....	५२
				भोगधर .....	५२



शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
म		रोधोवक्रा .....	६२	शाकशाकिन् .....	२११
मणितै .....	३९	ल		शाप .....	३८
मद् .....	४६	लवणाकर .....	७२	शिरोगृह .....	७४
मनोहारिन् .....	३९	लुब्धक .....	२९१	शुक .....	१६
मन्द्र .....	४१	लैलिहान .....	५२	शुल्क .....	२९१
महानट .....	८	लोकजननी .....	७	शून्यवादिन् .....	१६७
महाबिल .....	१५	लोकबन्धु .....	२१	शैव्य .....	७
महावात .....	१३	लोकबान्धव .....	२१	श्राव्य .....	३९
महीसूनु .....	१६	लोकायतिक .....	१६७	श्लाघा .....	३८
मीमांसक .....	१६७	व		श्लीपद .....	१४५
मुण्डन .....	१७८	वनहुताशन .....	१३	स	
मृगद्विष .....	११९	वपन .....	१७८	सत्यक .....	५
मृगदृष्टि .....	११९	वरण .....	३००	सत्यवतीसुत .....	१७५
मृगरिपु .....	११९	वैल्मिक .....	१७५	सदानन्द .....	५
मृगाशन .....	११९	वैल्मिकि .....	१७५	समाधान .....	३०
मृत .....	३०७	वल्मीकै .....	१७५	सरस्वती .....	६२
मेघपुष्प .....	७	वार्धक .....	२९१	सांख्य .....	१६७
मेघाध्वन् .....	१५	वारमीक .....	१७५	सागराम्बरा .....	६७
मैत्रावरुणै .....	१७४	वासना .....	३०	सिंहाँण .....	१४८
मैत्रावरुणि .....	१७४	विधु .....	१६	सिंहानै .....	१४८
मौकैलि .....	१२४	विपुला .....	६७	सिङ्गाण .....	१४८
मौकुलि .....	१२४	विमर्श .....	३०	सुग्रीव .....	७
भ्रक्षण .....	२२३	विश्वाभिन्न .....	१७५	सोत्प्रास .....	३९
र		विस्पष्ट .....	३९	सोलुण्ठन .....	३९
रक्षा .....	१३	वृक .....	१२२	सौगत .....	१६७
रजोमूर्ति .....	५	वेणी .....	३००	स्मय .....	४६
रत्नगर्भा .....	६७	वेदान्तिन् .....	१६७	स्वर्भानु .....	१३
रतिकूजित .....	४९	वैशेषिक .....	१६७	स्याद्वादिक .....	१६७
रवि .....	१६	व्यास .....	१७५	ह	
रुमा .....	७२	व्युष्ट .....	२३	हंसवाहन .....	५
रोदसी .....	७२	श		हरि .....	५२
रोदस्यौ .....	७२	शाकशाकट .....	२११	हृद्य .....	३९

१ इदमेवोदाहरणं क्षीरस्वामिकृतामरोद्धाटने, रायमुकुटकृतपदचन्द्रिकायाम्, दीक्षितरामकृष्णकृतपीयूषाख्यव्याख्यायाम्, भानुदीक्षितकृतव्याख्यासुधाख्यायाम्, ( रामाश्रम्याम् ) च दत्तम् । परं त्वेतन्न संगच्छते, “नभोऽन्तरिक्षं गगनम्” “नभाः श्रावणिकश्च सः”—इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य ज्ञापितत्वेन “मातापितरौ पितरौ”—इत्यतो वैलक्षण्यभावादेकशेषेऽपि दोषाभावात् । तस्मात् “ओकः सद्भाश्रयश्चौकाः”—इत्युदाहर्तव्यमिति भानुदीक्षितकृतव्याख्यासुधाख्यायाः टिप्पणे शिवदत्तपण्डितेन स्पष्टीकृतम्—( इदं हि टिप्पणं २ पृष्ठस्थमिति मन्तव्यम् ) ॥







# BOMBAY SANSKRIT SERIES.

*Edited under the Superintendence of Prof. S. R. Bhandarkar, M. A.,  
and Prof. K. B. Pathak, B. A.*

	Original Price. Rs. a. p.	Reduced Price. Rs. a.
Âpastambîya Dharmasûtra, Part I., with Critical Notes and index and various Readings of the Hiranyakeshi-Dharma sûtra, by Dr. G. Bühler ( B. S. S. No. 44 ) ... ..	2 12 0	1 6
Part II., containing extracts from Haradatta's Commen- tary called Ujjavala, by Dr. G. Bühler ( B. S. S. No. 50 )	2 4 0	1 2
Atharvana Upanishads and Commentaries, by Col. G. A. Jacob. ( B. S. S. No. 40 ) ... ..	2 8 0	1 4
Bhatti Kâvya, Vol. I. with Mallinâtha's Commentary, by Trivedi ( B. S. S. No. 56 ) Mr. K. P. ... ..	9 0 0	
Vol. II., by Mr. K. P. Trivedi ( B. S. S. No. 57 ) ... ..	6 0 0	
Concordance to the Principal Upanishad and Bhagavadgîtâ, by Col. G. A. Jacob ( B. S. S. No. 39 ) ... ..	8 0 0	4 0
Das'akumâracharita of Dandin, Part I. with Critical Notes, &c. by Dr. G. Bühler ( B.S. S. No. 10 ) (under revision.)		
Part II., by Dr. P. Peterson ( B. S. S. No. 42 ) ... ..	0 14 0	0 8
Deshinâma Mâlâ, Part I. Text Critical Notes, by Professor Pischel and Dr. G. Bühler, ( B. S. S. No. 17 ) ... ..	3 4 0	1 0
Ekavali of Vidyâdhar with Commentary Tarala of Malli- nâtha, with Critical Notes, &c. by Mr. K. P. Trivedi B.A. ( B. S. S. No. 63 ) ... ..	14 0 0	
Gaudavaho, by Vâkpati. Edited by Mr. S. P. Pandit. (B. S. S. No. 34 ) ... ..	5 8 0	3 0
Hand-book to Rigveda Part I. by Dr. P. Peterson, ( B. S. S. No. 41 ) ... ..	3 0 0	1 8
Part II., by Dr. P. Peterson ( B. S. S. No. 43 ) ... ..	5 0 0	2 8
Hitopades'a of Nârâyana, by Dr. P. Peterson ( B. S. S. No. 33 ) ... ..	1 10 0	0 14
Hymns from the Rigveda, by Dr. P. Peterson ( B. S. S. No. 36 ) ... ..	4 0 0	2 4
( Second Selection by Dr. P. Peterson ( B.S.S. No. 58 )	4 0 0	



Bombay Sanskrit Series—continued.						Rs. a. p.	Rs. a.
Kādambari, Vol. I (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24) ... ..						2 0 0	
Vol. II. Introduction and Notes, by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 24) ... ..						4 8 0	
Kirti-Kaumudī, by Mr. A. V. Kathavate. (B. S. S. No. 25 ).							
Out of print ( <i>Copyright restored to the Author</i> ).							
Kumār-pāla Charita, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 60) ... ..						8 8 0	
Mrichchakatika, with two commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole (B. S. S. No. 52)... ..						3 8 0	
Mālavikāgnimitra, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 6 ) ... ..						2 2 0	
Mālati-Mādhava, with Critical Notes, &c., by Dr. R. G. Bhandarkar (B.S. S. No. 15 ) ... ..						4 4 0	
Mahābhāṣya of Patanjali, Vo. I., Parts I., II., & III. ( together by Dr. F. Kielhorn B. S. S. No. 18 ) ... ..						9 0 0	4 8
Part II., by do. (B. S. S. No. 19) ... ..						2 0 0	1 0
Part III., by do. (B. S. S. No. 20) ... ..						2 0 0	1 0
Mahābhāṣya of Patanjali, Vol. II., Parts I., II., & III. ( together) by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 21, 22, & 26 ) ... ..						9 0 0	
Vol. III., Part, I., by do. (B. S. S. No. 28 )							In the Press.
Part, II., by do. (B. S. S. No. 29 )							
Part, III., by do. (B. S. S. No. 30 )							
Mudrārākṣhaśa with the Commentary of Dhundiraja, by Mr. K. T. Telang (B. S. S. No. 27 ) ( <i>Copyright restored to the Author.</i> )							
Mahānārāyanopanishad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 35)... ..						0 11 0	0 7
Nīti and Vairāgya S'atakas, with Notes and two Commentaries, by Mr. K. T. Telang (B.S.S. No. 11 ) ( <i>Copyright restored to the Author</i> )							
Naishkarṁya-siddhi, with the Chandrika of Jnānottama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 38 ) ... ..						3 0 0	2 8
Nyāyakos'a, by Mahāmahopadhāya Bhimāchārya Zalkikar (B. S. S. No. 49 ) ... ..						12 0 0	6 0
Navas'āhasāṅkacharita, Part I, by Pandit, V. S. Islampurkar (B. S. S.No. 53 ) ... ..						3 4 0	1 10
Panchatantra, Book I, with Notes, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No 4 ) ... ..						0 6 0	0 0
Book II., and III., with Notes by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 3 ) ... ..						0 6 0	0 4
Book IV. & V., with Notes by Dr. G. Bühler (B.S.S.No.1) ... ..						0 6 0	0 4



**Bombay Sanskrit Series—continued.**

	Rs. a. p.	Rs. a.
Parāś'ara Smṛiti, Vol. I., Part I., by Pandit V. S. Islampur- kar ( B. S. S. No. 47 ) ... ..	4 4 0	2 2
_____ Vol. I., Part II., by Pandit V. S. Islampur- kar ( B. S. S. No. 48 ) ... ..	4 0 0	2 0
_____ Vol. II., Part I., by Pandit V. S. Islampur- kar ( B. S. S. No. 59 )... ..	4 0 0	
_____ Vol. II., Part II., by do. ( B. S. S. No. 64 )	5 0 0	
Paribhāshendu'sekhara, Part I. Text and various Readings, by F. Dr. Kielhorn ( B.S.S.No. 2 )	1 0 0	0 8
_____ Part II., with Translation and No'es (Paribhāshas 1 to 37 ), by Dr. F. Kielhorn ( B. S. S. No. 7 ) ... ..	1 0 0	0 8
_____ Part II., with Translation and Notes Paribhāshas 38 to 69). by Dr. F. Kielhorn ( B. S. S. No. 9 ) ... ..	1 0 0	0 8
Paribhāshendu'sekhara, Part II., with Translation and Notes ( Paribhāshas 70 to 122 ). by Dr. F. Kielhorn B.S. S. No. 12) ... ..	1 8 0	0 8
Pātanjala Sūtrani, with the Scholium of Vyāsa and Vāchas- patis's Commentary, by Mahāmahopādhyāya R. S. Bodas ( B. S. S. No. 46 )... ..	3 4 0	1 10
Raghuvams'a, Part I. ( Cantos. i to vi. ) with Com- mentary and Notes, by Mr. S. P. Mal- linath's Pandit ( B. S. S. No. 5 ) ... ..	1 8 0	
_____ Part II. ( Cantos vii. to xiii. ) with Mal- linath's Commentary and Notes, by Mr. S. P. Pandit ( B. S. S. No. 8 ) ... ..	1 4 0	0 12
_____ Part III. ( Cantos xiv. to xix. ), with Mal- linath's Commentary and Notes, by Mr. S. P. Pandit ( B. S. S. No. 13 ) ... ..	1 0 0	0 8
Rājataranginī, Vol. I., by Pandit Durgaprasad ( B. S. S. No. 45 ) ... ..	3 0 0	1 8
_____ Vol II., by do ( B. S. S. No. 51 ) ... ..	2 8 0	1 4
_____ Vol. III. by Dr. P. Peterson ( B. S. S. No. 54 ) ... ..	2 4 0	1 2
Rekhāgaṇita, Vol. I., by Mr. H. H. Dhruva and Mr. K. P. Trivedi ( B.S. S. No. 61 ) ... ..	12 0 0	
_____ Vol. II. by do. do ( B. S. S. No. 62 )	9 0 0	
S'ārṅgadharapaddhati, Vol. I., by Dr. P. Peterson ( B. S. S. No. 37 ) ... ..	5 6 0	3 0
Subhāshitāvalī of Vallabhadeva, by do. ( B. S. S. No. 31 )	2 8 0	
Tarka-Kaumudī of Laugākshi Bhāskara, by Mr. M. N. Dirvedi ( B. S. S. No. 32 ) <i>Copyright restored to the Author</i> ).		
Tarka-Sangraha, with two Commentaries and Notes, by Mr. Y. V. Athalye ( B. S. S. No. 55 ) ... ..	3 4 0	
Vāsishta Dharmas'āstra, by Dr. A. Bühler ( B. S. S. No. 23 )	0 12 0	0 8



**Bombay Sanskrit Series.**—*continued.*

Vikramāṅkadevacharita, by Dr. G. Bühler ( B. S. S. No. 14 ) ( *Copyright restored to the Author* )

Vikramorvas'ī, with Notes, by Mr. S. P. Pandit (B.S.S. No. 16) 2 0 0

Rs. a. p.

Rs. a.

**SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE  
BOMBAY SANSKRIT SERIES.**

<i>Amarakośa</i> , the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara Sinha, with the Commentary of Mahes'vara. Edited by Mr. Raghunāt Shastri Talekar, with Index ...	1	12	0	0	13
<i>Atharvaveda Samhita</i> , with the Commentary of Sāyaṇāchārya. Edited by Mr. S. P. Pandit, M.A. Vols. I, II, III. and IV., each at ...	10	0	0		
<i>Kāvya prakāśa</i> ( 2nd edition ), by Pandit Vamanāchārya Zalkīkar ...	5	4	0		
<i>Vālmiki—Rāmāyana</i> (Bālakanda). Edited with Notes by Dr. P. Peterson...	0	14	0		















